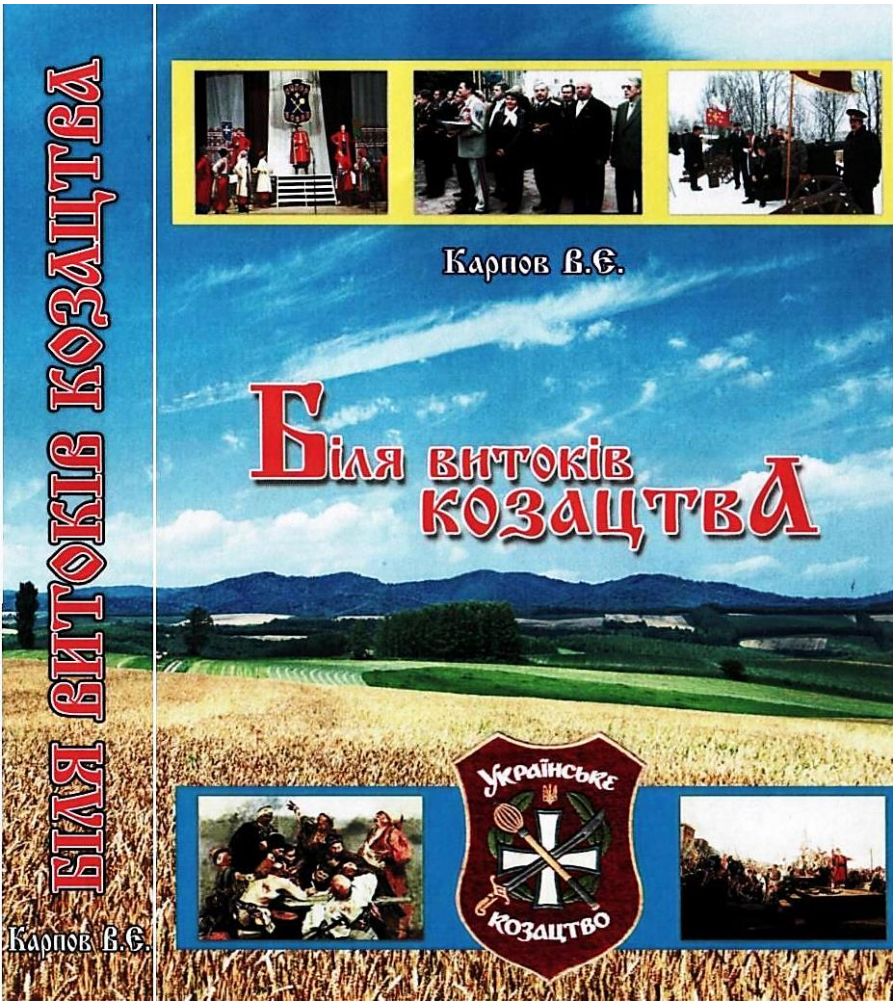
Біля витоків козацтва
Карпов В.Є.
Біля витоків козацтва
Карпов В.Є.
Українське козацтво

Карпов В.Е.

Біля витоків козацтва

Науково-пізнавальне видання.

Всім тим, кого хвилює наше майбутнє, автор адресує свою книгу. Яку би ціну за цю книгу не просили, вона завжди буде менше її дійсної вартості. Ніякими грішми не можна виміряти національно-патріотичні ідеї нашого народу. Щоб зрозуміти сказане, потрібно розповісти про не сказане. Автор не претендує на абсолютність даного науково-пізнавального видання.

Автор висказує свою точку зору на життєво важливі питання козацтва України. Перш, ніж висловлювати свої думки, автор ознайомився з матеріалами інших видних фахівців, відбиває їх у своїй книзі, виражає їм щиру вдячність за використані матеріали, підказки в підготовці й складанні даного видання. Автор заздалегідь дякує читачам за майбутні критичні зауваження й виражає впевненість, що все врахує в наступному випуску книги. Автор стільки може, скільки знає.

Автор.

Кіровоград
2011

УДК 94 (477.65) 17.
К - 26.

Рекомендовано до видання козацькою Радою Кіровоградської обласної громадської організації: «Центральний Козацький Округ». Протокол № 5 від 14.10.2010.
м. Кіровоград – 704 с.

Автор: **Карпов Валентин Євгенійович.**

К - 26. # *Біля витоків козацтва*

Науково-пізнавальне видання.

Книга є першим в українській історіографії спеціальним дослідженням козацького руху Елисаветграда - Кіровограда з метою створення ефективного механізму взаємодії органів державної влади та козацьких громадських організацій щодо розвитку історичних, патріотичних, господарських, культурних традицій Українського козацтва та сприяння громадській злагоді в суспільстві.

ББК 63.3 (4 УКР.- 4 КІР.) 46.

© Карпов В.Е.

Передмова

Опираючись на інших авторів, ми кажемо, що люди з'явилися на нинішній українській землі близько 300 тис. років тому. Не слід думати, що це були тільки українці, чи навіть тільки слов'яни. Давні археологічні культури не бувають етнічно забарвлені, і поняття «етнос» може вживатися тільки до набагато пізніших часів. Вчені-археологи та антропологи вважають, що давня людина прийшла на територію України в першій половині раннього кам'яного віку — палеоліту, за так званої ашельської доби.

Життю первісних людей того часу були притаманні ті ж самі закономірності, що й буттю людини в південній половині Європи часів кам'яного віку. Коли настав пізній палеоліт (40—15 т.р. до н.е.) люди освоїли майже всю територію сучасної України. Поступово від збирання дикоростучих плодів і коренів, а також полювання людина переходить до землеробства. Це сталося за доби неоліту, пізнього кам'яного віку (8—3 т.р. до н. е.). Досі в науці дискутується питання: чи найдавніші насельники території України прийшли з інших місць, чи вони є автохтонами, (примітка автора):

1). Те ж, що й аборигени.

2). Рослини, або тварини які живуть на даній місцевості.

Тим часом вже майже двісті років серед істориків, археологів, етнологів, філологів існує наукова течія, представників якої називають автохтоністами. Українські автохтоністи обстоюють версію одвічного життя українців на власній етнічній території, оголошуючи мало не всіх попередніх жителів цієї землі – предками козаків.

Наприклад, виходячи з певної схожості орнаментів племен трипільської культури (4—2 тис. до н. є.) з народними українськими, окремі дореволюційні й численні сучасні зарубіжні вчені оголошували трипільців безпосередніми родоначальниками українського народу, що автоматично означало, майбутнього українського козацтва. Однак багаторічними науковими дослідженнями доведено, що трипільська культура виникла внаслідок взаємодії культур давніх землеробських племен, які прийшли зі Східного Середземномор'я й Балкан, і місцевого населення доби неоліту. У автора нажаль немає наукових підстав твердити про будь-який генетичний зв'язок трипільців не те що з українцями, а навіть із слов'янами, що вийшли на історичну арену двома тисячами років пізніше. Стародавні етноси складалися протягом надзвичайно тривалого часу завдяки міграціям, культурній взаємодії й інфільтрації (перемішуванню) племен

різних земель і природно-географічних зон. Правда в тому, що Україна – друга за величиною країна Європи і її історичне минуле нерозривно пов'язано з іншими народами.

В ті далекі часи, козацтво на просторах нашої країни виникло, як спосіб виживання українців в тяжких умовах, коли польські попи-католики знищували православ'я, передавали на відкуп „вельможам" церкви, річки, озера, млини й все що було на нашій землі.

В той же час з півдня на наші кордони налітали татари, розоряли села й поселення, забирали в полон десятки тисяч мирних жителів.

Під загрозу існування був поставлений український, (козацький) народ. По відношенню до етносу слов'ян (білорусів, українців, росіян) впроваджувався екологічний, економічний, політичний геноцид.

Українське козацьке суспільство поставило власну суспільно - політичну структуру, а ця структура змогла вистояти в боротьбі з силами агресивних сусідів, якими виступали навколишні держави.

Зараз увесь світ вважає, що людська цивілізація народилась на слов'янських просторах Дніпра й розійшлась в Грецію, Рим, Єгипет, Англію, Францію, Німеччину, Індію, Японію та в багато інших країн (Ірак, Іран, Вавілон, Месопотамію, Шумерію і т. д.).

Автор зазначає, книга «Біля витоків козацтва» написана з метою:

1) Показати «той глибокий занепад», в якому опинилася наша «національна психіка» народу в кінці XIX і початку XXI ст.;

2) Свіжість, життєвість і міць традицій українського козацтва.

3) Вказати подекуди на вічність правил їх життя, на їх невмитущу життєву мудрість, яка вже починає відроджуватися в наші часи.

4) Вказати на потребу скінчити раз назавжди з традиціями часів занепаду, щоб навернути до інших часів, до іншого життєвого кредо - «вірую».

Фото. Козацьке свято. Вищий навчальний заклад МАУП. Кіровоград. 2009.

Автор часто порушує питання козацьких традицій. Традиції були і є різні, часто навіть протилежні за своїм змістом. Карпов В.Є. трактує: «Одні славлять традиції Мазепи, другі — Кочубея». За якими ж йти? Які козацькі традиції мають служити дороговказом нашому народові? Який шлях підказати нашій молоді?

Карпов В.Є. також виступає проти ідей Драгоманова, стримано відноситься до «великого патріотизму» Липинського, Винниченка, Грушевського, Шаповала, протиставляючи їм істинний патріотизм наших предків. Він цитує визначних людей минулого, порівнює величний, козацький дух людей минулих віків та дії людей своєї доби, які прийшли до влади і практично нищать свій козацький народ.

Карпов В.Є. починає розробляти теорію національної, козацької еліти як провідної касти козацького народу. Кожний народ має власну провідну верству - еліту нації. Як зазначає М.І.Ямненко, (Міжнародна Академія козацтва), основні проблеми в українському суспільстві починаються тоді, коли інтелектуальна верства козацького народу поступається плебейській, коли за психологічним терміном, володарський тип замінюється типом плебейським, держава втрачає свої національно-патріотичні традиції – козацьку славу свого народу.

Україна в ХУІ - першій половині ХУІІ сторіч становила кордон Європейської цивілізації, відмежовуючи її від Великого східного степу і Азійського світу взагалі.

Торкаючись гострих моментів у взаємовідносинах України з Польщею та Росією, автор в основному обирає спокійний тон і зважені висловлювання. Він переконаний, що історію козацтва не можна використовувати як зброю для силового розв'язання проблем національного буття. Такий підхід незвичний для нас усіх. Ми ж звикли вважати себе бійцями ідеологічного фронту, а свою науку — ідеологічною зброєю. Та чи можна добувати об'єктивне знання, якщо ставитися до історії козацтва як до зброї? На цей випадок колись знайшли гнучке пояснення: люба партійність повинна збігатися з науковою об'єктивністю. А якщо історик приносив партійність у жертву об'єктивності, його звинувачували у «буржуазному об'єктивізмі». Аби знищити не самостійне мислення в корені, потрібен був еталон і ми повертались до історії народу.

Ми не хочемо, щоб в результаті таких думок у читача складалося помилкове враження, що історія українського козацтва, це тільки історія тих етнічних земель українського (читай – козацького) народу, які входили до складу Росії.

Останнім часом актуалізувалася дискусія про те, якому народові належить давньоруська історична спадщина козацтва, включаючи мову, культуру, державність. Відомо, що до революції чимало російських вчених вважали Київську Русь невід'ємною частиною націо-

нальної історії Росії, а українські вчені — відповідно України. Серед розмаїття точок зору полярними виявилися концепції М. П. Погодіна і М. С. Грушевського.

Перший з них стверджував, що після розпаду Київської Русі населення Наддніпрянщини перейшло на територію Центральної Росії і згодом утворило Московську державу. Інакше кажучи, він навіть не помічав існування окремого українського народу. Другий вважав, що російський народ не має будь-якого відношення до Київської Русі. Автор нашої книги вважає, що М.Погодін і М.Грушевський, м'яко кажучи – помилково мислили, надто багато пов'язано між собою у історичному минулому трьох слов'янських народів: українців, росіян і білорусів.

Щоб досягти компромісу між цими крайніми позиціями, в радянській історіографії післявоєнного періоду вводиться поняття єдиної давньоруської народності, яка нібито дала початок трьом спорідненим народам — російському, українському і білоруському. Мета компромісу полягала не стільки в поділі «по справедливості» давньоруської спадщини, скільки у спробі обґрунтувати історичними «фактами» суто політичну концепцію злиття націй. Існував нібито один народ, потім через зовнішні несприятливі обставини (татаро-монгольське завоювання) він роздрібнився, а після возз'єднання в кордонах однієї держави треба поступово позбутися національних відмінностей і повернутися до першооснови.

Етногенез східних слов'ян й досі неясний, бо ототожнення Київської Русі з «колискою» трьох братніх народів аж ніяк не сприяло науковим дослідженням у цьому напрямі. Апріорно можна твердити, що п'ять колишніх східнослов'янських племінних союзів, які утворили Київську Русь, не могли за короткий час існування цього досить крихкого ранньофеодального державного утвору злитися в одну народність. Очевидно, відмінності між трьома сучасними народами беруть свій початок у відмінностях між союзами племен, які існували ще з перших віків нашої ери.

Автор нашої книги підтримує ідеї М.І.Ямненка і вважає, якщо припустити, що єдина давньо-руська народність існувала, то вона могла б розпастися внаслідок монгольської навали і завойовницької політики Польської та Литовської держав. Відновлення провідних ідей козацького народу розпочалося з перших років Незалежності України.

Карпов В.Є. вважає, що XIX - XX ст.. викликало зміни у людській свідомості. Запанувала, як він каже, «мудрість смерда», «мудрість скіфа-орача». Найгіршим у цей період було те, що владна верхівка принизила, знецінила всі суспільні цінності нації і цінності окремої людини давніх часів, їх ідеали. Натомість піднесло до рівня ідеалу все нікчемне, плебейське. Вони забули, що людина козацької доби —

це людина-лицар із лицарськими ідеалами. «Це був тип людини, яка ніколи не охлявала ні фізично, ні морально; яка була вічно на сторожі, була готова на найгірше, як кажуть «реально дивилася» на стан речей». Підвладна інтелігенція цього періоду знищила в людині шляхетний тип, витворений історією та традиціями українського козацтва. Вона знищила в людській душі історичні традиції, традиції духу давніх часів, замінивши їх своїми, новостореними традиціями та поняттями.

Фото. Берегині Українського козацтва м. Кіровоград 2008.

Людські душі мають переродитися. А джерело для цього переродження необхідно черпати з «минулих епох, адекватних духом нашій добі». Саме там, на думку автора, є наші традиції, які необхідні для покращення долі нашого народу.

Професіоналізм автора особливо помітний в розділах книги про козацьку еру. Цей героїчний етап у житті українського народу викликає велику зацікавленість сучасних політиків, митців і простих людей, бо національно-культурне та національно-патріотичне відродження українського козацтва у наші дні великою мірою живиться традиціями півтисячолітньої давності. У 19 ст. із поглибленням національної свідомості українців, зросло невдоволення тим, що росіяни монополізували «козацьку славу» України. М.Грушевський вважає, що приписувати Київському періоду козацтва центральне місце в російському минулому, значити применшувати унікальні здобутки інших народів, обтяжувати російське минуле – штучним перебільшенням, а це стане на заваді пошуків їхнього справжнього коріння. У другій половині книги, автор досліджує події останніх десятиліть, що містять чимало

цікавих спостережень. Далі автор книги порушує гострі проблеми козацького народу, але не дає готових відповідей. І це зрозуміло: їх дасть сучасний історичний процес, який відбувається на наших очах.

Карпов В.Є зупиняє читача на болючій, гострій і донедавна замовчуваній у нас проблемі русифікації. На фактах доводить, що стараннями команди Брежнєва — Щербицького в Україні, починаючи з 1970-х років, стала здійснюватися масштабна й багатопланова політика русифікації. Результати цієї політики ми бачимо з моменту української незалежності. Аналізуючи матеріали перепису населення 1989 р. та станом на 2010 р. ми у відчаї. Виявляється, що між переписами 1970 і 1989 рр. населення України зросло на 4344 тис, причому за рахунок українців — тільки на 2135 тис. чоловік. Станом на 1992 р. українців було більше 52 млн. людей. За період мирної незалежності України, у 2010 році нас уже менше ніж 46 млн. Без війни і катастроф, за 19 р. незалежності Україна втратила більше 6 млн. людей. Неможливо уявити собі, щоб протягом двох десятиріч у прирості народонаселення Німеччини, Італії, у Франції таке сталося!

Причин багато і ми не будемо їх перераховувати, але зауважимо, на народ із тисячолітньою історією насунулася асиміляція. Як відомо, вона починається з мови. Сьогодні кожний 20-тий житель України не знає рідної мови.

Часто В.Карпов посилається на видатних античних філософів: (Аристотель, Платон) та українських (Г. Сковорода). Свою концепцію провідної касти, яка править державою, він вибудовує на основі ідей Платона та Сковороди. Платон у своїй праці «Держава» вибирає модель ідеальної держави, де всі громадяни цієї держави виконують певні обов'язки: «...ви всі рівні, але Бог, що нас створив, вложив золото, творячи тих, яким надано правити іншими, домішав срібло, формуючи вояків, і руду, коли творив ремісників і хлопів».

У Г.Сковороди є ідея «спорідної праці», яка відповідає природнім здібностям людини. Людина має займатися тим видом діяльності, до якого вона має хист. Тому треба прислухатися до себе і виявити свої природні нахили, розвивати їх, інакше людина не зможе себе реалізувати і не матиме душевної гармонії. Виховання має підпорядковуватися схильностям людини. Якщо має вона хист, нехай володарює, немає — нехай знайде іншу сферу діяльності, яка буде їй близькою і в якій вона зможе виявити себе. А в сьогоднішній Україні панують інші цінності, із «грязі - в князі» лізуть до державної влади, бо там в першу чергу є чим поживитися. Про добробут людей, які є носієм влади, «слуги народу» дбають в останню чергу.

Оскільки проблема провідної, владної еліти дуже важлива для автора, то він детально зупиняється на характеристиці представників

влади, і виділяє такі прикмети володарської душі: *шляхетність, мудрість і мужність.*

► Шляхетній людині важливіші не особиста вигода, а її честь, ідеали, переконання, в жертву яким вона приносить все особисте.

► Мудра людина, насамперед володар, передбачає все набагато вперед, має уявлення про кінцевий результат своєї мети, своє бачення спільноти в майбутньому. Мудрець не тільки передбачає майбутнє а й творить його силою своєї творчої думки. Із не матеріальної думки, творчого задуму створює він матеріальну річ, реалізує свою ідею. В.Карпов каже: «Мудра думка — це та сила, що формує речі і тримає їх у формі, в тому числі й людські спільноти».

► Мужність — третя прикмета члена провідної, володарської касти, вона полягає власне у тому, щоб позбутися свого страху, перемогти себе самого, стоїчно все зносити і не зламатися, не втратити власного «я», в готовності жертвувати в ім'я мети найдорожчим. Мати власні думки відповідно до цілей народу і проводити їх в дію. Головне те, що народ хоче кращого життя, що сучасний козацький рух, як всі ми бачимо та усвідомлюємо, розпочався і широко крокує по всій Україні.

Фото. Козацькі генерали Кіровоградщини, представники різних громадських формувань. Кіровоград. 2008.

На закінчення слід відзначити у Карпова В.Є. високий теоретичний рівень дослідження козацької тематики. Цю перевагу непросто відчути, адже наша історична свідомість украй деформована вченням про попередні суспільно-економічні формації. Багато хто й досі переконаний, що початок козацтва в Україні та Росії поклали царські

укази 18-19 ст. А з екранів телевізорів і газетних шпальт початку 21 ст. надходить інформація про російські корні козацтва, і зріз подій, «правиться вправною рукою відповідних політологів».

Тому мусимо визнати, що крапку в дослідженні українського козацтва, як в російських та і українських губерніях ставити ще рано. У запропонованому науково-популярному виданні, «Біля витоків козацтва» в останніх розділах, автор зупиняється на сучасному козацькому русі у Кіровоградському регіоні та Центральній Україні. Не все добре проходить у сучасному козацтві, ми маємо своїх «приблуд від козацтва», які ганьблять національну ідею, паплюжать честь і гідність козака. Автор чесно і правдиво розповідає про порушення Статутних норм цими козаками і діями козацького Суду честі.

За час існування сучасної історії нашої молодої країни ми всі добре переконалися, що наше Українське козацтво – є передовим авангардом по відроджанню історичних цінностей, процвітання незалежної держави, підвищення її могутності та економічного відродження нації. Так козацькі товариства Кіровоградщини, налічують більше двох десятків різнопланових, козацьких осередків: Запорозьке і Реєстрове козацтво, Українське козацтво і Територіальна козацька оборона, Центральний козацький округ і Азово-чорноморське козацьке військо, Всеукраїнське козацьке військо і Міжнародна академія козацтва.

Кожний п'ятий житель Кіровоградського регіону має пряме відношення до козацтва. Всі козаки на Свято Покрови об'єднуються і покладають надії на краще, з повагою до землі - символу матері та Пречистої Богородиці, у якої колись хлібороб просив благословення на наступний урожай, захисту від ворогів та добробуту для сім'ї.

Автор визначає головною метою діяльності сучасного козацтва: забезпечення реалізації потенціалу козацької ідеї для консолідації українського суспільства, залучення козацьких громадських організацій до охорони культурної спадщини, фізкультурно-спортивної роботи, військово-патріотичного виховання молоді та інше, що добре висвітлено в книзі.

Фото. Козаки на заходах у ЗОШ № 11 м. Кіровоград. 2007 р.

Автор переглянув багато літератури з козацької тематики, охопив наукову спадщину тих епох, поринув у 26 фондів, 8 архівів України а також надбання вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Карпов В.Є. виражає щиру вдячність іншим авторам за використані матеріали, підказки в підготовці й складанні даного видання. Заздалегідь дякує читачам за майбутні критичні зауваження й виражає впевненість, що все врахує в наступному випуску книги. Автор стільки може, скільки знає. З повагою до вас!

Громадський діяч Кіровоградщини та Центральної України.
Член козацької Ради з питань розвитку УК при
Кіровоградській облдержадміністрації у 2007-10 р.
Козацький отаман м. Кіровограда, обласної ГО
«Центральний Козацький Округ»
Генерал-майор козацтва Валентин Власенко.

Слово автора

Карпов Валентин Євгенійович, офіцер запасу ЗС України, лікар, психолог, економіст Доктор ф\п, член-кореспондент кількох Міжнародних Академій, професор: кафедри менеджменту Міжнародної кадрової Академії; кафедри економіки і управління персоналом Кіровоградського інституту МАУП. Академік Міжнародної Академії козацтва, дійсний член та почесний академік багатьох інших вищих закладів. Письменник та провідний автор двох десятків науково-популярних та науково-пізнавальних видань й унікальних підручників для Вузів по менеджменту безпеки, психології, логістики і управління персоналом. Основні наукові інтереси пов'язані з професійно-психологічною безпекою Людини, психофізіологічною підготовкою фахівців управління підприємств із різною формою власності. По цім напрямкам являється признаним авторитетом.

Проводить велику роботу з національно-патріотичного виховання серед молоді. Відомий громадський діяч Кіровоградщини. Головний отаман Кіровоградської обласної громадської організації «Центральний Козацький Округ». Має безліч грамот, подяк та більше сорока різнопланових нагород. Повний кавалер орденів «Козацька Слава». Генерал-полковник козацтва.

Розпочинаючи книгу «Біля витоків козацтва», автор не мав на думці написати науковий твір, його слова: «Я хотів розповісти моїм землякам та підростаючій молоді про велич козацького духу, що робилося у нас в Україні од найдавніших часів аж до початку 2011 р. Я знаю, що неможливо в одній книзі охопити такий величезний період часу, мені прийшлося багато матеріалу викладати коротко, посилаючись на інших авторів. Тому книга отримала назву «науково-пізнавальне видання».

Зазначаю, що мені прийшлося попрацювати з 26 фондами, 8 архівами України, а також ознайомитися з великою кількістю надбання вітчизняної та зарубіжної історіографії. У написанні нашої книги приймали участь – добровільні помічники, ці прекрасні люди хотіли тільки одного, показати «козацьку силу Кіровоградщини»

Матеріали складені на основі давно відомих і певних джерел і пов'язані в одну історичну цілість; поділена книга на розділи, які натурально відображали саме життя нашого народу. Через такий поділ, на мою думку, легче пам'ятати поодинокі історичні факти.

Багато матеріалу запозичено з відомих історичних праць: І. Попка, М.Грушевського, Ф.Кондратовича, В.Орлика, М.Ямненка та ін. З свого

боку, я доклав усього старання, щоб праця ця з'явилась на світ божий такою, якою повинна бути – популярна і доступна для кожного читача як історія українського козацтва на прикладах Кіровоградщини.

На мою думку, ідея козацтва - це система суспільних взаємовідносин й одночасно світогляд людини, які направлені на виживання українського народу в неблагополучній геополітичній середовищі.

Дуже важливо, що козацтво - це добровільно прийнята людиною - місія. Вона відкидає лібералізм західної демократії й визнає дозованність силових методів для захисту свобод та інтересів свого народу і українського козацтва взагалі. Козацький рух повинен стати силою, на яку можуть розраховувати інші сили, що ставлять ціллю виживання власного народу й побудови сильної держави - України.

Козацтву України необхідно чітко визначитись зі своїми головними програмними цілями. Ними можуть бути[1]:

1. Виживання українців у ворожому геополітичому середовищі, де «тайний» світовий уряд, вже багато століть проводить геноцид слов'янських народів. Про що ми писали у науково-популярному виданні: (рос.мова) «Реальные события: мифы и реальность», 468 с. 2010 рік.

2. Будівництво сильної української держави - майбутнього лідера Східної Європи - України.

3. Зміна менталітету суспільства шляхом втілення в нього духу козацької дисципліни та самоповаги.

4. Будівництво раціональної економіки, заснованої на устоях громадянства, соціальної держави та дисципліни. Докладніше про це, мною зазначено у двох томах навчального посібника: «Менеджмент безпеки», 380 с. та 340 с. за 2007 рік та інших науково-пізнавальних виданнях.

Головним тактичним завданням в найближчі часи повинна стати участь українського народу в реформах місцевого самоуправління і самоорганізації населення, а також кадрові питання, фінансування.

Козацтво різко виступає проти політичної ідеології поразок і протистоянь суспільства, за кращу долю великого українського народу. Авангардним провідником цих принципів повинна стати Всесвітня козацька організація слов'янських народів, а наукове їх обґрунтування здійснюється безпосередньо через Міжнародну Академію Козацтва, козацькі інститути МАУП і інші науково-козацькі центри та Вузи.

Подібні вищі навчальні заклади - науковий механізм душі козацького народу, його історичних витоків і звичаїв, створення і захист самодостатнього способу життя, гармонійного і інтелектуального розвитку людини, формування еліти слов'янської козацької нації.

[1]Ямненко М.І. Козацьке право громадського суспільства України. 407 с. 2008.

Мал. Козацькі отамани. МАУП. м. Київ 2007 р.

Козацтво - це слов'янська демократія, народновладний спосіб правління, патріотично-воєнізована еліта слов'янського народу, вперше в світі організований застосований українським народом, який із зброєю і руках відстояв свої права на своє існування, на своє життя, перебування, свою Державу.

Козак - народовладець, демократ, господар на землі, готовий стати захисником, охоронцем і рятувальником слов'янсько-козацького народу, рідної мови, розвитку слов'янської культури і духовності.

Козацтво - це стан душі людини і його духовності, стан слов'янського суспільства. Український козак - це благородний лицар України, морально чистий, високодуховний і матеріально незалежний, який уміє володіти собою, володіти своїми емоціями, розумом, волею; воїн, патріот країни, який постійно духовно і фізично готує себе до захисту Вітчизни, свого роду, сім'ї і всього слов'янського народу, його честі і гідності, піклується про єдність козацтва в Україні, про єдність і цілісність держави і слов'янства всього світу.

В основі концептуальної ідеї національного козацтва і життя слов'янського народу закладений принцип: „ Від Козацької держави у минулому - через єднання козацького руху і створення козацького способу життя до сучасної Великої Української Козацької Держави", де людські відносини будуються за принципом „Від правової захищеності людини, через кваліфіковану працю, до особистого добробуту і благополуччя нації, благополуччя, яке втілюється в життя на

основі закону праці, духовності, справедливості".

Політична ідея козацтва - це формування слов'янської політичної нації для участі в державному управлінні через національне козацтво, робочу демократію, коли демократія – це диктатура закону козацького народу, де люди бачать ідеали і мету руху, де психологія людини направлена на здорове і багате життя, забезпечену старість.

Політична структура козацтва повинна реалізувати міждержавну політику реформування, реконструкції і розвитку підприємств виробничого складу з метою побудови в державах широкого цивільного руху, який об'єднує і консолідує на традиціях ідейно духовних, історичних козацьких звичаях всі демократичні державні сили побудови національних слов'янських об'єктивних умов розкріпачення духовних і трудових сил кожного громадянина, щоб власними силами, самим перемогти власну бідність. Саме така слов'янська структура здатна сформувати комплекс самостійного господарника, побудувавши громадянинові такі економічні, соціальні і правові умови, при яких він може реалізувати себе (відкрити свою справу, отримати юридичний захист, медичний та соціальний захист і т. д.).

Ідеї козацтва повинні знайти в регіонах не тільки моральний, але й політичний авторитет. Козачі відділення на місцях і місцеве самоврядування, яке має однаковий корінь, повинні знати життя і проблеми громадян і дієво допомагати населенню в їх рішенні. Для вирішення цих питань і реформування слов'янського козацького руху необхідно залучити національні сили місцевого самоврядування.

Мал. Зв'язок міської влади, духовенства і козацтва Кіровоградщини.

Відповідно до тлумачення інших авторів, йдуть останні роки тисячолітнього прокляття, накладеного на Київську Русь - прокляття тої духовної розпусти і державного розділення. Україна стане великою і могутньою державою козацького народу.

З давніх часів Україна несе в собі багатостраждальна свою високу духовну об'єднувальну місію для всіх козачих організацій в країні, незалежно від їх політичних переконань і симпатій об'єднати свою волю в єдину миротворчу силу для збереження стабільності конституційного ладу, цивільного миру, політичного і суспільного єднання слов'янських держав, а також виступити посередником в мирному регулюванні суспільно-політичної напруги у всіх територіальних общинах держави.

Мої козацькі побратими вважають, що населення України має представляти не суму мільйонів певних людей, не «отару атомів», з своїми дрібно-егоїстичними партикулярними цілями і стремліннями. Населення України, разом з козацтвом має творити окремий організм, націю сильну як зовні так і всередині, з своїми окремими ідеалами і волею, які повинні стояти над партикулярними і партійними інтересами, забаганками і волею окремих частин.

Це ідеали нації, які мають служити цілості національного організму і його силі, це ідеали і культ вітчизни, предків і слави, великої місії. В старі часи культ вітчизни це було щось:

► - що підносилося над партикулярними інтересами одиниць;

► - культ предків — щось, що стояло над партикулярними інтересами одного покоління, єднаючи сьогоденні завдання з заповітами минулого;

► - культ слави — ставлячи інтереси цілої нації над турботами нинішньої генерації, поєднав стремління останньої із завданнями майбутнього, з завданнями, які послужать майбутнім поколінням.

Цікаві думки формулює Фюстель де Кулянж: населення, людську юрбу єднає в націю не спільність мови, не територія, не однаковість матеріальної культури, тільки чинник духової природи. Мільйони розбіжних людських воль єднають в одну волю — «спільні тріумфи в минулому, слава предків», а далі — «спільна воля» в теперішнім і готовість до подальших великих діл, одна велика ціль для всіх в майбутнюму». Необхідний лідер нації, який зуміє створити одне велике підприємство - державу, що з'єднає під своїм гаслом весь ентузіазм весь фанатизм, всі горіння мільйонів сердець, вириваючи їх, у критичні моменти життя, поза рамки їх буденних турбот та егоїзмів у напрямку до одної великої мети. От, наприклад, як це зробилося в період Хмельниччини, де наново зцементувалася нація, відголос якої живе і в наші часи.

Подібні думки знаходимо у Лазаря Барановича. Для нього вели-

кою метою нашого народу було: «на варвари бранитися кожної хвилі» (прим. авт - спільна воля в теперішнім"); або приклад древніх черкасців: «… іже навикоша язики попирати і страшні самому бусурману биша, завше готові к цих брани любних ділах обновлять древнем своє мужество» (прим. авт. - готовість до дальших великих діл в майбутньому. Ця воля, ці спогади і ця готовність — ось що є передумовою існування козацької нації, не звичайної юрби, яка подібно до випадково зібраної на майдані, не має ніякої спільної мети; кожна окремо постояла і потім стрімко бігти своїм шляхом.

Сучасний козак обновлений у спогадах і традиціях минулого, змужнілий у славних ділах теперішнього, сповнений героїчним духом предків, готовий іти їх слідами в майбутнє, ось шлях яким перетворюється людське плем'я в козацьку еліту і націю козацького народу.

Насамперед, це спільна воля в теперішнім часі, що випливає з почуття або свідомості приналежності до одної спільноти — нації, своєї окремішності, приналежності до окремої породи людей - козаків, обдарованої спільними віруваннями, звичаями, почуваннями, думками, спільною системою абстрактних ідей політичних, економічних, релігійних, культурних, філософічних, правничих, мистецьких тощо та спільною волею сповнення своєї місії, осягнення свого козацького ідеалу. Свідомість і почуття своєї окремішності — виражається в ідеї патріотизму, в ідеї вітчизни. Поняття вітчизни — це значить передусім почуття окремішності свого козацького колективу від інших національних колективів, почуття власної національної індивідуальності, осібної як від тих же ж інших індивідуальностей, окремих частин власної нації. Козак – це душа і гордість української нації, козацького народу:

Фото. Козацьке свято. Кіровоградський інститут МАУП. 2006.

Слово рецензента

Президент Міжнародної Академії козацтва М.І.Ямненко (**фото**) зазначає: **1).** «Патріотизм і національна свідомість, для козацької спільноти це дуже сильні поняття. Пов'язані з національними ідеалами, з волею, з культом вітчизни козацького народу, традицій і своєї місії в суспільстві». Цю ідея козацького патріотизму, вітчизни, ми знаходимо у творах Т.Г.Шевченка. Та сама ідея не вмерлим блиском світиться у Котляревського, горить в козацьких хроніках та в гетьманських універсалах, у Мазепи, який протегував «Святу Коївську Братську Обитель, в котрій святі науки для общей пользи і потребності церкви Божої і малоросійської отчизни» плекалися про «цілість отчизни нашої» говорив у ті часи Богдан Хмельницький. А в «Історії Русів» та в «Розговорі Малоросії з Великоросією» іде червоною ниткою ідея окремої національної індивідуальності України, втіленої в велике й високе тоді поняття вітчизни, так само очевидно і в літописах князівських, під назвою Руської Землі.

2). Другою ідеєю в уяві предків наших, що цементувала рідне «козацьке плем'я», як ми кажемо «козацький народ» в окрему націю, була не тільки спільна **воля,** яка символізована в понятті вітчизни, але і **спогади** спільних тріумфів в минулій славі предків. Великі цілі, що ставить собі народ, не під силу здійснити одному поколінню, воно мусить мати продовження в послідуючих поколіннях. Бо народ — як доцільно спрямована воля — це не лише зв'язок людей, що заселяють свою землю в даному часі, але і зв'язок всіх поколінь, які заселяли той самий простір у минулому і заселятимуть у майбутні часи.

3). Третя ідея, що лучила в уяві наших предків була «готовість до дальших великих діл, одна нова ціль для всіх в майбутнім» — ідея безкорисного **служіння вітчизні** в ім'я людських благ, які зазнають не самі козаки, а й наступні козацькі генерації, в ім'я слави предків.

4). Слава, яке красиве слово. Погоня за славою, стремління до речей невидимих і нематеріальних, які одначе давали силу особистості і добробут козацьким масам. Навідь Дон Кіхот закоханий у свою славу постійно тягнув за собою Санчо Пансо, але той при кожній нагоді намагався відмежуватися, а на заклик Дон Кіхота до майбутньої слави, яка гримітиме по нім у потомстві, відповідав: «Пане Дону, я гриміти так не хочу. Що мені слава? В мене, пане, жінка й діти, а маєток мій зовсім скупий». Ось дві ментальності слави, два ідеали, два народні підходи до слави в уяві представників того часу.

Козацька слава — це слава предків, це щось, що дає шану й

подив серед нащадків, але нажаль не дає нічого корисного в теперішному часі. Козацька слава — це символ боротьби за високі цілі, а не за матеріальні користі. Аристотель у своїй «Моралі» виразно стверджує, що тим і відрізняється вільний від раба, що перший шукає щастя в славі, тоді як останній у матеріальній насолоді.

Постулат козацької слави як ідеї, як цілі, до якої має йти нація, відбивається як провідний мотив у історичній козацькій поезії. Про славу співали князям і дружині, про удалі походи переказують як традицію нащадкам, козацька слава дзвеніла не тільки у Києві, але й усьому світі. Універсал Б.Хмельницького віщує про «славу нашу, не только в части світа Європи славленую, но і одлеглих за морем чорним странах Азії довольно народам тамошнім відомую». Він кличе до зброї, взиваючи до любові, «до цілості отчизни і честі шляхетської».

Далі універсал Б.Хмельницького каже, що «лучше убо і благо полізніше за віру нам, за цілість отчизни на плацу воєннім од оружія бранного полягти, нежели в домах своїх як невістюхи побієнними бути», бо в першім випадку бодай «слава і отвага наша рицарська во всіх європейських і інших странах славно провозноситься буде».

Тим же духом надихані і вирази, як: «брань славна луче мира стидна», або Ігоря — «луце ж потяту бити, ніж полонену бити». На славу свого народу було горде і наше духовенство, в славі шукало завдання і цілі нації. В думі про Івана Коновченка цікавий діалог представників двох світів, двох культур: культури гніздюків, матеріальної моментальної користі і культури, якої гаслом є слава.

► - Мати Коновченка намовляє його не йти «за віру християнську одностайно стати, лицарської слави здобувати». Вона зваблює його всією мудрістю людини вегетативної культури, апелює до прив'язання, до матеріального добробуту і до родини: чи у нього дома «нічого іспити або із'їсти, що його тягне в поле? чи не ліпше б йому дома горілку курити та по броварах пиво варити»? Як може він її, «вдову стареньку, на господарстві покинути?»

► - Та син, представник другого світу, культури героїчної, гребує цими неприємностями і родинними прив'язаннями, іншими речами конкретними, щоб іти битися і життя своє наражати для такої безкорисної і абстрактної речі, невидимої для інших, як слава.

Конфлікт двох типів культур, двох верств, які по різному дивляться на ідеал щастя свого народу. Відмова сина матері, що не може він «на воли козацьким гласом гукати» підкреслює в цій думі неприєднану протилежність двох каст, двох культур народу, двох ідеалів його щастя.

Другий приклад, отаман Сірко знає лише один мотив свого життя й діяльності, утримати в цілому і переказати нащадкам «немерцающую славу козацькую». Цією культурою, цим прив'язанням до мо-

менту слави, як метою і мотором цілого народного життя, надихана і творчість наших поетів XIX віку. У Т.Шевченка в "Гайдамаках", "Сон", "Тарасові ночі", "Гамалії", "Псалмах", "Неофітах" — ідеал слави домінуючий. Слава українського народу, це «заповідь поета»: «Було колись, запорожці вміли панувати..., було колись добре жити на тій Україні».

Гордість національна, підстава її, стимул для життя, наприклад, нащадки старшини козацької ще в початках XIX віку завше керувалися в своїх вчинках «безпристрасним к отечеству поревнованієм, усердієм і любов'ю к нації», старалися працювати «для пользи і слави отечества», розуміючи під ним свою Україну.

В подорожних записках Вадима Пассека - 1884 р. читаємо: "Хто перший з нас увійшов у зв'язки з Європою? Хто спинив погибельний потік перших татарських орд і так сильно, так вогненно і чудово оспівав битви з кочівниками? Українці! Який народ, без твердих і сталих границь, що оборонили б його від войовничих сусідів, без неприступних гір, які могли б забезпечити його незалежність, умів бути страшним своїм ворогам, розвинути свою національність і заховати її в тяжких віках насильства. Який народ протягом віків неволі, коли в попіл оберталися його городи, коли на муки віддавали за вірність вірі, вмів заховати і за цей час не раз був пострахом своїм гнобителям і серед всіх мук творив школи для освіти молоді? Це були українці! Ми досі пишаємося побідними походами Святослава, в них були лави українців! Бояни були поети України, в той час як Москва не лишила нам пам'яті своїх співців. Для нас «Слово о полку Ігоревім», це - твір український, а оспівані в нім діла вчинені українцями, діла вічної слави».

Бачити свій народ славним, вродженим не для вегетації, а для величі, таке було відношення українського козацтва. Бо населення, не об'єднане поняттям вітчизни, ставало зброєю у руках чужинців. Населення без культу предків легко давалося втягнути до «чужих ідеологій». Населення без національної свідомості і своєї окремої місії в історії — ставало на службу місії чужого народу.

5). Відтворення національної історії. У процесі зростання національної свідомості, вивчення історії свого народу завжди відігравало вирішальну роль. Народові, котрий плекає нове почуття спільності, необхідне усвідомлення того, що його єднає й спільна доля. Спільний історичний досвід - козацтво, має сприйматися як славетне минуле, що вселяє почуття гордості та спонукає до ототожнення зі своїм народом. Не менш важливим, ніж славетність минулого, є його гордість. Тривала історія дає людям почуття безперервності, віру, що сучасна сумна доля їхнього народу, це лише тимчасове явище. Вивчення минулого було також необхідним для того, щоб спростовувати сумніви численних скептиків щодо існування української нації взагалі.

Оскільки ці завдання виконувала національна історіографія, то не дивно, що в авангарді будівництва нації як серед українців, так і серед народів стояли історики.

Напри кінці XVIII ст. серед дворян-інтелігентів Лівобережжя посилилася зацікавленість історією, особливо історією Козаччини. Це відбилося у працях кількох нащадків давніх старшинських родів, які вийшли у відставку з царської служби й присвятили себе опрацюванню та публікації історичних матеріалів своїх славних предків. Вони в основному керувалися звичайним замилуванням старовиною чи місцевим патріотизмом і зовсім не усвідомлювали подальших наслідків своєї праці. Найбільшої уваги серед цих істориків-аматорів заслуговують В. Рубан («Короткая летопись малороссийская», 1777 р.), Опанас Шафонський («Черниговского наместничества топографическое описание», 1786 р, Яків Маркович («Записки о Малороссии», 1798 р.). Усі їхні праці схвально зустріло українське дворянство того часу.

Проте деякими з цих аматорів керували не лише альтруїстські мотиви. Десь у 1800 р. Імперська геральдична канцелярія стала піддавати сумніву право нащадків козацької старшини на статус дворян, оскільки, за словами одного російського чиновника, «… в Малоросії ніколи не було справжніх дворян». Серед української знаті того часу прокотилася хвиля обурення й протестів, а деякі її представники, зокрема Роман Маркович, Тимофій Калинський, Василь Черниш, Андріан Чепа, Василь Полетика, Федір Туманський, заходилися збирати історичні документи.

Між 1801 і 1808 рр. вони написали ряд статей про славетні діяння й високий статус своїх козацьких предків. Після розв'язання конфліїсту в 1830-х роках деякі дворяни Лівобережжя не втратили зацікавленості історією свого краю й сприяли дальшим історичним дослідженням на козацьку тематику. З огляду на те, що перші дворянські історики були дилетантами без спеціальної освіти, стала очевидною потреба в серйозніших і докладніших дослідженнях історії України. У 1822 р. свою ретельно документовану 4-томну «Історію Малоросії», що згодом набула популярності, видав Дмитро Бантиш-Каменський. Він народився в Москві, згодом працював у Полтаві в канцелярії генерал-губернатора князя Рєпніна. Твір Бантиша-Каменського приваблював українську знать не лише професіоналізмом, а й своїм минулим тлумаченням українського козацтва. Але вірний цареві чиновник, Бантиш-Каменський доводив, що, незважаючи на свою героїчну історію, українці є відгалуженням російського народу, а возз'єднання з Росією, це визначна подія в історії козацтва. Спільнота того часу розділилася. Для багатьох українських дворян така інтерпретація була зручною й переконливою, дозволяючи їм підтверджувати свою українську (малоросійську) специфічність, водночас наго-

лошуючи на вірності цареві та відданості могутній Російській державі й російській нації.

Інша точка зору[1]. Дуже відмінною від згаданого твору «Історія Малоросії», була книга «История Русов». Цей історичний трактат, що мав такий же надзвичайно великий вплив, до сьогоднішнього часу оточує атмосфера таємничості. Лишаються невідомими місце й дата його написання. Історики можуть лише припускати, що з'явився він у першому десятилітті XIX ст. десь біля Новгорода-Сіверського, що на Лівобережжі. Непублікована протягом декількох десятиліть «История Русов» почала активно, хоч і таємно поширюватися у середовищі лівобережного дворянства. И лише у 1846 р. вона вийшла невеликим друком. Звідки вся ця таємність до книги «История Русов»?

«История Русов» сповнена почуття національної гідності, але вона не пропагує вузький етноцентризм. В ній стверджується, що правда й справедливість є наріжними каменями кожної політичної системи, а захист життя, свободи та власності є невід'ємним правом усіх людей. Ще радикальніше звучить у цій праці твердження про те, що жоден уряд не може ґрунтуватися на тиранії та рабстві. Отже, з одного боку, яскравий (хоч і не завжди правдивий) опис козацтва у цій праці посилював інтерес до української минувшини, а з іншого боку, в ній порушувалось питання про місце України у тогочасній політичній ситуації. Відтак, з появою «Истории Русов» вивчення історії козацтва України набуло ідеологічного й політичного значення.

6). Захоплення фольклором. Іншим поширеним заняттям у середовищі молодих українських дворян інтелігентів було вивчення фольклору. Вибух інтересу до селянських та козацьких звичаїв, традицій, пісень тощо різко контрастував із минулим, коли освічена верхівка всіляко намагалася зберегти відстань між власною культурою та культурою мас. І тут раптом така зацікавленість?

Одна з найпривабливіших особливостей українців, селянського народу і козацтва в основном,у крилась у їхньому багатому й живому фольклорі. Відомого Гердера настільки вразила фольклорна краса, що він заявив: «Україна стане новою Грецією: прийде день, і постануть перед усіма це прекрасне небо, цей життєрадісний народний, козацький дух, ці природні музичні обдарування, ця родюча земля».

В той же час, геніальний польський поет А.Міцкевич визнавав, що українці — найпоетичніші й наймузикальніші серед слов'ян. Тому не дивно, що етнографічні дослідження українського козацтва незабаром захопило лівобережну інтелігенцію.

До перших шанувальників українського, козацького фольклору належав князь Микола Цертелєв. Попри своє грузинське походження та

[1] Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. МАУП. Київ. 568 с. 2005.

російське виховання Цертелєв виріс в Україні й глибоко полюбив її народ. У 1819 р. він опублікував у Петербурзі «Попытку собрания старых малороссийских песен». У передмові М.Цертелєв зазначав, що ці пісні демонструють геній і дух народу, звичаї того часу й, нарешті, чисту козацьку мораль, якою завжди були відомі малороси.

Набагато повніше й систематичніше дослідження козацтва і української етнографії під назвою «Малороссийские народные песни» склав у 1827 р. Михайло Максимович — українець із козаків, що став професором Московського університету, а у 1834 році — першим ректором нового університету в Києві. Інший український професор Московського університету Йосип Бодянський, присвятив свою магістерську дисертацію (написану в 1837 р.) порівнянню російських та українських народних пісень. Із типовим для романтика перебільшенням він протиставляв начебто засмучені й смиренні інтонації пісень російської Півночі життєрадісним мелодіям українського Півдня, різно спрямовувані пісні козаків Росії й України. «Яка велика різниця існує між Північчю й Півднем, писав Бодянський, і наскільки різні народи там живуть, але дух козацький - однаковий».

7). Мова: зв'язуюча ланка. Багато авторів вважають, що мова є найважливішим компонентом національності: «Чи має нація щось дорожче, ніж мова її батьків? У мові втілене все надбання її думки, її традиції, її історія, релігія, основа її життя, все її серце й душа. Позбавити народ мови — значить позбавити його єдиного вічного добра». Але функція мови у розвитку національної свідомості українців виявляється навіть ширшою, ніж ми можемо подумати. Мова найефективніше встановлює «природні» межі нації. Вона є критерієм розмежування між національним і чужим. Вона пов'язує різні верстви та регіони. Сучасні соціологи доводять, що мова не тільки є засобом спілкування: завдяки тому, що вона виступає уні-кальною системою світобачення та самовираження окремої нації, мова також дає змогу представникам цієї нації розуміти одне одного на глибинному, підсвідомому рівні.

З огляду на центральне значення мови для процесу будівництва української нації мине небагато часу, перш ніж наша інтелігенція розгорне діяльність, спрямовану на те, щоб перетворити місцеву мову (тобто розмовний суржик) простого люду на головний засіб самовираження всіх українців. Лише так можливо було встановити спільний зв'язок між владною верхівкою й масами, закласти основу спільної ідентичності. Проте спочатку таке перетворення здавалося недосяжною метою. Порівняно з такими престижними й розвиненими мовами, як французька, німецька та дедалі більше російська, розмовна мова «неосвічених українців» здавалася грубою, обмеженою. Багато українських дворян вживали її, як правило, для обгово-

рення зі своїми селянами простих і приземлених питань господарства. Серед освічених людей того часу панувала думка: оскільки селяни не могли сказати чогось важливого, а якби й казали — то грубою мовою, чи ж є сенс підносити селянську говірку до рівня літературної мови? На додаток часто стверджували, що українська мова — це лише діалект російської.

Мал. Псалтир і новий завіт острожської печати 1580 р. (верх-низ)

Однак, незважаючи на ці перешкоди, окремі представники української інтелігенції намагалися культивувати й підносити народну мову. Та навіть ці першопрохідці мали сумніви щодо перспективності своїх починань і підходили до них як до курйозного літературного експерименту. Прикладом може бути «Енеїда» Котляревського — перший твір, написаний мовою селян і міщан, її публікація в 1798 році знаменувала появу української мови як літературної, а також початок сучасної української літератури.

Досить характерним є те, що «Енеїда» була пародією, поемою-бурлеском. Заснована на славетній «Енеїді» римського поета Вергілія, вона змальовувала античних героїв і богів у вигляді відчайдушних козаків та дужих сільських дівок, що розмовляють влучною й барвистою українською говіркою. Сам Котляревський, царський чиновник і син дрібного козацького старшини, любив спілкуватися з

українськими селянами, робити нотатки про їхні звичаї, слухати їхню мову й пісні.

Спочатку він вважав свій мовний експеримент не вартим публікації. Але друзі переконали його надрукувати «Енеїду», яка, на його подив, одразу здобула великий успіх серед лівобережного дворянства. Проте навіть тоді Котляревський не усвідомлював, що його твір став переломним моментом у розвитку рідної мови й літератури в козацькій тематиці. Для нього він залишався прикладом того, що українська мова, котру він любив і продовжував нею писати, могла успішно використовуватися для створення комічного ефекту, й до останніх днів у нього існували сумніви щодо можливості її використання у «поважній козацькій літературі».

Такими ж експериментальними були праці Олексія Павловського який у 1818 р. написав «Граматику малороссийского наречия». Цей автор ставився до української мови неоднозначно: прагнучи відшліфувати її, він усе ж вважав її діалектом російської. Але досягнення Павловського та й доробок Івана Войцеховича, який у 1823 р. склав невеликий український словник, мали вагоме значення.

8). Література: збагачення української національної культури. Вирішальним показником життєвої сили української мови стала якість і різноманітність літератури, що створювалася нею не тільки на козацькі теми. Котляревський завоював назву «батька сучасної української літератури» не просто тому, що писав українською мовою, а тому, що його «Енеїда» була твором високого літературного ґатунку.

Значна заслуга в розширенні літературного діапазону відповідно українського козацтва належить харківським романтикам, так їх тоді називали. Більшість із цих письменників жили на Слобідській Україні й були пов'язані з новоствореним Харківським університетом.

У 1820 —1830-х роках провідну роль у розвитку української культури на козацьку тематику перейнялася найсхідніша з усіх українських земель. Переказують, що поштовх розвиткові української прози дав заклад між Петром Гулаком-Артемовським (сином священика й ректором Харківського університету) та Григорієм Квіткою-Основ'яненком (нащадком знатного козацького роду). Гулак-Артемовський, який відчував сильний потяг до українського козацтва й експериментував в літературі, був переконаний, що козацтво чекає безрадісне майбутнє: «Думка про те, що, напевно, недалекий той час, коли назавжди зникнуть не лише сліди малоросійських звичаїв і старовини …».

Далі розширив жанрову різноманітність української літератури Левко Боровиковський — інший харківський письменник, який складав козацькі балади українською мовою. Улюбленою темою харківських письменників була козацька Україна, що змальовувалася у типових для романтиків барвах як сумний відгомін славної минувшини. Яскравим виявом цих печальних роздумів були слова Амвросія Метлинського, професора російської літератури Харківського університету, котрий характеризував власну колекцію української поезії та перекладів як «твір останнього бандуриста, що передає вмираючою мовою пісню минулого».

Свій внесок у розвиток української прози й поезії на козацьку тему зробила незліченна кількість інших, менш значних харківських письменників. Як не дивно, всю цю літературну діяльність надихав росіянин Ізмаїл Срезневський, який згодом став одним із провідних російських філологів. Проте вклад цього палкого прихильника українського козацтва був скоріше організаційним, ніж літературним. Багатотомові збірки творів української літератури Срезневського під назвою «Запорожская Старина» та «Украинская антология» були спробою розв'язати проблему відсутності належної трибуни для українських письменників. Єдині більш-менш регулярно публіковані на Лівобережжі часописи «Украинский вестник» та «Украинский журнал» виходили у Харкові, та й то на російській мові.

Щоб дійти до ширшої та освіченішої аудиторії, українські письменники часто зверталися до російських журналів, що виходили у Москві та Петербурзі. Багато з них, особливо більш консервативні, з готовністю публікували українські оповідання про козаків, навіть написані українською мовою. Серед російських письменників 1820-1830-х років існувало щось на зразок моди на українське козацтво. У багатьох росіян буремна історія й багатий козацький фольклор нашого краю

викликали чаруючі екзотичні образи, й не на останньому місці були уявлення про Україну як про «дике пограниччя».

Проте, визнаючи специфіку козацтва України, вони вважали її невід'ємною частиною Росії й розглядали сприяння української літературі як збагачення загальноросійської культури. Замилування Україною існувало в той час і серед польських письменників, таких як Антоній Мальчевський, Богдан Залеський, Северин Гощинський, що утворювали так звану українську школу в польській літературі романтизму. Зі свого боку вони вважали козацьку Україну частиною історичної та культурної спадщини Польщі.

Осередком покоління 1840-х років, до якого належали такі особистості, як історик М. Костомаров, письменник П. Куліш та поет Т. Шевченко, уже був не Харків, а Київ. Представники цієї генерації походили як із Правобережної, так і з Лівобережної України і за своєю соціальною належністю були більш різнорідними, ніж їхні попередники — вихідці з дворянства.

Серед молоді 1840-х років найвище підносилася постать однієї людини — Тараса Шевченка. Можна сперечатися про те, чи хтось із українців тієї доби справив на своїх співвітчизників сильніший вплив, ніж Шевченко. Але те, що в історії народу, який підводився на ноги у середині XIX ст., таке видатне місце посів саме поет, не було чимось винятковим.

Культурна діяльність того часу була єдиною цариною, де позбавлені держави українці могли виразити свою самобутність: тому часто провідну роль «будителів народу» відігравали поети, писменники, вчені. І все ж важко знайти інший приклад людини, поезія та особистість котрої такою повною мірою втілила національний дух козацтва, як це для українців зробив Т.Шевченко.

Вихід «Кобзаря» був, як зауважує Ю. Луцький, подією унікального значення в історії української літератури, у ньому українська мова досягла літературної неперевершеності. Поет подолав одновимірність і обмеженість ролі, що її до тих пір відігравала українська література, спростувавши переконання таких, як, зокрема, знаменитий російський критик Віссаріон Бєлінський, котрі вважали, що мова українських козаків не здатна передавати витончені думки й почуття. Відповідаючи на принизливі для української мови погляди В.Бєлінського, Т.Шевченко писав:

Теплий кожух, тільки шкода —
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

Поезія Т.Шевченко фактично стала проголошенням літературної та інтелектуальної незалежності українців. Колишній кріпак не забував

про своїх «знедолених братів» і, наче біблійний пророк, громогласно таврував гнобителів закріпаченого селянства. На відміну від більшості інших представників інтелігенції Т.Шевченко правдиво розповідав про славних синів України – козацьких лідерів та оспівував їх подвиги. Він не вірив у ліберальні проекти поступових царських реформ. У його віршах відкрито пропагувалися радикальні, революційні методи знищення несправедливості в суспільстві. Наприклад у знаменитому «Заповіті»:

«Поховайте, та вставайте,
Кайдани порвіте. І вражою
злою кров'ю Волю окропіте!
І мене в сім'ї великій, В сім'ї
вольній, новій. Не забудьте
пом'янути. Незлим тихим
словом».

Але націоналізм Шевченка не був шовіністично обмеженим. Він вважав, що прагнення України до свободи, є складовою всезагальної боротьби за справедливість. Як свідчить поема «Єретик», присвячена знаменитому чеському великомученику Янові Гусу, та поема «Кавказ», поет симпатизує пригнобленим народам усього світу.

Мал. Київська Академія, студенти (початок 18 ст.)

Поезія Шевченка (деякі її зразки були настільки бунтарськими, що їх не публікували аж до 1905 р.), бо розбурхувала в його сучасників нові хвилюючі думки й почуття. Історик Костомаров писав: «Шевченкова муза зірвала покрови, що закривали від нас життя українського народу, й споглядати його було страшно, солодко, боляче й п'янко».

Т.Шевченко змусив своїх колег бачити в козацтві не лише барвисті звичаї, а й його страждання. В історії козацтва він шукав не романтичних героїв, а уроків, що ведуть до кращого майбутнього. Україна для нього не просто мальовничий регіон Російської імперії, а край, що може й має стати незалежною державою.

Як ми пересвідчилися, поширення ідей національного відродження козацтва було процесом тяжким і повільним. До середини XIX ст.

воно ніяк не просунулося. Далі почали виникати невеликі групи української інтелігенції, котрі самі визначали для себе суттєві складові української культурної самобутності. Щоб вийти за межі культурного етапу козацтва, належало подолати численні перешкоди. Важко було протистояти впливові престижних і більш розвинених польської та російської культур. І все ж, підбадьорені прикладом західних народів і впевнені в тому, що їхня діяльність відповідає потребам ідеалізованого народу, «будителі української нації» не здавалися. Козацтво почало само відтворюватися.

Із самого початку процесу поширення національно-патріотичної свідомості між Східною й Західною Україною спостерігалися важливі відмінності. На Лівобережжі, де ще зберігали силу традиції козацтва й пам'ять про часи автономії, діяльність, спрямована на піднесення національної свідомості, мала багатообіцяючий початок. У Східній Галичині прогрес був повільний, і опір йому чинила переважно консервативна греко-католицька верхівка. Зате тут не відбувалося драматичних відступів, і попри свою в'ялість зростання національно-патріотичної свідомості ставало чимдалі відчутнішим. Нарешті, цей розвиток за всіх розбіжностей мав ще один важливий результат: після століть обмежених контактів східні та західні українці почали виявляти посилений взаємний інтерес до свого минулого. Розгортався процес національної інтеграції козацтва.

Катастрофа, в яку звалилася Україна з більшовицькою навалою, після 1917 р. була початком загальноєвропейської катастрофи. Моральний розклад, який принесла більшовицька навала до нас, роз'єднала Україну й демократичну Європу. Криза нашої культури стала кризою європейської культури взагалі. Пройшло більш ніж 70 років і Україна одна із перших знову отримала незалежність.

Для українського народу, так само як для кожного іншого народу, що в своїй внутрішній і зовнішній силі був «заражений гангреною матеріалізму», єдиний рятунок є в ясно концептованій доктрині, власних традицій. Кожна народність має також свій побутовий спосіб (уклад) життя, свої обряди, традиції, свою збірну назву.

Сучасний процес ліквідації економічної роздробленості, зміцнення господарських зв'язків між окремими народностями, об'єднання місцевих ринків у загальнонаціональний та інші фактори приведуть до появи більш зрілої, розвиненої соціально-етнічної спільності людей — нації. Останні живуть на певній території, мають спільну мову, історичну долю, беруть участь у єдиному культуро творчому процесі, формуванні й розвитку певного економічного укладу, є носіями своєрідних вірувань, звичаїв та традицій. Але найбільш сталою рисою нації вважається національний характер, його минулі корні, які об'єднують в собі такі риси нації як національні почуття та

національно-патріотичної самосвідомості.

Мал. Козацькі обряди, традиції, відпочинок, спосіб життя тощо.

Таким чином, ми з вами теоретично розглянули логіко-історичну послідовність виникнення козацтва, яке зафіксоване в своєрідних спільностях людей. Розвиток і зміна одних спільностей людей іншими — це складний, несинхронізований процес, внаслідок якого поряд із сучасними спільнотами, тобто націями, можуть існувати як архаїчні спільноти, так і народності.

Окремо треба виділити таке поняття як козацький народ, оскільки використовується воно в різних значеннях.

По-перше, воно позначає населення певної країни і в цьому розумінні включає всі нації та народності, які проживають на території країни і на засадах рівності.

По-друге, поняття козацький народ використовують для призначення різних форм спільності людей, таких як плем'я, народність, нація.

По-третє, цим поняттям позначають найбільш активну й впливову в соціально-політичному відношенні частину населення, яке проживає в даній країні, або на даній території.

Відомий громадський діяч сучасного козацького руху в Україні.
Президент, академік Міжнародної Академії козацтва.
Член Ради Українського козацтва при Президентові України.
Депутат Бучанської міської Ради трьох скликань.
Генерал Армії козацтва. Ямненко М.І.

Розділ перший

Початок козацтва

Козацькі корні

Український народ сповнений духу національно - культурного відродження. Це знаходить свій вияв, зокрема, у прагненні мільйонів людей до пізнання власної історії. Народ гостро відчув наслідки здійснюваних репресій впродовж багатьох поколінь, деформації історичної свідомості і не хоче більше миритися з цим. Потяг до козацької історії поєднується з недовірою до сучасних істориків. Певною мірою ця недовіра обґрунтована тим, що перші історичні записи, або спогади були зроблені по бажанню тих, чи інших правителів. Потім автоматично пішло копіювання. Багато науковців, особливо старшого віку, не можуть звільнитися від подібних, хибних стереотипів. Деякі з них й досі протестують (в кавичках) проти «чорніння славного минулого» і в наступальному стилі демонструють відданість «старим принципам». Для більшості із них просто потрібен додатковий час, щоб заново переосмислити, розібратися в архівному матеріалі і методах дослідження. Перші створені з позицій нового мислення книги про козацьку історію та славних синів України вже виходять у світ.

Що ж має прочитати читач сьогодні, поки сучасна історична наука здійснюватиме свою перебудову в козацькій тематиці? Перш за все твори В. Антоновича, М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Яворницького та інших класиків української історіографії, призабуту, а в недавньому минулому, нерідко заборонену історико-культурну спадщину. У 1988—1990 рр. ці твори друкувалися в журналах і навіть в газетах, звучали по радіо. Починаючи з 1990 р. з'явилися передруки десятків книг наших класиків, в тому числі репринтних. (Прим.авт.- перекачати або передрукувати книгу).

Історія козацтва— це кров і мозок політики України, основа державницької свідомості народу, на якій виростає й тримається держава теперішнього часу. Саме так, коли ми говоримо про майбутнє, то звертаємося до своєї історії. Коли говоримо про історію козацтва, неодмінно поринаємо у минулий час: відколи ж починається державність нашого народу?

За сучасну історію існування нашої молодої України ми всі добре переконалися, що наше Українське козацтво – є передовим авангардом по відроджуванню історичних цінностей, процвітання незалежної держави, підвищення її могутності та економічного відродження нації. Хто ж вони, сучасні продовжувачі козацької величі наших предків?

Ініціатором написання даної книги виступили дві громадські організації Кіровоградщини, це раніше згадані: військово-козацька палан-

ка Кіровоградського інституту імені Св. Миколая, МАУП. Отаман паланки, директор інституту Свірень М.О. Академік, професор, відмінник освіти, автор 230 наукових праць, генерал-лейтенант козацтва.

Та Кіровоградська обласна громадська організація «Центральний Козацький Округ». Ідентифікаційний код 33520342. Головний отаман «Центрального Козацького Округу» з 2005 року і по теперішній час є, раніше зазначений генерал-полковник козацтва Карпов В.Є. (Про Карпова В.Є. інформація викладена на попередніх сторінках книги).

Кіровоградська ОГО «Центральний Козацький Округ» - це благочинна, громадська організація, що створена на основі єдності Українського етносу в справі національно - патріотичного виховання молоді Кіровоградського регіону та Центральної України, і є некомерційною, неприбутковою громадською організацією, (Статут, пункт 1.5.)

Керуючись Указом Президента про відродження українського козацтва і забезпечення національно-патріотичної роботи серед населення та молоді, ці дві провідні громадські організації направляють свої зусилля на консолідацію прогресивних сил України, духовне виховання молодого покоління та готовність до захисту Вітчизни.

В Центральній Україні, і особливо в Кіровоградському регіоні багато інших козацьких товариств із спільною метою і вище зазначеними цілями. Наприклад «Козаки Інгулу» головний отаман Нестройний О.І, «Буго-Гардівська паланка» головний отаман Шарий В.Г, особливої уваги заслуговують генерали козацтва Касьянов Ю.В. та керівництво обласного «Реєстрового козацтва» - Рубец М.І і Добрянський І.А. Про ці та інші козацькі товариства ми будимо розповідати трохи пізніше.

Аби краще зрозуміти стан речей про Українське козацтво, насамперед, треба нагадати, що історично козацтво від самого свого зародження і до часу його «самоліквідації» було тим осередком в тогочасному суспільстві України де об'єднувалися патріоти своєї землі, для яких боротьба за волю та незалежність батьківщини була головним сенсом життя. Саме для того, щоб завжди бути готовими до смертельного двобою, як з зовнішніми так і з внутрішніми ворогами, козаки впродовж віків створювали свій особливий спосіб життя, який дозволяв їм весь час бути на передньому краї боротьби за свою незалежність. Не вірте тим, хто каже, що козацтво знищено. Навіть у самі скрутні часи дух козацтва був в середині «душі» українського народу. Чому ми згадуємо про минулу, тимчасову «самоліквідацію козацтва»? Козацтво – душа народу, його не можна знищити. Забороняли та примусово ліквідували козацтво на одних територіях, козаки збиралися й йшли в інші місця. Як тільки планувалися військові дії, зразу всі «поверталися» до ідеї козацтва по тій причині, що споконвічно із козаків формували військово-козацькі підрозділи для захисту Вітчизни. Наприклад, перед початком війни 1941-45 р. Й.Сталін у

1938-39 роках почав «відроджувати» козацтво і формувати із його середовища військово-козацькі полки для участі у ВОВ.

Тож козацтво історично склалося як елітарне, етнічне утворення українського народу, яке у минулі часи побудувало такий спосіб свого життя де якнайкраще вирішувалися всі надзвичайно важливі питання свого буття. Козаки створили особливу систему військово-фізичного гарту, яка дозволяла їм із простих селян виховувати непереможних, відданих українській землі воїнів, які були готові, у разі потреби, в будь-який момент віддати своє життя за рідну неньку – Україну.

Наш український народ в ті минулі часи займав великі простори: в один бік від Чорного моря, в другий бік - до Кавказу і Кубані, в третій бік до Прип'яті та Бугу і в гори Карпатські, а за російською границею - все більше проживало нашого народу та козаків.

Цікавість до свого історичного минулого – жило, живе і буде жити в серцях молодих козаків. При підтримці вище згаданого козацького отамана Ю.В.Касьянова, уже кілька останніх років до унікальних місць на Синюсі (село Торговиця Новоархангельського району) прикована виняткова увага науковців з Кіровоградського державного педагогічного університету. Тут з козацьким завзяттям ведуться методичні дослідження засобами археології й антропології, 2009-10 р. не став винятком. Понад чотири десятки студентів-козаків під керівництвом проректора Ірини Козир та викладачів цього Вузу, разом із аспірантами інституту археології НАНУ проводять польові дослідження, козацького минулого нашого краю. На матеріалах цих розкопок підготовлено кілька наукових праць. Ми впевнені, що у Торговиці знайдуться приводи не тільки для написання лише дипломних робіт, нових кандидатських і докторських дисертацій, а й для справжніх, славних козацьких відкриттів.

За даними, що збереглися в архівах Новоархангельської центральної бібліотеки, козацьке поселення Торговиця виникло в III тисячолітті до н. е. Про це свідчать розкопки поховань в центрі села. На її околиці розходились «три святі дороги», про які згадував Геродот «Є між річками Борисфен (сучасне Дніпро) і Гіпаніс (Південний Буг) місцевість під назвою Ексампей...» Неважко здогадатися, що мова йде про територію сучасної Кіровоградської області. Геродот приділив цій місцевості таку увагу, бо побачив бронзовий, за іншими джерелами мідний, казан скіфського царя Аріанта, який назвав «Восьмим дивом світу». За свідченням давньогрецького історика (це може бути леген-

дою) Геродота, Аріант, щоб дізнатися про чисельність своїх підлеглих, звелів усім дорослим чоловікам принести йому по одному бронзовому наконечнику стріли. Потім наказав розплавити усі наконечники і відлити казан. Геродот писав, що посудина вийшла грандіозна - вміщувала 600 амфор (шість тисяч літрів). Гігантський казан було встановлено у священній місцевості Ексампей. Археологами він поки що не виявлений...

Вчені-історики вважають ймовірним, що в часи Геродота біля Торговиці вздовж річки Синюхи проходив великий торговий шлях. Річка розподіляла по своїй течії місцевих скіфів на рільників та кочівників. Збереглися відомості й про те, що між греками, які жили на узбережжі Чорного моря, і поселенцями вздовж Синюхи йшла жвава торгівля. На цей час припадає легенда, що на Синюсі, біля Макітри, розбійниками потоплений грецький корабель, трюми якого були набиті золотом....

А от наш відомий краєзнавець та журналіст Юрій Матовіс пише, що перша згадка про Торговицю належить до 1331 року. У науковій праці польського хроніста Леонтія Похилевича «Сказання про населені місцевості Київської губернії», виданій у Києві 1864 року. Згадується поселення у зв'язку з історичною битвою в урочищі Сині води у 1362 році. Саме тоді об'єднане військо, що складалося, в основному, з козаків під керівництвом великого князя литовського Ольгерда, розгромило під Торговицею монголо-татарські війська, поклавши початок занепаду Золотої орди і визволенню українських земель від ординського поневолення. У період Визвольної війни українського народу проти польської шляхти (1648-1654 роки) Б. Хмельницьким був створений Торговицький полк, який пізніше приєднався до запорозького війська для боротьби проти татар. (Про це ми ще будемо згадувати в нашій книзі). Цей період історії пов'язаний з перебуванням у Торговиці уславленого козацького ватажка Івана Сірка. Він неодноразово бував на берегах Синюхи протягом десяти років. З Торговицею пов'язана діяльність полковника Остапа Гоголя – пращура геніального письменника Миколи Гоголя.

Подія міжнародного масштабу відбулася в Торговиці 1792 року. Тут вперше 14 травня був опублікований Акт, розроблений у Петербурзі під наглядом Катерини II. Цей документ увійшов у історію під назвою «Торговицька конфедерація». То був реакційний союз Польських магнатів спрямований проти реформ державного люду у Польщі.

Однак виникнення Торговиці пов'язане зовсім не з політичними суперечками чи війнами. Сама назва підказує походження населеного пункту. І, певно ж, історія Торговиці сягає глибин віків, а населення виникло задовго до того, як згадувалося письмово. Коли подивитися

на географічну карту України, в очі впадає положення Торговиці. І сьогодні транспортне сполучення між Києвом і містами півдня проходить від Умані через Торговицю.

З розвитком торгівлі виникали сухопутні шляхи. Одним з найголовніших із них був Чорний. Він виходив з глибини Польщі, пролягав через Львів, Умань, Торговицю, Бобринець і закінчувався в Криму. Торговиця була однією з найголовніших торгових баз на цьому шляху До того ж вона розташовувалася на кордоні між Польщею і землями Запорозької Січі. Тому за наказом Богдана Хмельницького у Торговиці було відкрито митницю. Першим митником гетьман призначив дозорця на прізвище Астаматій.

З відкриттям митниці Торговиця дуже швидко розвивалася, і за часів Хмельниччини стала містечком з багатьма прикордонними і державними службами. Пізніше, у результаті чергових польсько-російських договорів, Торговиця відійшла до польських володінь. Російський уряд на лівому березі Синюхи, навпроти Торговиці, заснував нове поселення під назвою Архангел-город (тепер Новоархангельськ). Обидва населені пункти стали прикордонними, а Синюха - водною смугою, що розділяла території двох держав...

...З річкою і селом на правому березі пов'язано багато легенд, що переплітаються з дійсністю. Кілька десятків років тому при будівництві промислового об'єкта у Новоархангельську будівельники виявили підземний хід. Він був прокладений під Синюхою на правий берег, до Торговиці. У стінах обабіч тунелю знаходилися ніші у людський зріст, вочевидь, для розміщення в них воїнів. Стеля вкрита кіптявою від смолоскипів. У підземеллі, місцеві люди знаходили вироби із дорогоцінних металів, монети, прикраси та людські кістки...

За час досліджень описано понад чотири з половиною сотні знайдених кістяків різних расових типів. Така багато чоловічих, жіночих та дитячих кісток, могло бути лише поблизу великого людського осідку міського типу. Його не можна ототожнювати з військовими похованнями, де переважають чоловіки. Ірина Козир окреслила площу міста десятьма дослідженими гектарами. У «місті» знайдено залишки монетного двору, керамічний водогін, опалювальні тандири, що використовувалися як побутові печі. Це типовий середньоазіатський атрибут, характерний для багатьох золотоординських міст Поволжжя, Закавказзя, Ірану, Молдови і Криму. В Україні вони з'явилися з приходом золото-ординців і відсутні в місцевій культурі. У тандирах випікали хліб, готували їжу, ними опалювали житло.

Знайдені залишки цегляної лазні-хаммам розмірами 16 на 16 м., колись під кам'яним куполом. У приміщенні на великому розігрітому камені випаровувалися ароматичні трави, солі, олії, даючи оздоровчий ефект. Під підлогою лазні знаходилися обігрівальні канали, куди

надходило тепло від підземної печі. Вода постачалася із Синюхи водоводом з керамічних труб. Очевидно, використовувся якийсь водозабірний механізм. Такий тип лазень мав поширення в багатьох золотоординських містах, а його появу пов'язують із впливом мусульманського світу. Сьогодні цим об'єктом опікується аспірантка Тетяна Позивай, уродженка Петрівського району, котра годинами може про нього розповідати.

Найцікавіше, що археологи знайшли водогін, який піднімався по крутосхилу! Ним козаки подавали воду для побутових потреб міста на підвищеній ділянці суходолу. Яку ж досконалу помпу треба мати, аби виконати цю роботу? Подібний рівень життя тоді міг лише снитися більшості європейських столиць.

Знайдені знаряддя праці, пам'ятки матеріальної культури, срібні монети, що належать до часів правління ханів Узбека, Джанібека, Бердибека, Кульпи і Навруза. Мідні ж наслідують поширений тип джучидського пула з квітковою розеткою і легендою «Карбування Сарая ал-Джедід» і карбувалися в Торговиці. З'явилися вони в обігу після зупинки притоку монет з метрополії в другій половині XIV століття - часі внутрішньої кризи Золотої Орди та походу Ольгерда. Аспірант Михайло Сичов, олександрієць, спеціалізацією котрого є біоархеологія, каже, що всі особини ретельно вивчаються антропологами. Знахідки дозволяють визначити рід занять мешканців. Кістки рук, наприклад, безпомилково видадуть, хто займався ковальством, хто шевством, а хто крутив камені ручних жорен. Ноги зможуть «розповісти» про гончара, вершника-воїна чи землероба. Можна визначити, що їли та пили, чим хворіли люди тієї епохи.

Загалом мовчазне XIV століття, що огорнуло Центральну Україну, ховаючи та переінакшуючи мізерні відомості з тих давніх часів, стало суцільною білою плямою. Вважається, що тут зав'язався найтугіший вузол нашої історії, який завершив період творення сучасного українського етногенезу. Адже на межі лісостепу й степу віками товклися скити і сармати, гуни й готи, слов'яни й кипчаки. Ясна річ, на змішуванні крові визрівав новий етнічний генотип.

Лише Густинський та Никонівський літописи під 1362 роком повідомляють, що на Синіх Водах успішно провів битву проти Золотої Орди великий князь Литовський Ольгерд. Розбиті три хани Хаджибей, Кутлубуга і якийсь дивний Дмитро.

Битва розгорнулася на лівому березі річки Синюхи, притоки Південного Бугу, у місці, де її перетинає сумнозвісний Чорний шлях. Литовське військо, рухаючись із Волині, де мало сутички із поляками, перебралося, сповідуючи європейську воєнну традицію (Цезареве «Рубікон перейдено»), через водну перепону біля старовинного міста Торговиці. На правому ж березі ріки залишилося це найстаріше посе-

лення Кіровоградщини, яке існує й понині.

Тоді литвини перед битвою розташувалися, маючи за спиною Синюху, ліворуч - Вись, з правого боку - річечку Кагарлик. Дочекалися противника, який підійшов Чорним шляхом зі сходу від запорізького Великого Лугу, того самого, що впродовж кількох століть опісля годував і захищав українське козацтво і де в описувані часи знаходився велелюдний Замик - столиця кочовиків. З цими звістками узгоджується запис «Книги Великому Кресленню» такого змісту: «А вверх по реке Бокгу 50 верст, пала в Бокг речка Синяя Вода, а на речке Синей Воде, 70 верст от Бокга, город Синяя Вода». На підставі цього запису, який датуємо кінцем XV століття, визначаються координати міста Синя Вода, які збігаються із сучасною Торговицею. Долю міста й вирішила Синьоводська битва.

Мал. Козаки у засідці

За Яворницьким, одна орда могла виставити понад 30 тисяч воїнів. Значить, з ординського боку протистояла стотисячна армія. Відповідно, і в Ольгерда військо було не меншим. Безперечно, що більшість з обох боків складалася не з литовців і татар, а припадала на місцевий люд та козаків. Та й християнське ім'я хана Дмитра не суперечить такій думці. Вважатимемо, що виступ проти Литви мав патріотичне підґрунтя.

Якщо виходити із цього постулату, то вся низка великих битв навколо українського Подніпров'я та дійові особи того періоду постають у новому світлі. Литовський князь після центрально-української кампанії вторгнувся у Крим, переправився на Кавказ. Там заохотив до переселення аборигенів, і, осадивши на Дніпрі міста Черкаси й Чигирин, повернувся додому, збільшивши антропологічну строкатість нашого краю. До сьогоднішнього часу у нас народжуються діти, не

схожі на своїх батьків. Про особливості телегонії та її вади, автор нашої книги неодноразово розповідав: (рос.мова) «Непосредственное познание» 464 с. 2008 г., «Скромно о нескромном» 412 с. 2009 г. та «Межличностные секреты» 508 с. 2010 г. Сутність телегонії в тому що чоловік, який перший у сексуальному плані «розкриває» молоду жіночку, стає «генним батьком» її усіх послідуючих дітей. Ось чому у нашому середовищі, через сотні років продовжуються народжуватися діти, риси яких не відповідають сьогоднішнім батькам. Цим батькам відповідь необхідно шукати у далекому минулому їхніх предків.

Після першої Синьоводської битви-стотисячника відбулася в межах області, була і друга битва, не менша за масштабами - на Дніпровському Білобережжі поблизу нинішнього Світловодська. Про перебіги обох битв не залишилося опису в джерелах, однак з великою вірогідністю Синьоводську битву можна змоделювати, опираючись на пам'ятки, присвячені пізнішому Мамаєвому побоїщу. Адже на Куликовому полі через вісімнадцять років після Синіх Вод стратегію і тактику диктували сини Ольгерда: Андрій та Дмитро, а також його, як вважає історик Сергій Заремба, племінник Дмитро Боброк-Волинський, котрі пройшли школу видатного полководця...

Хіба після побаченого й почутого на розкопках у Торговиці не згадаєш про Мамаеву резиденцію в гирлі Конки на Дніпрі? Ось що згадує про неї князь Мишецький: «На оной же Конской реке у самого Днепра имелся издревле город, называемый Замык, где была тута прежних татарских владельцев столица, и во оном городе имелось 700 мечетей» (Семен Мишецкий «История о казаках запорожских»).

У 1953 році під час спорудження Каховської ГЕС столицю Мамая вивчала експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.Й.Довженка. На жаль, дослідження проводилися скоробіжно і неґрунтовно. Але навіть такі, неповноцінні, вони зафіксували великі кам'яні споруди: палац, культові і жилі будівлі, бані, цитадель з баштами, водогін, бруківку і т.п. У 1972 проводилися підводні дослідження загадкових руїн, про які писалося в «Индустриальном Запорожье», 1979, від 2-3 червня. Розгадка багатьох питань, як бачимо, схована на дні Каховського водосховища. Але ясно, що Мамай, наступник розгромлених ханів, за свою столицю мав велике, із розвинутою і впорядкованою структурою, місто. Швидше за все - стара Торговиця також була ханською столицею. Можливо, того самого загадкового «хана Дмитра», вона концентрувала економічний духовний, культурний, людський потенціали державоподібного утворення в цьому краї. У такому ракурсі Дмитро та його можливі нащадки виступають як династії аборигенного типу в умовах творення власної держави і тому повинні стати об'єктами найпильнішої уваги сучасних істориків.

У межах Дмитрових володінь знаходилися, крім уже згаданого

Чорного шляху, ще кілька, як от Кучманський, відомі із старо-київських часів Грецький як «залізний» шляхи. Жвавими комунікаціями виступають Дніпро, Південний Буг, Синюха, Донець, Дон. Ожили й старі міста, закладені ще київськими князями, - Торговиця, Крилів. В той період, широку програму колонізації українського степу проводила литовська верхівка. Нею зведено ряд опорних замків у нових раніше освоєних місцях – Соколиці, Звенигороді, Хаджибеї, Гебердієвому Розі. Останній, до речі спорудився на крутому Дніпровому березі побіля теперішнього села Деріївки. Саме звідси відкривається панорама задніпровської рівнини, де у 1399 році відбулася ще одна, стотисячна з кожного боку, битва. У самому серці Мамаєвого землеволодіння тоді билися чужі цій землі люди. Литвини Вітовтові та Едигеєві прикаспійські кочовики. Якраз тоді остаточно розвалилося державне утворення, плекане місцевою людністю. Можливо, й сьогодні топчуть українську землю далекі потомки хана Дмитра. І не виключено, що ці потомки являються нащадками сучасних козаків як Кіровоградщини, так і Центральної України.

Географічний огляд минулої України

Ми починаємо розуміти, щонайкращим способом каталізації самоусвідомлення українців, це активне дослідження національної історії. Особливо шанобливим ставленням до історичних фактів був В.Антонович та його учні: О. Андріяшев, Д. Багалій, П. Голубовський, М.Грушевський, М.Довнар-Запольський, І.Линниченко, В. Ляскоронський, П. Іванов та інші продовжили справу свого Вчителя, значно поглибили вивчення регіональної історії українських земель Київської держави й Великого князівства Литовського.

Наприклад О.Андріяшев і П.Іванов плідно працювали над історією Волинської землі. Українсько-Слобідський регіон закріпився за Д. Багалієм та його учнями. П. Голубовський досліджував Сіверську та Смоленську землі. М.Грушевський утвердився як історик Київської землі та Турово-Пінського князівства. М. Довнар-Запольський підготував і опублікував працю про Кривичську і Дреговицьку землі, займався дослідженням Великого князівства Литовського. В.Ляскоронський збагатив школу свого Вчителя дослідженням історії Переяславської землі. В.Данилевич працював над вивченням історії Полоцької землі, а Н.Молчановський — Подільської. Багато зробили для дослідження історії Галичини історики М.Дашкевич та І.Линниченко. Без дослід-

жень учнів школи В.Антоновича була б неможливою історична схема та «Історія України-Руси» М.Грушевського.

Працюючи на посаді головного редактора «Архива Юго-Западной России» у Комісії з розгляду давніх актів В.Антонович упродовж 20-ти років видав дев'ять томів джерел. Опубліковані ним джерела служать науці й сьогодні, бо частину оригіналів у роки Другої світової війни було втрачено. На базі спеціально звезених до Києва актових книг було створено ще 1852 р. - Центральний архів давніх актів, який постійно поповнюється і вже недавно відзначив своє 150 річчя як Центральний державний історичний архів України в Києві (у 20-х рр. XX ст. носив ім'я В.Антоновича); сьогодні він є невичерпною скарбницею джерел української історії та світової культури.

Але для географічного огляду минулих часів України, ми пропонуємо вам ознайомитися з джерелами двох авторів. Це книга М. Аркасова «Історія України-Русі» та відповідна книга М. Грушевського.

Спочатку звернемося до книги М. Аркаса «Історія України-Ручі» від 1908 р. і подивимося як він трактував «географічний огляд» України того часу. Слід нагадати читачеві, що у 1887 р. М. Аркасов видав оперу у трьох діях «Катерина». Один із примірників цієї опери потрапив до рук М.Кропивницького і прем'єра відбулася 12.02.1899 р. Опера мала великий успіх і М.Аркаса почали «ставити» поряд з Т.Шевченко.

Надаємо географічний огляд як він є в факсимільному виданні без правлення: «Українського народу, що говорить нашою українською мовою „Малоросів", так звуть в Росії, а в Австрії —„Русини", налічують: у Росії 25.000.000 та в Австрії 5.000.000, а усього— не менш як ЗО.000.000.

Земля, де живе цей народ, простягається широким простором від річки Донця на сході—до Карпатських гір і Угорського Низу на заході, і від р. Прип'ерті та р. Десни на півночі—до Дунайських гирл і Чорного моря на полудні нелічу чи тих закутків, де Українці проживають посеред чужої людності. Ця країна лежить між 45°—і 53° географічної широти і 38°—і 60°—довжини і обнімає землі в Австрійсько-Угорській державі: усю східню Галичину і частину Західної до річки Дунайця, північну частину Буковини та Угорщини, а в Росії губернії: Волинську, з сумежними південними повітами Люблинської, Сєдлецької, Гродненської і Мінської губ., Подольську, Київську, більшу частину Чернигівської, Полтавську, Харьківську, Катеринославську, Херсонську і значну частину Бесарабської, Кубанської та губерній Чорноморської (Новоросійської) і Ставропольської, південно-західну частину Курської, східню Вороніжщину і західну Донщину і північні та східні повіти Таврії.

Крім того, українські оселі є ще у Саратовській, Астраханській, Самарській і Оренбургській губ., в Тверській області, в Акмолинській і

Семиречинській, в Уссурійському краї і у Добруджі на Дунаї (в Румунії), у Північних Американських З'єднаних Штатах, у штаті Пенсільванії, в Канаді і у Бразілії. Такої розкиданої по чужих краях української людності — є не менш, як 2,7 або й 3 мільйони. А усього українського народу на всім світі налічується не менш, як 33 мільйони.

Найголовніші ріки, що течуть по українській землі, такі:

1. Кубань.
2. Дін (Танаїс) і приток його з правого боку—Донець.
3. Дніпро (Бористен). Притоки з правого боку:
3.1. Березина,
3.2. Прип'ять і притоки її з правого боку—Стир з Іквою, Горинь з Случем, і з лівого боку—Пина і Ясельда,
3.3. Тетерев,
3.4. Ірпень,
3.5. Рось,
3.6. Інгулець; з лівого боку: 1. Сож, 2. Десна, 3. Трубайло (Трубеж), 4. Сула, 5. Псьол, 6. Ворскла, 7. Орель, 8. Самара.
4. Буг (південний) (Гіпаніс). Притоків з правого боку немає, з лівого боку - Інгул.
5. Дністер (Тірас). Притоки: 1. Серет, 2. Збруч, 3. Смотрич.
6. Двина. Приток з прав. боку - Полотна, з лів. боку – Ула і Дисна
7. Німан. Приток з лівого боку - Шара.
8. Висла. Притоки з правого боку: 1. Дунаець, 2. Сян з Вислоком, 3. Вепр, 4. Західній Буг; з лівого боку - Пилиця.
9. Дунай (Істер). Притоки з лівого боку: 1. Серет з Берладом і 2. Прут з Черемошем.

Ріки ці течуть у Чорне і Балтійське моря і роблять усю нашу Україну багатою та родючою стороною.

Декотрі місцевості в ній та сумежні з нею ще з давніх-давен мали свої окромні назвиська, котрі затримались і досі.

Україною звалася здавна, і зветься досі, велика площина, що простяглася по обидва боки Дніпра; по ній течуть ріки: Дністер, Буг, Дніпро, Донець, і сягає вона аж до Чорного моря. Край цей найбільш степовий. Колись, за часів козаччини, частина його по низу Дніпра звалася «Дике Поле», бо вона тоді була ніким не оселена, і аж Запорожці почали її заселяти, прибравши ці «Запорожські Вольности» — як прозвали цей край —до своїх рук.

Тут і далі на південь до Чорного моря, по степах українських од Дунаю аж до Волги, дуже довго, аж до кінця XVIII століття, блукали кочові орди Татарські, а попереду їх— за князів українських—різні монгольські племена. На північ і захід були в давні часи—князівства Чернигівське, Київське та Переяславське, а пізніше—Київське воєводство та землі козацьких і слободських полків. Увесь цей край звуть

тепер звичайно «Малоросія та Новоросія». Головні міста (городи) у цьому краї давніше були: Київ над Дніпром, Брацлав над південним Бугом, Чернігів над Десною, Переяслав, Полтава над Ворсклою, Білгород (Акерман) на Дністрі, а пізніше постали: Херсон у Дніпровських гирлах, Очаків над Дніпровсько-Бугським лиманом, Миколаїв над Бугом та Інгулом, Катеринослав та Кременчук над Дніпром, Харків, Одеса коло Чорного моря.

Волинь—на Волинській височині понад притоками Стира і Горині. Край найбільш лісовий. Головні міста: Луцьк над Стиром, Житомир над Тетеревом, Дубно над Іквою, Володимир, Кременець і Острог.

Полісся—по рівнині у низу Припеті. Країна дуже багниста і лісова. Головні міста: Брест (Литовський) над Західнім Бугом і Пинськ.

Поділля — на височині. Країна горяна, на схід—степова. Земля добре родюча, край пишний, багатий деревом; лежить над притоками Серету, Збруча, Смотрича, Західного Бугу і Дністра. Головні міста: Камінець-Подільський над Смотричем, Могилев над Дністром, Бучач.

Червона Русь над притоками Дністра, Сяну, Вепра. Буга, Прута, Припеті. Країна схожа на Поділля. Головні міста: Сянок над Сяном, Львів над Полтавою, Буск над Бугом, Теребовля, Галич над Дністром, Бела, Замостья і Холм.

Покуття над Прутом. Край такий, як і в Червоній Русі. Головні міста: Коломия над Прутом і Кути над Черемошем.

Буковина над Серетом, Молдавою і Прутом. Країна більш лісова і горяна. Головні міста: Чернівці над Прутом і Сучава над Сучавою.

Оце ті найголовніші землі, де проходило наше історичне козацьке життя. З українськими землями межували здавна ще такі землі, з котрими життя нашого люду було міцно зв'язане:

Біла Русь на горішньому Дніпрі, Двині і Німані. Місцина лісова і піскувата. Головні міста: Минськ, Мстислав, Витебск над Двиною, Полоцк над Полотою, Смоленськ і Дорогобуж над Дніпром.

Чорна Русь над лівою стороною Німану. Місцина лісова і багниста. Головні міста: Новгородок і Слуцьк.

Литва по Німану до Двини. Вкрита озерами і лісовими пущами. Головні міста: Бильна над Вилейкою, Троки, Гродно над Німаном і Ковно над Виліею.

Жмудь над правобережними притоками Німану. Головні міста: Воронье, або Мідники і Шавлі.

Малопольща над Вислою і над притоками її Вепром та Вислоком. Займає височину Сандомирську і Люблинську і надвислянську низину. Головні міста: Краків над Вислою, Ченстохів над Вартою, Радом і Люблин.

Великопольша на низині річки Варти. Місцина багниста і піскувата. Головні міста: Познань над Вартою, Каліш над Просною.

Куява по лівому боці Висли. Край такий, як і у Великопольші. Головні міста: Берест, Бідгощ над Бердою і Вроцлавок.

Мазовія над середньою Вислою. Край багнистий і лісовий. Головні міста: Варшава і Плоцк на Вислі.

Підляхія (Підлясся) над Нарвою і З.Бугом. Край плоський, багнистий і лісовий. Головні міста: Дорогичин над Бугом і Більськ.

Наш український народ живе на своїй землі дуже давно. 2,5 тис. літ тому були вже великі грецькі осади понад річками Дунаєм і Дніпром, в Криму, там де вливається в море Дон, на Кавказі та в інших країнах. Найголовніші з таких осад були: на Гіпанісі (на Бугові), де тепер село Ларутино, було велике торговельне місто «Ольвія»; в Криму, поблизу теперішнього Севастополя—Херсонес: на р. Тірасі (Дністрі), де тепер Акерман — Тіра; між Тірасом і Бористеном (Дніпром) була колонія «Одес чи Ордес», трохи на схід од теперішньої Одеси; там, де сходиться Чорне море з Азовським, була Пантикапея (Керч), а в гирлах Танаїса (Дона)—Танаїс. Ольвія і Пантикапея торгували найбільше збіжжям (зерном"), рибою, шкурами та іншим добром. Особливо багато вивозилося звідти збіжжя:, наш край ще дві з половиною тисячі літ тому годував своїм хлібом усю Грецію.

(**Мал**. Скіфський цар)

Через грецьких купців і стало відомо дещо про те, які саме народи та племена жили дві-три тисячі літ тому у нашій землі. З поміж греків знайшлися розумні і освічені люди, що записали оповідання тих купців. Серед тих розумних та освічених людей найбільшу славу має грецький письменник, на прізвище Геродот. Він жив 2350 літ назад, і писання його збереглися аж до наших часів. Геродот не тільки слухав «чужі оповідання», він сам побував в наших краях. На кораблі він приплив в Ольвію, на кораблі ж плавав вгору Дніпром; переїздив він і по південних чорноморських степах. Він на свої очі бачив тих людей, що жили тоді по чорноморських степах. І хоч там жили не однакові племена, дуже не схожі одне на друге, проте Греки усіх їх прозвали однаково—Скіфами

Що ж то за люди були—Скіфи? Народ Скіфський,—як оповідає Геродот,—був дужий, одважний і великий числом. Його землі простягалися од самого Дунаю аж до Дону,—мало не на 1000 верстов, а вгору, на північ, сягали верстов на 700….»

А зараз ми надаємо читачеві змогу ознайомитися з популярною історією України М.Грушевським, яка видана в Петербурзі у 1907 р.,

про яку ми згадували раніше. Напрямок теми «Про старі часи на Україні». Наперед зазначимо, що ці два різних автора практично однаково описують територію України того часу і її народ: «Вздовш буде того краю верстов більше як тисяча і до півтори тисячі, як у котрім місці, а вшир верстов на 500-600 і більше. Більша частина нашої землі в Російській державі: губернії Київська, Подільська та Волинська, Чернигівська, Харківська та Полтавська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська, й інші околиці, де живуть наші люди: в Холмщині, на Бесарабії, в Курщині і Вороніжчині, в Донщині, на Кубані, та по інших місцях.

Чималий шмат нашого народу живе за російською границею, в Австрії: більший край, що займають там наші люди, зветься Галичина, з великим городом Львовом, а по менший – Буковина - там же коло Галичини, де город Чернівці; і на Угорщині під горами Карпатськими, де городи Унгвар і Мукачів, теж наші люди. Всього буде тут нашого народу більше як 30 млн., з того в Росії більше як 25 млн. А багато розійшлося з свого краю далекими світами, живуть в Сибири, в Туркестані, в Америці цілими селами, або й по кілька і по кілька десятків сіл, та тих сюди не лічимо. Бо говоримо про край, де наш народ найбільше мешкає, де живе його більше, як якого іншого народу.

Край сей тепер звемо Україною, а народ Українцями[1]. За давніших часів він звався Русь, а люди - Русини; так і досі звуть себе наші люди в Галичині та на Угорщині - Русини, Руснаки.

1). Русією - ще звали усі землі, що належали за давніх часів до Київської держави. Через те назва перейшла й на інші краї, не тільки українські, тому що вони тоді належали Київській державі;

2). Русію почали звати і ті краї, що коло Москви, ті люди, що звуться у нас Москалями або «кацапами», і Біла Русь, або Литвини, як у нас їх звуть.

3). Згодом, для відміни, почали звати наші краї Малою Русію, або Малоросією, а московські краї - Великоросією, а нас Малоросами.

Пішло це з того, як київський митрополит переїхав для безпечності з Києва в московські сторони, а на Україні, в Галичині настановлено другого митрополита: митрополію першого митрополита стали Греки звати «Великою Росією», а другу - Малою, це повелося по різних писаннях. Але наші люди тої назви не прийняли.

Прозивали Москалі наш народ «хахлами», тому, що наші люди на головах тоді носили чуби, а Москалі той чуб звали хахлом, але це було тільки прізвище, а не ім'я, - як і наші люди звуть Москву кацапами. А тепер все більше прийнялось однакове ім'я для всього нашого краю й усього нашого народу, це Україна й українці. Так звуть себе

1 М.Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. Київ. С - 104. 1991.

наші люди в Києві, в Харкові, в Полтаві, в Одесі, в Галичині у Львові. Назва ця добра, стара і треба її держатись. А звідки вона пішла, це потім, з часом розберемося….»

Як бачимо із двох протилежних видань, автори показують величезні простори України і величаву постать Українського народу. Далі нам необхідно з'ясувати чим займалися не тільки козаки, а й простий люд, їх спосіб життя у мирний час. Тому знову звертаємося до наших авторів.

Такий великий край, як оті українські землі, не може бути однаковим, не однакове в нім і життя людей, не однакове й господарство.

Поблизу Чорного моря, де міста: Одеса, Херсон, Таганрог, Катеринослав, Єлисаветград - там степ рівний, води мало, лісу нема, земля родить добре, коли вміти коло неї ходити, землі багато й окрім хліборобства багато ще й тепер випасають худоби; коло Дніпра і на схід від нього (коло Катеринослава, Кривого Рога, Юзівки) в землі багато заліза, кам'яного вугілля, тому там багато фабрик і заводів. Це край полудневий, степовий. За ним на північ край середній - де Полтава, Харків, Ніжин, Черкаси, Винниця, Камінець: тут уже не така рівнина, є й балки, й горби, й гори, хоч не дуже високі; багато води; є й лісу трохи; земля урожайна, люди живуть густо, а годуються з хліборобства. Далі - від Києва і дальше, де Чернігів, Мозир, Пінськ, Володимир, Брест, Холм, Львів - то край лісовий: води багато, подекуди й занадто багато води та болота, земля не добра (пісок), люди й тепер не можуть вижити з хліборобства, а давніше і того менше: жили більше з бджільництва, ловили рибу, звіря. На заході високі гори Карпатські, де люди живуть і досі найбільше з випасу овець та з лісової роботи. На полудневий схід, над морем ще більші гори Кавказькі. Над самим морем люди промишляють найбільше рибальством та перевозом всякої всячини.

Так що, не може бути й однакового людського життя в таких краях. Інакше господарять, інакше живуть, наприклад інакше вбираються в Карпатських горах, інакше над морем, інакше серед лісів та болота над Прип'ятю, інакше в херсонських степах. Інакше говорять люди з Харківщини - Слобожан, інакше Полтавці, інакше Поліщуки з лісових країв, інакше Подоляни, а інакше люди з гір, що звуться Гуцулами, Бойками й Лемками: в горах люди ще рідше між собою зустрічаються, ще менше переймають що не будь одні від одних, ніж на рівнині, - тому й більші різниці; часом близьке село, за горою, має й інші звички, й інші слова, й інакше убирається.

Та про все - то наші українські люди, один народ і один край, одне українське козацтво. Прислухайтесь до мови, придивиться до життя – побачите й почуєте, як близькі Галичани і Полтавчани, або Слобожани і Подоляни, бо то всі ми - Слов'яни, народи одного коріння. То

наші українські люди з різних куточків України, близькі між собою, ніж якийсь інший слов'янський народ, бо всі ми українці, один козацький народ.

На початку 2011 р. радіо «Свобода» повідомило, що до Львівського музею передано сенсаційний оригінальний документ - видану в Австрії мапу 1918 р., на якій вперше були нанесені державні кордони України.

Передала карту приватна особа, яка випадково придбала її ще в радянські часи. Науковці наголошують, що це - відкриття в українській картографії. Адже донині була відома лише карта українських земель Івана Величка 1896 року. На мапу 1918-го, яку видано в Австрії, вперше нанесли державні кордони України.

На експонаті написано - «Карта України 1918 року». На ній нанесені кордони УНР станом на жовтень 1918 року. Тоді до української держави належали території Придністров'я, частина Білорусі - Берестейщина, Гомельщина (територія України простягалась углиб Білорусі на 80-150 кілометрів), а також східна Слобожанщина (сучасна Курська і Воронезька області - клин простягався на 250 кілометрів).

За словами історика Івана Сварника, це -сенсаційний оригінальний документ, бо є першою мапою України як держави, на ній вперше були нанесені державні кордони. Для багатьох українців, (сучасників карти), вона відігравала велику роль, бо є усвідомлення території, яку охоплювала незалежна Українська держава і розуміння, від кого її потрібно охороняти.

Карта 1918 р., у першу чергу, є фіксацією стану свідомості населення того моменту, коли вона надрукована, стану національного усвідомлення держави. Ми припускали, що мапа 1918 р. має бути. Бо про неї є нагадування в історичних документах і віденське видавництво «Фрейтг і Берндт» публікувало впродовж усіх років Першої Світової війни карти теренів бойових дій, посилаючись на ці кордони.

Мапу України 1918 року цілеспрямовано нищили у радянський час і за їх зберігання можна було отримати до 10 років ув'язнення.

Львів'янин Михайло Гаврилів придбав карту випадково на базарі в Івано-Франківську в середині 1980-х. Мапа тоді мала не найкращий вигляд, але чоловік розумів, що вона цінна і поклав її серед книг. Згадав про неї три роки тому, коли випадково карта потрапила на очі і передав її до зберігання в музей.

Михайло Гаврилів задоволений, що оригінал потрапив у музей, бо має бути доступний для всіх. Натомість мешканець Львова отримав одну з трьох копій карти.

У науковців немає сумнівів щодо автентичності мапи 1918 р. Під час передачі оригіналу в історичний музей зазначалося, що ніхто ні до кого не має територіальних претензій. Але карта України 1918 р. є

цікавою для українців, які повинні знати свою історію і які землі колись належали Україні, бо там й донині живуть українці і з ними потрібно опікуватись.

В житті нашого народу й нашого краю були великі переміни. Такі зміни з часом переходять, а народ українській зістається. Для того ж кожному повинно бути цікаво знати про свій край і народ, про його теперішнє життя й старовину, тобто історію козацтва. Як сказав один розумний чоловік з давніх часів, що хто не знає своєї історії, (бо історією зветься оповідання про давніше життя), той до смерті зістається нерозумним немовлям. Так як дитина не знає, що сказати про себе, - чия вона і звідки, а ні про те, що діється зараз і діялось колись навколо неї, - так і дорослий чоловік, що не знає нічого про свій край і народ, про його минуле і теперішнє життя, виглядає як та дитина. Як написав Тарас Шевченко:

Все розберіть, та й спитайте. Тоді себе: що ми?
Чиї сини, яких батьків? Ким, за що закуті?

Про найдавніші часи

Ми весь час повторяємо як молитву: «Народ наш живе на українській землі уже дуже давно». І робимо це навмисно, підкреслюючи старі часи, «сиву давнину» і могутність нашого народу. Ще 1,5 тис. літ тому наші люди, йдучи з півночі, з лісових сторін і оселилися в полудневому, степовому краї. Як ми уже зазначали, відбулося це 1200, або 1300 літ тому і проживаємо ми на цій території й по теперішній час. До того часу, перед тим як народився Христос і по Христовому Рождеству, з яких 1000 літ, в степовім краю, ближче до Чорного моря, жили народи, одного коріння з теперішніми Персами, розбиралися в худобі, в конях і здебільшого кочували по степах, живучи в шатрах. Як ми зазначали, звалися вони Скіфи, Сармати, Аляни. Зараз в Україні нащадків їх не лишилося, тільки на Кавказі зостався народ з того коріння і зветься він Осетинами.

На той час, як ці народи жили в степах під Чорним морем, народи слов'янського коріння оселилися, між лісом і степами. Множилися з часом і просувалися всё далі на полудень, бо степові народи з часом ставали все слабші, ставало їх менше, а потім й зовсім порозганяли їх турецькі та угорські орди. Степи стали мало що не порожні, бодай часами порожніми стояли, і тоді стали наші люди осідати тут, і так засіли майже всю теперішню Україну, аж до моря Чорного, Азовського морів і до Дунаю.

Простору було досить, і люди осідали зрідка, хуторами. Кожний рід

осідав окремо і жив собі осібно. Жили почасти з хліборобства, а також випасали худобу, ловили рибу й звіря в лісах, добре розбиралися в бджільництві. Бджоли водились у видовбаних в дереві дуплах, як уліях (бортях), там і зимували. Земля довго була не ділена, та й господарили спільно великими сім'ями: сини не ділилися, жили разом з батьками, а порядкував господарством старший віком.

Вірили, що є такі боги, що правлять світом, і особливо шанували тих, від яких сподівалися на добро в господарстві: бога Перуна, що посилає грім і блискавицю, бога сонця - звали Даждь-богом, а хто пильнував худобу - називали богом Волоса. Їм молилися і жертвували різну страву, але не було до того ані церков, ані священиків (жерців), а справляли молитви - кожний за свій рід. Як сонце повертало на весну, коло теперішнього Різдва, святкували прихід нового року, - це й досі задержалось на Різдво і на новий рік, як вечеряють серед снопів, бажають собі доброго урожаю, посівають зерном на щастя; усе оте зіставалося у нас ще з тих давніх, давніх часів, коли ще наші люди не були християнами. Прихід весни стрічали веснянками, а на поворот сонця з літа на осінь було свято Купала, що й досі справляється між нашими людьми. Ще й тепер по селам пам'ятають «мертвецький великдень», стародавнє свято предків - день померлих.

Тодішні козаки вірили, що душа не вмирає з чоловіком, а далі живе там, де жив покійник. Ховаючи небіжчика, клали йому в могилу страву й всякі речі, потрібні до прожитку; це все закопували, або спалювали разом з покійником, ще клали в миску, чи в глечик і засипали землею.

Для громадських справ сходилися старші з родів чи сімей на нараду – звалася ця нарада - віче; там порядкували й рішали, що треба робити. У козаків такі наради називалися колом. Всі ставали великим колом, де всі були рівні і говорили по черзі. Все що було прийнято на колі – ставало законом.

Були подекуди старшини, звані князями, але вони не мали великої сили, бо всякі справи рішала громада, віче, або коло, а князі мусили

громади слухатись. Козацького війська ще не було, а як треба було боронитись, то хто був дужий, збирався з тим, що мав - чи з списом, чи з мечем, на коні, чи піший, і йшли боронитися, чи воювати.

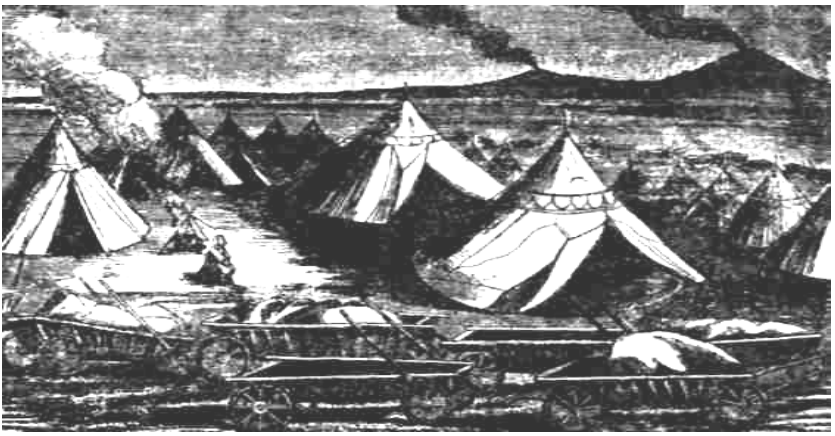

Для оборони ставили городи; десь серед лісу чи болота, або на високому шпилю насипали вали, копали рови, аби ворог не міг приступити. В небезпечний час туди забирали своє майно, жінок і дітей і гуртом боронилися від ворога. Досі від тих городів позоставалося багато городищ. В спокійні часи, такі городи здебільшого стояли порожні, а люди більше жили собі по хуторах. Тільки в декотрих городах мешкали люди, особливо заможніші, багатші, купці - для безпечності. Часто туди приїздили чужі купці на торги та привозили свої товари.

Так жили собі предки наші, довго і окремо. Кожний знав тільки свою околицю, свій город: мали своїх старших та інших людей, які до них не належали. Звалися ці люди відповідними різними іменами: в теперішній Чернігівщині та Полтавщині людей звали Сіверяни, найважніші городи у них були Чернігів, Новгород Сіверський і Переяслав. Людей котрі проживали коло Києва звали Поляне, а земля та була прозвала - Руською землею. Ті що сиділи над Тетеревом і Случею, в великих лісах, звалися Дерев'яне. Ті що на Волині - Дуліби. Одного спільного імені не мали, бо жили окремо, і спільної управи не було. Аж набагато пізніше сталось те, що зараз побачимо.

Для продовження початку козацької історії, звернемося до В.Антановича і візьмемо період козаччини. Беремо його тому, що в ньому найвиразніше і найяскравіше за все визначилася та провідна ідея, що виявила собою жадання українського народу.

Дійсно, коли почнемо придивлятися до історії різних народів, то спостережемо, що кожний народ у своєму політичному житті має

властиву йому провідну ідею, а вона залежить почасти від антропологічних расових причин, почасти від різних умов та впливу територіальних обставин, від історичного життя, від культурного розвитку і т. ін. Який розмір значення і ваги має кожна причина, я не беруся тут рішати[1].

Провідна ідея нації може найширше і найкраще виявлятися під час самостійного життя нації. Коли пильніше придивимося до декількох народів, що найближче сусідують із нашим народом, то і в політичнім їх спрямуванні, і в суспільнім устрої ми виразно бачимо провідну ідею кожного з них.

У великоруської нації видно, що провідну ідею становить принцип авторитету державної влади, яку народ настільки шанував, що завжди зрікався на користь її всіх особистих вольностей. Така ідея відповідає ґрунтовним інстинктам народу, бо вона вимагає однієї голови, яка, нікого не питаючись, ні на кого не зважаючи, керує самодержавно всім суспільством. Тому без помилки можна сказати, що у великоруського народу провідною ідеєю завжди був абсолютизм; за допомогою останнього цей народ і спромігся зорганізувати міцну державу та підбити інші нації, навіть і такі, що мали зовсім інші провідні ідеї.

Візьмемо іншу націю - польську, яка пішла другим шляхом. Вона виділила із себе привілейований стан і дала йому спромогу все громадське добро забрати собі на потребу та й повернути на власну користь. Тут провідною ідеєю бачимо вже принцип аристократизму. Одначе Польща не обернулася на таку олігархію, яку бачимо, наприклад, у Венеціанській республіці у середніх віках, а являється вона зразком демократичної аристократії, хоч на перший погляд це здається і дивним.

Українському народові, що сидів посередині між польським та великоруським, прийшовся до типу третій принцип: принцип вічевий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства. Українському народові ніколи не довелося цілком і вповні виявити свою провідну ідею; йому доводилося лиш інстинктивно простувати до неї: у давнину, за княжих часів, вічевим, громадським та виборно-церковним устроєм, перегодом судовим устроєм у так званих копних судах; нарешті ж ця провідна ідея вельми рельєфно визначилася в козацтві, а ще виразніше із погляду запровадження й реалізації її в житті — у Запорозькій Січі. Не однаково легко кожну провідну ідею завести в життя: одну - легше, другу - тяжче; трудніше за все ту, що стоїть найближче до вселюдського ідеалу.

[1] Антанович В.Б. Коротка історія козачини. Київ. С - 302. 2004.

Найлегше завести в життя ідею авторитету влади, коли народ зрікається особистої волі і віддає себе на волю того, хто зумів у свої руки забрати більшу силу. Трудніше завести до життя ідею аристократизму, і тут державний устрій здіймає із народу обов'язок керувати власним життям і визнається суспільністю коритися тим, що так чи інакше вибиваються вгору понад народною масою.

Цей устрій, нівечить в народі почуття власних прав, найбільш сприяє запровадженню аристократичного стану; і привілейована частина нехтує правами другої частини суспільства, і тоді неминуче вже повинна виникнути боротьба між станами суспільства; така боротьба часом доводить навіть до зруйнування держави. Історія Польщі дає нам яскравий зразок такої колізії.

Ще трудніше впровадити в життя демократичний принцип. Для того, щоб принцип демократизму набрав переважної сили і значення, треба:

► - щоб громадська маса досягла високого ступеня культурного — розвитку;

► - щира спроба вияснити свій козацький стан й переконатися у правдивості ідеї;

► - треба ще й з-поміж усіх громадських станів великих і особистих, жертвувати на користь ідеї.

При низькому ступені культури, коли над громадськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, демократія не має способу розвинутись та взяти гору. Доказ про це подає нам найяскравіший момент в історії козацтва, Хмельниччина, коли історичні обставини сприяли найліпше, але ввести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості.

Недостача цивілізації визначається тут у двох напрямках:

1) - у першім бачимо, що особистий егоїзм бере перевагу над громадською справою,— егоїзм той виявився пильнуванням старшини зробитися шляхтою, силкуванням урядників захопити чужі землі, повернути козаків на посполитих та обернути в кріпаків. Кожен запобігає собі протекцію у центральної влади, не перебираючи у способах, нехтуючи мораллю.

2) - з другого боку, недостача цивілізації не давала конкретними виразами висловити народні бажання. Бачимо, що тогочасна суспільність не вміє скодифікувати свого, народного, звичаєвого права, до якого козацтво вдавалося в потребі, тим-то суспільство і мусило звертатися знов до правничого чужого або ворожого кодексу, до чужих Статутів. Отже бачимо, що велика внутрішня дисципліна потрібна для того, щоб демократичний принцип довести до діла.

Трагічна розв'язка історії козацтва викликана тим, що український

народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватись народною долею, мали у собі вельми недостатній запас моральної культури та самоповаги.

Ми зійшли на теоретично-філософське поле тому, що історію українського козацтва будемо розглядати з цього погляду. Щоб зрозуміти початок козаччини, треба зробити огляд попередньої історії краю, як виникла козаччина, інакше трудно тямити, звідкіль і яким чином з'явилися козаки взагалі.

В історії України ми маємо довгий час, цілих 200 років — такий, де відсутні джерела інформації. Для того, щоб з'ясувати «родовід виникнення козацтва», вчені встановлювали різні гіпотези, серед яких дуже трудно розібратися. Ми не будемо на них спинятись, а лишень звернемо увагу на декотрі гіпотези, якими користувалися історики на те, щоб вияснити родовід козацького стану.

У XVII ст. і наші й чужі письменники, трактуючи цю справу, йшли більш за все стежкою філологів (була така мода в науці). Візьмуть, було, ймення козацького стану і прирівнюють до того чи до іншого ймення якого-небудь народу. Такий спосіб вельми легкий, хоч одне слово само по собі нічого не значить і не може служити доказом родоводу козацтва. Чи не було б дуже чудним, коли б ми, наприклад, заходилися наближати народ Галичини до іспанців тільки через те, що в Іспанії є провінція Галіція, або почали б доводити те саме у німецького народу з алеманами тільки через те, що французи називають німців алеманами?

Письменники, що вживали таких заходів, дуже просто вияснили родовід козаків. До таких письменників перш усього належать два поляки XVII ст.: Пясецький і Каховський, це сучасники Б. Хмельницького. Вони прирівнюють слово козак до слова коза; із останнього, на їх думку, вийшла назва козаків бо козаки, мовляв, на своїх конях були такі прудкі, як ті кози.

Більшого клопоту наробили ті історики, що назву «козак» наближували до назви таких народів, про яких нічого певного не знаємо. Так от, письменники XVIII ст. Грабянка, і Рігельман, назву «козак» виводили від хозар, що переселилися на Україну під час нападу монголів. Але ж про козаків ми маємо уже звістки від XI ст.

Ян Потоцький доводив, що козаки — це нащадки тих косогів, яких

Мстислав Володимиренко в XI ст. переселив на Чернігівщину. За словами Я.Потоцького пішов і російський історик Татищев. З того, що великороси за часів, наприклад, Петра I називали козаків черкасами, він придумав нам таку гіпотезу. В Єгипті, каже він, було місто Черказ; людність його перебралася на Кавказ і стала тут називатися косогами; татари примусили її перебратися на придніпрянські землі, де вони й стали відомі під назвою козаків.

Як найбільш ексцентричну гіпотезу треба згадати у козацького письменника кінця XVIII ст. Петра Симоновського. В одного з римських географів він знайшов на Кавказі край Гірканію і каже, що слово козак походить з латинського слова — козел (цап). Таким чином, на його думку, Гірканія це Козланія, а козаки це гірканці, що перебралися з Кавказу на землі теперішньої України.

Польський історик Духінський і поет Падура вигадали навіть цілий міфічний народ, що звоював цілу Україну і потім став відомим усьому світові під назвою козацтво.

За цією групою письменників іде друга, де початок козацтва шукають в колонізації південної України, наприклад, історики: польський Кромер і російський Щекатов. Вони заходилися початок козаччини прив'язувати до половців, але довести цього нічим не можна, вже й через те, що про половців після XIII ст. жодних згадок не маємо.

Відомий французький письменник Вольтер, пишучи історію Петра Першого, мусив також згадати про козаків, але зробив домисел, що козаки — це частина тих татар, які «пристали» до місцевого елементу і дали зв'язок окремому станові суспільності.

Треті письменники підійшли трохи дальше. Вони казали, що за часу удільно-вічевого періоду по берегах Росі — у Київщині, а також у Чернігівщині, частина на Волині — сиділи різні тюркські орди, відомі нам із літописів під загальною назвою чорних клобуків. Зазнаючи нападів від інших кочівних народів у XII ст., вони поєднались із князями, здобули від них землі і оселилися там стерегти границі. З часом чорні клобуки «споріднилися» з місцевим народом і увійшли до його складу. Із цього ми повинні признати тільки те, що чорні клобуки лишили свій антропологічний слід, перемінивши його фізично і морально з рисами тубільців. Та знов-таки оці історики не звернули уваги на те, що з половини XII ст. немає вже згадок про чорних клобуків. А що діялося за той проміжний час в історії, ми не відаємо. Цієї гіпотези держалися Карамзін, Соловйов, Міллер, Самчевський і Броневський.

Поруч із цими трьома групами письменників-філологів, чи краще сказати псевдо-філологів, були ще інші письменники, які дивились на справу тверезіше і висловили думки, ближчі до правди: що козаки — це місцевий стан, а виник він із українського народу.

У гурті цих письменників за давніх часів першим був Мартин Бєльський, польський хроніст, дуже добре ознайомлений з історією України. Через те, що дядько його був у козацькому війську на початку XVI ст., Бєльський у своїй хроніці запевняє, що козаки — тубільний стан, і виділився він із народу силою деяких умов. Таку ж думку висловив і український хроніст XVIII ст. Самійло Величко. Тієї ж думки був і чужоземець, французький інженер Боплан (XVII ст.), що років із двадцять перебував в Україні. Він вважав козаків вільними лицарями.

Із такою думкою важко не згодитися. Треба лише вияснити, яким чином це сталося. У кого симпатії, у кого антипатії до козацтва привели до того, що почали висловлювати різні думки про цю справу. Наприклад, під час найбільшого шовінізму серед польського середовища 50 — 60-і рр. XIX ст.— польські письменники оповідали, що козаки були злочинці, засуджені у Польщі, звідкіля вони тікали від кари на Україну і тут уклали вільний козацький стан. Дивні думки мусив мати такий письменник про моральність, наприклад Речі Посполитої, або яке численне і величне було козацтво за часу Богдана Хмельницького!

Костомаров був тієї думки, що козаки, це міщани із українських міст, наприклад: із Черкас, із Полтави, із Елисаветграда, із Канева та інших міст, що ходили на промисли у степи, де їм доводилося боронитися від нападів татар, і таким образом (завдяки обороні) і склався козачий стан. Ця думка, хоч і дуже близька до правди, одначе не зовсім правдива. В історичних пам'ятниках ми стрічаємо одночасно назви: і козаків, і міщан, і інших, а тим часом люди усіх цих станів ходили в степи на промисли.

Сучасні, різнопланові письменники, інакше тлумачуть походження козацтва. Наприклад російські письменники, (однофамілець нашого автора), тт. Карпов і Тумасов пов'язують козаків із княжою дружиною. Але я, український письменник, автор цієї книги Карпов В.Є. знаю і заявляю, що дружина того часу, була княжим військом, а козаки — це місцевий стан без усякої ініціативи державної влади. Окрім того, між козацьким укладом та княжою дружиною є значна прогалина, це більше 200 років історії.

Дашкевич початок козацтва зв'язує з історією Болоховської землі. Але ж тут є різниця у територіях. Болоховська земля займала середню і південну частину сучасної Волинської губернії, а козацтво — займало придніпрянські землі. Голубовський намагається зв'язати козаків з бродниками, що за княжих часів займали степові землі. Але тут знов великою перепоною стає і територія, і час, бо бродники займали територію у басейнах рік Дону і Дінця.

Ясніше за всіх і цілком реально глянув на цю справу Михайло Максимович. Він не тільки дивиться на козацтво як на місцевий стан,

але й доводить, яким чином воно виникло. І з часом, чим більш ми знаходимо нових документів, тим більш стає ясною теорія Максимовича. За Максимовичем пішли й інші історики. За таку ж саму думку стоїть і професор М. Грушевський. Вияснити це не трудно, треба тільки розглянути той суспільний лад, який панував у Литовському Князівстві перед тим, як виникло козацтво.

Відома річ, що уряд Великого Князівства Литовського всі навколишні землі вважав за державну власність. Ці землі були поділені на частки, що називалися службами. Відомий і обшир таких служб: на сучасну міру — 200 десятин. (Прим. авт. десятина – це 10х10 м.) Такі служби уряд роздавав тим, хто хотів їх брати, із обов'язком: доставляти за службу одного озброєного чоловіка до війська великого князя.

Хто, взявши службу, не справляв цього обов'язку, у того службу відбирали, і вона переходила до когось іншого. Один чоловік міг брати кілька таких служб, аби тільки доставляв із кожної із них одного чоловіка до війська.

Уся територія Великого Князівства була поділена на землі та повіти. В кожному повіті був замок, (місто чи город), де жив повітовий староста, чи воєвода, що був головою адміністрації, суддею і військовим начальником того краю. По лісових місцевостях (на Поліссі) старости легко знаходили охочих людей, що брали такі служби з поданими вище обов'язками, але на степових землях охочих людей було мало. Причину того ми легко зрозуміємо, пригадавши собі систему сільського господарства. Того часу сільське господарство зовсім не мало того характеру і виду, що нині. Найбільш корисними в господдарстві того часу були бджільництво, ловили звірів (боброві гони), займалися рибальство (затони), дьогтярством і та ін. Хліборобство стояло тоді геть на другому ступені, бо зерно тоді не вважали за річ торговельну чи крамарську. Хліб сіяли тоді єдине задля власної потреби. Таким чином, по таких місцевостях, де було багато лісів та води, люди охоче брали служби, а по степових країнах було навпаки: охочих до служб було обмаль, тим більше що ті країни не були забезпечені від нападів татар.

До того ж під кінець XV ст. кримський хан Менглі-Гірей робив страшенні напади на південну Україну. Більшу частину її людності він полонив, степи випалив, а решта людей повтікали на північ, на Полісся та на Волинь. От через те велика частина землі лишилася пустою; тому в степових повітах (Київському — на півдні, у Переяславському, Канівському, Черкаському, Брацлавському і Вінницькому) ніхто не хотів брати подібні служби. Наприклад, із цілого Черкаського повіту тільки два чоловіки взяли служби. А тим часом старости повинні були обороняти країну від нападу ворогів.

Почали шукати інші способи. Старости почали роздавати служби

громадам, а не одиницям із привілейованого стану. Розуміється, громада за кожну службу повинна була справляти призначений відробіток: доставляти до війська озброєного чоловіка. Для селян це було дуже корисне через те, що до їх внутрішніх справ адміністрація не втручалася. Таким чином виник громадсько-вічовий устрій на передодні виникнення козацтва. Ми знаємо, що скільки буде авторів - стільки буде і думок. Але ми придержуємося своєї думки.

(**Фото.** Український козак)

Початкове слово «козак» пішло від тюрського походження і означає – «вільна, незалежна людина». Українське козацтво вперше з'явилося в 15 ст. на південному Побужжі українських земель, передусім, як ми казали внаслідок соціально-економічних обставин та селянами – втікачами, які почали заселення вільних земель, утворювали козацькі, військові загони та цілі козацькі поселення для оборони. Перші згадки про козаків зустрічаємо під кінець XV ст.: першого разу року 1489-го . Того року був похід проти татар, і у польського історика Бєльського є звістка, що провідниками його були козаки. Ще є документ, де згадано про козаків, належить до 1499-го року. То *Привілей* великого князя Олександра місту Києву. Грамотою тією визначено, яке мито мають міщани брати з козаків за рибальський промисел[1].

В пошуках кращої долі, різні люди та селяни втікачі розселяючись на вільних землях, «українські руси» почали започатковувати руські землі. Змішуючись з другими народами, кельтами, полянами, галичанами – утворювали спільну мову, культуру, релігію та загальну територію яка об'єднала весь східнослов'янський світ і утворили спільний союз з Київською Руссю.

[1]Згадку Бєльського треба вважати першою звісткою про козаків, Бєльський писав свою історію значно пізніше і вжив ім'я козаків на означення воєнних людей. Також, зовсім автентичну згадку про козаків наводить М.Грушевський (Історія України-Руси. Т. VII. С. 82) лист литовського князя Олександра дохана Менглі-Гірея 1492 р. У ньому князь обіцяє розслідувати справу нападу на татарських купців та покарати винних козаків. З цього листа виходить, що назва «козак» була вже тоді загальновідома і не потребувала ніякого пояснення.

Слід зазначити, що у той час державна політика князів Київської Русі привела до розквіту українського народу і поваги нації у всьому світі. Київську Русь декілька століть боялися і поважали як одну із найміцніших держав.

Історія знає багато прикладів, коли керівна верхівка Київської Русі відстоювала державні інтереси. Наприклад князем Володимиром запроваджується адміністративна, судова, релігійна та військова реформи. Але мінялися правителі і непорозуміння князів між собою, привело до того, що починаючи з 1132 р. Київська держава почала дробитися, а в 1155 р. Юрій Долгорукий захоплює місто Київ. Розпочався період колонізації Київської Русі. В цей час, з кінця 12 ст. починається утворюватися Володимиро-Суздальське князівство, яке згодом стане Московським князівством, а з 18 ст. почне називатися Росією.

На долю Київської Русі в 1223 р. випало нове випробування – це монголо-татарська орда. Перша драматична битва відбулася на річці Калці і закінчилася драматично для русів тому, що не було між ними згуртованості, а Московське князівство не прийшло на допомогу. Монголо-татарська орда, запросила до себе князів Київської Русі, запропонувала цим розбитим князям сплачувати викуп, вони погодилися, але ординські хани потім жорстоко познущалася з них. Майже усі князі були знищені та жорстоко закатовані.

у 1238-1242 р. ця орда почала розбивати окремі Московські князівства, а потім на довгі роки заполонила цей край. Свої думки з цього приводу ми викладемо трохи пізніше.

Перебуваючи під татарським ігом, з 14 ст. розпочалася консолідація населення і князівств окупованих українських земель. У 1362 р. об'єднанні українсько-литовські війська надали удару і визволили від монголо-татар частину Київської Русі. Визволені землі перейшли до Литви і утворилася співдружність Литовсько-Руcько-Українське князівство майже на 200 років. В цей період назва Україна набуває загальнонаціонального значення, але руська мова стає офіційною.

З 1600 р. починається драматичний період для цієї співдружності, Польща розпочала експансію на Українські землі.

Українському народові з одного боку загрожувала монголо-татарська орда, з другого боку – польські пани, а з третього боку – тевтонці. Україна почала втрачати свою національну еліту, державність, духовну культуру. Назріває невдоволення в суспільстві, по відродженню української держави розпочала боротьбу нова суспільна верства населення – козацтво.

В другий раз в історії згадується про українських козаків в 1490 р. коли загін запорозького козацтва розбив укріплення монголо-татарської орди. З цього періоду (1490 р.) сучасна Україна визначила день утворення українського козацтва.

Третім разом про козаків згадують на галицькому Поділлі, маємо звістку 1491-го року. Кромер і Бєльський оповідають, що того року на галицькому Поділлі скоїлося протистояння селян проти шляхти, що забрала у свої руки всі землі. На чолі повсталих селян стояв козацький отаман, на прізвище Муха.

З початку XVI ст. козаки займають уже визначну територію. Стрічаємо їх по староствах Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерківському, Вінницькому, Хмельницькому та інших. Незабаром розрослося козацтво і змінилося настільки, що козаки не тільки вже обороняють край, але й за татарські напади на свої домівки, відплачують такими самими нападами. У 20-х роках XVI ст. козаки роблять уже напади на Крим, на Очаків, на Акерман і на Буджацьку орду (Бессарабія). Пізніше літописи декого з козацьких ватажків згадують як гетьманів, але то були звичайні старости або поважні козаки. Між ними відомі: староста вінницький і брацлавський князь Костянтин Острозький, старости Б.Хмельницький і П.Лянскоронський, староста черкаський і канівський О. Дашкевич. Останній боронив край від великого нападу кримських татар і не тільки оборонив Черкаси, але розбив і прогнав татар. Отоді про козаків скрізь почали говорити, як лицарів того часу. Користуючись тим, Остап Дашкевич подався до великого князя литовського, щоби надати козакам самостійність і зробити із них військо-козацьку організацію. Але поради його не послухалися, може, через необачність того часу, що потім привело до не бажаних наслідків.

Велику роль в організації оборонної сили козацтва належало пану Дмитрові Вишневецькому, на прізвище Байда, він разом з Запорозькою Січчю стає лідером у визвольній боротьбі проти агресорів. Особливість українського народу цього періоду полягає в тому, що саме козацтво розпочало відродження української нації та держави.

На той період Запорозька Січ мала свою внутрішню державність, демократичні традиції, козацькі Ради де обиралися : гетьман, генеральні старшині, обозний, осавул, суддя, писар, кошові отамани і все козацьке військо ділилося на курені, паланки, полки, сотні, загони, де демократично козаки обирали свою старшину на певний період часу. (Більш детальніше про це ми розповімо пізніше). Від козаків залежала подальша ідейна державо-творчість, духовна культура, демократичність та захист своїх територій.

На міжнародну арену (1599-1602 р.) козаки почали виходити за часів гетьмана Самійла Кішки. Прославив українське козацтво Петро Сагайдачний, який у період 1602-1621 р. неодноразово вигравав битву з кримськими татарами.

Велику славу здобули козаки своїми морськими походами на знаменитих козацьких чайках, війною з польською шляхтою та бороть-

бою проти Московського засилля - (період 1617 років). Визвольне повстання в Україні на той час очолив геніальний український полководець - Богдан Хмельницький.

Історично-правова хронологія козацтва

Багатовікова історія України народила козацтво - спільність мужніх, волелюбних людей, патріотів своєї Вітчизни. Саме з ними пов'язане становлення українського народу як нації, формування державності, складання національно-культурних інститутів України, демократичних засад, розвитку все те, що певною мірою перекликається з нашим часом.

Наша хронологія – має скорочений вигляд, без зазначення козацьких товариств Кіровоградського регіону. Повний перелік козацьких організацій Кіровоградській області буде надано в іншому розділі.

І млн років тому.	Поява первісних людей на території України.
10 - 6 т.р. до н.є.	Мезоліт.
VII-V тис. до н. є.	Неоліт.
IУ-III тис. до н. є.	Розселення племен Трипільської культури на території України.
IV—III тис. до н. є.	Енеоліт.
II—I тис. до н. є.	Бронзова доба.
II і I тис.до н. є.	Початок залізної доби.
IX-УII ст. до н. є.	Розселення кіммерійців між Дністром і Доном та на Кримському і Таманському півостровах.
VII—III ст. до н. є.	Скіфи у Причорномор'ї.
УII-УI ст. до н. є.	Створення грецьких колоній у Причорномор'ї.
512 р. до н. є.	Війна скіфів з перським царем Дарієм.
III ст. до н. є.	Утвердження сарматських племен у Подніпров'ї. Заснування Неаполя Скіфського в Криму.
IV ст..	Вторгнення гунів у Східну Європу. Відхід готів на захід.
V — поч.. VII ст.	Існування держави антів.
530	Велике розселення слов'ян. Проникнення слов'ян на Балкани. Поява обрівавар у Східній Європі.
839	Згадка Бертинської хроніки про Русь у зв'язку з посольством до Людовіка I Франконського.
860	Перший похід Русі на Константинополь.
60-ті роки IX ст.	Прийняття християнства князем Аскольдом.
882	Захоплення Києва Олегом.

882-912	Князювання Олега.
Кінець IX ст.	Прихід печенігів у Причорноморські степи. Перехід угрів на Дунай.
907	Похід Олега на Константинополь.
911	Укладення договору князем Олегом з Візантією.
912-945	Князювання Ігоря.
915	Перша згадка в Літописі про печенігів.
40-ві роки X ст.	Походи Ігоря на Царгород і Закавказзя.
944	Укладення договору князем Ігорем з Візантією. Згадка про християнську Русь.
945-964	Регентство княгині Ольги.
957	Подорож Ольги до Константинополя.
964-972	Князювання Святослава.
968, 969-972	Походи Святослава на Балкани.
(965).	Розгром хозарів Походи на Оку і Волгу та за Дунай.
Бл. 980-1015	Князювання Володимира у Києві.
981	Приєднання князем Володимиром Червенських городів.
988	Прийняття християнства як державної релігії Русі.
996	Десятинна церква.
1015-1019	Боротьба за Київ між синами Володимира.
1017	Ярослав уперше посідає престол у Києві.
1019-1054	Князювання Ярослава Мудрого.
1015-1016	Кодекс права ("Руська Правда") Ярослава Мудрого.
30-ті роки XI ст.	Розгром печенігів.
1037	Закладено Софійський собор.
Бл. 1039	Перший Київський літопис.
1051	Обрання Іларіона — першого русина-українця — на митрополичий престол.
1068	Перший похід проти половців. Згадка про київське віче. Повстання у Києві.
1073 рр.).	"Ізборник" Київського князя Святослава (1073-1076
1093-1113	Князювання Святополка у Києві.
1097, листопад	З'їзд князів у Любечі.
Бл. 1113	Нестерова редакція руського літопису "Повісті временних літ".
1113-1125	Князювання Володимира Мономаха у Києві.
1125-1132	Князювання Мстислава Володимировича.
1124-1152	Князювання Володимирка в Галичині. Об'єднання галицьких князівств зі столицею в Галичі (перша згадка 1140 р.).

1146-1154	Князювання Ізяслава Мстиславича в Києві.1153-1187 Князювання Ярослава Осмомисла у Галичі. Поширення галицького князівства до гирла Дунаю.
1155-1157	Князювання Ю. Довгорукого Суздальського у Києві.
1169, 8.03.	Зруйнування Києва Андрієм Боголюбським.
Бл. 1170	Початок князювання Р. Мстиславича на Волині.
1185	Похід Ігоря на половців (1187 р. "Слово о полку Ігоревім").
1187	Перша згадка назви "Україна" Київському літописі.
1187-1199	Володимир II.
1188	Роман Мстиславович вперше посів Галицький стіл.
1189	Угорська інтервенція. Бела III проголошує себе королем Галичини.
1199	Об'єднання Галичини і Волині князем Романом (бл. 1201 р. оволодів Києвом).
1202	Створено Лівонський Орден.
1203	Спустошення Києва князем Рюриком і половцями.
1205	Смерть князя Романа. Початок боротьби за його спадщину.
1214	Боярин Володислав Кормильчич посідає престол галицького князя.
1219	Галич захопив Мстислав Удатний (з його дочкою одружився Данило Романович Галицький).
1223	Монголо-татарська орда на землях Київської орди. Поразка руських військ у битві на річці Калці.
1227	Об'єднання Волині синами Романа.
1238	Відновлення Галицько-Волинської держави Данило Галицьким (помер 1264 р.). Розгром Д. Галицьким німецьких рицарів під Дорогочином.
1238	1239 Князь Данило підпорядковує Київ владі Галицько-Волинського князівства.
1239-1242	Татаро-монгольська навала орд Батия на Русь.
1240, 6 грудня	Падіння Києва. Спустошення міста монголо-татарами.
1245 р.	Бій під Ярославом. Кінець угорсько-польської інтервенції і боротьби за спадщину в Галицько-Волинському князівстві.
1245	Поїздка Данила Галицького до хана.
50-ті р. XIII ст.	Заснування міста Львова (перша згадка у Галицько-Волинському літописі 1256 р.).
1253	Коронування князя Данила у Дорогочині.
1259-1260	Походи хана Бурундая на Галичину і Волинь.
1264 бл. 1301	Лев I — галицький князь.

Бл. 1300 р.	Об'єднання Галицько-Волинського князівства із Закарпатською Україною.
1287-1288	Спустошення Галичини і Волині ордами хана Телебуги.
1292	Закінчено Галицько-Волинський літопис.
1299	Київський митрополит Максим приймає титул "Митрополита всея Русі" і переїздить до Володимира на Клязьмі.
Бл. 1303	Заснування Галицької митрополії.
1316	Союз Андрія і Лева, князів "всієї землі Руської, Галичини і Володимири", з Тевтонським орденом.
1316-1341	Гедимін — король "Литовський і Руський".
20-ті р. XIV ст.	Смерть останніх Романовичів (правління сина їхньої сестри — Болеслава Юрія II Тройденовича).
1325-1340	Князювання Юрія II Болеслава.
1330-ті роки (1331 р.).	Шлюб князя Юрія II Болеслава з дочкою Гедиміна Похід на Люблінську Землю (1337).
1339	Юрій II Болеслав надає місту Сяноку Магдебурзьке право.
1340	Смерть Юрія II Болеслава.
1345-1377	Правління Ольгерда у Великому князівстві Литовському.
1349	Завоювання Галичини польським королем Казимиром III.
1350-1352	Боротьба польсько-угорської коаліції з Литовським князівством за волинські землі.
60-ті р. XIV ст.	Перемога литовського князя Ольгерда над татарами на Синіх Водах (1362). Перехід Київщини і Поділля під владу Литви. Син Ольгерда стає київським князем. Князювання на Поділлі Коріатовичів.
1375	На західноукраїнських землях організовано католицьку ієрархію.
1377-1434	Правління Ягайла у Великому князів. Литовському.
1385,14 серпня	Кревська унія між Польщею та Литвою.
1387-1772	Галичина під пануванням Польщі.
90-ті р. XIV ст.	Перехід українських земель під безпосередню владу Вітовта. Князь Федір Коріатович править у Мукачеві (помер 1414 р.).
1392-1430	Князювання Вітовта у Велик. князівстві Литовському
1399,12 серпня	Розгром Вітовта татарськими військами на річці Ворсклі.
1410,15 липня	Грюнвальдська битва.

1413,2 жовтня	Городельська унія між Литвою та Польщею.
30-ті р. XV ст.	Приєднання до Польщі Західного Поділля і заведення польського права на всіх окупованих українських землях.
1430-1432	Правління Свидригайла у Великому князівстві Литовському.
1432-1440	Правління Сигізмунда у Вел. князівстві Литовському.
1440	Олелько Володимирович стає київським князем.
1449	Утворення Кримського ханства.
1475	Турки здобувають генуезьку колонію Кафу (нині Феодосія). Крим попадає під турецьку зверхність.
1482, серпень	Перший великий напад кримських татар (союзників Московського князівства) на Київ. Спустошення Києва кримським ханом Менглі-Гіреєм.
1489-1492 рр.	Перші документальні згадки про українських козаків.
1490-1492	Повстання у Галичині проти польського панування під проводом Мухи.
1491	У Кракові українським першодрукарем Швайпольтом Фіолем видано кирилицею "Октоїх і Часослов".
1498-1499	Перші напади на українські землі турків.
1503	Приєднання Чернігово-Сіверщини до Московського князівства.
1508	Повстання князів Глинських проти Литви.
1514	Перемога військ князя Костянтина Острозького над московським військом під Оршею.
1529	Перший Литовський Статут.
1538	Буковина попадає в залежність від Туреччини.
50-ті роки XVI ст.	Князь Дмитро Вишневецький (Байда) засновує Хортицьку Січ.
1563	Страчено Байду-Вишнивецького.
1569,1 липня	Люблінська унія між Литвою та Польщею.
1573	Заснування Іваном Федоровичем у Львові друкарні.
1573-1586	Правління короля Речі Посполитої Стеф. Баторія.
1574	Вихід у світ "Апостола" і "Букваря" у Львові.
1577	Похід Івана Підкови на Молдову, взяття Ясс. Запровадження козацького реєстрового війська (реформа Стефана Баторія).
Бл. 1580	Заснування в Острозі школи та друкарні.
1581	Видання "Острозької Біблії".
1589	Утворення Московського патріархату.
90-ті р. XVI ст. (1591-1593 рр.)	Перші козацькі повстання під проводом Косинського та Наливайка (1594-1596 рр.).
1596	Берестейська церковна унія.

1606	Взяття козаками Варни.
1608	Взяття козаками Перекопу.
1614	Козацькі морські походи під проводом гетьмана Петра Сагайдачного.
1615,15 жовтня	Заснування Київського братства, Київської братської школи (майбутньої Києво-Могилянської академії) і друкарні.
1616-1622	Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного.
1616	Взяття запорожцями турецької фортеці Кафи.
1620	Відновлення православної ієрархії в Україні. Участь
1621	козацького війська на чолі з П. Сагайдачним у битві під Хотином.
1625	Козацьке повстання під проводом М. Жмайла. Бій біля Курукового озера.
1628-1629	Спроба церковної угоди. Ідея створення Київського Патріархату. Поляновський "Вічний мир" з Москвою (за яким Смоленщина і Чернігівщина закріплювалися за Польщею).
1634	1630 Козацьке повстання під проводом Тараса
Трясила.	Бій під Переяславом. Реєстр 8000.
30-ті р. XVII ст.	Козацькі повстання проти Польщі.
1632	Обрання на коронаційному сеймі Петра Могили на митрополита.
1635	Будівництво Кодака. Повстання під провод.Сулими.
1637	Повстання під проводом Павлюка. Бій під Кумейками
1638	Козацько-селянські повстання під проводом Д. Гуні і Я. Острянина. Бій під Лубнами.
1638	Ординація Війська Запорозького реєстрового. Реєстр 6000. Хмельницького обрано Чигиринським сотником (до того — військовий писар).
1648	Початок Національно-визвольної війни українського народу під керівництвом гетьмана Б.Хмельницького (1648-1657 рр.) проти польського поневолення.
1648, квітень	Битва під Жовтими Водами.
1648,26 травня	Корсунська битва.
1648, 23.09.	Битва під Пилявцями.
1648,жовтень	Облога Львова.
1648, 23 грудня	Тріумфальний в'їзд Хмельницького у Київ.
1649,31 липня	Поразка під Лоєвим військ під проводом М. Кричевського.
1649 липень	Битва під Зборовим. Зборівська мирна угода з Польщею (8 серпня).
1649, літо	Похід на Молдавію.

1649, червень	Битва під Берестечком.
1651,14,15.09.	Бої під Білою Церквою.
1651, 28 (18).09.	Білоцерківський мир.
1652,22, 23.05.	Розгром польського війська у битві під Батогом.
1653,грудень	Битва під Жванцем.
1653,11 жовтня	Земський собор у Москві ухвалив прийняти Україну під протекторат царя.
1654,18 (8) січня	Переяславська рада.
1654, березень	Посольство до Москви у складі С. Зарудного та П. Тетері.
1657, 27 липня	Помер Б. Хмельницький.
1657, 26 серпня	На раді у Корсуні гетьманом обрано І. Виговського.
1657-1659	Гетьманування Івана Виговського.
1658,16 вересня	Гадяцька унія.
1659, 28-29.06.	Розгром московських військ під Конотопом гетьманом І. Виговським.
1659, 27 жовтня	Підписання Ю. Хмельницьким "Переяславських статей".
1660.17 жовтня	Укладання Ю. Хмельницьким Слободищенського трактату.
1661	Заснування Львівського університету.
1663	"Чорна рада" у Ніжині.
1663-1668	Гетьманування І. Брюховецького на Лівобережній Україні.
1664	І. Виговського страчено за доносом П. Тетері.
1663-1665	Гетьманування Павла Тетері на Правобережній Україні.
1665-1676	Гетьманування Петра Дорошенка на Правобережній Україні.
1666	Під Брацлавом війська під проводом Дорошенка розбили поляків.
1667, ЗО січня	Андрусівське перемир'я між Москвою і Польщею (поділ України підтверджений т. зв. "Вічним миром" 1686 р.).
1668	П. Дорошенко визнає протекторат Туреччини.
1669	Польський уряд затверджує гетьманом Ханенка.
1669	Глухівські статті.
1669-1672	Гетьманування Дем'яна Многогрішного на Лівобережній Україні.
70-ті р. XVII ст.	Руїна на Правобережній Україні.
1672	Турки зайняли Поділля. Бучацький мир між Туреччиною та Польщею.
1672-1687	Гетьманування І.Самойловича. Конотопські статті.

1674	Ханенко передає булаву Самойловичу.
1676	Дорошенко передає булаву Самойловичу.
1680	Смерть кошового отамана Івана Сірка.
1677-1681	Гетьманування Юрія Хмельницького на Правобережній Україні. За договором з Польщею Київ формально перейшов під протекторат Москви.
1683	Польща тимчасово поновила козацтво. Підпорядкування православної Київської митрополії Московському патріархові.
1686	"Трактат про Вічний мир" між Росією та Польщею.
1687, квітень	Перший Кримський похід.
1687, 25 липня	Гетьманування Івана Мазепи (нар. бл. 1639 р.). Коломацькі статті.
1689	Другий Кримський похід.
1699	Карловецький договір — Поділля повернулося під владу Польщі.
1704	Арешт Палія і заслання його до Сибіру.
1708, 28 жовтня	Шведсько-український союз.
1708, 2.11.	Падіння Батурина.
1708-1722	Гетьманування Івана Скоропадського.
1709, квітень	Зруйнування російською армією Чортомлицької Січі.
1709,27 червня	Полтавська битва.
1709,27 червня	В Бендерах помер І. Мазепа.
1709	Заснування Олешківської Січі.
1710	Гетьман П. Орлик (помер в еміграції 1742 р.). Перша конституція — 16 квітня 1710 р.
1710	Похід гетьмана П. Орлика на Правобережжя.
1712, 5 березня	Прутський мир — Правобережжя і Запорожжя переходить під владу Орлика.
1712	Визнання Туреччиною гетьманом П. Орлика.
1714	Правобережжя переходить під владу Польщі.
1721	Ніштадський мир.
1722, 3 липня	Помер І. Скоропадський.
1722-1727	Перша Малоросійська колегія. Наказний гетьман П. Полуботок (помер 1724 р.).
1727,1 жовтня	Гетьманування Дем'яна Апостола.
1728,22 серпня	"Решительные пункты".
1734	Нова Січ. Повстання на Правобережжі (гайдамаки). Помер гетьман Д. Апостол.
1734-1750	Діяльність в Україні, правління гетьманського уряду.
1735-1739	Російсько-турецька війна.
1743	"Права по яким судиться малоросійський народ".
1745	Загинув Олекса Довбуш.

1750-1764	Гетьманування Кирила Розумовського.
1755	Скасування українсько-російського митного кордону. Судова реформа — Гетьманщину поділено на 20 судових повітів.
1761	Київ перейшов під пряме імперське управління.
1763	У Глухові скликано Генеральні збори.
1764	Скасування гетьманства.
1764-1781	Діяльність другої Малоросійської колегії.
1765-1767	Опис Малоросійських земель.
1768	Початок Коліївщини. Залізняк і Гонта.
1768	Повстання на Січі.
1769	Турецька війна. Рум'янцев.
1772	Перший поділ Польщі.
1772-1918	Галичина під владою Австрії.
1774	Кучук-Кайнарджинський мир. Проголошення Кримського ханства незалежним від Туреччини.
1774	Австрія захопила Буковину.
1775-1918	Буковина під владою Австрії.
1775, 4 червня	Ліквідація царською владою (за наказом Катерини II) Запорозької Січі.
1775, 3 серпня	Маніфест про зруйнування Січі.
1781	Гетьманщину поділено на три намісництва: Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське.
1783	Кінець автономії Гетьманщини.
1783	Царський указ про закріпачення селян на Лівобережній Україні.
1783	Приєднання Кримського ханства до Російської імперії.
90-ті роки	Початок заселення українськими козаками Чорноморки, (XVIII ст. козацький Кубанський край).
1791	Перехід козаків на Кубань.
1793	Другий поділ Польщі. Правобережна Україна у складі Росії (1795 — до річки Буг).
1795	Третій поділ Польщі.
1796	Намісництва перетворено в губернії. Кріпацтво поширене на південну Україну.
1805	Відкриття Харківського університету.
1808	Відкриття Галицької митрополії.
1813-1835	Антикріпосницький селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармалюка.
1814, 9 березня	Народився Тарас Шевченко.
1815	Конституція Королівства Польського.
1817	Закриття царським указом Києво-Могилянської

	академії.
1817	Відкриття Рішельєвського ліцею в Одесі.
1819	Відкриття Імператорської Київської духовної академії
1818-1821	Існування таємної організації "Союз благоденства".
1818	Заснування в Полтаві масонської ложі "Любов до істини".
1821, березень	Створення у Тульчині таємного Південного товариства декабристів (Пестель).
1822,	веснаСтворення Північного товариства декабристів.
1822	Перше видання у Москві чотиритомної праці Бантиш -Каменського "История малой России".
1822-1825	"Історія Русів" (перше видання 1846 р.).
1825,14 грудня	Повстання декабристів у Петербурзі.
1825,29 грудня	Виступ Чернігівського полку в Україні.
1830, листопад	Початок польського повстання.
1831	Придушення польського повстання.
1831	Скасування Магдебурзького права в містах Лівобережної України.
1834	Відкриття Університету Св. Володимира у Києві.
1837	Видання "Руською трійцею" (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) у Будапешті альманаху "Русалка Дністрова".
1842	Скасовано Литовський статут.
1846-1847	Діяльність Кирило-Мефодіївського братства у Києві.
1848	Скасування панщини, політичне відродження Галичини. Собор Руських учених у Львові. Відкриття кафедри української мови і літератури у Львівському університеті. Створення у Львові культурно-освітнього товариства "Галицько-руська матиця".
1848	Виникнення першої української політичної організації Головна руська рада. Засновано газету "Зоря Галицька".
1855	Масовий антикріпосницький рух Київська Козаччина
Кінець 50-х р.	Перша "Громада" у Петербурзі, недільні школи на Наддніпрянщині.
1856	"Похід у Таврію за волею" самовільне переселення селян (охоплено 574 села з населенням 76 тис. осіб) Катеринославщини та Херсонщини.
1861	Нова Австрійська Конституція, Галичина отримала автономію. Буковина стала коронним краєм Австрії.
1861,10 березня	Смерть Тараса Шевченка.
1861, 3 березня	Скасування кріпацтва в Російській імперії.
1862	У Петербурзі засновано товариство "Земля і Воля".

1862	Розпочато військову реформу, переозброєння армії.
1863	Повстання поляків на Правобережній Україні.
1863	Циркуляр міністра внутрішніх справ Росії П. Валуева про заборону українського друкованого слова.
1864	Судова реформа.
1864(9)	Освітня реформа.
1868-1939	Діяльність товариства "Просвіта" у Львові.
1869-1918	Діяльність товариства "Руська Бесіда" у Чернівцях.
1870	Заснування колегії Павла Галагана у Києві.
1870	Міська реформа, засновано думи.
70-ті р. XIX ст.	Початок індустріалізації Донбасу (Юзівка, тепер Донецьк).
1873	1873 Заснування Товариства ім. Т.Шевченка та природничого музею ім. Дідушицьких у Львові.
1873-1919	Діяльність Історичного товариства ім. Нестора Літописця у Києві (у 20-х роках XX ст. у складі ВУАН).
1874	1874 Введено загальний військовий обов'язок для
осіб	віком 21 рік, строком на 6 років.
1875	Заснування Чернівецького університету.
1876	Емський указ царя Олександра II про заборону друку і видання книжок українською мовою. Виїзд М. Драгоманова на еміграцію до Женеви.
1877-1878	Перший судовий процес українських соціалістів у Галичині (І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін.)
1878-1882	Видання М. Драгомановим у Женеві журналу "Громада".
1881	Убивство народовольцями царя Олександра II.
1882	Вихід роману І. Франка "Борислав сміється".
1883	1884 Запроваджено новий університетський статут,
який	ліквідував автономію університетів.
1885	Заснування Харківського технологічного інституту.
1890	Створення першої української політичної партії — Радикальна партія Галичини.
1891-93	Діяльність нелегальної студентської політичної організації в Україні "Братство тарасівців".
1895	Проголошення ідеї політичної самостійності України.
1897-1913	М. Грушевський — голова НТШ у Львові.
1896	1896 Відкриття В. Хвойкою перших пам'яток трипільської культури.
1898	Заснування Київського політехнічного інституту.
1898	Вихід у світ першого тому "Історії України-Руси" М. Грушевського.
1898	1898 Святкування у Львові 100-річчя відродження

	української літератури.
1899	1899 У Галичині створено Українську національно-демократичну партію (УНДП) та Українську соціал-демократичну партію (УСДП).
1900 створення	1900 "Самостійна Україна" М. Міхновського і Революційної української партії на Наддніпрянщині.
1902	Заснування М. Міхновським політичної партії — УНП.
1903	Відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві.
1903, липень	Загальноукраїнський страйк.
1904	Земські діячі заснували "Союз Визволення".
1905, 9 січня	Розстріл робітників на Сенатській площі (Петербург)
1904, грудень	Група членів РУП вийшла з партії і утворила Українську соціал-демократичну спілку (Меленевський-Ткаченко).
1904	Створено Українську демократичну партію (УДП), до керівного складу якої входили В. Чехівський, С. Чикаленко.
1904 на	1904 Засновано Українську радикальну партію (УРП) чолі з Б.Грінченком, Єфремовим, Ф.Матушевським.
1905, червень	Повстання на броненосці "Князь Потемкин-Таврический".
1905, листопад	Повстання матросів на 12 кораблях Чорноморського флоту в Севастополі, очолюваних лейтенантом П. Шмідтом.
1905-1906	Створення перших товариств "Просвіта" на Центральних і Східноукраїнських землях.
1905	Введено автономії в університетах.
1905	Засновано Селянський союз на чолі з С.Єфремовим
1907	Заснування М. Грушевським Українського наукового товариства у Києві.
1905	Утворення політичних партій на Наддніпрянщині: Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і Української демократично-радикальної партії (УДРП).
1908	У Києві створено Товариство українських поступовців (ТУП).
1909	Реформи Столипіна про запровадження земств на Правобережжі.
1914,14 лютого	Виборча реформа в Галичині (українці отримують третину місць у крайовому сеймі).
1914, серпень	Формування в Австро-Угорщині українського легіону Січових стрільців.
1914, серпень	Початок першої світової війни. У Львові створено

	Головну українську раду та Союз визволення України.
1916, червень	Війська Південно-Західного фронту під командуванням О. Брусилова прорвали австрійську оборону і захопили схід. частину Галичини, Буковину, Волинь.
1917, 27 лютого	У Росії перемогла лютнева демократична революція, повалено самодержавство.
1917,15 березня	Микола II зрікся престолу.
1917,17 березня	У Києві створено Українську Центральну Раду.
1917,19 березня	100-тисячна національна демонстрація у Києві.
1917,17 квітня	У Києві відбувся Всеукраїнський національний конгрес.
1917, 5 травня	У Києві відбувся 1-й український військовий з'їзд.
1917,10 червня	I Універсал Центральної Ради, проголошення автономії України.
1917,15 червня	Утворення Генерального секретаріату Центральної Ради.
1917, 3 липня	II Універсал Центральної Ради.
1917,4 серпня	"Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду".
1917, 25 серпня	Корніловський заколот і його розгром.
1917, 25 жовтня	Більшовицький переворот у Петрограді.
1917, 7 листоп.	III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки.
1917, 3 грудня	РНК прийняла "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради".
1917, 4-6 грудня	Всеукраїнський з'їзд рад у Києві.
1917, 8 грудня	Встановлення радянської влади у Харкові.
1917, 11 грудня	I Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові.
1917, 12 грудня	Проголошення радянської влади у Харкові.
1917,26 грудня	Встановлення радянської влади у Катеринославі.
1918,5 січня	Початок наступу радянських військ на Київ.
1918, 9 січня	IV Універсал Центральної Ради. Проголошення незалежності УНР.
1918, 16 січня	Під Кругами відбувся бій між військами Центральної Ради та більшовицькими частинами.
1918, 26 січня	Радянські війська під командуванням Муравйова зайняли Київ.
1918, 27 січня	Мирний договір між УНР і державами німецько-австрійського блоку в Бресті-Литовському.
1918,18 лютого	Початок наступу німецьк. військ на Східному фронті
1918, 3 березня	Підписання Брестського мирного договору між РСФРР і Німеччиною.

1918, 7 березня	Повернення Української Центральної Ради до Києва.
1918, 28-29.04.	В Україні стався гетьманський переворот. Проголошення П.Скоропадського гетьманом України.
1918, серпень	Утворення Українського національного союзу
1918, 6 жовтня	1-й Державний український університет у Києві.
1918, 22 жовтня	Відкриття Державного університету в Кам'янці-Подільському.
1918, 18 жовтня	У Львові створена Українська національна рада.
1918, 1 листопада	У Львові спалахнуло українське національне повстання.
1918, 9 листопада	Створення Державного Секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки.
1918,13 листопада	Анулювання Росією Брестського договору.
1918,13 листопада	Утворено Директорію на чолі з В. Винниченком.
1918, 24 листопада	Урочисте відкриття Української Академії Наук.
1918.14грудня	Перехід влади до Директорії.
1918.15грудня	Невдала спроба укладення союзу між Махном і Петлюрою.
1919, 4 січня	Відкриття українського фронту.
1919,6 січня	Тимчасовий робітничо-селянський уряд ухвалив декрет про назву радянської держави Українська Соціалістична Радянська Республіка — УСРР.
1919, 22 січня	Акт злуки УНР і ЗУНР в єдину соборну Україну.
1919, 5 лютого	Вступ радянських військ до Києва.
1919, березень	Всеукраїнський з'їзд Рад. Прийняття Конституції УСРР.
1919, 6 квітня	Евакуація військ Антанти з Одеси.
1919,1 червня	Засідання ВЦВК разом з представниками України, Латвії, Литви, Білорусії в Москві й схвалення декрету про об'єднання радянських республік.
1919, липень	Окупація польськими військами Східної Галичини.
1919, липень	Наступ об'єднаних українськ. армій Правобережжя
1919, осінь	Поразка військ Директорії і УГА.
1919, 4 грудня	VIII конференція РКП(б) прийняла постанову "Про радянську владу на Україні".
1919, 11грудня	Утворення Всеукраїнського ревкому.
1919-1920	"Зимовий похід" військ УНР.
1920, січень	Створення Української комуністичної партії (УКП).
1920,21 квітня	Варшавський договір.
1920,6 травня	Вступ польської армії і військ УНР у Київ.
1920,9 травня	Організація комітетів незаможних селян (КНС).
1920, серпень	Переговори делегації УНР з Врангелем у Ялті.

1920, вересень	Угода уряду УСРР з Махно про спільні дії в боротьбі з Врангелем.
1920, 12 жовтня	У Ризі підписано угоду про перемир'я і попередні умови миру між РСФРР і УСРР, з одного боку, і Польщею — з другого.
1920,27.11.	Розрив радянським командуванням угоди з Махно.
1920, 28 грудня	Підписання союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР. VII з'їзд Рад. План ГОЕЛРО.
1921, 8 березня	10-й з'їзд РКП(б).
1921,18 березня	Ризький мирний договір.
1921-1922	Голод в Україні.
1921, 8 травня	Закарпатську Україну приєднано до Чехо-Словаччини.
1921,30 серпня	РНК УСРР прийняла постанову про втілення в життя нової економічної політики (непу).
1921, вересень	Остаточний розгром махновців. Перехід Н. Махна в межі Румунії.
1921, листопад	Рейд Ю. Тютюнника на Правобережну Україну.
1922-1923	Голод у південних губерніях України.
1922.30грудня	Утворення СРСР. І з'їзд рад СРСР
1923	Політика українізації.
1923.30січня	Прийняття Конституції СРСР.
1924,березень	З еміграції в Україну повернувся М. Грушевський.
1925,грудень	XIV з'їзд РКП(б). Проголошення курсу на індустріалізацію СРСР.
1925	Створення Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Д. Левицький.
1927-1928	Хлібозаготівельна криза.
1927	Сформування Української національної партії на Буковині.
1928	"Шахтинська справа".
1929	Створення Організації українських націоналістів (ОУН), провід якої очолив Є. Коновалець.
Кінець 1929	Ліквідація Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).
Кінець 1929	Перехід до форсованої індустріалізації.
1930, 5 січня	Постанова ЦК ВКП(б) про темпи колективізації і заходи допомоги колгоспному будівництву.
Кінець 1930	Процес СВУ.
1932. 7серпня	Закон про охорону соціалістичної власності (так званий "закон про п'ять колосків").
1932.8 листопада	Таємна постанова ЦК ВКП(б) про припинення відвантаження товарів для сільських місцевостей

	України.
1932,10.11.	Урочисте введення в дію Дніпровської гідроелектростанції в Запоріжжі.
6 грудня	Прийняття постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У про занесення на "чорну дошку" сіл, які "злісно саботують хлібозаготівлі".
1932-1933	Голодомор-геноцид в Україні.
1934,1 грудня	Вбивство С. Кірова і розгортання нової хвилі репресій.
1937, ЗО січня	Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд Рад. Затвердження нової Конституції УРСР.
1937-1939	Період найширшого розмаху сталінських репресій.
1938,20 квітня	Прийняття РНК УРСР і ЦК КП(б)У постанови про обов'язкове вивчення російської мови в школах України з неросійською мовою викладання.
1938	Вбивство у Роттердамі радянським агентом керівника ОУН Є. Коновальця.
1939,15 березня	Проголошення незалежності Закарпатської України. Президент А. Волошин.
1939, березень	Окупація Закарпаття військами Угорщини.
1939,23 серпня	Підписання Пакту Ріббентропа — Молотова.
1939,1 вересня	Початок Другої світової війни.
1939,17 вересня	Перехід Червоною армією польсько-радянського кордону. Початок радянізації Західної України.
1939,28 вересня	Підписання договору про дружбу між СРСР та Німеччиною.
1940,28 червня	Анексія Радянським Союзом Бессарабії та Північної Буковини.
1941, 22 червня	Напад Німеччини на Радянський Союз.
1941, 23 червня	Найбільший танковий бій початкового періоду війни в районі Луцьк — Броди — Рівне.
1941, ЗО червня	У Львові ОУН проголосила "Акт проголошення відновлення Української держави".
1941, ЗО червня	Створення Державного Комітету Оборони (ДКО).
1941,6 липня	Звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу.
1941, 5 серпня	Оборона Одеси. 16 жовтня
1941,11 липня	Оборона Києва.
1941,15 вересня	С. Бандеру і Я. Стецька ув'язнено в німецькому концентраційному таборі.
1941	Героїчна оборона Севастополя.
1941	Наказ гітлерівського командування про арешт і страту членів оунівського підпілля.

1942, лютий	Формування з'єднань партизанських загонів Сумської області під командуванням С. Ковпака.
1942, 20 червня	Утворення Українського штабу партизанського руху (УШПР).
1942, жовтень	Утворення Української повстанської армії (УПА).
1942, 22 серпня	Вся територія України окупована гітлерівцями.
1942,19 лист.	Початок контрнаступу радянських військ під Сталінградом.
1942,18 грудня	Звільнення радянськими військами перших українських сіл від німецької окупації. Початок битви за Україну.
1943, 5 липня	Початок битви на Курській дузі.
1943, серпень	Битва за Дніпро.
1943,12 червня	Карпатський рейд С Ковпака.
1943, 6.1ё1.	Визволення Києва.
1944, 9 травня	Визволення Севастополя.
1944,8 жовтня	Визволення території УРСР (у межах 1941 р.).
1945,8 травня	Капітуляція фашистської Німеччини.
1945, 2606.	У Сан-Франциско (США) відбулося урочисте підписання Декларації про утворення Організації Об'єднаних Націй. Україна увійшла до складу ООН як член-засновник.
1945, 26 червня	Радянсько-чехословацький договір про входження Закарпаття до складу Радянської України.
1945,16 серпня	Договір між СРСР та Польщею про радянсько-польський кордон.
1946-1947	Голод в Україні.
1946	В Україні запущено перший атомний реактор.
1947, березень	Діяльність Л. Кагановича на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У. Замінив його М. Хрущов.
1947, квітень	Депортації українського населення «Закерзоння» (операція "Вісла").
1949,листопад	Укази про Державний герб, гімн і прапор України.
1950,березень	Загибель Головного командира УПА Р. Шухевича (Т. Чупринки).
1953,5 березня	Смерть Й. Сталіна.
1954,лютий	Початок освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану, Алтаю і Сибіру. Участь України.
1954.19 лютого	Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР.
1954, травень	Україна стала членом ЮНЕСКО та Міжнародної

	організації праці.
1956, лютий	XX з'їзд КПРС. Виступ М. Хрущова з доповіддю "Про культ особи і його наслідки".
1957	Створено ради народного господарства.
1961, січень	Суд у Львові над членами дисидентської організації Української робітничо-селянської спілки Л. Лук'яненком, Г. Каидибою та ін.
1962	АН УРСР очолив Б. Патон.
1963, жовтень	Україна підписала Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою.
1963	Вперше закуплено хліб за кордоном.
1964,14 жовтня	М. Хрущова звільнено від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС і на його місце обрано Л. Брежнєва.
1965, серпень	Перша велика хвиля арештів дисидентів в Україні.
1965,4 вересня	Маніфестація проти арештів української інтелігенції в київському кінотеатрі "Україна".
1972, січень	Нова хвиля арештів в Україні представників інтелігенції.
1972, травень	Усунення П. Шелеста з поста першого секретаря ЦК КП України. Обрання на цей пост В. Щербицького
1976,жовтень	Утворення Української Гельсінської спілки.
1977,жовтень	Прийняття нової Конституції СРСР.
1978. 20квітня	Позачергова сесія Верховної Ради УРСР схвалила нову Конституцію Української РСР.
1979, травень	Вбивство композитора В.Івасюка.
1985,1 березня	М. Горбачова обрано Генеральним секретарем ЦК КПРС.
1985,квітень	Пленум ЦК КПРС. Початок перебудови.
1986,26 квітня	Сталася аварія на Чорнобильській АЕС.
1989, березень	Вибори народних депутатів СРСР.
1989, травень	Установча конференція товариства "Меморіал".
1989, липень	Страйк шахтарів.
1989, 8 вересня	Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову.
1989,28 вересня	Пленум ЦК КП України звільнив від обов'язків 1-го секретаря і члена Політбюро В. Щербицького.Таємним голосуванням першим секретарем ЦК КП України обрано В.Івашка.
1990, березень	Вибори до Верховної Ради УРСР.
1990, березень	У Москві відбувся позачерговий III з'їзд народних депутатів СРСР, який обрав М. Горбачова Президентом СРСР.

1990, 4 червня	Верховна Рада УРСР обрала головою Верховної Ради УРСР В.Івашка.
1990, 6 червня	Перехід демократичного блоку народних депутатів у Верховній Раді УРСР до конструктивної опозиції, оформленої як Народна Рада.
1990,16 липня	Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України і постанову про проголошення 16 липня Днем суверенітету України.
1990, 23 липня	Верховна Рада УРСР прийняла відставку В.Івашка і обрала Головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчука.
1990.3 серпня	Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР про економічну самостійність республіки.
1990, 2-17.10.	Голодування студентів.
1991,24 серпня	Акт проголошення незалежності України.
1991, 4 вересня	Над Верховною Радою піднято національний синьо-жовтий прапор.
1991,1 грудня	Всеукраїнський референдум.
1991, 6 грудня	Верховна Рада прийняла Закон про Збройні сили України.
1991, 8 грудня	Створено СНД.
1991, грудень	Центральне статистичне управління вперше зареєструвало переважання в Україні чисельності померлих над народженими (депопуляцію).
1992, січень	Президент України Л. Кравчук проголосив курс на консолідацію всіх політичних сил на розбудову держави.
1992,16 січня	Закон про державний гімн України.
1992, 28 січня	Закон про державний прапор України.
1992,19 лютого	Закон про малий герб.
1992, 27 жовтня	Верховна Рада затвердила склад Кабінету Міністрів на чолі з Л. Кучмою.
1993, літо	Розкол у Народному Русі України.
1993, липень	Верховна Рада схвалила "Основні напрямки зовнішньої політики України".
1993,вересень	Відставка Л. Кучми з посади Прем'єр-Міністра.
1994,27 березня	Вибори до Верховної Ради України тринадцятого скликання.
1994.18травня	Головою Верховної Ради України обрано О. Мороза.
1994,16 червня	Прем'єр-міністром України затверджено В. Масола.
1994.19 липня	Новообраний Президент України Л. Кучма приніс присягу на вірність українському народу.
1994	Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

1994. 10.11.	Офіційний візит Л.Кучми до США. Президент України виступив на 49 сесії Генеральної Асамблеї ООН.
1995,11травня	Візит в Україну Президента Сполучених Штатів Америки Білла Клінтона.
1995,31 жовтня	Рішенням Верховної Ради Україна приєдналася до Ради Європи.
1996, 28 червня	Верховна Рада України прийняла Конституцію України.
1996,1 вересня	В Україні запроваджена нова національна валюта — гривня.
1997	Підписання договору про дружбу з Росією та хартію співробітництва з НАТО.
1998, 29.03.	Вибори до Верховної Ради України.
1998, квітень	У Києві відбулося офіційне відкриття Монетного двору Національного банку України.
1998, 27 серпня	Президент України Л. Кучма підписав Указ "Про встановлення відзнаки Президента України "Герой України".
1998, листопад	Указом Президента України в державі встановлено День пам'яті жертв голодомору, який відзначатиметься щорічно у четверту суботу листопада.
1999, 21 січня	Указом Президента України встановлено День Соборності України, який відзначатиметься щорічно 22 січня — у день проголошення в 1919 р. Акта злуки.
1999, 25.03.	В автомобільній катастрофі трагічно загинув відомий політичний діяч, народний депутат, голова Народного Руху України В. Чорновіл.
1999,14.11.	Відбувся 2-гий тур виборів Президента України. Більшістю громадян України на цю посаду переобравний Л. Кучма.
1999, 29.11.	Указом Президента України з метою запровадження атрибутів української держави встановлено, що офіційними символами Глави держави є: Прапор (штандарт) Президента України, Знак Президента України, Гербова Печатка Президента України, Булава Президента України.
2000, 22 лютого	В Україні відмінено смертну кару.
2005,26 березня	Парламентські вибори в Україні
2002	Утворення Українського військово-козацького інсти туту МАУП та Міжнародної Академії Козацтва.
2004 р.	Участь Українського козацтва у «Помаранчевій революції»; видання всеукраїнського громадсько-політичного журналу «Гетьман»

2005 р. - Гетьманом України обрано Президента В.Ющенка започаткування 3-го Українського Гетьманату.

2005 р. Скасовується Указ Президента від 1999 р. «Про Координаційну раду з питань розвитку українського козацтва»; створюється відповідний підрозділ при Президентові України «Рада Українського козацтва», очолює Раду Президент України

2005 р. Різнопланові козацькі товариства Кіровоградської області створили обласну громадську організацію «Центральний Козацький Округ», керівником обрано генерал-полковника козацтва В. Карпова.

2010 р. Гетьманом України обрано Президента України Віктора Януковича. Україна стоїть в очікуванні, яким шляхом йти.

2010 р. Козацький рух продовжує ширитись по всій Україні.

Поява слов'ян на історичній арені

(*Продовження історичних корнів козацтва*). Як ми уже казали, час народження східнословянського етносу досі не відомий науці. Принаймні перші 5-ть століть їх існування як етнокультурної спільності відбиті лише в археологічних (речових) джерелах. Деякими археологами робилися спроби «удревнити» слов'ян, відносячи їхнє народження як етносу до початку I, - II тис. до н.є. Проте всі подібні спроби залишаються лише гіпотезами, недостатньо забезпеченими джерелами й науковими доказами. Ці гіпотези полюбляють дилетанти. Наприклад, досі дехто оголошує слов'янами - «еколотів», що фігурують у грецького історика V ст. до н. е. Геродота, ігноруючи його ж вказівку про те, що так називалася одна з груп скіфів-кочовиків Північного Причорномор'я. Сучасна археологія безсила прослідкувати історію слов'янства раніше, ніж з середини I тис. до н. є. Продовжуючи розповідь про історичні корні українського народу і козацтва, ми зазначаємо, що згадка про слов'янські народи міститься в «Природничій історії» римського вченого енциклопедиста - Плінія старшого (24-79 рр. н. е.). Він розміщує венедів поблизу Балтійського моря й ріки Вісли. Молодший сучасник Плінія, римський історик Тацит, у створеній 98 р. н. є. праці «Германія» називає венедів поміж сусідів германців. Тацит високо оцінив венедів, вважаючи їх культурним народом, що вміє будувати гарні будинки, знає військовий порядок та дисципліну, добре

озброєний і хоробро воює з ворогами.

Значно розширив рамки слов'янської землі грецький географ Птолемей (помер у 178 р. н. є .) Цей вчений відносив венедів до числа «дуже великих племен» й писав, що вони посідають землі «вздовж усієї Венедської затоки», як у ті часи називали Балтійське море. Далі Птолемей згадує про «Венедські гори», у яких більшість сучасних дослідників бачить Карпати. Сам же термін «слов'яни» з'явився у творах європейських істориків VI ст.- готського Іордана, візантійських Прокопія, Агафія, Менандра та ін. Однак спочатку його використовували здебільшого по відношенню до західного відгалуження південних слов'ян.

Існують також різні теорії локалізації прабатьківщини слов'ян, тобто визначення найдавнішого ареалу їх життя в Європі. Подібні теорії у великій кількості створювалися починаючи з раннього середньовіччя. Ми також багато цікавого уже розповіли нашому читачеві на початку цієї книги, досліджуючи появу слов'ян, ми зрозуміємо появу козацтва.

1. У вітчизняному науковому письменстві першим спробував відповісти на це питання давньої літописець Нестор, учений чернець Києво-Печерського монастиря. У своїй знаменитій «Повісті временних літ», створеним на початку 12 ст., він зазначив, що найдавнішими слов'янськими землями були нижня течія Дунаю та Панонія. Так було покладено початок теорії Дунайської прабатьківщини слов'ян.

2. За середньовіччя на Заході народилася скіфо-сарматська теорія слов'янського етногенезу, вперше повідана світові у Баварській хроніці 13 ст. Вона стала популярною серед західноєвропейських учених XIV—XVIII ст. Згідно з цією теорією пращури слов'ян, скіфи й сармати — прийшли з Передньої Азії уздовж Чорноморського узбережжя й отаборились у південній частині Східної Європи. Звідти у наступні часи вони розселилися на північ, захід і південний захід. У середні віки й на початку нових часів була поширена також версія про ототожнення слов'ян з іншими народами, що згадуються у працях античних і ранньосередньовічних авторів: з кельтами, готами, фракійцями, даками, ілірійцями, гетами й навіть з кочовиками-гуннами! У наш час всі ці догадки й теоретичні викладки мають хіба що історіографічний інтерес, оскільки позбавлені наукового значення.

3. Справжні наукові дослідження на ниві слов'янського етногенезу розпочалися лише на початку XIX ст. коли історія стала наукою у дійсному розумінні цього слова. Поступово до наукових досліджень залучаються свідчення історичної лінгвістики, особливо топоніміки.

4. З перебігом часу вчені дійшли висновку, що давні слов'яни спершу жили десь поміж балтами, германцями й іранцями. На початку XX ст. російський славіст О. Погодін запропонував вважати прабатьківщиною слов'ян території Польщі, а також українських земель

Поділля й Волині. Польський лінгвіст першої пол. XX ст. Я. Розвадовський висловив думку, згідно з якою давні слов'янські землі простягалися від Вісли до Дніпра. Однак названа територія була не досить конкретно окреслена географічно. Варто згадати й концепцію видатного російського (згодом німецького) лінгвіста М. Фасмера, що локалізував слов'янську прабатьківщину у басейнах Прип'яті й середньої течії Дніпра. У XX ст. за вивчення праслов'янського етногенезу взялись і археологи.

5. Український археолог і лінгвіст В. Петров, доводив, що історію слов'янства слід починати з племен трипільської культури (етнос яких був змішаного й неслов'янського походження), і обмежував їх давню землю територією пізнішої України. Його теорію не поділяють сучасні вчені.

У цілому ж етнологи, археологи, історики, лінгвісти останнього часу згодні в тому, що слов'янська прабатьківщина нашого народу розміщувалася на розлогому просторі між Віслою - Одером і Дніпром, сягаючи на півночі Балтійського моря, а на півдні — Карпатських гір. Про що ми згадували раніше. Такої позиції дотримуються польський археолог В. Гензель, російські — П. Третяков і М. Артамонов, історик та археолог Б. Рибаков.

Русь – як держава

Одне з найбільш дискусійних понять у вітчизняній історії. Має чотири основних значення:
Етнічне: русь — як народ, плем'я тощо;
соціальне: русь—суспільний прошарок, стан;
географічне: русь - як територія, земля;
політичне: русь як держава. Останнім часом в історичній науці дискутуються відповідно слова «русь». Одні лінгвісти й історики дотримуються думки про скандинавське походження даного слова, інші — про південноруське та середньодніпровське. «Повість временних літ» та інші найдавніші літописи вважають русь заморським варязьким (норманським) народом. Згідно з останніми лінгвістичними та історичними дослідженнями саме слово «русь» - фінського походження, вживалося спочатку для позначення скандинавів, що входили до дружин давньоруських князів. Назва «русь» почала розповсюджуватись на полян, що панували у протидержавному утворенні на Наддніпрянщині, а потім і на всіх східних слов'ян. У літописах та інших давніх джерелах Руссю називалась усю територія, яку посідали руські люди, тобто східні слов'яни. Цим же словом (варіант - Руська земля) іменували й Давньоруську державу майбутнього українського народу.

Слов'янські об'єднання

Київське князівство IX ст. і перше державне, об'єднання східних слов'ян - полян, склалося на межі VIII і IX ст. Обставини його утворення невідомі. Про початковий період існування князівства можна судити завдяки низці здійснених під проводом київських князів морських походів проти наймогутнішої держави середньовічного світу - Візантії. Наприкінці VIII - початку IX ст. київська рать під проводом князя Бравліна штурмом здобула візантійське місто Сурож (нинішній Судак) у Криму, а інша рать, ім'я проводиря якої невідоме, між 825-м і 842 рр. заволоділа іншим візантійським містом Амастридою на Малоазійському узбережжі Чорного моря. Тоді ж Київське князівство вийшло на міжнародну арену.

У 839 р. руське, (київське представництво), відвідало імператора франків Людовіка Благочестивого з пропозицією дружби. Характерно, що посли називали князя русів хозарським словом «каган» (цар)….

Київське князівство більшої частини IX ст. посідало відносно скромну за розмірами територію в Середньому Подніпров'ї. На півночі, за р. Тетеревом, в декількох десятках кілометрів від, Києва, починалася земля величезного союзу древлянських племен.

На Лівобережжі Дніпра та півдні (р. Рось), рубежі цієї першої Київської держави простягнулися на чималу відстань, (про це зазначено на початку книги). Політичний вплив Київської держави поширювався на велику територію і від неї залежали деякі інші союзи племен, зокрема «древлян і сіверян».

Це державне об'єднання мало, чималий економічний та військовий потенціал, оскільки у 860 році відважилось помірятися силами з наймогутнішою Візантійською імперією. Йдеться про похід Аскольда на Константинополь.

У дружині Рюрика, окрім його братів, було два ватажка: Аскольд та Дір. Вони відокремилися і пішли з своїм товариством Дніпром униз аж до Візантії.

Як каже літопис, Аскольд князював між 860-867 р. і ходив походом на Царгород, розповідають: «На човнах були варвари, хорошого зросту, русяві і з сірими очима. Носили довгі вуса, на головах – довга чуприна, названий оселедцем, гостроверхі шапки, поверх кольчуги були одягнені білі киреї. Озброєні вони були сокирами, сагайдаками, списами та з обох боків гострими мечами, а щити в них були довгі та внизу вузькі».

Формування давньоруської народності

Зараз – це проблема, що залишається у центрі уваги сучасної науки. Час від часу роблять-ся не кваліфіковані спроби відродити уявлення, за якими давньоруська (східнослов'янська) народність народилася в перші століття н. є. Однак етнокультурні спільності людей не є чимось незмінним і застиглим. Це динамічні системи, що постійно розвиваються та видозмінюються. Поділ слов'янства на східне, західне й південне, що став реальністю в VI ст., був відправною точкою складання різних слов'янських народностей у Європі. Формування східнослов'янської чи давньоруської народності проходило в умовах діяльності родоплемінного суспільства, виникнення класів і народження державності, у плині об'єднання людей за територіальною ознакою. Початковим періодом складання давньоруської народності сучасна наука вважає VI — IX ст., коли проходив розклад родоплемінного ладу, а патріархальну общину потіснила община територіальна. Посилився розподіл праці, народилися перші міста — майбутні вогнища ремесел і торгівлі, почався товарообмін.

Давньоруській народності були притаманні своєрідність мови, території, соціально-економічного життя, культури, життєвого укладу, побуту, звичаїв, фольклору, психологічного складу (менталітету). Розвиток і зміцнення давньоруської народності тривали в X-XIII ст., після чого вона поступово переросла в російську (великоруську) , українську й білоруську народності.

Утворення давньоруської держави

Союзи східнослов'янських племен, частина яких у VII - IX ст. перетворилася на протидержавні об'єднання (полянське, дулібське, волинянське), стали фундаментом утворення держави. На кін. IX ст. ряд із них, зокрема дулібське і волинянське, прийшли у занепад. Зате піднеслося полянське, що утворило в кінці VIII - початку IX ст. Київське князівство. Дещо пізніше, в середини IX ст., виникло протодержавне об'єднання ільменських словенів. Їх злиття в кінці IX ст. стало вирішальним кроком на шляху створення східнослов'янської держави. Від 882 р. Нестор оповідає, як Олег, що прийшов із Новгорода (насправді з якогось іншого північного міста, оскільки Новгорода в той час ще не існувало), почав княжити у Києві, об'єднавши тим самим південний і

північний осередки протодержавності. Пророчі слова Олега: «Хай буде Київ матір'ю міст руських і проголосили найдавніше східнослов'янське місто столицею новоутвореного великого князівства. За цим першим державотворчим кроком пішли й інші. Олег підкорив владі Києва слов'янські племінні союзи словенів, кривичів, древлян, сіверян, радимичів і неслов'янські — чуді й мері (угро-фінські).

Наступники Олега - Ігор, Ольга, Святослав і Володимир протягом X ст. поширили державну владу, системи збирання данини і судочинства на основні східно-слов'янські землі. Так склалася перша держава східних слов'ян, яку джерела називають Руссю, або Руською землею, а історики — Київською Руссю.

Соціальна сутність Київської Русі

З давніх часів у науці точаться суперечки навколо питання, яким був соціально-економічний лад Давньоруської держави. Ще в 30-і рр. XX ст. завдяки зусиллям академіка Б. Грекова та його послідовників було встановлено, що народження державності у східних слов'ян обумовлене соціально - економічним розвитком їхнього суспільства, важливими прогресивними змінами в економіці й соціальній сфері, розкладом первіснообщинного ладу й поступовим формуванням класового, феодального суспільства. Інакше кажучи, Київська Русь виникла внаслідок феодалізації східнослов'янського суспільства і була феодальною державою! Перші серйозні прояви феодалізму на Русі вчені бачать на схилі IX ст., зовнішньою і найважливішою ознакою чого стало утворення державності завдяки злиттю східнослов'янських Півдня й Півночі. Феодальний спосіб виробництва увійшов у силу на Русі протягом X—XI ст., коли утворилася приватна власність феодального класу на землю — спочатку князівська, потім боярська. Ця теорія соціально-економічної сутності Київської Русі панує у вітчизняній науці, поділяється й авторитетними вченими Заходу.

Однак досі є історики, що ставлять під сумнів феодальний характер Давньоруської держави. На їхній погляд, феодалізм на Русі мав деякі нетипові риси: існувало рабство, сильні пережитки родоплемінних стосунків, примітивними були окремі способи стягання данини (полюддя), а приватне феодальне землеволодіння з'явилося надто пізно — в XI ст. На цій підставі Давньоруська держава і суспільство в цілому оголошувалися то родоплемінним (І. Фроянов), то рабовласницьким (В. Горемикіна). Одначе такі думки засновані на теоретичних похибках, оскільки ніколи не існувало якоїсь «класичної», універсальної для всіх європейських країн моделі феодалізму. Пережитки

родоплемінного ладу, залишки патріархального рабства були властиві й іншим народам. Виробничі відносини у Давньоруській державі, принаймні більшої її частини — були феодальними. Отже, феодальним було і суспільство з часів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого.

Хрещення Русі

Реформа язичницьких культів — проголошення Перуна верховним і, певно, єдиним богом Київської Русі, не сприяла державному будівництву того часу, усталенню привілеїв панівного класу феодалів, розвиткові писемності й культури, налагодженню зв'язків з іншими, в абсолютній більшості християнськими, країнами. Тому в середині 80-х рр. X ст. київський уряд помалу схиляється до думки щодо прийняття іншої, якісно нової релігії — християнства. Нагода не примусила себе довго чекати. 981 р. візантійський імператор Василів, проти якого повстали земельні магнати, попросив допомоги у могутнього київського князя Володимира. Князь не відмовив, але висунув умову: одруження із сестрою імператора Анною. Натомість Василів зажадав, щоб Володимир охрестився і запровадив християнство у Київській Русі. На таких умовах і було укладено русько-візантійську угоду.

Є версія. До Володимира начебто завітали місіонери, представники різних вір: мусульманства, іудаїзму, католицизму й православ'я. Кожний вихваляв переваги своєї віри. Найбільше враження на Володимира справила промова візантійського філософа. Після деякого роздуму князь схилився до православ'я. Ще й досі в науці час від часу відроджується ця версія. Насправді ж руський князь, та його оточення з самого початку орієнтувалися на православний варіант християнства, найбільше їм знайомий. До того ж він ставив церковного владику в залежність від світського володаря, що особливо приваблювало владного Володимира.

Запровадження християнства на Русі супроводжувалося русько-візантійською війною. Виконуючи умови угоди з імператором, Володимир послав до Візантії великий як на ті часи, добре озброєний і дисциплінований 6-ти тис. загін відбірних воїнів, які допомогли Василію здолати ворога. Однак віроломний імператор вирішив обманути київського князя й відмовив йому в руці сестри. Щоб змусити Василія виконати умови русько-візантійської угоди, Володимир здійснив стрімкий похід до Криму, що належав Візантії, й обложив місто Херсон (околиця нинішнього Севастополя), головну житницю імперії.

Після здобуття русами Херсонеса імператор був змушений спішно відіслати сестру до переможця. Урочистий шлюб відбувся у Херсоні восени 989 р., а навесні наступного року Володимир з дружиною повернувся до Києва й заходився енергійно насаджувати християнство. В літописі подій є 3 роки: 988, 999 і 990, які зведені під одним 988 роком і вважається роком запровадження нової віри на Русі.

По всій країні нищились язичницькі капища й божества, на їхньому місці ставилися церкви. Людей хрестили насильно. Однак спочатку були охрещені лише жителі Києва, Новгорода та кількох міст. Процес християнізації величезної країни розтягнувся на кілька століть. Невдовзі по прийнятті християнства на Русі була влаштована митрополія, підпорядкована константинопольському патріархові.

Запровадження християнства на Русі мало прогресивний характер впливу на козацтво. Давньоруська держава прилучилась до європейської цивілізації, античної культурної спадщини. Почали бурхливо розвиватися писемність і культура, народилося літописання. Зміцнилася державність, пожвавились міжнародні зв'язки. Не варто забувати, проте, що християнство того часу вже було релігією класового суспільства, воно освячувало нерівність людей, узаконювало експлуатацію людини - людиною, обожнювало князівську владу.

Київська Русь - як слов'янська держава

Дослідженнями вітчизняних етнологів, істориків, археологів та лінгвістів останнім часом встановлено, що Давня Русь в IX — XIII ст., об'єднавши землі й народи Східної Європи, стала прабатьківщиною не лише українського, російського та білоруського народів. У її кордонах розвивалися й прилучались до державного й суспільно-політичного життя десятки неслов'янських етносів Південного Заходу, Прибалтики, Півночі, Поволжя й Північного Кавказу.

Київська Русь з перших днів існування була поліетнічною державою, що обумовлено вагомими історичними причинами. Слов'янська прабатьківщина охоплювала землі, на яких жили іншомовні народи, насамперед балти. У процесі розселення з прабатьківщини слов'яни освоювали землі, на яких жили не слов'яни. Просуваючись на південь вони увійшли в контакти з іранцями: із залишками древнього скіфського та сарматського населення Північного Причорномор'я, з аланами, що проникали в цей регіон починаючи з часів дуже раннього середньовіччя. На заході, у Наддніпрянщині, слов'яни зіткнулись із балтами, предками литовців і ятвягів. На Північному Заході й Північному Сході вони освоювали землі чуді, весі, мері, муроми, мордви,

черемисів, пермі, ямі, печори та інших угро-фінських племен.

Давньоруська держава, як прабатьківщина козацтва виникла внаслідок ненасильницького об'єднання племен як слов'янських, так і неслов'янських. Головним шляхом, яким іномовні народи увійшли до складу Київської Русі, а потім і козацтва, була в основному мирна колонізація, освоєння й заселення їхніх земель слов'янами. Ми уже казали, що подібне розселення зовсім не витісняло місцеві племена, а поповнювало їхні території окремими слов'янськими племенами.

Ми придержуємося версії видатного російського вченого М. Любавського, згідно якій, починаючи з дуже ранніх часів, основну роль у заселенні слов'янами, неслов'янських земель зіграв стихійний народний рух, який не завжди був мирний. Саме народній колонізації зобов'язані своїм виникненням на цих територіях численні погости й волості, села й перші ранні міста. А вже пізніше, в XI — XII ст., в цьому процесі виявляється організуюча роль феодалів. Колонізаційні процеси на різних землях проходили в різний час. На півдні - раніше, починаючи з VII—VIII ст., на півночі - пізніше в основному в X - XI ст.

Необхідно підкреслити, що в багатоетнічній Давньоруській державі, у всіх її князівствах і землях завжди переважав територіально, економічно, культурно-слов'янський, далі давньоруський етнос. Східні слов'яни, а потім давньоруська народність IX — XIII ст. були тим політичним, територіальним, культурно й економічно панівним ядром Київської Русі, навколо якого згуртувалося більше двадцяти іномовних народів – майбутнє козацтво . Мирне співжиття й співробітництво між слов'янським та неслов'янським населенням Давньоруської держави складає одну з важливих сторінок козацької історії.

Татаро-монгольське ярмо

Традиційна версія татаро-монгольської навали на Русь, «татаро-монгольське іго», і звільнення від нього, добре відома читачеві зі шкільної лави. У викладі більшості істориків події того часу виглядали приблизно так. На початку XIII ст. в степах Далекого Сходу енергійний племінний вождь Чингізхан зібрав величезне військо з кочівників, спаяне залізною дисципліною, і кинувся скоряти світ «до останнього моря». Завоювавши найближчих сусідів, а потім і Китай, могутня татаро-монгольська орда покотилася на захід. Пройшовши близько 5 тисяч кілометрів, монголи розгромили Хорезм, потім Грузію й в 1223 році прийшли до південних окраїн Русі, де перемогли військо російських князів у бою на ріці Калка. Узимку 1237 р. татаро-монголи вторглись на Русь уже з усім своїм незліченним військом, спалили й розорили безліч російських міст, а в 1241 р.

спробували скорити Західну Європу, вторгшись у Польщу, Чехію й Угорщину, досягли берегів Адріатичного моря, однак повернули назад, тому що боялися залишати в себе в тилу розорених, але усе ще небезпечних для них Русичів.

А.Пушкін залишив проникливі рядки: «Росії визначено було високе призначення... її неозорі рівнини поглинули силу монголів і зупинили їхню навалу на самому краї Європи; варвари не насмілилися залишити в себе в тилу поневолену Русь й повернули до степів свого Сходу. Європа була врятована роздертою й здихаючою Росією».

Величезна монгольська держава, що простиралася від Китаю до Волги, лиховісною тінню нависала над Русичами. Монгольські хани видавали російським князям ярлики на князювання, безліч разів нападали на Русь, щоб грабувати й розбійничати, неодноразово заманювали і вбивали в себе в Золотій Орді російських князів.

Окріпнув згодом, Русь почала пручатися. В 1380 р. великий князь Московський Дмитро Донський розбив ординського хана Мамая, а через сторіччя у так званому «стоянні на Угрі» зійшлися війська князя Івана III й ординського хана Ахмата. Супротивники довго стояли табором один проти одного по різні сторони ріки Угри, після чого хан Ахмат, зрозумівши нарешті, що у нього мало шансів виграти битву, віддав наказ відступати й повів свою орду на Волгу. Ці події й вважаються «кінцем татаро-монгольського ярма».

Автор нашої книги у 1967-1974 р. перебував на землях колишньої Білої Орди, що знаходилася між Іртишем і хребтом Тарба-гатай, (район нинішнього Семипалатинська). Тому мав можливість ознайомитись з деякими історичними документами відповідно походу Чингізхана на Київську Русь 1223 р.

Ці документи переконливо свідчили, що відносини між русичами й монголами у 1220-23 р. були набагато складніше ніж звичайне протистояння жорстоких завойовників й їхніх нещасних жертв. Можна було зробити висновок, що між монголами й русичами існувало якесь «порозуміння», або здатність до симбіозу й взаємної підтримки на культурно-етнічному рівні.

Думки нашого автора знайшли підтримку у працях письменника і публіциста Олександра Бушкова, який також відзначав «теорію симбіозу» між монголами й русичами і вніс свою оригінальну версію: те, що прийнято називати татаро-монгольською навалою, насправді було боротьбою нащадків князя Всеволода Велике Гніздо (сина Ярослава й онука Олександра Невського) зі своїми суперниками-князями за одноособову владу над усіма Руськими землями.

За думкою О.Бушкова, хани Мамай й Ахмат були не ворожими прибульцями, а знатними вельможами, які, відповідно до династичних зв'язків російсько-татарських взаємовідносин, мали юридично

обґрунтовані права на велике князювання. Виходить, що, Куликовська битва й «стояння на Угрі» - не епізоди боротьби з іноземними агресорами, а сторінки внутрішньої громадянської війни на Русі.

Звичайно, висновки О.Бушкова виконані іронічно, але не можна не відзначити, що багато фактів історії татаро-монгольської навали й «ярма» дійсно виглядають занадто загадково й мають потребу в більше пильній увазі й неупередженому дослідженні. Тому автор нашої книги пропонує розглянути деякі із цих загадок.

Ми просимо вибачення у читачів, що трохи відступимо від основної теми і надамо історичні пояснення по тій причині, що вони у той час впливали на похід Чингізхана проти Київської Русі у 1223 р.

Західна Європа в XIII ст. виявляла собою невтішну картину. Християнський світ переживав певну депресію. Активність європейців почала збільшуватися, німецькі феодали почали захоплювати прикордонні слов'янські землі й перетворювати їхнє населення в безправних кріпаків. Західні слов'яни, що жили по Ельбі, пручалися німецькому тиску всіма силами, але ці сили були нерівні.

Ким же були ті монголи, що наблизилися до границь християнського світу зі сходу? Як з'явилася могутня монгольська держава? Повернемося до історичних документів. На початку XIII ст., в 1202-1203 роках, монголи розбили спочатку меркитів, а потім і кераїтів. Справа в тому, що кераїти розділилися на прихильників Чингізхана і його супротивників. Супротивників Чингізхана очолив син Ван-хана, законний спадкоємець престолу - Нилха. У нього були підстави ненавидіти Чингізхана: ще в той час, коли Ван-хан був союзником Чингіза, він (вождь кераїтів), бачачи незаперечні таланти останнього, хотів передати йому кераїтський престол, минаючи рідного сина. Таким чином, зіткнення частини кераїтів з монголами відбулося ще при житті Ван-хана. І хоча кераїти мали кількісну перевагу, монголи розбили їх, тому що виявили виняткову мобільність і захопили супротивника зненацька. З цього приводу є багато свідчень і легенд.

В 1204 р. відбулося зіткнення монголів Чингізхана й могутнього найманського ханства. І знову перемогу одержали монголи. Переможені війська були включені до складу орди Чингіза. У східному степу більше не найшлося племен, здатних активно пручатися новому порядку, і в 1206 р. на великому курултаї Чингіз був знову обраний ханом, але вже всієї Монголії. Так народилася загально-монгольська держава. Єдиним ворожим йому плем'ям залишалися стародавні вороги Борджигінів - меркити, але й ті до 1208 р. виявилися витиснутими в долину ріки Іргиз.

Зростаюча сила Чингізхана дозволила його орді досить легко підкорювати різні племена й народи. Тому що, відповідно до монгольських стереотипів поводження, хан міг і повинен був вимагати покір-

ності, покори наказу, виконання обов'язків, але примушувати людину до відмови від його віри, або звичаїв вважалося аморальним - за людиною залишалося право власного вибору. Таке положення справ для багатьох було привабливим.

В 1209 році держава уйгурів надіслала до Чингізхана послів із проханням прийняти їх до складу його улусу. Прохання, природно, задовольнили, і Чингізхан дав уйгурам величезні торговельні привілеї. Через Уйгурію йшов караванний шлях, і уйгури, виявившись у складі монгольської держави, розбагатіли за рахунок того, що за високими цінами продавали воду, фрукти, м'ясо й «задоволення» зголоднілим караванникам. Добровільне з'єднання Уйгурії з Монголією виявилося корисним і для монголів. Із приєднанням Уйгурії, монголи вийшли за межі свого етнічного ареалу й стикнулися з іншими народами ойкумени.

В 1216 році на ріці Іргиз монголи піддалися нападу хорезмійців. Хорезм на той час був самою потужною державою, що виникла після ослаблення турків-сельджуків. Хорезмійці виявилися енергійними, заповзятливими й войовничими. Це дозволило їм завоювати більшу частину Середньої Азії й південний Афганістан. Але їх держава виявилася неміцною, незважаючи на багатства, хоробрість воїнів і досвідчених дипломатів. Режим військової диктатури опирався на далекі місцевому населенню племена, у яких була інша мова, інші вдачі й звичаї. Жорстокість найманців викликала невдоволення жителів Самарканда, Бухари, Мерви й інших середньоазіатських міст.

Як ми уже казали, хорезмійське військо у 1216 р. обрушилося на монголів, але ті в ар'єргардному бої самі перейшли в наступ й сильно побили хорезмійців. Але Чингізхан хотів миру з хорезмійцями, адже через Середню Азію йшов Великий караванний шлях і всі правителі земель, по яких він пролягав, багатіли за рахунок мит, виплачуваних купцями. Купці охоче платили мита, тому що свої витрати вони перекладали на споживачів, при цьому нічого не гублячи. Бажаючи зберегти всі переваги, пов'язані з існуванням караванних шляхів, монголи прагнули до спокою й миру на своїх рубежах. Розходження вір, на їхню думку, приводу до війни не давало й виправдати кровопролиття не могло.

Знову монголо-хорезмійські відносини були порушені самими хорезмшахом і його чиновниками. В 1219 р. до хорезмійського міста Отрару підійшов багатий караван із земель Чингізхана. Купці пішли в місто, щоб поповнити продовольчі запаси й вимитися в лазні. Хорезмшах відразу зміркував, що є прекрасний привід пограбувати купців. Купців перебили, майно конфіскували. Чингізхан направив послів, щоб з'ясувати, через що відбувся інцидент. Мухаммед розгнівався, побачивши невірних, і велів частину послів убити, а частину, роздяг-

нувши і голих вигнати на вірну смерть у степ. Двоє або троє монголів все-таки добралися додому й розповіли про те, що трапилося. Гнів Чингізхана не мав меж. З погляду монголів, відбулося два самих страшних злочини: обман людей що довірилися правителю й убивство гостів. За звичаєм, Чингізхан не міг залишити це без реагування, бо інакше йому просто відмовили в довірі інші монголи.

Тепер подивимося на тлумачення російського сходознавця В. В. Бертольда. У Середній Азії хорезмшах мав у своєму розпорядженні 400 тис. регулярне військо. А в монголів було не більше 200 тисяч. Чингізхан зажадав військової допомоги від всіх племен. Прийшли воїни від тюрків і кара-китайців, уйгури надіслали загін в 5 тис. чол., тільки тангутський посол зухвало відповів Чингізхану: «Якщо в тебе не вистачає війська - не воюй». Чингізхан такого – не прощав.

Чингізхан кинув на Хорезм зібрані монгольські, уйгурські, тюркські й кара-китайські війська. Хорезмшах же, посварившись зі своєю дружиною Туркан-хатун, не довіряв воєначальникам, які пов'язані з нею. Він боявся зібрати їх разом, навіть для того, щоб відбити натиск монголів, і це було його помилкою. Кращими полководцями шаха були його рідний нелюбимий син Джелалад-Дин і комендант кріпості Ходжент на ім'я Тимур-Мелик.

Монголи брали фортеці одну за другою, розрізнені гарнізони не могли стримати військf Чингізхана. Незабаром всі великі міста султанату - Самарканд, Бухара, Мерв, Герат - були захоплені монголами.

Із приводу узяття монголами середньоазіатських міст у нас є своя версія: «Дикі кочівники зруйнували культурні оазиси землеробських народів". Дана версія побудована на легендах придворних мусульманських істориків. Наприклад, про падіння Герата ісламські історики повідомляли як про нещастя, при якому в місті було винищено все населення, крім декількох чоловіків, що зуміли врятуватися в мечеті. Вони ховалися там, боячись вийти на вулиці, завалені трупами. Лише дикі звірі бродили по місту й терзали мерців. Відсидівшись якийсь час і прийшовши «до пам'яті», ці «герої» відправилися в далекі краї грабувати каравани, щоб повернути собі втрачене багатство.

Подумайте й ви самі, чи можливо це при умові, коли все населення великого міста було винищено й лежало трупами на вулицях. Решта змучених людей, стрімко рушили грабувати каравани за кілька сотень кілометрів від Герата, це було просто фізично неможливо, тому що їм довелося б іти пішки, несучи на собі - воду й провізію. Знесилені люди не могли йти на грабунок караванів, знаючи, що там може бути охорона.

Друга невідповідність полягає в тому, що монголи взяли Мерве в 1219 р. й теж нібито винищили там всіх жителів. Але ми знаємо, що вже в 1229 р. Мерв повстав, і монголам знову довелося взяти місто. І

нарешті, ще через два роки Мерв виставив для боротьби з монголами загін в 10 тисяч чоловік.

Ми думаємо, що плоди фантазії й релігійної ненависті породили легенди про монгольські звірства. Якщо ж ураховувати ступінь вірогідності джерел і задаватися простими, але неминучими питаннями, легко відокремити історичну правду від літературних вимислів.

Що ж було далі напередодні нападу монголів на Київську Русь? Монголи зайняли Персію майже без боїв, витиснувши сина шаха Джелалад-Дина в північну Індію. Сам Мухаммед II Гази, надламаний боротьбою й постійними поразками, помер у колонії прокажених на острові в Каспійське море (1221 р.). Монголи ж уклали мир із шиїтським населенням Ірану. У результаті шиїтське населення Персії постраждало значно менше, ніж суніти Середньої Азії. Як би там не було, але в 1221 році з державою хорезмшахів було покінчено. У результаті до імперії монголів були приєднані Хорезм, Північний Іран, Хорасан.

Після перемоги над Хорезмом і Грузією, монголи у 1223 р. прийшли до південних окраїн Русі, де розбили, ослаблене міжусобними взаємовідносинами, військо російських князів у бою на ріці Калка. Узимку 1237 р. татаро-монголи повторно вторглись на Русь уже з усім своїм незліченним військом, спалили й розорили безліч російських міст. Що такого відбулося у монголо-татарській імперії і чому вони на протязі 1223-1237 р. два рази вторгалися на землі Київської Русі?

В 1226 р. Чингізхан розпочав війну з Тангутською державою, яка у рішучий момент війни з Хорезмом відмовила Чингізхану в допомозі. Столицею Тангута було місто Чжунсин. Його й осадив в 1227 році Чингисхан, розбивши в попередніх боях тангутські війська.

Під час облоги Чжунсина, Чингізхан помер, але монгольські нойони за наказом свого вождя приховали його смерть. Місто було взято, держава тангутів зникла, залишивши після себе лише письмові свідчення колишньої культури. Це місто з часом відновили і воно жило до 1405 р., коли остаточно не було зруйновано китайцями династії Мін.

Від столиці тангутів монголи повезли тіло свого великого правителя Чингізхана в рідні степи. Обряд похорону був такий: серед степу, у вириту могилу опустили останки Чингізхана разом із коштовними речями і потім перебили всіх рабів, що виконували похоронні роботи. Погнали табун коней і знищили усі сліди поховання. За звичаєм, рівно через рік потрібно було справити поминки. Щоб потім знайти місце поховання у голому степу, монголи зробили наступне. На могилі Чингізхана принесли в жертву молочного, тільки що взятого від матері маленького верблюденятка. А через рік, цю верблюдицю привели у той край і вона сама знайшла в безлюдному степу місце, де було убито її дитину. Заколовши цю верблюдицю, монголи зробили необхідний обряд поминок і потім покинули могилу Чингізхана назавжди. З

тих пір нікому не відомо, де похований Чингізхан.

У Чигізхана було чотири сини від коханої дружини Борте й безліч дітей від інших дружин, які хоч й вважалися законними дітьми, але не мали прав на престол батька. Сини від дружини Борте розрізнялися по схильностях і по характерах. Старший син, Джучи, народився незабаром після меркитського полону дружини Борте, і тому не тільки злі язики, але й молодший брат Чагатай називав старшого «меркитським вилупком». З часом, сам Чингізхан визнавав його своїм сином, але тінь меркитського полону матері Борте лягла на плечі Джучи тягарем підозри у незаконнонароджені.

На противагу Джучи, другий син Чингізхана, Чагатай, був людиною строгим, виконавчим і навіть жорстоким. Тому він одержав посаду «хоронителя Яси», (щось начебто генерального прокурора або верховного судді). Чагатай неухильно дотримував закону й без усякої пощади - карав його порушників.

Третій син великого хана, Угэдэй, подібно старшого сина Джучи, відрізнявся добротою й терпимістю до людей.

Молодший із синів Чингіза, Тулуй, народився в 1193 році. Оскільки тоді Чингізхан перебував у полоні, цього разу невірність його дружини Борте була цілком очевидна, вона знову народила дитину від іншого чоловіка, але Чингізхан і молодшого Тулуя визнав своїм законним сином, хоча й зовні той зовсім не походив на батька. З цього приводу доречно сказати декілька слів, яких придержувалися монголи того часу: «Не важно від кого і хто народив. Важно хто виховав цю молоду людину».

Із чотирьох синів Чингисхана молодший Тулуй мав найбільші таланти й проявляв моральні достоїнства. Гарний полководець і неабиякий адміністратор, Тулуй до того ж був люблячим чоловіком і відрізнявся шляхетністю. Сам Тулуй не мав права приймати християнську віру як Чингіз, він повинен був сповідати «релігію бон» (язичество). Смерть Тулуя можна без усякого перебільшення назвати героїчною. Коли третій син Чингізхана - Угэдэй занедужав, Тулуй, як самий молодший, добровільно прийняв сильне шаманське зілля, прагнучи «переманути» хворобу Угэдэя на себе, і помер, рятуючи свого брата.

Всі чотири сини мали право успадковувати Чингізхана. Після усунення старшого сина Джучи, спадкоємців залишилося троє, і коли Чингіза не стало, а новий хан ще не був обраний, монгольським улусом правив четвертий син Тулуй. Але на курултаї 1229 року великим ханом вибрали, відповідно до волі Чингіза, м'якого й терпимого, третього сина - Угэдэя. Угэдэй, як ми вже згадували, мав добру душу, але доброта государя часто буває не на користь державі й підданим. Керування улусом при ньому здійснювалося в основному завдяки строгості Чагатая та дипломатичному й адміністративному вмінню

Тулуя. Сам великий хан Угэдэй, замість державних турбот проводив усі дні в кочівлі з полюваннями й бенкетами в Західній Монголії.

Онукам Чингізхана були виділені різні області улусу або високі посади. Старший - Орда-Ичэн, одержав Білу Орду, що перебувала між Іртишем і хребтом Тарбагатай (район нинішнього Семипалатинська). Другий - Батий, став володіти Золотою (великою) Ордою на Волзі. Третьому - Шейбани, відійшла Синя Орда, що кочувала від Тюмені до Аралу. При цьому трьом братам - правителям улусів - було виділено всього по одних-двох тисячі монгольських воїнів, тоді як загальна чисельність армії монголів досягала 130 тисяч чоловік.

У великого хана Угэдэя теж був син - Гуюк, що претендував на спадщину. Збільшення клану ще при житті дітей Чингіза викликало розділ спадщини й величезні труднощі в керуванні монгольським улусом, що розкинувся на території від Чорного до Жовтого моря. У цих труднощах і сімейних прорахунках таїлися зерна майбутніх незгод, що погубили створену Чингізханом - державу. Ось коротка розповідь подій напередодні нападу монголів на Київську Русь. Скільки ж монгол прийшло на Київську Русь? Спробуємо розібратися із цим питанням.

Протистояння татаро - монгольській навалі (1223 р.)

З початку подивимося на тлумачення російських дореволюційних істориків, які пишуть про «півмільйонну монгольську армію». Письменник В.Ян, автор знаменитої трилогії "Чингізхан" "Батий" й "До останнього моря", називає число 400 тис. Однак відомо, що монгольський воїн кочового племені відправляється в похід, має три коня (мінімум - два). Один везе поклажу («сухий пайок», підкови, запасну упряж, стріли, збрую), другий – необхідний самому вершнику, а на третього коня час від часу потрібно пересаджуватися, щоб один кінь міг відпочити, якщо раптом прийдеться вступати в бій. Зараз ми вам вискажемо свої думки і свої версії.

Нескладні підрахунки показують, що для армії в 500 або 400 тисяч бійців необхідно не менш півтора мільйонів коней. Такий табун навряд чи зможе ефективно просунутися на велику відстань, оскільки передові коні моментально винищать усю траву на величезному просторі, і задні коні здохнуть за браком тієї трави, багато фуражу із собою не підвезеш.

Нам відомо, що усі головні вторгнення татаро-монгол у межі Русі відбувалися взимку, що коли залишилася трава схована під снігом.

Монгольський кінь дійсно вміє добувати собі їжу з-під снігу, але старі історичні джерела нічого не згадують про коней монгольської породи, що були «на озброєнні» орди. Сучасні фахівці з конярства твердять, що татаро-монгольська орда їздила на конях туркменської породи, а це зовсім інші коні, і виглядають інакше, і прокормитися взимку без допомоги людини, ці коні не здатні.

Крім того, не враховується різниця між конем, відпущеним бродити взимку без усякої роботи, і конем, змушеним робити під сідоком тривалі переходи, а також брати участь у боях. Але ж вони, крім вершників, повинні були нести ще й важкий видобуток, (вантаж)! За військами рухалися обози. Худобину, що везли візки, теж треба годувати. Уявіть собі картину величезної маси людей, що пересувається в ар'єргарді 500 тис. війська з обозами, дружинами й дітьми тощо. А тепер підрахуйте скільки треба не тільки людям, але й худобі усього необхідного на період походу.

Деякі історики пояснюють походи монголів XIII ст.. великими «міграціями». Але сучасні дослідники показують, що монгольські походи не були прямо пов'язані з переміщеннями величезних мас населення. Перемоги брали не орди кочівників, а невеликі, добре організовані мобільні загони, які після кампаній поверталися у рідні степи.

Тепер інше, пригадайте, ми казали, що хани: Джучи, Батий, Орда й Шейбани одержали за заповітом Чингіза всього по 4 тис. вершників, тобто близько 12 тис. чоловік, що розселилися на великій території від Карпат до Алтаю.

Другі історики вказують на 30 тис. воїнів. Але й тут виникають питання, які залишаються без відповіді, 30 тис. воїнів, чи не мало? Незважаючи на роз'єднаність російських князівств, 30 тис. кіннотників - надто мала цифра для того, щоб улаштувати по всій Русі «вогонь і руйнування»! Монголи не рухалися компактною масою. Кілька загонів розсипалися в різні сторони, а це знижує чисельність війська , про яких кажуть: «незлічимі татарські орди». Скажіть будь ласка, чи могло таку кількість агресорів у 30 тис. скорити Русь? Відповідь – могла!

Виходить зачароване коло: величезне військо татаро-монгол по чисто фізичних причинах навряд чи змогло б зберегти боєздатність, щоб швидко пересуватися й наносити горезвісні «незламні удари». Невелике військо монгол, навряд чи змогло б установити контроль над великою територією усієї Русі. Щоб вийти із цього зачарованого кола, доводиться допустити - неприпустиме:

► - вторгнення татаро-монгол насправді було лише епізодом, у той час на Русі йшла кровопролитна громадянська війна;

► - сили самих супротивників були відносно невеликими, вони концентрувалися у містечках, опираючись на власні, накопичені в цих містах запаси фуражу;

► - монголи стали додатковим зовнішнім фактором, використаним самими русичами у внутрішній боротьбі точно так само, як раніше використалися війська печенігів і половців.

Літописні відомості, що дійшли до нас, про військові кампанії 1237-1238 років малюють класично російський стиль цих битв. Як правило бої відбуваються взимку, причому монголи – степняки, з разючою майстерністю вміють діяти у лісах, (наприклад, оточення й наступне повне знищення на ріці Сіті російського загону під командуванням великого князя Владимирського - Юрія Всеволодовича).

Давайте разом розглянемо, не до кінця зрозумілу ситуацію з битвою на ріці Калці. Ми знаємо, що аж ніяк не монголи-степняки представляли на рубежі XI-XII століть основну небезпеку для Київської Русі. У той час наші предки дружили з половецькими ханами, женилися на «дівках половецьких», приймали хрещених половців у своє середовище, а нащадки останніх, згодом стали запорізькими й слобідськими козаками, недарма в їхніх прізвиськах й до сьогодні зберігся традиційний слов'янський суфікс приналежності «ов» (Іванов-Петров-Сидоров) змінився на тюркський – «енко» (Іваненко-Петренко -Сидоренко).

Ми повинні зазначити, що у цей час позначило на Русі грізне явище, це - падіння вдачі, відмова від традиційної російської, а потім козацької етики й моралі. Для прикладу у 1097 році в Любечі відбувся князівський з'їзд, що поклав початок новій політичній формі існування країни. Там було вирішено, що «кожний князь тримає отчину свою», тобто, кожен бідкається - за себе. Русь стала перетворюватися у конфедерацію незалежних князівств. Князі заприсягли підтримувати один – одного, нерушимо дотримувати проголошене й у тім цілували хрест. Але після смерті Мстислава, Київська Русь стала швидко розпадатися. Першим відокремився Полоцьк, потім Новгородська «республіка» перестала посилати гроші в Київ тощо.

Яскравим прикладом втрати моральних цінностей і патріотичних почуттів став учинок князя Андрія Боголюбського. Він у 1169 році, захопивши Київ, віддав місто на триденне розгарбування своїм ратникам. До того моменту на Русі було прийнято поводитися подібним чином лише із чужоземними містами. На російські міста ні при яких міжусобицях подібна практика ніколи не поширювалася.

Ігор Святославович, (нащадок князя Олега, герой «Слова о полку Игореве»), став у 1198 році князем чернігівським, поставив собі за мету розправитися з містом Києвом, де його суперники постійно зміцнювали свої династії. Він домовився зі смоленським князем Рюриком Ростиславовичем і викликав на допомогу половців. На захист Києва – «матері міст росіян» - виступив князь Роман Волинський, що опирався на союзні йому війська торків.

План чернігівського князя був реалізований уже після його смерті у 1202 р. Князь смоленський Рюрик, разом з князями Ольговичами та половцями в січні 1203 року в бою, між половцями й торками Романа Волинського - узяли гору. Захопивши м. Київ, Рюрик Ростиславович піддав його страшному розгрому. Були зруйновані Десятинна церква й Києво-Печерська лавра, а саме місто - спалене. Вони «створили велике зло, якого не було від хрещення в Російській землі», так зазначив один із літописців. Після 1203 р., Київ уже не зміг оправитися.

Тим часом монгольські полки наближалися до російських границь. У той час головним ворогом монголів на заході були половці. Їхня ворожнеча почалася в 1216 році, коли половці прийняли ворогів Чингіза - меркитів. Антимонгольську політику, половці проводили активно, постійно підтримуючи ворожі монголам, фіно-угорські племена. При цьому степняки-половці були настільки ж мобільними, як і самі монголи. Бачачи безперспективність кавалерійських зіткнень із половцями, монголи послали експедиційний корпус кінноти у тил супротивника.

Талановиті полководці Субэтэй і Джэбэ повели корпус із трьох туменов через Кавказ. Грузинський цар Георгій Лаша спробував атакувати їх, але був знищений разом із своїм військом. Монголам удалося захопити провідників, які вказали шлях через Дарьяльську ущелину. Так вони вийшли у верхів'я Кубані, у тил половцям. Ті, виявивши ворога в себе в тилу, відступили до російської границі й попросили допомоги у російських князів.

Потрібно підмітити, що відносини русичів й половців ніяк не укладалися в схему непримиренного протистояння. В 1223 році російські князі виступили разом із половцями проти монголів. Три найсильніших князі Русі - Мстислав Відважний з Галича, Мстислав Київський і Мстислав Чернігівський, - зібравши війська, спробували захистити половців. Зіткнення на р. Калці у 1223 році досить докладно описано в літописах; крім того, існує ще одне джерело: «Повість про битву на Калці, і про князів росіян, і про сімдесят богатирів». Однак навіть достаток відомостей, не завжди вносить ясність в нашу історію.

Історична наука вже давно не заперечує того факту, що події на р. Калці були не агресією злісних прибульців - монголів, а нападом з боку самих русичів. Самі монголи не прагнули до війни з Київською Руссю. Прибулі до російських князів, монгольські посли досить дружелюбно попросили росіян не втручатися в їхні відносини з половцями. Але, вірні союзницьким зобов'язанням, російські князі відкинули мирні пропозиції моголів. При цьому вони зробили фатальну помилку, що мала гіркі наслідки. Всі монгольські посли були вбиті, (по даним деяких джерел, їх навіть не просто вбили, а «замучили»). За всіх часів

убивство посла, парламентера вважалося тяжким злочином; по монгольським ж законам, такі дії не залишаються без відповіді, кров – за кров.

Слідом за цими діями, в період перемов, російське військо таємно виступає в похід. Покинувши межі Русі, вирушили до татаро-монгольського стану і першими нападають на їх, беруть здобич, жінок, худобу, після чого ще вісім днів рухається за межами своєї території, продовжують грабувати.

У цей час на ріці Калці відбувається вирішальний бій: 80 тисячна російсько-половецька армія обрушилася на 20 тис. загін монголів. У чотири рази менший, малочислений загін монголів, вщент розбив російсько-половецьку армію. Ця битва була програна через нездатність координаційних дій. Самі половці в паніці покинули поле бою. Мстислав Відважний і його «молодший» князь Данило втекли за р. Дніпро; вони першими появилися на березі Дніпра й встигли вскочити в човни. При цьому інші човни, не думаючи про своїх людей, князь сам порубав, боячись, що й татари зможуть переправитися вслід за ним. Історики так зазначили: «й, страху виконаний, і пішки у Галич добрався». Своїм вчинком, князь прирік на загибель інших соратників, монголи вбили всіх, кого наздогнали.

Але були й хоробрі воїни, які залишилися один на один із супротивником, три дні відбивають його атаки монголів, після чого, повіривши запевнянням татар, здалися в полон. Ось є ще одна загадка, на яку ми звертаємо вашу увагу. Виявляється, князі здалися після того, як якийсь із русичів по імені Плоскіня, що перебував у стані монгол, урочисто цілував натільний хрест у тім, що усіх росіян пощадять і не проллють їхньої крові. Монголи, відповідно до свого звичаю, слово стримали: зв'язавши полонених князів, вони поклали їх на землю, прикрили настилом з дощок і сіли бенкетувати на їхніх тілах. Ні краплі крові дійсно пролито не було, але багато полонених померло. (До речі, про те, що полонених князів поклали під дошки, повідомляє лише «Повість про битву на Калці». Інші джерела пишуть, що князів просто вбили, не знущаючись, а треті - що їх «взяли в полон». Так що історія з бенкетом на тілах русичів - лише одна з версій.)

Різні народи по-різному сприймають норми права й поняття честності. Русичі думали, що монголи, убивши полонених, порушили свою клятву. Але з погляду монголів, клятву вони стримали, а страта князів явилася вищою справедливістю, тому що самі князі зробили страшний гріх, убили послів що довірилися їм. Тому справа не в підступництві монгол, (історія дає масу свідчень того, як самі російські князі порушували «хресне целованиє»), а особисто самого Плоскині - російського християнина, який загадковим образом опинився серед монгольських воїнів – маса запитань.

Чому російські князі здалися, послухавши уговори Плоскині? З цього приводу «Повість про битву на Калці» пише: «Були разом з татарами й бродники, а воєводою в них був Плоскіня". Ви знаєте, що бродники - це вільні дружинники, що жили в тих місцях і були попередники козаків. Однак установлення соціального стану Плоскині лише заплутує справу. Виходить, що бродники в стислий термін часу зуміли домовитися з монголами і зблизилися з ними настільки, що вдарили спільно по своїм кровним братам по вірі? Висновок такий, ми затверджуємо з усією визначеністю, що частина монгольського війська, з яким рубалися російські князі на р. Калці, була слов'янського та християнського походження.

Російські князі у всій цій історії виглядають не кращим образом. Але повернемося до наших версій. Згадана нами «Повість про битву на Калці», 100% не в змозі виразно назвати і визначити супротивника росіян! От цитата: «...Через гріхи наші прийшли народи невідомі, безбожні моавітяни, (символічне ім'я з Біблії), про які ніхто точно не знає, хто вони й звідки прийшли, і яка їхня мова, і якого вони племені, і якої віри. І називають їх татарами, а інші говорять - таурмени, а інші – печеніги». Дуже дивні рядки.

Викладені вони набагато пізніше описуваних подій, коли начебто б уже могли точно знати, з ким же боролися на р. Калці російські князі. Адже частина російського війська, (хоча й мала) все-таки повернулася з р. Калки. Мало того, переможці-монголи, переслідуючи розбиті російські полки, гналися за ними до Новгород-святополча, (на Дніпрі), де потім напали на мирне населення, так що й серед городян повинні були залишитися свідки, власними очами бачили нападників. І при цьому літописець залишає назву противника як «невідомим». Ця заява ще більше заплутує справу.

Адже половців до описуваного часу на Київській Русі знали добре, багато років жили поруч, то воювали, то ріднилися. Таурмени - кочове тюркське плем'я, що жило в Північному Причорномор'ї, і знов таки було прекрасно відомо русичам. Виникає враження, що літописець щось приховує. По якимсь не веденим нам причинам йому не хочеться прямо називати супротивника росіян у тім бою. Це підтверджує нашу версію, що битва на р. Калці - зовсім не зіткнення з невідомими народами, а один з епізодів російської, міжусобної війни, що вели між собою християни-росіяни, християни-половці й татари, що вплутали в справу.

Після битви на р. Калці, частина монголів повернула своїх коней на схід, прагнучи доповісти про виконання поставленого завдання - про перемогу над половцями. Але на берегах Волги, монгольське військо потрапило у засідку, влаштовану волзькими болгарами. Мусульмани, що ненавиділи монголів як язичників, зненацька напали, на них під

час переправи. І ось тут монголи, які були переможцями на р. Калці, потерпіли поразку й втратили велику кількість своїх людей. Частина монголів, які зуміли переправитися через Волгу пішли степами на схід і з'єдналися з головними силами Чингізхана. Друга частина – полягла в бою, а третя частина, (поранених) залишилася серед русичів. Так закінчилася перша зустріч монголів і русичів.

Наші версії знаходять підтримку у працях Л.Гумилева, який зібрав величезний матеріал, що наочно свідчить про те, що відносини між русичами й монголами можна позначити словом «симбіоз». Інші історики пишуть про те, що з часом російські князі й «монгольські хани» ставали побратимами, родичами, женили дітей, ставали зятями й тестями, ходили в спільні військові походи, тож виходить - вони дружили. Відносини такого роду по-своєму унікальні - у жодній скореній ними країні татари та монголи так себе не вели. Цей симбіоз, братерство по зброї приводить до такого переплетення імен і подій, що іноді навіть важко зрозуміти, де кінчаються росіяни й починаються татари, або монголи.

Тому питання про те, чи було на Русі татаро-монгольське ярмо, (у класичному розумінні цього терміна) залишається відкритим. Ця тема чекає своїх дослідників.

Стояння на річці Угрі (1480 р.)

Щоб більше не повертатися до татаро-монгольського ярма на Русі, ми пропонуємо розглянути «протистояння на Угрі», де ми знову зіштовхуємося з недомовками й умовчаннями. Як пам’ятають наші читачі з курсу історії, в 1480р. війська великого князя Московського Івана III, першого «государя всієї Русі» володаря об'єднаної держави) і війська татарського хана Ахмата встали на протилежних берегах ріки Угри. Після довгого «стояння» татари з якоїсь невідомої причини, раптом побігли, і ця подія стала кінцем татаро-монгольського ярма на Русі.

Темних місць у цій історії чимало. Почнемо з того, що знаменита картина, що потрапила навіть у шкільні підручники, де «Іван III топче ханську басму», написана на основі легенди, складеної 70 р. після «стояння на Угрі». У дійсності ханські посли до Івана не приїжджали й ніяку грамоту-басму він у їхній присутності урочисто не рвав.

Як і попередньому викладені інформації, ми почнемо з того, що у 1480 р. ворог знову іде на Русь. Усі русичі в єдиному пориві готуються дати супостатові відсіч? - Ні! Ми зіштовхуємося з дивною пасивністю й розбродом думок. При звістці про наближення хана Ахмата до російських кордонів, у самій Русі відбувається щось незрозуміле.

Виявляється, Іван III зовсім не прагне боротися із супротивником. Хан Ахмат далеко, за сотні кілометрів від кордонів, а дружина Івана III - велика княгиня Софія, чомусь біжить із Москви, за що вдостоюється від літописців викривальних епітетів. Мало того, одночасно в князівстві розвертаються якісь дивні події. «Повість про стояння на Угрі" оповідає: «У ту ж зиму повернулася велика княгиня Софія із втечі, тому що вона бігала на Белоозеро від татар, хоча ніхто за нею не гнався…. А тим землям, по яких вона бродила, стало гірше, ніж від татар, від боярських холопів, від кровожерів християнських. Віддай же їм, Господи, по підступництву їхніх вчинків, по справах їхніх рук дай їм, тому що возлюбили вони більше дружин, ніж православну християнську віру й святі церкви й погодилися вони зрадити християнство, тому що їх осліпила злість».

Про що йде мова напередодні війни? Що відбувалося в країні? Які вчинки бояр викликали обвинувачення в «кровопивстві і відступництві від віри»? Якщо бути відвертим, ми не знайшли історичних тлумачень, про що йшла мова. Небагато світла проливають повідомлення про «злих радників» великого князя, які радили не битися з татарами, а «бігти звідтіль скоріше». Відомі навіть імена «радників» Іван Ощера Сорокоумов-Глебов і Григорій Мамон. Саме цікаве, що сам великий князь не вбачає в поводженні ближніх бояр нічого негожого, і згодом на них не лягає й тіні немилості: після «стояння на Угрі» вони до самої смерті перебувають у фаворі.

Що замовчує історія? Зовсім мляво повідомляється, що Ощера й Мамон, захищаючи свою точку зору, згадували про необхідність дотримувати якусь «старовину домовленість». Іншими словами, великий князь повинен відмовитися від опору хану Ахмату, щоб дотримати якихось древніх традицій. Виходить, що Іван порушує якісь традиції, а Ахмат, відповідно, діє у праві домовленості.

Деякі вчені висловили припущення: може бути, перед нами чисто династична суперечка? Знову на московський престол претендують двоє - представники відносно молодої Півночі й більше древнього Півдня, і в хана Ахмата, схоже, не менше прав, чим у його суперника!

І тут у ситуацію втручається ростовський єпископ Вассіан Рило. Саме його зусилля переламують ситуацію, саме він підштовхує великого князя в похід. Єпископ Вассіан благає, наполягає, волає до совісті князя, приводить історичні приклади, натякає, що православна церква може відвернутися від Івана. Ця хвиля красномовства, логіки й емоцій спрямована на те, щоб переконати великого князя вийти на захист своєї країни! Чому великий князь Іван не хоче це робити?

Російське військо, іде до р. Угрі. Попереду – буде довге, (на кілька місяців), відоме з історії «стояння на р. Угрі». І знову відбувається щось дивне:

По-перше, починаються переговори між російськими князями і ханом Ахматом. Переговори досить незвичайні. Ахмат хоче вести справи із самим великим князем Іваном III - росіяни відмовляють.

По друге, хан Ахмат іде на поступку: просить, щоб брат, або син великого князя прийшов на переговори - росіяни відмовляють.

По трете, хан Ахмат знову уступає: тепер він згодний говорити з іншим «простим послом» від князя Івана III, замість Ничипора Басенкова, але росіяни чомусь відмовляють і послом неодмінно ставлять того ж Ничипора Басенков. (Чому саме він, чому росіяни затягують переговори? Загадка.)

Наша версія, росіяни в переговорах чомусь не зацікавлені. Ахмат постійно іде на поступки, йому необхідно домовитися про якісь мирні пропозиції, але росіяни уникають від переговорів. Сучасні історики пояснюють це так: хан Ахмат «мав намір вимагати сплати договірної данини». Але якщо Ахмат був зацікавлений тільки в данині, до чого затягувалися переговори? Князям досить послати якого-небудь баскака, з'ясувати умови і прийняти рішення. Ні, все свідчить про те, що перед нами якась більша й похмура таємниця, що не укладається у звичні схеми порозуміння.

В четверте, про те, як через декілька місяців, хан Ахмат почав загадковий відступ від р. Угри, без бою. На сьогоднішній день в історичній науці існує три версії навіть не відступу, а поспішної втечі хана Ахмата з р. Угри.

1. Черги попередніх, «запеклих боїв» підірвала бойовий дух татар. (Більшість істориків це відкидає, справедливо заявляючи, що ніяких попередніх боїв не було. Мали місце лише дрібні сутички, зіткнення невеликих загонів «на нейтральній смузі».)

2. Росіяни застосували вогнепальну зброю, що привело татар у панічний жах. (Ні, до цього часу й у татар уже була вогнепальна зброя. Російський літописець, описуючи узяття московською раттю міста Булгар в 1378 році, згадує, що жителі стріляли «пускали громи зі стін», а це було за 102 роки до «стояння на р. Угрі».)

3. Хан Ахмат «убоявся рішучого бою». Поки ми нічого не будемо говорити з цього приводу.

У нас є можливість надати вам інформацію, про яку замовчують історики. Цю інформацію ми взяли із історичного твору XVII століття, що належить перу Андрія Лизлова: «Беззаконний цар (хан Ахмат), не в силах більше терпіти свого сорому, у літо 1480 зібрав чималу силу: царевичів, і улан, і мурз, і князів, і швидко пішов з військом до Російських рубежів. В своїй Орді залишилися тільки ті, хто не міг зброєю володіти.

Великий князь Іван III, порадившись із боярами, вирішив зробити благу справу. Відаючи, що у Великій Орді, звідки вийшов хан Ахмат,

зовсім не залишилося війська, таємно послав своє численне російське військо в Велику Орду, чинити розбій. На чолі росичів стояли служивий цар Уродовлет Городецький і князь Гвоздьов, воєвода звенигородський.

Вони, у човнах по Волзі припливли в Велику Орду, побачили, що військових людей там не має, а є тільки жінки, старі люди й отроки. І русичі узялися спустошувати Орду, дружин і дітей поганих смерті віддаючи, житла їх запалюючи. Звичайно, могли б усіх в Орді - перебити

Але мурза Обляз Сильний, слуга Городецького, пошептав йому: «О цар! Безглуздо було б велике це царство Ординське до кінця спустошувати й розоряти, адже звідси й ти сам родом, і ми всі, звідсіля родом, і тут - вітчизна наша. Підемо ж звідси, і без того досить ми пограбували і руйнування влаштували. Бог може прогніватися на нас».

Так славетне православне воїнство русичів повернулося з Орди й прийшло до Москви з великої перемогою, маючи із собою безліч полонених й чималу здобич. Хан Ахмат, довідавшись про все це, у ту ж годину відступив від р. Угри й побіг до Великої Орди.

Тепер ми бачимо причину, по якій русичі навмисно затягла переговори на р. Угрі - поки хан Ахмат довго намагався домогтися своїх неясних цілей, роблячи поступку за поступкою, російські війська по Волзі приплили в столицю Великої Орди й рубали там жінок, дітей і старих із стану хана Ахмата. Природно, Ахмат, довідавшись про розгром його столиці, відступив від Угри, поспішаючи додому з усією можливою швидкістю.

У нас є ще одна цікава інформація, у 1481 р. на Орду нападає з військом «ногайський хан» з російським ім'ям Іван. Хан Ахмат убитий, його війська розгромлені. Ще одне свідчення глибокого симбіозу й домовленості росіян і татар. У наших джерелах є варіант загибелі хана Ахмата. Якийсь наближений до хана Ахмата чоловік, по імені Темир, брав від великого Московського князя багаті подарунки, й за це убив хана Ахмата.

Цікаво, що військо русичів під проводом Уродовлета, що влаштувало погром в Орді, іменується істориком «православним». Схоже, перед нами - ще один аргумент на користь нашої версії про те, що ординці, що служили московським князям, були аж ніяк не мусульманами, серед них була більшість - православних.

Не зрозумілі походи Мамая й Ахмата на Русь тим, що відповідно до якихось правил, титул «цар» був вище «великого князя» і мав більше прав на престол? Чи не заявляє про себе якась династична система, яка нині забута?

Цікаво, що в 1501 році кримський цар Шахів, зазнавши поразки в міжусобній війні, дуже очікував, що київський князь Дмитро Путятич виступить на його стороні, імовірно, у силу якихось особливих полі-

тичних і династичних відносин між росіянами й татарами. Яких, нам точно не відомо.

І нарешті, одна із загадок російської історії. У 1574 р. Іван Грозний розділяє російське царство на дві половини; однієї править сам, а другу передає касимському царю Симеону Бекбулатовичу, разом з титулами «царя й великого князя Московського». Чому?

Історики дотепер не мають загальноприйнятого переконливого пояснення цьому факту. Одні говорять, що Іван Грозний, по своєму звичаю, знущався з народу й наближеними, інші вважають, що Іван IV у такий спосіб «переніс» на нового царя Симеона Бекбулатовича власні борги, промахи й зобов'язання. А чи не може йти мова про спільне правління, до якого довелося вдатися в силу тих же заплутаних стародавніх династичних відносин? Симеон не був, як думали колись багато істориків, «безвладною маріонеткою» Івана Грозного - навпаки, це один з найбільших державних і військових діячів того часу. І після того, як два царства знову з'єдналися в одне, Грозний аж ніяк не «заслав» Симеона Бекбулатовича у Твер. Іван IV подарував Симеону титул великого князя Тверського.

За царювання наступного царя - Федора, того ж Симеона усувають з тверського князювання, засліплюють і насильно стрижуть у ченці Кирилова монастиря. Але й цього виявляється мало: И.Шуйский відправляє сліпого старого ченця на Соловки. Виникає враження, що московський цар таким шляхом позбувався від небезпечного конкурента, що володів вагомими правами на трон. Отже, всі ці історії про Мамая, Ахмата й Симеона - більше схожі на епізоди боротьби за престол, а не на війну з іноземними завойовниками.

Київська Русь - матір козацького народу

Проблема етнічної та культурної спадщини Давньоруської держави досі залишається темою досліджень багатьох вчених. Ще на прикінці XVIII ст. у працях російських та українських істориків народилося поняття про Русь як колиску українського, російського й білоруського народів. Та з середини XIX ст. у Росії розгорнулася гостра політична боротьба навколо цієї проблеми. Московський історик М. Погодін, його однодумці твердили, начебто під тиском монголо-татарської навали 1237—1241 рр. давня людність Київської Русі переселилася до північно-східних областей, забравши з собою й етнокультурну спадщину Давньоруської держави. Росія оголошувалася головною спадкоємницею Київської Русі. В полеміці з великодержавницькими істориками українські вчені, головною фігурою серед яких був видат-

ний історик М. Грушевський, доводили, що Київська Русь дала життя головним чином пізнішій Україні і що її спадщина належить переважно українському народові.

Ми заявляємо, що історична істина полягає в тому, що Київська Русь дала життя трьом народам. Досі в матеріальній і духовній культурі українців, росіян та білорусів зберігається чимало спільних рис і особливостей, що беруть початок ще в давньоруській добі. Вони виявляються у фольклорі, побуті і звичаях козацтва, в самому способі життя. Завдання сучасної науки полягає не в тому, щоб встановити, якому саме народові дісталася та чи інша частка давньоруської спадщини, а в тому, щоб реконструювати загально-історичну картину переростання народності Київської Русі в українську, російську та білоруську народності.

Навчаючи молодь Кіровоградщини на прикладах українського козацтва, ми весь час кажемо, мета та цілі у всіх козацьких товариств – майже однакові. Міняються тільки погляди та підходи до мети. Все залежить від того, що конкретно бажає бачити людина, які її цілі? Ми кажемо, Україна є і буде незалежною державою в слов'янському союзі інших народів, щоб наші діти, показуючи на карту світу, казали: «Дивиться, ось Україна, як могутній камінь, лежить у центрі Європи і являється основою усього козацького народу».

Початок козацької спільності

Давньоруські пам'ятки літератури й фольклору (XIII ст.) буквально пронизані думками про одвічно-етнічну, державну та культурну єдність східних слов'ян. Ці думки були поширеними в суспільстві не лише за доби державного, економічного й культурного єднання Київської Русі, а й у часи феодальної роздрібненості. Вже у «Повісті временних літ» яскраво виявилася турбота літописця, виразника передової суспільної думки, про збереження цілості народу та його держави. Ці ідеї наповнюють літописні ізводи XII - XIII ст., які хоч і складалися у різних руських землях, але оспівували єдність народу й держави Київської Русі.

Пристрасний заклик до відновлення сильної загальноруської держави у «Слово о полку Ігоревім». Відчуттям спільності походження всіх східних слов'ян, закликами до збереження єдності їхньої землі, до відсічі хижим ворогам пронизані билини.

Монголо-татарська навала 1237—1241 рр. й панування Орди роз'єднали давньоруські землі, порушили політичні, економічні й культурні взаємозв'язки поміж ними, перешкодили відновленню

Давньоруської держави. Однак і в несприятливих умовах іноземного панування, ідеї східнослов'янської етнокультурної та державної спільності лишались одним з найсильніших факторів, що зв'язували різні руські землі та народи. В фундаменті багатьох явищ і творів матеріальної й духовної культури українського, російського та білоруського народів закладені давньоруські корені славного козацтва. Особливо яскраво це виявилося в літературі та фольклорі, побуті й звичаях, всьому способі життя трьох споріднених народів.

У політичній же області ідея східнослов'янської єдності слугувала меті подальшого зближення між ними, знайшовши відбиття в наростанні різноманітних і плідних взаємин у другій половині XIII, XIV та наступних століть. Багато різного люду шукали помочі у різних правителів, але ті не завжди могли і хотіли допомагати. Назрівала своя, одинока сила, яка потім дістане назву – козаччина. Вона на багато років стане єдиним захистом селян і православних братств, міщан і духовенства, чи до віри, чи до інших справ.

Козаки міцніли і почали заявляти про себе «в повний голос», вони уже боронять не тільки свої козацькі привілеї, вони стають оборонцями цілого українського народу, (і не тільки їх). Новий дух свободи вступив в український народ, який почув свою силу. А інші народи побачили народну еліту, яка єднає різні землі і різні стани української людності.

Формування «Дикого поля»

У другій половині XIV ст. більша частина території України була загарбана Польським королівством і Великим князівством Литовським. На українських землях встановився жорстокий режим іноземного панування. До гніту місцевих феодалів додались утиски з боку прийшлих магнатів і шляхти, що відтіснили їх на другий план, а ті, силкуючись зрівнятися у правах з іноземцями, ще сильніше знущалися з трудового народу. Соціально-економічне гноблення посилювалося релігійним та культурно-національним. Слухняна посібниця загарбників, католицька церква силою насаджувала латинську, а потім і польську мови, забороняла розмовляти й писати українською, вела справу до денаціоналізації українського народу, позбавлення його рідної, мови й культури. Тому з перших днів володарювання польських і українських панів на Україні розгоряється полум'я національно-визвольної боротьби, що ніколи не вщухала й часто виливалася у великі народні повстання й селянсько-козацькі війни. Неспроможними виявилися твердження старої польської та литовської історіографії, начебто

вони принесли на українські землі благоденство і цивілізацію. Пограбований і принижений народ, розорені міста й села, спустошені землі, ось що принесло народові України володарювання феодалів Польського королівства і Великого князівства Литовського.

Про цей період дуже добре написано у інших авторів і ми не будемо акцентувати увагу нашого читача. Зазначимо, що багато городів за ті часи дістали від князів Литовських так зване «Магдебурзьке право». Це право давало городянам велику самостійність і незалежність від державної влади; по тому праву міська рада порядкувала усіма справами в містах. Громада вибирала з-поміж себе «бургомістра і лаву», в котрій було чотири «райці», дванадцять «лавників» - це присяжні засідателі і «війт». Війта обирали до смерті—він був судією для городян. «Рада і лава» звалися заразом «магістрат».

Усі ремісники здобували собі по тому праву теж деякі вільготи: ремісники кожного ремества складали громаду, що звалася «цехом або братством», і кожне таке братство орудувало справами своєї громади та мало свій скарб (казну). З нього давали допомогу своїм громадянам і брали гроші тоді, коли треба було на якісь загальні свої справи. Декотрі «братства» були дуже заможні. Кожний город із таким Магдебурзьким правом мав свій герб і свою корогву, а кожний «цех»— свою.

Уся остання людність тогочасної України,—ті, що жили по селах,— звалися тоді «поспільство», посполиті, або просто «люд». Ті, що жили на землях, котрі належали замкам, звалися «служиві люди», а ті, що по тих селах, котрі увійшли до панів, звалися «люди панські, господарські, або землянські». Перші і другі сплачували подать натурою і грішми і мали право вільно переходити з місця на місце, називалися людьми вільними, управлялися своїми громадами і вибирали собі старосту—«отамана, або тивуна», а так же десятників і сотників. Мали свій виборний (копний) суд, але найвищий суд для них був— пан, котрий держав ту землю. Землі та служби роздавалися по тих воєводствах, котрі лежали далі від степу, від границі, де блукали татари.

За часів Вітовта на Дніпрі від наскоків татарських змінено було в деяких містах кріпості, як от у Каневі, і збудовано нові: Черкаси, Кременчуг, Мишурин-Ріг, а коло моря кріпость Дашів (Очаків) і Хаджибей, або Кочубей (Одеса), котру Вітовт відняв у татар; на р. Бузі, (Богоявленськ коло Миколаєва); на р. Дністрі, проти Генуезької кріпості Манкастро (Акерман), збудовано, замок, а вище р. Дністер - кріпость Тегінь (Бендери). Кріпості ті були зміцнені проти наскоків татар, які безперестанню турбували Литву і Україну. Сюди вони звичайно проходили трьома шляхами:

1) - шлях, що йшов до Львова повз Черкаси, Корсунь, Київ, Луцьк і

Сокалю, звався «Чорним шляхом»;

2) - шлях, що йшов від Дашева на Бар і на Львів, звався «Кучманським шляхом»;

3) - шлях, що йшов Дністром на Покуття, теж до Львова, звався «Волоським, або Покутським шляхом»

Умови проживання на тій землі, котру займали люди, ставали важчі; через те вони потроху почали переходити за р. Рось, де були вільні землі—так зване «Дике поле»; край, що так звався, лежав між ріками Дніпром, Бугом і Дністром. Люди що оселилися там, не знали ніяких податків. Життя по тих степах у ті часи було дуже і дуже небезпечне: треба було завжди бути напоготові та стерегтися татарського наскоку. Людей тих прозивали козаками; хто приходив на житло у «Дике поле», про тих казали— пішли у козаки. З тієї людської спільноти почалася утворюватися нова верства людей, котра зробилась незабаром у історії нашого краю найголовнішим корінням козацтва.

Поміж козаків не було ні шляхтича, ні пана, ні старшого, ні меншого—усі вони були рівні і управлялися своєю «козацькою старшиною», котру вибирала громада. Тодішній уряд (керівництво) не займав козаків і не обкладав ніякими податками, бо дивився на козаків, як на свою оборону од татар. А татари, наскакуючи та нападаючи на Україну тими шляхами, що вже згадувалося, доходили навіть аж до самого Львова, грабували і забирали у неволю багато людей.

Козаки оселялися по низу р. Дніпра, по островах; там вони ловили рибу, били звіря, розводили пасіки. Склали там незалежне ні від кого козацьке товариство з особливими порядками в ньому. Чим далі, то їх все більшало, бо невдоволених людей, польськими порядками щодня росло і вони тікали до козаків, бажаючи жити вільним, хоч і небезпечним життям.

Започаткування козацтва

Існують різні думки щодо часу й рушійних чинників складання цього войовничого прошарку, що населяв спершу південь України. У радянській науці найбільш поширеною була теорія, за якою виникнення козацтва пояснювалося посиленням феодального та релігійно-національного гноблення селянства та загарбанням панами селянських земель. Однак ця теорія не може застосовуватися для універсального пояснення всіх випадків перетворення селян на козаків: адже часто на південних окраїнах українських земель опинялися вільні й заможні люди. У зв'язку з цим народилась «угодницька» теорія: селяни й часом міщани переселялися за дніпровські пороги та у вільні степи з метою їхнього господарського освоєння.

У дореволюційній історіографії була в ходу «аристократична» або «рицарська» теорія формування козацтва, згідно якій відчайдушні українські лицарі-феодали, що зневажали смерть й тішили свої душі небезпечним протиборством із татарами, прагнули захистити власний народ від жорстоких кочовиків.

Немає сумнівів у тому, що всі названі причини існували насправді, важко лише погодитися з тим, що формування козацтва не було справою окремих, хай навіть і видатних осіб. То був історично об'єктивний процес, пов'язаний і з посиленням феодальної експлуатації селянства і інших верст населення. З освоєнням нових земель, з необхідністю захисту від татарських і турецьких агресорів. Перші відомості в джерелах про українських козаків, як ми уже казали, відносяться до XIV- XV ст.

У 1489 році козаки, під проводом отамана Мухи, піднялися в Галичині, разом із селянами, на шляхетські маєтки, але «бунт» цей, був люто приборканий.

У 1492 році бачимо, що козаки розбили татарський корабель під Тегінью.

У 1494 році вони напали і знищили Очаків, котрий належав тоді вже Туркам.

У 1499 р. знову ходили походом на татар у Крим.

Коли козаків стало багато, вони почали обороняти свої «уходи», землі куди вони входили і були приписані, наприклад до Канівського, Черкаського та інших староств. До Канівського староства, приміром, приписана була полуднева Київщина, до Черкас — мало не вся Полтавщина, Херсонщина, Катеринославщина; були землі, приписані до Києва, до Остра, до Любеча.

«Уходники», вертаючись до дому на зиму, повинні були дати старості десяту частину свого заробітку. Через те самі старости дбали, щоб козаки обороняти уходи. Одним із таких старост, (в половині XVI століття) був Дмитро Вишневецький, або Байда, як його прозвали. Задумав він розширити ще далі границю тих земель, куди виходили «уходники», а для того зібрав ватагу козаків, котрі по черзі ходили в низ Дніпра і там стерегли землі, щоб татари не нападали.

Ще за часів Дмитра Вишневецького (у 1550-тих роках) козаки на Дніпрових островах збудували собі фортецю, (кріпость невеличку). Це й був початок Запорожжя, котре згодом зробилося самостійною громадою, козацьким товариством. Татарські хани одразу збагнули, що вона буде дуже їм заважати, коли їм захочеться налітати на Україну.

Так було багато відомих козаків і інших знатних людей. У своїх вотчинах, новостворені князі, на зразок гетьманів польських, (коронного та Литовського) почали звати себе гетьманами козацькими. Піз-

ніще й інші усякі ватажки козацькі, зібравши чималу ватагу, почали прозивати себе гетьманами, — через те, у ті старі часи, бувало по кілька таких козацьких гетьманів враз.

Таким гетьманом був і П. Лянцкоронський, староста Б. Хмельницький, литовський воєвода О. Дашкович, який згодом став Черкаським та Канівським старостою та багато іншого люду.

Слід зазначити, що в сучасній Україні, станом на 1995-2010 роки, «з'явилося» дуже багато козацьких гетьманів. Від українського козацтва, «відпочкувалися» інші козацькі течії, у цих товариствах обиралилися свої отамани. Вони почали себе називати гетьманом: запорожського, реєстрового, українського, вільного козацтва і т.д.

У 1557 р. хан Девлет-Гірей хотів зруйнувати Січ і обложив її своїм військом, продержав облогу аж 24 дні, але нічого не зміг подіяти і вернувся додому. Та восени на другий рік, він знов пішов війною на Січ. Помагав йому Турецький султан, котрий для того дав йому своїх яничарів, та ще Молдавський господар. На цей раз оборону держав Д.Вишневецький, або Байда, як його взивали козаки. Продержався він довгенько, але мусів таки покинути Січ, бо не стало харчів, і втік у Черкаси. З Черкас Д.Вишневецький подався до Московського царя Івана Грозного, і думав там остатись, а для цього перейшов до нього в підданство. У 1558, 1559 і 1560 р. він із московською раттю, (військом) ходив на Крим і наробив татарам багато шкоди. Але не помирився він за щось із Московським царем, і у 1563 році повернувся до Жигимонта II-го. Попросив, щоб той прийняв його знов на службу. Той погодився і Д.Вишневецький після того, ще довго жив у Польщі.

Перша Запорозька Січ

Військово-політична організація українського козацтва, яку деякі історики вважають своєрідною козацькою республікою. Є вагомі підстави твердити, що Січ була державним утворенням українського народу. У першій половині XVI ст. литовським феодалам, що панували на Наддніпрянщині, вдалося навернути більшу частину козацтва, що на той час активно формувалось, у кріпацтво. Щоб уникнути закріпачення й тиску властей, частина козаків відступила до пониззя Дніпра, за «пороги», (скелі, що виступали з води й перешкоджали судноплавству). Іншим джерелом виникнення запорозького козацтва були вихідці з різних класів та прошарків суспільства, котрі палали бажанням схопитися з татарськими загарбниками й захистити свій народ. Нарешті, йшли на Запорожжя й люди, що освоювали нові, вільні від влади панів землі.

Перші козаки з'явилися на Запорожжі на початку XVI ст. Вони починають будувати на дніпровських островах, (на острові Хортиці або Томаківці) укріплені «городки», які називали «кіш» або «січ» (від давньоруського «сечиво» — сокира: такі городки рубали з дерева). Запорозька Січ тоді тільки що почала формуватися з декількох козацьких товариств, січові порядки ледве ще тільки почали заводитися.

Поступово і в зв'язку з наступом татар і переслідуваннями литовських та українських феодалів козаки об'єдналися в одну, спільну Січ. Судячи з розповіді польського хроніста XVI ст. М. Бельського, це сталося в 1540 р. Він свідчить, що перша Січ була розташована на о. Томаківка. Згодом вона не раз змінювала своє місце, переводилася козаками на інші дніпровські острови, наприклад на о. Базавлук.

Січ була оточена стіною з баштами й гарматами. Посеред табору на майдані ставили церкву (св. Покрови). Очолював Січ кошовий отаман. Навкруги від церкви ставилися козацькі курені в котрих жили козаки-земляки, що приходили з усіх кутків України. І звалися ті курені на те ім'я, звідкіль приходили жити люди, так були курені: Поставський, Батуринський, Канівський, Криловський, Переяславський, Уманський, Корсунський, Стеблівський та інші.

Кожен курінь обирав собі отамана, котрий звався «курінний». Усією громадою товариство на Раді вибирало військову «старшину». Попередньо вибирали — «кошового отамана» усієї Січі, на один рік. Якщо він був до вподоби козакам, то його залишали і на далі шляхом підтвердження його повноважень на наступний рік. Схема вибору була така: Три рази називалося ім'я вибираємого кошового отамана і він повинен три рази відмовитись. На четвертий раз – погоджується, стає навколішки перед громадою, дякує на довіру і йому посипають голову землею, (попелом), щоб не відривався від матері-землі. Потім йому вручали атрибути козацької влади.

На війні і у походах він був найстарший начальник і його у всьому слухалося козацтво, він мав навідь карати на смерть за непослух. А дома, в Січі, він мусів на усе питати дозволу у козацької Ради. Окрім кошового, на раді вибирали, теж на один год, осавула, писаря, суддю та іншу старшину. На Січі порядки були заведені на зразок лицарських орденів у Західній Європі, і себе Запорожці іменували «лицарським товариством». За порушення козацьких правил та звичаїв, через козацький Суд Честі, винного козака притягали до відповіді. Якщо такого козака виганяли з козацького товариства, його цуралися усі козаки і не мали права прийняти до іншої козацької громади без дозволу попередньої громади.

Відступ: про це доречно знати сучасним козакам, наприклад у козацьких товариствах Кіровоградського регіону багато «приблуд». За порушення козацьких Статутних норм, подібних козаків вигнали з

одних товариств, вони як саранча лізуть до інших і повторюють ті самі неподобства, паплюжачи честь і гідність козака. Є навідь свої «рекордсмени», по декілька разів виключали з козацтва та розжалували у козацькому званні від генерала – до козака включно: Миколу Громого, Юрія Яценка, Миколу Елесєєва та інших. Вигнали, а вони знову лізуть, бо дуже хочуть бути не простим козаком, а «великим генералом». Про таких козаків ми поговоримо пізніше….

Вся старшина обиралася на військовій козацькій Раді. Хоча всі без винятку козаки мали право брати участь у виборах, насправді всім заправляли заможні козаки, що за допомогою підкупів та погроз висували потрібних їм людей. Всупереч ностальгічним твердженням деяких істориків про існування майнової та соціальної рівності на Січі, завжди, з самого початку там були багаті й бідні, всевладні й залежні, безправні люди. Це стверджується тисячами джерел. Зокрема, австрійський дипломат Еріх Лясота, котрий відвідав Січ наприкінці XVI ст., засвідчив там велике суспільне розшарування серед козаків.

Жінок у Січ не пускали, а ні матір, ні жінку, ні доньку, ні сестру, а хто приведе у Січ кого з жіноцтва, того карали на смерть. Це зараз стали поблажливо відносить до жінок у сучасному козацтві. Урівняли права та стали їх називати «берегинями», думаючи, що це добре і позитивне слово. На той час берегиня, означало – відьма.

Жонаті Запорожці пізніше жили по зимовниках на безкраїх степах запорожських, що розтяглися по обидва боки Дніпра, по Бугу, обох Інгулах та Лиманах. Землі запорожські пізніше займали усю Катеринославщину, Херсонський, Олександрійський і Ананівський повіти в Херсонщині, Дніпровський повіт в Таврії і ще куток Ізюмського повіту у Харьківщині. Усі ці землі звалися «Запорожські вольності» і поділені були на кільки округів, що звалися «паланками». Паланками керували теж виборні полковники і старшина, як і у Січі.

У сучасній Кіровоградщини, з середини 90 років XX ст.., першим обласним козацьким товариством була «Буго-Гардівська паланка», про неї ми будемо писати трохи пізніше.

У Січі козаки працювали: у хліборобстві, рибальстві, ловецькій справі, розводили бджоли, худобу, коней, вівці, їздили по сіль до Азовського моря. На лівім березі простяглася велика низина з плавнями, очеретами; прозивалася вона «Великий Луг»; його дуже любило Запорозьке товариство, називаючи у піснях своїх батьком: «де Січ – це мати, а Великий Луг— батько». Але всі ті жонаті козаки, котрі жили у куренях і паланках, згодом поверталися до дому. Але вони не були одірвані від Січи і коли їх покличе товариство, зразу прибували до Січового козацтва.

З часів Люблінського сейму—коли Польща з Литвою об'єдналася, —кількість козаків запорожців почала швидко зростати, так що навіть

приказка склалася: «У нас де крок (кущ), там і козак, а де байрак, там сто козаків». Січ запорозька не хотіла признавати і не признавала ніякої загравань, а ні з Польщею, а ні з іншими козацькими гетьманами. Запорожці билися поруч із городовим (міським) козацтвом (тим, що дома, по містах коло старост залишилися) за вольність, за віру, за права свого рідного краю, а крім того й самі самостійно ходили походами до Криму; і до турків, не вважаючи на те, чи любо те було державній владі, або чи дозволить вона козакам такі войовничі походи. Державний уряд (правительство) мусів терпіти таку сваволю, бо нічого не міг подіяти з козаками.

Запорожці звикли дивитись смерті у вічі, не боялись її, були відважні, терплячі, винослив у походах і вірними товаришами. Побратимство почиталося у них дужче як рідня; отаманові і ватажкам у походах корилися у всьому, а як кінчався похід, то поводилися із ними, як з рівними товаришами. Були веселі, любили танці, пісні і музики; на старість, як вже почував котрий козак, що він нездатний до походів, то «прощався з світом». Те прощання старих Січовиків було дуже пишне та гучне: наймав старий Запорожець музику, закупав мед і горілку, і танцюючи, і співаючи, і частуючи медом та горілкою усіх, кого стрічали по дорозі, з товариством ішов до монастирської брами того монастиря, якщо хотів він зробитись ченцем. Найбільше Запорожці йшло у ченці, в монастирі Самарський (на річці Самарі), Межигірський, Митронівський (коло Чигирина) і Афонський (за границею, у Грецькій землі).

Товариство Запорозьке вважало за найсвятіше діло боротися з «невірними агарянами» — турками і татарами та визволяти християн із полону. В кінці XVI в. Запорожці вславилися походами на Крим і Туреччину; взяли з бою Очаків, Тегінь і Козлов у Криму. Вони робили такі походи піші, кінні і морські, що дивували свідків тогочасних. Ті свідки розносили славу запорозьку далеко поза Україною.

Скоро походи козацькі на Туреччину зробилися сміливіші. Запорожці випливали в море на своїх «чайках» (великі човни, обшиті з боків обсмоленим очеретом, щоб не тонули), нападали на турецькі кораблі, допливали аж до Анатолійського берега, по той бік моря, нападали на Сіном, а часом і на саму турецьку столицю.

Населення Січі в різні часи налічувало від кількох тис. до десятків тисяч козаків. Січ, крім іншого, була притулком для антифеодально настроєних людей, втікачів від панського гноблення. То ж не дивно, що уряди Речі Посполитої, а з 1654 р. і Росії (яким підпорядковувалася Січ) сторожко, а то й вороже ставились до Запорожжя, і вважаючи його пристанищем бунтівників і кримінальних елементів.

Після переходу на бік шведів кошового отамана Гордієнка з купкою старшини під час російсько-шведської війни за наказом царя Петра I

у 1709 р. Січ, що стояла тоді на о. Базавлук, була зруйнована.

Така демонстрація козаків і неповага до Петра І, не обійшлася без репресій від російського уряду. Ще не скінчилася полтавська кампанія, як Петро І послав військо зруйнувати Січ. Сильний відділ під проводом Яковлева пішов, зруйнував Стару Січ і оголосив, що Запорожжя скасується. Запорожцям, що були під той час у шведському війську, не можна було тепер вернутись додому, їм доводилось дбати самим про себе. Гордієнко зробив умову із кримським ханом, і той дав запорожцям землю у своїй державі. Частина козаків перейшла до володінь Туреччини і заснувала поблизу нинішнього Херсона так звану Олешківську Січ.

Таким чином, від року 1709-го до 1734-го запорожці живуть на кримській території — в нинішнім Дніпровськім повіті, Таврійської губернії у так званій Січі в Олешках. Становище запорожців було тут дуже важке;

1) – по-перше через те, що земля була погана, що вони опинилися дуже далеко від свого краю, і, таким чином, не могли поповнювати своїх рядів новими козаками;

2) - по-друге, через те, що хан вимагав від них допомоги у війнах, які для запорожців не мали жодного інтересу. Так, хан посилав їх, як своїх підданих, приборкувати на Кавказі своїх бунтівних підданців, кабардинців, наприклад. Через це запорожці при першій нагоді вернулися назад до свого краю.

Сталося це в тридцятих роках XVIII ст., під час війни Росії із Туреччиною, коли Мінах, бажаючи покористуватись готовим Запорозьким військом, завів переговори з запорожцями, пообіцяв дарувати їм амністію і повернути їм усі землі, які вони мали перед Петром І. Згоду було досягнуто, і 1734-го року Запорожжя відновилося. Заснували Нову Січ, кілька кілометрів дальше від Старої. Тепер там велике с. Покровське, Катеринославської губернії.

Становище нового Запорожжя було гірше, ніж в XVII ст. Після Петра І, завдяки його реформам, Російська держава зміцніла, і тепер Запорожжю не можна вже було користуватися такою свободою, яку воно мало раніше. Запорожжя віддали під керівництво київського генерал-губернатора, котрий мусив контролювати козаків і стежити за тим, що там діялося. За цей період існування Нової Січі (1734 — 1775) головну рису в житті запорожців становлять відносини запорожців до гайдамаччини. Від утисків шляхти селяни почали тікати на запорозькі степи і там організували гайдамацькі ватаги. Тим часом російський уряд вимагав від запорожців, щоб вони не сміли помагати гайдамакам. Запорожці ніби і виганяли гайдамаків від себе, а тим часом потай були головними керівниками гайдамацьких рухів.

У другій половині XVIII ст. Запорожжя доживало вже свого віку.

Річ Посполита й українські землі

У 60-х рр. XVI ст. Росія досягла чималих успіхів у війні з Лівонією, прагнучи отримати вихід до Балтійського моря. Лівонія спиралася на підтримку Польщі й Литви. Воєнні дії відбувалися переважно на землях Великого князівства Литовського. Коли під загрозою опинилася його столиця Вільно, правлячі кола князівства пішли на змову з польськими феодалами, розраховуючи на підтримку більш сильної Польщі в боротьбі проти російських військ. Унаслідок цієї змови влітку 1569 р. в польському місті Любліні відбувся сейм, що санкціонував об'єднання (унію) Польщі й Литви в спільну державу—Річ Посполиту. Згідно акту Люблінської унії розгромлене у війні Литовське князівство було змушене віддати Польщі: Волинь, Брацлавщину (частину Поділля) й Київщину. По суті, майже всі українські землі, крім Закарпаття й Буковини, що належали відповідно Угорщині й Молдові, а також Чернігово-Сіверщина, яка на той час увійшла до складу Росії, опинилися під владою польських магнатів і шляхти.

Внаслідок Визвольної війни 1648— 1654 рр. і рішення Переяславської Ради 1654 р. Лівобережна Україна була приєднана до Росії. Правобережна ж лишилася в складі Речі Посполитої. Вся друга половина XVII ст. й майже все XVIII ст. минули у безперервній боротьбі народу Правобережної України за возз'єднання з Лівобережною. Спалахували селянські й козацькі повстання, що не раз переростали у визвольні війни на зразок «Коліївщини». Однак несприятлива міжнародна обстановка і внутрішні суспільно-економічні труднощі довгий час не дозволяли російському урядові розпочати боротьбу за об'єднання основних українських земель.

Становище народних мас Правобережної України під гнітом магнатів і шляхти Речі Посполитої у XVIII ст. залишалося, як і раніше, виключно тяжким і принизливим. Невпинно наростала феодальна експлуатація, що супроводжувалась знущаннями й брутальним насильством з боку панів, дедалі активніше наступали на мову й релігію православного народу католицька й уніатська церкви, чинилися всілякі перепони зв'язкам між Правобережною та Лівобережною Україною. Слід зауважити, що, прагнучи до збирання українських земель у складі Російської держави, її верхівка переслідувала насамперед імперські, загарбницькі цілі. Але об'єктивно така діяльність сприяла возз'єднанню розірваного ще в XIV ст. Польщею, Литвою, Угорщиною та Молдовою українського народу.

Єдино, хто виграв від унії в Україні, була місцева шляхта (дворян-

ство), зрівняна рішенням Люблінського сейму у правах із шляхтою польською. Український же народ був підданий додатковому, надзвичайно важкому феодальному й принизливому культурно-національному й релігійному гнобленню. Польські пани насильницьки насаджали католицизм, що означав денаціоналізацію українського народу, закривали православні церкви й монастирі, вогнища української культури та освіти, вбивали священиків і ченців. Тому зрозуміло, що народні маси України відповіли на створення магнатсько-шляхетської Речі Посполитої піднесенням національно-визвольної боротьби, що вилилась наприкінці XVI ст. у селянсько-козацькі війни під керівництвом Криштофа Косинського та Северина Наливайка.

(Прим.авт.). *Наливайко Северин* (р.1597). Керівник великого селянсько-козацького повстання на Україні, Білорусі проти гноблення місцевих, польських і литовських феодалів, проти насильницького насадження католицизму. Його батько був закатований слугами польського магната Калиновського. Разом із братом Дем'яном, (Северин вчився у Острозі на Волині; одному з головних осередків книжності й вченості на тодішній Україні.

Не маючи сили миритися з утисками польських та українських панів, Северин Наливайко пішов на Запорожжя, не раз рушав у походи на турок і татар. Повернувшись до Острога, поступив на службу до найбагатшого українського православного магната К. Острозького, оскільки, за свідченням польського сучасника історика М. Бельського, був «людиною надзвичайною та прекрасним артилеристом». Його виключна хоробрість була загальновідома. Коли у 1591 — 1593 рр. вибухнуло селянсько-козацьке повстання під проводом К.Косинського й було залите кров'ю магнатами й шляхтою Речі Посполитої, це приголомшило Наливайка й спонукало до боротьби за свободу свого народу.

У 1594 р. він організував на Поділлі козацький загін для боротьби із свавіллям магнатсько-шляхетських військ і захисту від наїздів татарських і турецьких загарбників. Загін стрімко виріс за рахунок селян-утікачів, що рятувалися від панського гноблення, від релігійно-національних утисків, що посилилися після Люблінської унії 1569 р. Під його прапорами скупчилося справжнє військо! Об'єднавшись із запорожцями, Наливайко розпочав велике повстання проти володарювання Речі Посполитої. Але підкуплена ворогом козацька старшина наприкінці травня 1596 р. видала його польському гетьманові (головнокомандуючому) С. Жолкевському. Після жорстоких катувань Наливайка стратили у Варшаві. Йому спочатку відрубали голову, потім четвертували. Згідно народній легенді, що довго жила в Україні, селянського ватажка було спалено в спеціально виготовленому для цього мідяному казану.

Брестська церковна унія

На той час, простому селянину, або козаку без релігії ніяк не можна було прожити. Від часу запровадження християнства на Русі в кінці X ст. усі східні слов'яни сповідували християнство в православному варіанті. Загарбання українських земель феодалами Польщі, Литви та Угорщини проклало туди шлях католицизмові. Однак народ противився відкриттю католицьких храмів і монастирів, що слугували в руках окупантів знаряддям національного й культурного поневолення, відмовлявся зрадити віру батьків й дідів. Релігія в ті часи була не лише ідеологією. Вона визначала тип культури.

Українська культура з самого початку була культурою православною. Ось чому зміна релігії мала негативні наслідки для українського народу. Не дивлячись на зусилля властей, підтримку королівської влади, аж до кінця XVI ст. успіхи католицизму на Україні були жалюгідними. Лише купка українських феодалів, прагнучи у всьому зрівнятися з прийшлими, зрадила свій народ й перейшла у католицьку віру. Тому 1590 р. за ініціативою й допомогою Ватікану, розпочалися переговори між польським королем Сигізмундом III і верхівкою православної церкви в Україні з метою приєднання останньої до церкви католицької. Це робилося для того, щоб згодом денаціоналізувати українців, придушити національно-визвольний рух й навічно закріпити загарбані українські землі за Річчю Посполитою.

Під сильним тиском польського короля й великих магнатів у жовтні 1596 р. в білоруському місті Бресті зібрався церковний собор для обговорення питання про унію. Однак він одразу розколовся на два окремих:

1) - православний собор рішуче відкинув унію,

2) - уніатський її проголосив, прийнявши основні догмати католицької церкви, але зберігши православні обряди й богослужіння на церковнослов'янській мові.

Уряд і король Речі Посполитої постановили вважати унію обов'язковою для всіх православних на території країни. Втім українські й білоруські селяни та міщани стійко боролися проти насильницького запровадження нової «греко-католицької» віри. З кінця XVI ст. усі антифеодальні й національно-визвольні рухи і повстання на Україні проходять під гаслом ліквідації унії й надання можливості народові вільно сповідувати прабатьківську православну віру.

Боротьба проти унії була першочерговим завданням і гаслом очоленої Б. Хмельницьким Визвольної війни 1648— 1654 років.

Заклик до ліквідації унії викликав величезний ентузіазм у народі, згуртував всі класи й стани українського суспільства — від магнатів і шляхти до кріпаків-селян. У перебігу Визвольної війни, унія на Лівобережній Україні була скасована, а уніатські попи й ченці вигнані Хмельницьким з Києва. В кінці XVIII — на початку XIX ст. унію ліквідували й на Правобережній Україні. А на західноукраїнських землях при підтримці австрійського, а потім і польського урядів, унія продовжувала існувати. Уніатські священики й ченці завжди були слухняним знаряддям у руках уряду й феодалів Речі Посполитої, допомагали їм гнобити український народ, позбавляючи його національної мови й культури. В історичному плані запровадження й існування церковної унії на Україні було реакційним явищем.

Козацтво у визвольній війні (серед. XYI ст.)

Визвольна війна 1648—1654 р. і участь козацтва - це грандіозне, небачене до того часу в Україні всенародне повстання, що поступово охопило майже всю територію України, підвладну Речі Посполитій, й переросло в справжню війну, яка тривала близько 6 років. Метою було скинення влади Речі Посполитої, звільнення народу від утисків та експлуатації іноземних та місцевих феодалів, захист рідної мови, віри, культури, звичаїв. Одним з головних гасел війни було «За православ'я, проти католицизму й унії». Основною рушійною силою стало пригноблене селянство, яке безжально експлуатували магнати й шляхта. Очолили повстання головним чином представники козацького стану, що мали досвід військової організації та бойових дій. На чолі повсталого народу став Чигиринський сотник Б. Хмельницький.

Сили протистояння сторін виявилися нерівними. Велике й регулярне військо Речі Посполитої було підсилене численними іноземними (головним чином німецькими) найманцями. Селянсько-міщансько-козацьке військо у своїй масі було погано озброєне й навчене. Однак на боці повсталого народу була правда, він відстоював справедливу ідею визволення від чужоземного гноблення, захисту віри батьків і дідів, рідної мови й культури. Відразу ж після початку війни Хмельницький разом з найближчим оточенням починає вести перетрактації, (перемови) з урядом Росії, які тривали протягом усієї Визвольної війни й завершились входженням України під протекторат Росії.

Визвольна війна забрала життя у багатьох тисяч людей на Україні, супроводжувалася знищенням міст і сіл, посівів і запасів продовольства. Оскільки російський уряд, маючи не досить сильне на той час військо й побоюючись міжнародних ускладнень, зволікав з прийнят-

тям України під протекторат, Хмельницькому доводилося час від часу спиратися на зрадливого союзника - кримського хана, чиї грабіжницькі орди приносили більше шкоди, ніж користі. У 1653 р., коли селянсько-козацьке військо оточило поляків біля Жванця й готувалося завдати ворогові вирішального удару, кримський хан Іслам-Гірей III був підкуплений польським королем і зрадив Хмельницького.

Становище погіршила поразка козацького війська в Молдові, де загинув улюблений син гетьмана - Тиміш. Річ Посполита поступово згуртовувала спрямовану проти повстанців коаліцію у складі її самої, Трансільванії, Молдови та Валахії, вкотре підкупила кримського хана. Хмельницький остаточно переконався, що без допомоги Росії, Україні не встояти. Протягом 1653 р. він відсилає до Москви кілька посольств з проханням прийняти Україну «під високу царську руку». В жовтні 1653 року спеціально скликаний Земський собор у Москві прийняв рішення розірвати угоду з Річчю Посполитою й ввести Україну під протекторат Росії.

Зародження української державності

Проблема, що належить до найбільш дискусійних в козацькій історії й викликає гострий інтерес у суспільстві. Поділяється на два питання:-

1. Чи була створена державність на Україні в роки Визвольної війни 1648—1654 років.

2. Чи було можливим збереження державності (якщо вона склалася) після тієї війни.

Українська народність, що сформувалася в основному в XIV —XVI ст., не мала власної державності, потрапивши на одному з початкових етапів її складання під владу польських, литовських, молдавських і угорських феодалів-загарбників. В умовах іноземного панування прагнення українців до державності набрало форми боротьби за об'єднання всіх східних слов'ян: українців, росіян і білорусів - у загальній державі. Притягальним центром для нашого народу з кінця XIV початку XV ст. стала Російська держава, що тоді почала швидко складатися.

У перебігу Визвольної війни виник і набував сили козацький рух за об'єднання України з Росією. У той час успіхи повстанського війська, звільнення від влади Речі Посполитої більшої частини етнічної української території створили об'єктивні умови для утворення державності. Було ліквідовано адміністративний апарат польсько-шляхетської держави й створено нову систему управління: підвладна гетьманові територія була поділена на полки й сотні, в яких діяли чиновники, що відали управлінням, судочинством, збиранням податків, митною службою тощо. Б.Хмельницький став загальновизнаним головою

Козацької держави.

Разом з тим слід зауважити, що процес державного будівництва не було завершено. Україна не мала в ті роки постійної території, влада центрального апарату була слабкою, а подекуди й формальною, ті чи інші землі то входили до складу Гетьманщини, то силоміць поверталися польським військом під владу Речі Посполитої, та й сам апарат управління перебував у стадії формування.

Після входження України під протекторат Росії, перша одержала за Березневими статтями 1654 р. значну автономію. Але поступово й неухильно царський уряд обмежував цю автономію, аж поки протягом XVIII ст. остаточно не ліквідував її. Слід визнати, що в конкретно-історичних умовах другої половини XVII ст. державотворчі процеси в Україні не могли розвиватися далі, бо наштовхувалися на спротив уряду й панівних кіл Російської держави.

Возз'єднання України з Росією (1654 р.)

Одні називають входження України під протекторат Росії. Другі називають возз'єднанням України з Росією. Акт, що став наслідком Визвольної війни 1648—1654 рр. Термін «возз'єднання» з'явився в українській історіографії XIX ст. Його творці виходили з того, що український і російський народи є нащадками давньоруського народу і в XVII ст. вважали себе різними гілками єдиного руського народу. Таку думку слід визнати слушною. Додамо до цього, що возз'єднання стало наслідком багатовікової боротьби східних слов'ян за відтворення своєї держави, знищеної полчищами Батия в 1237—1241 рр. Воно було підготовлено також спільністю походження козацтва, тривалими економічними, політичними й культурними зв'язками українського й російського народів, об'єднаних спільною православною вірою. Адже у середньовіччі не існувало поняття «національність», його заступало інше — «конфесія». Слова «православний» і «руський» в уяві абсолютної більшості людей були синонімами.

З іншого боку царський уряд і Б.Хмельницький розглядали події 1654 р. насамперед як входження України «під високу царську руку», тобто під протекторат Російської держави. Повномочна рада, в якій узяли участь делегати від багатьох козацьких полків, міст і містечок, відбулася 8 січня 1654 р. в Переяславі. Росію представляло велике посольство на чолі з думним боярином В. Бутурліним.

Юридичний статус України в складі Росії було закріплено Березневими статтями (угодою) 1654 р., що надали Україні політичну автономію. Вони відомі також під назвою «Договір Богдана Хмельниць-

кого». На жаль, оригінал статей не зберігся, існує лише в тогочасній копії. Згідно російсько-українській угоді Україна зберігала військово-адміністративну систему на чолі з гетьманом, судові справи регулювалися місцевими правовими нормами. Лівобережна Україна отримала право зносин з іноземними державами (за винятком ворожих Росії Речі Посполитої й Туреччини). Однак царський уряд, як ми уже казали, що послідовно проводив політику жорсткої централізації Російської держави й національного гноблення окраїн, одразу ж почав обмежувати автотомію України, відміняти права й привілеї її населення.

Наслідки входження під протекторат Росії були для України неоднозначними й суперечливими. З одного боку, Лівобережна Україна з Києвом опинилася в складі православної країни, населення якої, так само, як українці, вважало та називало себе руськими людьми. Це сприяло національному й культурному збереженню нашого народу. Було покладено край наступові католицизму й уніатства, зазіханням Речі Посполитої, Криму й Туреччини.

З іншого — царський уряд і поміщики Росії з самого початку взяли курс на обмеження, а далі й ліквідацію автономії України, придушували найменші прояви національної свідомості й визвольних настроїв. Українська державність, не встигши зміцнитись, загасала. Хоча, згідно рішень Переяславської ради, Правобережна Україна також потрапила під протекторат Росії, але несприятливі підсумки її війни з Річчю Посполитою призвели до того, що аж до кінця XVIII ст. ця частина українських земель залишалася під владою польських магнатів і шляхти.

Козацькі літописи

На відміну від давньоруських літописів, що складалися з писаних різними книжниками, протирічних статей і набували остаточного вигляду (ізвод) під пером редакторів чи складачів, козацькі літописи являють собою цілісні авторські твори, створені у другій половині XVII XVIII ст. представниками освіченої старшини, й належать до найцінніших джерел з історії України, Росії, Молдови та суміжних держав. Головна увага в них зосереджена на національно-визвольних і класових рухах українського народу, Визвольній війні 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

Ми авторитетно заявляємо, що основні козацькі літописи відзначаються високими літературними достоїнствами, достовірністю відбиттям подій і глибокими узагальненнями відтворенням козацького життя, буття, звичаїв та національної свідомості.

Серед найбільш відомих літописів першим за часом створення

можна вважати «Літопис Самовидця» (очевидця), що охоплює період від початку Визвольної війни до 1702 р. Хоча автор побажав залишитися анонімним, більшість авторів упевнена в тому, що ним був генеральний підскарбій (міністр фінансів) Роман Ракушка-Романовський. Так само, як і в «Літописі Самовидця», приділяється головна увага Визвольній війні і в «Літописі Грабянки», котрий був під кінець життя написаний козацьким полковником Грабянка. Найбільш докладним козацьким літописом є 4-томна праця Самійла Величка. Особливо цінним в історичному плані є 1-й том «Сказання про війну козацьку з поляками», присвячений подіям 1648—1659 рр. Ці, а також деякі інші козацькі літописи побудовані на численних документах, спогадах сучасників і надають дослідникам дорогоцінну можливість докладно прослідкувати перебіг Визвольної війни, розвиток класових і визвольних рухів на Україні в XVII — на початку XVIII ст.

При необхідності , наш читач зможе ознайомитися з цими творами через бібліотечні фонди.

Гетьманщина

Народна назва Лівобережної України, що увійшла під протекторат Росії 1654 р. – гетьманський край. У складі Російської держави українські землі, спочатку користувались широкою автономією. На чолі управління стояв гетьман, (від чого походить і сам термін). В офіційних документах російського уряду, потім Гетьманщиною стали називати усю Малоросію. Спочатку вона зберігала суттєві ознаки автономного управління: виборність гетьмана, полковників, генеральної, полкової і сотенної старшини, систему місцевого самоуправління, судочинства, козацьке військо й навіть право (втім ніколи не реалізоване). Гетьманщина поділялася на 10 полків (адміністративно-територіальних одиниць): Київський, Ніжинський, Чернігівський, Полтавський, Гадяцький, Миргородський, Лубенський, Стародубський, Переяславський, Прилуцький. У свою чергу полки поділялися на сотні, до 20 в кожному. Великі міста — Київ, Переяслав, Полтава та інші— одержали привілеї самоуправління.

Але уже невдовзі після входження України під протекторат Росії царський уряд, як ми зазначали, почав обмежувати автономію Гетьманщини. Глухівські статті 1669 р. скасували право гетьмана на зовнішні стосунки. Російський уряд почав самочинно призначати гетьманів з наступним суто формальним їх утвердженням на козацькій Раді. У 1722 р. при козацькому гетьмані було створено Малоросійську колегію, а 1734 р. сам інститут гетьманства був ліквідований. Функції гетьмана перейшли до Малоросійської колегії.

З 1648 р. мало що змінилося у системі козацького врядування в Гетьманщині. Щоправда, значно розрослася канцелярія, персонал якої часто набирався із вихованців Київської академії та являв собою щось на зразок зародку бюрократії. Гетьмани не відмежовували власних грошей від грошей Гетьманщини, внаслідок чого у фінансах часто не було порядку. Щоб розв'язати цю проблему, адміністрацію поновили двома генеральними підскарбіями. Але ці зміни мало вплинули на розв'язання основних фінансових проблем Гетьманщини, зокрема — постійного зменшення прибутків унаслідок того, що козацька старшина присвоювала собі громадські землі. Очевидно, гетьмани не хотіли чи не могли запобігти розширенню особистих землеволодінь старшини за рахунок фондів рангових та громадських земель Гетьманщини, кількість яких швидко зменшувалася.

Хоча структура козацького врядування зазнала лише незначних змін, основні зрушення відбулися у соціально-економічному устрої Гетьманщини. На кінець XVII ст. старшина фактично витіснила рядове козацтво з вищих посад та усунула його від участі у прийнятті рішень. Занепад маєтків рядових козаків тісно пов'язувався із загостренням їхніх економічних проблем. Майже безперервні війни XVII — початку XVIII ст. розоряли багатьох козаків, які мусили воювати власним коштом. Як і слід було сподіватися, зменшення чисельності боєздатного козацтва помітно позначилося на збройних силах Гетьманщини: у 1730 р. вони налічували лише 20 тис. чоловік. До того ж застосовувані козаками стратегія, тактика і спорядження все більше відставали від часу. Тому на початок XVIII ст. козацьке військо стало лише тінню могутньої бойової сили, якою воно було колись.

Змінився й стиль керівництва. Якщо ватажкам із покоління Хмельницького були притаманні політичне бачення ситуації, сміливість і рішучість дій, то народжені за доби Руїни провідники Гетьманщини дбали про обмежені й прагматичні цілі. Вони скоріше пристосовувалися до існуючих політичних обставин, а не змінювали їх. В основному вони ставили перед собою подвійну мету: утримувати задовільні стосунки з царем і зміцнювати свої особисті соціально-економічні привілеї — як членів новонародженої козацької еліти — за рахунок простого козацтва й селянства.

«Правління гетьманського уряду» (1734 — 1750). Із зміною царів у Санкт-Петербурзі змінювалася й їхня політика в Україні. Зразу ж після смерті Апостола нова імператриця Анна Іоаннівна знову заборонила вибори гетьмана й заснувала ще одну колегію під назвою «Правління гетьманського уряду». Складалася вона з трьох росіян і трьох українців на чолі з російським князем Шаховським. Удаючи, що його колегія існує лише тимчасово, Шаховській мав таємні інструкції поширювати чутки, що в надмірних податках і невмілому керівництві Гетьманщи-

ною винні попередні гетьмани. Це мусило переконати українців у тому, що скасування Гетьманщини найкраще відповідає їхнім інтересам.

Імператорський уряд також видає Шаховському наказ відохочувати представників української старшини від шлюбів як із польською чи білоруською знаттю, так і з правобережними українцями. В той же час належало всіляко заохочувати шлюби між українцями та росіянами. Намагання позбавити українців самобутності набирали також інших форм. У 1734 р. новий голова Губернаторської ради князь Барятинський заарештував увесь Київський магістрат, конфіскувавши його давні хартії прав, щоб із часом міщани забули їхній зміст і не могли порушити питання про свої права, не маючи документів. Того ж року імперський Сенат двічі відмовлявся затвердити посадником Києва українця, поступившись лише після того, як було доведено, що у місті немає жодного росіянина, який міг би претендувати на цю посаду.

За правління Анни Іоаннівни та її могутнього фаворита — німця Ернста Бірона — старшину Лівобережжя огорнули фаталістські настрої, її представники уникали громадських справ, зосереджуючись натомість на приватному житті. До цього, зокрема, спричинилося застосування ганебного принципу «слова й діла», за яким найменша критика чи незгода з царським режимом чи то на словах, чи на ділі ставили людину під загрозу Таємної канцелярії, де її допитували, піддавали тортурам, могли засудити до страти чи заслання. Більше того, за принципом «слова й діла» навіть найближчі друзі або члени сім'ї громадянина були зобов'язані доносити владі про його підозрілі розмови та поведінку. Відтак страх і підозріливість стали на Лівобережжі буденним явищем.

За «біронівщини», тобто періоду панування фаворита цариці Анни, селяни й козаки також тяжко терпіли. Найбільші їхні лиха були пов'язані з російсько-турецькою війною 1735 -1739 рр., в якій Лівобережжя слугувало головним плацдармом імператорського війська. Протягом цих 4-х років було мобілізовано десятки тисяч українських козаків і селян. Втрати українців у цій війні сягнули 35 тис, що для населення близько 1,2 млн. становило величезну цифру. До того ж у 1737 - 1738 рр. Україна була вимушена утримувати власним коштом від 50 до 75 російських полків. Це коштувало Гетьманщині 1,5 млн. карбованців, або в 10 разів більше за її річний бюджет.

Випробування, перед якими поставила українців російсько-турецька війна, були для них подвійно нестерпними, оскільки цій війні передувала довга низка спустошливих конфліктів. Переважна більшість козацько-польсько-російсько-турецьких воєн, що тривали мало не століття, точилася саме на Україні. До 1740 р. країна зовсім знекровилася. Навіть російські офіцери, які проїжджали нею, були вра-

жені картиною її занепаду. Протягом наступних десятиліть українська старшина скаржитиметься на те, що їхня земля не в змозі оправитися від цих руйнувань.

Та все ж «Правління гетьманського уряду» спромоглося хоч на одне творче досягнення. Через плутанину в нормах українського права, яке все ще спиралося на Литовський статут XVI ст., у 1728 р. було створено кодифікаційну комісію. У 1744 р., через 16 років діяльності, комісія, до якої входило 18 членів, нарешті уклала новий кодекс під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ».

У 1750 р. посаду гетьмана відновила імператриця Єлизавета Петрівна для брата свого фаворита Олексія Розумовського — Кирила. По смерті Єлизавети й воцаріння Катерини II, наприкінці 1764 р. гетьманський уряд було остаточно ліквідовано, Лівобережною Україною почала правити Друга Малоросійська колегія. А 1782 р. полковий, адміністративний лад був відмінений царським урядом, і Гетьманщина припинила існування. Її землі увійшли до складу новоутворених Київського, Чернігівського й Новгород-Сіверського намісництв.

Нова Запорозька Січ

Закладена українськими козаками, переселенцями до Туреччини після розгрому Запорозької Січі російським та українським військами 1709 року, (за допомогу верхівки Мазепи). Прагнучи надійніше захистити від турецьких і татарських орд південні рубежі держави й готуючись до війни з Туреччиною, російський уряд 1734 року дозволив козакам повернутися на батьківщину й збудувати в кількох кілометрах від Старої Січі (Чорто-млик) Нову Січ — на одному з півостровів, що сильно виступав у Дніпро. Там було зведено фортецю з земляним валом, баштами і ровом з водою. Запорожці також збудували кілька невеликих укріплень вздовж кордону з Кримським ханством.

На відміну від старої Запорозької Січі, у Новій багато часу й сил віддавали сільському господарству. Там було розвинуте землеробство. Більш охоче, ніж раніше, займалися скотарством й промислами. Січ була оточена господарськими садибами, (зимівниками), що належали старшині й заможним козакам. Багаті козаки експлуатували й обирали бідних, використовуючи їхню працю за безцінь. Основна маса запорожців жила не в самій Січі, а в слободах, яких налічувалося більше 100. На кінець існування Нової Січі в її володіннях мешкало близько 100 тис. чол.

За традицією в Новій Січі зберігалася виборність кошового й курінних отаманів, різної козацької старшини. Однак демократія та мала

здебільшого показний характер. Всіма справами заправляли кошовий отаман, старшина й багаті козаки. Залежна від них біднота звичайно голосувала за їхніми вказівками. Бувало, що доведені до відчаю злиднями й важкою працею сіромахи повставали, примушуючи тікати кошового й старшину. Але потім все і знову ставало на свої місця. Військо Нової Січі поділялося на 38 куренів (загонів), завданням яких було оберігати південні рубежі від нападів татар і турків. Під час двох російсько-турецьких війн (1735—1739 рр. та 1768—1774 рр.) запорозька піхота й кіннота доблесно билися з ворогом й великою мірою зумовили успіхи російської армії, командування якої віддало належне мужності й військовій майстерності запорожців. Але потім царський уряд своєрідно «віддячив» січовикам.

Козацький устрій і відносини

У 1764 р. закінчується хоч і гірке, та все ж схоже на самостійне, життя не тільки козацтва, але й самої України. З самого початку царювання Катерини II поспішає знищити самостійність України. Зараз ми поглянемо на те становище і устрій, які здобула собі Україна за той чималий час тяжкої боротьби за свою волю і права. Як бачили ми вже й раніше, виборчий лад у козацтві був основою усього державного ладу України: від Гетьмана й до нижчого урядовця по містах і селах, від митрополита, котрого обирало духовенство і старшина, і до простого пана-отця, котрого вибирали парахвіяне - скрізь був виборчий лад. Щоб зрозуміти велику вагу цього ладу, погляньмо, що уявляла з себе Україна за часи од Богдана Хмельницького і до Розумовського.

Уся Україна була поділена на полки (немов би губернії), а полки— на сотні (повіти), і було їх у кожному полку від 11 до 20. В кожній сотні, окрім сотенного міста, було ще кілька міст, містечок і сел. Головний город, або місто полка, де жила уся полкова старшина, звався полковим містом, або город, а головне місто сотні - звалося сотенне місто.

1). Полки на правому боці Дніпра були такі:

Чигиринський, Канівський, Білоцерківський, Брацлавський, Київський, Подольський або Могилевський, Черкаський, Корсунський, Уманський, Кальницький (дехто зве Вінницький), Паволоцький;

2). Полки на лівому боці були:

Переяславський, Миргородський, Прилуцький, Чернигівський, Лубенський, Полтавський, Ніжинський, Стародубський і Галицький.

З 1763-го року Гетьман Розумовський відділив, суд від військової управи, а через це Україна, котра за його часів поділялася на 10 полків, була поділена ще на 20 повітів так:

► - у Київському полку повіти — Козелецький і Остерський;

► - у Чернигівському: Чернигівський і Мінський;

► - у Стародубському: Стародубський і Погарський;

► - у Ніжинському: Глуховський, Батуринський і Ніжинський;
► - у Переяславському: Переяславський і Золотоношський;
► - у Прилуцькому: Прилуцький і Іваницький;
► - у Лубенському: Лубенський і Роменський;
► - у Гадяцькому: Гадяцький і Зеньковський;
► - у Миргородському: Миргородський і Остаповський;
► - у Полтавському—Полтавський.

Поділена таким способом Україна керувалася виборними урядовцями, і на чолі їх стояв Гетьман.

1). Гетьман мав титул «ясновельможний», мав «булаву влади». Вибирав його увесь народ на Раді, і він був заступником Українського народу, його державцем, найстаршим судією і військовим начальником. Він повинен був робити те, що волить народ, що порадить Генеральна рада; у всяких дрібних справах він теж повинен був радитись із Генеральною старшиною, котра була його постійною Радою.

Гетьман видавав до всього народу свої укази, які звалися універсалами. Він мав велике право—роздавати землі. Уся земля була тоді козацько-військова, але головою усього війська козацького був Гетьман, то йому і надали право роздавати землю та видавав з своєї канцелярії універсали. Пізніш, після Мазепи, цю гетьманську владу було зменшено: земельний універсал мав тоді силу, коли його затвердить Московський уряд.

Крім власті воєнної та адміністративної (щодо всякого порядку), Гетьман мав ще силу над фінансами, він мав право збирати податки. Найбільший дохід був не з налогів, а з торгівлі та з промислів, або реместв. Усі ті гроші йшли у військову казну. Фінансова справа велася не гаразд,—не через те, щоб гроші розкрадали, просто не було порядку. Дуже довго власні гетьманські гроші лічили разом з військовими, і аж за Данила Апостола почали відрізняти фінанси гетьманські від військових. Тоді ж постановлено було окремого урядовця, котрий звався Генеральним підскарбієм, по теперішньому часу це міністр фінансів.

Гетьман, та й уся козацька старшина, жалування не мали, а брали платню натурою. В Україні були такі маєтки, що відписано їх було «на гетьманську булаву». Такими місцями в Правобережній Україні були: староство Чигиринське і містечко Обухів з своєю округою, а в Лівобережній Україні—Батурин з селами, котрі лежали навкруги; друге таке місто був Гадяч з округою і велика Шептаківська волость на півночі Чернігівщини.

Доходи з них йшли Гетьманам замість жалування. Помалу Московський уряд зробив з Гетьмана слухняного урядовця, котрий прислухався до бажання уряду, а не народу, і Гетьман, спираючись на

уряд Московський, почував себе незалежним від народу, з історії того часу ми бачимо, що не раз, навіть обирали Гетьмана не по своїй охоті, а з примусу.

Коло Гетьмана було чимало урядовців – це Генеральна старшина. У Генеральній старшині, з титулом «Вельможних», були:

2). Генеральний обозний, він завідував усією артилерією: військовою, городковою і кріпосною. У його відомі було забезпечення війська усім необхідним, від коней і фуражу – до амуніції і харчів. Під час походу він повинен був поставити на квартири військо, ставити обоз та укріпляти його. В ті часи обоз треба було обкопувати валами та ровом, і цим завідував Обозний. Гарматна наука в Україні стояла тоді дуже високо, у Глухові та Батурині були свої майстерні, де виливали гармати.

Генеральний обозний так само, як і інші козацькі урядовці, замість жалування мав «рангову маєтність», так звалося село або кілька сел, котрі були одписані якомусь урядовцеві. На Генерального обозного одписувалася рангова маєтність у 400 дворів.

3). Далі йшов Генеральний військовий писар, те, що тепер кажуть канцлер. Він мав найбільшу силу на нараді старшин; він був начальником Генеральної канцелярії, в котрій були старші та молодші канцеляристи. В канцелярію йшли люди освічені, такі, що закінчили Київську Духовну Академію. Знаком влади писаря була печатка та каламар (чорнилиця). Через руки писаря переходили усі найважніші державні справи і документи: гетьманські універсали, зносини з урядом Московським чи Польським і з чужоземними державами, поки Гетьман мав право зноситися з ними. Генеральний військовий писар мав рангові маєтності — 400 дворів,

4). Генеральні судді (двоє). Вони по черзі бували за головуючих в Генеральному суді. Це був найвищий суд на Україні, і на нього подавати апеляції не можна було. А в Генеральний суд подавали апеляції з сотенних та полкових судів. Були й такі справи, що просто йшли в Генеральний суд без попередніх розглядів: справи земельні, з міськими магістратами, то що. Генеральні судді мали також свої рангові маєтності — по 300 дворів.

5). Генеральний Підскарбій—міністр фінансів. Завідував він Генеральною скарбницею і скарбовою канцелярією, усі прибутки і видатки державні. Заведено цю посаду було пізніше, за Гетьмана Данила Апостола.

6). Генеральний військовий осавул. Це мов теперішній «старший чиновник особових доручень». Завідував він усіма військовими справами на Україні. Усі полковники були йому підвладні, їх було при Гетьманові один, а опісля двоє. Осавул мав рангову маєтність на 200 дворів.

7). Було два урядовці, котрі мали право засідати в Генеральній раді, це Генеральний військовий хорунжий і Генеральний бунчужний. Вони були потрібні тільки для церемоній: Хорунжий носив хоругв на парадах і в поході, а Бунчужний носив бунчук (кій з кількома кінськими хвостами, прив'язаними до нього). Обидва ці урядові посади були й при полках та сотнях, тільки бунчуки у них були менші.

8). Коли Мазепа задумав завести свою українську шляхту, він завів ще так званих бунчукових товаришів. Це була тільки почесна варта, (охорона) коло Гетьмана.

Оці усі урядовці, з Гетьманом разом становили Генеральну старшину і були центральним (осередковим) урядом в Україні.

9). Далі йдуть полковники і полкова старшина по підрозділам.

Полковників вибирав увесь полк, але й цю виборчу посаду Московський уряд (після Мазепи) скасував і почав сам «настановляти» полковників. Полковникові були підвладні усі справи військові, земські, судові і поліційні у своєму полку разом з полковою старшиною. Клейноди полковницькі схожі з гетьманськими: це хоругв, бунчук і, замість булави, пернач,—це теж булава, тільки не кругла, а з листків якого-небудь металу. Пернач полковник повинен носити завжди з собою, як на війні так і дома, коли виходив куди. Крім того, у кожного полковника були ще невеликі перначі залізні або мідні; їх він давав, замість паспорта, тим людям, котрим доручав якусь козацьку справу.

Полковий обозний — завідував обозом, полковою гарматою і пушкарями. Полковий суд, або як зараз кажуть при розгляді козацьких справ: «Суд Козацької Честі». Усі судові посади оплачувалися з тих справ, що до них поступали. Як ми уже зазначали, найвища судова установа в Україні був — Генеральний суд; вище вже за нього був Гетьман. До Міського суду належали карні справи, або як їх тепер звуть „кримінальні"; до Повітового, або Земського суду, належали справи земельні, про права і грошові. Далі йшов суд Підкоморський, це немов волосний суд.

Шляхта українська була з старшини і дідичів, (дідичами звали тих, що держали землю) і з тих чужоземних дворян, котрі здавна осіли в Україні. Наприклад, по Статуту Литовському вони мали такі привілеї:

1) Мали право вибиратися на всякі виборчі посади і так само й вибирати короля;

2) Мали волю продавати, застановляти або дарувати, кому захочуть, своє майно земельне, котре досталося їм або через спадщину, або через вислугу, або куплене;

3) Вільні були від постоїв і усякої натуральної повинності;

4) Ніхто не мав права відняти у них їх посади і позбавити їх шляхетства без рішення з обов'язковою присутністю на цих заходах;

5) Ніхто не мав права заарештувати їх без суду;

6) Мали право їхати, куди завгодно і в чужі краї, окрім ворожих;
7) Усі шляхтичі, од найзаможнішого до найбіднішого, були рівні.

Міщанами звалися жителі полкових і сотенних городів. Вони вибирали собі заступників, міських отаманів, котрі творили суд і слідкували за порядком. Але було чимало міст: Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Погар, Мглин, Козелець, Остер, Новгород-Сіверський котрі мали давне Магдебурське право про яке ми писали раніше. Міщани в цих містах мали свого війта і Магістратський суд. Про міщан немає чого багато оповідати, хоч часом їм доводилося брати участь у справах козацьких і несли усі тяготи козацькі. Проте життя міщан було спокійніше од інших людей, і вони могли спокійніше собі крамарювати чи займатися ремеслом, хліборобством та інше.

Селяни, або посполиті, за котрих повинні були думали Гетьман і старшина, були в ті часи доволі безправні. Хоч їм і була надана воля, переходити з місця на місце, але землі свої а ні продавати, а ні застановляти вони не мали права без волі дідича, (тих, хто тримав землю). Окрім цих селян із землею, що віддавали податки натурою, в Україні була ще одна верства людства, котра прозивалася «сусіди», або «підсусідки». Вони землі своєї зовсім не мали, а сидячи на землі заможних дідичив, старшин, козаків або й простих селян, брали в їхню землю під скіпщину, котра в ті часи була не дуже велика.

З часів Мазепи землю почали давати разом з людьми, і вимагали щоб селяни слухалися – «робили послушенство» своїм новим хазяїнам. Це ще не було кріпацтво, бо кожен міг покинути орендовану

землю. Послушенство було, або подать натурою, або кілька днів на тиждень відпрацювати роботами. За часів Гетьмана Самойловича такі роботи, робили вже два дні на тиждень, а далі кількість днів все більше, аж поки у 1763 році цариця Катерина не завела справжнього кріпацтва: вона заборонила селянам переходити од одного пана до другого, а пізніше завела інші кріпацькі порядки, які були в Московщині та всяке право панів до селян.

Козацьке Запорожжя, як і раніш, жило незалежним вільним життям і було притулком для усіх, кому важко жилося в Україні. Але після того як Січовики, за Гетьмана Апостола, повернулись з Алешок і знов «піддалися» Російській державі, життя їх надто погіршало. Їхні землі були подаровані вихідцям з Сербії, Болгарії та Молдавії за те, ще ті вихідці допомагали колись Петрові І у його походах проти Турції. Сварки за ті землі з тими чужинцями були постійні і Запорожці скаржились на них Московському урядові. Але це мало що допомагало, бо найбільше такі справи закінчувалися не на їх користь, а уряд ще більш гнівався на Січовиків, він почав дуже неласкаво дивитись на них, як на неспокійних та бунтівних людей.

А зараз подивимося, що відносилося у XYIII ст. до землі, або «Вольності Запорожські». *Ці землі були поділені на 8 паланок*:

► - Кодацька паланка—у Катеринославскому повіті,
► - Самарська—у Новомосковському повіті,
► - Орельська—у Павлоградському і Катеринославському пов.,
► - Протовчанська—у Павлоградському, Новомосковському і Катеринославському повіті,
► - Інгульська—у Херсонському і Александрійському повіті,
► - Прогноїнська—на Кінбурнській косі проти Очакова,
► - Кальміуська— в Александрійському і Бердянському новіті,
► - Буго-Гардівська—в Ананьївському і Елисаветградському повітах.

На границях Запорожжя постійно стояли сторожі із Січовиків:

► - у Переволочні—од Гетьманщини,
► - в Бахмуті—од Слобожанщини,
► - на р. Кальміусі — од Донців,
► - у Микитина перевозу проти Очакова—од татар,
► - на р. Гарді—од поляків.

Тепер подивимося хто і як керував у Запорозькій Січі.

Старшину Запорозьку вибирали усією козацькою громадою.

1). Кошовий отаман, Військовий суддя, він же й скарбничий;

2). Військові: писар, обозний, осавул, булавний, хорунжий, бунчужний, перначовий, довбиш, пушкар, тлумач (перекладник), шафарі - (збірники на перевозах та інших місцях), кантаржий (доглядав за військовими справами і збирав ралець, або платню на Січовому

базарі(.

3). Канцеляристи та інші писарчуки.

4). Курінні: отамани, хоруижі; полковники до паланок, писарі до паланок, осавули до паланок, канцеляристи до паланок.

Усіх посад на Запорожжі було 149. Окрім того ще був отаман Січової школи, де вчилися діти Запорожців на кошти Січовиків.

У Січі була церква Покрови, ще 14 церков по паланках, та 2-ві похідні церкви і Самарський монастир. Усі вони були підвладні тільки Київському Межигорському монастиреві і не залежали од митрополитів. Ігумен Межигорського Спаса настановляв до Січової церкви священників, а біле духовенство по паланкових церквах висвячував єпископ Кошової церкви святої Покрови, котрий вважався головним усього духовенства Запорозького.

У цьому періоді, як і раніш, освіта в Україні була не аби яка: у кожному селі при кожній церкві була своя школа; у ній вчили читати і писати д'яки, що виходили з Київської Академії та українських Семинарій. Середню, як тепер кажуть, освіту давали тільки Чернігівські і Харківські Колегіуми та Семинарії, а вищу освіту отримували у Київській Академії.

А). У Чернігівському Колегіумі, наприклад, тільки третя частина дітей була з духовного стану, а дві третини було там дітей старшини, козацтва, ремісників і селян.

Б). У Київській Академії вишу освіту здобували не тільки українці, а були учні і з-за границі.

За Гетьмана Розумовського, перед смертю імператриці Єлизавети, у Батурині мав бути заснований університет, але з новим царюванням це діло залишено, а далі не те що університет, а й школи потроху закривали в Україні, а через те й народ втрачав освіту, він втрачав любов до держави. Про таку любов пише автор Теплов, котрий був при Розумовському, що як би було засновано університет в Батурині, то там би не бракувало ніколи учеників, як у Московському та Петербурзькому університетах: «Про охоту люду Малоросійського до науки немає чого й казати, — пише він, бо на Україні здавна заведені школи, без жадної помочі од уряду, а учеників, хоч вони не мають за вчення ніяких нагород (привілеїв або чинів), не тільки не меншає, а все більше та більше стає».

Другий сучасник того часу Шафонський (російський урядовець) свідчить: «… про Українців мусимо по правді сказати, що вони дуже охоче йдуть у науку: не тільки діти заможних, а навіть і найбідніших міщан та козаків з доброї волі до школи ідуть».

Київська Академія стала у великій пригоді Московській державі; з неї вийшли такі діячі і письменники, як Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Георгій Кониський та інші: всі вони залишили після себе

коштовні твори і мали чималий вплив на тогочасні події.

Ця козацька доба дала нам ще кілька письменників. Так, Генеральний підскарбій Яків Андрійович Маркович залишив після себе записки, він записував щодня усякі події від 1716 до 1767 року; Генеральний хорунжий Микола Данилович Ханенко, правнук Правобережного Гетьмана Михайла Ханенка, залишив нам:

1). « Діаріуш, або Журнал, щоденна Записка случающихся при дворі Гетьмана оказій і церемоній»,

2). «Дневник Генерального хорунжого Миколи Ханенка з 1719 по 1723 р., і з 1727 по 1753 р.»

3). Окрім того, Бунчуковий товариш Петро Симоновський написав: «Коротке описаніє о козацьком Малоросійському народі».

Любов до освіти і письменства у цю козацьку добу чим далі, то все більш почала ширитись, і хто може сказати, якого б розвитку вона дійшла, як би життя України йшло своїм природнім шляхом і як би вищі верстви людяності Української не відчахнулися від свого народу, не поласились на те московське дворянство та залишилися на віки вірними синами свого краю і народу!

На жаль, ганяючись за особистою вигодою, заради власної користі, вони на довгий час спинили розвиток та вбили вільний дух. Але помилилися такі мужі, козацьку Україну не можна вбити і саме тоді, коли вмер той старий напрямок, на руїнах його воскресла нова козацька доба — відродилася знову Україна. Почався новий період — нової Української державності і вільного козацького духу, чим далі, то все дужче росте і шириться, не вважаючи ні на які перешкоди та перепони на своєму шляху.

Правляча верхівка Російської імперії вже давно плекала плани знищення Нової Січі—цього «гнізда бунтівників», як називали Січ придворні Катерини II. Бо Січ була притулком для селян та міщан, що тікали від панського гноблення, й завжди підмовлялася видавати їх колишнім власникам. З іншого боку, уряд Катерини II був невдоволений прагненням старшини Нової Січі до автономії. Самодержавна Росія не бажала миритися з будь-якою, навіть класово обмеженою, демократією на Січі. Все це разом вирішило долю останньої.

Наприкінці травня — на початку червня 1775 р. царське військо, що поверталося з походу проти Туреччини, зненацька захопило Нову Січ. Кошовий отаман П. Кальнишевський і частина старшини за звинуваченням у зраді були відправлені в заслання, а укріплення Січі були зруйновані, козацькі землі роздані поміщикам, самих козаків повертали у кріпацтво. Так було насильницьки призупинено, але не ліквідоване Запорозьке козацтво, що уславилося подвигами в ім'я захисту рідної землі від польських, татарських, турецьких та інших загарбників.

Багато козаків пішло до інших земель і там почали створювати нові козацькі громади. Частина козаків пішла за Лиман, а звідти втекла до Туреччини, султан прийняв їх, надав землі в Добруджі, де вони заснували другу нову Січ під назвою Задунайська Січ.

Від того часу, як люблять писати інші автори «скасовано Запорожжя», проминуло декілька часу. Ми просимо таких авторів трактувати не «скасовано Запоріжжя», а призупинено дії козацтва Запорозької Січі, бо коли Запорозьке військо знову стало потрібним російському урядові, він швидко направив свого гінця – Потьомкіна, «збирати козаків». Потьомкін побачив, що трудно вести боротьбу з турками без козаків, які добре знають південні степи і способи, як вести боротьбу з турками та татарами. Для цього він задумав відновити Запорозьке військо і об'явив про це Указ. На цей Указ зразу з'явилася сила охочого, як козацького так і іншого люду.

Було створене Бузьке козацьке військо (1787). Звалося воно так через те, що козаки одержали для поселення не старі запорозькі землі, які тоді пороздавав російський уряд, а землі між Дністром та Бугом. Під час цієї турецької війни, був відвойовано новий шмат земель, так званий «Очаківський пашалик».

Та хоч Бузьке козацьке військо принесло велику користь Росії у цій війні, взяло фортеці Кінбурн, Хаджибей та інші, затриматись довго козакам на Бузькій території не довелося. Скоро в Петербурзі почули, що завойовано Очаківський пашалик, зараз же придворні почали випрошувати собі у цариці тамошніх земель. Таким чном, Потьомкін опинився в трудному становищі, пообіцявши раніше ці землі козакам.

Тоді він випросив для козаків інші землі, відвойовані у кримських ханів, між річками Єрєю і Кубанню, на східному березі Азовського моря. Це так звана Кубанська земля. Козаки згодилися на цю пропозицію, оселилися там (1793) і стали відомі під назвою кубанських козаків, які в різних перипетіях прожили до нашого часу. Виходить, що від корнів Запорозької Січі – пішли кубанські козаки, але з часом у них

виробився зовсім новий спосіб життя. Замість куренів, новостворені козаки поділилися на станиці, тобто на села, в яких стали жити вже вкупі зі своїми сім'ями. У своєму внутрішньому житті вони залишили військовий лад і зобов'язалися тільки давати певних людей на війну.

Оскільки сімейно-козацький устрій проживання був приємний народові, до кубанських козацьких поселень швидко надходив різний люд. З періоду виборів першого кошового отамана, (Головатого) їх було 6000 чоловік, за короткий час їх число дійшло до 200 тисяч. Було утворено Чорноморське козацьке військо.

Великий приріст людей Чорноморського козацького війська пояснюється тим, що на Чорномор'я стали тікати кріпаки з усієї України. Що далі, тим більше скорочувалася крайова автономія Чорноморського козацького війська: отамана і всю старшину не вибирали, а став їх незабаром призначати царський уряд. З початку царювання Олександра II, в Чорноморському війську зроблено великі зміни. Після Указу з 1864 року велено злитися в одну одиницю Чорноморському війську і лінійному козацькому війську з великоросів, що жили на схід від Чорномор'я. З'єднаним військам надано загальне ім'я - Кубанське військо.

Повернемося до тих запорожців, що оселилися за Дунаєм і дістали від турецького уряду землі на Добруджі. Ці козаки мали дуже неспокійних сусідів. Це були так звані «Некрасові», російські козаки – розкольники, що втекли туди з Донської землі ще за часів Петра I через релігійні утиски. Запорожці не могли вжитись з ними через те, що «Некрасові» вважали всю добруджську територію своєю власністю.

Тоді запорожці попробували ще раз перемінити оселю. Послухавшись австрійських агентів, вони ввійшли у відносини із австрійським цісарем Иосифом II (1785), і той погодився дати їм землі на військовій границі, яку заводив того часу уряд, щоб захистити державу від турецьких нападів. На цій границі уряд, вже були поселені серби, босняки, румуни, а тепер тут дали землі і запорожцям у двох провінціях — Бакча і Башт, де Тиса вливається в Дунай. Але довго запорожці не могли витримати суворого австрійського режиму, дріб'язкового контролю над усім своїм життям, і в році 1811 —1812-му вони знову повернулися в Добруджу.

Турецький уряд не утискав їх, і козаки знову, в котрий раз заснували Січ із виборною старшиною і дали назву Задунайське Військо. Це так зване Задунайське військо почало збільшуватися втікачами з України. Таким чином Задунайські козаки заселили тут багато сіл, які турки прозвали козацькою Раєю. У 1828-го році, під час великої війни царя Миколи I із турками, російська армія зайняла Добруджу в той час, коли задунайських козаків викликав турецький уряд на службу до Царгорода і на місці лишилося їх не більш як 500 чоловік. Кошовий

отаман Гладкий прийшов із цією рештою до російського табору, приніс покуту, (покаяння) і цим козакам дозволено повернутися до Росії. Тут їм дали землю біля Ростова-на-Дону, де вони поселилися і створили так зване Азовське військо. Виходить, що і в цьому козацькому стані, основні корні від Запорозької Січі. З тими козаками, що лишилися в Добруджі, турецький уряд обійшовся дуже суворо. За зраду тієї частини козацької старшини, усю військово-козацьку організацію Задунайське Військо – скасовано, і дотепер козацькі нащадки живуть ще там по селах, тільки не користуючись уже давнішими привілеями.

З Азовським військом трапилось те ж саме, що й з Чорноморським За короткий час воно розрослося на декілька десятків тисяч чоловік завдяки тому, що до нього багато перебігло народу з України. На початку царювання Олександра II, як ми казали це військо переформували, частина козацьких станиць було переведено на східний берег Чорного моря. Там козаки дістали оселі між Анапою і Сухум-Кале.

Є ще третє козацьке військо, дуже оригінальне, засноване далеко пізніше і зовсім незалежно від Запорожжя, але має українське коріння. Назва - Терське Військо

З давніх часів область Терека на Кавказі переповнена козаками. Ще в XVI ст. багато рязанських козаків стало тікати на південь, коли Москва заволоділа Рязанським князівством. Ці козаки довго десь пропадали по степах, і тільки в XVI ст., коли Росія почала завойовувати Кавказ, об'явилися у Кабардинській землі. Це так звані «гребенські козаки». Окрім них, там живуть іще «кізлярські і моздокські козаки», але ж західний куток Терської області, а власне, Владикавказький округ, займають козаки українського походження, які попали туди ось з якого приводу.

У 1831 р., під час польського повстання, московський уряд звелів сформувати два козацькі полки з полтавців та з чернігівців. Коли полки ці повернулися після того, як повстання втихомирено, малоросійський генерал-губернатор князь Рєпнін не відпустив їх додому, а держав при собі, часто наглядав за ними, муштрував їх і любив слухати їхніх пісень. За царювання Миколи I на цього, генерал-губернатора дивились як на чоловіка, що придбав собі великі симпатії серед українців, і вважали його мало не за сепаратиста, тим більш що він був онуком останнього гетьмана, Розумовського. З приводу того, що він не розпускав ці козацькі полки, на нього зробили донос цареві, що ніби він хоче зробитися Великим гетьманом.

У Стародуб приїхав від царя флігель-ад'ютант і заарештував

генерал-губернатора, а козаків цих зараз же відправив на Кавказ на війну з черкесами. Через декілька років, ці козаки попросили дозволу повернутися додому, але ж їм звеліли там лишитись і завести свої оселі. На ці оселі прийшов Указ дати стільки землі, скільки козаки самі захочуть. Усі ті козаки були нежонаті, бо пішли на військову службу зовсім молодими ще парубками. Через те вони відповіли урядові, що їм трудно селитись, не маючи сім'ї. Тоді уряд звелів по числу козаків зробити набір дівчат серед державних хліборобів Полтавської і Чернігівської губерній. Необхідну кількість незаміжніх дівчат набрали швидко і етапом відправили на Кавказ, де козаки з ними потім передружилися. З того часу і повиростали українські станиці серед Терського війська. Кожна сім'я давала нове потомство славних українських козаків.

Таким чином, старі козацькі, народні пісні й оповідання про дівочий набір та «примусове» створення українських, козацьких сімей на Кавказі - не легенди і мають правдиву історичну підставу.

Гайдамаки - як представники козацтва

Читачі часто питають, а гайдамаки мають відношення до козацтва. Гайдамаки – це народні повстанці на Правобережній Україні, що залишалася до кінця XVIII ст. під владою Речі Посполитої. Гайдамаками (від тюркського «гайде» чинити свавілля, турбувати) польська шляхта так презирливо називала учасників національно-визвольних рухів в Україні, що пожвавилися в перші десятиріччя XVIII ст. на Волині та Поділлі, а в середині XVIII століття охопили Київщину. Гайдамацькі рухи тривали до кінця 60-х р. XVIII ст. й зрештою вилилися у грандіозне повстання, що увійшло до нашої історії під назвою «Коліївщина».

У старій польській та й у вітчизняній дореволюційній літературі гайдамаки найчастіше розглядалися як бандити й грабіжники, що мали козацькі корні і винищували багатіїв, особливо польської та єврейської національностей. Не виправдовуючи жорсткостей, які часто чинили гайдамаки (зауважимо, що їхні супротивники поводилися не краще), сучасна історіографія бачить у них козацький дух, борців проти феодального гноблення й культурно-національного поневолення, проти унії, «покатоличення» українського народу.

Гайдамацькі загони об'єднували найбільше селянство, неімущих запорозьких козаків та безправних міщан-ремісників. Вони починали свою діяльність звичайно навесні, руйнуючи й спопеляючи панські садиби, костьоли, уніатські церкви й монастирі, нападаючи на орен-

дарів, лихварів, шинкарів — на всіх, хто гнобив чи допомагав магнатам і шляхті Речі Посполитої експлуатувати й грабувати український народ.

Гайдамацький рух, отримав відверто національне й релігійне забарвлення (спочатку спрямований проти унії й католицизму), а потім об'єктивно переслідував антифеодальні й національно-визвольні цілі. На чолі загонів стояли, як правило, досвідчені запорозькі козаки, котрі мали військовий досвід.

Поступово гайдамацький рух поширився з Правобережної України на Західну, зливаючись у передгір'ях Карпат з рухом опришків. Для боротьби з гайдамаками українські та польські пани створювали загони надвірних козаків, які нерідко приєднувалися до тих же народних гайдамаків. Локальні та розрізнені виступи гайдамаків у 30—60-х рр. XVIII ст. переросли у великі народні повстання.

Перше таке повстання спалахнуло 1734 р. Одним з його проводирів на Поділлі був сотник надвірних козаків Верлан, що оголосив себе полковником.

І Верлан, й інші козацькі ватажки гайдамаків вірили, що православна Росія підтримує їхні виступи проти польських панів, католицьких та уніатських священиків і ченців, поширювали чутки, начебто мають царський указ, який дозволяє їм знищувати шляхту, католицьке й уніатське духовенство. Гайдамаки сподівалися, що Росія прийме Правобережну Україну до свого підданства, та їх надії були марними.

Наступне велике повстання гайдамаків сталося 1750 р. й охопило Київщину та Поділля. Воно було придушене польським військом за допомогою уряду Катерини II, котра вороже ставилася до будь-яких народних рухів, небезпідставно побоюючись, що «бунт» перекинеться на Лівобережну Україну. Так само царські солдати придушили відоме гайдамацьке повстання на чолі з козаками у 1768 р.— «Коліївщину».

Стихійні, погано організовані й розрізнені гайдамацькі повстання об'єктивно розхитували Річ Посполиту й сприяли об'єднанню Правобережної України з Лівобережною, що стало 1793 р. Гайдамацький рух на чолі з козаками, відображений великим Т. Шевченком у поемах «Гайдамаки» і «Холодний Яр».

Гайдамащину, Гетьманщину та Коліївщину не тільки не забули — пам'ять про них допомогла започаткувати нову добу в українській історії, де з нащадків козацької старшини вийшло багато діячів, що сприяли формуванню національної свідомості українців.

Історія цих повстань стала ключовим явищем національної історії та державотворчих змагань. Приклад самоврядування, що вони дали надихає нові покоління українців у їхніх прагненнях створити свою власну національну державу.

Опришки – як козацька спільнота

Народні борці проти феодального й національного гноблення в Галичині, на Закарпатті й Буковині. Назва, як гадають сучасні вчені, походить від лат. слова «нищити, утискати» і пов'язана з тим, що вони винищували й утискали шляхту, орендаторів, багатіїв, католицьких та уніатських священиків і ченців. Уперше опришків галицького походження згадує документ за 1529 р. Вони базувалися в основному у Карпатських горах. Користувались підтримкою місцевого населення, захищали його від експлуататорів, магнатів і шляхти, а також від утисків католицького й уніатського духовенства. До загонів опричників на чолі з козацькою старшиною, сходилися викинуті з суспільства люди: біглі кріпаки, пригнічувані феодалами й багатими майстрами, міські ремісники, слуги та інша біднота. Звичайно опришки, так само, як і гайдамаки, починали свої дії навесні й продовжували їх до осені. Виступали невеликими загонами, застосовуючи партизанську тактику несподіваних нападів, чому сприяло їхнє прекрасне знання місцевості. До боїв із регулярним військом опришки звичайно не вв'язувались.

Особливо розгорнувся рух опришків у роки Визвольної війни 1648—1654 рр., коли вони штурмували магнатські й навіть королівські замки, допомагали козакам Б.Хмельницького. Наприклад у 1653 році разом з військом українського гетьмана Б.Хмельницького воювали проти польсько-шляхетського війська 2-тис. загін опришків під проводом Харачка. Опришники взаємодіяли з гайдамаками у XVIII ст., особливо під час великих повстань, що охоплювали Правобережну й Західну Україну.

Після загарбання Австрією Галичини й Буковини (1772—1774 рр.) рух опришків тривав довго. Протягом першої половини XIX ст. у Галичині, на Закарпатті й Буковині діяло понад 50 загонів опришників під керуванням як козаків, так і місцевих лідерів. Останнім відомим ватажком опришків був М. Драгомирук, публічно страчений у Коломиї в середині XIX ст.

Опришницький, як і гайдамацький рухи підточував підвалини феодального ладу, сприяв боротьбі українського народу за соціальне й національне визволення. Перифразуючи ми скажемо так:

Були колись Гетьманщина і Оприщина.
Та мабуть вже не вернуться!
Було колись, панували козаки,
Та мабуть більше не будемо.
Але слави козацької, повік не забудемо.

Коліївщина – як нескорений дух козацтва

Коліївщина – це буйне і шалене народне повстання гайдамаків під проводом козаків на Правобережній Україні у 1768 р. проти національного й соціального гноблення місцевих та польських магнатів і утисків з боку католицького, уніатського духівництва, здирства і знущань орендарів, лихварів і шинкарів. Більшість авторів тлумачать терміни «коліївщина» і «колія», як себе називали повстанці, від слова «кіл, або кілок» (основна їхня зброя) й «колоти». Повстання було зумовлене вагомими соціальними причинами. Знущання й утиски народних мас феодалами та їхніми поплічниками досягли апогею. Панщина сягала по 5 днів на тиждень, страшенно виснажуючи, обезкровлюючи селян.

Крім того, людей примушували виконувати безліч додаткових повинностей на користь панів. Різко посилилося релігійно-національне гноблення. Польські феодали вкупі з католицьким і уніатським духовенством здійснювали політику насильницької полонізації й «покатоличення українців», часто знищуючи тих, хто не бажав відмовлятися від православної віри своїх батьків і дідів.

Піднесенню повстання сприяло перебування на Правобережній Україні російського війська, закликаного польським урядом для боротьби з повсталими шляхтичами. Народ Правобережжя, що давно вже прагнув возз'єднатися з лівобережними братами, - повірив, що російські солдати допоможуть звільнитися від іноземного ярма та релігійних утисків. Одначе все сталося інакше.

Повстанців, що скупчилися поблизу Чигирина, очолив козак, виходець із запорозької бідноти М.Залізняк. Він у травні 1768 р. проголосив себе полковником. На початок червня гайдамаки, селяни та інший люд захопили Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав та інші міста.

Повстання охопило всю Київщину й Поділля, швидко поширилося на Галичину й Волинь. Найближчим сподвижником М.Залізняка став І. Гонта. Повсталі жорстоко розправлялись із шляхтичами, орендарями, лихварями, шинкарями, взагалі людьми католицького, уніатського та іудейського віросповідань. Польське панство відповідали їм тим же. Ні одна, ні друга сторона не мали пощади один до одного.

Відчуваючи свою неспроможність придушити могутнє повстання, польський уряд звернувся за допомогою до Катерини II. Тоді правляча верхівка Росії, побоюючись, щоб повстання не перекинулось на Лівобережну Україну, та й взагалі, керуючись почуттям класової солідарності до польських панівних кіл, віддала наказ російському корпусові генерала Кречетнікова, що дислокувався на Правобережжі,

придушити повстання. 27 червня 1768 р. царське військо несподівано оточило табір повстанців поблизу Умані й примусило їх капітулювати. Гайдамаків та інший люд, що були підданими польського короля, видали його солдатам, їх страчували сотнями, завдаючи при цьому нелюдських мук. Піддані Росії повстанці, козаки та інший люд були биті батогами, затавровані й вислані у сибірську каторгу.

«Коліївщина» була стихійним і погано організованим повстанням. Але об'єктивно вона сприяла возз'єднанню Правобережної України з Лівобережною, що й сталося наприкінці XVIII ст.

Возз'єднання українського народу (1772-1795)

Внаслідок Визвольної війни 1648 - 1654 рр. і рішення Переяславської ради 1654 р. Лівобережна Україна була приєднана до Росії. Правобережна ж лишилася в складі Речі Посполитої. Вся друга половина XVII ст. і майже все XVIII ст. минули у безперервній боротьбі народу Правобережної України за возз'єднання з Лівобережною. Спалахували селянські й козацькі повстання, що не раз переростали у визвольні війни на зразок «Коліївщини». Однак несприятлива міжнародна обстановка і внутрішні суспільно-економічні труднощі довгий час не дозволяли російському урядові розпочати боротьбу за об'єднання основних українських земель.

Становище народних мас Правобережної України під гнітом магнатів і шляхти Речі Посполитої у XVIII ст. залишалося, як і раніше, виключно тяжким і принизливим. Невпинно наростала феодальна експлуатація, що супроводжувалась знущаннями й брутальним насильством з боку панів. Дедалі активніше наступали на мову й релігію православного народу католицька й уніатська церкви, чинилися всілякі перепони зв'язкам між Правобережною та Лівобережною Україною.

Слід зауважити, що, прагнучи до «збирання» українських земель у складі Російської держави, її верхівка переслідувала насамперед імперські, загарбницькі цілі. Але об'єктивно така діяльність сприяла возз'єднанні розірваного ще в XIV ст. Польщею, Литвою, Угорщиною та Молдовою - українського народу.

На початку 70-х рр. XVIII ст. Річ Посполита прийшла у занепад унаслідок соціально-економічної відсталості й політичної анархії, що послабили країну, також і у воєнному відношенні. Скориставшись з цього, сусідні держави Австрія, Пруссія й Росія у 1772 р. здійснили її перший поділ, завдяки якому Росія одержала частину Білорусії, а Східній Галичині й Буковині дісталися - Австрії.

У 1792 р. Росія й Пруссія ввели до Речі Посполитої свої війська й наступного року вчинили її другий перерозподіл, за яким до складу Росії увійшла Правобережна Україна.

Нарешті у 1795 р. Австрія, Росія та Пруссія уже у третій раз перерозподілили Річ Посполиту, внаслідок чого вона зовсім припинила існування. За третім поділом до Росії відійшли Східна Волинь та Західна Білорусія.

Який був уклад та що виробляв український народ до розподілу?

Століттями Україна вирощувала пшеницю в достатку, проте вона не мала вигідного виходу на світові ринки. Коли його нарешті за безпечили нові причорноморські порти, хлібороби та купці негайно із цього скористалися. Наприклад, між 1778 і 1787 р. урожаї в Новоросії зросли на 500% . Між 1764 і 1793 рр. обсяг зовнішньої торгівлі у причорноморських портах, і насамперед в Одесі, підстрибнув за 2200%. Землевласники, що раніше вирощували зерно насамперед для власних потреб, тепер відправляли його на продаж. Нарешті Україна перестала бути степовим пограниччям Європи й перетворилася у житницю цілого континенту.

Демографічна й територіальна статистика (XVIII ст.)

На кінець XVIII ст., коли процес зростання населення в Європі різко прискорився, чисельність українців сягнула близько 10 млн. чоловік і після росіян вони залюднили найбільшу в Європі площу. Але не маючи власної держави й перебуваючи під чужоземною владою, українці лишалися малопомітними у політичному відношенні. Дані щодо їхнього розселення по регіонах Російської імперії та польсько-литовської Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. подано в табл.

Територія	**Площа,** тис. кв. км	**Населення, тис. ч.** (приблизно)
Малоросія (Російська імперія)	92	2300
Слобідська Україна (Російська імперія)	70	1000
Південна Україна (Російська імперія)	185	1000
Правобережна Україна (Річ Посполита)	170	3400
Східна Галичина (Річ Посполита)	55	1800
Закарпаття (імперія Габсбургів)	13	250
Буковина (Оттоманська імперія до 1772 р.)	5	150
Разом	585	10000

Українські землі були заселені з нерівномірною густотою. Найбільш заселеним регіоном була Східна Галичина (35 чоловік на 1 кв.

км), потім Лівобережжя (25 чоловік), Правобережжя (20 чол. на один кв.км.) і степові регіони Південної України (5 чоловік на кв. км).

Етнічний склад земель, населених українцями, також коливався від регіону до регіону. Українці складали 95% населення Лівобережжя, близько 90% — Правобережжя, близько 75% — Східної Галичини і близько 65% — Півдня України. Значних масштабів набула міграція населення, що головним чином переселялося з Лівого берега на Правий і особливо на Південь.

Українські землі (поч. XIX ст.)

Переважна частина земель, на яких були розселені українці, перебувала у складі Російської імперії. Адміністративно вони поділялися на Лівобережну Україну, Південно-Західний край і Новоросію. До складу лівобережних українських земель входили дві історичні області — частина Наддніпрянщини і Слобідська область. Територія лівобережної Наддніпрянщини відносилася до корінних земель українського народу і в офіційних актах звалася Малоросією. У 1796 р. була утворена Малоросійська губернія, поділена у 1802 р. на дві — Чернігівську й Полтавську. Слобідська Україна, або Слобожанщина, являла собою колишню південно-західну окраїну Московської держави.

Починаючи з другої пол. XVI ст. на ці, майже незаселені з часів татаро-монгольської навали, землі почали переселятися українські селяни й козаки, що рятувалися від польських магнатів. На значній частині Слобожанщини у 1796 р. була утворена Слобідсько-Українська губернія, яку у 1835 р. перейменували в Харківську. Кордон розселення українців виходив далеко за її межі, на територію Курської і Воронізької губерній. Лише північні повіти двох останніх інтенсивніше заселялися російськими селянами та українськими козаками.

Правобережна частина Наддніпрянщини, або Південно-Західний край (термінологія офіційних документів), у 1796 р. була поділена на три губернії — Київську, Волинську і Подільську. Польська шляхта зберігала тут свої маєтки і посади. Як і за Речі Посполитої, в офіційних установах Правобережжя панувала польська мова. З 1832 р. з метою придушення польського національно-визвольного руху уряд утворив єдину адміністративно-територіальну одиницю у складі трьох губерній під назвою Київське генерал-губернаторство.

У 1802 р. Новоросійська губернія була поділена на три окремі — Катеринославську, Таврійську й Херсонську. Родючі землі Південної України швидко освоювалися селянами та козаками-переселенцями, переважно з Наддніпрянщини. Стихійна народна колонізація допов-

нювалася організованим державою - переселенням. Матеріальна допомога уряду й додаткові пільги спонукали до переселення в Новоросію не тільки козаків, але й десятки тисяч вихідців з інших країн, особливо з поневолених турками-османами - Балканів.

Внаслідок цього міське населення було тут багатонаціональним, як україномовним так і російськомовним, але села формувалися з однієї національності. У 1812 р. до Новоросійського краю приєдналася Бессарабська область – (губернія 1873 р.). А у 1828 р. утворилося Новоросійське й Бессарабське губернаторство з центром в Одесі.

Родючі рівнинні землі Північного Кавказу також швидко освоювалися російськими та українськими селянами й козаками. В перші десятиріччя XIX ст. серед новопоселенців переважали українці, пізніше посилилася російська колонізація. Після Віденського конгресу 1815 р., яким завершилася епоха наполеонівських війн, до Російської імперії на правах персональної унії перейшло Царство Польське і в його складі Холмщини, Підляшшя, Осяння, території, на яких споконвіку відбувалося формування українського козацтва як етнічної спільності.

Як і в Росії, українські землі у складі Австрійської імперії адміністративно не об'єднувалися. Територія Східної Галичини з переважаючим українським населенням була частиною так званого «королівства Галіції і Лодомерії» з центром у Львові. До цього королівства входила на правах автономної округи Буковина з центром у Чернівцях. Східна частина Буковинської землі з давніх-давен населялася українцями. Закарпатська Україна адміністративно підпорядковувалася Угорському королівству.

З 13,5 млн. чол., які населяли українські землі у складі Росії, до середини XIX ст., становили 5,3 млн. приватновласницькі, і 5,2 млн. — державні селяни. Ті й інші виконували нелегкі феодальні повинності й не мали громадянських прав. Найбільш тяжкою була залежність від поміщиків. Уряд у 1797 р. рекомендував останнім не перевищувати триденної панщини, щоб не руйнувати селянського господарства. Однак поміщики мало зважали на урядові інструкції. Чимало з них дотримувалися урочної системи експлуатації, а денне завдання (урок) неможливо було виконати за день. Поширювався згін селян з землі з, переведенням на «місячину»—натуральну оплату за роботу в маєтку. Постійно зростав прошарок люмпенізованих селян — дворових слуг. Останніх нерідко продавали, а то й обмінювали, наприклад на собак. У Київські і Полтавській губерніях майже три чверті селянських дворів у 40-х р. не мали худоби й реманенту.

Державні селяни вважалися особисто вільними, але обкладалися тяжкими повинностями на користь казни. Інколи земля, що належала державі, віддавалася в оренду поміщикам-посесорам. Вони експлу-

атували державних селян інтенсивніше, ніж власних.

Сорок років, починаючи з 1817-го, у Катеринославській, Харківській і Херсонській губерніях існували створені за ініціативою графа Аракчеева військові поселення. Де 375 тис. державних селян повинні були «опановувати» в них військову муштру, займаючись водночас сільським господарством. Кожен крок цих «довічних солдатів» регламентувався. Без згоди командира не дозволялося навіть брати шлюб.

Феодальні відносини розхитувалися під впливом розвитку товарно-грошового господарства. Експлуатувати дармову селянську працю ставало невигідно. У 1856 р. на Київщині й Полтавщині чверть маєтків з землею і третина селянських душ були заставлені поміщиками.

Кріпосницьке гноблення в Австрійській імперії було тяжчим, ніж у Росії, внаслідок малоземелля. Однак революція 1848 р. призвела до скасування феодальних повинностей. В ході земельної реформи селяни дістали особисту свободу, але позбавилися прав на сервітути, тобто безкоштовне користування пасовиськами й лісовими угіддями. Реформу було здійснено у Галіції в 1848 р., на Буковині у 1849 р. і у 1853 р.— в Закарпатті. Австрійський уряд дав згоду створити окремий округ (Ужгородський) на території з чисельним переважанням українського населення, але не прислухався до вимог адміністративно об'єднати Закарпаття зі Східною Галичиною.

Зростання антикріпосницького руху, невдоволення козацтва, змусило Олександра II зробити висновок: треба зменшити тиск на козаків і краще звільнити селян «зверху», ніж чекати, коли вони це зроблять «знизу». Розпочалася підготовка селянської реформи. 19 лютого 1861 р. з'явився царський маніфест про звільнення селян від кріпосної залежності.

Реформа враховувала насамперед інтереси поміщиків, а тому була руйнівною для селян. Лише на Правобережжі селянські наділи збільшилися за рахунок земель польських поміщиків. Загалом же українські селяни були позбавлені мільйона десятин землі. Ці так звані земельні «відрізки» становили 15 % селянського землекористування. Так виникла проблема малоземелля, якою успішно почали користувалися поміщики, щоб утримати село в орбіті напівкріпосницької експлуатації.

Одержані земляні наділи селяни мали протягом 49 років викупути у поміщиків за високими цінами. Фактично ж вони викуповували не стільки землю, скільки особисту свободу. При цьому земля не ставала приватною власністю, а надходила в розпорядження сільської общини, котра мала гарантувати на засадах кругової поруки сплату кожним селянином численних податків і зборів. Найбільш дошкульними серед них були викупні платежі, подушна подать, натуральні повинності.

І все ж реформа відіграла величезну роль у дальшому ровитзкові Росії, відкривши шлях ринковим відносинам у сільському господарстві, формуванню робітничого класу, промисловій революції.

Невдовзі здійснили інші реформи, найважливішою з яких була земська. Земства утворювалися в Україні у 1865-75 рр. (на Правобережжі, тільки в 1911 р.). В них брали участь ті, що мали земельну власність,— дворянство, духовенство, міщанство, селянство. Кошти складалися за принципом само обкладання. Земства засновували лікарні й надавали населенню безплатну медичну допомогу, організовували школи, ремісничі училища й курси, влаштовували сільськогосподарські виставки, турбувалися про шляхи сполучення. Земські установи висунули немало громадських і політичних діячів, сприяли консолідації української національної інтелігенції.

Відродження національних ідей

Нам треба сказати кілька слів про новішу історію України, про період відродження української національності, участь козацтва у цей період. Ми не будемо зупинятися на фактах, вони всім відомі; зроблю тільки коротку характеристику цього періоду. У всесвітній історії, кінець XVIII – початок XIX ст. характерну рису складає відродження народів, які були до того часу загнані, пригнічені, а тепер почули право на своє національне життя. Нема такого кутка в Європі, де би не підіймались пригнічені народи, дбаючи про те, щоб розвинути свою самосвідомість і здобути собі право жити і розвиватися по своїй волі.

Про те, що визначає слово «національність», є дві діаметрально протилежні теорії.

Перша теорія найбільш розвинута у людей, що живуть у централістичній державі, теорія французько-російська, після якої народність, це те, що складає державу. Це державно-національна теорія.

Друга теорія, якої держаться переважно німецькі, англійські, італійські вчені,— так звана етнографічна. Вона відстоює те, що всяка група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким чином, по цій теорії національність виробляється самою природою, а не державою і її людьми.

Відповідно до нашої книги, ми пропонуємо ознайомитися з нашою, **третьою** теорією, проголошуючи національні ідеї, Україна як держава, повинна забезпечити національно-культурне відродження українського народу і її передньої ланки – козацтва, його історичної свідомості і традицій, мови і світи, патріотичну підготовку підростаю-

чої молоді у всіх сферах суспільного життя.

Дуже рідко трапляється так, щоб етнографічні межі сходилися з державними. Серед усіх європейських держав можемо вказати тільки на три такі приклади: Португалія, Скандинавські держави і Голландія. Часто трапляється так, що загальна національність розпадається на декілька «піддержавних». Такі частини нації живуть зовсім окремим життям, але ж не гублять своєї національної єдності. Так, наприклад, італійці донедавна розпадалися на вісім «піддержав», німецький народ спочатку розпадався на 38, тепер на дві, а все ж вони не згубили національної єдності. Ще частіше трапляється так, що в одній державі живе кілька національностей. Але одна національність складає звичайно більшість і, користаючи з цього, дбає про те, щоб підтягнути до себе народності менш численні. Так, у Австрії ми зустрічаємо конгломерат 15-ти або 16 народних типів. Коли поглянемо на Росію, то, не збільшуючи, можемо сказати, що у ній живе майже 150 окремих народностей. На одному Кавказі живе їх до 40. Таким чином, найчастіше межі етнографічні, національні та державні не сходяться.

Нам доведеться говорити тільки про етнографічну національність, бо, само собою розуміється, в національному відродженні річ іде не про відродження державної нації, а етнографічної. Міститься це відродження ось у чому. Кожна етнографічна одиниця вимагає, щоб їй дали право на існування власної культури, щоб у державному законодавстві забезпечено їй усі права та потреби. З цього погляду і ведуть боротьбу всі народності.

Такий рух на заході Європи ми бачимо у провансальців, у басків, італійців тощо. Не будемо говорити про Західну Європу, а звернемо увагу тільки на Слов'янщину. Тут справу культурного відродження розпочали чехи, від них перейшла вона й до других слов'ян і скрізь мала таку саму форму. Візьмемо за приклад козацтво.

Спочатку заходяться в коло поодинокі люди, дедалі круг їх росте, вони починають згруповуватися, нарешті пристає до них і народна маса, а після того вони вже й добиваються прав на самостійно-культурне життя. Усі ці стадії, принаймні перші, переходить і наша Україна. Другий приклад Народний рух також починався від поодиноких людей. З одного боку, в Полтаві, в кінці XVIII ст., починає такий рух Котляревський, котрий перший у своїх творах звертається до народу його рідною мовою. Дедалі більше талановитих людей прибуває до цього руху. В 30-х роках XIX ст. збирається вже коло Квітки-Основ'яненка ціла група людей-націоналістів у Харкові, де був під той час осередок культурного життя України. Разом з тим, з'являється слабша купка в Ніжині, коло Гребінки. Далі, у 1847 року, засновується вже в Києві, Кирило-Мефодіївське братство. Це перша

група людей, яка попри культурні завдання мала й політичний напрямок, висловлений, правда, дуже слабо і неясно.

Як відомо, всі ці почини стрічають перепони з боку державних органів, котрі думають, що цей рух загрожує існуванню держави.

Разом із таким рухом в Україні, трохи тільки пізніше, з'являється такий самий рух і в Галичині. Починає його купка людей з М. Шашкевичем на чолі, яка в тридцятих роках видає рідною мовою «Дністрову Русалку». Трохи пізніше, коли обставини покращали, до них прилучається і Народний рух. Австрійський загальний рух 1848-го року хоч і дуже слабо, а все ж таки відгукнувся і на русинах. Введення в державі конституційного ладу відкрило можливість і нашим землякам вести боротьбу за свої національні права, і від науки і самопізнання їх залежатиме те, коли вони візьмуть своє.

Без жодного сумніву, у нас здобуття національних прав пізніше трапиться, але в міру того, як національна свідомість буде ширитися в маси, і тут будуть забезпечені народові права культурно-національного життя. Уряд тоді зрозуміє свою помилку, що не можна жодними силами змінити тип людини, ні фізичного, ні морального. Коли ми тепер і стрічаємо перепони, то на них треба дивитись як на історичний пережиток. Народ може від сильних утисків змінити верхні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних, своїх корнів. Ірландці у цьому можуть служити найкращим зразком: це справжні мученики за свою національність. Серед національної боротьби ірландців з англійцями траплялися такі факти, що за тримання у себе вчителя ірландця або ірландського попа засуджували англійці на смерть. І чого ж англійці домоглися, промучивши ірландців мало не 700 років? Тільки того, що три четверті ірландців перемінило свою мову на англійську. Зате вони нажили в ірландських серцях непримиренних ворогів.

Візьмемо українське козацтво, скільки не гнобили, забороняли, таврували та висилали на каторгу до Сибіру, а національний тип козака з його ідеями і традиціями пройшов через віка. Немає уже тих держав, а козацький дух живе й понині. Таким чином, великою помилкою буде думати, що національність людини залежить виключно від мови: ні, національність охоплює всі функції душі чоловіка.

Громади. Напівлегальні гуртки, що з'явилися на початку 60-х р. XIX ст. Складалися з представників української інтелігенції: вчителів, письменників, лікарів, козаків та інше. Діяльність громад була в основному культурно-просвітницькою — розвиток народної освіти, формування історичної свідомості українського народу і козацтва, висування перед владою національно-патріотичних вимог.

Наприклад, до складу київської «Старої громади», яку очолив В. Антонович, входили такі відомі представники наукової і творчої

інтелігенції, як М.Зібер, М.Драгоманов, П.Житецький, О.Кистяківський, О.Кониський, І.Лучицький, М.Старицький, П.Чубинський та інші.

У 1873 р. вони відкрили Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, який плідно працював над вивченням української історії, козацтва, економіки, фольклору. «Стара громада» придбала газету «Київський телеграф» і перетворила її на свій напівофіційний орган. При цьому контакти київських громадівців з Буковиною і Галичиною були постійними і широкими.

Серед діячів «Старої громади» виділявся публіцист, історик і фольклорист М. Драгоманов. Переконаний борець проти гноблення українського народу, він стояв за тісний союз з російськими соціалістичними течіями і вважав, що Україна здатна перетворитися шляхом еволюційного розвитку на федерацію вільних самокерованих общин — громад. Звільнений з Київського університету, Драгоманов 1876 р. виїхав до Швейцарії, де організував видання збірника «Громада» українською мовою. Женевський гурток, що склався навколо збірника, поклав початок українському рухові. У 1886 р. через ідейні розходження з більш поміркованими громадівцями він позбавився їх фінансової підтримки і змушений був переїхати в Болгарію, де очолив кафедру в Софійському університеті.

Народники. Рух різночинної інтелігенції, що знайшов широкий відгук і в Українському козацтві, народився наприкінці 60-х р. XIX ст., ставши істотним фактором суспільно-політичного життя в середині 70-х рр. Народники були переконані в тому, що колективістські традиції сільської общини здатні стати основою майбутньої соціалістичної організації суспільства. Росія і Україна, як вони вважали, не повинна була проходити, подібно до країн Західної Європи, через капіталістичну стадію розвитку. Селянство під керівництвом козацтва розглядалося як рушійна сила революції, що приведе суспільство до соціалізму.

Починаючи з 1874 р. народники розгорнули серед селян та козаків пропагандистську роботу. Однак уряд легко переловив і репресував майже всіх учасників «ходіння в народ». Тоді у народників визріла думка створити законспіровану революційну організацію. Це була «Земля і воля», що виникла наприкінці 1876 р., повела боротьбу за передачу землі селянам, ліквідацію викупних платежів і податей. На Україні найбільш відомий гурток цієї організації створив ще на початку 1875 р. В. Дебогорій-Мокрієвич. У 1877 р. з гуртка виділилася група Я.Стефановича, яка створила в селах Чигиринського і Черкаського повітів підпільну селянську організацію «Таємна дружина» з залученням козаків понад тисячу учасників. Жандарми перешкодили підготовці повстання і згодом розгромили організацію.

Втративши віру в те, що селянство здатне піднятися проти само-

державства, народники переглянули тактику боротьби й звернулися до терору. Постріл В. Засулич в генерал-губернатора Трепова, у січні 1878 р. поклав початок хвилі замахів на вищих чиновників царського апарату і безпосередньо на царя.

У серпні 1879 р. «Земля і воля» розпалася на самостійні організації — «Народну волю» і «Чорний переділ». «Народна воля» відкрила новий етап революційного руху. В ній склалася військова організація, що нараховувала кілька сотень козацької старшини і інших офіцерів. Офіцерські народовольчі гуртки існували в Одесі, Миколаєві, Херсоні та інших містах України. Винесений народовольцями смертний вирок царю Олександру II було виконано 1.03.1881р

Чорнопередільці залишилися в цілому на платформі «Землі і волі». До керівництва цієї організації входили Л. Дейч, В. Засулич, П. Аксельрод, Г. Плеханов, Я. Стефанович та ін. Гуртки «Чорного переділу» діяли у Києві, Харкові та інших містах України. Переслідування поліції змусили засновників «Чорного переділу» емігрували за кордон

Утворення Рад в Україні

Що таке перший Універсал Центральної Ради України і яке має відношення до козацтва? Відповідь – саме просте. Козацтво – це історична еліта українського народу. 06.04. 1917 р. делегати козацтва, різних політичних партій, військових частин і фронтів, представники організацій Кубані, Галичини тощо розпочали Український Національний конгрес у Києві. УНК обрав новий склад Української Центральної Ради, головою був М.Грушевський, його заступниками С.Єфремов та В.Винниченко. УНК доручив Центральній Раді розробити статус української автономії. Це була вже не декларація, а практичний крок, який всерйоз стурбував Тимчасовий уряд і всеросійські політичні партії України. Голова виконкому Київської Ради робітничих і солдатських депутатів есер П. Незлобін заявив, що вимога автономії — це «удар в спину революції». Українських політичних діячів після повалення самодержавства припинили звинувачувати у козацькому «Мазепинстві». Але центр, як і раніше, не бажав поступитися часткою влади.

За цих умов Центральна Рада звернула пильну увагу на фронтових солдатів. Шлях до контролю над армією пролягав через українізацію військово-козацьких частин. Керівники українського визвольного руху розуміли, що з ними рахуватимуться в столиці колишньої імперії лише тоді, коли вони впливатимуть на армію.

У травні 1917 р. в Києві відбувся І військово-козацький з'їзд

українізованих частин. Делегати прийняли рішучу резолюцію: «Вимагати від Тимчасового уряду і Ради (Петроградської) солдатських і робітничих депутатів негайного проголошення принципу національно-територіальної автономії України». Центральна Рада відрядила делегацію до Петрограда, але Центральна влада не бажала розмовляти про автономію.

З червня 1917 за пропозицією керівництва УПСР Рада визнала за необхідне звернутися до українського народу із закликом «приступити до негайного улаштування фундаменту автономного устрою в Україні». Через два дні в Києві розпочався II військово-козацький з'їзд. Він відкрився, незважаючи на заборону Керенського, який став військовим міністром. З'їзд запропонував Раді більше не звертатися до центру і здійснити автономію України самочинно.

Було підтверджено постанову I з'їзду про українізацію армії и затверджено статут найвищої української військово-козацької установи — Генерального військового комітету на чолі з С. Петлюрою. З'їзд обрав Раду військових депутатів і ухвалив, що вона увійшла складовою частиною до Центральної Ради. Водночас у Києві відбувся I селянський з'їзд, який також висловився за автономію й обрав Раду селянських депутатів як складову частину Центральної Ради.

10 червня 1917 р. на військово-козацькому з'їзді, що завершував свою роботу, було оголошено документ з урочистою назвою — «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого». Спираючись на волю українського народу, який скинув імперське ярмо, Рада цим документом оголошувала себе органом, здатним приймати акти конституційного значення — універсали.

В I Універсалі проголошувалося: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сейм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори».

В Універсалі висловлювалася надія на те, що неукраїнські народи, котрі живуть в Україні, разом з українцями будуватимуть автономний устрій, який покінчить з безладдям. Українським організаціям доручалося прийти до порозуміння з демократично обраними організаціями інших національностей і вкупі творити нове життя.

Універсал справив величезне враження на суспільство. Заклик до громадянства обкласти себе добровільним податком на потреби, пов'язані з роботою Центральної Ради (Тимчасовий уряд не виділяв ані копійки), подіяв одразу: біля її скарбниці виросла черга людей,

котрі бажали віддати гроші. Сотнями надходили телеграми з висловами солідарності й запевненнями у щирій підтримці. Вітаючи Раду як найвищий державний орган, український народ вітав козацтво та інший люд, як власне національне відродження.

Урядові партії негативно поставилися до «українського питання». Мілюков розцінив проголошення Універсалу як «великий злочин». Але І Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, який працював у червні в Петрограді, став все-таки на примиренську позицію. Есеро-меншовицька більшість з'їзду солідаризувалася з твердженням уряду про те, що тільки Всеросійські Установчі збори компетентні розв'язувати проблему української автономії. Та водночас ці партії цінували свій демократизм. В резолюції з українського питання вони запропонували урядові увійти в порозуміння з органами революційної демократії в Україні, з тим щоб організувати тимчасовий крайовий орган для задоволення національних потреб місцевого населення України.

Пояснення автора: Петлюра Симон Васильович (10.У. 1879—25.V. 1926). Народився у Полтаві в сім'ї візника, колишнього селянина. Дістав духовну освіту. Був виключений з семінарії за організацію надто гарячого, за думкою начальства, прийому, який студенти влаштували українському композитору М. Лисенку. Деякий час навчався у Львівському університеті, потім працював секретарем газети «Рада». Під час реорганізації РУП в УСДРП у грудні 1905 р. став одним з лідерів нової партії й редагував партійний орган — газету «Слово». Після закриття газети служив бухгалтером у Санкт-Петербурзі й Москві. З 1912 р. працював у журналі «Украинская жизнь», що виходив у Москві. У 1916 р. вступив до Земського союзу (добродійна організація, яка завідала побутовими потребами армії) і працював помічником уповноваженого на Західному фронті.

З початком українізації армії його обрали головою Української Ради Західного фронту. Був її делегатом на І військово-козацькому з'їзді. Після обрання до складу Генерального військового комітету залишився в Києві. Діяльність С.Петлюри за часів СРСР добре описано іншими авторами, при нагоді наш читач може ознайомитись самостійно в інформаційно-довідковому залі СБУ в Кіровоградській області, де обладнано робочі місця, що дають можливість працювати з електронними копіями розсекречених документів радянських органів безпеки та Українського визвольного руху. Документи є систематизовані та об'єднані тематично (Голодомор 1932-33 рр. Діяльність ОУН-УПА, Репресії на Україні, Дисидентський рух тощо) і за видами (накази, розпорядження, листи тощо).

Окрім безпосередньо документів представлено також велику кількість фотоматеріалів, наукові збірники та монографії, електронні

варіанти виставок, презентацій. Значна увага приділяється виданням збірників документів з архівів Служби Безпеки України.

Другий Універсал Центральної Ради

Бездіяльність Тимчасового уряду в соціально-економічній сфері і його курс на війну до переможного кінця призводили до послаблення державної влади й падіння популярності урядових партій в Україні. У червні 1917 р. в багатьох містах відбулися масові демонстрації, які викликали політичну кризу. Вона ще більш посилилася провалом наступу на Південно-Західному фронті, що призвів до втрати Галичини. В такій ситуації конфронтація з Центральною Радою була недоречною. Реалізуючи рекомендації Всеросійського з'їзду Рад, наприкінці червня до Києва прибула урядова делегація у складі міністрів О.Керенського, М.Терещенка та І.Церетелі. Після дводенних переговорів було вироблено основні засади компромісу. Найголовнішим для українців було те, що Тимчасовий уряд зобов'язувався визнати Центральну Раду державним органом негайно, не чекаючи Установчих зборів.

Зміст досягнутої угоди текстуально оформлявся у двох різних за формою документах. Документ уряду назвали проектом постанови «Про національно-політичне становище України». Центральна Рада побажала його оформити від себе як II Універсал. Обидва документи мали оголошуватися одночасно. Оскільки три міністри не мали повноважень від імені уряду, вони повезли опрацьований документ до Петрограда, звідки повинні були повідомити про його затвердження телеграфом. Після цього Рада одержувала право опублікувати II Універсал.

На засіданні 2 липня 1917 р. Тимчасовий уряд заслухав звіт про переговори й досягнуту угоду. Засідання було бурхливим і призвело до урядової кризи. Три міністри від партії кадетів категорично виступили проти надання українцям автономного устрою і на знак протесту вийшли з уряду. Міністр шляхів сполучення М.Некрасов проголосував за угоду з Центральною Радою, але мусив вийти з партії кадетів. Наступного дня в Київ надійшла телеграма, і Рада опублікувала текст нового Універсалу українською, російською, єврейською та польською мовами.

В Універсалі вказувалося, що Центральна Рада має поповнитися представниками від інших народів, що живуть в Україні, після чого стане єдиним найвищим органом революційної демократії краю. Поповнена рада виділить зі свого складу відповідальний перед нею

орган, Генеральний секретаріат, що буде представлений на затвердження Тимчасовому урядові як носій вищої крайової влади. У згоді з національними меншинами Центральна Рада готуватиме закон про автономний устрій України для внесення його на затвердження Установчих зборів. До затвердження цього закону вона зобов'язується не здійснювати самочинно автономії України. Комплектування окремих військових частин виключно українцями здійснюватиметься під контролем військового міністра.

Зміст Універсалу свідчив про те, що Центральна Рада зробила істотні поступки урядові, який прагнув обмежити певними рамками національно-визвольний рух. Для українців цінність укладеної угоди істотно знижувалася тим, що не окреслювалася територія, на яку мала поширитися влада Центральної Ради та її Генерального секретаріату. Не уточнювалися також повноваження секретаріату, особливо в його стосунках з місцевими органами Тимчасового уряду, які продовжували існувати. Однак сам факт вимушеного визнання Центральної Ради з боку центрального уряду мав історичне значення.

Третій Універсал Центральної Ради

Після перемоги повстання у Києві склалося своєрідне двовладдя: місто одночасно контролювали збройні сили Центральної Ради, представники козацтва і політичних партій. Таке становище довго тривати не могло. І знову ініціативу у визначенні дальшого перебігу подій взяли на себе політичні партії. Вийшло як завжди, хто більше кричав і «бив себе у груди», той отримав більше повноважень.

4 листопада 1917 р. у Києві було скликане засідання Рад робітничих і солдатських депутатів, представників від контрольованих більшовиками військово-козацьких частин, профспілок та фабзавкомів. Г.Пятаков запропонував гнучку й підступну тактику непрямого усунення Центральної Ради з політичної арени за допомогою контрольованого більшовиками виборчого процесу в Радах. На запитання про те, кому повинна перейти влада в Росії, збори переважною більшістю голосів визначили - Радам. Питання про те, кому має належати влада в Україні, було розв'язане одноголосно - Центральній Раді. Цим більшовики нібито підтверджували відданість новим лозунгам у національному питанні. Однак реальна політика Леніна не співпадала з намірами однопартійців. Виявилося, що Ленін бажає мати справу не з тією Центральною Радою, яка тривалий час розвивалася й оновлювалася в ході національно-визвольного руху в

Україні, а з «кишеньковою» установою під тією самою назвою. Голосами переважної більшості учасників зборів було схвалено головну «пятаковську» ідею, здійснити «реконструкцію» Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Отже, поки Центральна Рада проводила підготовку до Установчих зборів, сподіваючись шляхом загальних, прямих і рівних виборів при таємному голосуванні утвердити підвалини національної демократичної держави, більшовицька партія прагнула скористатися своїм впливом у робітничих і солдатських масах, щоб «переробити» її за російським зразком у Центральний виконавчий комітет (ЦВК) Рад України. Центральна Рада веліла віддати владу демократично обраним депутатам Українських Установчих зборів, а її опоненти — встановити диктатуру власної партії під виглядом диктатури пролетаріату.

Керівництво Центральної Ради бачило небезпеку, яка створювалася для України після Жовтневого перевороту у Петрограді. Потрібні були рішучі дії по утвердженню за українським народом державних прав. На те, щоб чекати чергової або скликати надзвичайну сесію Центральної Ради, не лишалося часу, 6 листопада 1917 р. зібралася Мала Рада.

Відкриваючи це історичне засідання, М. Грушевський заявив, що після падіння Центральної влади в Росії стала поширюватися громадянська війна, яка загрожує перекинутися й в Україну. Щоб врятуватися від анархії і війни, треба негайно, не чекаючи перетворення Росії на федеративну республіку, проголошувати утворення Української національної держави.

Після цієї заяви голова Центральної Ради подав на затвердження Малій Раді текст третього Універсалу. В ньому проголошувалося: «Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть, творити лад на наших землях, давати закони й правити, належить нам, Українській Центральній Раді, й нашому правительству - Генеральному секретаріатові України».

Третій Універсал оголошував широку програму перетворень. Право приватної власності на землю скасовувалося — вона визнавалася власністю всього трудового народу й передавалася йому без викупу.

Центральна Рада зобов'язувалася негайно подбати про мирні переговори з Німеччиною та її союзниками. Зазначалося, що в Укра-

їнській Народній Республіці забезпечуються всі свободи, здобуті всеросійською революцією: слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, а також недоторканність особи і помешкання. На кінець грудня призначалися вибори до Українських Установчих зборів.

За визнанням В.Винниченка, третій конституційний акт Центральної Ради не справив такого впливу на суспільство, як перший. Справді, у першому універсалі утверджувалася національна ідея, яка об'єднувала всіх українців, а в третьому — накреслювалися соціально-економічні заходи, по-різному зустрінуті в різних колах. Але відмова від самостійності проголошеної УНР і визначення її статусу як складової частини Російської Федерації серйозних дискусій не викликали. В українському суспільстві ідея федерації глибоко укорінилася, і самостійників було небагато.

У полоні федеративної ідеї перебувало й керівництво Центральної Ради. Проте воно глибоко помилялося, вважаючи, що УНР зможе протистояти центру, імперська природа якого не змінилася з поваленням царя або усуненням Корейського, та розраховуючи на те, що йому вистачить сили взяти на себе ключову роль у перебудові «гинучої імперії» на нових, демократичних і федеральних засадах. У дусі революційного романтизму звучав у III Універсалі заклик: «Станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й усієї Росії». Він не відповідав суворій дійсності.

Тільки демократичний струмінь Лютневої революції дав би життя федеративному союзу народів, але він після невдалого корніловського і вдалого ленінського переворотів зійшов нанівець. Об'єктивно складалося так, що відмовою від самостійності Грушевський, Винниченко, Петлюра та інші лідери національно-визвольного руху прив'язували Україну до старого імперського центру у новій, більшовицькій оболонці. Найближчі події підтвердили це.

До поразки ідей керівництва такої Ради ми відносимо 5 причин:

► - відсутність дієвого адміністративного апарату самої Ради;
► - відсутність військово-козацького лідера і боєздатність армії;
► - відсутність зв’язків з губерніями і віддаленими селами;
► - відсутність злагоди між міністрами у самій Раді;
► - неспроможність задовольнити німецькі вимоги того часу.

Міністрам Центральної Ради було від 22 до 35 років, бракувало досвіду, людство України перебувало в хаотичних і складних взаємовідносинах, на «порозі» стояла громадянська війна. Якось В.Винниченко зауважив: «Воістину, ми в той час були Богами, не маючи досвіду, бралися з нічого створити цілий світ».

Четвертий Універсал Центральної Ради

На початку 1918 р. на території УНР існували два уряди, які однако наполегливо заявляли про те, що вони українські й робітничо–селянські. Почалася «війна декретів». Одним з перших, Народний секретаріат видав декрет про скасування заборони на вивіз хліба з України в Росію. Услід за цим він опублікував постанову про недійсність усіх раніше прийнятих документів Генерального секретаріату. Поряд з «війною декретів» тривала й силова боротьба. Військові операції провадилися переважно на залізницях і найчастіше зводилися до спроб роззброїти противника. Ініціатива належала Харківському урядові. Маючи в своєму тилу величезні резерви радянської Росії, він методично збільшував контрольовану ним територію. Коли війська Антонова-Овсієнка наближалися до міст, більшовицькі осередки на підприємствах активізувалися і нерідко, використовуючи червоногвардійські загони, піднімали збройні повстання.

Якщо робітничий клас здебільшого підтримував радянську владу, сподіваючись на встановлення порядку органами, які він сам обирав, то українське село залишалося нейтральним і вичікувало, хто візьме гору. Розчароване безплідністю соціально-економічної політики Центральної Ради, селянство відмовило їй у беззастережній підтримці. Серед партій, що утворювали Раду, поглиблювався розкол. Ліві елементи дедалі більше схилялися до максималістських більшовицьких лозунгів.

Під впливом наступу радянських військ керівництво Центральної Ради позбулося ілюзій щодо можливості перетворення Росії в демократичну федеративну республіку. Росія прагнула позбавити український народ державних прав і нав'язати йому «кишеньковий» харківський уряд. Формальне відокремлення від режиму більшовицької диктатури ставало проблемою першорядного значення. До цього додавалася необхідність проводити самостійні мирні переговори з Німеччиною та її союзниками, що вже почалися у Брест-Литовську.

Засідання Малої Ради, на якому було затверджено IV Універсал, почалося 9 січня 1918 р. В ніч на 12 січня М. Грушевський оголосив останній універсальний закон Центральної Ради, в якому зазначено «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, не від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. З усіма сусідніми державами, як-то: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української

Республіки. Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми. Українська Центральна Рада, представниця робочого народу — селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради народних міністрів».

Водночас з IV Універсалом Мала Рада ухвалила «Закон про національно-персональну автономію». У ньому проголошувалося, що кожна з населяючих націй України має право на влаштування свого національного життя незалежно від місця перебування. Люди однієї національності за бажанням об'єднувалися в союзи, які мали право законодавчої ініціативи й використання субсидій з бюджету на національно-культурні потреби.

Незабаром В. Винниченко під тиском міжпартійних незгод подав у відставку. Раду народних міністрів очолив український есер В. Голубович, однак вона протрималась у Києві не більше 10 днів. До міста підступали радянські війська.

Козацький гетьманат

До весни 1918 р. широким верствам населення України вже набридли революція й хаос. Закономірно, що ці настрої переважали серед маєтних класів, заможних селян, дрібних підприємців та бізнесменів, фабрикантів, великих землевласників, вищих прошарків чиновництва, що складали 20% усього населення України.

Відступ автора: навіть за роки становлення незалежності України з 1991 р. і на момент написання книги 2011 р. наш народ уже неодноразово перебував в такому стані, «… набридли революції і хаос», народ хоче достойно жити сьогодні і зараз, а не через 10, 50 або 100 років. Немає гіршого періоду у житті людини, як жити в період перебудови. На долю нашого народу весь час випадають різні випробування, ми весь час з ким-то боремося. Навіть в мирний час у нас кожний рік іде якась боротьба, то міжпартійна битва, то битва за урожай, то битва проти народу України. Скажіть мені, чому в мирний час з 1991 по 2011 рр. ми без війни і лиха втратили більше 6 млн. населення. Середнього віку люди і молодь не хочуть жити в такій країні, вони тікають з України. В котрий раз до влади дорвалися люди, яким «по медичним показникам» категорично протипоказано.

Мій покійний старий дід казав: «У його час, коли селянин приходив до маєтку пана, то питав, у вас пан – з панів, чи пан з холопів»? Якщо цей пан був з холопів, то діла не буде, одна пихатість. Не можна таких людей допускати до влади, «з грязі – та в князі».

Продовжимо тему: Австрійці та німці в Україні також всіляко

прагнули відновити порядок і прискорити вивезення продуктів. Тому між 24 і 26 квітня 1918 р. представники цих груп таємно домовилися замінити Центральну Раду - консервативним українським урядом на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським (титул «гетьман» мав викликати асоціації з «квазимонархічними традиціями», пов'язаними з козацькими гетьманами).

Нащадок давнього роду козацької старшини й один із найбільших на Україні землевласників, П.Скоропадський мав високий статус за царського режиму — служив військовим ад'ютантом Миколи II і під час війни був авторитетним генералом. З початком революції він українізував своє військово-козацьке з'єднання і, коли Центральна Рада відкинула його послуги, був обраний титулованим командувачем селянського ополчення «вільних козаків». З приходом до влади цього «малоросійського» аристократа, який раптом згадав про своє «українське коріння», в революції на Україні настав новий етап, що характеризувався намаганнями відновити правопорядок та скасувати «соціалістичні експерименти» Центральної Ради.

29 квітня 1918 р., на з'їзді, скликаному в Києві Союзом землевласників, на який з усієї України прибуло 6500 делегатів, Скоропадського з ентузіазмом проголосили гетьманом, закликавши його «врятувати країну від хаосу і беззаконня». Того ж дня він разом із прибічниками оголосив про встановлення «Української Держави» (на відміну від «Української Народної Республіки» Центральної Ради). Нова держава ґрунтувалася на незвичайному поєднанні монархічних, республіканських і, що особливо характерно, диктаторських засад. Її підданим гарантувалися звичайні громадянські права, причому особливо наголошувалося на святості приватної власності.

Скасовуючи такі нововведення Центральної Ради, як націоналізація великих маєтків та культурна автономія, гетьман увів окрему категорію громадян — козаків, (які фактично були заможними селянами), сподіваючись, що вони стануть основною соціальною опорою режиму. Особливо впадали у вічі широкі прерогативи самого гетьмана: йому належало виключне право видавати всі закони, призначати Кабінет міністрів, управляти зовнішньою політикою та військово-козацькими справами й бути Верховним суддею країни. Однак ці претензії на майже необмежену владу не могли приховати того факту, що влада в Україні практично належала німцям, а не українцям.

Як цього належало чекати, українські діячі, більшість яких були соціалістами й членами Центральної Ради, різко і негативно поставилися до гетьманської держави. Тому коли до участі в гетьманському уряді запросили кількох відомих українців, майже всі вони відмовилися. Це не лишало гетьманцям іншого виходу, як звернутися при формуванні Кабінету до людей, не пов'язаних з українським

рухом, тим самим давши підставу для звинувачень у тому, що до його уряду не ввійшов жоден «справжній» українець. Головою гетьманського Кабінету міністрів став полтавський поміщик, виходець із старовинного козацького роду Федір Лизогуб. Його батько Андрій Лизогуб був одним з найближчих друзів Т.Шевченка, а старшого брата Дмитра, революціонера-народовольця, царський уряд стратив у 1879 р. Сам Ф.Лизогуб обрав безпечну кар'єру земського діяча, був головою земства Полтавської губернії, за партійною приналежністю – октябристом. До Кабінету входив лише один відомий український діяч — міністр закордонних справ Дмитро Дорошенко, бракувало націоналістів, проте він включав ряд талановитих адміністраторів.

За якихось кілька місяців в Україні було відновлено дійовий адміністративний апарат. У провінціях урядовці Центральної Ради замінялися на досвідчених адміністраторів, що називалися старостами й призначалися з місцевих поміщиків або земських урядників. У центральному уряді посади розподілилися між професійними чиновниками — переважно росіянами чи русифікованими українцями. Щоправда, труднощі виникли при формуванні діючої армії, оскільки німці не підтримували створення великої військово-козацької сили, здатної кинути виклик їхньому переважаючому впливові. Незабаром на повну силу стала діяти (хоч і з неоднаковою ефективністю) поліція, до якої, як і до армії, ввійшло багато колишніх царських офіцерів.

Якщо Центральна Рада мала офіційні дипломатичні стосунки лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Оттоманською імперією, то Гетьманат обмінявся посольствами з 12 країнами. Його зовнішня політика була головним чином спрямована на укладення мирного договору з Радянською Росією (підписаного 12 червня 1918 р.) та на безплідні суперечки з Австро-Угорщиною навколо питання про анексію східно-галицьких земель та Холмщини.

Особливо вражають досягнення Гетьманського уряду у створенні системи освітніх закладів. На рівні початкової школи було випущено кілька мільйонів примірників україномовних підручників, а в більшості шкіл уведено українську мову. Було засновано близько 150 нових україномовних гімназій, у тому числі у сільських районах. У жовтні 1918 р. в Кам'янці-Подільському відкрився новий український університет. Було також засновано національний архів та бібліотеку в понад 1 млн. томів. Вершиною освітньої діяльності уряду стало створення 24 листопада 1918 р. Української Академії наук.

Але якщо режим Скоропадського міг похвалитися своєю здатністю управляти, а також рядом конкретних досягнень, то разом із тим на ньому страшним тягарем висіли фатальні політичні прорахунки. Всі вони випливали насамперед із того кола друзів, яких собі вибрав Гетьман:

По-перше, його компрометувала залежність від німців, очевидна мета яких зводилася до економічної експлуатації України.

По-друге, гетьман був тісно пов'язаний з маєтними класами, які намагалися скасувати впроваджені революцією зміни.

По третє, Скоропадському ставилися в провину такі вкрай непопулярні заходи, як «каральні експедиції», організовані поміщиками за допомогою німецьких військ для помсти над селянами, котрі рік тому конфіскували поміщицькі землі.

В-четверте, багато українців вважали, що Скоропадський занадто прихильний до росіян та «любих друзів». (Подібне ми зараз бачимо у владі, коли «покерувати» державою допускають кумів, сватів та іншу рідню).

Під час його панування П.Скоропадського, Україна, яка порівняно з Росією була острівцем стабільності, стала не лише притулком для величезної кількості представників колишньої царської верхівки, а й центром намагань відбудувати «єдину та неподільну Росію». Чиновницькі посади були зайняті росіянами, які не приховували свого несмаку до української державності, а більшість Кабінету складали члени російської партії кадетів.

Ставши при владі, Скоропадський задекларував свій маніфест із зобов'язанням «негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці». Проголошувалося право приватної власності «як фундаменту культури й цивілізації».

З самого початку стала викристалізовуватися опозиція Скоропадському. В середині травня 1918 р. відбувся ряд нелегальних з'їздів українських партій, на яких своє несхвалення Гетьманського уряду висловили представники таких професійних груп, як залізничники, телеграфісти, селяни й робітники. Виник координаційний осередок опозиції, названий Українським національно-державним союзом, на чолі якого став В. Винниченко.

Антигетьманський курс узяла інша впливова оргалізація, Всеукраїнський земський союз на чолі з С. Петлюрою. Спочатку ці групи вели переговори зі П.Скоропадським про шляхи проведення більш ліберальної й національно орієнтованої політики, та згодом вони взялися підіймати проти нього повстання.

Українських селян не треба було особливо підбурювати до повстання проти уряду, що конфіскував їхній врожай, повернув землю багатим поміщикам і послав у їхні села «каральні експедиції». Незабаром по всій Україні вибухнули стихійні й досить значні селянські заколоти. У запеклі бої з німецькими військами кинулися загони озброєних селян, (зброя тоді була легкодоступною) на чолі з ватажками з місцевих жителів, що часто були анархістськи настроєними і яких

на козацький кшталт називали отаманами або батьками. Ці сутички набирали величезних масштабів: зокрема у Звенигородському й Таращанському повітах Київської губернії селянське військо в 30—40 тис. чоловік, споряджене двома артилерійськими батареями й 200 кулеметами, завдало німцям втрат у 6 тис. чоловік. На початку серпня 1918 р. більшовики України зробили спробу підняти повстання, та за два дні зазнали поразки через відсутність підтримки народу.

На початку осені 1918 р. стало очевидним, що Центральні держави от-от програють війну. І тут гетьман Скоропадський був змушений піти на поступки. Але наприкінці жовтня 1918 р. нова спроба залучити до Кабінету видатних українських діячів провалилася. Кидаючись із боку в бік у відчайдушних пошуках підтримки, Скоропадський пішов на останній ризик: 14 листопада 1918 р. він призначив новий Кабінет, що майже повністю складався з російських монархістів, і проголосив «Акт федерації», за яким зобов'язався об'єднати Україну з майбутньою не більшовицькою російською державою. Цей суперечливий крок було зроблено з метою завоювати підтримку настроєних проти більшовиків росіян та переможної Антанти. Того ж дня українська опозиція утворила альтернативний уряд - Директорію на чолі з двома давніми суперниками: В.Винниченком та С.Петлюрою й відкрито проголосила виступ проти гетьмана Скоропадського.

Повстання, підняте Директорією, швидко ширилося. Сотні й тисячі селян під проводом різнопланових отаманів стікалися до Білої Церкви на захід від Києва, що слугувала штабом антигетьманських сил. Незабаром це сповнене ентузіазму, але слабко дисциплінованe нерегулярне військо налічувало 60 тис. чоловік. Ще важливішим стало те, що на бік Директорії перейшли деякі з найдобірніших загонів Гетьмана, як, зокрема, січові стрільці під командуванням Є. Коновальця й начальника його штабу Андрія Мельника та «Сірожупанна дивізія», збільшивши таким чином кількість її регулярного війська до 40 тис.

21 листопада 1918 р. повсталі оточили Київ, і після тривалих переговорів з метою забезпечити вихід німецької залоги, 14 грудня німці залишили місто, забравши з собою Скоропадського. Того ж дня сили Директорії тріумфально ввійшли до Києва й проголосили відновлення Української Народної Республіки, (УНР).

Гетьманат проіснував менше восьми місяців, протягом яких реальна влада перебувала в руках німців, а його власний вплив був обмеженим. Спочатку він зміг здобути собі певну підтримку завдяки обіцянкам відновити правопорядок, якого прагнула велика частина населення. Проте він не спромігся належним чином підійти до розв'язання двох основних питань, що їх поставила революція в Україні:

Перше питання соціально-економічної реформи;

Друге питання національної незалежності.

Спроба відновити стабільність шляхом повернення дореволюційного соціально-економічного устрою, насамперед на селі, була найсерйознішою помилкою Скоропадського. В національному питанні його уряд займав двоїсту позицію: маючи на своєму рахунку великі досягнення, як, зокрема, українізація освіти й культури, він, однак, змушував українських націоналістів дивитися на нього як на уряд «український за формою, але московський за змістом». Проте, як зауважує ідеолог сучасного українського консерватизму В'ячеслав Липинський, Гетьманат мав ширше значення.

Воно полягало в ознайомленні й навіть залученні на підтримку ідеї української державності деяких представників значно русифікованої соціально-економічної верхівки України. А це в свою чергу сприяло розширенню соціальної бази цієї ідеї поза вузький прошарок української інтелігенції на чисельніший, надійніший і продуктивніший клас «хліборобів», тобто заможних селян і володарів маєтків. Відтак, якби Скоропадський утримався, то, на думку В.Липинського, він привернув би на бік української державності найпродуктивніше населення країни, не залишаючи її в залежності від «ідеологічної секти», як він називав національно свідому українську інтелігенцію.

Невдала дипломатія 1919 року

Як ми бачимо, козацтво знову приймає всі можливі засоби для підтримки національно-патріотичних засад і створення незалежної держави. Що ж відбувалося у цей час в Східній Україні? З огляду на історичні умови невдача західних українців у досягненні своїх цілей не була чимось несподіваним. А в Східній Галичині, де українці вирізнялися високою організованістю й національною свідомістю, проблема насамперед мала кількісний характер: 3,5 млн. галицьких українців просто не могли протистояти полякам, які в шість разів переважали їх чисельно й були розвиненішими у політичному і соціально-економічному відношенні. Розпочавши боротьбу, галичани розраховували на допомогу з двох джерел:

► - із Східної України, яка мала надати збройну й матеріальну підтримку, що зрівноважила б перевагу поляків;

► - і від Антанти, яка гучно зобов'язалася поважати принципи самовизначення й від якої вони сподівалися, принаймні, визнання законності українських прагнень.

Сталося так, що Захід віддав перевагу Польщі, поступившись принципами, а східні українці не змогли вберегти власної держави, вже не кажучи про те, щоб допомогти галичанам. Тому галицькі

українці, які яскраво продемонстрували здатність до самоуправ-ління, з незалежних від них причин не змогли здобути державності. Це не означає, що вони діяли бездоганно:

► - їхні зусилля підривалися недіяльним керівництвом,

► - бездарним стратегічним плануванням

► - запізнілою дипломатією на Заході.

Однак, якби не величезна перевага поляків, не підлягає сумніву, що Західноукраїнська Народна Республіка посіла б своє місце серед інших нових національних держав Східної Європи.

Відступ галичан у Східну Україну та їхнє з'єднання з силами Директорії було важливою подією в історії українського національного руху. Вперше західно- та східноукраїнські націоналісти, що протягом поколінь наголошували на існуванні між ними братніх зв'язків, увійшли в контакт між собою у масових масштабах. Тепер, коли українська революція вступала в свою завершальну стадію, виникла нагода пересвідчитися, чи здатні вони до співпраці.

Попри хистке становище на маленькому клаптику подільської землі, лишалася надія, що ці два уряди й армії, з усіх боків оточені ворогами, зіллються в одне ціле. У військовому відношенні українці ще ніколи не були такими міцними. Галицька армія налічувала близько 50 тис. бійців. Серед усіх армій, що воювали в Україні: Директорії, червоної, білої, анархічних, місцево-козацьких тощо, вона була чи не найбільш дисциплінованою й дійовою. Внаслідок щойно проведеної реорганізації та появи кількох надзвичайно талановитих командувачів. Крім того, з нею узгоджували свої операції 15-тисячні партизанські загони під проводом отаманів Зеленого та Ангела. Таким чином, українці мали 100 тис. загартованого в боях війська, що змушувало рахуватися з таким суперником.

Вперше на території Директорії з'являлася подоба права, порядку й стабільності. Піднесення ефективності в управлінні та дедалі глибше розчарування селян у більшовиках сприяли тому, що населення з дедалі більшою готовністю включалося у мобілізацію, яку Директорія проводила на Правобережжі. Проте нестача зброї та провіанту змушувала С.Петлюру відсилати додому багатьох новобранців. У цей багатообіцяючий момент, щоб скористатися можливостями, які мерехтіли попереду, українцям належало виконати дві умови:

1). Вони повинні були налагодити гармонійні взаємини між двома урядами.

2). Переконати Антанту в необхідності постачання їм зброї.

Незабаром стало ясно, що розбіжності між двома українськими урядами більші, ніж їхня здатність розв'язати їх.

По-перше, між Директорією С.Петлюри й диктаторською владою

Петрушевича існували досить непевні стосунки! Теоретично Директорія була всеукраїнським урядом і тому претендувала на верховенство; проте на практиці саме західноукраїнський уряд мав сильнішу армію, ефективніший апарат управління й тому не бажав дотримуватися політики, з якою не погоджувався.

По-друге, обидва уряди розходилися в ідейних переконаннях. Директорія складалася майже виключно із представників лівих партій, тим часом як західноукраїнський уряд спирався на ліберальні партії з виразними консервативними тенденціями. Внаслідок цього східняки звинувачували галичан у «реакційності», а останні, відповідаючи компліментом на комплімент, називали перших «напівбільшовиками».

Галичани, що вирізнялися високою організованістю й національною свідомістю, із зневагою дивилися на організаційну розхлябаність східних українців, їхній соціальний радикалізм і схильність до імпровізаторства.

Зі свого боку східні українці вважали галичан провінційними, забюрократизованими й нездатними зрозуміти конфлікт на Україні у ширшому контексті. Отже, на передній план з усією очевидністю виступили глибокі культурні, психологічні й політичні розбіжності, які накопичувалися між східними й західними українцями протягом століть.

Ці розбіжності виявилися під час об'єднаного наступу українців проти більшовиків на початку серпня 1919 р. Він почався вдало, й до кінця місяця попри впертий опір українці захопили велику частину Правобережжя. Проте головною причиною відходу більшовиків був не український наступ, а похід Білої армії. З Сибіру - Москві загрожували сили адмірала Олександра Колчака, у Прибалтиці до наступу на Петроград готувався генерал Микола Юденич, але найбільшу загрозу являли армії генерала Денікіна, що насувалися з Дону. В кінці літа 1919 р. більшовицький режим, здавалося, от-от мав упасти.

30 серпня 1919 р. у щойно покинутий більшовиками Київ увійшли галицькі частини, а Директорія готувалася з тріумфом увійти до міста наступного дня. Проте того ж 30 серпня до міста вступили пере-дові частини армії Денікіна й зіткнулися там із галичанами. Не знаючи, як реагувати на білих (західноукраїнський уряд часто заявляв про відсутність будь-якого конфлікту між ним і Денікіним), галичани відступили — на превелике розчарування С.Петлюри та східних українців, які з політичних і символічних міркувань відчайдушно прагнули захопити Київ. Через кілька днів, коли С.Петлюра нарешті переконав галичан вступити з білими в бій, відвойовувати місто було вже надто пізно. Українські армії, утягнуті в небажаний конфлікт з білими, відійшли на захід. На цьому по суті закінчилися змагання за

українську державність. Далі йшов уже заплутаний і трагічний епілог. До слів передових козацьких ватажків не хотіли прислухатися, «думали, що буде на краще, а вийшло як завжди».

До осені 1919 р. становище українців стало справді трагічним. З одного боку їх атакували білі, з іншого от-от мали вдарити більшовики, в тилу чатували агресивні поляки й вороже настроєні румуни. Цей «чотирикутник смерті», що невпинно звужувався, став нестерпним, коли в жовтні 1919 р. виснажені, голодні, позбавлені постачання й притулку українські армії вразила епідемія тифу. За якихось кілька тижнів велика кількість солдатів та козаків або померли, або вмирали, або ж були уражені хворобою. Власне, тоді розвалилася горда колись Галицька армія, в її складі залишилося лише 4 тис. боєздатних солдатів. У С.Петлюри ж було всього 3 тис. бійців. Ті, що лишилися живими, рятувалися, як могли.

6 листопада 1919 р. галицький генерал Мирон Тарнавський перевів своїх бійців під командування білих за умови, що вони не будуть боротися проти інших українців і що їм дадуть можливість поновити сили. Тим часом Петрушевич із прибічниками дістався до Відня, сформувавши там «Український уряд» у вигнанні.

Зі свого боку С.Петлюра з Директорією знайшли собі притулок у Польщі, а їхні війська перетворилися на партизанські загони, що діяли в більшовицькому тилу. У гнітючому фіналі залишки двох українських урядів і армій опинилися в таборах своїх взаємних ворогів.

Проте історія поразок українців у боротьбі за незалежність цим не вичерпувалася. 21 квітня 1920 р., відмовившись від усяких претензій на Східну Галичину (що викликало обурення серед галицьких українців), С.Петлюра укладає з поляками пакт про спільний наступ на Україну проти більшовиків. Участь поляків у цій несподіваній угоді мотивувалася прагненням створити між собою та Росією східноукраїнську буферну державу. Вони сподівалися, що з появою на Україні відновленої армії С.Петлюри їхній наступ дістане підтримку настроєного проти більшовиків: інтелігенції, козацтва та селянства країни. Як завжди, спочатку все йшло добре, і 6 травня 1920 року союзницькі сили, що налічували близько 65 тис. поляків і 15 тис. українців, оволоділи Києвом.

Однак очікувана підтримка не надійшла. Очевидно, особистого авторитету С.Петлюри виявилося недостатньо для того, аби подолати серед багатьох селян традиційну неприязнь до його союзників — польських «панів». У червні 1920 р. більшовики вдалися до контрнаступу, який зрештою привів до польсько-радянських мирних переговорів і розриву поляків із Петлюрою. Східноукраїнська армія, що зросла до 35 тис, продовжувала сама воювати з більшовиками до

10 листопада 1920 р., доки її змусили лишити свій невеликий клапоть землі на Волині та інтернуватися на території, зайняті поляками. За винятком кількох невдалих партизанських операцій, проведених у Радянській Україні через рік, війна за незалежність України того часу, нарешті скінчилася.

Декларація про возз'єднання (1918 р.)

Під час повстання проти гетьманського режиму уряд Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) вислав повноважних представників до УНР, щоб домовитися про возз'єднання обох українських держав. 1 грудня 1918 р. у Фастові було укладено попередній «договір про злуку». В ньому говорилося: «Західноукраїнська Народна Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою — значить, заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти своєю територією й населенням як складова частина державної цілісності в Українську Народну Республіку».

3 січня 1919 р. Українська Національна Рада затвердила у Станіславі договір, опублікувала його й доручила урядові вжити заходів з метою реалізації ідеї про соборність української нації. Урочиста церемонія злуки відбулася у Києві 22 січня 1919 р. На Софійському майдані у присутності десятків тисяч киян В. Винниченко оголосив універсал, виданий з приводу цього історичного акта. У ньому вказувалося, що декларація про злуку має бути затверджена Установчими зборами, скликаними з території всієї України. До того часу Західна область УНР (ЗОУНР), як стала називатися Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), залишалася при своїх власних законодавчих і виконавчих органах влади.

Спроба возз'єднання двох українських держав була приречена залишитися декларацією. Польські війська методично витісняли адміністрацію ЗУНР з території західноукраїнських земель. Існуавня УНР теж ставало дедалі більш проблематичним з огляду на вторгнення радянських військ.

На початку січня 1919 р. голова уряду УНР В.Чехвоський надіслав до Москви кілька телеграм, в яких запитував, чому російське військо без оголошення війни рушило на Україну. Нарком закордонних справ Г.Чичерін відповідав так: російських військ в Україні немає, а воєнна акція на її території здійснюється між військами Директорії і радянського уряду, який є цілком незалежний. Повторювався сценарій захоплення України, який успішно спрацював узимку 1917-1918 рр.

4 січня 1919 р. Троцький підписав постанову Реввійськради про утворення Українського фронту під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Перед ним ставилося завдання витіснити Директорію з Лівобережжя і оволодіти переправами на Дніпрі у районі Києва, Черкас, Кременчука й Катеринослава.

Прогнозуючи наступ військ Антанти в глиб України, Троцький прагнув відстояти хоча б Лівобережжя. Тоді ще важко було передбачити, яка доля чекає на нечисленний антантівський десант.

Радянські війська швидко просувалися різними напрямками. Група під командуванням П.Дибенка 27 січня 1919 р. захопила Катеринослав. А 2-а повстанська дивізія увійшла в Полтаву і, не гаючи часу, 1 лютого переправилася на правий берег Дніпра у районі Кременчука.

Група Ю. Сабліна здобула ряд міст Донбасу і з'єдналася з радянськими військами, що стримували тиск білогвардійців Денікіна. Група військ київського напрямку, основу яких складала більша частина 1-ї повстанської дивізії, 12 січня зайняла Чернігів, а 5 лютого вступила в українську столицю.

Більшість провідних діячів УНР не бажала йти на формування єдиного з Антантою антирадянського фронту, їх антибільшовицькі настрої, підсилювані безкомпромісною позицією Раднаркому, не йшли у розрахунок. Важило те, що Антанта була в тісному союзі з Денікіним, який заперечував існування самостійної України, котра опинилася у цій ситуації між молотом і ковадлом.

Навіть такого борця за національну справу, як М. Грушевський, охопив відчай, і він відійшов від політичної діяльності. В. Винниченко теж прагнув залишити пост голови Директорії, але наштовхнувся на опір керівництва своєї партії, котре розглядало такий крок як дезертирство. Після вимушеного переїзду з Києва до Вінниці почалися переговори з Антантою, спрямовані на досягнення негайної угоди.

Французьке командування висунуло ультимативні вимоги: реорганізувати уряд УНР і саму Директорію, вилучити з її складу представників соціалістичних партій, реорганізувати армію УНР і підпорядкувати її союзному командуванню нарівні з Добровольчою армією Денікіна.

Щоб не виходити з Директорії, С.Петлюра заявив, що припиняє своє членство у Соціал-демократичній партії. Винниченко передав повноваження голови Директорії Петлюрі й виїхав за кордон, в еміграцію.

Чехівський подав у відставку, і на посаді голови уряду його замінив С. Остапенко.

Черговою резиденцією уряду УНР стала Жмеринка.

«Визвольна місія» сталінщини

У 1920-х рр. радянський уряд вважав своїм обов'язком надавати підтримку трудящим західноукраїнських земель. Особлива наполегливість виявлялася у територіальних суперечках, що існували у взаємовідносинах з Румунією. Бессарабське питання обговорювалося на конференціях дипломатів обох країн восени 1921 р. у Варшаві, наприкінці 1923 р. у Тирасполі і навесні 1924 р. у Відні. Хоча за умовами Ризького договору УСРР не могла претендувати на Західну Україну, включення останньої без референдуму у кордони Польської держави не визнавалося. Однак після того як Сталін встановив свій контроль над партією і державою, питання про долю населення західноукраїнських земель перестало цікавити радянський уряд. До початку Великої Вітчизняної Війни, Й.Сталін «нічого не хотів чути» козацтво, як України, так і Росії.

Західна Україна була сировинно-аграрним придатком корінних польських земель, так званою Польщею «Б». В ході земельної реформи кращі ділянки тут одержували польські осадники, переважно колишні військовослужбовці. Протягом 1920—1938 рр. їх було розміщено у перенаселеній Західній Україні близько 200 тис. чол. Ця колонізаційна програма викликала величезне загострення міжнаціональних суперечностей, які час від часу виливалися у збройні сутички.

Колонізаторська й асиміляторська політика польських властей викликала рішучий опір населення. Це враховувала у своїй роботі Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка входила до складу Компартії Польщі на правах крайової автономної організації. Комуністи організували виступ селян проти податкового гніту та екзекуцій, які переросли на початку 1930-х рр. у повстанський рух. Однак несподівану допомогу властям у їхній боротьбі з КПЗУ надав Комінтерн. Під час перебування в СРСР чимало західноукраїнських комуністів було заарештовано й загинуло в сталінських концтаборах і тюрмах. У 1938 р. виконком Комінтерну взагалі розпустив Компартію Польщі і в її складі — КПЗУ.

На початку 1929 р. у Відні утворилася Організація українських націоналістів (ОУН), її метою проголошувалася розбудова незалежної держави, в якій мали бути об'єднані всі українські етнічні землі. Найголовнішою умовою для цього ОУН вважала створення збройних сил різного спрямування, а на перших порах — підготовку «вишколених провідників» та організацію військово-козацьких

осередків партизанського типу. Кількість членів ОУН напередодні другої світової війни становила до 20 тис.

Як ви знаєте, 23 серпня 1939 р. було підписано нацистсько-радянський пакт, який відкрив дорогу світовій війні. 1 вересня А.Гітлер напав на Польщу і за три тижні розгромив її. 17 вересня Й.Сталін вчинив агресію проти Польщі зі сходу. «Визвольна місія» Червоної армії здійснювалася під приводом захисту «єдинокровних братів» — українців і білорусів від нацистського поневолення.

Поспішаючи використати усі переваги пакту з Гітлером, Сталін у червні 1940 р. відняв у Румунії Бессарабську губернію і Північну Буковину. Шість центральних повітів Бессарабії після возз'єднання з частиною території Молдавської АРСР з переважно молдавським населенням утворили нову союзну республіку — Молдавську РСР. Північна Буковина і Хотинський повіт Бессарабії, де переважало українське населення, були об'єднані в Чернівецьку область у складі УРСР. Два південні повіти Бессарабії злилися в Ізмаїльську область і також були передані УРСР.

Після возз'єднання з УРСР - Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії, населення України збільшилося на 8 млн. 809 тис. чол. і на середину 1941 р. становило 41млн. 657 тис, а її територія розширилася до 565 тис. кв. км.

У новостворених західних областях негайно почалися перетворення, що мали зрівняти соціально-економічний лад з радянським:

► - націоналізація промисловості й банків,
► - конфіскація поміщицької землі,
► - реорганізація політичної влади,
► - системи народної освіти тощо.

Практично негайно, в міру того як війська займали територію, край почало «плюндрувати» відомство Берія. У той короткий час, що залишився до початку війни, головний удар спрямовувався проти політичної і культурної інфраструктури, створеної українською інтелігенцією за багато десятиріч у несприятливих умовах австрійського і польського панування.

Якщо в основній частині України ліквідація так званих «буржуазних спеціалістів» відбувалася поступово, то з «буржуазними націоналістами» в західних областях органи НКВС розправлялися прискореними темпами. Тут знищували або депортували на схід не окремих осіб, цілі соціальні верстви.

Нагромадивши досвід у попередні роки, органи держбезпеки виявили унікальну продуктивність. Із Західної України і Західної Білорусії було депортовано 318 тис. сімей, тобто 1 173 170 чол. Це становило приблизно 10% населення. Висилалися всі, хто «міг би» чинити опір новим порядкам.

Возз'єднання українських земель являло собою безпосередній результат злочинної змови двох диктаторів, носило характер акції окупаційного типу, принесло нескінченні страждання населенню України. І все-таки його значення в історичній перспективі не можна недооцінити. Важко сумніватися в тому, що для знищення державного кордону, який сторіччями прорізав українські землі, останній історичний шанс з'явився саме в 1939—1940 рр.

Козацтво в період гітлерівської окупації

Інтуїтивно Й. Сталін відчував наближення війни 1941- 45 рр. Тому, як ми раніше зазначали він у 1938-1939 рр. почав відновляти військово-козацькі збройні з'єднання. Як і в старі часи, напередодні війни, знову згадали про козацтво і національно - патріотичні засади. Зближення Сталіна з нацистською Німеччиною не відвернуло давно задуманого Гітлером нападу. 22.06.1941 р. німецькі війська та їх союзники без оголошення війни вторглися на територію Радянського Союзу на широкому фронті від Балтики до Чорного моря.

Досвідчена, боєздатна верхівка військового командування Червоної армії, напередодні війни була знищена. Наче «чорна пошесть», під виглядом «чистки» рядів, пройшлася по всім військам. Саме напередодні війни було репресовано більшу частину, досвідчених і кваліфікованих командирів середньої ланки.

Західні області України противник захопив досить швидко. Частково демонтовані оборонні споруди на старому державному кордоні також його не затримали. На початку вересня гітлерівці форсували Дніпро і створили плацдарм на правому березі.

Нездатність Червоної армії протистояти ворогу була очевидною. На армії Південно-Західного фронту насунулася загроза оточення. Однак Сталін, що поклав на себе обов'язки Верховного головнокомандуючого, не дав санкції залишити Київ. 15.09.1941 чотири армії опинилися у мішку.

Катастрофа під Києвом створила загрозу Харкову, Донбасу і Криму. На деяких напрямках німецькі війська не зіткнулися з будь-яким опором. Лише ціною величезних зусиль, завдяки дивізіям народного ополчення, які створилися з селян, робітників та козаків суцільна лінія фронту була відновлена.

Гітлер, який прагнув «бліцкригу», ввів у дію свої нові резерви. До кінця вересня Червона армія залишила Одесу і змушена була вести оборонні бої у Криму. На початку жовтня 1941 р. загроза розгрому нависла над радянськими військами у Приазов'ї. Було втрачено

Маріуполь, потім Таганрог. У жовтня 1941 року бої розгорнулися на підступах до Харкова і Донбасу.

На п'ятий день війни в Україні було створено комісію по евакуації, яка мала очолити всю роботу по вивезенню матеріальних цінностей, спеціалістів та їх сімей на схід. Загалом було евакуйовано 3,5 млн. чол. (крім мобілізованих в армію), устаткування 550 великих промислових підприємств, понад 6 млн. голів великої рогатої худоби, ЗО тис. тракторів та інше.

Загроза нацистського поневолення підняла на боротьбу мільйони людей. 2,5 млн. громадян України було мобілізовано у Червону армію, близько 1,5 млн. козаків добровільно вступили до лав народного ополчення, понад 2 млн. різного люду працювали на будівництві оборонних споруд.

Широкого розмаху набув рух за створення фонду оборони. У воєнних умовах виявилися переваги командної економіки. Робота по переведенню підприємств на випуск воєнної продукції і підготовка їх до евакуації проходили чітко і у стислі строки.

Про славні подвиги козацтва у роки ВОВ багато написано іншими авторами, але були моменти, коли козацтво воювало на стороні націської Германії. «Бліцкригу» А.Гітлера, на який розраховувало його командування, не вийшло. В грудні 1941 р. під Москвою радянські війська розгромили 38 гітлерівських дивізій. Це була перша серйозна поразка Німеччини у другій світовій війні. У ході зимового контрнаступу Червона армія відкинула фашистські війська на 400 км. Зокрема, було звільнено багато районів Харківської області і Донбасу, Керченський півострів.

1 січня 1941 р. у Вашінгтоні представники 26 країн, у тому числі Радянського Союзу, поставили свої підписи під «Декларацією Об'єднаних Націй». Ці держави зобов'язувалися використати всі свої ресурси для доведення війни до переможного кінця і не укладати з державами німецького блоку сепаратного миру. Антигітлерівська коаліція у складі СРСР, Великобританії і США в 2,5 раза переважала противника за рівнем воєнного виробництва. Тому не залишалося сумнівів щодо того, хто виграє війну. Але до перемоги було далеко.

Навесні 1942 р. німецькі війська розгорнули нову наступальну кампанію. У травні - липні було захоплено Керч та Севастополь.

28 червня німецькі танкові з'єднання при підтримці авіації почали навальний наступ на воронезькому напрямку. Фронт було прорвано на ділянці понад 600 км. 22 липня 1941 р. радянські війська залишили Свердловськ — останній населений пункт на території українського Донбасу. Використовуючи свіжі моторизовані частини, противник став швидко просуватися у двох напрямках — на Волгу в районі Сталінграда і на Кавказ. Україна опинилася у глибокому тилу ворога.

Козаки у лавах вермахту

Нещодавні спроби українських патріотичних середовищ тверезо, без п'янкої гіперболізації дослідити, оцінити національно-патріотичний рух козацтва часів Великої Вітчизняної Війни відразу наштовхнулись на жорстку протидію. Попри те, завдячуючи суперечливим сутичкам в телестудіях й газетним публікаціям, ми таки отримали змогу довідатись про дії окремих козацьких підрозділів у лавах вермахту. Правда, інформації у нас виявилося більше за змістом й суттю на процеси які відбувалися в сусідній Росії.

Чотири роки тому, в станиці Єланській Шолоховського району Ростовської області, на території успадкованого від батьків подвір'я російського православного підприємця В.Мелехова, відбулось урочисте відкриття Меморіального комплексу, який вшанував пам'ять загиблих в боротьбі з більшовизмом донських козаків. В центрі меморіалу встановлено кількаметрову бронзову фігуру останнього отамана Донського війська, мандрівника, письменника і публіциста, активного громадського діяча — Петра Краснова.

Проте 30 липня 2008 р., посилаючись на запит депутата Держдуми РФ - Коломейцева, прокуратурою Шолоховського району порушено справу по факту встановлення комплексу в цілому й пам'ятника зокрема. Незважаючи на те, що комплекс розташовано на приватній території, а самі скульптури, як було зазначено: «є об’єктами нерухомості, встановлення яких потребує спеціального дозволу».

Самого Мєлєхова, завбачливо звинувативши у приховуванні податків, впродовж восьми місяців утримували в СІЗО. Справа розвалилася прямо в суді, й підприємець, реагуючи на тиск російської влади, звернувся до громадськості з ініціативою створити Меморіал - музей: «Антибільшовицький супротив». Відкриття цього музею мало відбутися в Подільську.

Досліджуючи славні, проте старанно замовчувані сторінки збройного опору самих росіян, нівелює чомусь людську гідність, комуністичному тоталітаризмові, складно не згадати про трагічну долю російського козацтва. Яке впродовж кількох століть, воно було могутньою силою на захисті державних інтересів Росії. Виборені козаками ще за часів царату пільги та привілеї й патріархальний устрій життя суттєво впливали на формування особливого, помітно відмінного від інших російських груп й підетносів світогляду.

Служіння не тільки Росії, але й іншим сусіднім державам, для козака було честю й обов'язком. В той же час на кожне обмеження прав і вольностей, козацтво реагували загрозливим для імперії

повстанням. Переважна більшість нинішніх покірливо-слухняних псевдо-істориків оминають увагою ту обставину, що значний відсоток з поміж козаків, ніколи себе росіянами навіть не вважали. Широким у вживанні з метою самоідентифікації було прислів'я «наш козак — не кацап». Репресії в часи громадянської війни 1918-20 років, розкуркулення 1930-их, безальтернативно нав'язані плани хлібоздачі, голодомор в Україні 1933-34 р., були вагомим чинником у формуванні неприйняття всього радянського, (читай ворожого для козацтва).

22 червня 1941 року, відразу після початку бойових дій, генерал Краснов, у відкритому радіо-зверненні закликав козаків «разом з німцями обов'язково перемогти та звільнити Росію й рідні краї від Сталіна і більшовиків». Більшість на той час вже загнаних в колгоспи козаків навряд чи чули це звернення з-за кордону, проте прихід німців дійсно сприйняли як шанс на визволення. Замовчувані впродовж кількох десятків років факти свідчать що відступ Червоної Армії й прихід німців навіть стимулював процес культурного і духовно-церковного відродження. Вже в другій половині 1942 на початку 1943 рр. в Ростовській області, почали функціонувати -243 церкви, в Краснодарському краю -229, а на Ставропіллі -127, які були рішуче закриті при більшовиках.

Постанню в складі Вермахту козацьких дивізій сприяла завойована ними в часі громадянської війни репутація непримиренних антибільшовиків. Першим військовим з'єднанням, створеним з колишніх козаків-червоноармійців, які усвідомлювали всю злочинну суть вказівок комісарів-сталіністів, був козацький ескадрон під керівництвом майора Івана Кононова. Обіймаючи посаду командира 436 піхотного полку, І.Кононов з першого ж дня війни разом з усіма своїми підлеглими свідомо здався в полон для того, аби повернути зброю проти колишнього Радянського Союзу

15 квітня 1942 року, Гітлер оголосив козацькі й кавказькі підрозділи рівноправними союзниками й дозволив використовувати їх в боротьбі з червоними партизанами і на фронті. Двома місяцями пізніше, (1942) на звільнених від Радянської Армії теренах Дону й Кубані, німецьке керівництво дало згоду оприлюднити звернення мешкаючи в емірації керівників Козацького національного руху: «Козаки Дону, Кубані, Терека і Урала! Настав час великого визволення...»

В жовтні 1942 року, в Новочеркаську відбулась козацька Рада, делегатами якої був покликаний до життя штаб Війська Донського. Цим кроком було започатковано формування в складі Вермахту козацьких збройних формувань як в самій Росії, так і за її межами. Очолив цей процес колишній полковник царської армії С. Павлов.

Наприкінці 1942 року була сформована Пластунська сотня й 1-ий

Донський козачий полк. Вітаючи ініціативи козацтва, 73-літній генерал Краснов надіслав з Берліна, Павлову листа, в якому дав кілька рекомендацій стосовно організації повстанського руху. В тому ж 1942-му році Краснов запропонував німецькому керівництву допомогу в справі формування козацьких підрозділів у складі Вермахту. У вересні 1943 р. отаман Краснов очолив Головне управління козацьких військ Імперського Міністерства Східних окупованих територій. Відомо, що Краснов не поділяв ідею «козацької самостійності». Не належав він і до числа прихильників механічного об'єднання й співпраці з Російською Визвольною Армією генерала Власова.

Краснов серед офіцерів вермахту

3 січня 1943 року німецькі війська вже остаточно втратили ініціативу і лише відбивалися від Червоної Армії. Почався великий відступ. Не бажаючи вдруге потрапляти до кривавого «комуністичного раю», цілими родинами вирушають і козаки. Залишені для прикриття відступу козацькі частини розгромили біля Новочеркаська передові частини 2-ої гвардійської армії й захопили в полон 360 червоноармійців та офіцерів. Прагнучи надати родинам козаків допомогу, генерал Вермахту фон Клейс наказом від 02.01.1943 р. створив Кавказький штаб евакуації. Згідно наказу, польові комендатури зобов'язані були надавати втікачам всебічну допомогу. Факти свідчать що німці виконували взяті на себе зобов'язання.

Свідчення тому — трьохтижнева евакуація до Криму відрізаних від решти відступаючих на косі Чушка (Таманський півострів) 120 тис. козаків та членів їхніх родин. 10 листопада 1943 року, в Кіровограді (на той час там зібралось більше 3 тисяч козаків), Павлов починає формувати в складі Вермахту загони Козацького Стану з прилеглих козацьких організацій. Одягнуті в німецьку форму козаки Кіровоградщини дійсно були ворогами сталінської системи, але не Росії. Злука з німцями була для них лише нагодою в справі визволення від більшовизму. Як свідчать збережені фронтові донесення, козацькі частини Кіровоградської області воювали з Червоною армією «стійко, з криками Ура, за Батьківщину».

Отримавши звання «похідного отамана», Павлов починає єднати козаків в єдину козацьку Спілку. Формальне постання Козацького Стану (козацьких поселень Кіровоградщини) почалось у відповід-

ності з декларацією німецького уряду від 10 листопада 1943 року, який визначив територію головного постою в районі Кам'янця-Подільського. Окрім того, відбувалось формування додаткових козацьких полків в Шепетівці та Славуті.

Згідно наказу керуючого східними добровільними військами генерала Кестринга (31.05.1944) в Берліні було створено Головне управління козацьких військ на чолі з Красновим. На початку червня 1944р. Козацький Стан був передислокований в Білорусь, в район Барановичі — Слоним — Єльня — Столиці — Новогрудки. Сюди перебрався й козацький штаб. Протягом короткого проміжку часу, в Україні повстало 11 піших козацьких полків, чисельністю близько 1200 осіб кожен, що становило більше 13 тис. козаків.

Період перебування козацьких частин в Білорусі ознаменувався впорядкуванням церковного життя - козацького Стану. Протоієрей Василь Григор'їв, (вихідець з донських козаків) організував козацьку єпархію, налагодив контакт з управляючим Барановичівсько-Новогрудської єпархії Білоруської Православної Церкви, єпископом Вітебським і Полоцьким - Афанасієм (Мартосом), й отримав відповідне благословення.

Затятість, з якою бились українські козаки з Червоною Армією, засвідчила для керівництва Вермахту їхню практичну цінність. 8 листопада 1942 року була прийняте рішення про створення окремого козацького кавалерійського з'єднання. Керівником 1-ї кавалерійської дивізії був призначений полковник Хельмут фон Панвіц. Станом на 1 листопада 1943 р., чисельність очолюваної ним дивізії сягала 18 555 козаків, при цьому переважна більшість офіцерсько-козацьких чинів спілкувалися між собою російською мовою.

Фон Панві, якого козаки жартома, (з повагою називали «батько Панько») не поділяв нацистську «расову теорію», наказав всьому німецькому персоналу вивчати російську та українську мови. З метою підняття бойового духу, надання моральної підтримки й практичного навчання, дивізію нерідко відвідував кубанський генерал Андрій Шкуро (Шкура). До речі, як згадують вцілілі козаки А.Шкуро ніколи не цурався того, що є нащадком славних запорожців, а в часі відвідин козаків спілкувався рідною українською мовою. Восени 1943 року, козаки фон Панвіца були перекинуті в Югославію, де помітно активізувались комуністично налаштовані партизани під керівництвом Й.Тіто. Завдячуючи не аби-якій маневривості, козацькі частини виявились суттєво пристосовані до гірських умов Балкан аніж виконуючі охоронні функ-

ції німецькі дивізії. Влітку 1944 р. козаки здійснили не менше п'яти самостійних операцій в гірських районах Хорватії і Боснії, в часі яких було знищено чимало партизанських баз і пунктів. Успіх козацької кавалерії відзначили після формування 2-ої Козацької Кавалерійської дивізії, вроджений хист до коней та кочового життя, суттєво відрізнявся від німецьких вояків. Наприкінці війни, козаки фон Панвіца (на той час, в січні 1945 р., він вже був обраним Верховним Похідним отаманом всіх козацьких військ) вели досить вдалі бої з дивізіями Червоної Армії, які намагались в районі річки Драва з'єднатись з загонами Й.Тіто.

В часі тяжких боїв, козацькій кавалерії вдалось розгромити один з полків 233-ої радянської стрілецької дивізії й примусити решту залишити захоплений раніше плацдарм на правому березі Драва. Факт обрання німецького генерала всекозацьким Отаманом було відповіддю на його прагнення зберегти козацькі традиції. Фон Панвіц вдягав козацький стрій, заснував для дітей загиблих козаків - школу козачат (одного навіть всиновив), відновив притаманні їм атрибути: папахи, кубанки і лампаси й першим ставав в часі молитви на коліна.

Влітку 1944 року полковник Павлов загинув, й похідним отаманом був назначений колишній білогвардійський сотник Тимофій Доманов. В зв'язку з новим наступом Червоної Армії, козацький стан був передислокований спочатку з Білорусії на північ Польщі, а 6 липня 1944 р. було прийняте рішення про перехід козацьких частин в Північну Італію. Пізніше сюди перебрались й кавказько-козацькі (переважно черкеські) частини під керівництвом генерала Султан - Гірей Клича. Вимушених колоністів поділили по донським, кубанським і терським станицям.

Про життя козаків на Півночі Італії в 1944 році було відзнята документальна кінострічка. Доречно, серед духовенства яке супроводжувало козаків в часі відступу були й українські священики (зокрема благочинний Донецького округу Автономної Української Православної Церкви протоієрей Ісидор Дереза). Козаки відразу перейменували місцеві поселення в станиці, депортували всіх, кого підозрювали в співпраці з антифашистами, налагодили видання газети «Козацька земля» і навіть відкрили перше козацьке юнкерське училище під керівництвом полковника Мединського.

Історія Козацького Стану в Італії є короткою, з серпня 1944 р. по травень 1945 р., проте вже стала причиною кількох досліджень (переважно західними) істориками. Переймаючись проблемою збереження козацької ідентичності, генерал Краснов в 1944 р. звернувся з листом -проханням до Архієрейського Синода Російської Православної Церкви за кордоном й митрополита Анастасія започаткувати окрему Козацьку єпархію на чолі з архієпископом або навіть митрополитом.

На жаль, донині належним чином не досліджено роль православного клиру у долі Козацького Стану. Проте відомо, що саме його зусиллями була зірвана спроба нацистів переформувати Головне управління козацьких військ в Козацький Уряд й сепарувати козаків в окремий етнос.

Деякі історики підозрюють що саме завдячуючи старанням, зв'язкам і зусиллям духовенства, в квітні 1945 р. Козацький Стан врешті-решт підпорядкували генералу Власову. 30 квітня 1945 р., керуючий німецькими військами в Італії генерал Ретінгер видав наказ про капітуляцію. Ця обставина змусила керівництво Козацького Стану прийняти рішення про переселення до Східного Тіролю (Австрія).

Загальна кількість бійців, членів їхніх родин та непридатних до військових дій козаків сягала на той час більше 40 тис. осіб. Другого травня 1945 р. розпочався перехід козаків через Альпи. Вцілілі свідчили, що долаючи високогірні перевали козаки нерідко вбивали утікаючих з Італії німецьких офіцерів й обурювались їхнім небажанням продовжувати супротив сталінським союзникам. Витримавши кілька бомбардувань й сутичок з партизанами, козаки дісталися 6 травня міста Лієнц, а 10 травня 1945 р. туди підійшли й козацькі частини якими керував генерал Шкуро.

З боями вже після підписання капітуляції пробивалась в Австрію з Хорватії й 15-та кавалерійська дивізія фон Панвіца. 18 травня 1945 р. (вже по закінченню бойових дій) весь склад Козацького Стану капітулював перед британськими військами. Козакам дозволили оселитись в кількох таборах. Згідно лютневих пунктів Ялтинської угоди, США та Великобританія зобов'язувалися передавати Сталіну всіх колишніх радянських громадян, які зі зброєю в руках воювали на боці Німеччини. 28-го травня 1945-го року, генерал Краснов (який, до речі, Ніколи громадянином так ненависного йому Радянського Союзу і не був) та ще близько 2,5 тисяч козацьких отаманів та офіцерів були передані британцями СМЕРШу СРСР. Згодом почався процес затримання й передачі рядових козаків та членів їхніх родин. Чимало з них загинули від куль й штиків британців, а багатьох ще в часі перевезення до Радянського Союзу на смерть закатували радянські солдати. Не кращою була доля вцілілих козаків.

Згодом урядові чинники Великої Британії визнали факт передачі козаків помилкою і вибачилися, проте ця обставина не повернула життя кількох сотням тисяч вбитих або позвірячому закатованих козаків.

Генерал фон Панвіц, як громадянин Німеччини, депортації в Радянський Союз не підлягав. Британці пропонували йому утримання в концтаборі для німецьких військовополонених, але він відмовився, заявивши, що не має морального права залишити козаків, період

керування якими він вважає найщасливішими роками життя. Такий вчинок став прикладом і для підлеглих йому офіцерів. Майже всі погодились на «добровільне етапування» з козаками до Сибіру. Більшість звідти не повернулися ніколи. Відомо, що Сталін безпосередньо давав вказівки щодо форм фіксації свідчень утримуваних в Луб'янській в'язниці козацьких генералів. Протоколи таких «допитів» були складені типово. Ця обставина дає підстави стверджувати, що впродовж півтора року (саме стільки часу відбувалось так зване досудове слідство) «підслідних» козацьких ватажків неодноразово катували й замикали в карцер.

Ціль: знищити, попередньо всебічно оббрехавши й скомпрометувавши людей, які могли «радянському народові» логічно й переконливо пояснити злочинну суть очолюваної Сталіним системи.

Рішення про страту Краснова и Шкуро було прийняте ще до формального (до речі, закритого) судового процесу на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б), а 15-го січня 1947 р. розпочалось закрите засідання Військової Колегії Верховного Суду СССР.

Суд відбувся без участі обвинувачення і захисту (прокурорів, адвокатів та свідків). Визнавши отаманів Козацького Стану (Петра Краснова, Андрія Шкуро, Клич Султан-Гірея, Семена Краснова, Тимофія Доманова й Хельмута фон Панвіца) винними в шпигунстві, контреволюційно-білогвардійській й диверсійно-терористичній діяльності проти Радянського Союзу й засуджуючи їх до смертної кари. Судді лише слухняно виконали вказівку Сталіна і його оточення. Наступного дня всі названі козацькі отамани були страчені.

Розстріляли лише немічного на той час Петра Краснова. Решту - повісили на гаках за ребро. (Вдумайтесь, був 1945 р. а людей підвішували за гак, заставляли помирати страшною смертю). Хтось з причетних до катування згадував, що в останню хвилину А. Шкуро спромігся плюнути на ката.

В 1994-му році на території московського Храму Всіх Святих, коштами німецьких ветеранів й товариства XV Козацького кавалерійського корпусу ім. генерала фон Панвіца було встановлено пам'ятник, яким вшановувалася пам'ять страчених козацьких генералів й загиблих козаків. 8 травня 2007-го року, невідомі «дебіли з курячими мізками» - його осквернили. Попри формальне відкриття кримінальної справи за статтею «вандалізм», святотатці не знайдені і донині.

На прохання кількох (серед них і емігрантських) козацьких об'єднань реабілітувати знищених сталінізмом козацьких генералів, російська влада (певно прагнучи позагравати з осілою на Заході російською діаспорою), у 1996р. пішла назустріч проханню. Усіх страчених у 1945 р. козаків – реабілітували. Але вже в наступному 1997 р., рішенням Головної військової прокуратури та визначенням

Військової колегії Верховного Суду Російської Федерації від 25 грудня 1997р., громадяни Німеччини й Югославії: Краснов П.М., Шкуро А.Г., Султан-Гірей Клич, та громадянин Радянського Союзу Доманов Т.І. визнані засудженими обґрунтовано й такими що «не підлягають реабілітації».

Примітка: територія Великого Війська Донського до 1920 року обіймала й значну частину нинішніх Луганської, Донецької та інших областей України. Набір козаків до вермахту у листопаді 1943 р. проводили у Кіровограді, (більше 3 тис. чол.) Це означає що організований збройний опір комуністичній системі чинився у той час по всій України.

Зв'язок козаків з УПА

Організація українських націоналістів (ОУН) та Українська повстанська армія (УПА). Після вбивства радянським агентом у 1938 р. керівника ОУН Є. Коновальця в організації почалася міжфракційна боротьба. Фракцію ветеранів ОУН, які здебільшого перебували в еміграції, очолював А. Мельник, який мав постійні зв'язки з різними козацькими течіями Радикальні бойовики, які вели у західноукраїнських землях підпільну боротьбу з польськими окупантами, як правило поповняли свої ряди з козацьких угрупувань та визнавали владу С. Бандери. Ідеологічних розбіжностей між фракціями не існувало; всі сповідували так званий «інтегральний націоналізм», наступальний різновид націоналізму з яскраво вираженою антипольською і антиросійською спрямованістю.

У серпні 1939 р. у Римі відбулася конференція ОУН, на якій переважали прибічники А. Мельника. Його було оголошено керівником ОУН. Однак більшість первинних осередків організації у західноукраїнських землях не визнала рішень Римської конференції. Напередодні окупації Польщі німецькими і радянськими військами націоналістичний рух виявився розколотим. Частина УОН та козацтво орієнтувалося на національні, суто українські питання.

Фракція А. Мельника орієнтувалася на нацистську Німеччину, оскільки західні демократії не мали найменшого бажання займатися українським питанням. С. Бандера вимагав, щоб ОУН створила підпільну армію і боролася з будь-якою державою, яка стане на заваді українській державності. Головним ворогом він вважав сталінський режим, під контролем якого на початку 1940-х рр. опинилися мало не всі українські землі. При цьому не виключалася й можливість боротьби з Німеччиною.

Понад півмільйона українських козаків Холмщини і Лемківщини

жили в умовах німецької окупації, тому що ці землі за пактом Роббентропа— Молотова відійшли до Генерального губернаторства, яке стало називатися - Польща. Сюди в 1939—40 р. втекли десятки тисяч політичних біженців, щоб врятуватися від терору НКВС.

Німецька адміністрація дозволила утворити у Кракові Український центральний комітет, очолюваний відомим вченим В. Кубійовичем, але слідкувала за тим, щоб він не займався політичною діяльністю.

Однак цей комітет використовували у своїх інтересах оунівці та козаки, яких серед біженців було багато. Саме у Кракові у лютому 1940 р. було скликано конференцію, яка відкинула Рішення римського збору ОУН. Відтоді ОУН офіційно розкололася на дві ворогуючі між собою організації:

► - ОУН(р), або ОУН (б),— революційна, чи бандерівська;

► - ОУН(м) — мельниківська, (або римська).

Після нападу Німеччини на Радянський Союз С. Бандера почав добиватися підтримки нацистського уряду, підкреслюючи цілком очевидний факт: що для ОУН(б) новий ворог – це Петлюра в особі Сталіна є противником № 1. Він знайшов певне співчуття серед керівників абверу (військової розвідки) на чолі з адміралом В. Канарісом. Але керівництво нацистської партії, зокрема М. Борман, не вважало за потрібне підтримувати український національно-визвольний рух, оскільки не розглядало його як серйозний фактор в радянсько-німецькій війні. Сам фюрер до якогось часу не висловлювався цілком певно. Це створювало в ОУН(б) ілюзії щодо можливого співробітництва з гітлерівцями, які швидко просувалися в Україні.

З ініціативи мельниківців незадовго до нападу на СРСР у німецькій армії були створені українські частини «Нахтігаль» і «Роланд». Командування вермахту розраховувало використовувати їх, в основному, для каральних дій, спрямованих передусім проти поляків і євреїв. ОУН (б) розраховувала на те, що ці частини їй вдасться використати для утворення в майбутньому національної армії.

Найближчі події показали, що сподівання Бандери не оправдалися. 30 червня 1941 р. при підтримці «Нахтігалю» ОУН (б) проголосила у щойно захопленому німцями Львові утворення Української держави. На чолі уряду було поставлено одного з найближчих соратників Бандери – Я. Отецька.

Німецьке військове командування прореагувало на цей крок досить індиферентно, оскільки лідери проголошуної держави клялися у вірності рейху. Однак клятви не змінили позиції берлінських властей. С. Бандеру та його найближчих співробітників було ув'язнено. Гітлер бажав використовувати оунівців в своїх цілях, і рішуче відкидав найменші ознаки їх незалежної поведінки, такі, зокрема, як несанкціоноване Берліном проголошення української державності.

Слідом за наступаючими німецькими військами, йшли ОУН(б). Метою їх було встановлення місцевого самоврядування під контролем ОУН(б). Після того як на окупованій території утвердилася нацистська адміністрація, вона за допомогою частин СС розгромила осередки бандерівців і мельниківців. Оунівці змушені були піти в підпілля.

Восени 1941 р. Т. Бульба (Боровець) сформував на Поліссі та Волині загони з козаків «Поліська Січ», які боролися із залишками Червоної армії. Т.Бульба не був оунівцем і користувався підтримкою уряду УНР у вигнанні, який перебував у Варшаві. Прагнучи зберегти самостійність, він перетворив свої загони на партизанські і дав їм претензійну назву — Українська повстанська армія (УПА). Бульбівці боролися одночасно з німецькими гарнізонами і радянськими партизанськими загонами, але їх воєнна активність була невеликою.

Восени 1942 р. ОУН (б) взяла курс на створення партизанської армії, яка мала боротися як з окупантами, так і з польськими та з радянськими партизансько-підпільними формуваннями. В цю партизанську армію явочним порядком було включено збройні формування Т.Бульби і ОУН. Армія поповнювалася місцевими жителями і називалася: Українська повстанська армія (УПА). Очолив її один з керівників розформованого німцями «Нахтігалю» - Р. Шухевич (бойовий псевдонім Т. Чупринка).

УПА користувалася широкою підтримкою західноукраїнського населення й козаків, і за своїм складом була переважно селянською. Вона налічувала десятки тисяч бійців (за деякими оцінками, на початку 1944 р. до 100 тис.), які діяли переважно на Волині, у Поліссі та в Галичині.

Керівні кадри повстанської армії складалися, головним чином, з бандерівців та козаків. Але ОУН (б) не претендувала на монополію, а розглядала армію як національну. З ініціативи С. Бандери у липні 1944 р. біля Самбора у Галичині відбулися збори представників різних організацій, за винятком ОУН(м), на яких утворився координаційний воєнно-політичний центр — Українська головна визвольна рада (УГВР).

У 1942—1943 рр. УПА значну частину своїх зусиль присвятила боротьбі з польськими збройними формуваннями, підпорядкованими лондонському емігрантському урядові Польщі — Армією Крайовою (АК). Ця боротьба (розпалювалася й німецькою адміністрацією, якій була вигідна ворожнеча двох пригноблених народів), набула характеру етнічної чистки, як з боку УПА, так і з боку АК.

Найбільше страждало в ній мирне населення. Армія Крайова вирізала безборонне населення українських районів Холмщини, оунівці тероризували польське населення Волині.

Коли Червона армія зайняла Лівобережжя і Донбас, війна між УПА і німецькими гарнізонами майже вщухла. Будучи переконаними у тому, що сталінський режим знову запанує над Західною Україною оунівці не бажали витрачати зусиль на війну з німецькими окупантами, влада яких мала тимчасовий характер.

Як партизанська армія УПА здебільшого не йшла на відкриті бої з регулярними військами Сталіна. Однак сутички між ними були досить частими. Під час однієї з них весною 1944 р. було смертельно поранено командуючого 1-м Українським фронтом генерала М. Ватутіна. Більш детально про діяльність УПА, наш читач знайде у інших авторів, тим паче, що в історичному напрямку, період ВВВ дуже добре описувався.

Повстанці і каратели

Читачеві книги будуть цікаві цифри і факти, що свідчать про розмах боїв на Західній Україні між підрозділами НКВС - МДБ - УПА - ОУН. Перші військові сутички між Червоною армією, НКВС та УПА відбулися вже в 1944 році. Вступаючи в центральнозахідні українські землі, Червона армія відчула сильні напади УПА, якій вдавалося знищувати окремі підрозділи радянських військ. Військово-політична доктрина змусила УПА уже на початку 1944 року вступити в боротьбу з радянською військово-політичною машиною. Червона армія, розуміючи, що в її тилу активно діє УПА, стягувала сюди значні сили. Тільки в 1944 р. УПА, 154 рази нападала на підрозділи Червоної армії, вбито від 500 до 1000 червоноармійців, захоплено склади зброї, провіанту, меди-каментів, боєприпасів. Для боротьби з УПА І Український військомат виділив: 1 кавалерійську дивізію, 20 броньовиків, 8 танків.

Уже в березні 1944 р. в бій з УПА вступили війська НКВС. Вони провели операції на Тернопільщині, у Дрогобицькій області, де було вбито 1174 бійця УПА, взято в полон 1108, а також 6 тис. осіб було відправле-но до Сибіру. Особливо жорстокими операціями проти УПА були «операції» контррозвідки СМЕРШ. Крім повстанців жертвами цих дій ставало дедалі більше цивільних осіб. У 1944 році було арештовано близько 200 абсолюто непричетних до УПА осіб з мирного населення.

Основною карательно-репресивною силою у боротьбі з УПА поступово ставав НКВС. Очолили репресивні органи 6 обласних управлінь-відділів НКВС: Волинський, Дрогобицький, Львівський, Рівненський, Станіславський і Тернопільський, з широкими повноваженнями, а також міські відділи НКВС, районні відділи (61 відділ), сільські відділки

і дільниці НКВС.

Згодом цю структуру майже без змін замінили НКДБ і КДБ. З березня 1946 року були реформовані в Міністерство Внутрішніх Справ (МВС) та Міністерство Державної Безпеки (МДБ).

З літа 1946 року ці воєнізовані репресивні окупаційні формування, як засвідчують архівні документи, розпочали:

а) широкомасштабні акції проти УПА, завданням яких було фізичне знищення керівництва УПА за допомогою агентів-бойовиків;

б) створення паралельних підрозділів із таємних співробітників МВС, МДБ під виглядом ОУН-УПА для дискредитації українського національно-визвольного руху серед населення.

У цей же час на терени Західної України було заслано велику кількість співробітників МДБ, які повинні були діяти як загони УПА. Таємна постанова Ради Міністрів СРСР від 28 січня 1947 р. передавала боротьбу з національним рухом у виняткову компетенцію держбезпеки. До роботи було залучено: 17 тис. 945 чол. і додатково ще 12 тис. 714 оперативних працівників. Всього таємними оперативниками в Західну Україну було переведено 25 тисяч бійців МВС і 35 тисяч осіб, які підпорядковувалися МДБ, діяльність яких в Західній Україні з періоду 1947 по 1953 роки і досьогодні засекречена. Однак, можна наголосити, що власне з цього часу почались «колодязні операції» НКВС-МДБ — начебто націоналісти вбивали мирне українське населення і топили його в колодязях.

Паралельно радянські репресивні органи, розгорнули на території України широкомасштабну пропагандистську і військову кампанію проти ОУН та УПА. За всіма великими і малими підрозділами УПА були «закріплені» конкретні військові з'єднання і таємні підрозділи МДБ, які робили все, щоб навіть на дрібні підрозділи УПА нападати великими військовими частинами.

Уже в 1944 році для боротьби з УПА були сконцентровані такі сили військ НКВС:

► - Волинська область: одна стрілецька дивізія, три полки, одна бригада (всього 5 тис. 285 чол.);

Рівненська область: одна стрілецька дивізія і чотири бригади (всього 8 тис. 754 чол.);

► - Львівська область: чотири бригади і один кавалерійський полк (6 тис. 525 чол.);

► - Станіславська (Івано-Франківська) область: всього 1355 чол.;

► - Чернівецька область: дві бригади (1355 чол.).

Окрім цього, весною 1944 року на територію Рівненської, Волинської областей були перекинуті 19-та (2278 чол.) та 21 (2958 чол.) стрілкові бригади НКВС.

Всього в 1944 р. в названих областях воювало з УПА 31 тис. 540

чол. Всі ці військові підрозділи були підсилені танками, артилерією. В подальшому все це угруповання, яке збільшилося у 1945 році до 50 тисяч бійців, було передано в розпорядження МДБ.

Слід наголосити, що з 1945 року МДБ проводило проти УПА жорстокі каральні операції, наприклад, 7 квітня 1945 року МДБ організувало велику облаву, в якій брало участь 40 тисяч чоловік під керівництвом 5 генералів. Ця «операція проти УПА» проводилась до кінця травня 1945 року з застосуванням найжорстокіших методів. Одночасно великі військові сили від 30 до 50 тис. солдатів блокували ліси, збираючи інформацію про УПА, її підрозділи, командирів тощо.

Так в «операціях проти УПА» в 1946 році було задіяно 58,5 тис. співробітників НКВС-НКДБ. Як засвідчують документи, за 1946 рік між МДБ та УПА відбулося близько 1500 боїв та військових сутичок, де радянська сторона втратила до 15 тисяч вбитими, УПА втратила до 5 тисяч бійців. Як бачимо із рапортів та донесень, керівництву МДБ ліквідувати УПА за 1946 рік не вдалося. Вочевидь це коштувало М.Хрущову посади першого секретаря КП(б)України. Його в березні 1947 року замінив Л.Каганович. З цього часу війна з УПА повністю перейшла із рук партійних органів у компетенцію військово -«чекістських» кіл.

Головою держбезпеки маріонеткового режиму УРСР кремлівське керівництво призначило генерал-лейтенанта М.Ковальчука, який у справах в боротьбі з національно-визвольним рухом в Україні підпорядковувався міністру МДБ. Слід нагадати, що М.Ковальчук під час війни був начальником СМЕРШа IV Українського фронту. Власне М.Ковальчук в 1947 році створив частини, які зовнішньо були схожі на загони ОУН та УПА. І ці загони держбезпеки УРСР тероризували українське населення, проводили під виглядом ОУН-УПА вбивства, грабунки терористичними методами.

У зв'язку з цим М.Ковальчук у Києві розробляв «колодязні операції під виглядом націоналістів». Власне в цей час, як засвідчувала повністю підконтрольна МДБ радянська преса, «націоналісти знеславили себе широкомасштабними вбивствами населення». Вся документація на них і сьогодні є суворо засекреченою в архівах Москви.

Однак, вивчені документи доводять, що через військові і терористичні операції МДБ, УПА уже в 1949 році було знесилена і не планувала великих операцій. Повстанці обмежували свої дії розвідкою і розширенням агентурної мережі. В цей час МДБ цікавилось усім в УПА, особливо командним складом, командирами загонів, штабами, друкарнями. Але брутальне залякування терором українського населення (операція «Оборотень») дало можливість М.Хрущову почати критику «методів» Ковальчука. Хоч як дивно, а це змусило Коваль-

чука і всю репресивну систему діяти ще з більшою жорстокістю.

Як засвідчують документи, на початку 1949 року за наказом генерал-лейтенанта Ковальчука в Карпати були перекинуті чотири дивізії МДБ для «остаточної ліквідації УПА та підпілля». Так оглядач газети «Нью-Йорк Таймс» Г. Болдуїн, дізнавшись про «операції Ковальчука» в Україні, визнав боротьбу УПА за незалежність українського народу справедливою і назвав український національно-визвольний рух єдиним політичним представником українського народу, а УРСР -маріонетковим окупаційним терористичним режимом імперії. Про діяльність МДБ на Україні дізнався увесь світ.

Така світова критика режиму УРСР змусила МДБ ще з більшою жорстокістю активізуватися в 1950—1951 роках у війні з УПА.

Як засвідчують джерела московських архівів, у боротьбі з українським національно-визвольним рухом репресивний апарат НКВС-МДБ діяв під виглядом національно-визвольних загонів УПА, а потім боївок служби безпеки проводу ОУН (СБ). Ці угруповання вирішували передусім фізичне знищення керівників ОУН та командирів УПА. Також чинили пограбування і вбивства місцевих жителів під іменем ОУН-УПА з метою широкої компрометації національно-визвольного руху. Проникали в структуру Проводу ОУН з метою дезорганізації і подальшого знищення УПА з середини. Влаштовували політичні провокації з метою ворожого налаштування українців в Україні за накинутим зразком: західняки — східняки (із принципу, одні східняки — хороші, а інші західняки — погані).

Першим документом, згідно з яким політичні провокації, грабунки, вбивства, замаскований терор набрали статусу державної політики, є «Лист наркома внутрішніх справ УРСР В.Рясного № 2070/ сп від 20 серпня 1944 р.» на адресу секретаря ЦК КП(б) України Д.Коротченко. В цьому документі нарком наголосив на необхідності розпуску партизанської дивізії ім. С.Ковпака, яка знаходилася під командуванням генерал-майора П. Вершигори, і створення на її основі спеціальних бойових груп для боротьби з УПА. Партійні органи прийняли і утвердили цю пропозицію, і скоро це з'єднання вже діяло як «формування УПА». Його діяльність і сьогодні засекречена в архівах сусідньої держави і в перспективі є предметом ретельного дослідження.

Однак, як свідчать доступні документи, більшість провокаційно-терористичних груп НКВС-МДБ під виглядом УПА діяли в Волинській, Рівненській і Тернопільській областях, хоча їх можна було зустріти і в інших місцях регіону.

Так наприклад, у березні 1945 р. управління НКВС у Тернопільській області створило спецгрупу «Бистрого» під керівництвом начальника відділу боротьби з бандитизмом майора держбезпеки Соколова. Цей підрозділ у кількості 60 чоловік «плідно функціонував упродовж

півроку під виглядом відділу повстанського підрозділу СБ». Скільки терористичних актів і вбивств він організував наразі невідомо. Однак, із рапорту Соколова начальнику І відділу ГУБ НКВС УРСР генерал-майору держбезпеки Горшкову наголошено, що за «діяльність групи та за «заслуги» Соколова було представлено до звання Героя Радянського Союзу.

У цей же час була утворена спецгрупа, яка діяла під виглядом УПА — «Орел» в складі 35 чоловік, в Рівненській області, створена в травні 1944 р. із колишніх партизан. Вона діяла до 1 квітня 1945 року. За цей час група провела близько 200 операцій, в результаті яких було вбито 526 бійців УПА і ще 140 було затримано. Слід наголосити, що жертвами діяльності таких спецгруп ставало в основному безбройне цивільне населення. Лише зрідка «партизани» нападали на УПА.

«Робота» МДБ під маскою УПА нагнітала і без того напружену ситуацію в регіоні, спецгрупи намагалися досягати своєї мети будь-якими методами, шляхом «колодязних операцій, масових убивств населення, терору та провокацій», їх терористична діяльність негативно сприймалася не тільки українським народом, але й стимулювала УПА для подальшої боротьби з окупантами.

Досліджені документи свідчать: «15 лютого 1949 року прокурор військ МВС Українського округу, полковник юстиції Косарський надіслав на адресу секретаря ЦК КП(б) України М.Хрущова доповідну записку № 4/001345 «Про факти грубого порушення соціалістичної законності в діяльності так званих спеціальних груп МДБ». У ній визнавався факт створення МДБ УРСР і його управліннями спецгруп в західних областях України, які діють під виглядом «бандитів УПА», наголошувалося на звірствах, нелюдських методах оперативної роботи цих формувань. Члени цих груп «грубо порушували всі закони, масово вбивали невинних людей, топили їх в колодязях, грабували населення, катували людей, застосовували інші методи насилля та терору, що з'ясовано прокуратурою».

Із документів прокуратури бачимо, що МДБ під виглядом УПА займалися кримінальними злочинами, чим загострили криміногенну ситуацію, про що наголошувала прокуратура, яка мала всі підстави висунути звинувачення керівникам спецгруп МДБ. Політичне керівництво ЦК КП(б) України фактично ставало співучасником цих злочинів. Ці методи терору МДБ так і залишилися без юридичного розслідування прокуратури та політичного засудження керівництвом ЦК КП(б) України.

За таких обставин міністр внутрішніх справ УРСР Т.Строкач подав міністру внутрішніх справ СРСР Круглову доповідну записку від 9 червня 1949 року № 582/СМ, в якій на підставі величезної кількості фактів та документів вказав, що всі кричущі кримінальні злочини в

Західній Україні з 1946 по 1949 роки дійсно вчинені спецпідрозділами держбезпеки МДБ. Вони відомі нам під виглядом: «бандитів УПА», «зграй злодіїв», «насильників та вбивць місцевого населення», особливо популярні вбивства великих груп людей спецгрупами МДБ» утопления в колодязях», що найбільше жахали». Ця доповідна теж залишилася без будь-якої реакції центральної влади СРСР.

У 1951—1952 роках чекісти створили спеціальні «парашутні загони» провокаторів. Вони з'являлись під виглядом воїнів УПА, які прибули з-за кордону. Ці бутафорські «прибульці» влаштовували перестрілку з міліцією і МДБ, (холостими патронами, звичайно), були одягнуті в уніформу американського та англійського зразка з емблемами УПА. Вони чинили вбивства і насилля з метою залякати мирне населення.

Як засвідчують джерела, тільки в 1944—1946 роках в рамках чекістсько-військових заходів проти українців та УПА було проведено 39 тис. 773 операцій, під час яких було вбито 103 тис. 313 повстанців, взято в полон — 50 тис. 58 бійців, затримано 110 тис. 785 осіб. Було безпідставно арештовано 13 тисяч 704 та 83 тис. 284 осіб, - хто виявив хоча б найменший словесний спротив режиму, їм ліпився ярлик «антирадянські елементи».

У боротьбі з УПА проводилися масові депортації українців з їхніх земель. За наказом наркома НКВС-НКДБ Л. Берії перша депортація пройшла в квітні 1943 року з Ворошиловградської та Сталінської областей. В квітні-травні 1944 року бійці І Українського фронту взяли участь у виселенні українців із десяти районів Тернопільської, Станіславської і Львівської областей, що змусило людей з приходом Червоної армії ховатися в лісах або йти під прикриття УПА.

Без вивчення деталей їх біографій, людей скопом висилали у віддалені райони СРСР в Сибір, Казахстан. Як свідчать документи, репресивний режим висилав членів сімей воїнів УПА, підпільників і всіх тих, хто їм співчував.

Одна із найбільших депортацій українського населення з західних областей була проведена органами МДБ восени 1947 року. Попередньо у Львові, Чорткові, Дрогобичі, Рівному, Коломиї, Ковелі були створені 6 збірних пунктів для прийому від органів МДБ сімей «націоналістів» і відправлення їх на спецпоселення. Все це нагадувало відому більшовицьку практику захоплення і розстрілу заручників серед родичів повстанців з метою змусити їх скласти зброю, що практикувалася під час Громадянської війни і придушення селянських заколотів.

Як засвідчують документи, на початку 1947 р. генерал-лейтенант МДБ Рясний затвердив «План заходів МВС УРСР з перевезення спецпоселенців із західних областей УРСР». У цьому плані перед-

бачалося вивіз 25 тисяч сімей загальною кількістю 75 тисяч осіб. Однак, скоро МДБ СРСР збільшило цифру до 100 тисяч осіб.

10 жовтня 1947 р. міністр внутрішніх справ УРСР - Т. Строкач затвердив «План оперативних заходів для виконання вказівок МВС СРСР № 38/3-7983 про відправлення 50 ешелонів «спецконтингента із західних областей України».

Для проведення депортації був створений оперативний штаб на чолі з міністром внутрішніх справ УРСР комісаром міліції 2-го рангу Дятловим. Цей штаб з 15 жовтня 1947 р. дислокувався у Львові.

За клопотанням органів МДБ від 15 жовтня 1947 року ЦК КП(б)У і РМ УРСР прийняли таємну постанову №ПБ-148/14е «Про прядок використання земель і майна залишених після виселення «сімей націоналістів» і бандитів УПА».

Ця постанова надавало право на грабунок місцевого населення і набувала «законної» чинності. Всього для проведення цієї депортації було залучено 13 тисяч 592 співпрацівників органів МДБ, в тому числі 5 тис. 143 офіцерів і осіб керівного складу і військ МВС і МДБ, 8 тис. 449 сержантів, рядових цих формувань.

Депортація завершилось 26 жовтня 1947 р. Загальна кількість депортованих склала: 76 тис. 585 осіб (з них 18 тис. 866 чоловіків і 35 тис. 441 жінок старших 17 років, 22 тис. 279 неповнолітніх дітей). Цих українців радянська влада насильно вивезла за межі України.

Наступною депортацією була «депортація українських куркулів». Всього з території західних областей України в 1948 році було виселено 1445 «куркулів», а зі Східної України — 1369 чоловік.

Усього станом на 1 січня 1953 року в спецпоселеннях знаходилось 175 тисяч 063 особи, які були виселені із західних областей України за період 1944—1952 років.

Це були люди з довічним тавром: «українських націоналістів», «куркулів», «прихильників бандитів УПА», що в подальшому означало і заборону на навчання, на професії тощо.

Слід наголосити, що масові депортації українського населення і терор спецслужб СРСР слід віднести до головних причин припинення діяльності українського національно-визвольного руху в Україні. Але війна, яку - вела УПА разом з козаками проти різномастних окупантів не була даремною.

Відомі і невідомі українські бійці і прихильне до них населення підготували плацдарм, який прислужив майбутній незалежності України.

Ми ще повернемося до цієї теми у слідуючих розділах нашої книги, тако ж читач може самостіно ознайомитися з думками інших автороів, які зазначені в рекомендованій літературі, щоб мати свою, власну думку.

Справа «гренадерів»

На початку 1930-х років українське селянство при підтримки козацтва опинилося на порозі но вої громадянської війни. У лютому 1930 року частка колективізованої землі була найбільшою за весь період кампанії. Але тиск держави на селян та козацтво був настільки сильним (тут і форсування колективізації, і усуспільнення домашньої худоби, і вилучення посівного зерна, і обшуки, штрафи та компенсації), що це не могло залишитися без наслідків. Однією із розповсюджених форм активного опору селян та козаків були терористичні акти, які фіксувалися органами ДПУ: підпали майна, побиття, поранення, убивства, здійснювані проти представників радянської влади та сільських активістів і комуністів.

Найпоширеніші виступи — зрив зборів з питань колективізації, розбір усуспільненого майна і худоби, колективний вихід із колгоспів, жіночі бунти, забій власної худоби, розпродаж майна. З кінця січня 1930 року характер селянських виступів став змінюватися, вони набули рис організованості. З'явилися спільні виступи деяких сіл, створювалися озброєні загони на чолі з козаками, висувалися альтернативні селянські керівники. Селяни розганяли сільради, озброювалися вилами, сокирами, ножами, інколи рушницями й обрізами, рили навколо сіл окопи, виставляли пікети на дорогах.

Селянсько-козацькі сили виступали з гаслами: «Нам не треба Радянська влада, яка грабує людей!», «Змінити сільради – старостами!» На Правобережжі були висунуті гасла самостійності України: «Геть Радянську владу! Хай живе самостійна Україна!».

Один з таких селянсько-козацьких виступів відбувся на Черкащині і ввійшов у історію під назвою «Драбівське повстання». Матеріали по цього повстання зберігаються у Державному архіві Черкаської обл.

Розкрита органами ОДПУ група діяла на території Прилуцького, Черкаського, Лубенського та Кременчуцького округів. За оцінкою ОДПУ, це була потужна контрреволюційна організація, яка готувала збройне повстання з метою повалення радянського режиму і проголошення «Української незалежної народної республіки». Початок активності цієї організації збігся з початком «ліквідації куркульства як класу» (осінь 1929 року). За матеріалами слідства, керівництво організацією здійснював «контрреволюційний центр», що містився в Києві, через своїх емісарів (їх нібито було більше 200), які мали організувати районні та підрайонні повстанські комітети.

У справі під назвою «Гренадери» (Драбівське повстання) проходили учасники повстанських груп цілої низки сіл. Сільські повстанкоми

були керовані козацькими підрайонними комітетами, які діяли в селах Перервинці, Свічківка та Білоусівка. Повстання мало відбутися навесні 1930 р, але було перенесене на весну 1931 року. Та одна з груп у селі Перервинці не була згодна на перенесення строку, вирішила виступити самостійно і встановила дату виступу 6 квітня 1930 року...

Драбівське повстання почалося в запланований час. За вказівками підрайонного комітету виступили кілька населених пунктів: Драбів, Перервинці, Митлашівка. Кількість повсталих досягла більш ніж 100 осіб. Повсталі селяни та козаки були озброєні гвинтівками, обрізами та револьверами-«наганами». Мали вони й холодну зброю.

Під час збройного виступу було вбито 7 активістів, здійснено напад на станцію Драбів, де було захоплено і перервано телеграфно-телефонний зв'язок, підпалено будинок Нарсуду та захоплено зброю, що там зберігалася. До повстання були готові й інші групи селянсько-козацьких угрупувань — із сіл Филиповичі, Круподеринці, Білоусівка.

Та повстанню не судилося перемогти. В той же день силами Лубенського та Прилуцького ДПУ воно було ліквідоване. Під час слідства було заарештовано 89 активних учасників повстання. 20 з них було розстріляно, інші отримали різні терміни ув'язнення. Всі засуджені по справі Драбівського повстання були реабілітовані у 1989 році.

Розгром Драбівського повстання і арешт повстанських груп не припинили діяльність повстанців у інших селах. Ті повсталі селяни та козаки, котрим вдалося уникнути арешту, пізніше об'єднались вже в Пирятинському районі, де вчинили низку пограбувань і терактів проти представників сільської радянської влади.

Ця епоха приваблює нас не своїм, як кажуть інші автори, зверхнім фасадом минулих літ, а духом тих часів, духом, що одушевляв і окрилював людей тієї далекої доби і передаєьбся майбутнім поколінням.

В цілому селянсько-козацькі виступи 1930-х років залишилися стихійними і були швидко придушені. Та історія селянсько-козацького опору мала величезне значення й показала, що навіть в умовах тоталітарної держави активне селянство під проводом досвідчених козаків чинило опір системі. Вільний козацький дух ніякі репресивні заходи не можуть знищити.

У першому розділі ми коротко розповіли про «початок козацтва». Звертаючись до читачів, ми просимо приділити більше уваги нашому підростаючому поколінню. Створити атмосферу гармонійного розвитку дитини на основі історичних та етнічних традицій нашого народу, його духовних, національних та технічних набутків, свідомого ставлення до необхідності духовного єднання громадян нашої держави.

Виховання патріотизму, любові до України, поваги до народних звичаїв, традицій, національних цінностей українського народу (козацтва), а також інших націй і народностей. Нам не байдуже, хто і

яка молодь прийде на наше місце. Тому необхідно створити світ, в якому кожна дитина з самого раннього віку зростала б гармонійно розвинутою особистістю, могла повірити в себе, знайти та проявити себе в дружньому колективі.

Фото. Кіровоградська громадкість на святі Покрови. 2010 р.

Навчити мислити, творити і створювати, свідомо обирати власний життєвий шлях. Визначальним є не просто дарувати і віддавати духовні і матеріальні цінності, а й навчити раціонально користуватися ними. Патріотичне виховання дітей, це виключення дезинтеграції та національно-культурної роз'єднанності, це виховання дружби та поваги дітей різних народів. Людину можна зламати фізично, але вільну душу – ніколи.

Козак у всі часи історії, жертвував своїм життям заради свободи і незалежності своєї держави. Сьогодні на території України зареєстровано більше 500 різнопланової козацьких організацій, в яких нараховується біля 1 млн. чоловік. Це значить, що кожний п’ятий житель України має пряме відношення до Українського козацтва. Нам є що розповісти і чому навчити нашу молодь.

Тож будемо пам’ятати своїх героїв.

Розділ другий

Козацькими шляхами

Україна в Слов'янсько-козацькій цивілізації

Всі разом слов'янські держави займають територію 18113,3 тис.кв.км., мають більш ніж 330 млн. чоловік населення і взаємодоповнюючий і практичний, самодостатній промисловий, сировинний потенціал, який виробляє всі види корисних копалин і сільгоспсировини, необхідний для масового виробництва дешевих і якісних товарів різного асортименту. Економіка слов'янських держав, вчорашніх соц.республік, ще і сьогодні зберегла риси пристосованості до комплексної взаємодії між собою. Україні, як одному з головних центрів затвердження слов'янської козацької цивілізації, історія відвела особливу роль в спільнослов'янському русі.

1. Географічне положення України - вона знаходиться в географічному центрі Європи і також в центрі Слов'янського світу.

2. Духовно і культурно-історично Україна є найбільшою спадкоємницею як найдавніших культур, які існували на її території: Протоарійська, Трипільська, Камерійська, Скіфська, культура Київської Русі та ін. Найбільш глибоке коріння духовності слов'янства знаходиться в Україні. Омріяна - Україна є вітчизною наших прадавніх предків орії-ориія-орачей, які жили на нашій землі більше 12000 років тому. Вони першими в світі приборкали тура, коня, спорудили колесо і віз, винайшли плуг, самі навчилися і навчали своїх дітей орати землю, ростити зерно, вирощувати хліб - основу живлення людини.

3. Економічно Україна володіє значними природними ресурсами (чорнозем, руда, вугілля, уран, нафта, газ, мінерали і ін.), має розвинену інфраструктуру промисловості, науки, військово-промислового комплексу. Наша економіка має можливість бути тісно пристосованою до економічних зв'язків із слов'янськими економіками.

4. Ми маємо не імперський менталітет українського народу. Україна здатна ухвалювати вагомі та компромісні рішення в зовнішній і внутрішній політиці, направлені на зменшення політичної напруги в суспільстві.

5. Козацька віротерпимість і конфесійна різносторонність в Україні повинні бути використані на благо, з метою конструктивного міжконфесійного діалогу (внутрішньо православного і православно-католицького).

6. У нашій країні існують глибокі політичні традиції і сучасного суспільства, введеного за часів гетьманської влади, і місцевого самоврядування. В середині XIX ст відомі українські діячі, погляди яких визнав весь світ: Т.Шевченко, М.Ґулак, Г.Куліш та інші, стали організаторами і учасниками створення співтовариства рівноправних національних

слов'янських держав на основі конфедеративного ладу, відомого під назвою Кирило-мефодієвське братство.

В Україні історично склалося, що коріння і предки нашого народу були козаками на всій її території.

В своїх історичних фресках С. Плачинди «Козаки в Дюнкерку» (Київ, „Дніпро",2004 р.) в розділі «Косаки творили націю, а козаки її рятували» підіймає історичну завісу на 760-ям письмової згадки про українських козаків і 3600-ям першого зображення «косака». Спочатку було слово «косак», і відносить він до коріння українського козацтва. Далі С.Плачинда трактує сучасне слово «козак» - від слова «коса». Автор цієї книги не поділяє С.Плачинди з цього приводу. Про трактовку слова «козак» ми писали в попередніх розділах книги.

М.І.Ямненко в своїй книзі «Козацьке право» Київ. 2008. С-407 пише, що засновницями першої рицарської вольниці в Давній Україні IY-III тис. до н.е. були не чоловіки, а дівчата, молоді жінки, які, кажучи сучасною мовою, перебували в опозиції до патріархату. Тих дівчат, які створили свою державу в південних степах України, називали в народі «косачками», бо носили вони довгу косу як ознаку своєї цнотливості і матримоніальної незалежності. Греки називали таких дівчат-косачок амазонками.

Деякі чоловіки, які перш за все цінували свободу, перехопили у косачок принципи незалежного рицарства і вільності. І за пізніших часів - трипільської культури з'явилася нова фігура тодішнього суспільства – чоловік косак. Це озброєний воїн, який присвятив своє життя охороні рідного краю, захисту свого народу. Яким він був, первісний косак, видно з барельєфа, знайденого в гробниці фараона Харемхеба (XIУ ст. до н.е.).

Так, в середині IY тис. до н.е. на просторах Стародавньої України утворилися дві вольниці - жіноча і чоловіча. Відразу їх функції різко розділилися. Якщо рицарські дівчата-косачки, утворивши свою державу, робили бурхливі набіги на інші держави, де панувала чоловіча тиранія (відомі походи під верховодством жінок-полководців Мірінії, Пантесилаї, Фемішкири, Фалестри й інших видатних особистостей прекрасної статі), то чоловіки-косаки узялися за охорону тих стародавніх українських (слов'янських) земель, об'єднань людей та інше. В історії згадується період, коли жителі давньоукраїнських (слов'янських) міст поскаржилися косакам (їх військо знаходилося в Гики) на зухвалі напади єгиптян. Тоді доблесне військо косаків на колісницях увірвалося до Єгипту, розігнало примітивно озброєне єгипетське військо і захопило владу в свої руки. Єгиптяни називали їх гиксосами (чурканами). (1680-1770 рр. до н.е. Єгиптом правили гиксоси – стародавні слов'яни – українці, див. З.Бікерман. Хронологія стародавнього світу.- М.: Наука, 1976 р.).

Як козаки колонізували Китай

Тисячі років тому вихідці зі сходу сучасної України та з півдня сучасної Росії пройшли 4500 км., аби оселитися на північному заході сучасного Китаю. Що зрушило з місця цих людей залишається загадкою...

Китай довго був закритою країною, століттями непроникною для чужоземців і не визнавав культури, що існували за межами Піднебесної. Проте нові відкриття показують, що європейці а точніше майбутні козаки, не лише відвідували Китай ще в бронзовому віці, але і селилися на цій території.

Відомо, що Китай ізольований від довколишніх країн морями, горами, степами і пустелями. Тому його населення формувалося у відриві від інших народів — етнічно і культурно відособлено. В очах своїх правителів, та їх підданих Китай був самодостатнім центром цивілізації, що не потребував досягнень зарубіжних «варварів». Більшість істориків тривалий час вважала, що перше знайомство китайців із західними сусідами сталося лише близько 140 до н.е. Природно, що упродовж століть якийсь культурний обмін відбувався. Та все ж М.Поло, повернувшись в 1295 р. з «Катая» (Китай) до рідної Венеції, викликав сенсацію своїми розповідями і книгою про екзотичні вдачі практично невідомої європейцям імперії. На початку 1970-х традиційним тлумаченням китайської історії було завдано нищівного удару.

У пустелі Такла-Макан під тонким шаром солоного піску лежали чудово збережені мумії чоловіків, жінок і дітей в яскравому одязі. Деякі з них, судячи з радіовуглецевого аналізу, жили у 2000 р. до н.е. Перші знахідки були виявлені біля Черчена — в 2600 км. на захід від Пекіна. Місцеві жителі знали про древні поховання. Незабаром розкопки показали, що в пустелі на великій площі знаходяться сотні муміфікованих трупів. Мабуть, цей народ жив тут упродовж 1000 років. Хто вони, ці люди, які поселилися тут задовго до китайців?

Одні мумії були світловолосими, інші рудими, деякі небіжчики були дуже високими на зріст. Так, довжина знайденого в 1978 блондина, названого «Черченською людиною» і датованого 1000 до н.е., сягнула 2 м, а однієї жінки в червоній сукні — 1,8 м. Але найдивнішими були їх обличчя — явно європоїдного типу, анітрохи не схожі ні на китайські, ні на монгольські стандарти зовнішності. Для цих мумій характерні пухнасте волосся, яке запліталося в довгі коси, широкі очні западини, орлині носи і міцні, вольові щелепи. Від розкладання тіла врятували зимові температури, що опускаються тут до (-50 грд.С),

висока літня спека і солоний пісок пустелі.

Ця знахідка стала не лише археологічною сенсацією. Вона мала велике політичне значення для сучасного Китаю, оскільки суперечила офіційній доктрині про відсутність західних впливів на його культуру, а заразом і про історичну єдність Центрального Китаю і Синьцзяна (історичної області в Західному Китаї, де поховані мумії).

Хроніки Ханьської династії свідчать про першу появу тут китайця, посла і розвідника Чжан Цаня, лише в 138—126 до н.е. (незабаром, в 104 і 102 до н.е. за ним в Синьцзян і Середню Азію рушили китайські колонізаторські війська). Самоназва Синьцзян означає по-китайськи «нова територія». Однак мумії свідчать, що європейці жили тут задовго до китайців і тюрків. Сучасні жителі цих місць, тюркомовні уйгури (після масового переселення сюди китайців, перестали бути більшістю) гіпотетично могли б використовувати ці знахідки для виправдання сепаратизму.

Тому на вимогу влади КНР мумії без зайвого шуму перезахоронили. Вони б так і залишилися в землі, коли б не ініціатива краєзнавчого музею Урумчі, адміністративного центру Синьцзян -Уйгурського автономного району. Декілька мумій було виставлено в його експозиції, хоча і за цнотливо запнутою завісою.

У 1987 його відвідав заінтригований відвідувач. Ним був Віктор Мер, професор китаїстики з Пенсільванського університету. Він вже бував в цьому музеї і вважав, що все заслуговуюче уваги їм вже оглянуто. Проте побачене того дня потрясло його до глибини душі. «Нова експозиція була така красива, така несподівана, так розбурхувала уяву, що спочатку я визнав її містифікацією», — згадує Мер.

На щастя, китайські власті дозволили йому з невеликою групою колег детальніше вивчити деякі тіла. Першим етапом стало точне датування. Прадавні мумії належали людям бронзового століття, що осіли на захід від озера Лобнор (китайська назва — Лоулань) близько 2000 до н.е. Там знайдено не менше 100 тіл, похованих разом з поховальними начинням (горщиками, шерстю, веретенами), а також кор.-жиками і м'ясом на шампурах. Все це повинно було згодитися небіжчикам в загробному світі.

У сусідньому Черчені було знайдено рештки інших індоєвропейських колоністів, мабуть, другої хвилі. Це носії були більш розвиненої культури, померли приблизно 3000 років тому. На лоуланьских муміях однотонно землисті мішковидні рубищі і гамаші, а черченці були вирядженi вишукано, навіть модно, їх сорочки, спідниці, кафтани і штани прикрашені яскравими візерунками — червоними, синіми, охристими, коричневими спіралями і зигзагами, (прототип української вишиванки)

В ході цієї роботи фахівець з текстиля, професор археології Е.Барбер зробила най приголомшливіше в своєму житті відкриття.

Вона 13 років подорожувала Європою і за її межами аж до Ірану, вивчаючи напівзотлілі нитки і клаптики древніх тканин. Тут же вона не повірила своїм очам. Тканини в просоленому піску місцевої пустелі практично не згнили. На вигляд їм можна було дати років сто, не більше.

«Перше, що мене вразило, це шерстяна пряжа, говорить Барбер. Я очікувала зустріти рослинне волокно. Диких овець тут ніколи не водилося — вочевидь, колоністи приганяли з собою тварин». Ще вони принесли насіння для посіву. Пшениця з черченских могил — не місцевого типу. Похоронний інвентар мумій суперечить традиційним китайським історіям про «варварів» кочівників. У Синьцзяні оселилися умілі ювеліри, пекарі, шкіряники, гончарі, ткачі. Вони були дуже мобільні — їздили верхи на конях і у возах задовго до китайців.

Виринала логічна здогадка: а чи не кельти, або скіфи вони часом?

Але найнесподіванішу ниточку дали в руки ученим мумії з поселення Хами. У знайдених при них тканинах можна зустріти діагональне переплетення і картатий візерунок з широких і вузьких смуг. Це нагадало Барбер кельтський текстиль. Вона добре знала його по поселеннях бронзового століття в Гальштаті на південний схід від Зальцбурга, що в Австрії.

І у Центральній Європі, і в Синьцзяні в 5500 км. один від одного приблизно в один час виробляли одного і того ж типу тканини, що нагадували українську вишиванку. Барбер вважає її настільки своєрідною, що не має сумніву в родинних зв'язках двох культур. Вона вважає, що вони походять з Північно-кавказького і інших примикаючих південних регіонів Росії і України (між Дніпром і Південним Уралом), звідки одні арійські мігранти рухалися на схід, а інші — на захід.

Висновки, що підказали мумії, підтверджуються й іншими даними. У II столітті до н.е. китайці (спочатку шпигуни, торговці, потім армія), рухаючись на захід, відзначали в Синьцзяні людей, схожих, за китайськими поняттями, на мавп: рудоволосих і довгоносих, з великими синювато-зеленими очима. На заході Синьцзяна зображення таких блакитнооких чоловіків зустрічаються серед стінних розписів печер «Тисячі Будд» в Кизилі біля міста Куча. їх автори — ченці, що жили набагато пізніше, проте в'юнке волосся і огрядні бороди на портретах властиві саме цим загадковим небіжчикам, а не китайцям, що прийшли зі сходу, або монголам.

Буддійські тексти називають синьцзянских європоїдів тохарами. Відома їх мова, на якій ніхто давно не говорить. Лінгвістичний аналіз тохарской релігійної літератури УІ-УІІ століть н.е. дозволяє віднести цю мову, (особливо близьку до скіфів, кельтів і хеттів). або до індоєвропейської мовної сім'ї — поряд з близькими мовами слов'янської, німецької та інших груп. Наприклад, потохарськи «пасер» і «масер»

означає відповідно «папа» і «мама». Свідоцтва спадщини індоєвропейців впадають в очі будь-якому, хто проїде 4000 миль по Великій шовковій дорозі з Середземномор'я до Китаю через Кашгар в Синьцзяні. Блакитні очі і руде волосся часто зустрічаються тут у тюркомовних уйгурів, які різко відрізняються від китайців також своїми звичаями, релігією, культурою.

Багато уйгурів вважають, що тохари — це ланка між ними і місцевими мумією. На початку нашого тисячоліття за Синьцзян билися іраномовні кушани і Ханьський Китай, в УІ-УІІІ ст. алтайські тюрки, а в VIII—IX ст. уйгури утворювали в цьому регіоні свої держави.

З VIII століття в літописах перестають згадуватися тохари, що остаточно асимілюють тюрками в Синьцзяні, і Тохаристан у верхній течії Амудар'ї в Середній Азії, захопленій арабами. Таким чином, арійське населення Синьцзяну, (і багатьох інших регіонів, таких, як Алтай, велика частина Середньої Азії) змішалося з тюрками, скіфами, монголами, ханьськими китайцями. Індоєвропейська культура зникла, але гени українських козаків збереглися у сучасних мешканцях КНР.

Китайські власті дозволили Віктору Меру узяти в двох мумій зразки шкіри і кісток. Генетик Паоло Франкалаччі довів дослідним шляхом, що за особливостями ДНК вони набагато ближче до європейського, ніж до східно-азійського матеріалу.

Все це, нарешті, змусило керівництво КНР виступити із спеціальною заявою, мовляв, немає «нічого поганого» в європейському походженні синьцзянських мумій.

Тим часом перебування наших предків у муміфікованому вигляді, в глухому музеї не йде їм на користь. Ідеальні умови зберігання владі Урумчі не по кишені, і законсервовані пустелею прадавні тканини починають псуватися. Таким чином, зовсім іншими вченими було доведено, що предки наших українських козаків підкорили Китай, задовго до самих китайців.

Наш Кіровоградський край багатий на людей, які знаються на його історії, дбають та прагнуть зберегти пам’ятки архітектури і культури, докладають багато зусиль до збільшення музейних колекцій, а також упорядкування й розширення історичної спадщини. Саме таких ентузіастів об’єднує обласне відділення Українського геральдичного товариства. Вони провадять значну науково-дослідну та пошукову роботу, беруть участь у наукових конференціях, де мають можливість ознайомитися з дослідницькими здобутками та практичними досягненнями з інших областей України, близького й далекого зарубіжжя.

Попри розмаїття політичних та економічних змін, наші ентузіасти продовжує послідовно та наполегливо вивчати історію Кіровоградщини. З погляду на це, проймаєшся свідомістю і гордістю за таких талановитих людей нашого краю.

Від імені козацьких колективів Кіровоградської області, ми висловлюємо щиру подяку всім, хто за власним бажанням надав допомогу в роботі з підготовки до друку нашої книги. Наприклад, відомий спеціаліст - Шляховий К. В., член правління Кіровоградської обласної спілки краєзнавців, член Українського геральдичного товариства, який забезпечував нас історичним, (музейним) матеріалом. Дуже багато матеріалів надійшло з районів нашої області від інших авторів, частина історичних досліджень яких залишилися поза друком по тій причині, що ми не змозі вмістити в одну книгу. Давайте разом перегорнемо історичні сторінки формування козацтва Кіровоградщини.

Початок історії козацтва нашого краю

Скільки назв змінив наш славетний край, зараз ми гордо звемося – Кіровоградці. Зазначимо, що ентузіастами проводяться дослідження про зміну назви міста Кіровограда. Знаходиться місто на постійно пульсуючому перехрестті України з життєдайними артеріями Дніпра, Інгульця, Інгулу, Синюхи та Південного Бугу. Географічне диво, що поєднало у собі чарівливі кручі дніпровського узбережжя, таємничі нетрі Чорного лісу, золоті лани Поінгулля, яблуневий розмай Східного Поділля. Священний Екзампай, потайник державної бронзи, Степова Еллада, тощо.

Як ми раньше зазначали, перші люди на території сучасної Кіровоградщини з'явилися дуже давно. Племена давніх мисливців, скотарів та землеробів у ході історичного поступу та законів природи безперервно змінювали один одного на цій не завжди гостинній землі. Про найдавніші віхи історії краю свідчать численні викопні пам'ятки, відкриті археологами.

Трипільські поселення, які представляють одну з найяскравіших археологічних культур доби енеоліту, виявлено біля сіл Данилової Балки, Луполового та Сабатинівки Ульяновського району. Знайдене археологами давнє поселення біля села Сабатинівки навіть дало назву археологічній культурі пізнього періоду бронзової доби. Сабатинівська культура існувала у XIV-XII століттях до н.е., мала характерну кам'яну архітектуру, розвинуту, як на той час, металургію та хліборобсько-скотарське господарство.

У 1949 році в Чорному лісі, біля села Богданівки Знам'янського району, було виявлене давнє городище, дослідженням якого займався професор О.І.Тереножкін. Передскіфську культуру, одним із важливих центрів якої було знайдене городище, за топонімічною прив'язкою знахідки археологи охрестили «чорноліською».

Чорноліська культура являє собою перехідний етап від бронзового до залізного віку та охоплює значний відрізок історії краю. Характеризується орним землеробством, скотарством, високим розвитком ремесел, серед яких особливе місце посідала бронзоливарна справа. У VII ст. до н.е. чорноліські племена, перебуваючи під сильним впливом скіфської степової культури, дали початок новому середньодніпровському землеробському народу - скіфам-орачам.

Взагалі, Кіровоградська земля багата розгаданими і нерозкритими ще таємницями, це наче непрочитана книга, що терпляче чекає на свого мудрого і дбайливого читача. Літера за літерою, рядок за рядком вітчизняні науковці старанно і наполегливо вчитуються у загадкову і, безперечно, багату історію українського степового краю.

Перший крок у вітчизняних наукових дослідженнях археологічних пам'яток краю було зроблено у 1763 році, коли за наказом останнього командира Нової Сербії генерал-поручика О.П.Мельгунова в урочищі Кучерові Байраки (тепер Знам'янський район) розкопали скіфський курган під назвою «Лита Могила» (початок VI століття до нової ери).

Найдавнішим з відомих за своєю назвою народів, чиє перебування (з XI ст.. до н. е.) на території Кіровоградщини зафіксоване істориками, були кіммерійці. У VII ст. до н. е. Кіммерію підкорили східні племена скіфів, що спромоглися створити власну державу з ефективною військовою організацією та самобутньою культурою.

Як ми уже зазначали, до Великої Скіфії, як окрема її область входила земля скіфів-орачів, що лежала у межиріччі Дністра і Дніпра. На південь від території скіфів-орачів, між Гіпанісом (Південним Бугом) і Борисфеном (Дніпром) простягалася земля алазонів. На межі цих двох народів знаходилася загадкова місцина Ексампей (Екземпай), яку греки називали Священними Шляхами, бо саме тут був загальноскіфський сакральний центр, де сходилися шляхи з усіх країв Великої Скіфії.

Місцевість Екзампай займала вододіл Чорного Ташлика та Мертвоводу, вершина якого з позначкою 269 метрів над рівнем моря знаходиться біля села Вільні Луки Кропивницької сільради Новоукраїнського району, нашої області. Це узвишшя серед степів і було центром «скіфського Космосу», де нібито стояв священний казан Аріанта.

Сакральний центр співпадав з географічним центром Великої Скіфії, описаної Геродотом як тетрагон, що майже вписується у межі сучасної України. Не випадково, що й географічний центр нашої держави (за однією з методик його визначення) знаходиться біля селища Добровеличківки – центром сусіднього з Новоукраїнським району. Очевидно, «Екзампай» найдавніша назва нинішньої Кіровоградщини.

У III ст.. до н. е. скіфські народи були підкорені й асимільовані войовничими племенами сарматів. Виникла нова держава, Сарматія, котра відігравала важливу роль на міжнародній арені античного світу.

У першій половині III ст.. н. е. сарматські завойовники повторили долю скіфів, будучи підкореними племенами готів. «Готія» набула могутності у середині IV ст.. н. е. за правління короля Германаріха, довгий час залишалася впливовим гравцем античної історії, вдало воюючи з таким військовим гігантом, як Рим, проте супроти об'єднаного союзу східнослов'янських племен – антів виявилася заслабкою. У 375 році ослаблена і виснажена постійними війнами «Готія» була розгромлена азійськими племенами гунів.

Легендарний цар гунів Аттіла у V ст.. н. е. створив могутню і величну державу, терени якої простягались від Волги до Рейну. Сарматія ввійшла до її складу під назвою «Припонтійської Скіфії», управління якою жорстокий цар доручив своєму старшому синові – Еллаку. Після смерті Аттіли (453 рік) імперія гунів розпалася.

Колишня «Скіфія» опинилася під владою нових завойовників – племен обрів (аварів). Далі естафету підкорення цих земель перехопив Хозарський каганат – федерація прикаспійських і причорноморських племен.

Найвизначніша археологічна пам'ятка VII-VIII ст.. знайдена на Кіровоградщині біля села Глодоси Новоукраїнського району, це знаменитий «Глодоський скарб», поховання, за деякими висновками, слов'янського багатого і знатного вождя з великою кількістю срібних і золотих речей.

У IX ст.. у південних степах з'явилися угри та вони невдовзі були витіснені войовничими печенігами. У середині X століття в результаті жорстокої війни зі слов'янами зникають і печеніги. Натомість у XI ст.. сюди прийшли половці, які постійно нападали на Русь, що певною мірою спричинило її розпад на окремі князівства у першій половині XII століття.

У 30-х роках XII ст.. північна окраїна сучасної Кіровоградщини належала до Київського удільного князівства. Але основна її територія перебувала у складі Половецьких земель, які об'єднав у єдину державу знаменитий хан Кончак.

У першій половині XIII ст.. князівські міжусобиці стали фатальними для руської землі: монголо-татарські завойовники розбили розрізнені війська руських князів, на території від Дунаю, на заході до Обі та Сирдар'ї на сході, постала одна з наймогутніших імперій світової історії – «Золота Орда» на чолі з ханом Батиєм. Завойовані монголо-татарами руські князівства не входили до складу Золотої Орди, але перебували у васальній залежності від неї. Половецька ж земля була повністю поглинута Батиєвою імперією. Улусом, розташованим між

Дніпром та Дністром, управляв онук хана Джучі - темник Куремса. У 1256 році замість нього був призначений темник Бурундай. Підвладну намісникам територію й називали за їх іменами. Звичайно, Кіровоградщина не може претендувати на казкову Берендею, хоча свого часу, існувала під схожою за звучанням назвою.

У 1362 році Київська земля на правах автономного удільного князівства ввійшла до складу Великого Литовського князівства – єдиної на той час сили, спроможної протистояти зростаючій могутності Золотої Орди. Ординці не хотіли миритися з втратою, але у битві при Синіх Водах, де у 1363 р. полчища трьох ординських ханів зіткнулися з литовсько-руським військом, очолюваним князем Ольгердом, потерпіли поразку і до складу Литви відійшла більша частина Поділля.

Є вагомі наукові аргументи, що Синьоводська битва сталася на річці Синюсі неподалік від містечка Торговиці (тепер у Новоархангельському районі). Але якщо ця подія і мала місце в районі античної Ольвії на берегах синіх вод Дніпро-Бузького лиману, як вважають деякі автори, то незаперечним фактом залишається переміщення традицій цього давнього торговища в район Синюхи, де ще впродовж кількох століть сходилися рубежі найбільш потужних держав Європи (Росії, Польщі і Туреччини).

У 1370 р. великим князем Ольгердом було приєднане й південне Поділля. Якщо поглянути на сучасну карту, литовсько-ординський кордон у межах Кіровоградської області проходив по ледь вигнутій лінії Вільшанка – Світловодськ.

Після Кревської унії 14.08.1385 р. почалося політичне зближення між Литвою та Польщею. Удільні князівства на території Великої Литви було ліквідовано, замість них постали області на чолі з литовськими намісниками. Намісника Київщини було призначено у 1394 р. А у 20-х роках XV століття литовський князь Вітовт розширив межі свого князівства, завоювавши стратегічно важливий вихід до Чорного моря.

(На **мал**. литовський князь Вітовт)

У 1440 році Київське удільне князівство, в якому тоді перебувала північно-східна окраїна нинішньої Кіровоградської області, було відновлено у складі Литви, у 1471 р. здобуло статус Київського воєводства Великого Князівства Литовського. Брацлавське Поділля (частиною якого тоді були землі сучасної Кіровоградщини, розташовані за річкою Синюхою) ще на початку 1430-х р. ввійшло до складу Великого Кня-

зівства Литовського, а у 1566 р. стало основою Брацлавського воєводства.

Утворене 1449 року внаслідок розпаду Золотої Орди Кримське ханство, претендуючи на ординську спадщину, поступово прибрало литовські причорноморські володіння. В 1478 році кримські татари визнали себе підвладними султанській Туреччині, що значно посилило їхні військові потужності. З XVI ст.. тут, у степах так званого Дикого Поля, почали селитися козаки – український військовий і селянський люд, який переходив на вільні землі, щоб позбутися зростаючого феодального гніту польсько-литовських магнатів. Козацька колонізація краю відбувалася в умовах жорстокої боротьби з татарсько-турецькими суперниками.

Битва при Орші

Оршська битва (1514 р.), найбільша військова перемога Великого Князівства Литовського над Росією. Війна з Росією, що почалася майже одночасно із створенням російської держави в другій половині XV століття, тривала ніяк не менше, ніж війна з хрестоносцями — 175 р. (1492-1667 рр.). У цей період Литва з Росією воювала дев'ять разів, а перерва між війнами не була довша за одне покоління (25-27 років).

Білі плями прикривалися казками про «вічну дружбу російського і литовського народів». Автор книги, історик Рімантас Ясас висловлював жаль, що і тепер все ще не написана історія воєн з Росією — це другий період боротьби Великого Князівства Литовського за виживання, без якого неможливо зрозуміти історію цієї держави.

Більшість цих воєн, за винятком п'ятої і сьомої, почала Росія. Литовські землі знищувалися, територія зменшувалася. Вирішального удару завдала дев'ята війна, під час якої до Литви і Польщі вторглася ще і Швеція. Цей період відомий під назвою «Потоп», після якого литовські маєтки і замки опинилися в руїнах, і у багатьох випадках вже не піднялися. У 1772-1795 рр. її розділили Росія, Пруссія і Австрія.

Битва при Орші нагадує часи, коли після перших, нескінченно хворобливих ударів Росії, втративши без малого третину території, Велике Князівство Литовське зібралося і змогло надати відсіч Росії.

У 1512 році Московський великий князь Василь III почав четверту війну з Литвою. Тоді династія Ягеллонів була на вершині своєї могутності. Імператор Німеччини Максиміліан перший, який скориставшись війною, зав'язав дружні відносини з Василем III. Максиміліан I мав намір створити широку коаліцію проти держав Ягеллонов. Представники роду Ягайло опинилися в оточенні ворожих держав.

Положенню Литви було важким, коли 30 липня 1514 року Росія зайняла Смоленськ. Подальший шлях на Литву (Дніпровський коридор) захищав побудований ще Вітовтом з каменя і дерева Оршський замок, у напрямі якого Василь III послав свої основні сили — військо в 80 тисяч вершників.

Сигизмунд Старий зібрав військо в 32,5 тисячі вершників і 3 тисяч піхотинців з Литви і Польщі. З 4-5 тисячами воїнів, Сигизмунд залишився в Борисові, а решта війська під управлінням гетьмана Костянтина Острожського попрямувала до Орші. В цьому війську майже 1\3 частина була з козацьких полків нашого (Елизаветградського) регіону.

27 серпня литовсько-польське військо, переправляючись через р.Березину, вперше зіткнулися з полками Росії і були розбиті. При цьому розбиті були також і ті московські війська, які намагалися перешкодити литовському війську переправитися через річку Друть. Тоді російське військо переправилося на лівий берег Дніпра і розташувалося між Оршей і Дубровником.

Тут 8 вересня 1514 року відбулася вирішальна битва. Воїни Литви і Польщі успішно переправилися через Дніпро. Командири московського війська діяли незграбно. Остаточно порядки ворога розладнав Костянтин Острожський, зробивши обманний маневр. Так само, як і хрестоносці в битві при Грюнвальді, росіяни повірили обманному відступу литовців і кинулися наздоганяти їх, але наразилися на замасковані гармати. Росіяни були повністю розбиті. За словами Сигизмунда Герберштейна, загинуло 40 тисяч воїнів. Василь III відмовився викупляти полонених, заявивши, що вважає їх померлими...

Перемога не була використана повною мірою. К. Острожській тільки в кінці вересня дістався до Смоленська і не зумів його зайняти. Але скориставшись цією перемогою, правителям з роду Ягайло вдалося зруйнувати союз Москви і імперії Максиміліана I.

Протягом 40 років після цього Москва не насмілювалася нападати на Литву, що дозволило їм дещо зміцнитися (вона навіть намагалася, правда, невдало, сама нападати на Росію). Саме під час цього передиху був створений перший статут Литви, побудований ренесансний Палац правителів, почато книгодрукування, розповсюджувалися ідеї реформації. Проте пізніше Литву чекали нові випробування.

Білоруський історик Уладзімір Єгоричєв вважає, що «територія Білорусі в цих війнах була лише плацдармом, постачальником військових матеріалів. На етнічній території країни ворогували і вершили свою політику магнатські угруповання Речі Посполитої і Литви, правили королі Сигізмунди й Августи...

Роль і місце українців та білорусів у Оршанській битві можна розглядати лише в загальному руслі політики Речі Посполитої і Литви того часу, але аж ніяк не можна їх назвати захисниками власної

Батьківщини. До речі, син К.Острозького, князь Костянтин Костянтинович, талановитий воєначальник — зміг розглянути в усій військово-політичній ситуації того часу стратегічну мету Ватикану та Польщі - покатоличення східнослов'янських земель.

Є й інші думки: «Сьогодні досить складно однозначно визначити національну приналежність тих, хто боровся в той День під Оршею. Безсумнівно одне: кістяк армії Великого князівства Литовського складали воїни з українських і білоруських земель. Українські історики чомусь не надають битві під Оршею належного значення. В найбільш фундаментальних виданнях — лише короткі згадки, а спеціальних праць, присвячених цій події не видно.

«В жовтні (1508 р.) уложено між Москвою й Литвою «вічну угоду». Москва зреклася землі. претензій на руські землі в князівстві Литовського (спеціально вичислені місця, що були театром повстання: Овруч, Житомир, Туров, Мозирь і та інші).

За радянських часів, 1,5 сторіччя тому Сергій Соловйов у 5-му томі «Історії Росії з найдавніших часів» так описував цю битву: «...Великий князь велів Своїм воєводам рушити проти короля; той, залишивши при собі чотири тисячі війська в Борисові, інші — під начальством князя Костянтина Острозького відправив назустріч московським воєводам, у яких, за іноземними звістками, було 80000 війська, тоді як в Острозького — не більш 30000. А 8 вересня 1514 року відбувся бій: росіяни почали напад, і довго по обидва боки билися з перемінним щастям, як нарешті литовці навмисно обернулися втікати і підвели росіян під свої гармати; страшний залп зім'яв атакуючих, привів їх у розлад, що незабаром перекинувся і усьому війську московському, яке потерпіло страшну поразку: усі воєводи потрапили в полон, не говорячи вже про величезну кількість убитих ратників; ріка Кропивна (між Оршею і Дубровною) загатилася тілами москвитян, що у втечі кидалися до неї з крутих берегів. Московські джерела в основному, згодні з литовськими щодо страшних наслідків Оршанської поразки».

Хоч як би там було, але головною діючою особою у тій битві був українець князь Костянтин Острозький (1460-1533). На Волині він був найбагатшим і найбільш впливовим українським магнатом. Великий князь литовський і король польський високо цінував князя Костянтина і повністю йому довіряв. Князь Костянтин у 1530-х роках займає найвищі посади: він староста Брацлавський та Вінницький, він воєвода Трокський і він найвищий гетьман Князівства Литовського. Ці високі посади зробили українського князя Костянтина Івановича фактичним керівником усієї Литви. Тож дивною видається версія білоруського історика про його перехід на «московську службу». Це був славний полководець: він 60 разів перемагав у боях з татарами, волохами та москвинами. І тільки два рази програвав бій. Король Зигмунт І Старий

двічі робив гетьманові Костянтину величні тріумфи — у Вільні та в Києві — як переможцеві. Це ж зробило князя Костянтина Острозького славним на всю Європу.

Сучасний український історик Л.Войтович, здається, найбільш правдиво описав битву в своєму стислому викладі: «В знаменитій битві під Орфею, князь К.І.Острозький з 30 тис. війська скористався з взаємної завісті двох московських воєвод: князя М.Голіци-Булгакова та І.А.Челядніна і розгромив 80 тис. московське військо... Ця битва потрясла сучасників. Під Оршею основну роль у битві зіграли спільні білорусько-українські війська і в першу чергу наше славне козацтво».

Інгульський край – як «Дике поле»

Здавна верхів'я Інгулу інтенсивно заселялися людом. Не кажемо про скитсько-сарматські осідки, про уличів та кипчаків. Та почнемо з козаччини, коли ця місцевість називалася Кучманню. Тут ще за гетьмана Петра Дорошенка започаткувалося осіле життя новітнього часу. В усякому разі, Д. Яворницький в роботі про знаменитого кошового Івана Сірка розповідав, як тутешні козаки спіймали дорошенківського посла до Криму (1674). Це був молодий Іван Мазепа, котрий, завдячуючи тільки заступництву Сірка, не був страчений. «Цей чоловік ще прислужиться Україні» - казав великий український воїн. Через більше, ніж тридцять років, уже після полтавського погрому, гетьман-втікач Мазепа, переходячи в селі Пісках на правий берег Інгулу, мабуть, згадував свою молодість і давню історію з полоненням.

...Ця висока споруда, випинаючись на найвищому лелеківському кону, що називається Бесарабією, у давнину була помітна на відстані за два десятки кілометрів. Це якраз від неї дивився малий Тарас Шевченко на Єлисаветград, коли примандрував з чумаками продавати яблука. Вони встигали на Семенівський ярмарок, що розгортав свої торгові ряди у вересні. Епізод відображено в російськомовній повісті Кобзаря «Наймичка»...

Т.Шевченко у свої десять років уже вмів читати. Отже, на грубому дубовому одвірку лелеківської церкви, (бо про неї йде мова) бачив вирізаний давній напис, де сповіщалося, що вона збудована в ім'я Святої Трійці в 1766 році. Те ж саме повідомляв Дмитро Яворницький через сімдесят років по тому в своїй головній праці «Історія запорозьких козаків». Історик не дав розгорнутого «паспорта» споруди, але

детально розповів про козацьку церкву-фортецю в Кисляківці нашого Єлисаветградського повіту. Опис кисляківської твердині (1772 рік) майже повністю збігається зі старою фотографією лелеківської, щоправда, за малою різницею, кисляківська змурована з дикого каменю, а наша з цегли.

Ті ж масивні двометрової товщини стіни без архітектурного декору з вузькими вікнами-бійницями, таке саме планування. Двоповерхова дзвіниця, мов фортечна вежа, та грубезні двері-ворота для вільного в'їзду гужових возів із запасами на випадок ворожого нападу. Не забуваймо, що у той час котилася третя хвиля широкого народного повстання - Коліївщини. А тодішні околиці фортеці Святої Єлизавети були переповнені повсталим людом. Документи фіксують стоянки гайдамаків побіля міського казенного саду, у Злодійській балці. Укріплена церква почергово слугувала захистком і повсталим, і карателям. Вона витримала татарську облогу, коли під проводом Керим-Прея на початку грудня 1769 р. кримчаки налетіли на наш край.

Про подію розповідає французький найманець у кримській армії барон Топ: «Керим-Прей повелів мірзам утворити загін із трьохсот вершників, котрі повинні із заходом сонця напасти на фортецю Святої Єлисавети, щоб тримати гарнізон у стані оборони. Цей добірний загін, єдиний, в якому моральна енергія переважала фізичний занепад сил, захопив полонених під самою фортецею і забезпечив успіх усієї кампанії». Постраждали навколишні містечка Цибулів, Аджамка та інші. Усього тоді було випалено понад десяток сіл на вузькій 30-ти кілометровій смузі вздовж Інгулу. Глибина проникнення кримчан сягала півсотні кілометрів.

Містечко Лелеківка (його ще називали Інгульською слободою) також потрапило під розграбування. І, якби не надміцні стіни храму, то наслідки були б куди страшніші. Тут сховалися місцеві мешканці з домашнім скарбом та худобою. Доречно буде нашим дослідникам за матеріалами барона Тотта вияснити, що являло собою тодішнє містечко - Лелеківка.

В Аджамці, наприклад, містилося від 800 до 900 хат. Тут, за найскромнішими підрахунками, мешкало до чотирьох тисяч люду. Можна припустити, що не меншими були Лелеківка та Цибулів.

Академік Йоган Гільденштедт, котрий проїжджав 6 червня 1774 р. через Лелеківку, відмітив у своєму дорожньому щоденнику єдину вцілілу після татар будівлю - цегляну церкву. Однак тут це була не перша культова споруда. Її дерев'яна попередниця існувала вже в 1756 році, бо саме тоді із Успенської церкви села Дмитрівки Переяславська єпархія перевела сюди настоятелем Івана Левицького.

Зрозуміло, що церква немислима на пустищі... Якщо миряни її будують, це значить, що набралося достатньо люду, появився при-

ход. В урочищі Лелеківка на той час зосередилися населені пункти Піски, Димурівка, Бесарабія, Руський Край, Матня, Ближні Байраки, Крем'янече, Маніжжя. До церковного приходу тяжіли Високі Байраки, Обознівка, Северинка, Велика й Мала Мамайки. Якраз у межах Маніжжя, за переказами, і знаходилася та перша дерев'яна церква.

Назва Маніжжя прийшла з часів першої хвилі Гайдамаччини (1730 рік), коли козаки тут проводили кавалерійські вишколи. Назва Лелеківка з'явилася після закладання Якимом Лелекою слободи Інгульської біля Матні та Ближніх Байраків. Сам осадчий Яким був підпрапорним Миргородського полку і вихідцем з Цибулівської сотні.

Дерев'яна церква кілька разів горіла і відновлювалася, доки в кінці XIX століття її не доконав час. Цегляна знищена у воєнно-мирний проміжок середини - кінця сорокових років XX-го.

Кілька слів щодо густоти заселення Кучмані. Згаданий барон Тотт свідчив про спалені 150 сіл у смузі 30 на 50 кілометрів. Скромно припустимо, що в кожному селі проживало по 200 чоловік (30 хат). Отже, на площі півтори тисячі квадратних кілометрів були оселі 30 тисяч селян та 10 тисяч мешканців трьох містечок. Разом – це 40 тисяч.

Для порівняння «Історія міст і сіл УРСР, Кіровоградська область»: площа Бобринецького району - півтори тисячі квадратних кілометрів; населення - 43,8 тисячі осіб в 118 населених пунктах. Але сучасні люди, ніколи не називали Бобринецький район - «Диким полем»...

Сумнозвісний «Чорний шлях»

Сумнозвісний Чорний шлях, котрим користувалися кримські татари для грабіжницьких набігів на Правобережну Україну, йшов із півдня і повертав на захід між верхів'ями Інгульця і Тясмину (тепер території Знам'янського та Олександрівського районів). Уже в XVII столітті на Чорному шляху стояв польсько-козацький форпост Верблюжка, який запобігав несподіваності татарських нападів на українські села.

За Люблінською унією 28 червня 1569 р. Литва і Польща об'єдналися в єдину державу, Річ Посполиту. Згідно з адміністративним поділом терени сучасної Кіровоградщини відійшли до Королівства Польського: землі сучасних Гайворонського, Ульяновського, Голованівського, правобережні (відносно річки Синюхи) частини Новоархангельського і Вільшанського районів, до Звенигородського повіту Брацлавського воєводства, північні виступи територій Новомиргородського та Олександрівського районів до Чигиринського

староства Київського воєводства, решта – до козацької автономії Запорозької Січі.

З початком Визвольної війни 1648-1654 років полум'я козацьких повстань знищило польську адміністрацію і на українських землях був запроваджений полковий адміністративно-територіальний устрій. За ним території сучасних Гайворонського, Ульяновського, Голованівського і правобережна частина Новоархангельського та Вільшанського районів відносилися до Уманського полку, північні окраїни Новомиродського, Олександрівського, Знам'янського та Світловодського районів – до Чигиринського полку, який був основою війська та держави Богдана Хмельницького. Пізніше правобережна частина теперішнього Новоархангельського району відійшла до сформованого гетьманом Петром Дорошенком - Торговицького полку.

Чимало населених пунктів Кіровоградської області пов'язані з козацькою славою. Село Торговиця було центром Торговицького козацького полку (1669-1674), Крилов і Власівка – сотенними містечками Миргородського полку. Криловська сотня виникла ще у складі найстарішого козацького Чигиринського полку і відома з 1625 року, Власівська сотня – заснована 1676 року.

Весною 1648 року біля Табурища та Крилова гуртувалися загони озброєних повстанців, які приєдналися до запорожців. 6 травня 1648 року біля урочища Княжі Байраки (поблизу с. Попельнастого Олександрійського району) повним розгромом польського загону Стефана Потоцького завершилася Жовтоводська битва – перша перемога повсталого козацького війська під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Творець Української держави Б.Хмельницький володів нашими землями на річці Тясмині, зокрема Бірками (тепер в Олександррівському районі), де мав ставку, в якій збиралося для походів його військо, там же було місце перебування козацького військового обозу.

У липні 1661 року біля села Торговиці загін полковника Івана Сірка дав відсіч татарам, які зчиняли грабіжницькі набіги на східну Брацлавщину. У 1663 році в урочищі Цибульнику біля Крилова козаки знищили десятитисячне військо кримських татар і ногайців. У 1664-му році загони кошового отамана Івана Сірка, що базувалися поблизу Торговиці та на Побужжі, забезпечили охорону цієї території від нападів спільних польсько-татарських військ.

Деякі населені пункти Кіровоградщини виникли на місцях козацьких і чернецьких промислів – рибних ловів, пасік тощо. Це переважно села, розташовані у смузі лісів Чути і Чорного, де мав пасіку і Богдан Хмельницький. Пам'ять про володіння останнього ще довгий час зберігалася у назвах балки Богданки і Хмелевих байраків, де згодом, у часи масового заселення краю, постали села Богданівка і Хмельове (нині відповідно – Знам'янского та Маловисківського районів).

Елезавета Петрівна

Землями біля міста Крилова володіли гетьман Д. Апостол та його син полковник П. Апостол. Брат останнього українського гетьмана і чоловік імператриці Єлизавети Петрівни, (див **мал**.) генерал - аншеф граф Олексій Григорович Розумовський мав хутір біля містечка Цибулева. За Білоцерківським мирним договором, укладеним між гетьманом України Б. Хмельницьким і польським урядом 18.09.1651 року, козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство, а у Брацлавське воєводство повернулося польське управління. Та у 1652 р. гетьман анулював умови цього договору.

Після фатального проголошення рішення Переяславської ради 8 січня 1654 р. про утворення воєнно-політичного союзу між Україною та Московією спалахнула московсько-польська війна 1654-1667 років.

Внаслідок невдалих спроб одного з найтрагічніших українських гетьманів Юрія Хмельницького продовжувати державотворчу справу свого великого батька (Слободищенський трактат 17 жовтня 1660 року) правобережні полки знову потрапили під владу королівської Польщі.

Наслідки Андрусівської угоди

За Андрусівською угодою 9 січня 1667 року Правобережна Україна (крім Києва) залишилася за Польщею, а Лівобережна ввійшла до складу Московського царства. Запорозька Січ мала перебувати під спільним контролем Варшави і Москви.

За Бучацьким мирним договором 18 жовтня 1672 р., яким закінчилася польсько-турецька війна 1671-1672 років, Польща втратила Поділля, а Брацлавщина і південь Київщини перейшли під владу гетьмана Петра Дорошенка. Існують перекази про перебування П.Дорошенка у 1660-х – 1670-х р. у Торговиці і існування там козацького монетного двору. (На **мал.** Герб П.Дорошенка).

У квітні 1673 року відмова польського сейму затвердити умови Бучацького договору стала приводом до нової війни (1673-1676 рр.) Вона закінчилася Журавненським мирним договором 17 жовтня 1676 року, за яким Поділля лишилося у складі Османської імперії, значна частина Правобережної України, за винятком Білоцерківського і Паво-

лоцького полків, визнавалася козацькою територією під протекторатом Туреччини. Цей договір також не був ратифікований польським сеймом, але наслідки його виявилися для українського козацтва трагічними. У результаті взяття турками Умані та окупації території були ліквідовані Торговицький (1674), Уманський (1675) і після руйнування Чигирина - Чигиринський (1678) полки. Пізніше Уманський та Чигиринський козацькі полки відновлялися, та не надовго. Останню крапку в їх історії поставила Прутська угода 1712 року.

Після російсько-турецької війни 1677-1681 років Бахчисарайський мирний договір 13 січня 1681 року закріпив Брацлавщину і південну Київщину за Туреччиною, а Лівобережну Україну та Запоріжжя – за Московією. Обидві сторони – польська і турецька, домовилися не заселяти землі між Південним Бугом і Дніпром. Бахчисарайський та наступний договори значною мірою загальмували заселення нашого краю. З якого боку не були спроби тут осісти, супротивна сторона нищила всі починання.

«Вічний мир» між Польським королівством і Московським царством, підписаний у Москві 6 травня 1686 р., підтвердив умови Андрусівської угоди стосовно Правобережної України і закріпив входження Лівобережної України і Запоріжжя до складу Московської держави. Поділля при цьому залишалося під владою Туреччини, а Брацлавщина і південна Київщина мали стати незаселеною нейтральною територією.

За рішенням Карловицького конгресу, підписаного 16.01.1699 р., Польща повернула собі Поділля, Брацлавщину і південну Київщину. У червні того ж року польський сейм ухвалив постанову про ліквідацію територіальних полків у Київському та Брацлавському воєводствах.

Після війни 1686-1699 р., внаслідок довгих дипломатичних переговорів і проведення розмежування російських і турецьких володінь, 22 жовтня 1705 року був укладений Межевий трактат, за яким територія між Синюхою, Південним Бугом і Дніпром відійшла до Росії.

14 травня 1709 року за підтримкою козаків гетьман Іван Мазепа переходить на бік Карла XII і згідно наказу Петра I, була ліквідована Запорозька Січ. Тим самим Москва втратила важливого союзника у протистоянні Порті, і у 1711 р. програла чергову турецьку війну. Внаслідок цього Запорозькі землі перйшли на користь Туреччини, що було обумовлено договором від 5 квітня 1712 та затверджено 13 квітня 1713 року. Таким чином територія краю, за винятком Брацлавської та Київської частин, підпала під владу Османської імперії.

Українські поселення на південь від річки Тясмин, як і придніпровські села Правобережної України, згідно з політикою Петровського згону насильно були переведені на лівий берег Дніпра. Лише пооди-

нокі оселі залишалися під виглядом пасік, сіножатей та інших промислів, ведення яких допускалося вищезгаданими договорами.

З 1725 року ці території почали самовільно займати поляки, які до 1728 року захопили майже всі землі на межі з Чигиринським старостом. У 1732 році у відповідь на зухвалі дії заповзятих сусідів, Росія повернула собі втрачену внаслідок невдалого Прутського походу 1711 року територію. З метою зміцнення російських позицій та освоєння територій під протекторатом київського генерал-губернатора графа Йоганна Бернгарда фон Вейсбаха, ці землі почали активно заселятися українськими переселенцями з Польщі та прилеглих сотень лівобережних полків Гетьманщини.

Проте вже протягом 1735-1739 років ця територія була спустошена черговою російсько-турецькою війною, населення, що тільки почало обживатися на нових місцях, знову перевели на Лівобережжя.

Щоб не допустити відтворення української держави царський уряд почав застосовувати практику заборон українства, збройних агресій, а потім знову ж таки тактику перекупи української освіченої еліти, яка, сприйнявши російську культуру й мову, служила його культурі й царській державі.

Ця війна відзначилася тяжкими втратами і незначними результатами. В її боях і походах загинуло понад 100 тис. російських вояків та запорозьких козаків. Головна стратегічна мета, здобуття виходу до Чорного моря, не здійснилася.

Винуватцем невдачі можна вважати союзну Австрію, яка у самий кульмінаційний момент кампанії підписала мирну угоду з Туреччиною, тим самим самостійно вийшла з війни, залишивши союзника наодинці з ще сильним ворогом.

Але для нашого краю наслідки цих кровопролитних змагань були корисними – територія звільнилася від офіційного підпорядкування Оттоманській Порті, зафіксованого міждержавними документами 1712 та 1713 років. Треба зазначити, що провідну роль у війні 1735-1739 років зіграв російський генерал-фельдмаршал граф Бурхард Христофор фон Мініх, (на мал.) який порозумівся із запорозьким козацтвом і прозорливо зіперся на його силу. На початку травня 1737 р. командувач військами в Україні Б.Х.Мініх переправився через Дніпро біля Кременчука та крізь наш край здійснив похід на Очаків, який захопив штурмом 12 липня. Цей перехід зафіксований у тогочасній мапі, яка є цінним джерелом вивчення історії цих теренів.

Наслідки Бєлградського договору

Бєлградським мирним договором 18 вересня 1739 року, ратифікованим у Константинополі (Стамбулі) 28 грудня того ж року, запорозькі землі були повернуті до складу Росії. Ще до початку цієї війни, у березні 1734 року, запорозьке козацтво (депутація Олешківської Січі) отримало від російської імператриці Анни Іоаннівни дозвіл на відновлення Запорозької Січі. З ентузіазмом відбудовників козаки заснували Нову Січ, яка після війни була розділена на паланки (округи).

Мал. Печатки: Буго-Гардівської та Кабацької паланок.

Терени між Бугом з Синюхою та Інгульцем належали Буго-Гардівській, між Інгульцем і Дніпром – Кодацькій паланкам. Треба зазначити, що фактично до січових паланок потрапила тільки південна окраїна території теперішньої Кіровоградщини, основна її частина контролювалася малоросійськими полками Гетьманщини та російськими військами. У цей період ними командували визначні воєначальники генерал-поручик Федір Штофельн (у 1739 р.) та брат шотландського лорда генерал-аншеф Яків (Джеймс) Кейт (у 1740 р.), який мав права малоросійського гетьмана.

Кордон з Польщею йшов по річках Синюсі, Висі й Тясмину, а з Голти (частина Первомайська) лунали по степу і Бугу мусульманські заклики на молитву. Кордон із Туреччиною на Правобережній Україні визначив укладений на річці Великому Інгулі (Інгул тоді називався Великим, а Інгулець – Малим Інгулом) російськими і турецькими комі-сарами 4 листопада 1740 року так званий Інструмент (акт), який відновив кордон, затверджений конвенцією 22 жовтня 1705 року.

Розмежування володінь було затверджене Константинопольською конвенцією 26 серпня 1741 року. У 1740 році була складена мапа, на якій позначені російсько-польський та російсько-турецький кордони і територія, відвойована 1739 року. На цій мапі серед поселень, що існували до 1735 року, значиться слобода Цибулів (с. Цибулеве) Знам'янського району. Тут герой Полтавської битви генерал від кавалерії граф Й.Б. фон Вейсбах домовлявся у 1735 р. зустрітися з кошо-

вим отаманом Запорозької Січі Іваном Малашевичем для спільного походу на татар, та його передчасна смерть зашкодила цьому.

У 1742 року на Правобережжі для охорони від вторгнень єдисанських і буджацьких татар була створена Архангелогородська сотня Миргородського козацького полку з центром до 1750 р. в Архангельському городку (тепер – Новоархангельск) і до ліквідації сотні 1752 р. у Новому Миргороді (тепер – Новомиргород). 1743 року Задніпровські місця були офіційно закріплені за Миргородським і Полтавським козацькими полками. Осадчі козаки Миргородського полку заснували Архангельськ (Новоархангельськ), Новий Миргород (Новомиргород), Усівку (Олександрію), десятки інших населених пунктів.

На початку 1745 року ці землі належали Архангелогородській, Криловській (відновленої 1744 року), Власівській, Кременчуцькій, Потоцькій сотням Миргородського полку та Келебердянській сотні Полтавського полку. У 1748 р. понад Чорним шляхом була сформована Цибулівська сотня (слобода Цибулів, тепер – село Цибулеве). Межею між Архангелогородською та Цибулівською сотнями була річка Інгул. Серед чисельних новозаснованих козачих слобод і хуторів, у цей час тут доволі комфортно почували себе пасіки київських монастирів – Видубицького і Михайлівського Золотоверхого, не говорячи вже про володіння та займища більш близьких Мотронинського та Пиво-Городиського монастирів. Активному заселенню краю сприяла по суті не займана природа, багата лісами, байраками та степовим різнотрав'ям. Однак, українським козакам хазяйнувати тут довелося недовго. У 1752 р. задніпровські Криловська, Цибулівська та Архангелогородська сотні були скасовані.

24 грудня 1751 р., вийшов Указ імператриці Єлизавети Петрівни «О принятии в подданство Сербов, желающих поселиться в России и служить особыми полками, о назначении на границе со стороны Турецкой выгодных мест к поселению; об определении жалованья по окладу Гусарских полков конным, а пешим оклада полков пехотных, и о подчинении оных полков Военной Коллегии». З цієї дати починається історія військо-поселенської області, названої за етнічною ознакою основного ядра переселенців Новою Сербією.

Заснована імператрицею для оборони південних рубежів від нападів турків і кримських татар, Нова Сербія являла собою ряд захищених шанцями (земляними укріпленнями) поселень і охоплювала територію між річками Синюхою та Дніпром, на півночі була обмежена польським кордоном, який проходив по річках Великій Висі та Тясмину, на півдні – прямою лінією від гирла річки Кагарлика (притоки річки Синюхи) до гирла Омельника (притоки Дніпра).

Новосербські поселенці були вихідцями з так званого Військового кордону – вузької смуги землі на південній окраїні Угорського королів-

ства, що входило до складу Австрійської імперії. Вибір Єлизавети пав на сербів не випадково – серби і хорвати з кінця XV ст.. охороняли кордон з Турецькою імперією, першими приймали удари численних ворожих вторгнень, віками накопичували досвід аванпостної служби та ненависть до ісламських агресорів.

Російський уряд швидко порозумівся зі зневаженими внаслідок угорсько-австрійської домінанти сербами – останні потребували поваги до своїх звичаїв і віри, обіцяних в одновірний православній Росії. Російська імперія у свою чергу мала потребу в охороні прикордонних земель. Контролювання цієї території запорожцями, яке здійснювалося головним чином пікетами (по-козацькі – бекетами), вже не відповідало тогочасним потребам, козаки ж не хотіли міняти уклад свого життя на поселенський. У них, як писав М.В.Гоголь, «були незахищені безтурботні кордони, на видноті яких татарин показував прудку свою голову та нерухомо дивився турок у зеленій чалмі своїй» Тому ідея посилити прикордонну службу сербськими граничарами була доречною.

28 вересня 1751 року граф М.П. Бестужев-Рюмін відправив до Петербурга реляцію на основі прохання одного з лідерів переселенського руху, полковника Йована Хорвата щодо формування на російській території сербської військово-поселенської смуги у складі чотирьох полків на кшталт австрійського Військового кордону, імператориця погодила цей проект.

Етнічний склад переселенців був дуже різноманітний: серби, волохи, молдавани, чорногорці, македонці, боснійці, герцоговинці, далматинці, болгари, угорці, навіть записані сербами українці. Але всіх їх об'єднувала одна віра та надія на кращу долю на новому місці.

Кожний з утворених двох новосербських поселенських полків складався з двадцяти рот, які займали визначені ділянки території з ротними поселеннями у центрі. Більшість поселень була влаштована на вже заселених місцях, жителі яких (4008 дворів), згідно із сенатським указом від 29 січня 1752 р. повинні були у примусовому порядку продати свої будівлі прибульцям і повернутися туди, звідки прийшли сюди у пошуках кращого життя.

Переселенцям дозволили перейменовувати на свій лад відведені їм селища, найбільші й найдавніші з них (Ново-Миргород, Крилов, Архангельськ, Цибулів, Табурище, Крюків, Кам'янка, Дмитрівка, Глинськ) зберегли свої назви. Та за розпорядженням князя Г.Потьомкіна, який управляв цим краєм у 1774-1791 роках, завезені з-за кордону назви були замінені на місцеві. Хоч деякі з них устигли органічно

прижитися на українській землі: села Надлак, Мартоноша, Панчеве, Каніж, Букварка (Вуковар), Суботці (Суботиця), Мошорине та Павлиш. Вже за радянських часів були перейменовані колишні новосербські шанці Сентове (Сента) – на Родниківку та Федварь (Фельдвар) – на Підлісне. Кілька сіл і досі місцевими старожилами називаються за номерами гусарських рот часів Івана Хорвата:

Друга – Коробчине,
Третя – Петроострів,
Четверта – Надлак,
П'ята – Кальниболота…

Фортеця Св. Єлизавети: перше життя

У 1754 році для захисту ново-сербських поселень з півдня була побудована фортеця «Святої Єлизавети», що відразу стала серцем нового міста, яке згодом отримало назву - Елизаветград.

Указ про створення на правому березі Інгулу фортеці підписаний імператрицею Єлизаветою 11 січня 1752 року. Проект затверджений 30 липня 1752 року. Вибір місця для нового укріплення обумовлений стратегічними розрахунками – воно було майже на рівній відстані від вже існуючих фортець – Архангельської на річці Синюсі та Мішуринорізької на Дніпрі, що в комплексі з ново сербськими шанцями та козацькими форпостами створювало цілісну систему оборони краю.

Зробимо відступ для вшанування нашого козака Ю.Яновського.

…. У місті з промовистою назвою Байгород, який ми знаємо як Елизаветград наприкінці другого десятиліття минулого сторіччя завирувала зловісна заметіль. Нахлинула революційна стихія.

Юний Юрко (Яновський) широко розкритими очима вбирав у себе незвіданий не лише для нього, а й для набагато старших - світ. Для байгородців той світ також був новим і жорстоким. Бо хіба не лякався люд анархістки Нікіфорової, котра чорним терором наповнила місто? Так само сприйняли тутешні мешканці носіїв червоного та білого те-

рорів, що з'явився вслід за подіями 1917 років.

Чотири сталеві клинки можуть стати друзями, але не родичами або можуть бути кровними братами, та не друзями. Таке твердження в мистецькій формі з успіхом втілив Юрій Яновський на основі власного досвіду в двох ранніх романах «Чотири шаблі» та «Вершники». А їм передувала повість «Байгород» про той же період нашого міста Єлизавети-Кіровограда та кілька оповідань такої ж тематики.

І ось тут погодьмося, що своїх доволі куцих юнацьких спостережень для панорамного відтворення бурхливої минувшини, молодому письменнику явно бракувало. Тому уважно прислухався до думок тертих життям і обтяжених досвідом козаків. Зокрема, відомого воєначальника Юрка Тютюнника, з яким нещодавно познайомився і котрий сходив у 20-ті Елизаветградщину та Олександрійщину вздовж і впоперек.

Тютюнник був начальником штабу в знаменитого Никифора Григор'єва. Він і навіяв молодому автору (Ю.Я.) образ непереможного Шахая - «степового Наполеона» і його маршалів Остюка, Галата, Марченка (читай: Горбенко, Масенко, Магро, Терещенка, Бондаренко, Ясинський) та вояків-братів Виривайлів, інших звитяжців, що не осоромили б і Гоголевого «Тараса Бульбу». Вони сповідують відвагу, вірність, бойову дружбу, хапливість до буття козацтва, що з гідністю зустріне й саму смерть. Побратими люблять у Шахаї відданого їм командира, котрий знає, чого хоче, знає людей і мистецтво проводу ними. Він національно свідома людина, тверда й така, що бачить наслідки своїх дій, осмислює перспективи майбутнього.

З великим талантом і знанням військової справи описані батальні сцени, явно не без підказки Тютюнника, зокрема бої біля Успенівки і Павлівки, де кожний з героїв має своє місце й значення.

«Вершники», написані в страшні 1930-33 роки, це роки перших арештів і Великого голоду, відповідають, куди подівся Шахай і його снага, новелою «Подвійне коло». Це яскраво-сліпучий степовий бій під Компанієвкою тих самих «чотирьох шабель», але не проти зовнішніх ворогів, (що обступили з усіх боків), а поміж собою. Це чотири брати Половці - вояк української армії Оверко, білогвардієць Андрій, махновець-анархіст Панас та комуніст Іван - по черзі знищують один одного. А чужинець-комісар Герт в епілозі новели заспокоює приголомшеного непоправним Івана: мовляв, нічого страшного не трапилося, вони «одного роду, та не одного з тобою класу».

На перший погляд, авторська трактовка образів - чистий літературний прийом, символічно й метафорично змальовує братовбивчий процес. Та не поспішаймо із скороспілими висновками.

Познайомимося з родоводом відомого більшовика Григорія Івановича Петровського, дитинство якого зачепило й місто дитинства

Юрія Яновського. Він, Петровський, був онуком баришника Михайла Мартакі, котрий з присвоєнням дворянства придбав прізвище Петровський, та рідним племінником єлисаветградської меценаткимільйонерші Ганни Дмитрян. Його батько Іван Михайлович у першому шлюбі мав сина Сергія. Від другої дружини Марії Остахової, котра вже мала позашлюбного сина Петра, народилися Григорій та Андрій. Коли Іван помер, вдова вийшла заміж за нового чоловіка Олександра. Від цього заміжжя народилися ще діти. У всякому разі, відомі троє - Ничипір, Олександр і Ганна. Стежки братів розбіглися у революційних бурях. Найстарший Сергій в рядах Вільного козацтва загинув під час наскоку на Елизаветград згаданої отаманші Марусі. Григорій з більшовицьким середовищем досяг найвищих посад в Україні. Андрій у денікінсько-врангелівських лавах дослужився до генерала, потерпів розгром і змушений був емігрувати. А з легкої руки Михайла Булгакова перетворився на безшабашного кавалериста-рубаку генерала Чорноту в п'єсі та кінофільмі «Біг».

Ничипір ступив на одну дорогу зі степовим селянством і загинув від руки Нестора Махна.

Є у «Вершниках» ще й найменший брат Сашко. Хлопчину від Паназа забирає вцілілий Іван. Ось так само реальний Григорій Іванович приймає під своє крило і свого найменшого брата по матері Олександра, коли поряд з григор'євцями гине Ничипір. Є і такий епізод: на трибуні перед тисячами людей іде дискусія між Махном та його односельцем. Вислухавши опонента, Махно бере його за ґудзика і стріляє йому в груди. Цей випадок справді мав місце 27 липня 1919 на майдані в селі Сентове (тепер Родниківка) не так далеко від Олександрії, тільки співрозмовником Махна був не односелець «батька», а отаман Григор'єв. На майдані до 20 тисяч вояків Григор'єва й Махна та депутати від міст, сіл і портів українського степу й Причорномор'я намагалися домовитися про взаємодію. Тепер ви бачите що в подіях на Елизаветградських теренах промовистий збіг обставин, мало чи не з усієї України….

Місце для фортеці обирав артилерії генерал-майор І.Ф.Глєбов, затверджувалося воно на засіданнях Сенату 21 березня та 1 квітня 1753 р. Проте у зв'язку з напруженою зовнішньополітичною ситуацією будівництво було відкладене. Урочисте закладання цитаделі відбулося 18 червня 1754 р. Будівельними роботами безпосередньо керував інженер-підполковник Л.Менцеліус під загальним контролем генерал-майора артилерії І.Ф.Глєбова.

Фортеця складається з утвореного земляними валами 6-ти бастіонних фронтів з 6 равелінами поперед куртин. Вся фортифікаційна система оточена глибокими сухими ровами, вздовж зовнішнього периметру яких проходила фортечна дорога, прикрита 6 «гласісами».

Мал. Фортеця Св. Єлизавети

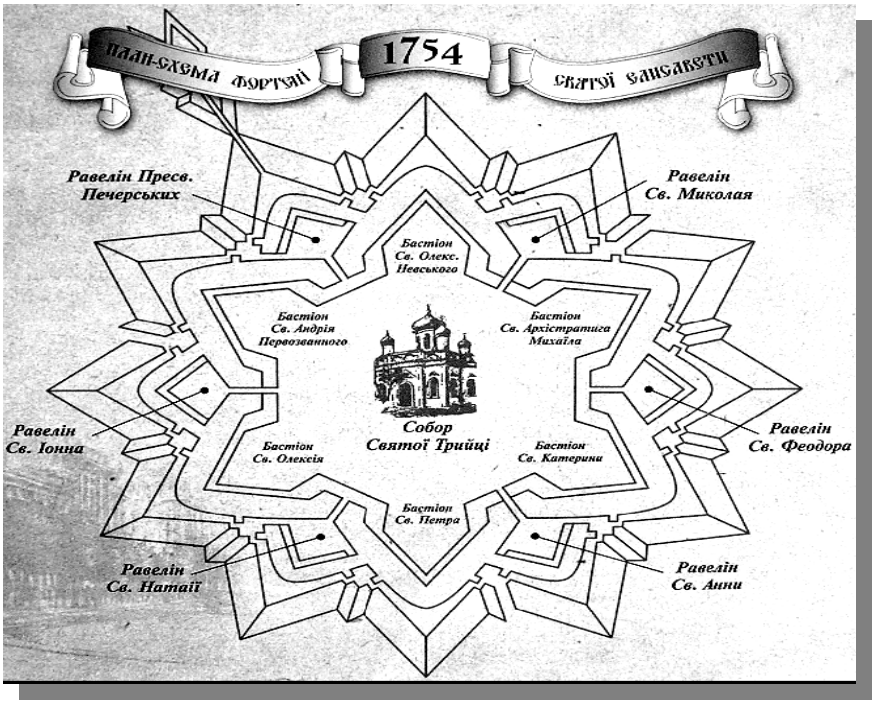

На березі Інгулу, для охорони водозабору, в 175 сажнях від фортеці знаходився окремий «горнверк» – шанець Св. Сергія. Бастіони мають форму п'ятикутників із відкритими на фортечний плац «горжами, равеліни» форму ромбів. Всі «верки» (захисні споруди) у відповідності з останніми вимогами фортифікації споруджені земляними.

У фортеці було троє воріт зі сторожовими вежами та «кордегардіями»:

► - Троїцькі (головні, тепер виїзд на Новоолексіївку),

► - Пречистенські, (напрямок в сторону м. Києва),

► - Всесвятські, (напрямок в сторону м. Кіровограда).

Бастіони фортеці названі іменами святих – Петра (перший від Троїцьких воріт за стрілкою годинника), далі послідовно – Олексія, Андрія Первозваного, Олександра Невського, Архістратига Михаїла та Катерини. Равеліни також мали святих покровителів, Анни (навпроти Троїцьких воріт), потім по колу – Наталії, Іоанна, Пресвятих Печерських, Миколая та Федора.

Стурбована появою серйозного опорного пункту небезпечного супротивника, турецька Порта заявила протест Росії на підставі відповідних статей останнього мирного договору. Не дивлячись на

100-верстову відстань від свого кордону, турки вважали фортецю Їлдизбеш (Зірка-гора), як вони її називали, такою ж важливою, як Бєлград на Дунаї. За донесенням особливого турецького емісара паші Девлет-Алі-Сеїт-Аги, який здійснив огляд фортеці Св. Єлисавети у вересні 1755 року, вона була вже побудована «міцно і надійно», але вали невисокі, у деяких місцях до 2 аршинів, а де й менше.

Не зважаючи на дипломатичні дебати, фортифікаційні роботи продовжувалися, але у 1756 році, у зв'язку з початком Семилітньої війни і небезпеки приєднання Туреччини до ворожої коаліції, вони були призупинені. Після війни 1756-1763 рр. фортеця продовжувала розбудовуватися та озброюватися. Артилерійський парк її тоді вже складався зі 120 гармат, 12 мортир, 6 фальконетів, 12 гаубиць та 6 мортир.

На території фортеці зародилося ціле військове містечко, центром якого була дерев'яна Свято-Троїцька церква. Гарнізон фортеці складався з трьох батальйонів і двох команд – артилерійської та інженерної. (Зараз у цих корпусах розмістилася 1 міська лікарня). Тут знаходилися солдатські та офіцерські казарми, будинки коменданта та протопопа, цейхгаузи і порохові погреби, інші необхідні для служби і побуту будівлі. Величезний, на 14 кімнат, будинок резиденції князя Г.О. Потьомкіна, який він купив і перевіз із Миргорода, згодом слугував палатами для поважних осіб і послів, що були тут частими гостями на шляху з Петербурга до Константинополя і зворотно.

Незабаром, 1763 р., у фортеці відкрилася школа для офіцерських дітей, 1764 року – перша в Україні друкарня цивільного шрифту, у 1787-му за ініціативою князя Г.О.Потьомкіна розпочала роботу: (п'ята в імперії):

перша - у Москві,
друга й третя - у Петербурзі,
четверта – у Кронштадті,
п'ята- Єлисаветград, медико-хірургічна школа, котра за необхідністю готувати лікарів для Української й Катеринославської армій та Чорноморського флоту, стала першим в Україні вищим медично-навчальним закладом. Одним із відомих випускників був Є.Й.Мухін (на фото), професор Московської медико-хірургічної академії та Московського університету, вчитель геніального хірурга М.І. Пирогова, котрий неодноразово оперував хворих у фортечному шпиталі. З історією фортеці пов'язано біографії багатьох видатних людей.

Улітку 1769 року тут разом зі штабом 2-ї армії перебував генерал-аншеф П.О. Рум'янцев.

Восени 1770 року фортеця гарматним салютом зустрічала тріумфатора Бендер графа П.І.Паніна. У складі його війська штурмував Бендерську цитадель і хорунжий Омелян Пугачов. Донський козачий полк Є.Д.Кутєйникова, в якому він служив, після цієї надзвичайно кровопролитної баталії відійшов на зимові квартири до фортеці Святої Єлисавети. Звідси незнаний козак відправився на лікування, з якого вже не повернувся до армії, а став знаменитим самозванцем - царем. За іронією долі приборкувач пугачовського повстання граф Петро Іванович Панін перебував тут разом із майбутнім Лже-Петром III (також Івановичем), а потім переслідував його у безкраїх просторах Росії.

У 1779 році у фортеці побував член Військової колегії генерал-поручик І.І Апухтін.

27 вересня 1782 року Елизаветград вперше відвідав князь Г.О.Потьомкін, який потім подовгу жив у своєму фортечному будинку.

Під час війни 1787-1791 років у фортеці часто перебував генерал-майор М.І. Кутузов, тут проживала його сім'я і народжувалися діти.

Славетний полководець О.В.Суворов неодноразово відвідував фортецю за службовими справами у 1786-1792 роках, після смерті князя Г.О.Потьомкіна (1791 рік) він шефствував над Елизаветградською медико-хірургічною школою.

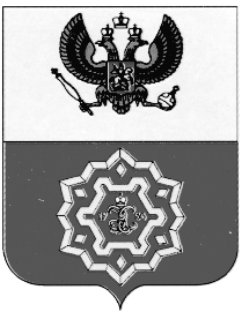

Герб Елисаветграда

Кутузов і Кіровоград

Ініціатива Кіровоградської громадської організації, благодійного фонду імені Кутузова відкрити пам'ятник полководцю на території фортеці Св. Єлисавети викликала неоднозначні відгуки преси. Автори публікацій так вільно поводилися з фактами життя воєначальника, що, на нашу думку, є сенс докладно описати діяльність Михайла Кутузова на наших теренах.Розповідь варто почати з подій осені 1769 р. Тоді неподалік від міста Овруч піхотний полк, де проходив службу майбутній генералісимус розгромив загін польської шляхти Брацлавської конфедерації. У списку нагороджених було й прізвище Михайла Кутузова.

Розмах війни 1769-1774 років змусив росіян перекидати боєздатні частини і перспективних офіцерів до Дунайської армії, чия штаб-квартира на той момент знаходилась у Елизаветграді. Сюди на початку .1770 року і прибув Михайло Кутузов. Та замість направлення до бойових частин, його призначили на посаду оберквартирмейстера кор.-пуса. Хай не вводить вас в оману це звання: 25-літній капітан став

займатися організацією розвідки, плануванням маршів, складанням диспозицій і рекогносцировками місцевостей. Та Кутузов тут довго не затримався - у місті лютувала епідемія чуми.

Сам молодий офіцер не здивувався призначенню. Моровиця привела до появи значної кількості вакансій у штабах і частинах. Можливо є інші причини, а не глухі натяки на біографів фельдмаршала, вплинуло на призначення сина, і його батько - відомий військовий інженер того часу, офіцер штабу Дунайської армії, прийняв відповідне рішення. Та, скоріше, призначення обумовлювалося солідним досвідом роботи М.Кутузова у канцеляріях. Так у 1762 році, 17-річний офіцер виконував обов'язки ад'ютанта ревельського губернатора принца Гольштейн-Бекського. Юнак так вдало налагодив роботу канцелярії, що отримав подяку від Катерини II.

Здібність Михайла Іларіоновича, пізніше Катерини II теж використала. За її наказом його зарахували до складу імперської законодавчої комісії. Що і зрозуміло! Випускник Інженерно-Артилерійської школи, чиїми викладачами були Ломоносов, Ковельський та генерал артилерії Ганнібал, Кутузов виділявся лінгвістичними здібностями, знанням творів зарубіжної літератури. Також він полюбляв читати мовою оригіналу твори французьких філософів-просвітителів 18-го сторіччя. Водночас кадет Кутузов сумлінно дотримувався жорстких правил дисципліни і так добре вивчив військову справу, що після закінчення навчання отримав призначення на посаду викладача Інженерно-Артилерійської школи. Відомо, що 16-літній педагог Кутузов успішно впорався з цими обов'язками. Словом, призначення Кутузова на високий пост у штабі корпуса - мало підгрунтя.

Проте важко починав роботу на новій посаді молодий офіцер. Начальник штабу армії генерал Бауер, спеціаліст з питань розвідної штабної роботи, знавець стратегії і тактики Фрідріха Великого, його прямий начальник, надавав йому допомогу, але багато роботи Кутузов виконав власноруч. Виявилося, карти місцевості накреслені невірно. При плануванні боїв не враховували примхи клімату. Тож різкий контраст температур приводив до масових хвороб вояків, з ладу виходила величезна кількість військового майна. Скупченість військ при невдалому влаштуванні табірних стоянок викликала спалахи епідемій. Не менше 25-літній капітан займався підготовкою військових та агентурних розвідників, відпрацьовував контр-розвідувальні заходи

Кутузов упорався з обов'язками оберквартирмейстера добре. Історики, описуючи дії Дунайської армії Румянцева у битвах при Рябій Могилі, Ларгі, Кагулі, вказують на обізнаність Румянцева з Кутузовськими планами і кількісним складом турецької армії, на гарне знання місцевостей росіянами. Сам Кутузов під час названих баталій виявив особисту хоробрість і став підполковником. Однак у 1772 році його

кар'єра ледь не зазнала краху. Маючи природний талант імітатора, він у колі офіцерів досить іронічно відтворював жести, рухи і голос Румянцева. До того ж, почав постійно конфліктувати з генералом Бауером, якого висміював за вірність канонам прусської військової школи. Поведінка Михайла Кутузова не сподобалася офіцерам. Румянцева «проінформували» про витівки підполковника. За думкою дослідників, клопотання батька врятувало Кутузова від суворого присуду. Румянцев змилостився і відправив «гумориста» до Кримської армії. Простіше кажучи, вигнав.

Біографи фельдмаршала завжди акцентували цей епізод. Сьогодні при наявності великої кількості праць про життя Кутузова стає дещо зрозуміло. Певно, Румянцев, знаючи про знайомство Катерини II і М.Кутузова, припускав, що імітація молодика - зброя чергової провокації імператриці проти нього. Катерина II ненавиділа героя Семилітньої війни. Тому він швидко привів підполковника «до тями». А російській цариці було не до Кутузова. На теренах імперії гуркотіла селянська війна під орудою Е.Пугачева.

Молодий підполковник розумів, що його відправляють в умови «каторги». Як офіцер розвідки він знав дійсний стан справ у Кримській армії до того ж вплинула на нього розмова з батьком перед від'їздом. Остання настільки важлива для розуміння особистості Кутузова, що про це варто сказати декілька слів. У подальшому житті фельдмаршал, за спогадами сучасників, фільтрував кожне слово. Тримав у таємниці власні плани, роздуми, відношення до оточуючих та можновладців. Не проявляв скептицизму по відношенню до німецької військової науки. Певно, батько нагадав сину про німецьке коріння роду Голєніщевих-Кутузових, пояснив роль Німеччини у становленні військово-економічної могутності Росії. Можливо, додав, що рід Кутузових володарі імперії цінували за невластиву росіянам особливу чіткість, пунктуальність, методичність, акуратність. Певно, наганяй батька пропік душу сина. Прибувши до фортеці Св.. Єлисавети, він влаштував кількаденний «загул», а потім поїхав до загону генерала Кохласа.

Спека таврійських степів (температура тоді сягала +45), суворі кліматичні умови восени та взимку, перестрілки з гарнізоном фортеці Кінбурн - вгамували молодика, і 2 роки він жив сірим життям фронтовика. Проте незвичайне поранення у квітні 1774 р. неподалік Алушти, коли куля потрапила у праве око та вийшла через ліву скроню, і, водночас, відчайдушна хоробрість, бо підполковник з прапором у руках повів батальйон новобранців у атаку принесли Михайлові Кутузову славу. Імператриця особисто прийняла участь у клопотах по лікуванню рани. Навіть виділила 1000 червінців золотом на оздоровлення і надала відпустку за кордон строком на один рік.

Його біографи скупо описували європейський лікувальний вояж.

Хоча відзначили перебування на Великих прийомах у і неодноразові розмови з генералом Лассі - стратегічним розумом Австрії. На думку істориків, ці зустрічі підтвердили виконання Кутузовим таємних дипломатичних доручень. Зрозуміло, довірити полковнику такі делікатні справи цариця могла за умови попереднього виконання справ, які свідчили про вміння тримати язик за зубами. Відтак, це підтверджувало припущення фельдмаршала Петра Румянцева, що Михайло Кутузов - щось середнє між інформатором і таємною довіреною особою, інтимний чи близький до інтимного друг імператриці. Така розпливчата оцінка полковника не дивувала сучасників. Гарним був у молодості Кутузов, чарівно вів бесіди. Навіть останні роки життя Катерина II полюбляла проводити час у розмовах з Кутузовим, якому довірила виховання наступника престолу.

У 1777 році Михайло Іларіонович знову на Україні. Він командує полком, дислокованим у Криму. Протягом шести років йому доводилося захищати кримського хана від гніву соплемінників. Татари неодноразово піднімали повстання проти правителя. Вони не прощали хану проросійську орієнтацію, захоплення християнською культурою, недолугі економічні реформи. У 1782 році за чергове «умиротворення» повстанців Криму він отримав звання бригадира і змусив кримського хана, який лікувався, у шпиталі фортеці св. Єлисавети, дати письмову згоду на входження ханства до складу Росії.

До Криму, на місце попередньої служби, Кутузов не повернувся. Олександр Суворов, обґрунтовано побоюючись помсти татар М.Кутузову, відправив його у відпустку, яку той провів у Елизаветграді. Черговий раз той приїхав до нашого міста у 1785 році. У чині генерал-майор він починає формувати Бугський єгерський корпус. Знаковою виявилась поява М.Кутузова:

По-перше, особовий склад комплектували з стрільців лінійних частин. Більшість солдат була росіянами. Ні вони, ні їхні родичі не були кріпаками, не приймали участі у селянській війні Е.Пугачова.

По-друге, єгерів озброювали пістолетами, нарізними штуцерами, довгими ножами, які при потребі ставали багнетами. Вчили стріляти по стаціонарних мішенях у сутінках, на звук. Одягли в уніформу зеленого кольору. Дозволили не носити париків і косичок. Тренували діяти в засадах, наступі, обороні - індивідуально і у складі підрозділів.

По-третє, комкор написав книгу для навчання єгерів. Коли вона вийшла з друку, читачі почали вважати Кутузова військовим письменником. По суті, майбутній генералісимус став першим у Європі організатором частин спеціального призначення.

Війна 1787-1791 років продемонструвала діапазон можливостей єгерів. Фактично протягом чотирьох років їх використовували у якості прикордонних військ і для охорони тилу. Корпус, маючи в складі 4-ри

батальйони, кожен з яких налічував 850 чоловік, використовували разом з козацькими полками для спостереження за діями задунайських запорожців, польських конфедератів, татар, для охорони узбережжя Чорного моря. Ходили єгері у рейди по тилах ворога. Михайло Кутузов, судячи з документів, постійно займався питаннями розвідки. Історики стверджують: взяття фортець Бендери, Хаджибей, Акерман, Кілія в тому його заслуга. Обережні, скупі рядки рапортів містять відомості розвідників, які г'рунтовно освітлювали стан справ у Османській імперії під час війн 1769-1774 та 1787-1791 років.

Водночас ці матеріали характеризують особистість Кутузова. Він, за умов епідеміологічної зими та весни 1788-1789 р., ще не одужавши після чергового важкого поранення, став командиром великої групи військово-козацьких частин, розквартированих після взяття Очакова на околицях Елизаветграда, в селах Арнаутово, Миколаївка, Кущівка, Балашівка, та не допустив послаблення дисципліни вояків.

Укомплектував, доозброїв, обмундирував поріділі ряди полків. Підняв моральний стан воїнів: гуляння, феєрверки з гарматними салютами цілу зиму лунали у Елизаветграді, хоча шпиталь фортеці був переповнений тисячами хворих і вмираючих. Елизаветградська міська влада не відмовляла в розвагах вояків.

Словом, весело проводили зимові вечори російські дворяни, козацтво, армійське офіцерство і польська шляхта, бо приваблювала панів можливість отримати дозвіл М.Кутузова на розквартирування підрозділів імперської армії у прикордонних селах і містечках Речі Посполитої. Звісно, це порушувало суверенітет Польщі, але стримувало полум'я гайдамаччини, котру підтримували задунайські запорожці. А шляхетних панянок, яких постійно «висилала» із столиці за ті, чи інші провини «матушка Катерина» до Елизаветграда, наче магніт, притягував салон офіцерів Кутузова. Молоді жінки з тонким гострим розумом, весело, дотепно розповідали про плітки столичного Петербурга. Непогано зналися на європейських новинах. Добре розумілися у тонкощах одягу, косметики, кулінарії. Багато з них чудово грали і розуміли безліч музикальних творів. Ось чому у сучасному Кіровограді, ще й досі велика маса красивих і гарних молодиць, це нащадки тих фавориток, яких позбулася Катерина II.

Водночас Михайло Іларіонович пильно відслідковував ритм життя як своєї, так і турецької армії. Не забував він і про українських козаків. Документи свідчать: протягом чотирьох років війни легко кінні полки, сформовані з колишніх реєстрових, та чорноморських козаків завжди були під його орудою. А обрання неписьменного козака Чепігу, кошовим отаманом Чорноморського війська замість освіченого, розумного, з великими дипломатичними здібностями офіцера, з яскраво вираженим військовим, адміністративним талантом полковника Головатого

мало певне значення, що Кутузов одразу відрапортував про цю подію до столиці. До цього залишається додати: Кутузов і козак Чепіга бути знайомі ще тоді, коли перший записався як рядовий січовик до одного з куренів, а другий виконував обов'язки військового осавула Запорозької Січі, (зараз ця посада відповідає статусу керівника МВС). Дуже уважно відслідковував Кутузов моменти, коли доля війни зводила віч-на-віч українців-чорноморських і задунайських козаків. Він негайно інформував про це Потьомкіна. А пізньої осені, коли військові дії завмирали, добивався швидкого розпуску човнярської команди, сформованої з незаможного козацтва. А ранньої весни вимагав швидкого збору човнярів.

Одночасно Г.Потьомкін і М.Кутузов допомагали чорноморцям. Григорій Олександрович власноручно писав листи, де підтверджував службу козаків у лавах російської армії. Це дозволяло старшині вирвати з панських лап козаків. Михайло Іларіонович особисто усував тяганину інтендантства фортеці св. Єлисавети при видачі чорноморцям зброї, щоправда, застарілих зразків. На той час фортеця уявляла собою велетенський склад зброї, амуніції, продовольства, зберігала під 10-метровою товщею землі величезні запаси пороху. Мала власний шпиталь на 2000 хворих і школу для підготовки лікарів.

Задунайським козакам Кутузов дарував особливу честь. Сам розпитував звичайнісіньких козаків про напрямки діяльності. Найбільшу увагу приділяв вихідцям з Польської України. Чому? Опубліковані сьогодні документи свідчать, що під час війни 1769-1774 років гайдамаки, польські конфедерати та частина запорожців надавали збройну допомогу туркам і татарам. Колишні січовики не хотіли миритися з втратою автономії, вольностей і прав козаків.

Вимогливо ставився Кутузов до вояків легкокінних полків, сформованих з колишніх реєстрових козаків. Він вимагав, щоб хоробрість і мужність виявлена у боях, відзначалася нагородами. Водночас документи ілюструють некваплівість комкора у питаннях присвоєння чергових звань старшинам і підстаршинам, чия військова майстерність не мала сумнівів.

Навіть становище у Речі Посполитій, котра дотримувалася нейтралітету до Росії під час війни, постійно вивчалося Кутузовим. Мабуть, до кінця війни 1788-1791 років Кутузов і залишився у тилу армії. Та штурм Ізмаїла зробив його зіркою імперського генералітету. Нагадаємо, історики, описуючи захоплення фортеці, лаври перемоги віддали Суворову. Проте архіви зберегли відомості про консультації його з Кутузовим напередодні штурму. Керівник облогової армії Суворов знав, що командир єгерів Кутузов ще під час війни 1769-1774 р. укріплював - Ізмаїл. До того ж, зрозуміло, що Кутузов як генерал розвідки, проінформував Суворова про те, що основу гарнізону

складають новобранці. А боєздатні лише підрозділи татар і козаків задунайців. Потім вони і вчинили відчайдушний опір козакам чорноморцям, яких Суворов послав на штурм. Втрати козаків під час братовбивчої різанини були найбільшими за всі роки війни. Тому весною і влітку 1791 року козаки-чорноморці почали безжально вирубувати козаків-задунайців.

За штурм Ізмаїла М.Кутузов одержав чин генерал-поручика і став командувати великими з'єднаннями військ. Війська, керовані ним, у двох великих баталіях 1791 року розбили об'єднані сили турків, татар, козаків-задунайців разом з некрасівцями. Пік слави та авторитет Кутузова став ще вище, коли у компанії 1792 р. він на чолі 27-тис. корпусу , двічі громив війська Костюшка і прорвався до Варшави.

Після капітуляції столиці на Віслі, М. Кутузов і сім'я виїхали саме туди. За майно корпуса, залишене у Елизаветграді, комкор вже не ніс відповідальність. Та побувати у цьому славному місті на берегах Інгулу йому довелося ще двічі.

1). Призначений на посаду посла до Турції, він прибув у Елизаветград весною 1793 р. Півтора місяця перечікував весняну повінь, доукомплектовуючи склад співробітників посольства офіцерами армії та флоту.

2). І у 1794 році, повертаючись до Петербурга після виконання дипломатичної місії М.Кутузов останній раз побував у Елизаветграді. Тут залишив громіздке майно посольства у 14-кімнатному дерев'яному будинку, який служив резиденцією Потьомкіна, і подався до Петербурга.

Пізніше письмово фельдмаршал ніколи не згадував про Елизаветград. Чому? Він думав, кому цікаво, що у шпиталі фортеці Св.. Єлизавети він, вдруге лікуючи важке поранення, отримане під час облоги Очакова, удосконалював свої знання української та польської мов, і що саме тут у Елизаветграді помер від епідемії його син.

І наостанок. Імператор Олександр І, розуміючи внесок Михайла Кутузова у завоювання земель Північного Причорномор'я, Польщі, наказав після смерті полководця засекретити матеріали, пов'язані з його діяльністю. Тому російські дореволюційні історики і літератори відображували фельдмаршала лагідним, добрим, з хитринкою, таким собі - дідусем. Радянські історики, особливо сталінської епохи, багатогранно окреслили особистість М.Кутузова як полководця імперії.

Сучасні російські історики малюють його постать, як воєначальника - загальними штрихами. Чому? Людина, обізнана з історією і політичними проблемами сучасної України, після знайомства з матеріалами нарису, легко дасть відповідь на поставлене питання. М.Кутузов дуже поважав Україну і її героїчний народ.

Фортеці Св. Єлизавети: друге життя

Знала фортеця Святої Єлисавети й багатьох представників європейського шляхетства, від австрійського фельдмаршала принца Шарля де Ліня - до французького герцога Лаваля де Монморансі, який, до речі, навіть був її комендантом. Бували тут і козацькі кошові отамани, (не виключено – й Петро Калнишевський) та січова старшина українського козацтва. Архів і зброя Запорозької Січі після її ліквідації у 1775 році деякий час зберігалися у фортеці.

Безпосередню участь у бойових діях фортеця Св. Єлисавети брала лише одного разу. Сталося це під час російсько-турецької війни 1768-1774 років, перша кампанія якої розпочалася 1769 року навалою кримського хана Крим-Гірея на Елизаветградську провінцію. 4 січня цього року очолюване ним 70-тисячне турецько-татарське військо перейшло російський кордон біля Орловського шанця і 7 січня (1769) зупинилося біля фортеці Св. Єлисавети, в якій перебував начальник провінції генерал-майор О.С.Ісаков із гарнізоном та місцевими жителями.

Орду зустрів вогонь фортечних батарей. Крим-Гірей не зважився на штурм, а О.С.Ісаков не міг йому протиставити достатню військову силу для відкритого бою (розклад людей був приблизно 1 до 10). Нападники розділилися на кілька загонів, знищили ближні села і пішли за польський кордон. З фортеці була зроблена вдала вилазка кінного загону князя І.В.Багратіона, який знищив ар'єргард татар.

Це було останнє татарське нашестя на Україну. Певну роль в його невдачі зіграла і фортеця Св. Єлисавети. У кінці XVIII ст.. фортеця втратила своє стратегічне значення. Рескриптом імператриці Катерини II від 10 лютого 1784 року на ім'я генерал-фельдмаршала князя Г.О.Потьомкіна було повідомлено, що фортеця Св. Єлисавети у зв'язку з тим, що за своїм становищем у середині держави фортецею вважатися не може, перетворюється на внутрішнє місто.

Поступово, протягом кількох років фортеця обеззброювалася. У 1794 році тут ще утримувалося 162 гармати, які обслуговувалися 277 артилеристами. Гармати та артилерійські припаси вивозили у прикордонні міста, головним чином у Херсон. У квітні 1795 року 5 гармат було відправлено у Новомиргород.

Тільки дві гармати збереглися у фортеці – вони встановлені на кам'яних п'єдесталах при в'їзді з колишніх Пречистенських воріт.

Повне скасування фортеці відбулося 15 березня 1805 року. Фортечний гарнізон був розформований, але у казармах ще багато років

розміщався нестройовий батальйон (три інвалідні роти).

Фортеця Святої Єлисавети була опорною базою відвоювання у турків земель, що отримали назву Новоросії. Таким чином Елизаветград можна вважати козацьким батьком усіх великих міст півдня України. Елизаветградці будували й заселяли Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Одесу тощо.

Фортеця Святої Єлисавети майже повністю збереглася до нашого часу. Сьогодні вона становить собою унікальну фортифікаційну пам'ятку XVIII століття, до якої інтерес науковців зростає з кожним роком. Це єдина в Європі земляна фортеця вобанівської системи, що без будь-яких реставраційних чи консерваційних заходів майже повністю збереглася.

З 1753 року південніше фортеці почали виникати поселення українців, вимушених покинути місця свого проживання, відведені для іноземних переселенців Нової Сербії. Указом 14 травня 1754 року ці поселення стали сотенними слободами Слобідського козачого полку. Наприкінці 50-х років їх було 28 сотен. У 1759 році Слобідське козаче поселення приєднане до Нової Сербії, але 1761 року воно відокремилося і після реформування Слобідський козачий полк складався вже з 20 сотень.

У 1764 році Нова Сербія і Слобідський козачий полк були скасовані, а їх території під назвою Єлисаветградської провінції ввійшли до складу утвореної указом 22 березня 1764 року Новоросійської губернії, губернська канцелярія яка до 26 березня 1765 року знаходилася у фортеці Св. Єлисавети, а після – переїхала у Кременчук. Таким чином Єлисаветград цілий рік фактично був губернським містом.

Іван Гонта у Христинівці

Пам'ятник ватажку українського гайдамацького руху, одному з провідників визвольного повстання 1768 р. проти релігійного, національного та соціального гніту на території Правобережної України, полковнику Іванові Ґонті урочисто відкрили у місті Христинівка, Черкаської обл. Як передає українське «козацьке радіо», ініціатором установлення пам'ятника видатному козацькому земляку, став міський голова Христинівки Микола Наконечний.

Він розповів УНІАН, що пам'ятник зводили за спонсорські кошти. 260 тисяч гривень на зведення пам'ятника пожертвували місцеві підприємці і навіть громадяни Росії, уродженці Христинівки. Семиметровий пам'ятник встановлений в міському парку імені Івана Ґонти на в'їзді в місто. Висота всього монумента — 12 метрів.

В руках український козак тримає булаву, а біля його ніг стоїть гармата. На думку мера, скульптура ватажка гайдамацького руху нагадуватиме українцям, що вони мають боротися за рідну землю та з її поневолювачами. Вступаючи на урочистому мітингу з нагоди відкриття, пра-пра-правнучка Івана Ґонти - Лідія Максименко попросила встановити хоча б пам'ятний знак у його рідному селі Розсішки, Христинівському районі, Черкаської області.

Гонта був гарний на вроду, добре освічений чоловік. Воєвода Салезій Потоцький, котрому належав Умань, любив сотника Ґонту і зробив його при собі довіреним чоловіком. Гонта був при ньому із своєю сотнею і в Галичині, і два роки сторожив там у замку Потоцького; за два походи, в котрих Гонта був з ним, він дав йому грамоти на два багатих села: Росішки і сумежне – Орадовку. Якщо пристав до Залізняка, то тільки через те, що мріяв про визволення Правобічної України з-під польської влади і католицького гніту. Він покладав надії, як і Залізняк, що у тому визволенні допоможе Російське військо, котрого під той час було багато у Польщі.

З Петербурга прислали наказ до генерала Кречетника, що базувався в Україні, заманути Залізняка і Гонту разом з козацькою старшиною, забити у кайдани. Влаштували банкет, запросили козаків і коли ті були п’яні, пов’язали їх і забили у кайдани. У пастку попало біля 900 козаків, більшість із них потім стратили.

Ми надаємо змогу читачеві ознайомитися із славетними рядкакми Василя Слободяника: «Ґонти клич разючий»

Вся Черкащина, скрізь знана, славить свого сина:
Гомонять лани, діброви і Дніпро, і кручі,
Чує ненька Україна - Ґонти клич разючий.
З постаменту нам полковник й нині промовляє,
Поєднайтесь українці, най Бог помагає!
Пам'ятайте браття милі, тих хто тут спочили,
Соколиків-синів вірних, що вас боронили!
Полягли за Україну, за віру і волю,
Орли славні, гайдамаки, за кращу всім долю.
Тож нехай козацька шабля знов тим нагадає,
Хто своїм неситим оком нам в Україні жить заважає!
Зневажає святу Землю, козацькую славу,
Хто руйнує - не мурує, плюндрує державу!
Біля ніг стоїть гармата, теж застерігає,
Що за зраду жде розплата і Бог не прощає!
Живіть в мирі українці, предків величайте,
Рідну неньку Україну в світах прославляйте!
Вороженькам на поталу більше не давайте!

Єлисаветградська провінція

Козаки Елисаветградської (Кіровоградської) провінція, як не дивно, але майже на 85% повторюють історичні моменти України. Все що діялося в Україні, не проходило мимо Елисаветградщини. Визначальним чинником сучасного успіху суспільства є створення якісно нових керівників управління творчими здібностями людини. Розвиток слов'янина - козака допускає з одного боку, формування можливостей людини (поліпшення здоров'я, отримання знань і професійних навиків), а з іншої використання цих можливостей для праці, відпочинку, для культурної, політичної та суспільної діяльності. Який ми маємо Кіровоград – сьогодні, знають усі мешканці міста, а от який був Елисаветград у 1760-1800 р. з моменту будівництва фортеці Святої Єлизавети, знають не всі.

Єлисаветградська провінція на той час складалася з 70 округів:

► - 16 рот Чорного гусарського полку,

► - 16 рот Жовтого гусарського полку,

► - 20 рот Єлисаветградського пікінерного полку,

► - 2 міських округів,

► - 16 розкольницьких слобод.

► - Чорний і Жовтий гусарський полки були сформовані на базі гусарського та пандурського полків Нової Сербії.

► - Єлисаветградський пікінерний - із Слобідського козац. полку.

► - Містами в провінції рахувалися Єлисаветград та Н. Миргород.

► - У 1764 року втратило свій козацький статус останнє сотенне містечко краю – Власівка.

► - Території Власівської та Кременчуцької сотень Миргородського полку, що перейшли у Новоросійську губернію під час її утворення, за указом 26 лютого 1765 року повернуті у підпорядкування Малоросії і ввійшли до складу Дніпровського пікінерного полку.

► - У 1769 році в Єлисаветградській провінції розташувався Молдавський гусарський полк, сформований з турецьких підданих православного віросповідання, які перейшли на бік Росії під час російсько -турецької війни 1768 -1774 років.

► - Центром полку став споруджений за наказом командуючого 2-ю армією генерал-аншефа Петра Івановича Паніна - Павлівський редут, згодом посад Павлівськ, Ново-Павлівськ, а тепер це місто Новоукраїнка. Брати Микита та Петро Паніни очолювали павлівську партію при дворі Катерини II, і з цього можна зробити висновок про походження назви редуту. Мабуть цей редут готувався для іншого призначення.

► - За Кючук-Кайнарджійським мирним договором, яким закінчилася війна 1768-1774 років, Росія здобула межиріччя Південного Бугу і Дніпра з виходом до Чорного моря, що значно збільшило територію запорозьких паланок, але й майже нанівець звело їх прикордонне значення.

► - 4 червня 1775 року за наказом імператриці Катерини II, Запорозька Січ була ліквідована і її землі ввійшли до складу Азовської та Новоросійської губерній.

► - У другій половині XVIII століття на лівому березі р. Сугаклеї та Комишуватої колишні козаки-компанійці заснували село Компаніївку, яке згодом стало центром Компаніївського району. Компанійські полки складали гетьманську легку кавалерію, призначенням якої була сторожова та розвідувальна служба на південному та західному кор.-донах. Компанійці, що вийшли у відставку, повинні були приписуватися до соціального стану, відповідного обраному роду своїх занять, тобто у міщани, козаки чи селяни. Останні компанійські полки були реформовані у регулярні легкокінні полки 24 жовтня 1775 року. Цей процес став причиною значного оселення колишніх компанійців, імовірно тоді й виникла Компаніївка.

Адміністративний поділ Елисаветградщини (1775-1850 р.)

На 1775 рік в Елисаветградській провінції склався такий адміністративний поділ: Чорний, Жовтий та Молдавський гусарський полки по 16 рот кожний, Елизаветградський пікінерний полк із 20 рот та 7 округів державних поселян.

З 1775 по 1850 рр. провінції Новоросійської губернії поділялися, як і всі губернії Російської імперії, на повіти. Елисаветградська провінція складалася з Елисаветградського, Крюківського та Катеринінського повітів (1775 р.)

До Елисаветградського повіту ввійшла половина рот Чорного гусарського полку і частина рот Молдавського гусарського та Елизаветградського пікінерного полків. До Крюківського повіту ввійшли роти Жовтого гусарського полку та більша частина рот Елизаветградського пікінерного полку. До Катеринінського повіту ввійшла більша частина рот Молдавського гусарського полку та близько половини рот Чорного гусарського полку.

Частина території Молдавського полку, основними поселеннями якої були Інгульський шанець (Інгуло-Кам'янка) та слободи Куцівка (Новгородка) і Верблюжка - ввійшли до Інгульського повіту Херсон-

ської, згодом – Слов'янської провінції.

У 1783 році Новоросійську та Азовську губернії об'єднали в одну адміністративну територію під назвою Катеринославське намісництво, яке за указом 30 березня 1783 року повинно було поділитись на 12 повітів. Провінційний поділ, що мав напіввійськовий характер, скасували. Остаточна структура Катеринославського намісництва визначилася указами від 24 січня 1784 року, за якими воно було поділене на 15 повітів. На території колишньої Елизаветградської провінції утворилися три повіти:

► - Елисаветградський,
► - Ольвіопольський,
► - Олександрійський.

При реформуванні Крюківського повіту планувалося повітовим центром зробити Петриківку (тепер це Нова Прага Олександрійського району) як найбільший населений пункт на цьому терені. Але завдяки зручнішому в плані комунікацій розташуванню центром новоствореного Олександрійського повіту визначено колишній Бечейський шанець Жовтого гусарського полку, (до сербів це був козацький хутір Усівка), відповідно перейменований.

Центр Катеринославського намісництва спочатку знаходився у місті Кременчуці і тільки за указом від 1 червня 1789 року був переведений у спеціально побудоване місто Катеринослав.

За указом 4 вересня 1784 року адміністративним центром Ольвіопольського повіту стало місто Новомиргород, а повіт був перейменований на Новомиргородський.

Мал. Єлисаветград – історичний. (Вул. Дворцова)

У 1793 році внаслідок другого поділу Речі Посполитої у складі Російської імперії на територіальній основі Брацлавського і частини Київського воєводств, було створено Брацлавське намісництво, в якому опинилась територія майбутньої Кіровоградщини, що входила раніше до складу цих воєводств.

За указом 27 січня 1795 року з частини Брацлавського намісництва та Елизаветградського, Новомиргородського, Херсонського повітів і Очаківської області, Катеринославського намісництва було створене Вознесенське намісництво, адміністративним центром якого у 1795 році став тимчасово Новомиргород, а у 1796 році – спеціально побудоване біля містечка Соколова на річці Південний Буг - місто Вознесенськ.

Майже рік Новомиргород, який тепер існує у якості районного центру і ледве втримує міський статус, свого часу був губернським містом. Вознесенське намісництво відкрите 13 червня 1795 року в складі 12 повітів: Вознесенського, Богопольського, Катеринопольського, Єленського, Елисаветградського, Новомиргородського, Ольгопольського, Тираспольського, Уманського, Херсонського, Черкаського та Чигиринського.

Олександрійський повіт залишився у Катеринославському намісництві, але указом від 20 липня 1795 року його адміністративний центр був переведений у місто Крилов і, щоб не міняти назву повіту, останній перейменували на Олександрію.

За указом імператора Павла 12 грудня 1796 року всі намісництва скасовані, з Катеринославського і Вознесенського намісництв була створена нова Новоросійська губернія. За штатом на 31 грудня 1796, вона ділилася на 12 повітів. Указ, який остаточно визначив кордони губернії, виданий 29 серпня 1797 року.

Новоросійська губернія складалася з:

► - Бахмутського, Елисаветградського, Катеринославського, Маріупольського, Новомосковського, Ольвіопольського, Павлоградського, Перекопського, Ростовського, Симферопольського, Тираспольського та Херсонського повітів.

► - Олександрійський повіт був скасований і його територію приєднали до Елисаветградського повіту.

За указом 12 грудня 1796 року були також створені Подільська губернія (з центром у м. Кам'янці), до якої відійшли:

► - Ольгопольський повіт і частини Богопольського, Єленського та Тираспольського повітів.

Цим же указом була створена Київська губернія, до якої відійшли:

► - Катеринопольський, Уманський, Черкаський та Чигиринський повіти колишнього Вознесенського намісництва.

За указом 26 вересня 1797 року слобода Балта була передана

до складу Подільської губернії і приєднана до міста Єленська з перейменуванням його на Балту.

Таким чином, станом на 1797 рік, основна територія нинішньої Кіровоградщини перебувала у складі Елизаветградського та Ольвіопольського повітів Новоросійської губернії:

► - західна частина – у Балтському та Гайсинському повітах Подільської губернії,

► - міжріччя Синюхи і Ятрані – в Уманському повіті,

► - північні частини Новомиргородського та Олександрівського районів – у Чигиринському повіті Київської губернії.

Указом від 8 жовтня 1802 року Новоросійська губернія була поділена на три – Миколаївську, Катеринославську і Таврійську.

Миколаївська губернія складалася з чотирьох повітів:

► - Єлисаветградського, Ольвіопольського, Тираспольського та Херсонського.

15 травня 1803 року Миколаївська губернія була перейменована на Херсонську, а губернське правління переведене з Миколаєва до Херсона.

У 1806 році з Елисаветградського повіту виділено Олександрійський, у результаті чого у Херсонській губернії стало 5 повітів.

21 серпня 1806 року, Усівка знову стала Олександрією і повітовим центром, а місту Крилову повернуто його рідну назву.

1 січня 1806 року Катеринославський повіт Катеринославської губернії поділився на: Верхньодніпровський та Катеринославський.

► - У складі Верхньодніпровського повіту опинилася східна окраїна майбутніх Олександрійського та Онуфріївського районів Кіровоградської області, які до того знаходилася в Катеринославському повіті.

17 травня 1817 року посад Крюків, Олександрійського повіту був переданий до складу Полтавської губернії і приєднаний до міста Кременчука.

У 1817 році в усіх, крім Тираспольського, повітах Херсонської губернії та у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії почався процес створювання округів військових поселян. Метою інституції військових поселень було зменшення витрат на утримання військ, шляхом передачі частини армії на кошт сільських жителів.

Поселені серед них війська повинні були злитися з ними, допомагати на господарчих роботах і домашніх клопотах, натомість, зі свого боку, привчати їх до військової служби, дисципліни та шикування. Керував цим грандіозним проектом генерал від артилерії граф Олексій Андрійович Аракчеєв. Його запровадження на теренах нашого краю започаткував указ 16 квітня 1817 року про перетворення Бузького козацького війська на Бузьку уланську дивізію, що було здійснене

8 жовтня 1817 року з використанням кадрів двох полків (3-го та 4-го) Української уланської (до 26 жовтня 1816 року – козацької) дивізії.

Мал. Єлисаветград. 1908 р.

(Територія базару, який тоді заходився на місці УТО «Кіровоград» - панчішна фабрика). Від р. Інгул по вул. Велика перспективнв – до вул. Двірцевої стояли магазини Камбура і Пенерджі, ковбасна Гейзера, кондитерська Сусера, ресторан Коваленка, дві гімназії, реальне та комерційне училищі та ін.

(*Продовжимо*). Указами від 24 грудня 1817 року та 26 серпня 1818 року для поселення Бузьких уланських ескадронів відведено території Елисаветградського, Олександрійського, Ольвіопольського та Херсонського повітів Херсонської губернії. Влаштуванням Бузької уланської дивізії керував начальник Української уланської дивізії генерал-майор граф Іван Йосипович де Вітт, який за успішне виконання своєї місії від 6 травня 1818 року отримав чин генерал-лейтенанта, а з жовтня 1823 року очолив 3-й резервний кавалерійський корпус.

Указами від 11 грудня 1819 року, 27 лютого 1820 року, 1 січня 1821 року та 21 березня 1821 були відведені землі Елизаветградського та Ольвіопольського повітів для влаштування чотирьох полків Української уланської дивізії.

2 вересня 1820 року полки 3-ї Кірасирської дивізії 3-го Резервного Кавалерійського корпусу: Орденський, Малоросійський, Новгородський та Стародубський були призначені на поселення у Херсонську губернію, куди для забезпечення квартирування направлено їхні запасні ескадрони та чотири ескадрони з кадрового складу.

12 грудня 1821 року території, визначені для розміщення цих кірасирських полків, названі Округами Військового Поселення Орденського, Стародубського, Малоросійського та Новгородського кірасирських полків.

У результаті виникнення Новоросійського військового поселення, більша частина майбутньої Кіровоградщини була поділена на 8 округів, у яких поселилися полки 3-ї Кірасирської та 3-ї Української уланської дивізій 3-го Резервного Кавалерійського корпусу.

Кожна дивізія складалася з чотирьох полків. Штаб корпусу знаходився в Елизаветграді. Штаб кірасирської дивізії та управління перших чотирьох округів знаходилися у Новій Празі, до цієї дивізії входили:

► - Орденський кірасирський полк,
► - Стародубський кірасирський полк,
► - Малоросійський кірасирський полк,
► - Новгородський кірасирський полк.

Штаб Української уланської дивізії та управління 5-го, 6-го, 7-го та 8-го округів знаходилися у Новомиргороді, до цієї дивізії входили 1-й Український уланський полк, 2-й Український уланський полк, 3-й Український уланський полк та 4-й Український уланський полк. Крім того у Вільшанці знаходились штаби 12-го округу та 4-го Бузького уланського полку, який був у складі Бузької уланської дивізії, яка входила до Звідного Резервного Кавалерійського корпусу. Кожен округ ділився на три волості, у яких розміщалися ескадрони.

Передача багатьох поселень у військове відомство значно зменшила територію повітів Херсонської губернії і у 1828 році призвела до їх перерозподілу.

6 грудня 1828 року видано відразу два укази, згідно з якими міста Єлисаветград і Ольвіополь були передані у відомство військових поселень. Міста ці втратили статус повітових, їхні повіти скасовано, з їхніх частин було утворено новий Бобринецький повіт із адміністративним центром у місті Бобринці.

Частини повітів, що не ввійшли до округів, були розподілені:

► - Елисаветградського повіту – між Олександрійським і Бобринецьким повітами,
► - Ольвіопольського повіту – між Бобринецьким і Тираспольським повітами.

А 25 червня 1830 року поселенські уланські полки перейменовано:

► - 1-й Український - на Український,
► - 2-й Український - на Новоархангельський,
► - 3-й Український - на Новомиргородський,
► - 4-й Український - на Елисаветградський,

► - 1-й Бузький - на Бузький,
► - 2-й Бузький - на Одеський,
► - 3-й Бузький - на Вознесенський,
► - 4-й Бузький - на Ольвіопольський.

Кірасирські та уланські полки, дислоковані на Олександрійщині та Елисаветградщині, взяли активну участь у Польській кампанії 1831 р. За мужність і доблесть, проявлену в боях, на честь цих полків імператор Микола I, від 2 квітня 1832 року звелів перейменувати населені пункти, де розташовувалися полкові штаби:

► - м. Крилов – на Новогеоргіївськ,
► - с. Аврамівку – на Новий Стародуб,
► - посад Петриківку – на Нову Прагу,
► - с. Куцівку – на Новгородку,
► - посад Новопавлівськ – на Новоукраїнку,
► - с. Михайлівку на Елисаветградку.

Таким чином вони отримали назви від Орденського, (ордена Св. Георгія) кірасирського, Новостародубського кірасирського, Малоросійського кірасирського, (особливо відзначився в бою біля варшавського передмістя Прага), Новгородського кірасирського, Українського уланського (сформованого з 1-го Українського уланського) та Елисаветградського уланського (сформованого з 2-го Українського уланського) полків.

21 березня 1833 року армійська кавалерія була переформована, внаслідок чого 3-й резервний кавалерійський корпус і відповідно його дивізії (легка – уланська та важка – кірасирська) отримали назву № 2. Командиром 2-го Резервного Кавалерійського корпусу був відомий воєначальник генерал від кавалерії граф Дмитро Єрофійович Остен-Сакен, який дуже багато зробив для благоустрою міста (тоді корпусного) Елизаветграда.

В усій Європі середини XIX ст. неподільно панував консерватизм, але в жодній державі він не виявлявся з такою очевидністю, як в Австрії та Росії—двох імперіях, де проживали українці. Для них, як і для інших підданих, життя й свідомість підпорядковувалися принципам авторитарності, покори, суспільного порядку й традиціоналізму. На зміни в будь-якій їхній формі дивилися з великою підозрою. Однак нові ідеї, суспільні сили, економічні відносини, що поширювалися Європою, проникали й в австрійські та російські володіння попри енергійні зусилля стримати їх. Із зростанням внутрішнього та зовнішнього тиску як Габсбурги так і Романови розуміли, що старі порядки не можуть лишатися незмінними. Це породжене кризою усвідомлення поклало початок ері великих реформ — спочатку в Австрії, а потім і в Росії. Реформи ці особливо сильно позначилися на українцях, позаяк вони належали до найбільш пригноблених підданих обох імперій.

Елисаветградські реформи (1850-1917 р.)

Наступні Елисаветградські реформи були розпочалися 31 грудня 1851 року. 1-й Резервний Кавалерійський корпус був розформований. 2-й Резервний Кавалерійський корпус отримав назву № 1, а третій Резервний Кавалерійський корпус став № 2. При цьому сформували новий 1-й Резервний Кавалерійський корпус, який отримав з колишнього 1-го корпусу 1-шу Кірасирську дивізію (Катеринославський, Глухівський, Астраханський та Псковський кірасирські полки). Друга Уланська дивізія в його складі була перейменована на Резервну Уланську дивізію. Крім того корпусу була додана 1-ша Кінно-артилерійська дивізія. У такому складі, не рахуючи фурштатських рот і військово-робочого батальйону 1-й Резервний Кавалерійський корпус зустрів Східну війну 1853-1856 років, у якій його полки брали участь в різних оперативних з'єднаннях. Командиром 1-го Резервного Кавалерійського корпусу був олександрійський гусар 1812 року, генерал від кавалерії Єгор Іванович Гельфрейх.

Печать крепости

Після війни у Новоросії був сформований Окремий резервний кавалерійський корпус. Він складався із Звідної Кірасирської дивізії (з полків колишніх 1-ї та 2-ї резервних кірасирських дивізій - Катеринославського, Глухівського, Астраханського, Псковського, Воєнного Ордена, Стародубського, Малоросійського та Новгородського), 2-ї, 4-ї, 5-ї та 6-ї легких кавалерійських дивізій (кожна складалася з трьох двополкових бригад – драгунської, уланської та гусарської), та Кінно-артилерійської дивізії (2-га, 4-та, 5-та, 6-та і Звідна бригади та 1-й кінно-піонерний дивізіон).

3 липня 1856 року полки колишньої Української Уланської дивізії, перейменованої на Резервну Уланську дивізію, були розформовані, а їхні перші дивізіони приєднані до колишніх полків Бузької уланської дивізії, тобто до Бузького, Одеського, Вознесенського та Ольвіопольського уланських полків. Вознесенський та Ольвіопольський уланські полки склали уланську бригаду 4-ї, а Бузький і Одеський уланський полки – уланську бригаду 5-ї легких кавалерійських дивізій, що ввійшли до складу останнього на цих теренах резервного кавалерійського корпусу.

Командував Окремим резервним кавалерійським корпусом (від 8 листопада 1856 року до 12 грудня 1862 року) генерал від кавалерії барон Іван Петрович Оффенберг, який розпочав перехід військ на систему групування у військових округах. Талановитий адміністратор,

військовий педагог і зразковий кавалерійський начальник І.П.Оффенберг 1858 року заснував у Елисаветграді офіцерське кавалерійське училище, яке у 1865 році було перетворене на Елизаветградське юнкерське кавалерійське училище.

Після невдалої Кримської війни 1853-1856 років, що призвела до необхідності перегляду військової доктрини взагалі, аналіз досвіду військових поселень показав їхню невідповідність викликам часу. За указом від 4 червня 1857 року Новоросійське військове поселення підлягало скасуванню з передачею його округів у склад так званого Південного поселення, створеного на період переходу колишніх військових поселень у цивільне відомство. Остаточно Південне військове поселення було скасоване за указами від 28 вересня та 25 жовтня 1866 року.

У період військових поселень були затверджені міські герби Елисаветграда, Новогеоргіївська, Новомиргорода – 6 квітня 1845 р., Бобринця та Олександрії – 7 листопада 1847 року.

У 1865 році повітове правління з Бобринця переведено в Елизаветград. Ольвіопольський повіт не відновився, його територія розподілилася між Елисаветградським та створеним 1834 року Ананьївським повітами. Починаючи з цього моменту і по суті до 1917 року в губерніях, до яких входила теперішня територія Кіровоградщини, не здійснювалося радикальних адміністративно-територіальних реформ.

Кіровоградські реформи після 1917 р.

В історичному аспекті територія області розвивалася від військово-політичного до господарчо-економічного принципу територіальної організації, які завжди включали географічний та соціально-етнічний аспекти. Реальне адміністрування основної частини краю розпочалося з підпорядкуванням її Миргородському козацькому полку, який очолював полковник В.П. Капніст. Місто, що згодом стало обласним центром, було засноване завдяки виникненню фортеці Святої Єлисавети, побудованої для забезпечення переселенського проекту Нової Сербії. Спочатку було багато плутаниці в правильності назви майбутнього м. Кіровограда. Фортецю названо на честь Святої Єлисавети, а місто на той період називали на честь Імперат-

риці Єлизавети Петрівни. Тільки через багато років після Жовтневої революції 1917 р. передова інтелігенція за підтримку духовенства розпочали «баталії» за надання місту ім'я Святої Єлисавети. Друга хвиля перейменування міста припала на роки нашої незалежності з 1991 і на момент написання книги – 2010 р. Ми спочатку в книзі вказували назву Елизаветград, але поспілкувавшись з фахівцями, та з оглядом на майбутнє, правильніше буде назва міста, (якщо на те буде ласка громадян міста) – Єлисаветград.

Козацького полковника В.П.Капніста, який героїчно загинув у бою під Грос-Єгерсдорфом 1757 року, та гусарського генерала І.С.Хорвата, що згинув у Вологодському засланні, можна без сумніву вважати передвісниками майбутньої Кіровоградщини.

Після Лютневої революції 1917 р влада в Україні з 4 (17.03.1917 року перейшла до Української Центральної Ради, яка 7 (20).11.1917 року проголосила створення з дев'яти українських губерній Українську Народну Республіку у федеральному складі Росії. 6 (19) грудня 1917 р. з'їзд Рад Херсонської губернії визнав губернію невід'ємною частиною Української Народної Республіки. 22.01.1918 Центральна Рада проголосила повну незалежність УНР.

2 березня 1918 року уряд УНР прийняв закон про новий територіально-адміністративний поділ держави на 30 земель, ухвалений Центральною Радою 6 березня 1918 року, але його не встигли запровадити. 29 квітня 1918 року був проголошений гетьманат П.Скоропадського, який відмінив закони Центральної Ради, у тому числі й закон про територіально-адміністративний устрій. Грамота гетьмана П.Скоропадського від 29 квітня 1918 року оголосила нову назву країни – Українська Держава. Гетьманський уряд повернувся до старої адміністративно-територіальної системи, тільки замінив посади губернаторів та повітових справників на губернських та повітових старост.

Внаслідок політичної кризи гетьманату 14 грудня 1918 року влада перейшла до Директорії, яка відновила попередню назву держави (УНР) і республіканську форму державного ладу. Незважаючи на ухвалення закону про територіально-адміністративний поділ, запровадження нового устрою було відкладене. Схема адміністративно-територіальних одиниць гетьманату в основному збереглася, проте губернські та повітові староства були перетворені на губернські та повітові комісаріати.

У ході запеклого внутрішнього та зовнішнього протистояння

керівництво УНР наприкінці 1920 року втратило контроль над політичною ситуацією і змушене було емігрувати.

Дуже складний період 1917-1920 років – Лютнева та Жовтнева революції 1917 року, світова війна, австро-німецка окупація 1918 р., інтервенція Антанти 1918-1919 років, війна з Польщею 1920 року, обтяжені жорстокою громадянською війною, нав'язаною ззовні, не дав можливості створити в Україні сталий адміністративно-територіальний устрій.

Коли у ході громадянської війни більшовики зайняли Єлисаветград, у ньому був створений губревком Херсонщини. Хоча пізніше у Херсоні організувався відповідний комітет, Єлисаветградський губревком ще певний час функціонував з ним паралельно. Вдруге в історії місто Єлисаветград отримав губернський статус та знову не надовго.

У травні 1919 року Херсонська губернія розділилася на дві: Одеську та Херсонську. Цей розподіл був підтверджений спеціальною постановою Всеукраїнського революційного комітету від 28 січня 1920 року. 13 березня 1920 року Херсонську губернію було перейменовано на Миколаївську з переведенням адміністративного центру до міста Миколаєва. Миколаївська губернія складалася з чотирьох повітів:

► - Дніпровського,
► - Єлисаветградського,
► - Миколаївського,
► - Херсонського.

Одеська губернія складалася з шести повітів:

► - Одеського,
► - Тираспольського,
► - Ананьївського,
► - Балтського,
► - Первомайського,
► - Вознесенського.

У травні 1920 року було створено Кременчуцьку губернію, укази ВУЦВК від 18 і 30 липня та 15 серпня 1920 року остаточно закріпили за нею території, які раніше входили до складу Київської, Полтавської та Херсонської губерній.

Кременчуцька губернія складалася з шести повітів:

► - Золотоніського,
► - Кременчуцького,
► - Олександрійського,
► - Хорольського,
► - Черкаського,
► - Чигиринського.

Мал. Єлисаветград. Вул. Велика Перспективна, (Гостин. ряд).

Таким чином, у 1920 році основна частина майбутньої Кіровоградської області знаходилася в Єлисаветградському повіті Миколаївської губернії, Олександрійському і Чигиринському повітах Кременчуцької губернії та у Первомайському (у липні 1919 року рішенням ВУЦВК м. Ольвіополь - Єлисаветградського повіту, с. Голта - Ананьївського повіту Херсонської губернії та м. Богополь - Балтського повіту Подільської губернії були об'єднані в одне місто – Первомайськ) і Балтському повітах Одеської губернії. Невеликі частини Кіровоградщини перебували у Гайсинському повіті Подільської губернії, Уманському повіті Київської губернії та у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії.

Адміністративно-територіальні зміни 1920 року виявилися недовговічними. У жовтні 1922 року Кременчуцька губернія була розформована, а Миколаївська приєдналася до Одеської.

Наступні великомасштабні адміністративно-територіальні перетворення були покладені постановою ВУЦВК від 1 лютого 1922 року «Про впорядкування і прискорення робіт по адміністративно-територіальному устрою УРСР». 25 жовтня 1922 року друга сесія ВУЦВК затвердила основні принципи майбутньої грандіозної реформи, яка передбачала створення замість повітів округів з населенням від 400 до 600 тисяч осіб. Сесія визнала за необхідне спочатку передати частину повноважень губернських органів окружним, а потім ліквідувати губернії, переходячи на систему округ – район – сільрада.

Реформа здійснювалася згідно з постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 року, затвердженою другою сесією ВУЦВК 12 квітня 1923 року. Згідно з цими документами замість 102 повітів було утворено 53 округи, а замість 1989 волостей – 706 районів.

У 1923 році були створені такі райони майбутньої Кіровоградської області: Бобринецький, Великовисківський, Голованівський, Добровеличківський, Долинський, Єлисаветградківський, Єлисаветградський, Златопільський, Знам'янський, Кам'янський, Компаніївський, Маловисківський, Новгородківський, Новоархангельський, Новомиргородський, Новопразький, Новоукраїнський, Олександрівський, Олександрійський, Онуфріївський, Петрівський, Підвисоцький, Рівненський, Устинівський, Хмелівський, Червонокам'янський та Чигиринський. Вони входили до різних округів – Єлисаветградського, Криворізького, Олександрійського, Кременчуцького, Первомайського, Уманського, Шевченківського (Черкаського).

Округи входили до різних губерній – Одеської, Катеринославської, Київської.

Ще до районування 1923 року Єлисаветградський повіт мав досвід створення районів. VI Єлисаветградський повітовий з'їзд Рад прийняв постанову про створення районів, для чого обрав спеціальну адміністративно-територіальну комісію. Постановою міжвідомчої губернської територіальної комісії від 5 квітня 1921 року Єлисаветградський повіт був поділений на дев'ять районів: Бобринецький, Володимирівський, Єлисаветградський, Злинський, Новомиргородський, Новоукраїнський, Плетено-Ташлицький, Устинівський та Федварський.

Постановою президії Єлисаветградського повітового виконкому від 24 червня 1921 року Володимирівський район ліквідовано, його волості ввійшли до складу Єлисаветградського району.

Постановою президії Єлисаветградського повітового виконкому від 22 лютого 1922 року Злинський, Плетено-Ташлицький та Устинівський райони також були ліквідовані. Замість восьми, було створено п'ять районів: Бобринецький, Єлисаветградський, Новомиргородський, Новоукраїнський та Федварський.

24 травня 1922 року розширений пленум Єлисаветградського повітового виконкому прийняв постанову про ліквідацію районів і районних адміністративних установ.

У липні 1922 року з ліквідацією районів у Єлисавєтградському повіті відбулося укрупнення волостей – замість 40, їх стало 24. Такий адміністративний поділ Єлисаветградського повіту існував до березня 1923 року. Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 року «Про адміністративно-територіальний поділ України» повіти і волості були ліквідовані. Єлисаветградський повіт реорганізувався в Єлисаветградський

округ, до складу якого увійшли 13 районів: Бобринецький, Братський, Великовисківський, Єлисаветградський, Злинський, Компаніївський, Єлисаветградківський, Маловисківський, Новомиргородський, Новоукраїнський, Рівненський, Устинівський та Хмелівський.

Цією ж постановою Олександрійський повіт був реорганізований в Олександрійський округ у складі чотирнадцяти районів: Аджамського, Верблюзького, Глинського, Знам'янського, Користівського, Червонокам'янського, Лихівського, Новгородківського, Новогеоргіївського, Новопразького, Новостародубського, Онуфріївського, Троїцького та Цибулівського.

У 1924 році рішенням ВУЦВК від 8 липня 1924 року місто Єлисаветград перейменовано на місто Зінов'євськ.

У грудні 1924-го Аджамський район Олександрійського округу перейшов до складу Зінов'євського району.

На підставі рішення IV Всеукраїнського з'їзду Рад про перехід на триступеневу систему управління та постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 року був скасований губернський поділ. Крім того здійснено укрупнення округів за рахунок восьми (в тому числі Олександрійського) округів.

До Зінов'євського округу приєднано п'ять районів Олександрійського округу – Верблюзький, Знам'янський, Новгородківський, Новопразький та Цибулівський. Решта увійшла до Кременчуцького та Криворізького округів.

Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 20 жовтня 1926 року був ліквідований Цибулівський район, його сільради розподілилися між Знам'янським і Єлисаветградківським районами.

9 грудня 1927 року рішенням Первомайського окрвиконкому утворено Вільшанський район.

Восени 1928 року в Первомайському окрузі був утворений Данилово-Балківський (з лютого 1932 року – Грушківський) – майбутній Ульяновський район Кіровоградської області.

У 1930 році постановами ВУЦВК та РНК УРСР від 13 червня 1930 року 13 округів та 12 вересня 1930 року решта округів ліквідовано, замість них встановлено двоступеневу систему управління (район – центр).

У зв'язку з цим на території Зінов'євського округу було створено чотирнадцять районів: Бобринецький, Братський, Великовисківський, Єлизаветградківський, Знам'янський, Компаніївський, Маловисківський, Новгородківський, Новомиргородський, Новопразький, Новоукраїнський, Рівненський, Устинівський, Хмелівський.

Зінов'євський район увійшов до складу Зінов'євської міської Ради за винятком кількох сільрад, які передали Компаніївському району. Таким чином Зінов'євськ виділився у самостійну адміністративно-

господарчу одиницю.

У лютому 1931 року шість районів: Братський, Єлизаветградківський, Компаніївський, Маловисківський, Новгородківський та Рівненський ліквідовані шляхом приєднання:

► - Братського – до Бобринецького,
► - Єлизаветградківського – до Знам'янського,
► - Компаніївського – до Зінов'євської міської Ради,
► - Маловисківського – до Великовисківського,
► - Новгородківського – до Новопразького,
► - Рівненського – до Новоукраїнського.

IV позачергова сесія ВУЦВК XII скликання 9 лютого 1932 року прийняла постанову про створення в Україні перших п'яти областей – Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської та Харківської.

(**Мал.** Г.Зіновєв Радомисльський)

Райони майбутньої Кіровоградської області розподілилися між Дніпропетровською, Київською, Одеською та Харківською областями. У Дніпропетровській області опинилися Новопразький район колишнього Зінов'євського округу, райони колишнього Криворізького округу, зокрема Долинський, Олександрійський та Петрівський, у Київській області – Златопільський, Кам'янський, Олександрівський, Підвисоцький та Чигиринський райони ліквідованих Уманського, та Шевченківського (Черкаського округів), у Харківській області, Новогеоргіївський та Онуфріївський райони скасованого Кременчуцького округу, решта – в Одеській області, в якій у тому ж році був утворений Гайворонський район. У липні 1933 року з частин територій, що належали Зінов'євській міській Раді, Новоукраїнському та Рівненському районам, був створений Компаніївський район.

27 грудня 1934 року за політично інспірованим клопотанням громадськості місто Зінов'євськ перейменували на місто Кірово, про що у січні 1935 року ВУЦВК і ВЦВК прийняли відповідні постанови.

У 1935 році за постановами ВУЦВК від 23 січня та 17 лютого у складі Одеської області були утворені Витязівський, Єлизаветградківський, Маловисківський, Піщанобрідський та Тишківський райони.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 вересня 1937 року була утворена Миколаївська область, до складу якої ввійшли Бобринецький, Витязівський, Єлизаветградківський, Знам'янський, Кіровський, Компаніївський та Устинівський райони з Одеської області і Долинський, Новопразький, Олександрійський та Петрівський райони

– з Дніпропетровської області.

Тим же указом була утворена і Полтавська область, до якої ввійшли Новогеоргіївський та Онуфріївський райони, котрі до того були у складі Харківської області.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1939 р. була утворена Кіровоградська область, а місто Кірово перейменовано на Кіровоград. До складу Кіровоградської області увійшло 30 районів:

► - 13 районів з Миколаївської області – Аджамський (виділився з Кіровського), Бобринецький, Витязівський, Долинський, Єлизаветградківський, Знам'янський, Кіровоградський, Компаніївський, Новгородківський (виділився з Новопразького), Новопразький, Олександрійський, Петрівський, Устинівський.

► - 10 районів з Одеської області – Великовисківський, Добровеличківський, Маловисківський, Новоархангельський, Новомиргородський, Новоукраїнський, Піщанобрідський, Рівненський (виділився з Новоукраїнського), Тишківський, Хмелівський.

► - 5 районів Київської області – Златопільський, Кам'янський, Олександрівський, Підвисоцький, Чигиринський.

► - 2 райони Полтавської області – Новогеоргіївський та Онуфріївський.

Під час німецької окупації 1941-1944 років Кіровоградська область була розділена на «гибіти» (округи), які ввійшли до складу Миколаївського генерального округу (генералбецірку), підпорядкованого Райхс -комісаріату України з центром у місті Рівне. Гебітскомісаріати знаходилися у Бобринці, Гайвороні, Долинській, Кіровограді, Новомиргороді, Олександрівці, Олександрії, Гайвороні.

Кожен гебіт складався з чотирьох-п'яти районів:

► - Бобринецький:- з Бобринецького, Рівненського, Устинівського та Витязівського;

► - Гайворонський: – з Гайворонського, Голованівського, Грушківського (Ульяновського), Новоархангельського та Підвисоцького;

► - Волинський: – з Долинського, Новопразького, Новгородківського та Петрівського;

► - Кіровоградський: – з Кіровоградського, Аджамського, Великовисківського та Компаніївського;

► - Новомиргородський: – з Новомиргородського, Хмелівського, Маловисківського, Новоукраїнського та Златопільського;

► - Олександрійський: – з Олександрівського, Єлизаветградківського, Кам'янського та Чигиринського;

► - Олександрійський: – з Олександрійського, Онуфріївського та Знам'янського.

► - Добровеличківський, Піщано-Брідський та Тишківський райони входили до Первомайського гебіту. Крім того, частина Гайворон-

ського району (правобережна відносно Південного Бугу) перебувала у Трансністрії – окупаційній території, підпорядкованій румунському командуванню.

► - Червонокам'янський район виділився з Олександрійського, імовірно після війни 1941-1945 років, у документах воєнного періоду він не фігурує. Велика Радянська Енциклопедія у 1953 році подає склад Кіровоградської області у кількості 31-го району. Такий склад області зберігався до 1954 року.

У січні 1954 р., на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 7 січня 1954 року про створення Черкаської області, Златопільський та Кам'янський райони відійшли до Черкаської області. У лютому 1954 року, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 12.02. 1954 року, до Черкаської області відійшов Чигиринський район, а Вільшанський, Гайворонський, Голованівський та Ульяновський (колишній Грушківський) райони Одеської області – до Кіровоградської області.

За Указами Президії Верховної Ради УРСР відбулося укрупнення районів області, зокрема:

► - ліквідовано Тишківський район, уся його територія ввійшла до складу Добровеличківського району;

► - відбулося укрупнення Кіровоградського, Маловисківського та Новомиргородського районів за рахунок території сільрад ліквідованого Великовисківського району;

► - ліквідовано Червонокам'янський район – увійшов до складу Олександрійського району;

► - Аджамський район – увійшов до складу Кіровоградського, територія Підвисоцького району була розподілена між Голованівським і Новоархангельським районами;

► - ліквідовані Витязівський, Єлизаветградківський і Піщанобрідський райони, території сільрад цих районів, залежно від розташування, відійшли до Бобринецького, Вільшанського, Знам'янського, Кіровоградського, Новоукраїнського, Олександрівського та Рівненського районів;

► - укрупнився Новомиргородський район за рахунок міста Златополя і території дев'яти сільрад колишнього Златопільського району Черкаської області;

► - до складу Новомиргородського району була передана Пастерська сільрада Кам'янського району Черкаської області;

► - за рішенням № 238 Кіровоградського облвиконкому, Іваноблагодатнівська сільрада Маловисківського району передана до складу Кіровоградського району, а Веселівська Новомиргородського – до складу Маловисківського району.

У 1962 р. до складу Кіровоградської обл. входило 24 райони.

Дата утворення — 10 січня 1939 року.
Площа — 24,6 тис. кв. км. (4,1 відс. території України).

Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 року відбулося подальше укрупнення районів області, у результаті якого було ліквідовано дванадцять районів: Вільшанський, Гайворонський, Голованівський, Компаніївський, Знам'янський, Новгородківський, Новомиргородський, Новопразький, Онуфріївський, Рівненський, Устинівський та Хмелівський, їхня територія ввійшла до складу дванадцяти укрупнених районів – Бобринецького, Добровеличківського, Долинського, Кіровоградського, Кремгесівського (колишнього Новогеоргіївського), Маловисківського, Новоархангельського, Новоукраїнського, Олександрівського, Олександрійського, Петрівського та Ульяновського.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 січня 1965 року було проведено розукрупнення районів Кіровоградської області – замість 12-ти районів створено 18: Бобринецький, Гайворонський, Голованівський, Добровеличківський, Долинський, Знам'янський, Кіровоградський, Компаніївський, Кремгесівський, Маловисківський, Новгородківський, Новоархангельський, Новомиргородський, Новоукраїнський, Олександрівський, Олександрійський, Петрівський та Ульяновський.

А вже 1967 року були відновлені Вільшанський, Онуфріївський та Устинівський райони.

У 1969 році місто Кремгес (до 1832 року з перервою у 1795-1806 роках – м. Крилов, після і до його перенесення на нове місце Новогеоргіївськ, з 1954 року – селище гідробудівників, у 1955-1961 роках – селище Хрущов, у 1961-1962 роках – місто Хрущов, з 1962 року – Кремгес) було перейменоване на Світловодськ, а Кремгесівський район відповідно – на Світловодський район.

Кордони Кіровоградської області остаточно визначилися на 1960 рік, а територіально-адміністративна структура – на 1968 рік. Подальші незначні земельні переділи проходили тільки на рівні сільськ. рад.

З козацької точки зору, сучасна Кіровоградська область організувалася у межиріччі середніх течій р. Дніпра і Південного Бугу, на терені священного центру Великої Скіфії та географічного центру України. Історично та економічно вона тяжіє до Буго-Дніпровської ділянки Чорноморського узбережжя, відвойованої в турків 1774 року силою і кров'ю військових полків, підготовлених у фортеці Св. Єлисавети та Єлисаветградській провінції, а також запорозьких козаків.

Як бачимо, шлях до остаточного і органічного об'єднання всіх земель сучасної Кіровоградщини в єдине ціле був складним і довготривалим. Межі різних географічних зон, історичних територій і держав залишили тут свої вікопомні автографи.

Кіровоградська земля пережила три основні історичні культуроформуючі етапи:

► - додержавний,

► - позадержавний,

► - державний.

Останній ще можна розділити на періоди у відповідності до часу і держав, яким підпорядковувалися частини цього надзвичайно привабливого для сусідніх і перехожих світів краю. За складністю історичного поступу, багатством природних ресурсів, різноманітністю мальовничих ландшафтів. Слід зауважити, що мультикультурністю походження населення Кіровоградська область становить собою своєрідну «мікромодель» європейської держави.

Степовою Елладою назвав наш край Євген Маланюк. Видатний поет і культуролог як ніхто знав що вкладається в цей гучний епітет.

К.В. Шляховий зазначає, що на сьогодні, Кіровоградська область становить єдиний гармонійно функціонуючий організм, кожна ланка якого зберегла своє історичне, економічне і соціальне значення, а разом вони консолідуються під егідою спільної державно-національної ідеї. Він переконаний в тому, що сучасне козацтво, незалежно від походження, народ завжди підтримає.

Щоб не перевтомлювати читача, до теми сучасного Кіровограда ми повернемося в останньому розділі нашої книги.

Дискусія навколо Кіровограда

Навколо історичної назви Єлисаветграда-Кіровограда не вщухають пристрасті. В ці обговорення втягнуто Національну Академію України. На початку травня місяця 2010 р. у газеті «Кіровоградська правда» вийшла публікація «Фальшивка з науковим присмаком». Так, що знову непокоїть корінних жителів м. Кіровограда? Ми вирішили поспілкуватися з відомою людиною, фахівцем з історії Кіровоградського краю Юрієм Матівосом. Стисло проінформуємо читачів. Приводом для написання публікації у «Кіровоградській правді» був лист інституту історії України, надісланий на адресу Кіровоградського обласного благодійного фонду «Пересвіт» - Володимира Глухого, (до речі, це наш козак). Допитливий В. Глухий запитує: «з якої дати по яку у міста

з поштовим індексом 25000 була назва Кіровоград, Єлисаветград, Єлисавет?».

Не отримавши відповіді, довелося надіслати запит на ім'я Президента НАН України Бориса Патона. Відповідь звідти одержали, але вона нас не задовольнила, хоча непорозуміння можна було вважати вичерпаним. Де заступник директора Інституту, доктор історичних наук, професор Геннадій Боряк, який пише: «Коли місцеві суперечки та непорозуміння на політичному та релігійному грунті виходять на загальнодержавний рівень та тиражуються в центральній пресі, наукові аргументи та докази стають другорядними». Мабуть це золоті слова і своєчасно сказані!

Але у нас ще є Юрій Матівос, і не враховувати його думки, ми не маємо права. Юрій Матівос подумавши декілька хвилин, почав свою розповідь в такому плані: Початкова історія Єлисаветграда, справді складна, обтяжена переплетенням механізмів військового і цивільного управління, особливостями системи військових поселень. Тут є чималий простір для наукових дискусій. Але неприпустимо вести їх поза межами академічного дискурсу.

Але у тому й річ, що окремі кіровоградські назвотворці, прикриваючись авторитетними посадами і посадовцями, використовуючи антиукраїнські гасла типу «історію не можна переписувати», «така наша історія» тощо, нав'язують громадськості думку про «історичну назву міста», практично закликаючи нас повернутися у лоно «єдіной і нє дєлімой» зразка 1917 року.

Повірте мені, каже далі Ю.Матівос, ні заклик до академічного дискурсу, ні поради місцевим краєзнавцям звертатися до архівних матеріалів та історичної літератури аж ніяк не вплинуть на «світогляд» прихильників повернення місту так званої «першоназви». Це саме той випадок, коли підтверджується народна мудрість: ми їм про Хому, а вони про Ярему...

Апологетам повернення місту назви Єлисаветград добре відомий документ, що зберігається у Кіровоградському обласному державному архіві. Це «Опис міста Єлисаветграда, зроблений 1796 р. міським магістратом при генеральному розмежуванні відведеної місту Катеринославською межовою конторою землі». Згадане унікальне першоджерело ніколи не вводилося у науковий обіг, хоча окремі його дані використовувалися у краєзнавчих та наукових працях без посилання на нього. Причина? Вона проста, як формула води. У «Опису...» читаємо: «Місто Єлисаветград... початок свій бере з 1752 року».

Але ця дата аж ніяк не влаштовувала ні авторів царських часів, насамперед одеського історика Аполлона Скальковського, ні його радянських послідовників. Вони виробили свій штамп, що відповідав колонізаторській ідеології: «Заснуванню міста Єлисаветграда послу-

жила фортеця святої Єлисавети, збудована в дикому степу». Фортецю ж заклали 18 червня 1754 р. Ось ця, «дрібниця» і є причиною тих «суперечок і непорозумінь», які тривають у Кіровограді вже понад два десятки років. Бо «Єлисаветинці» уперто повторюють фальсифікатора Скальковського: місто виникло завдяки фортеці. Про те, що до побудови фортеці – уже було засновано місто, ані однієї строчки.

Нам нав'язали думку, фортеця збудована волею цариці Єлисавети. Інші, справжні тлумачення, категорично відкидаються. Щодо історичного «Опису...» один із сучасних авторів нарису про Єлисаветград дату заснування міста 1752 року називає «помилкою у документі». Маємо наукову працю - академічне видання 1898 року «Живописная Россия». Ю. Матівос цитує ці рядки: «розкольники поселились поблизу Єлисаветинської фортеці і з них негайно було утворене військове поселення Новокозачин».

- Це неправда, - заявляє один філолог-краезнавець.

- Так міг написати тільки маловідомий нарисовець.

Відчуваєте різницю: до підготовки академічного дослідження допустили дилетанта-нарисовця, тим часом аматор-історик через 100 р. довів, що ніякого Новокозачина не існувало, а основою майбутнього міста стала фортеця.

Далі Ю. Матівос цитує ще одне першоджерело. Подає мовою оригіналу, щоб уникнути неточностей у перекладі. «Герб г.Елисаветграда Высочайше утвержден только 6-го августа 1846 г. Он изображает в верхней половине щита, в золотом поле, государственный Российский герб, а в нижней, в красном поле, земляное укрепление (крепость), внутри которого вензель императрицы Елисаветы Петровны»...

Так писав у книзі «Исторический очерк г.Елисаветграда», виданого у 1897 році, тодішній міський голова Олександр Пашутін. А ось що написано у буклеті «Єлисаветград-Кіровоград», виданому 2009 року міською радою «П'ята сесія міської Ради народних депутатів (так у тексті) 28 лютого 1996 р. затвердила новий герб та прапор Кіровограда, в яких знайшли своє продовження традиції старої вітчизняної геральдики...

У центрі щита вміщено вензель Святої Єлисавети - покровительки міста». Коли про справжній і міфічний вензель було сказано одному із запеклих «єлисаветинців», священику Московського патріархату, він знервовано вигукнув: «Разве можно верить какому-то Пашутину?». До речі, «какому-то Пашутину» цього року у Кіровограді встановили бронзовий пам'ятник, а ще раніше його іменем названо вулицю, на якій відкрито погруддя міського голови.

Звертаємо увагу на таку деталь. Коли послухати прихильників повернення місту назви імперських часів, то тут помилялися і помиляються всі, хто мислить з ними: писар XVIII, нарисовець, міський голо-

ва XIX-го, науковці XXI-го століття. І вкрай мудро мислить захисник «історичної назви», який патетично заявляє: он вони які славні, керівники Олександрії - знають, що їхнє місто назване іменем царя Олександра, але перейменовувати його не збираються, таким чином шанобливо ставляться до минулого. Це вважається виявом найвищого патріотизму. Тільки не уточнюється - якого?

Підсумовуючи написане, поставимо запитання: чи варто вести якісь наукові дискусії з людьми, які, дивлячись на біле, запевняють, що воно чорне. Або з екрана телевізора категорично заявляють: ніяких громадських слухань, наукових конференцій, круглих столів, опитувань щодо зміни назви міста. Є, мовляв, у нас міська рада, вона має прийняти рішення про повернення назви Єлисаветград. І тільки! Демократія найвищого світового рівня.

Насамкінець, про назву колишньої фортеці. Хіба хто заперечує, що указом цариці Єлисавети наказано «сделать в нынешнем году земляную крепость, которую именовать крепостию Святыя Елисаветы»? Але ж ця назва стосується лише фортеці. До чого тут місто, яке виросло із поселень, в основному лівобережної частини Інгулу, і вже з 1755 року управлялось міським магістратом? Комендант був підпорядкований гарнізон і військові слободи навколо фортеці. А ще в його обов'язки входив контроль над начальником Нової Сербії - Хорватом. Магістрат діяв незалежно від нього.

Така наша реальна історія. На жаль, вона писалася упродовж багатьох століть Романовими, Міллерами, Скальковськими, зовсім недавніми ідейними натхненниками її були Джугашвілі, Каганович, Суслов. Привид двоголового орла супроводжує думки окремих людей.

Історія Новомиргорода

Виникнення Новомиргорода датується 1740 р. Спочатку це був запорозький зимівник козака Тресяги, в якому налічувалось 20-30 дворів. Згодом у ньому осідали селяни з інших місцевостей України. Більшість їх, вихідці з-під Миргорода Полтавської губернії, тому за поселенням закріпилася назва - Новомиргород. В 1773 році Новомиргороду надано статус міста. Того часу тут налічувалося близько 4 тис. чоловік населення. У 1784 р. Новомиргород перетворено на посад. Із створенням Херсонської губернії він став повітовим містом, яке в 1803 р. увійшло до її складу.

Новомиргородський район знаходиться на півночі Кіровоградської області. Площа Новомиргородського району - 1032 кв.км, населення - 40,9 тис. чоловік, в т.ч. міського - 19,2, сільського - 21,7, середня гус-

тота населення - 39,6 чоловік на кв.км. Міській, селищній і 20 сільським Радам народних депутатів підпорядковано 50 населених пунктів.

В економіці району переважає сільське господарство. Зараз в районі під сільськогосподарськими угіддями зайнято 78123,4 га, із них - 68297 га ріллі. Зернова група складає 30100 га, технічна - 11300 га.

В кращі агротехнічні роки було вирощено по 107290 тн. зернових, по 126400 тн. цукрових буряків, по 9050 тн. соняшника, по 4583 тн. овочів. На землях КСП можливо утримувати 40000 умовних голів худоби, з них 12000 голів корів.

Новомиргород - місто районного підпорядкування, розташоване на берегах річки Великої Висі і на лівому березі її притоки Гептурки у 80 км. на північний захід від Кіровограда, залізнична станція на магістралі Одеса-Бахмач. У 1959 р. з Новомиргородом об'єднано місто Златопіль, (до 1787 р. - Гуляй Поле). Тоді ж до міста приєднали і села Виноградівку й Катеринівку. Міській Раді підпорядковані села Бирзулове та Лікареве. Капітанівка - селище міського типу, центр селищної Ради, розташоване за 12 км на північ від районного центру. На території сучасного селища виявлено поселення скіфських часів VI-IV ст. до н.е. і досліджено близько 20 курганів.

Перша згадка про Капітанівку належить до 1774 року. У 1787 році польський магнат К.Любомирський продав її князю Потьомкіну, 1795 році це село одержав у спадщину племінник останнього - генерал Висоцький. Капітанівка входила тоді до Чигиринського повіту Київської губернії. 1838 року село придбали поміщики Бобринські.

Жителі Новомиргорода мають дуже «сильні козацькі корні» і славних земляків, пам'ять про яких живе у віках.

Новомиргородці у Вітчизняній війні (1812р.)

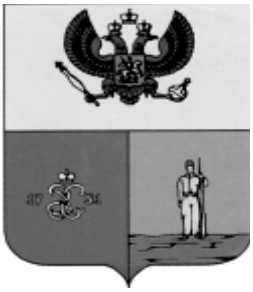

Починаючи з 1810 року Наполеон Бонапарт посилено готував збройний напад на Росію. За рахунок українського народу Наполеон намагався залучити до війни проти Росії союзників: Австрії обіцяв Волинь, польській шляхті - українські правобережні землі. Туреччині - Київ і південь України. У рядах російської армії було багато козаків - номиргородців, які самовіддано боролися проти наполеонівських загарбників. Мужність і стійкість у боротьбі з ворогом виявили солдати – новомиргородці, Чернігівського драгунського та Охтирського гусарського полків: Харченко, Мелешко, Власенко, Касьяненко, Захаренко та інші. Відповідно до солдата-героя 1812 р. тогочасного Власенка, ми повинні сказати, що в Кіровограді живе і продовжує козацькі засади предка, Власенко В.П. це наш отаман м. Кіровограда:

«Кіровоградське міське товариство» яке підпорядковано обласній громадській організації «Центральний Козацький Округ».

Прагнення захищати батьківщину було таке велике, що на Україні в ополчення зараховано лише п'яту частину бажаючих. Протягом літа 1812 року до ополчення й козацьких полків на Україні було взято понад 60 тисяч чоловік. В сусідніх регіонах, на Полтавщині й Чернігівщині було організовано 15 козачих полків. На потреби армії й ополчення населення Полтавської, Чернігівської, Катеринославської і Херсонської губерній та міста Одеси зібрало 3393795 карбованців, 7336 коней, 14785 волів, 6250 підвод, багато борошна, вівса та іншого продовольства.

Активну участь у Вітчизняній війні 1812 року брали наші предки - новомиргородці. В 1811 р. в Новомиргороді було створено рекрутське депо для комплектування рекрутами регулярної кавалерії російської армії.

Гусари - новомиргородці, які були відправлені з резерву в Білоруський гусарський полк, брали участь у закордонних походах в Німеччину та Францію. Наприкінці серпня 1813 року в ар'єргардних боях прикривали відступ союзних військ від Бауцена до містечка Герліц. Хоробро воювали у «битві народів» під Лейпцігом, переслідували наполеонівську армію від Лейпціга до річки Рейн.

31 березня наші земляки-гусари увійшли в столицю Франції. Ура новомиргодцям, вони покорили Францію.

Коли був підписаний мир, Воїни-ополченці, козаки і гусари-новомиргородці разом з Білоруським гусарським полком повернулися через Німеччину до герцогства Варшавського, а потім до України.

Єлисаветградський варяг

Родовитий австрієць Вільгельм Габсбург, син командуючого флотом Австро - Угорщини та племінник останнього австрійського імператора Карла, у 1918 році командував полком у складі австро-угорської армії, що окупувала Україну. І полк той складався з українців, котрі проживали на початку Першої світової війни у межах центральноєвропейської імперії, що вела смертельний поєдинок зі східною імперією - Росією. Ставлення Вільгельма до українських вояків викликало в них готовність піти у вогонь і воду за своїм командиром. Ось так братовбивча війна впритул торкнулася розділеного кордонами українського народу, але, на щастя, не розірвала його. Цей період однозначно трактувався радянськими істориками як несприятливий час для України.

Вільгельм Габсбург видав збірку віршів українською мовою «Минають дні», став відомий як Василь Вишиваний. Залишив цікаві спогади про перебування у нашому краї із загоном українських козаків - січових стрільців, яким командував. Наводимо уривки тексту мовою оригіналу: «Єлисаветгород - це великий фабричний город. Було там багато робітників, австрійська військова влада остерігала нас перед ними. Але ми скоро переконалися, що це були гарні люди й ми жили з ними у дружніх відносинах. Тоді ми були під командою 7-ї австрійської дивізії, яка дуже вороже відносилася до нас... (продовження)

Ще в Єлисаветгороді були тільки наші бойові частини, а недалеко стояв ще Кіш УСС і Вишкіл, які приїхали з Галичини під командою доктора Н. Гірняка. Я мав тоді план збільшити бойовий склад легіону і тому утворив новий козацький курінь, комендантом якого став доктор Володимир Старосольський... Цей новий курінь - на жаль - довго не існував. Команда 7-ї дивізії довідалася зі звітів про стан, що я утворив нову частину УСС-ів, яких вона взагалі вважала «небезпечними». І скоро прийшов наказ розформувати цей курінь. Як же тепер вдоволити обі сторони? Отже ми на папері розформували цей курінь, але в дійсності ми поповнили ним старі частини УСС-ів, так що стан був більшим, ніж це дозволено, але на папері все було в порядку...

Гуцульська сотня УСС-ів, що стояла в Масляниківці, (село біля Єлисаветгорода) зорганізувала малий театр, в якім грали тільки самі аматори УСС. Він давав вистави в одній стодолі два рази на тижні. Тоді ціле село було присутнє, а по виставі були танці і наші хлопці весело танцювали з тамошніми дівчатами до ранку. Якщо вранці була служба, то всі, що танцювали до ранку, добре її виконували; з того дрібного факту видно, яке добре було це військо.

Чимало стрільців я на власну руку відкомандирував по різних губерніях України, щоб вони організовували школи. Якийсь час був спокій, себто не було інтриг - але не довго. Через різних шпигунів штаб армії в Одесі дізнався про цих стрільців-організаторів і з тієї причини мене викликали до себе, щоб я вияснив, хто це доручив мені. Стрільців відіслали назад з гострим наказом мені не посилати їх вдруге...

(Продовження). У тім часі трапилася мені ось яка пригода: я сиджу в канцелярії, а тут приходить до мене якийсь панок і навіть не представляється, виймає «бумагу» та мовчки передає мені. «А то що?» - питаюся. А він гордо на це: «Це список селян мого села, які грабували і яких треба повісити!

Мов грім мене вдарив; в першій хвилині я мовчав, а тоді встав, подер папір, кинув йому в лице та крикнув до нього, щоб він зараз щезав, бо в противнім випадку я його застрілю. Він зблід і пішов - мовчки. Але зразу ж пішов до дивізії пожалітися на мене. Другого дня

кличуть мене туди і я довідуюся, що це ніхто інший, як князь Урусов (Прим. авт. Д.Урусов, князь - російський громадсько-політичний діяч, у 1917 році - заступник міністра внутрішніх справ у кабінеті 0. Керенського). Можна уявити собі, скільки було подібних випадків і скільки невинних селян згинуло б цим шляхом. Але стрільці нікого не повісили, нічого не спалили, всюди, де вони були, тільки добро робили і всюди, де вони були, їх любили...

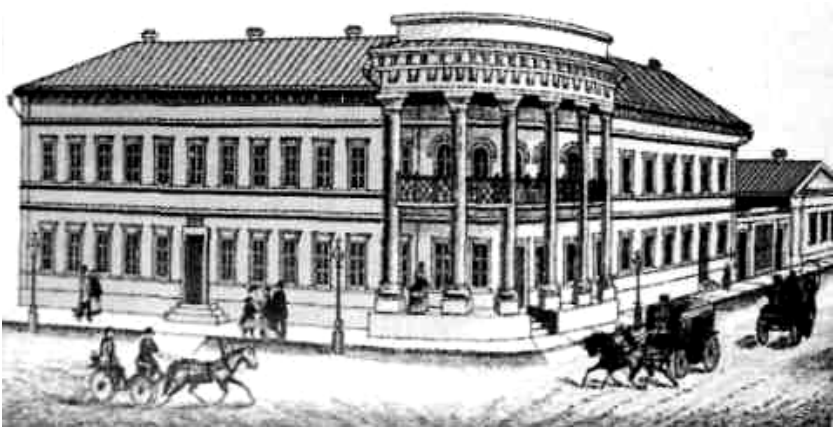

Мал. Єлисаветградська жіноча гімназія

(Закінчення). З болючим серцем ми покидали Наддніпрянщину. У перших днях жовтня ми виїхали на Буковину.»

І справді було чого сумувати. Західні козаки покидали наш край , Карпенка-Карого, якого дуже шанували, відвідували поодинці й групами - хутір Надію. Тутешні землі стали їм рідними. В Єлисаветграді та околицях, на той час відгуляли багато весіль. Молодь кохалася і женилася незважаючи на лихі часи. Але коли чоловіки після війни повернулися сюди до своїх дружин, то були репресовані новою радянською владою. Такий ось вивих історії, воювали за незалежну Україну, а потрапили за грати….

Між політики (1918 р.) в Україні вже приглядалися до фігури Вільгельма фон Габсбурга. У травні 1918 року одеські соціалісти готували повстання проти Скоропадського, бажаючи передати гетьманську булаву в руки Вільгельма. У листопаді 1918 року в Олександрівську (нинішнє Запоріжжя) полковники Болбочан і Гнатів та генерал Всеволод Петрів пропонували В.Габсбургу увійти до складу Директорії на правах Голови уряду, від чого він відмовився. Після перемоги Директорії в грудні 1918 року, архи-князь В.Габсбург переходить на службу до Петлюри і стає полковником Армії УНР, начальником відділу іноземних зв'язків при Генеральному Штабі УНР (штаб

очолював 28-річний полковник Андрій Мельник - майбутній лідер Організації Українських Націоналістів).

Після підписання у квітні 1920 року Варшавського договору між Петлюрою і Підсудським, згідно з яким УНР відрікалася від Галичини на користь Польщі, на знак протесту Вільгельм Габсбург йде у відставку і повертається до Відня.

Дев'ятого січня 1921-го в пресі з'являється стаття Вільгельма фон Габсбурга про українсько-польські відносини, яка містить гострі випади на адресу польського керівництва. Проти автора виступила частина української еміграції, орієнтована на союз із Варшавою. Батько Вільгельма, котрого пророчили в польські королі, завзятий «полонофіл», критично оцінив позицію сина, розірвавши родинні стосунки з ним. У цей час частина радикально налаштованих українців вирішила використати Василя Вишиваного (В.Габсбурга) – як прапор.

Підприємець і меценат Євген Чикаленко, людина, котра закінчила у Єлисаветграді реальне училище; і знайома з їдейно-реальною українською елітою не лише словом, але й ділом, намагався переконати наших політиків, що Україні необхідне нове закликання варягів - і пропонував саме Вільгельма фон Габсбурга. Той повинен був стати некоронованим королем України. По Європі почали шукати корону Данила Галицького: її необхідно було покласти на голову Вільгельма.

У Відні реанімується українське національне Вільне козацтво, колись - ще в жовтні 1917 року створене в Чигирині. Вільгельм отримує запрошення очолити цю групу козаків. Він співпрацює з відомим органом - газетою «Самостійна Україна». В ній надається багато спогадів про Єлисаветград, через колишнього випускника місцевого кавалерійського училища Івана Полтавця-Остряницю. Вільгельм часто зустрічався з гетьманом Скоропадським та ідеологом українського націоналізму Вячеславом Липинським.

У міжвоєнний та воєнний періоди епізодично співпрацював з ОУН, допомагаючи і матеріально, і дією. У тому немає нічого дивного, адже з багатьма В.Габсбург був знайомий ще з перебування УСС у межах Єлисаветградщини.

Знав Вільгельм Габсбург п'ять іноземних мов і був вхожий до кабінетів багатьох відомих політиків того часу, бо перебував у родинних зв'язках з половиною родів аристократичної Європи. Категорично відмовився співробітничати з фашистами у роки другої Світової війни. За ним пильнувало гестапо, а він все одно, поставляв англійцям і французам важливі розвідувальні дані про гітлерівців.

Пізніше Вільгельм фон Габсбург стає байдужим до політики і займаючись бізнесом - спочатку купівлею-продажем земельних ділянок та нерухомості в різних країнах Європи, потім придбав лакофарбовий завод поблизу Відня. Одружується, з'являється син Франц. Але все

одно потрапляє у поле зору французьких і радянських спецслужб. На початку 1947 року французький агент капітан Пелісьє вийшов на Вільгельма з проханням налагодити його контакт з українськими націоналістами - зокрема, з членом ОУН Романом Новосадом. У вересні 1947 р. архікнязя викрав з Відня невмолимий радянський «Смерш» і вивіз у Чехословаччину, а потім до Києва, щоб провести слідство про його діяльність.

У Лук'янівській в'язниці Вільгельм фон Габсбург дав чимало свідчень, які проливають світло на важливі сторінки в історії українського визвольного руху.

За біографією цього чоловіка можна писати захоплюючі пригодницькі романи. А в основі його переконань лежала щира любов до України, яка прорізалася в нього ще в юнацькі роки, коли він, сімнадцятилітній, нікого не попередивши, поїхав у Карпати ознайомитися з тамтешнім людом. Та й виніс велику пошану до побаченого. Був ідеалістом по своїй натурі і джентльменом за характером. Мав за життя любовні й романтичні пригоди та захоплюючі подорожі.

Здоров'я Вільгельма у тюрмі було підірвано. 50-річний чоловік практично втратив зір, у нього почався туберкульоз. Відсутність нормального харчування та забезпечення медикаментами у лікарні привели до крайнього виснаження. Йому загрожувало 25-річне ув'язнення, але він 18 серпня 1948 «достроково звільнився», тобто помер. Місце його поховання в Україні невідоме.

Так закінчилося життя розумної і волелюбного козака, який присвятив своє життя українській ідеї і незалежності нашої держави.

З давніх часів, спочатку російський самодержавний, а потім радянський уряди, передусім знищували носія національної свідомості — освічену верству. Вони підпорядковували собі еліту наших народів. Таким чином зникала, розчинялася вища політична верства підкорених народів, стаючи частиною політичної владної еліти гнобителя. Так сталося і з українською вищою верствою, котра, зливаючись із російською владною верхівкою, втрачала свою національну культуру, менталітет і державницький світогляд. Маса ж українського козацтва і селянства, залишившись без своєї провідної освіченої еліти, сприймалась гнобителями не як народ, а як маса дикого неосвіченого населення – «хохли». Тому й привласнення їхньої історії й державності в минулому стало легкою справою.

Зрада української вищої верстви своєму народові призвела до того, що його власна державницька ідея була вилучена з політичної культури українців, а історична наука насправді заборонялася, — адже вона спричиняла відродження історичної пам'яті, формування національного світогляду й патріотизму нації.

Вільнокозачий рух І.Полтавця-Остряниці

Іван Васильович Полтавець-Остряниця з'явився на світ 26 вересня 1890 р. на батьківщині Б.Хмельницького у с. Суботові неподалік Чигирина і виростав допитливим, мов запорожець-характерник. Виколисаний народними піснями, гартований прадавніми звичаями та Шевченковим «Кобзарем», змалку шанував справедливість. Слухав розповіді матері вчительки-вдовиці про давнину, а їхній рід походив від гетьмана Якова Остряниці, котрий у 1638 р. повстав проти окатоличення України.

Замислювався над Тарасовими рядками: «Де Остряницина стоїть хоч би убогая могила?» Бентежила його згадка у «Чорній раді» П.Куліша: «Як же піднялися козаки з гетьманом Остряницею, то і він устряв до козацького війська, бо гарячий був чоловік».Після сільської школи та навчання в Єлисаветграді, а з 1912 р. у кадетському училищі М.Чугуєва, він потрапив до кубанського війська.

На фронті Першої світової війни молодого офіцера нагородили за хоробрість орденами та іменною георгіївською зброєю. Направлений до Петербургу у частину автоброневиків, він пізнався з тамтешньою Українською Громадою. І разом з солдатами-земляками зайшов до Ермітажу та заявив чиновникам «Временного правительства»: «Нас пограбували, і я від імені Українського Вільного Козацтва візьму награбоване і передам його власникові, тобто Українській державі. Ми чужого не хочемо, але й свого не подаруємо!» Та й забрав символи влади Запорізької Січі.

На ту пору виникла перша українська національна військова сила — Вільне Козацтво. Організував його на Звенигородщині у с. Гусаковому (колишньому хуторі кошового отамана XVII ст. Івана Гусака), селянин Никодим Смоктій. На сходці у березні 1917 р. оголосив запис добровольців. Назбиралася сотня близько 200 душ. Козаки озброїлися дробовиками, вилами, косами та гайдамацькими списами, висмикнутими зі стріх, і, очолені курінним, помчали на Звенигородку. Там роззброїли стражників, розігнали чиновників «Временного правительства» та встановити українську владу. Покозачилися сусідні села і повіти. У квітні Звенигородський повітовий з'їзд Вільного Козацтва постановив:

1) Вільне Козацтво організується для оборони вольностей українського народу та охорони порядку.

2) Вільне Козацтво є територіальною військовою організацією,

куди мають право поступати громадяни повіту не молодші за 18 років.

3) До організації не приймаються люди, ворожі до України та покарані судом за кримінальні злочини.

4) Всіма справами організації відають командири і Ради козацьких старшин.

5) На командні посади старшини вибираються народом.

Обрані самі призначають заступників, писаря, скарбника та бібліотекаря. Відтак з'їзд затвердив командирів та обрав отаманом Звенигородського Коша, колишнього матроса з бунтівного броненосця «Потьомкін», вчителя Семена Гризла із Катеринополя. Вільні козаки наводили лад та роззброювали частини царської армії, що верталися з фронту.

Соціалісти Центральної Ради не визнавали Вільного Козацтва. На переконання В.Винниченка, його засновники «смоктали і гризли» трудящих. Наприклад, депутат - перукар Рафес безпідставно проклинав «ето шовіністічєскоє погромноє казачество». Військові з'їзди вільних козаків підтримували тільки самостійники М. Міхновського. У тяжку годину ешелони з гарматами Звенигородського Коша кинулися було до Києва на поміч загроженим полуботківцям. Але Центральна Рада зупинила козаків, мовляв «все спокійно». Соціалісти витіснили І. Полтавця-Остряницю з військового комітету Центр.Ради. Він зібрав у Чигирині З'їзд Вільного Козацтва 3 - 7 жовтня 1917 р. З'їхалося понад 200 делегатів від 60 тисяч вільних козаків України. На майдані коло церкви з помосту, оточеного бунчуками та жовто-блакитними і малиновими прапорами, виступали старшини. Пропонували на посаду Військового Отамана Вільного Козацтва полковника І. Полтавця - Остряницю. Він відмовився і прохав обрати командира 1-го Українського Корпусу відсутнього при тім генерала Павла Скоропадського. Делегати погодилися. Було обрано й Козацьку Раду. Генеральними стали наказний Отаман вільного козацтва і перший осавул Полтавець -Остряниця, другий осавул С. Гризло, писар В. Кочубей, скарбник М. Шевченко (родич Т. Шевченка), хорунжі Н. Смоктій, І. Дрімлюга, К.Шомовський, А. Шкільний, інструктори О. Кищанський, Є. Знахоренко (вістовий П. Скоропадського). Вісім старшин із Крайової Ради вільного козацтва, були синами Шевченкового краю. Справдилося сподівання Тарасове:

Може, викую я з його, Новий леміш чересло
До старого плуга, І в тяжкі упруги...
Може зорю переліг той, А козаки-осінні орачі вже шаблями орали переліг і засівали волею.

Згодом до Крайової Ради вільного козацтва увійшли осавулами: лікар І. Луценко та белетрист М. Левицький, що став редактором тижневика «Вільний Козак». Згодом І. Полтавець-Остряниця перевів

постій цієї Крайової Ради до Білої Церкви. Метою козацьких провідників була диктатура самостійної козацької держави, роздача ораниці безземельним і малоземельним козакам, широкі права робітництва, союз з козацькими і кавказькими державами.

Одначе Центральна Рада вороже поставилася до звіту та виробленим І. Полтавцем-Остряницею Статуту Вільного Козацтва. Але, коли більшовики посунули на Україну, то вільно-козачі сотні захищали Київ разом з Корпусом П.Скоропадського. Робітничий курінь інженера М.Ковенка придушив виступ більшовиків «Арсеналу». А переляканий В.Винниченко прохав центральнорадівців відступати до Білої Церкви під захист Вільних Козаків. У лютому Звенигородський Кіш, а це 4620 кінноти з артилерією, при підтримці місцевих отаманів розгромив біля станції Бобринська поблизу Сміли, червону орду Муравйова.

При Козачій Раді знавець січових звичаїв І. Полтавець-Остряниця вишколив Отаманську Сотню для оглядів і прийомів. Елегантний, але суворий командир, шанувальник малярства і літератури, гітарист, він був душею козацького товариства. Проте Центральна Рада, зокрема військовий міністр УНР М. Порш, всіляко розпаювали ворожнечу серед керівників «Вільного Козацтва». Граючи на самолюбивості, підстрикали до самостійних дій, роз'єднували і потім зраджували. Кожен хотів бути отаманом і керувати навіть коли «не хватало клепки в голові». (Щось подібне робиться і у козацтві 2000-2011 р., коли на 1-го козака – припадає по 1 отаману, або по 1 козацькому генералу).

При таких обставин П. Скоропадський подав у відставку. Разом з Полтавцем-Остряницею та П. Болбочаном він бував на конспіративній нараді самостійників. За порятунком від більшовиків Центральна Рада кинулася з проханням до кайзера Вільгельма про допомогу. І на вимогу німців у березні 1918 р. демобілізувала «Вільне Козацтво». Одначе здавати зброю вільні козаки не поспішали. П. Скоропадський добрався до Звенигородки, де зупинилися старшини Крайової Ради вільного козацтва, провів з ними нараду, а потім вернувся у київське підпілля.

У цей час І. Полтавець-Остряниця домовлявся з поміщиками про забезпечення «Вільного Козацтва» всім необхідним. Його підтримував засновник Української Демократично-Хліборобської партії В. Липинський. Більшовики поспішно відступали перед німцями, а ті розігнали нездатну до урядування Центральну Раду. На з'їзді «Союзу хліборобів-власників» 29 квітня 1918 р. за згодою німців обрано Гетьманом України П. Скоропадського. Вчасно встигли, поки німці ще не зліпили з України якесь васальне генерал-губернаторство.

Пообіцявши тримати нейтралітет, кайзерівці захопилися збиранням данини. До фатерлянду гуркотіли ешелони з цукром, зерном, спиртом, салом, маслом, вугіллям, залізом, худобою, навіть з чорно-

землею на платформах. Першими повстали проти окупантів 8 червня «Вільні Козаки» Звенигородщини. Сотні Г. Іванченка з с.Гусакового та С. Кравченка із с. Вільховця розбили ескадрон кайзерівців, що поспішав на поміч оточенім німцям у Звенигородці. Місто обложило понад 15 тисяч повстанців Західної групи кошового С. Гризла та Східної кошового Ю. Тютюнника. Заполонених окупантів погнали в поле…. сапати буряки.

Гетьман проголосив відновлення «Вільного Козацтва», до якого мали приймати синів заможних родин разом з кіньми та зброєю. Проте І. Полтавець-Остряниця напрацював Новий Статут «Вільного Козацтва», за яким козаком міг стати «кожний українець, не лучачись з його класовим положенням, але не обмежений в правах по кримінальним законам». Невдовзі в реєстрах козаків нараховувалося понад 100 тисяч козацьких родин. Намір Гетьмана про спілкування з майбутньою білою Росією проти більшовизму, провалила революція в Німеччині та виступ проти Гетьманату самої Директорії. Амбітна Директорія не захотіла ввійти на прохання Гетьмана до його уряду, змарнувала його здобутки і сама впала від більшовицької навали. Вільні козаки, воюючи, кривавилися у відчайдушній стихії міжусобної війни в різних регіонах України.

В еміграції родини Гетьмана та В. Кочубея мешкали разом у містечку поблизу Берліна. У період кризи жили не з базару, а мали власний огород та тримали кіз. Гетьман розумів поразку так: «чужинці позбавили нас волі у власній хаті тоді, коли ми самі втрачали свою внутрішню національну єдність та починали самопоборювання і самовирізування».

І. Полтавець-Остряниця керував Військовою канцелярією Вільного Козацтва розпорошеного по Європі. Незгода між Гетьманом та ідеологом В. Липинським призвела до утворення «Союзу гетьманців-державників» та створення Українського Наукового Інституту у Берліні. Козацькі старшини постановила відновити «Вільне Козацтво» під проводом І. Полтавця-Остряниці. Відтак він заснував у 1920 р. Українське Національне Вільнокозаче Товариство. Невдовзі з'явився новий претендент на українську булаву. Внук австрійського імператора Франца Иосифа ерцгерцог Вільгельм Габсбург(Василь Вишиваний), про якого ми вам розказували. На вимогу однодумців, іін згуртував у Відні 1921 р. своє Вільнокозаче Товариство з тижневиком «Соборна Україна». Проте його злиття з УНА-КОТ І. Полтавця-Остряниці не відбулося і згодом це товариство розпалося.

Восени 1922 р. командир армії УНР М. Омелянович-Павленко оголосив у Берліні Статут «Українського Козацького товариства», що теж вважало себе спадкоємцем Чигиринського ВК з'їзду 1917 року і

взявся «зібрати під свій стяг і спаяти братерським духом все лицарське, національне, свідоме, активне і творче вояцтво у боротьбі за Самостійну Україну». Вони випускали часопис «Козацький голос». Тим часом І. Полтавець-Остряниця у січні 1923 р. відновив у Мюнхені своє УНАКОТ на засадах авторитаризму без зайвої демагогії. Його метою було «установлення Національної Диктатури, опираючись на Національне Козацьке Військо». Демократичні принципи воно вважало причиною поразки визвольної боротьби.

За оновленою Програмою УНАКОТ іноземці не мали право керувати українською державою. Проголошувалася націоналізація великих підприємств, широкі права робітничого класу та селянства, роздача козакам поміщицьких земель без викупу, сувора кара за злочини. Часопис «Український Козак» застерігав тих, хто працюватиме в осередках УНАКОТ В.Вишиваного. чи в УКТ вважатимуть провокаторами або «ворогами єдності українського козацтва».

За підтримкою Українського Культурного Об'єднання Болгарії 4 липня 1926 р. І. Полтавець-Остряниця, нащадок гетьмана Я. Остряниці та наступник П. Скоропадського, що зрікся гетьманства 1918 р, проголосив себе Гетьманом України і Національним Диктатором. Своїм Універсалом затвердив діяльність вісім козацьких кошів (з них два повстанських товариства у Наддніпрянщині і Галичині) — понад 40 тисяч козаків. Звідтоді його УНАКОТ перейменовано на Український Національний Козацький Рух. Він почав випускати «Бюлетень українського козацтва».

Йшов час, у українців на вигнанні кривава Друга Світова війна пробуджувала надії. У неволі опинилися вивезені до Німеччини мільйони українців, військовополонених червоноармійців та остербайтерів. Армія майбутньої самостійної України. У П. Скоропадського мешкав поет Л. Полтава, допомагав гетьманцям випускати газету «Українська дійсність» Він писав:

Я бачу: мільйони ідуть
Спинити ворожий розбій:
Вони до кінця доведуть
Полтавський нескінчений бій!

На початку Другої Світової війни намагання порозумітися з вермахтом і нацистами не допомогли Полтавцеві-Остряниці розширити і укріпити УНАКОР. Гітлерівці йому не вірили, зате довіряли московському генералові РОА геноссе А.Власову. Рейх мріяв про привілеї для себе, а не про Вільну Україну. А їй у вогненному горнилі війни треба було мати власну руйнівну силу, готову до несподіваних ситуацій. І. Полтавець-Остряниця почав створювати власну армію. Гестапо кинуло його у 1942 р. до концтабору разом з іншими земляками націоналістами. За дротами «Вільної Європи» стукотіли по бруку стругані з

дерева гольшуги невільників. Не чути було омріяного чвалу козацьких сотень. Нью-Йоркський часопис «Українська Громада» називав І.Полтавця-Остряницю -«фашистом», нацисти - «авантюристом», а радянські комуністи - «зрадником», хоч він ніколи їм не служив.

Звільнений наприкінці війни з концтабору І. Полтавець-Остряниця проживав біля Мюнхена у передмісті Плянегг (О. Піщаний). Декілька разів згадали козацького провідника, котрий зараз «знаходиться у злиднях». Емігрантські дослідники не помічали його до самої смерті у 1957 році. Тоді ж несподівано помер і Гетьманич Данило Скоропадський у Британії та генерал УНР О. Греков, який вернувся до Відня після ГУЛАГу. В 1939 р. нацисти і йому також не дозволили створити «Українське Вільне Козацтво». Ми знову питаємо: «Де Остряницина стоїть хоч би убогая могила?»

Дві Нечаївки

Переважна більшість населених пунктів нашої області названі за іменами їх засновників або колишніх власників. Усі ті Петрівки, Іванівки, Григорівки вже не пам'ятають своїх «батьків», але й досі чують відгук давніх козацьких часів. Згадуємо с. Нечаївка Компаніївського району. Що ж то за село і чи свій власний герб у Компаніївського району? Герб є, це срібні списи та синя з білою облямівкою ламана смуга прапора символізують одночасно минувшу козацьку славу краю та дві найбільші річки району – Інгул і Сугоклею Комишувату, які зливаються на півдні. Золотий орел-змієїд представ-ляє рідкісного птаха, який зберігся у природному ареалі району, а також символізує силу добра в його віковічній боротьбі зі злом. Чер-вонозелена колористика символіки вибрана на згадку про легендар-них засновників Компаніївщини – колишніх козаків-компанійців, які носили зелені черкески з червоними вилогами та червоні жупани.

Компаніївщина не входила до складу створених військових поселень Нової Сербії і до самої ліквідації Нової Січі (1775 р.) була територією Війська Запорозького. Компанійські полки складали гетьманську легку кавалерію, що несла сторожову та розвідувальну службу на північному та західному кордонах.

Був час, коли щедро роздавалися родючі українські чорноземи російським та українським, колишнім козацькім старшинам, поміщикам тощо. А чому скупитися, якщо віддаєш не своє, а чуже? Саме тоді, 1772 року, землі та сільце в долині степової річки Сугоклеї, поблизу хуторів Тетянівки і Ганнівки, у теперішньому Компаніївському районі стало власністю секунд-майора Миколи Нечая, котрого нові

прийшлі господарі відразу ж перейменували на свій лад у село Нечаева.

У 1780 р. тут відведено землі і його брату - майору Якову Нечаеву. Станом на 1795 рік у селі проживало: власність Якова Нечаева 139 душ чоловічої і 111 душ жіночої статі. У власності Миколи Нечаева - було 93 чоловіків та 80 жінок. Були й інші родичі Нечаєвих, на мал. ви бачите козацького полковника Данила Нечаєва Згодом маєток було продано поміщику Жуковському, спадкоємці якого тримали село і кілька прилеглих хуторів, аж до реформи 1861 року.

Один із Жуковських - Володимир - побудував у Нечаївці двоповерховий будинок (розібрано у 1922 р.), господарчі будівлі, а 1823 року - церкву Пресвятої Покрови, яку було зруйновано в 1937-1938 роках. За переказами, цей пан Жуковський, окрім хазяйновитості, був ще й добрячим самодуром - на панщині селяни працювали чотири дні на тиждень, а лише два дні - на своїй ниві. У неділю, звісна річ, працювати гріх, але при великій потребі люди з тим не рахувалися.

Син цього Жуковського, Борис, після скасування кріпосного права перейшов господарювати на Шуту (за Ганнівкою сучасного Новоукраїнського району), і там оселився, одружившись на дочці власника кінного заводу із Диминого. Саме там він заснував своє помешкання, де й проживав до революції 1917 року.

Після Жуковського, Нечаївка перейшла до пана Петровського. Чи не родич відомого більшовика Григорія Івановича Петровського? Якщо так, то дещо проясняються мотиви дружніх стосунків Голови ВУЦВК та молодого Юрія Яновського у радянський час. Бо частина Нечаївки, (Майорівка або Майєрове - на захід від сучасної школи) мала давню назву Тетянівка. Тут розміщувалося помістя Майєра та одного з пращурів українського письменника Юрія Яновського, садиба якого займала місце біля теперішньої сільської ради. Майори мешкали біля сучасної дільничної лікарні. Останній із них виїхали з цих місць після революції. Неподалік знаходилися економії (садиби) Рожевського та Рустановича.

Інша частина сучасної Нечаївки, (від мосту через Сугоклею до теперішнього сільського Будинку культури) раніше була окремим населеним пунктом - Ганнівкою (Новоселівкою), якою володів поміщик Хайновський, котрому, до речі, належав і хутір, а потім село, що в наш час називається Антонівкою.

Згаданий секунд-майор Микола Нечай у 1781 році придбав у вдови Витязевої разом з 260 кріпаками та 3500 десятинами землі село Витязівку (Бобринецький район), на двадцять кілометрів південніше

від «компаніївської» Нечаївки, коли ще й сам Бобринець був «по козацьки молодим і красивим».

З 1785 року Витязівку теж перейменували у Нечаївку, і ця назва зберігалася за селом до 1859 року. А потім поселення аж через 75 р. чомусь знову повернуло попереднє назву - Витязівка. Очевидно, рід Нечаїв або вимер, або перебрався на нові терени. Ми вважаємо, що рід кореня пішов від знаменитого козацького полковника часів Хмельниччини Данила Нечая, та його братів Матвія, Івана та Юрка.

На час ліквідації кріпосного права у Витязівці налічувалися 62 двори, в яких проживало 367 жителів.

Можна ще й ще продовжувати оповідь про одне українське село сучасної Кіровоградщини, яке має давні козацькі корні, знаходячи нові штрихи, згадуючи людей, життя котрих відшуміло там. А сіл тих у нашій області, як зірок на небі. От якби наш читач, про кожне із них знайшов би «цікавинку» у назві, побуті, людях та козацьких коренях – вийшла би дуже цікава книга про наш рідний край! Тож будемо шукати, козаки свій рід, від «старої сивини»...

Ми не можемо змінити своє минуле, але через об'єднання козацького руху ми можемо створити своє майбутнє. Питання тільки в тому, що ми збираємося для цього робити.

Об'єднувальний процес козацького руху повинен створюється на паритетних умовах і під конкретні завдання, наприклад: «Життя людини ради майбутнього життя і благополуччя нації». Для того, щоб протистояти постійному зниженню соціального рівня життя в країні необхідно якомога більше привернути населення до високопродуктивної праці.

Ця мета досягається в трьох головних напрямах:

1) - підвищенням якості розвитку людини;

2) - створенням максимально сприятливих умов прояву його творчих здібностей;

3) - консолідацією цивільного суспільства в слов'янську козацьку націю.

Держава повинна закріпити основи своєї сьогоднішньої і майбутньої могутності. Головним об'єктом національних інтересів необхідно чітко зафіксувати людину, як головну продуктивну силу суспільства.

Український козак – це складова частина Соборного Слов'янського народу, козачій слов'янській нації. Як людина, як особа, як носій високого інтелекту, творець і громадянин стала підставою стратегічних програм розвитку суспільства. Якість – це суспільний стан людської особи -головна і вища мета в системі національних інтересів наших слов'янських країн. Ми весь час повторюємо: козак – це душа народу!

Пересічні долі козаків

Основні містечка майбутнього Кіровограда засновані у XYIII ст. і по декілька разів міняли свою назву. Для прикладу візьмемо маленьке сільце Олександрівка, що в Олександрійському районі, до 1962 р. називалося Ворошилівкою. А ще раніше Всесвятським. А перед цим Ратьківкою. Аж дивно, що через десятиліття збереглася пам'ять про низку давніх найменувань та славних козаків односельців. Про минуле Олек-сандрійського повіту ми вам уже розповідали. Сучасна Олександрія – це один із індустріальних міст Кіровоградської області.

Червоний козацький хрест у лівій золотій скошеній главі нагадує про належність території теперішньої Олександрійщини до земель Вольностей Війська Запорозького та початок їх заселення (зимівники, козацькі сторожові пости).

Крім основного символічного значення коня в геральдиці (потяг до волі, дієвість, енергія, благородство та сміливість) у гербі Олександрійщини - срібний кінь на золотій базі має й більш конкретний зміст. Кінь був незамінним у походах та битвах запорозьких козаків, вояків Жовтого гусарського полку, який був розквартирований на території Олександрійщини, а також відігравав найважливішу роль у побуті селян-землеробів. Крім того, присутність коня в гербі вказує на наявність у районі славнозвісного Лікарівського кінзаводу, де вирощують високопородних спортивних скакунів.

Лук та стріла на золотій базі означають мужність, непохитність та цілеспрямованість, мирні наміри та знання мети.

Усі елементи корони та декоративного оздоблення взяті з флори Олександрівщини і свідчать про багатство рослинного світу краю. У прапорі повторюється основний колір герба та голова оленя, що є головною фігурою герба. Тепер подивимося на символіку селища Олександрівка. За народним переказом назва селища походить від імені першого поселенця, козака Олександра. Це ім'я грецького походження і означає: мужній оборонець, захисник людей. Мужнього, благородного захисника - символізує олень. Олені водяться поблизу Олександрівки. Олень – миролюбива тварина, що захищаючись, здатна вчинити опір будь-якому ворогові. Ця риса характеру притаманна і олександрівцям. Срібна нитяна балка означає річку Тясмин, що перетинає селище на півночі. Зелений колір

символізує надію, радість і достаток. Золото – справедливість, великодушність, багатство. На прапорі повторюються кольори та фігури герба.

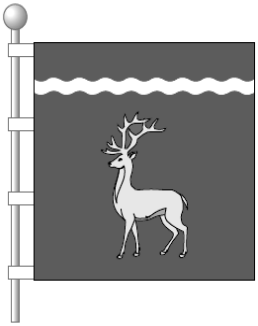

А все ж чому назву Олександрівка, трактують по іншому? Візьмемо репресованого і розстріляного у тридцять сьомому році - Терентій Силенко (1893 р. н.) - батька видатного мислителя, творця РУНвіри Лева Силенка. Лев Силенко народився у 1921 році також у цьому ж селі. Силенко вивчився на бібліотекаря в Кременчуцькому технікумі, у 1941-му призваний у червоноармійці, потрапив у полон, звідки втік. У 1942 в Києві писав до газети «Українське слово», співпрацюючи з Олегом Ольжичем й Оленою Телігою. Після війни залишився на Заході. Дізнавшись від поета Яра Славутича (теж виходець з Кіровоградщини) та письменника Володимира Шаяна про стародавні вірування й традиції українців, взявся за опис системи національних поглядів на світ. Багато подорожував і збирав дані про Україну: був в Іраку, Туреччині, Латинській Америці, Тибеті. Жив серед монахів-буддистів в Індії. Студії вилилися у видання об'ємного твору під назвою «Мага Віра», де родовід українських козаків виведений від трипільців. Себе він вважав потомком старовинного козацького роду.

За версією Кембриджського біографічного центру, козак Лев Силенко належить до 100 найвидатніших інтелектуалів світу. У 2005 р. університет імені Вашингтона в США висунув Лева Силенка на здобуття Нобелівської премії.

В останні місяці життя Лев Силенко заповідав, аби його тіло спалили в крематорії, частину праху розвіяли над однією з найвищих круч над Дніпром і на тому місці побудували храм Дажбога. А іншу частину праху - щоб поховали у рідному селі Олександрівці. Помер Лев Силенко 26 листопада 2008 року в Канаді.

Візьмемо другий приклад і розглянемо витяг з архівних матеріалів управління Служби безпеки України, поданий у пресі краєзнавцем Федором Шепелем, де згадані мешканці Ворошилівки, які постраждали в дні Великого терору. Це Пилип Жежеря, Юхим Жежеря, Василь Клименко, Трохим Куцолощенко, Терентій Силенко, Андрій Луценко та інші.

Юхим Жежеря, 1896 року народження, розстріляний у липні 1938 року, і був батьком Героя Радянського Союзу Олександра Жежері з Ворошилівки.

...У 1941 році Олександр Жежеря, колгоспний пасічник, з дружиною та двома дітьми потрапив під окупацію, а після звільнення села

від фашистів в кінці грудня 1943 року відразу пішов на фронт.

Бойове хрещення та медаль «За відвагу» отримав через кілька днів у Кіровоградській операції. Далі - форсування Південного Бугу та Дністра. Оперативні зведення тоді рясніли повідомленнями: «...під ураганним вогнем противника першим переправився на окупований берег і увірвався до окопів старший сержант Олександр Жежеря…. Форсуючи Дністер, разом зі своїм кулеметним розрахунком першим з усіх воїнів полку переправився човном на правий берег і нищівним вогнем прикрив полкову переправу, чим сприяв розширенню і закріпленню плацдарму... Товариш Жежеря за час двомісячного наступу 1944 року був тричі поранений, та не покидав поле бою. Знищив 343 німецьких солдатів та офіцерів і відбив своїм кулеметом 22 контратаки противника». У кінці квітня командування фронту представило Олександра Жежеря до звання Героя Радянського Союзу.

13 серпня 1944 обслуга гвардії сержанта Жежері безперервно вела кулеметний вогонь по ворогу і тут, на Сандомирському плацдармі, герой загинув. Може це в честь Героя його рідна Ворошилівка перетворилася на Олександрівку.

Такі рядки знаходимо в довідкових матеріалах про Героя СРСР, командира кулеметного розрахунку 1-го батальйону 289-го гвардійського стрілецького полка 97-ї гвардійської стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту Олександра Жежеря. Так що землякам прийдеться ще розібратися з тим, на честь кого назване селище Олександрівка і як би там не було, там живуть славні українські козаки….

Усе, що поставало в тогочасній Олександрії, має свою історію і передісторію, свої Олександрійські витоки. Ми зі свого боку повинні добавити: «…вони хоробрі і витривалі, легко зносять усі незгоди, відзначаються любов'ю до волі і не схильні до рабства чи покори». Знання минулого Олександрійців, формує сьогоденну духовність.

Фото. Олександрійський міський палац культури. Супер-козак 2009 р.

У психологічному аспекті, козацька гідність є формою вияву самосвідомості і самоконтролю, на яких базується вимогливість людини до самої себе. Поняття козацької гідності тісно пов'язане з такими моральними психологічними категоріями як совість, честь, відповідальність, які в свою чергу є показниками патріотизму.

Фото. Олександрійський палац культури. Супер-козак 2009 р.

Пробудження національної самосвідомості Олександрійців, їхньої гідності відбувається на основі конкретної домінанти - явища психічного зосередження навколо проблеми творення національної школи, проникнення в глибини народної педагогіки, в перипетії української історії, яка підтверджує, що на основі численних соціальних конфліктів вирізьблюється усвідомлене бажання здобути волю і незалежність України.

Нині помічено, якщо молодь виховується у патріотичному дусі, то вони включені в процес розв'язання проблеми відродження генетичної пам'яті, усвідомлення українства, зв'язку з попереднім поколіннями, здійснити те, чого не встигли чи не зуміли попередники.

Керівництво Кіровоградської обл. ГО «Центральний Козацький Округ», разом з Олександрійським міськвиконкомом переконані у тому, що збудувавши Українську незалежну волю, пізнаючи духовні цінності як витвори людського духу, зафіксовані у здобутках науки, мистецтва, моралі, культури, молодь збагачує свій соціальний досвід, усвідомлюють сенс свого життя.

Любов до знань, допитливість - важливі фактори організації духовного пізнання, навчально-виховної діяльності, самоосвіти.

Фото. Козацьке свято. м. Олександрія 2009 р.

Разом із духовним зростанням молоді, відбувається і процес становлення дорослих Олександрійців, як носіїв генетичної пам'яті народу. Зростає їх національно-патріотична свідомість, гордість за історичні і героїчні традиції українського народу.

Вітання від козака Петрика

Селище Нова прага засноване у середині XVIII ст.. козаком Власівської сотні Миргородського полку Василем Петриком. За старими переказами, він оселився на правому березі р. Бешки біля Сторожової могили. Це був курган із козацькою сигнальною вишкою для спостереження за ворогом і оповіщення про його наближення. Легенда про цей козацький форпост, зафіксована місцевим краєзнавцем Ф.М. Плотніром, лягла в основу ідеї селищної символіки. Петриківський зимівник, з якого пішли тутешні хутори, а потім і село Петриківка (пізніше - Нова Прага), як ми зазначали, названий на честь козака Петрика, відомого своїм бунтом проти гетьмана Мазепи і спробами разом із запорожцями в союзі з Кримом відділитися від Московії.

Поселення розросталося за рахунок втікачів: тут збиралися ті, хто прагнув волі та землі, або ж - як старовіри, котрі поверталися до землі

обітованої, - хотів зберегти вірність своїм релігійним переконанням.

Ми думаємо, що Петро Іваненко (Петрик) був родом з наших країв. Джерела повідомляють, ніби він рано залишився без батьків і притулився в родичів у Нових Санжарах на Полтавщині. Людина здібна, освічена й бувала, він доріс до Генеральної військово-козацької канцелярії, де незабаром став канцеляристом, чому допомогло також одруження з небогою генерального писаря Василя Кочубея, онукою полтавського полковника Федора Жученка. У 1689 році Петро Іваненко їздив з гетьманом до Москви, причому займав у списку посольства перше місце після Василя Чуйкевича, майбутнього керівника Генеральної військово-козацької канцелярії й генерального судді.

Через два-три роки Петрик став уже старшим військовим канцеляристом і користувався повним довір'ям та прихильністю як писаря Кочубея, так і самого гетьмана Мазепи. Тоді вже мав родину, непоганий маєток («худобу не подлую», за , його власними словами), зокрема двір у Батурині. Перед колишнім сиротою відкривалася добра старшинська кар'єра. Але для цієї небуденної людини цього було замало.

Визволення України від усякого чужого панування, а передусім, за його словами, «одобраня от московское власти милое отчизни своее Украины», стає головною метою Петрика. Так зародилася думка про союзну угоду України з Кримом, не лише в Петрика, а й у впливових українських політичних кіл, які згодом роблять Петрика своєю довіреною особою.

На початку 1691 року посланий у службових справах до Гадяча й Полтави Петрик таємно подався на Запоріжжя, де його обрано на козацьку посаду - військового писаря. Перебуваючи на Січі, Петрик розпочинає переговори з Кримом і мобілізує запорозьку урядову й громадську протидію проти Москви й офіційної політики гетьманського уряду. У квітні наступного року він «тайным обычаем», але з відома кошового отамана Івана Гусака, їздив до Криму, де вів переговори з кримським урядом. Вони завершилися трактатом союзної угоди між Україною й Кримом, підписаним у Казикермені 26 травня 1691 р.

Ця акція Петрика була пов'язана з політичними колами в Батурині й Полтаві, більш того, ними ж підготована й організована, про це широко говорили в Україні й поза її межами. Вважалося, що Петрик «на Запороже збежал с ведома генерального войскового писаря Василья Кучюбея... і послал де ево, Петрушку, из Полтавы до Запорожья провадить полтавской полковник».

Зрештою, сам втікач Петрик не крився зі своїми зв'язками серед вищих українських кіл. Не виключена участь в демарші Петрика навіть проти самого Мазепи. Зокрема писар Кочубей, який пізніше писав, що гетьман Мазепа «виправив до Криму Петрика... давши ему

науку, як орду вывести на крайние Украинные городы... и так справовался (Петрик), як ему от Гетмана была наука».

Це повторювали й інші вороги Мазепи в своїх доносах на гетьмана до Москви. Історик давньої доби Самійло Величко під впливом цих обвинувачень і чуток пише (1720 р.), що Мазепа був натхненником всієї акції Петрика. Така думка знайшла підтримку і в новітній українській історіографії (Михайло Слабченко). Це була спроба Петрика повторити велике діло Б.Хмельницького проти «москалів і своїх панів», як він залюбки писав і казав.

Антимосковські походи 1692,1693, 1694, 1696 років успіху не мали, підняти національно-визвольне повстання Петрик не зумів, козаків при собі мав небагато, тому й вів тільки локальні дії. Якраз до того періоду й тяжіє час заснування Петриківки, де наш козак мав маєтності. У 1696-1712 роках (з перервами) Петрик становиться гетьманом так званої Ханської України (частина Південної України між Бугом і Дністром).

Петрик згадується востаннє, як «дубосарський гетьман», в 1711-1712 роках, у зв'язку з подіями нової російсько-турецької війни й діяльністю «мазепинської еміграції» до якої він поставився неприхильно.

А щодо Петриківки, то вона аж 1822 року ввійшла до складу аракчеєвських військових поселень і була перейменована. Звідтоді це Нова Прага. Напевно, це пов'язано з тим, що тут тоді розмістився Празький полк, який під час війни з Наполеоном розбив великий загін французького війська. Сталося це під передмістям Варшави - Праги. А загалом, тут, у степовій Україні, багато населених пунктів мають у своїх назвах слово «нова», «новий»... Наприклад : Новомиргород, Новгородка, Новогеорпівськ, Новоукраїнка, Новий Стародуб і т.д.

З тих пір ми ніяк не звільнимося з-під чарів гусарських ментиків, ківерів та відер шампанського, яким неперебірливі вояки поїли коней.

Доречно згадати ще й сьогоднішній хутірець Григорівку біля Нової Праги. Тут успішно господарювали на початку ХХ століття Олександр і Марія Серветники -батьки знаменитого отамана Нечипора Григор'єва. Він і сам провів у цьому хуторі своє дитинство. Але ця тема настільки об'ємна, що заслуговує окремого розгляду, з базовим системним поняттям «національне виховання», «національний характер», «українська ментальність», «козацька педагогіка» та інше.

Нова Прага має власний герб: у золотому полі – два червоні перекинуті укорочені вістря, чорна сигнальна вишка та зелена вигнута база, у якій золотом розшитий хрест.

І власний прапор: квадратне полотнище розділене на три трикутні частини – зелений з основою і вершиною посередині на якому виділяється жовтий хрест та два червоні трикутника обабіч.

Здравствуй Верблюжка

Звідкіля пішла назва – Верблюжка, щось на зразок верблюд, але де і чому в степах тогочасної України взялися верблюди. Подивимися на герб Новгородківського району: у червоному полі – срібний стовп, на якому – чорний кісарський палаш у піхвах, руків'ям догори, гардою вправо. Палаш у піхвах символізує мирний стан, але й потенціальну можливість дати відсіч будь-яким зазіханням на спокійні життя та працю. Гербовий щит прикрашений терниковими та дубовими галузками і увінчаний стилізованою короною з одинадцяти пшеничних колосків.

Галузки тернику, символ недоторканості, представляють чудову заповідну місцину Новгородківського району – урочище Терник. Дубове листя з жолудями, емблема зрілості та повної сили, означає сформованість поглядів та відповідальність рішень.

Галузки перевиті синьою стрічкою із золотим девізом «Любити-Жити-Творити». Пшеничне колосся символізує розвинуте сільське господарство та родючість новгородківської землі, кількість колосків відповідає кількості територіальних громад району. Композиція та барви прапора тотожні діленню та колористиці герба.

З історії ми знаємо, що у XIX ст., за часів військових поселень, на терені Новгородківщини були поселені ескадрони Новгородського кірасирського полку, від якого отримало назву селище, що згодом стало центром однойменного району. Сформований у той час Новгородський кірасирський полк особливо відзначився і прославився в боях Вітчизняної війни 1812 року, під час свого перебування у південних військових поселеннях був визнаний кращим кавалерійським полком.

Але ми знаємо (1660 р.) місце, де до степової річечки тулився козачий Погребняків хутір, було вибране для переправи верблюдів на інший берег і називалося Верблюжим бродом. Спитаєте, а де тут взялися верблюди? Річ утім, що у межі Запорозьких вольностей під час Чигиринських походів (1677-1679) вдерлося 200 тис. турецьке військо. Агресивна Османська імперія вже ціле століття вела жорстоку війну з ненаситним Московським царством. І якраз тут, і в той час зіткнулися геополітичні зазіхання обох держав-монстрів. А турки – це східний народ, який без верблюжої тяглової сили не мислив свого існування, правили тут уже кілька десятиліть. Тому і привнесли східний колорит у тутешній побут козачого хутора.

У цій місцевості до того ж виходили на поверхню гарячі джерела,

які не замерзали навіть узимку (кілька з них знаючі люди показують і сьогодні). А що може бути кращим для випасу худоби, як не вічно зелена травиця та тепла вода?

Ще одна приповідка каже про караван чужинських верблюдів з великим вантажем золота, що ніби пропав у просторах між Погребняківським хутором і Верблюжским бродом. Чи затонув при переправі, чи козаки його перехопили, чи якесь інше закляття прибрало те золото. Або місцевий люд мав з того каравану – свій ужинок, надійно сховавши свою частку в криниці на Верьовчиному закутку, (це куток у Верблюжці). Після революції те міфічне золото намагалися шукати, і не раз, але без наслідків.

Вперше село Верблюжка згадується в 1751 році. Через десяток років тутешніх мешканців силоміць записали до Єлисаветградського пікінерського полку, а згодом забрали до Новгородського кірасирського. Таким чином селянам вдалося уникнути кріпацтва, що й витворило незалежний войовничий місцевий характер. У селі розташувався штаб 2-го ескадрону кінноти. До полків такої спеціалізації брали фізично сильних, загартованих, здатних вправлятися зі зброєю у важких сталевих панцерах - кірасах, Словом, це було першокласне «гарматне м'ясо».

Саме з таких воїнів формував повстанське військо Никифор Григор'єв у роки так званої громадянської війни. До речі, саме вони селяни-веблюжці, позують на знаменитих знімках біля захоплених в Одеській операції страховищ тієї війни - перших танків.

Радянська традиція малювала цих людей неоднозначно, де крізь зневагу до них, прокльовується й повага. Ось рядки поетичного хіта 20-их років: «Гляжу: близ Елисаветграда, где в суходолье будяки, среди скота, котлов и чада лежат верблюжские полки. И ночь, и сон. Но будет время - убудет ночь, и сон уйдет. Загикают с тачанки в темень и захлебнется пулемет... И нива прахом пропылится, и пули запоют впотьмах. И конница во ржи промчится - рубить и ржать. И мы во ржах...» Ось так, за словами Едуарда Багрицкого, нишкло перед Никифором Григор'евим «во ржах» червоне воїнство!

Народні перекази стверджують, ніби отамана Григор'єва, після вбивства його Махном в Сентовому, поховано у Верблюжці. Де знаходиться його могила - не скаже ніхто.

До повстання тієї пори примкнули чи не всі двори цього села. Тисячі люду за те потерпіли в тридцяті роки під час страшних репресій. Ще й у шістдесяті роки в анкетах треба було зазначати, чи випадково не перебували самі або родичі серед григор'євців?

Мешканці згадують, як в епоху розвинутого соціалізму приїздив у село якийсь чоловік. Пройшовся рідними околицями, постояв у центрі зайшов навіть у чайну. Замовив у буфетниці чарку. А наступного дня

прикотили працівники «контори глибокого буріння - КГБ» та розпитували, про що вчорашній відвідувач говорив і з ким зустрічався. Селяни правдиво відповіли: ходив мовчки, навіть чарчинку ледь пригубив. Так і поїхав. Люди думають, що то був колишній сподвижник степового отамана...

Крім того, з верблюзьких грунтів виросло дерево родини відомих акторів Сумських. Тут з'явився на світ народний артист України - батько Ольги і Наталії Сумських. Верблюжці пам'ятають їх як малих дівчаток, котрі часто гостювали у бабусі.

Дитинство колишнього ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академіка Віктора Окоренка також пробігло тут. Його батько, Герой Радянського Союзу Василь Скопенко директорував у місцевій школі.

Є Верблюжка і малою батьківщиною відомого українського письменника та сценариста Олеся Жолдака. Ще багато інших талановитих людей виростила сучасна Верблюжка.

Козацька Знаменка

Сучасна Знам'янка щорічно збирає десятки козацьких куренів. Вони приїздять на козацькі свята не тільки із Знам'янського району, але й Світловодська, Долинської, Цибулево, Кіровограда тощо. Багато історичних легенд пов'язано з людьми що колись тут проживали. Уявіть собі таку картину, літо, жарко, степ і дуже хочеться води. Балка де пасуться корови, суха і безводна. Раптом одна із корів ногою провалюється у ямку з якої почитає витікати вода. Пастух придивився до води, зкуштував і розповів своїм родичам, а через декілька днів приснився йому сон, чий ся голос наказував пастухові викопати криницю. Так і зробив. Пройшло понад 200 р., а вода в криниці, яка знаходиться в балці поблизу с. Бокове має цілющі властивості й сьогодні. Саме тут, а точніше на 25 день після Великодня 2009 р. відбулося відновлення Явленої криниці….

Давайте разом уважно подивимося на герб Знам'янського району. Золоте поле характеризує Знам'янський район як регіон із розвинутим сільським господарством, найважливішою галуззю якого є хліборобство, символізує природне і культурне багатство краю. Зелене вістря представляє важливу природну особливість краю – великий лісовий масив, відомий під назвою Чорний ліс.

Сполучення золотої та зеленої барв розкриває також географічне розташування району на межі лісостепової та степової зон. Фігура золотого оленя взята з декору золотого окуття піхов меча скіфського

вождя, поховання якого знаходилося на території району і було розкопане в 1763 р. Ця знахідка свідчить про те, що землі краю ще за античних часів входили до ойкумени людської цивілізації.

Гербовий щит увінчується золотим пшеничним снопом, який супроводжується з боків двома золотими декоративними галузками. Намет щита оформлений у вигляді срібного рушника, гаптованого синьо-жовтим українським орнаментом. Щит з боків прикрашається композицією із золотих кленових, ясенових та дубових листочків, які представляють основні породи дерев місцевих лісів.

Девіз герба «У мирі та злагоді – до добробуту» написано золотими літерами на синій стрічці, яка облямовує золоту залізничну емблему, що нагадує про розвинуті в районі залізничні комунікації та транспорт.

Знам'янський район, це особливий район зі своєю специфічною історією. Як не важко, та все ж повертає Знам'янський народ свою духовну спадщину. Відкриває пам'ятки історії, через які споглядаємо на минуле цього прекрасного краю.

Візьмемо для прикладу «Знам'янське козацтво», яке не жалкує власних сил задля відновлення історії рідного краю. Наразі згадаємо села Дмитрівку й Васине, щоб перейти до такого історичного місця, як балка Руда. Що розділяє і що єднає Знам'янських козаків? Давайте послухаємо самих козаків.

Про Руду балку говорить краєзнавець і поважний козак В'ячеслав Шкода, у цій балці добували мідну руду (від цього й назва) ще за царя Панька. 1769 року тут було засновано козацьку станицю Руду, яку не раз скасовували і знову - засновували. Черговий раз - 1818 року, коли прийшли гусарські війська на чолі з Кутузовим, який курирував чотири станиці.

Козацька станиця Руда вже не значиться. Її скасували в останній раз у 1824 р. й більше вона не відроджувалася. Козацький підрозділ передали у Дмитрівку, місцеву церкву теж скасували, частину майна передали в Знам'янку, частину - Цибулівському приходу. Нині тут поле та вітер гуляє. Над яром, де розпочинається балка Руда, місцеве козацтво поставило височенний і міцний дубовий хрест. Його видно у високості та довкруг: чи то з Новомиколаївки їхати або йти, чи Дмитрівки або Васиного...

Це с. Гутниця, де хвалити Бога, є ще декілька хат, - розповідає отаман Окремого Чорноліського полку імені козака Мамая, «Центрального Козацького Округу», полковник Віктор Мазуренко, - села Ульянівка та Ухівка. Тут козаки у 2005 р. поставили хрест на місці Спасо-Преображенського монастиря.

Закладаючи хрест, козаки Окремого Чорноліського полку перелопатили бозна-скільки пудів землі, і що приємно, так своє завзяття демонстрували молоді козаки Диківської сотні (отаман Ю. Григораш).

Фото. Знам'янські козаки на могилі козака Мамая с. Цибулево

Дмитрівською сотнею керував у той пам'ятний день сотник Володимир Жуган. Він власноруч виготовив напис на хресті, з якого дізнаються подорожні, що сей хрест встановлено й освячено (отцем Василієм із церкви Св. Сергія Радонезького м.Знам'янки) козаками Окремого Чорноліського полку імені Козака Мамая до 240-річчя заснування тут станиці Рудої Бугського козацького війська. А виготовили хрест за замовленням козацької старшини на нижньому складі Богданівського лісництва, за що козаки й місцеві громади складають керівництву й майстрам щиру подяку. Богданівських козаків наразі очолював писар В. Ковальчук, а Чорноліських – В. Криловецький. Ще така цікава обставина: три дні забезпечував власним транспортом і працював з козаками, як-то кажуть, з доброї волі козацький побратим Олександр Остроушко.

На цю святкову подію прибули гості: Дмитрівський сільський голова Наталя Стиркуль, керівництво й козаки Кіровоградських обласних організацій «Центральний Козацький Округ», «Козаки Інгулу» тощо. До речі, для козацького музею від імені Чорноліського козацтва було вручено спис, виготовлений за козацьким зразком хорунжим В. Нагорним. У цей день до козацьких лав прийняли підростаючу молодь.

…Коли розбруньковується Чорний ліс, до Холодного Яру ідуть і йдуть тисячі людей, покликані серцем і магією історичних дзвонів Мотриного монастиря. Це дзвони пам'яті. Вперше за всю історію незалежності України вшанування героїв української революції піднесено на державний рівень. Героїчні й трагічні сторінки холодноярської епопеї 20-х років минулого століття завдяки жертовності і звитяги гайдамаків-холодноярців під проводом отаманів Чучупака, Залізняка, Блакитного, Хмари й інших героїв навічно вписано в історію національно-визвольних змагань українців. «Вони зародилися з Заповіту Шевченка, з боротьби крутянців, героїв Базару, козаків Гайдамацького краю...» Віддаючи шану своїм козакам-побратимам, знам'янці приїздять до інших істиричних місць України, де проводять посвяту в козаки усіх бажаючих.

Лункі литаври закликають до пам'ятника Максиму Залізняку у селі Медведівці. Велелюддя. Короткі, влучні виступи, чеканні слова. Дізнаємося, що Чигиринщина активно підтримує ідею вшанування пам'яті борців за українську свободу. До широкого кола дій залучено в першу чергу вчителів, у бібліотечних закладах демонструють виставки літературних творів відповідної тематики та інше. Райдержадміністрація із усіх пріоритетів виокремлює виховання дітей краю на кращих традиціях українського героїзму та патріотизму. Адже молодь повинна пишатися минувшиною своєї Малої Батьківщини, тому має знати правду про кожен клаптик рідної землі, героїчної історії, сповненої духом козацької Вольниці.

Фото. На Богдановій горі. Чигирин 2009 р.

Хвилина мовчання, покладання квітів (вшанування пам'яті М.Залізняка і його козацтва), до пам'ятника холодноярцям у центрі села Мельників, які поклали голови за вільну Україну, на хуторі Трисельці, на місці останнього бою братів Чучупаків, - громадська і церковна панахида на могилі Головного отамана Холодного Яру - В. Чучупака та його закатованих братів. .

Меморіальні заходи продовжуються біля Гайдамацького ставу. Президент Історичного клубу «Холодний Яр», відомий письменник, дослідник повстанського руху, який підняв глибинний пласт героїчної української історії розповідає: «Біля цього ставу не в такі вже й давні часи священики нашої Православної церкви освячували козацьку зброю для боротьби з супостатом. Юрій Горліс-Горський писав, що ця зброя скрізь на базарах мала тоді ціну вдвічі більшу, її не хотіли продавати-розлучатися з нею, наскільки вона ставала святинею. І ми з нашими ієрархами Української Православної Церкви Київського Патріархату торік започаткували - відновили цю традицію».

Владика Серафим виголошує проповідь: «Наш народ споконвіку був козацьким. Кожен полк мав свій розбірний дерев'яний храм. Освячували зброю не для того, щоб загарбувати чужі землі. Козаки знали, що Київська Русь - наша Батьківщина. Ніколи Україна ні в кого не завойовувала-жодного клаптика землі. Вона лише захищалася і навіть втрачала свої землі, які споконвіку належали Київській Русі. Я закликаю вас: ні в якому разі цю освячену зброю не вживати ні для

загарбання, ні для настрашки, ні для помсти... Тільки для захисту Батьківщини, своєї родини, для власного захисту».

В уклінній молитві освячують козацьку зброю Владики Серафим й Іоанн. Відомий український кобзар Василь Литвин зворушує своїм щемним співом: «Українці - ми ж таки родина. І земля в нас рідна і єдина. Гей лунає клич до всього роду: об'єднаймо міць свого народу»

На берегах Гайдамацького Ставу було дообрано посвяту до козацьких лав - знам'янчан: А.Голікова, С.Шульгу, Є. Олефіренка, В.Горієнка, П.Швайця, О.Шуліку та інших. Отаман окремого Чорноліського полку імені козака Мамая «Центрального Козацького Округу», полковник Віктор Мазуренко вітає нових козаків та відзначає полковими знаками тих, хто вже їх заслужив: Володя Дубок, Віктор Нагорний, Олег Стельмах, Павло Гордієнко та інші. Отаман наголошує, що у Українському козацтві може бути людина, в якої є гени козака. Щороку до козацтва прибуває молодь, щоб набратися духу, сили землі, звідки ще з 15 ст. починався національно-визвольний рух. На Знам'янську землю своїх прадідів прибувають українці з діаспори - з сусідньої Польщі. Вони недавно дізналися про славних вояків полковника Петра Дяченка, що називали себе «чорними запорожцями», тому хочуть реалізувати козацьку ідею і відновити однострій чорнокозачників.

Олександр Стець - із Перемишля говорить: «Ми любимо Україну, я би сказав, не як батько сина, а як матір - сина, тобто беззастережно: Чим би ця дитина не прогрішилася, мати завжди буде їй вибачати». Це, можливо, занадто пафосно сказано, але в козаків така любов є: романтичний підхід, романтичне бачення і беззастережна любов до Батьківщини. Це допомагало козакам зберегти себе й зберегти рідну українську мову. Було непросто серед чужомовного моря досконало говорити рідною мовою. А українська земля – особлива, значить не тільки люди, але й мова - особлива.

Береги Гайдамацького ставу обсадили в той день молодими саджанцями калини, піснею «Червона калина» звеселився ліс, яку співало все товариство, що перебувало тут. У знам'янській, козацькій делегації цього року, крім козаків, були депутати місцевих рад, вчителі різних закладів, учнівська молодь, представники політичних партій, об'єднань, громад, засобів масової інформації, окремі родини – батьки й діти...

Слід зазначити, що козаки окремого Чорноліського полку ім. козака Мамая активно приймають участь і у Кіровоградських заходах.

На **фото.** Козаки Чорноліського та Долинського куренів. Кіровоград 2009 р.

Цибулівські козацькі коріння

Найстаріше село Знам'янського району, Цибулеве, засноване в 1740 році полковником Миргородського полку В.П.Конністом, батьком відомого поста В.В.Копніста. Назва села походить від прізвища першого поселенця слободи козака Цибулі, або першого володаря села дворянина Єрмолая Васильовича Цибулька.

Населення села швидко росло. Сюди переселилися жителі Миргородського полку. В 1743 році в селі збудували дерев'яну Покровську церкву, тоді і був заснований хутір Цибулівський, в якому в 1747 році налічувалось 80 дворів, в яких проживало 233 жителі.

В селі Цибулевому в 1747 р. існувало 120 козацьких та 160 селянських дворів, в яких проживало 844 жителі.

Село Цибулеве відіграло велику роль в заселенні Задніпров'я. Козак Д.Звенигородський в 1743 році заснував поселення Архангельськ. Тако ж Д.Звенигородський сприяв поселенню жителів в Дмитрівці, Стецівці, Макарисі та інших селах. Житель села Іван Лелека заснував нову слободу поблизу Єлисаветграду — Лелеківку, про що ми писали раніше. Жителі села Йосип і Роман Слошини та Гончар заснували с. Христофорівку по імені сербського капітана Христе Тернина. В.Л.Копніст заснував в 1741 році хутір Чутівку.

В 1744 році на території сучасного району існували три великі села: Цибулеве і Уховка, засноване в 1742 році, в якому налічувалося в 1747 р. 138 дворів і проживало 414 жителів та Нестерівка, засноване в 1743 р., в якому в 1753 році збудовано шанець «Вершац». Поблизу Цибулевого розкинувся хутір, що належав О.Г.Розумовському.

В 1748 році створено Цибулівську сотню Миргородського полку, одну з найбільших на Україні. Землі сотні на сході розпочиналися біля сіл Дмитрівки та Суботців, а на заході, вони доходили до м. Архангельська на річці Синюсі. В двох верстах від Цибулевого, на правому березі річки Інгулець, існувало з 1760 року село Чорноліска, яке зі своїм приходом підносилось до села Цибулеве. Неподалік від села Чорноліска розташувалося село Чутівка. В трьох верстах від нього по течії річки існувало село Веселий Кут, яке засноване в 1772 році.

В 1751 році городовим атаманом села Цибулевого був Кошовенко, сотенним писарем Семен Решетченко. В 40-50 роках 18 ст. мешканці населених пунктів Цибулівської сотні брали безпосередню участь в гайдамацькому русі, переховували поранених, допомагали харчами.

Оспівуючи гайдамацький рух і його ватажків. Марко Кропивницький у повісті «Останні арки» описав місцевість, де збиралися гайдамаки, куди стікалась козацька голота: «Величезні лісові урочища розмежовані, або вузькими просіками, або чорними кряжами, або річками, мали різні назви Мотронин ліс, Жаботинський, Круглий, Цибульський, Найдин, Гончарний, Лебединськии та власне кажучи, всі вони зливалися у населений лісовий край. Серед цих диких хащів, де привільно жилося хижим звірам, куди важко було пробратися грабіжникові і розбійникові, тулилися монастирі і вабили в свої міцні стіни під захист хреста знедолених і скривджених - руський люд».

Фото. Козацьке свято в сучасному Чорному лісі. 2010 р.

Ця природа існувала лише до 1750 року, далі гуляла сокира по лісах. Йшло інтенсивне заселення краю. Його заселювали втікачі з різних губерній, зокрема Подільської, Київської, Полтавської.

Ненаситні гнобителі з'являлися на нових місцях, де мешкали свободолюбиві втікачі. В 40 роках 18 століття у Цибулівській, Власівській. Омельницькій, Потоцьких сотнях полковнику Копністу належало понад 30 сіл, який ввів непомірне оподаткування поселенців.

Поселенці цих країв чинили опір утискам як з боку російських, так і польських гнобителів, кликали до боротьби. Село стає одним із центрів гайдамацького руху. Сюди, у Чорний або Гайдамацький ліс, проникнуті рухом козацтва, стікалися втікачі, голота, селяни, козаки для боротьби з гнобителями.

Починаючи з 1737 року, розпочав свої дії гайдамацький загін Гната Голого, який у Чорному лісі заклав козацький кіш. Особливо посилюється рух під час повстання 1750 року на Правобережній Україні. Вже 8 травня 1750 року біля села Топконівка, (Местерівка) Цибулівської сотні відбувся бій гайдамацького загону з каральною командою. А 11 червня 1750 року в Чутівському лісі відбувся бій гайдамацького загону з драгунськими і козачими каральними загонами. 13 липня 1750 року в селі Чута відбувся бій гайдамацького, загону чисельністю 150 чоловік з польською каральною командою. Настав 1751 рік, с. Дмитрівка гайдамаки Криловської сотні ведуть бій з драгунською командою.

Серпень 1751 року Чорний Ташлик де була Цибулівська сотня, відбувся бій гайдамацького загону чисельністю 60 чоловік з військами Компаніївського полку.

Жовтень 1751 рік Чорний Ташлик, (Цибулівська сотня), знову бій гайдамацького загону чисельністю 150 чоловік з каральною командою драгунів і козаками.

Містечко Цибулів, 1751 рік. Наступ гайдамацького загону на замки шляхтичів та орендаторів. Протягом 1750-1752 років царські каральні загони мали до 10 збройних сутичок з гайдамаками. В боях відзначились гайдамацькі ватажки В.Мележко, М.Мамай, Вас. Саранський та Прокіп Савранський.

В 1753 році в селі збудовано Цибулівський шанець — військову земляну фортецю з однією гарматою. В 1757 році у селі проживало 142 жителі, а в 1761 році — 368 жителів. Протягом 1752-1753 років з Цибулівської сотні втекло на правобережну Україну 113 родин козаків і поселенців.

В шести верстах від села Цибулевого у 1753 році архімандрит Сафроній заснував на правому березі річки Інгулець біля с Ульянвіки, Сласо-Преображенський монастир, який згодом в 1764 р. ліквідували. Шість монахів цього монастиря володіли Чорним лісом. Церква монастиря перетворилася на приходську, а с. Ульянівка стало станицею Бугських козаків, яке у 1829 р. було знищене. Слобода Ухівка в 1825 році переведена в Алешковський повіт.

З 1752 по 1764 рік село Цибулеве належало до Нової Сербії. В

селі була розташована 15 рота гусарського полку генерала Івана Хорвата. Між жителями села сербами виникали конфлікти і тому цибулівці бажали переселитися на нові землі. В лютому 1754 року генерал Глебов начальник фортеці святої Єлизавети, доніс в Сенат, що частина населення Цибулівської сотні, яка ввійшла до Нової Сербії, шукає нові місця для поселення і просить дозволу на переселення. В 1754 році 222 сім'ї переселилися із Цибулевою. Жителів Цибулівської сотні переселено на територію Новослобідського козацького полку, який перейменовано на Єлисаветградський пікінерський полк, на нових землях цибулівці заснували нові поселення.

Козак З.Кошовенко став сотником слободи Грузької, Ф. Война — ташлицьким сотником. Цибулівець С.Сич заснував нову слобоДУ - Плетений Ташлик. В зв'язку із створенням Нової Сербії цибулівська сотня, як адміністративна одиниця, перестала існувати. В серпні 1755 року на хутір поручика Михайлова під містечком Цибулеве 15 рота гусарського полку Хорвата із Нової Сербії зробила напад на гайдамацький загін чисельністю 15 чоловік.

Навесні 1768 року в районі сіл Цибулеве і Цвітне почали гуртуватися повстанці. У загонах гайдамацького ватажка С.Неживого були жителі фортеці святої Єлизавети. В Чорному лісі Максим Залізняк оголосив війну своїм гнобителям. В загонах М.Залізняка, Н.Саржина, В.Щербини, К. Крутя перебували жителі Цибулевого та навколишніх сіл. Царський уряд жорстоко розправився із повстанцями. Гусари аж до 1770 року обшукували Чорний ліс і виловлювали гайдамаків.

У січні 1769 року кримські татари на чолі з ханом Гіреєм напали на Єлисаветградську провінцію, завдали краю великої шкоди. Цибулівський шанець — військова земельна фортеця з однією гарматою, яку козаки називали градом, під командуванням коменданта майора Максимова вів бої з ворогом — кримськими татарами.

У зв'язку з епідемією чуми на Правобережній Україні в Єлисаветградську провінцію, у село Цибулеве у серпні 1784 р. приїхав, основоположник вітчизняної епідеміології академік Данило Самойлович. Прибув він у село разом з повітовим лікарем Я.Н.Малаусом та начальником Єлисаветградської медично-хірургічної школи штаб-лікарем Н.Шараєм.

Уховське селянське товариство продало будинок архімандрита чорноліських монахів в 1803 році поміщику К.Харитонову. В 1819 році у військове управління були передані селяни адміралтейського відомства Знам'янки, Богданівни, Цибулевого, Веселого Кута. Жителі села Цибулевого в лісі заготовляли будівельні матеріали для будівництва різних військових поселень.

Тричі у 19 ст. у селі виникали епідемії холери:

перший спалах епідемії виник у 1830-1831 роках;

другий — в 1848 році і

третій, останній спалах епідемії, виник в 1851 році.

У 40-50 роках селяни Цибулевого займалися хліборобством, тваринництвом. В селі розвивалася деревообробна промисловість: майстри виготовляли різні будівельні матеріали для будинків, виготовляли вози, гарби, колеса, розвивалось бондарство, відра, цебри, діжки.

27 грудня 1857 р. в селі виникло селянське заворушення. Селяни виступили проти місцевої влади і поміщиків. Поселенці с. Цибулевого подали скаргу начальнику Південних поселень на свавілля адміністрації.

Щотижня в с. Цибулевому відбувалися ярмарки. В селі жили і працювали торговці бакалійних та інших товарів.

Село Цибулеве в 1859 році налічувало 661 двір, в яких проживало 3982 жителі. Залізницю Знам'янка-Фастів із станцією Цибулеве було збудовано в 1876 році. По ній в цьому році розпочався рух вантажних пасажирських поїздів. За даними лікаря А.В.Лисенка станція Цибулів в 1892 році «врізалася» у Чорний ліс.

Цибулівська земська школа була відкрита в 1871році. В ній навчалося 65 учнів, першим учителем, був поселянин Волков. У 80-х роках XIX століття в селі при двох церквах відкрито 2-ві церковно-приходські школи.

В 1886 році а селі налічувалося 967 дворів, у яких проживало 4977 жителів. В 1890 році в селі відбувалися ярмарки Олександрійської земської управи, а в 1896 році відкрили спочатку лікарську дільницю, а потім лікарню на 15 ліжок в селі Єлисаветградці, де працював лікар та два фельдшери з обслуговування якої входило село Цибулеве.

Село росло і в 1896 році в Цибулевому, з хуторами Цибулевим та Орловським, налічувалось 1100 дворів, в яких проживало 6129 чол., працювало 2 православні церкви, школа міністерства народної освіти, хлібний засік, 3 корчми, земська поштова станція тощо.

В тогочасному с. Цибулеве, багато уваги приділялося освіті і вихованню молодді. Цибулівська церковно приходська школа при Миколаївській церкві була відкрита 1 жовтня 1885 року, в школі навчались 60 учнів, завідував школою священик Анект Криницький, учителем хрещення був Амвросій Остроушко, учителем співів Сава Бочковий. Цибулівська церковно приходська школа при Покровській церкві була відкрита 14 жовтня 1887 року в школі навчався 41 учень із сіл Цибулеве і Чутівка. Завідував школою священик Микола Підгорськии. Вчителем хрещення був Археїн Центович. В школах вивчали Закон Божий, читаний писання, арифметику, співи, рукоділля тощо.

7 листопада 1917 р. у царській Росії відбулася Жовтнева революція. В березні 1918 р. у с. Цибулевому було встановлене радянську

владу.

В травні 1919 року Єлисаветградський жовтневий з'їзд Рад звернувся до селян сіл Цибулевого, Єлисаветградки, Аджарки, Покровського, до всіх з закликом виступити на боротьбу із бандами Григор'єва. Жителі села поділилися навпіл, одні були з «повстанцями» Григор'єва, інші, хто побідніше – воювали проти. В серпні 1919 р. цибулівський загін селян допоміг в селі Суботцях розгромити денікінський загін.

В травні 1920 року через село на захід пройшли дивізії Першої кінної армії, які допомогли місцевій владі в розгромі різних банд.

В жовтні 1920 року, на станцію Цибулеве прибув агітпоїзд «Жовтнева революція». В село прибули М.І.Калінін, М.О. Семашко, А.В.Луначарськии, С.М.Будьонний, К.Є.Ворошилов. Того ж дня М.І. Калінін, С.М.Будьонний, К.Є. Ворошилов відвідали село Веселий Кут.

Закінчилася громадянська війна, селяни ділили землю, ставали на шлях колективної праці. У 1923 році Цибулівські селяни об'єднались у товариства спільного обробітку землі: «Нова громада», «Хлібороб», «Червоний шлях», «Перше Травня», «Червона Зірка». У 1924-1925 роках Цибулівський район Олександрійського повіту отримав 4 трактори «Фордзон»

Село Цибулеве до 1925 року належало до Олександрійського повіту Кременчуцької губернії, а з 1926 року - до Єлисаветградського округу, з 1930 по 1958 рік - до Єлисаветградського району, з 1959 р. село увійшло до Знам'янського району.

В 1932-1933 р. в селі панував голод, це був страшний період. Люди наче собаки були готові за кусок хліба перегризти один – одного.

Війна 1941-45 р. для жителів села розпочалася зненацька. Понад 520 жителів села пішли на фронти Великої Вітчизняної війни. 5 серпня 1941 року село Цибулеве було окуповане загарбниками. Подальшу історію с.Цибулеве ви уже можете розповісти самі.

До сучасних козаків і до Знам'янської землі ми ще повернемося в четвертому розділі книги. Де любов до рідного краю, наповнена благодаттю і силою, духом гордості за свій власний народ.

Героїчна Бережинка

Чудові люди проживають в с. Бережинка, Кіровоградського району. Територія сільської ради займає площу 4832,2 га., в тому числі ріллі 3557,57 га. У 2009-2011 роках головою с\р був Ковальов П. С., а секретарем – Корнета Г. В. Чисельність населення на 01.01.2008 р. була 2264 чол., в тому числі по населених пунктах : с.Бережинка – 2191 чол. с. Макове – 59 чол., с. Верхівці -14 чоловік. Центр сільської ради – є село Бережинка, розташована в долині річки

Писарівка, притоки Інгулу, відстань до Кіровограда - 5 км, через село проходить автошлях Кіровоград - Кривий Ріг.

В середині XYIII ст. в цій місцевості були розташовані зимівники Інгульської паланки, вони зазначені на карті, складеній у 1751 році інженер-полковником де Боскетом. Один з перших поселенців був козацький писар Деряба, тому долина називалася Писарівською, а річка Писарівкою. Згодом виросла і свобода під такою назвою, яку в народі прозвали «Козацька Писарівна». Згодом тут поставили пост поручика Берижинського, як ці землі потім перейшли до цього поручика, у нас немає інформації. На місті сучасного Кіровограда, стояло маленьке козацьке поселення – слобода, з якого люди ходили навпростець до «Козацької Писарівки», та ще й жартували: «П'ять верст для доброго козака – це не відстань».

Після спорудження фортеці св. Єлизавети в навколишніх слободах було розміщені сторожові пости для охорони поселень від набігів татар. 28 квітня 1771 року поручиком Донецького пікінерського полку Анисимовим складено купчу на придбання у поручика Бережинського, який очолював пост у Писарівці, 860 десятин землі з 37 дворами, двома вітряками, левадою, фруктовим садом і посівами хлібів. Одночасно Анисимов одержав дозвіл на будівництва водяного млина і заснування слободи біля шляху, що вів до фортеці св. Єлизавети.

Між жителями свободи, вільними козаками і сторожовими командами часто відбувалися сутички. Дуже часто Писарівські козаки отримували верх над сторожовими командами. Так у рапорті капітана Хоткевича від 18.08.1774 року, начальнику єлисаветградського гарнізону повідомлялося, що запорізькі козаки Писарівки, розігнали сторожовий пост поручика Бережинського і поставили свою залогу.

У нас є інформація, що під час генерального межування 1798-1800 років на території сучасного села Бережинка були розташовані населені пункти Писарівка і Білоглине, яким у цей період володів підполковник Анисимов. Входили вони до складу Покровської волості Олександрійського повіту Херсонської губернії. Згодом два села злилися в одне - Бережинку. В 1835 році сюди було переведено частину селян-кріпаків з Чернігівської та Орловської губернії.

Кріпаки працювали на поміщика 4-5 днів на тиждень. Їх продавали, обмінювали на речі, судили, засилали на каторги і віддавали в солдати. Середня тривалість життя селян того часу не перевищувала 40 р. Найпоширенішою формою протесту кріпаків проти гноблення на той час були втечі від поміщиків. За 10-ю ревізією 1857 року видно, що з 90 кріпаків поміщика Шпірау 1849- 1855 рр. втекло 29, (третя частина)

Після реформи 1861 року за уставною грамотою лише 50 ревізьких душ одержали по 3 десятини землі, а 22 двори залишилися без наділів. До 1870 року за кожен наділ виконували повинності, відро-

біткову (панщину) - до 70 людино-днів на рік і грошовий оброк - 10 крб сріблом.

З розвитком капіталізму поглиблюється класове розшарування у с. Бережинка. Так на 1886 рік з 65 селянських господарств 53 були бідняцькими. Більшість з них мали 2-4 десятини землі, 10 дворів володіли 6-11, а два двори - 139 десятинами разом. Такий стан, як малоземелля, безземелля, низькі врожаї, періодичні недороди, висока орендна плата (6 грн. 30 коп за десятину) і посилення поміщицько - куркульської експлуатації призводили до дальшого погіршення життя селян, загострення класових суперечностей. Селяни розорювалися і знову потрапляли в кабалу до поміщиків. На початку 1890-х років, у с. Бережинка 1223 десятини землі були власністю двох поміщиків, а селянам належало тільки 322,8 десятин.

Під впливом соціал - демократичної агітації зростала політична свідомість і організованість селян. Яскравим прикладом цього є життя і революційна спрямованність В.Н. Боженка. Народився він у Бережинці 1871 року. Хлопцеві було всього 12 років, як померли його батьки, разом з старшим братом Семеном, Василь змушений був утримувати сімю. В 1903 році він наймається теслярем в економії княгині Урусової у сусідньому селі Високі Байраки. Під його впливом батраки покинули роботу. Для розправи над «бунтівниками» княгиня викликала жандармів. У 1904 році рятуючись від переслідування В.Боженко переїхав до Одеси. Повернувшись у 1906 році в рідне село, він не припиняв революційної роботи, закликаючи односельців до боротьби з царським самодержавством.

Після столипінської реформи багатії за безцінь скуповували землі збіднілих селян. У 1907 році з 153-х селянських дворів Бережинки та прилеглих до неї хуторів майже третина була безземельна. Розорені селяни шукали заробітки на заводах і фабриках Єлисаветграда, виїжджали в Сибір. У 1907 року община вирядила своїх уповноважених В.Н.Боженка та І.В. Савченка в Тобольську губернію, щоб довідатись про далекі землі й умови переселення.

Тяжка праця, злидні, відсутність медичного обслуговування були причиною високої смертності на селі, яка в окремі роки перевищувала приріст населення. Так у 1898 році в Бережинці та навколишніх селах народилося 198 чоловік, а померло 205. Багато дітей гинуло від кору, коклюшу, віспи, дифтериту, сибірки та інших інфекційних хвороб.

З початком імперіалістичної війни 54 жителі села були призвані в армію, їх сім'ї обсіли неймовірні злидні. До того ж 31 серпня 1914 року під час великої пожежі згоріли 52 двори. Близько 200 чоловік не мали притулку. В приговорі сільської сходи записано: «Селяни залишилися без жител. Худоба під відкритим небом. Сім'ї - без куска хліба. Надходить зима, крайнє лихо. Допомоги нема чекати від кого». Наростало

невдоволення селян існуючим ладом.

Дізнавшись про повалення самодержавства, Бережанські селяни чекали припинення ненависної війни, вимагали миру і землі. Під впливом більшовицької агітації селяни почали активніше виступати проти політики Тимчасового уряду . В кінці серпня 1917 року вони відмовилися виконувати розпорядження повітових властей про поставки худоби для потреб фронту. 12 жовтня 1917 р. сільська схода прийняла рішення про конфіскацію у поміщиків Костецької випасів для худоби .

Велика Жовтнева соціалістична революція докорінно змінила долю бережинців. Наприкінці січня 1918 року сільська біднота, спираючись на підтримку єлисаветградських робітників, встановила в Бережинці Радянську владу. Але в березні 1918 р. Бережинку захопили австро - німецькі окупанти, які відновили буржуазно-поміщицькі порядки. Проте значна частина населення саботувала розпорядження окупаційних властей і їх буржуазно - націоналістичних прихвоснів.

Фото. Підростаюче покоління козаків с. Бережинки. 2009 р.

Полум'яним борцем за Радянську владу, видатним полководцем - самородком в роки громадянської війни став колишній батрак В.Н. Боженко. У 1915-1917 рр. він - один з керівників профспілкового руху в Києві, член Київської Ради робітничих депутатів. Під час Київського січневого збройного повстання 1918 року на чолі червоногвардійського загону брав участь у боях проти Центральної ради, а навесні того ж року - проти австро-німецьких окупантів. У вересні 1918 р. більшовики України на базі партизанських загонів , що вийшли в нейтральну зону, почали формувати дві партизанські дивізії для боротьби

проти австро- німецьких окупантів.

В.Боженка призначено командиром Таращанського полку Першої Української радянської дивізії. Згодом полк було реорганізовано в Таращанські бригаду 44-ї піхотної дивізії на чолі з М.Щорсом. У боях проти кайзерівських військ, гетьманців, петлюрівців і білогвардійців таращанців під командуванням В.Н. Боженка здобули ряд визначних перемог.

Після відходу австро-німецьких окупантів у село вступили петлюрівці. На початку січня 1919 року їх було вигнано. 7 січня на загальних зборах жителів села обрано Раду на чолі з З.П. Кривенком. У серпні 1919 року село захопили денікінці. Вони зігнали бережинців на сходку щоб призначити старосту. Ніхто не хотів взяти на себе ці обов'язки. Селяни допомагали партизанам, що діяли в цьому районі. У січні 1920 року, напередодні відступу білогвардійців з Єлисаветграда, в село ввірвалися денікінський кавалерійський загін з 200 чоловік і почав відбирати в селян коней, фураж, підводи. За вчинений опір багатьох бережинців побили різками, а селянина М.Гуйвана зарубали

В період 1925-30 років на території села проходить колективізація і утворилися перші колгоспи.

З початком Великої Вітчизняної війни багато жителів Бережинки пішли на фронти. А 5 серпня 1941 року німецько - фашистські війська захопили Бережинку. В перші дні гітлерівці розстріляли комуніста І.Є. Чайку, колгоспного активіста М.І. Римаренка, понад 50 юнаків і дівчат було насильно відправлено на каторги до Німеччини. Окупанти грабували населення, знищували громадські будівлі, майно, реманент. Жителі Бережинки саботували фашистський «новий порядок». Багато з них допомагали партизанам загону ім. Ворошилова здійснювати диверсії проти ворога

Близько 150 бережинців зі зброєю в руках захищали Вітчизну на фронтах Великої Вітчизняної війни, до ста учасників нагороджено орденами і медалями. Орденів Червоного Прапора, Червоної Зірки то що удостоєно М.Малюту, А.Маслова, В.Пащенка. Влітку 1941 р. під час оборони Кіровограда виняткову хоробрість і відвагу виявила уродженка села медсестра Т.П. Цуканова - Аксьонкіна, вона відзначена орденом Червоного Прапора. В боях на Ізюмсько-Барвінкінському напрямку відважна жінка загинула. Одна із вулиць Кіровограда названа її ім'ям.

7 січня 1944 року частини 297 - ї стрілецької дивізії у взаємодії із 50-ю і 303-ю стрілецькими дивізіями 2-го Українського фронту визволили Бережинку від німецько-фашистських загарбників. У надзвичайно складних умовах жителі села почали ліквідовувати наслідки гітлерівської окупації. Фашисти зруйнували приміщення школи, медпункту, клубу, бібліотеки. З 49 колгоспних будівель, 35 були повністю знищен-

ні. Не вистачало робочих рук, тяглової сили, насіння. Основний тягар відродження господарства ліг на плечі жінок, підлітків і людей похилого віку.

З часом почали працювати бібліотека, фельдшерсько – акушерський пункт. Всі діти шкільного віку пішли навчатися до школи. У 1951 р. колективні господарства артілі Бережинської сільради - «3 -й вирішальний», «ім.. Леніна», «ім.. Сталіна», «Червоний хлібороб» і «Червона зірка» обєдналися в одне – «ім. Ворошилова». А «ім.. Тимошенка» і «Комінтерн» - у колгосп «ім. Тимошенка». 1958 р. ці два господарства злилися в одне – «ім. С Юлієва», (з 1961 року - «Заповіт Леніна»).

(Фото. Герб села Бережинки).

Згодом колгосп «Заповіт Леніна» стає великим високомеханізованим господарством. Тут 29 тракторів, 16 комбайнів, 20 вантажних автомашини, тощо. На полях, в майстернях і на фермах працюють понад 70 механізаторів. Близько 60 трудівників села Бережинки нагородженні медаллю «За доблесну працю». Новими трудовими успіхами ознаменували колгоспники перший рік девятої п'ятирічки. За високі показники у хліборобстві 1971 року колгоспу присвоєно звання господарства високої культури землеробства. Колгосп «Заповіт Леніна» перейменовують в «ім. Леніна». Наступають роки незалежності України і знову переіменування. На сьогоднішній день в СВК «Нива» налічується понад 2752 га землі - це 525 паїв жителів села. На території сільської ради розташовані фермерські господарства «Рось» та «Надія» які спеціалізуються на виробництві зернових культур.

За післявоєнні роки в Бережинці споруджено 815 будинків загальною площею понад 52 тис. кв. метрів, приміщення будинку культури на 350 місць, сільська бібліотека, лікарська амбулаторія з денним стаціонаром на 4 ліжка в якій працюють 2 лікаря, фельдшер та 2 медичні сестри .

В Бережинській загальноосвітній школі I-III ступенів працює 35 вчителів з вищою освітою, які навчають 211 дітей, в дитячому дошкільному закладі виховується 55 дошкільнят.

У вокальному, театральному, ляльковому, танцювальному, художнє читання, естрадний спів у гуртках при будинку культури беруть участь понад 96 чоловік. Драматичному та вокальному гурткам присвоєно звання народний. При будинку культури є бібліотека з читальним залом що обслуговує понад 900 читачів, книжковий фонд бібліотеки - понад 10 тис. томів. В бібліотеці відкрито музей , експозиції

якого знайомить відвідувачів з минулим і сьогоденням села.

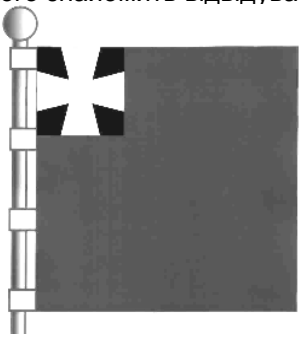

(**фото.** Прапор с. Бережинки.)

Ще у 1950 році створено радгосп «Бережинський», який спеціалізується на вирощуванні саджанців фруктових і декоративних дерев для багатьох районів області. У теплицях вирощують рідкісні сорти троянд з допомогою першої на Україні автономної туманоутворюючої установки. У господарстві зайнято понад 50 робітників.

У парку с. Бережинки височить пам'ятник В.Н. Боженку, радянським воїнам - визволителям Бережинки від гітлерівської окупації і обеліски Слави землякам, які загинули в боротьбі з фашизмом. Учні Бережинської ЗОШ доглядають за пам'ятниками. Тут відбуваються святкові мітинги, урочисті збори. Ось такими простими слова, ми змалювали: тогочасні козацькі, лихі воєнні та сучасні трудові будні славних людей Бережинської сільської ради. Де кількість працюючих на підприємствах, установах, організаціях усіх форм власності та господарювання 1198 осіб, а кількість пенсіонерів 471 осіб, і кожний п’ятий із них носить горде ім’я українського козака. Честь і слава вам, Бережинські козаки!

Фото. Бережинські козаки. Зв'язок поколінь. Кіровоград 2009 р.

Як життя – Глодоси?

Скільки часу стоїть с. Глодоси, стільки й різних переказів, байок і справжніх оповідань про мешканців цього мальовничого села. А скільки Глодоських козаків поклали свої голови, добуваючи волю майбутнім нащадкам. На заклик царів до «дикого поля», як мухи на мед, кинулися переселенці - болгари, арнаути, гуцули, молдавани, австрійські євреї. Прибували сюди селяни з Київської, Полтавської губерній, яких за наказом Потьомкіна висилали в степи, аби замилити очі Катерині ІІ про заселення козацького степу. Так виникли пріснопам'ятні «потьомкінські села».

Услід за царським указом ринули на Україну, в Глодоський край й німці, їм відводили найкращі найродючіші землі. З терміном часу, ці люди й склали місцевий контингент. Відомий царський «самодур» Аракчеев пізніше також вніс свою частку, коли формував на півдні військові поселення.

Згідно з гіпотезою відомого вченого Б.А.Рибакова річка Чорний Ташлик (одна із головних у Новоукраїнському районі) у часи Скіфії називалась Ексампеєм, від чого й навколишня місцевість мала ту ж назву. Давньогрецький історик Геродот називав її також Священими Шляхами. За легендою, зафіксованою Геродотом, саме тут стояв велетенський казан царя Аріанта, відлитий у зв'язку зі своєрідним переписом населення Скіфії – всі підвладні йому скіфи мали принести по наконечнику стріли, з них був вилитий казан, який прославив велич і могутність краю та його володаря.

На казані у три ряди зображені: солярні (сонячні) знаки; скіфський орнамент, подібний до давньогрецької літери альфа (асоціація з ініціалом легендарного царя Аріанта); клини (підземний світ).

Сьогоднішна символіка: дві восьмипроменеві зірки (усталені елементи козацької символіки), які супроводжують казан у гербі, та сонячне коло у прапорі, нагадують про належність території району до Запорозької Січі.

Золота трикутна база символізує: знаходження на території району найвищої у Кіровоградській області точки – 267 метрів над рівнем моря; курган як характерну прикмету новоукраїнського степу, розташування території району на височині, звідки беруть початок кілька річок.

Поєднання жовтої (золотої) та синьої барв символіки співпадає з національними кольорами України, що опосередковано асоціюється з назвою району – Новоукраїнський.

Перша назва цього села була однойменна річці Сухий Ташлик, біля якої воно притулилося. Від старожилів Глодосів, зокрема й від діда Божора з старинного козацького роду, почуто багато переказів та легенд, чому ж саме село було названо Глодосами. За деякими з них, село дістало таку назву через навколишню болотисту місцевість, над якою літало багато ос. Переселенці з Молдавії з'єднали в одне слово молдавське «глод» (болото) і оси.

Інший переказ повідомляє, що в цій необжитій місцевості росли чагарники з терну та глоду. Коли навесні кущі цих рослин вкривалися буйним цвітом, то приваблювали своїм запахом диких бджіл і ос, яких було тут сила-силенна. А ще за одним виходить, що на нинішній території села жив козак Глод, який, як і безліч інших козаків, пасічникував, тобто збирав мед диких бджіл. Отже, за іменем козака та за родом його занять і стало називатися село Глодосами. Як відомо, такі розповіді, де ідуть поєднання старовини і місцевого фольклору - найживучіші. Вони обростають подробицями, вигадками, які тиражуються, ніби найсвятіша правда. У книзі колишнього мешканця села Фотія Мелешка «Три покоління» (де відтворено життя його малої батьківщини), село мало назву Болотяне. Це і є ніби ще одним підтердженням давніх переказів.

Самі жителі Глодосів вважають, що найцікавіший і правдоподібний варіант найменування села пов'язаний зі глодоським скарбом. Зазирнувши в ті давні часи, коли нашим краєм прокотилися хвилі готів, можна припустити, що західний світ залишив інформацію про закладені ще скитами багатства в численних курганах. Місцевість наша дістала назву «Голдост» (золото сходу). Слов'яни цю назву довго не терпіли та й перелаштували на свій лад - село спочатку було Голдостами, а з часом і Глодосами. Усе виявилося зрозумілим і простим, бо ж були там конкретні дії: переселенці, козаки і глід, і оси.

Золота лихоманка довго трусила місцевий люд, про що «Кіровоградська правда» писала не так давно. Згодом пошуки все таки матеріалізувалися у знахідці 9 червня 1961 року випускником Глодоської школи Володею Чухрієм історичного «глодоського скарбу».

Старожил дід Божор (з козаків молдаванів) пізніше розповідав, що його земляки у ті старі часи приїхали на волах, пригнали с собою невеликі отари овець, привезли деякі землеробські знаряддя: рало, соху, дерев'яний плуг, борони, деякі на залізних зубцях, інші на дубових і ясеневих. У рільництво ці перші поселенці не особливо вдарялися. Коли ж прибули в Глодоси задніпряни з Полтавщини, культура сільського господарства піднялася на вищий рівень: появилися залізні плуги, вози на залізних осях, замість волів у них були коні. Уже засівалися великі обшири житом, пшеницею, ячменем і вівсом. Лишки зернових йшли на продаж. Розвинувся місцевий ринок. Село не мало

ніякої промисловості, лише сільське господарство, яке велося без порад агрономів, хоча в земстві того часу був повітовим агрономом на прізвище Мікоян.

Після Кривавої неділі 9 січня 1905 р. в Глодосах виникає соціал - демократична організація, яка береться за зброю. До неї приєднуються близько 300 селян. Вони палять хліб, маєтки, страйкують, виступають проти сплати податків, збройні сутички з козаками, що кинулися втихомирювати бунтарів. Навіть Херсонський губернатор визнав, що селянський рух у Глодосах прийняв загрозливі розміри і оголосив у повіті військовий стан. Каральна експедиція жорстоко розправилася з непокірними, в'язниці були заповнені арештантами. Але це не зломило селян, боротьба продовжувалась.

Революція 1905-1907 років не принесла очікуваних результатів (цар дарував деякі «свободи»), але дії показали, що простий народ - це вже сила, який може себе захистити і вести боротьбу за покращення свого життя. Вона дала поштовх революції 1917-1920 рр.

У революції 1905-1907 рр. трудящі Глодос були найактивнішими та непримиренними до визискувачів. За розмахом участі трудящих мас і кількістю їх виступів проти поміщиків село стояло на першому місці в повіті.

Перша світова війна 1914-1918 р. погнали на фронт сотні молодих глодосян, аби проливали кров, віддавали життя за царя. Колишні фронтовики Харлампій Біжан, Василь Нестеренко та інші роз'яснювали царську політику в питаннях війни. Приходили до висновку, що навіть при перемозі Росії у війні, життя селян не поліпшиться.

Найяскравішу сторінку в історію села вписано у часи визвольних подій після лютнево-жовтневої революції. Звістка про повалення царя та створення Тимчасового уряду докотилася і до Глодосів. Мешканці повалили в селі бюст Олександра І (зі спогадів Никона Шуліки). Тут з'явилася велика кількість «революціонерів» різного відтінку, які намагалися довести свою правоту і часто з застосуванням сили.

Розгорілася боротьба українських націоналістів проти більшовиків котрі ворогували з усіма. Селяни поділилися на два табори. Один куток села підтримували більшовиків, інший - самостійників. У 1917 р. кронштадтський матрос глодосянин Іван Добровольський організував волосний більшовицький комітет, який був першим у повіті. Головою обрано Михайла Остапенка, членами Бориса Шварцбурга, Потапа Вовненка, Павла Зорю та Івана Трипольського. Пізніше було створено партизанський загін, який за спогадами його командира Митрофана Калька, у безвладдя захищав Глодоси від нападу Петлюри, Денікіна, Григор'єва, Косовського та інше. Спогади ж інших, зокрема націоналіста С. Масенка, малюють цих «глодоських захисників»

звичайними безідейними мародерами.

Глодоські вчителі були військово-козацькими провідниками самостійницького спрямування партизанської боротьби, яку вели впродовж багатьох років. Недавню цікаву розвідку про Нестеренка («Повстанець на ймення Орел») оприлюднив Василь Бондар.

Як виявилося, великою помилкою був процес розкуркулення, проведений більшовиками. Тоді назавжди знищено опору села – заможних селян. А ще більшовики своєю політикою призвели селян до страшного голодомору 1932-1933 років, який не оминув жодного двору. І хто знає, можливо, глодосьці жили б набагато краще, якби не проходили в країні такі експерименти.

Сьогоднішній стан цього волелюбного поселення Глодосів найкраще демонтрує динаміка чисельності люду впродовж різних років:

► - 1863 рік – проживало 5883 чоловік,
► - 1900 рік - проживало 10000,
► - 2005 рік - проживало 2885,
► - 2006 рік - проживало 2722,
► - 2007 рік - проживало 2343 осіб.

Як кажуть, коментарі зайві, нинішні Глодоси вимирають. І від вас, сьогоднішньої молоді цього прекрасного краю залежить майбутній велич тогочасних Глодос.

Пушкін у Єлисаветграді

Ви скажете який зв'язок між Єлисаветградом-козацтвом і Пушкіним? Відповідь – прямий, починаеш читати О.С.Пушкіна і знаходиш безліч таких зв'язків. Досі про це писалося мало, та й про перебування О.С.Пушкіна на Кіровоградщині ми знаємо небагато. Відомі маршрути поета під час заслання його на південь. Це поїздка у Кам'янку (тепер Черкаської області) в маєток Давидових на їхнє запрошення у 1820 - 1822 р. шляхом Кишинів - Дубосари – Балта - Ольвіополь - Лиса Гора -Піщаний Брід - Злинка - Новомиргород - Баландине – Тимошівка - Кам'янка. У 1821 році, відомий прихильник козацької доблесті, О.С.Пушкін відвідав свого друга М.Гнєдіча в селі Шпаковому Новомиргородського району на Єлисаветградщині. Повертаючись із заслання в 1824 році, Пушкін проїхав по шляху Одеса - Миколаїв - Компаніївка - Аджамка -Нова Прага -Олександрія -Павлиш - Кременчук. Ось що розповідає М.Білан, «Кіровоградська правда», 14 вересня 1991 р.

Перебуваючи в Кам'янці з нагоди 150 річчя від дня народження П.І.Чайковського, в очі «попалася» нова книжка письменника Григорія

Зленка «Берег Пушкіна», що вийшла з друку у видавництві «Маяк» (м. Одеса). В книзі письменник розповідає, що 29 травня 1824 року О.С.Пушкіна було послано на боротьбу із саранчою, про що поет розповідає у своєму вірші «Саранча».

Про поїздку поета на боротьбу із саранчою повідомляє й одеський щотижневик «По морю и суше» за 1895 рік. Там пишеться, що на Трійцю 1824 року 21 травня в маєтку Льва Леонтійовича Добровольського у с. Сасівці за 20 верст від Єлисаветграда святкували іменини Олени Леонтіївни Любочинської і в цьому випадку, як годиться, зібралось велике товариство. Приїзд невідомого чоловіка в той час у глухе село став цілою подією. Брат господаря Григорій Леонтійович підійшов до вікна і страшенно здивувався, коли в невідомому чиновнику впізнав Пушкіна. Всіх цікавило, що тепер пише Пушкін. «Євгенія Онєгіна», - відповів поет. На прохання гостей він прочитав уривок з цього твору, 3-річна дочка Льва Леонтійовича прочитала уривок із «Кавказького бранця». На прохання господарів він провів у с. Сасівці ще день. Коли Пушкін від'їздив, дами провели його з букетами і засипали квітами, а чоловіки поїхали його проводжати за околицю.

Це - спогади, записані Є.Ф.Кодєвою від О.Л.Любочинської і від М.А.Душенкевич, уроджених Добровольських. Вони помилились лише в даті приїзду Пушкіна. Олена Леонтіївна Любочинська-Добровольська народилася 21 травня, святкування її іменин влаштували в день Трійці, а це 25-го числа.

Лев Леонтійович Добровольський, рідний брат іменинниці О.Л.Любочинської - дійсно володів с.Сасівкою, родовим маєтком його предків. Він був верховодою дворянства Єлисаветградського повіту, членом Товариства сільського господарства Південної Росії. Другий брат Григорій Леонтійович постійно жив у Петербурзі. На літо приїздив в с. Сасівку на Єлисаветградщину і запросив поета в гості. 23 травня 1824 року О.С.Пушкін відправився поштовим трактом на Миколаїв, а потім на північ, на Єлисаветград, міняв коней дорогою і вже в першій половині тижня досяг с. Сасівки і затримався на 2 дні. Відсвяткувавши іменини своєї сестри О.Л.Любочинської, господар Лев Леонтійович Добровольський вирішив відсвяткувати іменини О.С.Пушкіна, який зізнався Льву Леонтійовичу, що йому 26 травня за старим стилем виповнилося 25 років. Оголошення господаря про іменини О.С.Пушкіна викликало у гостей радість, схвалення і ця подія була відзначена хлібом і сіллю в сімейному колі Добровольських. Відсвяткувавши в селі Сасівці свій день народження, О.С. Пушкін повертається назад до Одеси - до графа Воронцова.

Розділ третій

Військо. Фінанси. Релігія.

Початок формування народного війська

В історії та культурі кожного народу важливе місце займає військова культура. Історія вчить нас, що найвищий стан військового мистецтва завжди відповідав високій культурі і цивілізації народу; за яких лише і можливе необхідне для успішного ведення війни найвище напруження усіх духовних і матеріальних сил людей. Військові традиції, звичаї передаються з покоління у покоління, їм належить важливе місце у вихованні майбутніх громадян — патріотів своєї держави. Український народ, який віками стояв на межі Сходу і Заходу, захищав грудьми Європу від диких азійських орд, разом з тисячолітньою хліборобською культурою плекав і культуру військову, ідеальним образом якої став образ Лицаря-козака.

Княжа доба. Предки наші, слов'яни, ввійшли в історію як плем'я вояків-завойовників. Зі своєї прабатьківщини, із безмежних пущ східної Європи, вони порозходились на всі сторони, попромощували дороги серед нетрів, опанували великі ріки, ввірвалися у степи. Протягом століть поусували зі свого шляху чужі народи, пробилися до Чорного моря й дійшли до недоступних Карпат. Немов та нестримна повінь, вони йшли все вперед, займали все нові простори, відбивали напади азійських орд, колонізували дикі поля.

У змаганнях з іншими племенами вони перемагали своєю свіжою буйністю та стихійним розгоном. Але військова організація їх була не вироблена, зброя примітивна. Вони не знали солідарності й дисципліни, неохоче вступали у тривкі союзи. Під талановитими полководцями творили великі маси, здібні до одчайдушних походів і завзятої боротьби, дивували всіх своєю живучістю й невгамовною силою. Але так само скоро попадали в незгоду і братовбивчу війну, їх великі війська розбивалися на малі племена та слабосильні, недисципліновані ватаги. Слов'янські «вої» (прим. авт. воїни, або військо)— був військовий матеріал першої якості, але не було свідоме й дисциплінованого військо.

Історія нашого війська у княжу добу: це шлях від примітивних слов'янських «воїв» через варязьку школу і степові походи дійшли наші предки до світлих київських та західно-українських полків. Давайте разом розглянемо цей розвиток.

Слов'яни. Воєнна організація наших предків - слов'ян спиралася на роди й племена.

Рід — це була велика родина, що складалася з кількох десятків людей, посвоячених між собою. Жили вони в одній оселі, мали спіль-

не майно — землі, ліси, водоймища, худобу та підкорялися владі найстаршого в роді. Члени роду помагали один - одному. Коли хтось одного з них покривдив, усі мали заступатися за покривдженого. Коли кого вбили, свояки мали обов'язок помсти за його смерть. Але найважніше завдання роду було — оборонити своїх людей від ворожого нападу.

Рід дбав про зброю та всякі воєнні засоби, готував оборону оселі, держав сторожу, щоб устерегтися перед несподіваним нападом ворогів. Рід —це була основна воєнна формація, що репрезентувала водночас групу досвідчених людей, оселю, господарську організацію й загони війська. Хоч була це одиниця невелика, але ж визначалася великою спільністю й моральною силою. Члени роду йшли в бій, боронячи свою рідну оселю, своїх жінок і дітей, своє майно й увесь свій добуток; боролися завзято, бо боротьба рішала про те, чи жити їм, чи пропадати. Керування над військом роду робив найстарший у роді, або той, кому члени роду доручили цей обов'язок.

Вищою організацією було **плем'я.** До племені належали роди з традицією давнього посвоячення або такі, що проживали на одній околиці. Плем'я єднали спільні звичаї, вірування, спосіб життя, одяг, говір. В часі небезпеки сусідські оселі домовлялися, як виступити на ворога, закладали спільні укріплення, готували місця, де все населення могло сховатися. На чолі племени стояли князі, а старшини родів творили раду, віче.

Найдавніший наш літопис називає імена племен, що жили на українських землях:

► - над Дніпром біля Києва — поляни,
► - над Десною й Сулою — сіверяни,
► - на Поліссі — деревляни,
► - над Бугом — дуліби або волиняни,
► - над Дністром — уличі й тиверці,
► - на заході українських земель— хорвати та інші.

Таких племен більше, але пам'ять про них не збереглася. Тільки давні городища вказують на місця, де скупчувалася давня воєнна організація.

Деякі племена мали більші воєнні сили, поширяли свою владу на широкі простори й основували стійкі держави. Найдавніші традиції мала Київська держава. Її основник Кий, за переказом, він мандрував зі своїм родом, зайшов аж до Дунаю і там хотів поселитися. Але остаточно осів із братами над Дніпром і тут заснував м. Київ. Коли брати повмирали, «рід їх почав держати князювання над полянами». Також досить сильну державу мали деревляни — їх столицею було місто Іскоростень, (тепер Коростень). Про такі міста ми писали у попередній інформації.

Слов'янське військо

Про сам устрій слов'янського війська ми знаємо небагато. Назва війська була тоді — «вої», рідше вживалося це слово як воїн. Старшинами над слов'янським військом були воєводи. Не було між ними ніяких ранг, ні ступенів. Всі важливі справи вирішували на вічу, особливо, коли доводилося вести війну, або укладати мир. «У слов'ян і антів, писав грецький історик Прокопій у VI ст.., — панує не одна людина, але здавен-давна вони живуть так, що всім порядкує громада, всі справи, щасливі, чи погані йдуть вирішувати до громади». Але в бою керує один верховний воєвода. На чолі слов'янських антів у боротьбі з готами коло 370—380 рр. стояв князь Боз із синами й 70 старшин[1].

До бою слов'яни йшли спершу невпорядкованою громадою. «Вони не знають бойового ладу і не вміють вести боротьби впорядкованими лавами», розповідає грек Маврикій у VII в. Пізніше, мабуть, за прикладом краще зорганізованих сусідів, слов'янські племена приняли кращий устрій. Може бути, що слов'яни знали вже десятковий поділ на сотні й тисячі: в Києві, з дуже давніх часах зустрічаємо округи з назвою тисячі, під проводом «тисячника».

Деякі письменники змальовують військо слов'ян, як слабо озброєне. «Виступаючи в бій, вони йдуть на ворогів, здебільше, піші, в руках їх невеликі щити та списи, панцирів вони не надягають. Деякі не мають ні сорочки, ні плаща, а тільки в коротких штанях ідуть битися з ворогами», — переказує Прокопій. Сам він був полководець, знав добре воєнну справу, тому його голос має велику вагу.

Інші письменники потверджують і де в чому доповнюють цей опис. Згаданий вище Маврикій каже, що слов'яни мали по два списи, луки з закроєними стрілами й дуже тяжкі щити. Михайло Сирський пише, що слов'яни несли до бою по два-три «списи, іншої зброї не вживали». Павло Дяков згадує, що слов'яни боролись списами та сокирами і що рукою кидали каміння. Арабський географ Ібн-Росте й перський письменник Кардезі описують, що слов'яни мали копія, списи та щити. Трохи пізніше ідуть згадки про бойові сокири.

З цих описів видно, слов'яни вживали до нападу багато списів, кожний воїн мав їх по два або по три. Це була зброя, яку найлегше було виробити, — всі примітивні народи йшли у бій зі списами.

[1] Крипякевич І. Гнатович Б. та інші. Історія Українського війська. Львів. Ватра. 1 том. 384 с. (Продажу не підлягає. Для військовослужбовців)

В давній слов'янській мові були аж три різні назви на спис — коп'я, сулиця, оскеп, видко існували різні роди списів. Сокира це теж стародавня зброя. Пізніше її поліпшили, та назвали «топір», (назва іранського походження). Лук був відомий слов'янам здавна, але спочатку не мав військової ваги. Пізніше луки перейшли до нас від печенігів і половців. Для кидання каміння слов'яни вживали «пращі». Мечів ще не було. Для боротьби зблизька служив тільки короткий ніж. Мечі слов'яни перейняли, мабуть, від германських готів. До охорони тіла вживали щита, — старої зброї індоєвропейських народів.

Знавець східної Європи, арабський письменник Ібрагім Ібн-Якуб сказав такі слова: «Слов'яни люди сміливі, здатні до боротьби, коли б не незгоди серед їх численних і порозкиданих племен, то з їх силами не міг би зрівнятися ні один народ світу». Треба було тільки сильної руки, що з'єднала б слов'ян та дала їм сильну політичну й військову організацію.

Містечко – як слов'янське укріплення

Коли слов'яни не дорівнювали іншим народам по озброєнню й військовою організацією, то перевищали їх способом будови містечка, або як іще називали – «городи». Північні землі й досі вкриті великим числом «городищ», валів та окопів, що залишилися від давніх «городів». На Київщині є їх до 450, в Чернігівщині 150, на Волині 350, на Поділлі 250, в Галичині понад 100. Коли порахувати ще інші землі, то Україна має до півтори тисячі «городищ». Недаремне скандинавці називали Україну «землею городів» (Гардарікі). Частина цих «городищ» походить із доісторичних часів, але переважне число з V— VIII ст.., з часів, коли розвивалася воєнна організація слов'ян. Слов'янські племена не мали сили перемогти ворогів у чистому полі, то й боронилися так, що ставили скрізь укріплені «городи». І в цій справі дійшли вони до великого мистецтва.

«Городи» давали слов'янам безпечний захист від ворога. В тих часах мало хто міг зважитися добувати недоступний «город». Не було ніяких машин до облоги, й укріплення можна було добути тільки приступом. Оборонці містечка ховалися за частоколи, з безпечного місця кидали на ворога каміння, стріляли з луків, метали списами, — до них доступити було важко. Коли укріплення були сильні, й залога мала доволі харчів та води, «город» міг боронитися довго.

«Городи» — це найсильніша сторона воєнної організації давніх слов'ян; вони забезпечили нашим племенам охорону, уникнути поневоленням та дозволили їм творити своє незалежне життя.

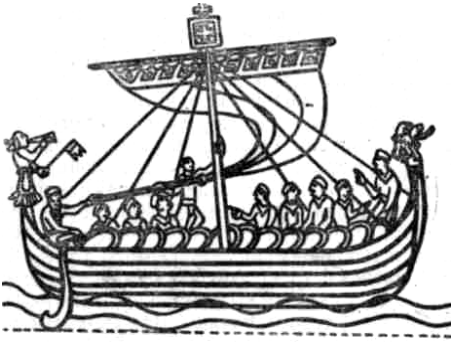

Варяги

На розвиток нашого війська в найдавніших часах особливий вплив мали варяги. Були це збройні ватаги скандинавців, що приплили до нас від Балтійського моря. Назва варяги означала «присяжена дружина». На заході називали їх іще й норманами, тобто людьми півночі або вікінгами — войовниками. Зі своєї холодної, мало родючої батьківщини вони пускалися на море й здобували собі славу одчайдушних мандрівників та добичників. Вони нападали на побережжя сусідніх країн, поселилися у Франції, в Англії, дібралися до Ісландії та Гренландії, добралися до Середземного моря, заснували державу на Сицилії, допливали аж до Азії й Африки.

Збройні ватаги цих скандинавських добичників перепливали через Балтійське море й річними шляхами входили в країни східної Європи. Мета їх походів була — здобич. Нападали на слабші племена, грабували все, що тільки мало яку вартість, добуте майно вивозили та перепродували в інших країнах. У слов'янських землях вони спершу спинялися тільки на короткий час, для грабежу й торгівлі. Але пізніше позакладали свої оселі серед слов'ян, попідбивали різні племена й почали жити з данин, що платили їм переможені. Варяги відіграли велику роль при заснуванні найдавніших часів нашої держави.

Літописець розповідає, що варяги захопили спершу північні землі, потім два добичники, Аскольд і Дир, приїхали човнами до Києва, зайняли тутешній город і почали княжити над плем'ям полян. Пізніше з Новгорода прийшов із військом Олег, воєвода князя Рюрика, й заняв Київ. Так на Україні почала княжити норманська династія. Яке велике було варязьке військо на Україні, про те ми не маємо докладних відомостей. Арабський письменник Ібн-Фадлан (кінець 922 р.) писав таке: «У руського короля є звичай, що з ним на дворі його живе 400 відважних товаришів і вірних людей, які разом із ним умирають і дають себе на смерть за нього».

Варязьке військо. Варязькі військові частини того часу складалися з професіональних вояків, вони воєнне діло вважали за своє постійне заняття, з війни добували прожиток і майно. Старшим над військом називався князь (по-скандинавському «конунг»). Спершу це не був титул володаря, а тільки назва ватажка. Князь сам організував свої частини. Ядром війська була дружина. До неї належав рід князя й його близькі товариші та інші певні й вибрані люди. Це була прибічна

гвардія князя, підпора його влади й основа сили. Члени дружини складали князеві присягу на вірність і між собою вважалися за побратимів. Дружина йшла з князем у похід на ворога. Дружинники творили княжу раду, без них він нічого не рішав. Дружина користувалася частиною прибутків князя, що йшли з данин підбитих племен, з торгівлі, воєнної добичі й ін. З-поміж визначних членів дружини князь назначав старшин для різних інших частин війська, посадників для городів і волостей та всяких своїх урядовців. Нижчу частину дружини творили вояки різного роду й походження, що повнили службу як рядовики.

Крім власної дружини, князь користувався дружинами інших ваажків, що наймалися до нього на службу. Такий ватажок складав із князем умову щодо часу служби та плати. Коли термін кінчався, він мав право залишити князя й шукати собі інше місця. Плата найманим ватагам звалася — «скот» (від скандинавського «скат»: гроші, скарб). Один норвезький переказ розповідає, що конунг Еймунд діставав від нашого князя Ярослава по унції срібла на рядового вояка на рік та по півтори унції для старшого на човні; пізніше жадав по унції золота для рядовиків та по пів гривні для керманича. (Гривня — це фунт срібла, унція— 1/6 гривні). Військо діставало плату й хутрами або шкірками дорогих звірів чи іншими вартісними речами. Ватажки й вояки, що довший час служили князеві, ставали членами його власної дружини й користувалися всіма її правами.

Озброєння варягів дуже відрізнялося від слов'янської зброї, варязький вояк мав на тілі панцир, що в нас звався броня, на голові шолом, на лівій руці держав довгий щит. До нападу служив йому меч, сокира і коп'як. У порівнянні зі слов'янами «варяги були озброєні куди краще — панцир й шоломи забезпечували тіло від ударів ворога, меч давав перевагу в боротьбі зблизька. Завдяки своїй сильнішій зброї варяги легко перемагали слабо озброєнні ватаги слов'ян.

Значення варягів для України. Варяги мали в цілій Європі славу першорядного війська. Самою своєю появою вони викликали захоплення й страх. Араб Ібн-Фадлан оповідає: «Я бачив русів, (варязькі полки) — не видав я людей більших тілом, як вони — мов ті дерева пальмові. Вони руді, не одягають каптанів, ні свит, а чоловік одягає плащ, і окутує ним один бік і одну руку виставляє з-під нього. Всяк має завжди при собі меч, ніж і сокиру. Мечі в них широкі, хвилясті, франківського виробу».

Візантійський письменник Псел 1057 р. описує відділ варягів у грецькій службі: вони, мовляв, «страшні на вигляд і поставою», мають ясно-блакитні очі, не голять бороди, на вдачу повільні, не поспішають та не шкодують своєї крові й не звертають уваги на рани. Озброєні вони довгими копіями й топорами, з одного боку загостреними.

Грек Лев Діякон, що описав докладно похід Святослава на Бол-

гарію, з признанням висловлюється про українські полки, що йдуть до бою рівною лавою, мов та стіна, озброєні копіями і щитами. Він описує різні хвилини бою, славить завзяття й хоробрість завойовників півночі та їх зневагу до смерті. «Про тавро-скитів (так він називав військо Святослава) розказують: що вони, хоч і переможені, але не віддають себе в руки ворогів. Коли не мають уже надії врятуватися, устромлюють собі в груди мечі й так себе вбивають. А роблять це тому, що мають таку віру: кажуть, що вбиті ворогами на війні, після смерті, як душа вийде з тіла, то буде служати на тому світі своїм завойовникам. Тавроскити бояться такої неволі, самі себе вбивають, щоб не служити своїм переможцям».

Останній раз варягів згадує літопис від 1036 р. Тоді Ярослав Мудрий привів їх з Новгорода обороняти Київ від печенігів. Пізніш уже ніяких звісток про них не стрічаємо. Частина їх перейшла до Візантії, решта попереміщувалася з місцевим населенням.

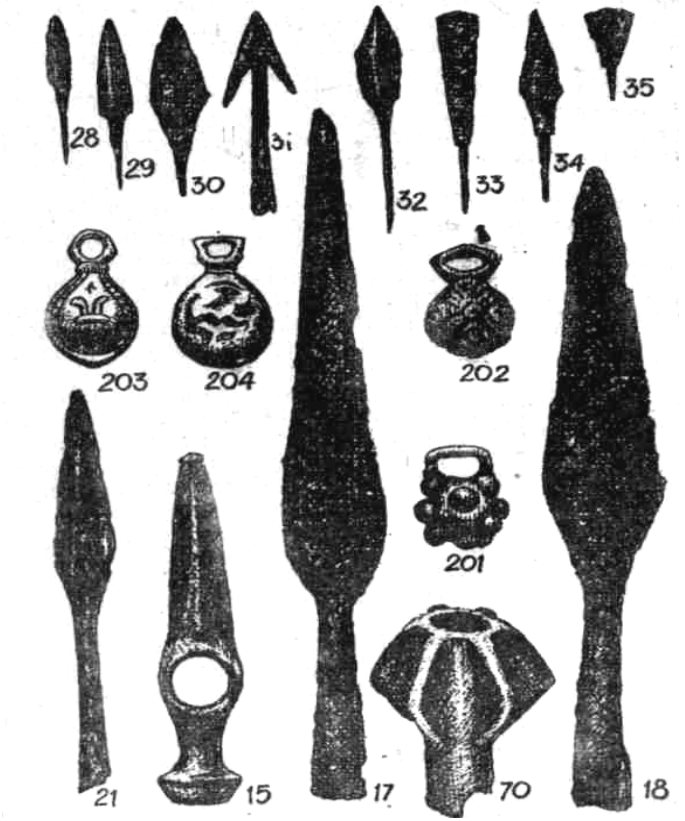

Малюнок: з 28 по 35 наконечник, з 17 по 18 вістря копій, 15 чекан, 70 пернач, з 201 по 204 залізо для метання

Дружина і воїни

Дружина. Українське військо в XI-XIV ст. складалося з двох головних формацій: із дружини, тяжко озброєного лицарства, та з «воїв», що були народним ополченням.

Княжа дружина була організована на зразок варязьких дружин. Хоча скандинавці втратили вплив в Україні й мусили піти з війська, але їх військову організацію, що визначалася дуже високими прикметами, князі зберегли та переробили її, відповідно до потреб держави. Головна зміна була така, що на місце чужинців, які служили для своєї користі, до дружини ввійшли місцеві люди, які розуміли потреби своєї батьківщини й віддано їй служили. Переформування дружини складалося не відразу, а поступово. Спершу переважали в ній варяги, потім туди щораз більше напливало слов'янського елементу, й нарешті дружина зовсім «українізувалась». Ця повільність перемін мала особливе організаційне значення; нові люди входили в вироблене середовище, мусили до нього пристосовуватися та з ним зживатися, переймати традиції дружини й потім могли їх далі передати своїм новим товаришам.

Дружина того часу не мала характеру всенародного війська, вона була доступна тільки для вищої верстви громадян, князівства, для бояр. Бояри, «боляри», (від «болій» - великий) або «лучші люди», це був клас великих землевласників, що майном і своїм значенням вибилися серед решти населення. З князями зв'язували їх господарські й суспільні інтереси, справа оборони від нападів кочовиків, поширювання обробних просторів, розвиток торгівлі й ін. Коли вони йшли у воєнні походи, то знали, що боронять своє майно й свою землю. До війська записувалися не з примусу, а тому, що військова сила давала їм провід і значення. Вони підтримували династію, підпирали й боронили своїх князів, бо княжа влада була їх природним союзником. Князь притягав бояр до участі в керуванні державою, давав їм місце у раді, роздавав між них урядові посади та наділяв маєтностями.

Приналежність до дружини була спадщиною бояр. Із літописів знаємо цілі династії бояр, що з роду в рід займали вищі державні уряди й були членами княжої дружини. Так, за Ярослава Мудрого воєводою в морському поході на Візантію був Вижата. Його син — Ян Вижатич і Потята, займали уряди воєвод за Ярославових синів. Син Яна теж належав до княжої дружини. Подібно в 1070 р. між боярами згадуються брати Туки й Чудин, пізніше стрічаємо їх синів Станіслава Туковича й Івана Чудиновича.

Князь міг прийняти до своєї дружини бояр і з інших сторін. Новий київський князь Ігор Ольгович 1146 р. покликав до себе бояр Уліба, Івана Войтишича й Лазаря Саковського і сказав їм: «Як були у брата мого, так само будете в мене».

Але людям, що не належали до боярської верстви, доступ до дружини був дуже тяжкий. Галицький літописець із великим обуренням зазначає, що до «боярського значення» доходять люди з небоярського роду, такі, як Суддич — «попівський внук» або Лазар Домажирич і Івор Молибожич «із мужицького роду». Хіба що за дуже великі заслуги й особисту підприємливість могли людину з низького роду привести в ряди дружини.

Князь і дружина. Головним обов'язком членів дружини була вірність князеві. Боярин повинен був являтися на кожний виклик князя, на війну, чи в іншій потребі, мав обов'язок скрізь князеві помагати й дотримувати йому вірності в небезпеці та в нещасті. У літописах бувають не раз згадки, що, як князь був примушений залишити свою землю, бояри йшли з ним на нове місце. Але навіть коли князь втратив своє князівство, бояри повинні були дотримати йому вірності й іти з ним на вигнання. В 1150 р. князь Ізяслав вихваляв за це свою дружину: «Ви зі мною вийшли з руської (київської) землі, потратили свої села й своє майно». Коли малолітній Данило, син Романа Мстиславича, тинявся по різних землях, «всі бояри були – при ньому».

У потребі князь звертався до вірності своєї дружини. Так Святополк, син Володимира Великого, коли починав боротьбу з братами, покликав до себе вишгородських бояр і питав: «Чи прихильні ви мені всім серцем?» Бояри відповіли: «Можемо разом із вишгородцями головами своїми понакладати». Так само Данило під час найтяжчої боротьби з галицькими боярами опирався на свою дружину, бо вона була найціннішим військом, і князь вважав за свій обов'язок дбати про її добробут та вигоди. Літопис розповідає про Володимира Великого, що він був дуже ласкавий до дружини, годував її, обдаровував так, що дружинники почали вже вередувати, і, як понапивалися, нарікали на князя: «Біда нашим головам, кажуть нам їсти дерев'яними ложками, не — срібними».

Коли Володимир про це почув, наказав викувати срібні ложки для дружини та сказав так: «За срібло й золото дружини не добуду, але з дружиною добуду і срібло й золото». Пізніші князі наслідували Володимира в цій щедролюбивості до дружини. Ми дуже часто читаємо

в літописах похвали для князів, що не були скупі для свого прибічного війська. Так Мстислав, брат Ярослава Мудрого, «незвичайно любив свою дружину, майна їй не жалував, не боронив ні напитків, ні їжі». 1172 р. князь Святослав Ростиславич «сам не збирав золота, ні срібла, але давав дружині», 1187 р. Володимир Глібович «любив дружину й золота не збирав, майна не щадив, а давав дружині» й т. д. Під час бою князь журився передовсім тим, щоб дружина не зазнала дуже великої втрати.

Утримання дружини. На утримання війська йшли різні державні доходи. У найдавніших часах князь вів дружину на полюддя, — брати дань із підбитих племен. Про це докладно розповідає візантійський цісар Костянтин Порфиродний у половині X ст..: «Коли настає місяць листопад, князі їх як-стій виходять із усією Русею з Києва й ідуть на полюддя, тобто з волости до словін, деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян і інших слов'ян, що підвладні русам. Перегодувавшися там цілу зиму, в місяці квітні, як скресне крига на ріці Дніпрі, приходять до Києва». Таке полюддя відбувалося кожен рік, ми це знаємо з літописного оповідання про похід Ігоря на деревлян. Коли княжа дружина почала жалуватися, що зубожіла й не має в що одягнутися, Ігор вивів її на деревлян: «Пішов у Дерева по дань і до першої данини придумав нову і брав силою, він і його люди». Потім, коли вже верталися, він ще роз пішов із невеликою дружиною добувати ще більше данин для себе. Тоді деревляни змовились на нього: «Як вовк унадиться між вівці, то виносить усе стадо, доки його не вб'ють»; вони зробили засідку й Ігоря вбили. (**Мал**. Князева дружина в поході).

Полюддя залишилося й у пізніших часах, хоч певно не в такій гострій формі. Князь об'їздив землі, й населення мусіло утримувати його та складати йому данину. Так літопис оповідає, що суздальський

князь Всеволод Юрієвич 1190 р. був «на полюдді» в Ростові, пізніше в Переяславі Заліським. На Україні ще в XV ст. існувала дань із цією назвою, — так Микольський Пустинський монастир у Києві 1427 р. дістав землю «з усіма доходами, бобрами, куницями і з полюддям». Але тоді вже полюддя носило характер воєнної повинності – утримувати військо.

На утримання війська назначали деколи податок грішми. Уже сам Олег мав встановити в Новгороді дань на варязьку дружину — 300 грн. на рік. Коли 1018 р. новгородці хотіли підтримати Ярослава Мудрого в боротьбі з Святополком, «почали збирати скот: від мужа по 4 куни, від старост — по 10 гривень, від бояр—по 18 гривень, і привели варягів і дали їм скот».

На військо йшла теж частина доходів із суду, так Володимир Великий не карав розбійників смертю, а призначав їм грошові кари: «Війни багато, вира хай буде на зброю й на коні».

Княжа дружина діставала на утримання цілі містечка та землі. Так було від найдавніших часів. Знаємо, що у Олега та Ігоря по великих містах сиділи «великі і світлі князі», ватажки різних підрозділів варязького війська.

Так само читаємо про Володимира Великого, що він з-поміж варягів «вибрав мужів добрих, розумних і хоробрих і пороздавав їм городи». З доходів города і цілої округи утримувалися, як сам князь, так і вся дружина. Були випадки, коли народ підіймався на боротьбу при непоправних поборів, до них приєднувалися безпритульні люди, пізніше це були козаки і добивалися для себе «всяких інших при вольностей».

Мал. Тарасниця XУ ст., (пушка для оборони замку)

Народні воїни

Їх раніше називали – «вої». Поруч із дружиною другою організацією давнього нашого війська було загальне народне ополчення, що мало стару назву «воїв». Спершу «вої» не мали ніякої постійної організації. Якщо на країну нападав ворог, уся людність хапалася за зброю для оборони. І в такій формі місцевої самообо рони «вої» перебували довгі часи. Але вже перші князі почали організовувати виступи народного ополчення. В походах Олега на Грецію 907 р., окрім варяг, тобто дружини, виступають і слов'яни з різних племен: словіни, кривичі, деревляни, радимичі, в'ятичі, поляни, хорвати, дуліби. Це ніщо інше, як народні «вої». Так само Ігор до походу на Візантію 944 р. «почав збирати вої многі», і варягів і військо різних племен. Грецький письменник Лев Діякон каже, що Святослав до походу на Болгарію зібрав «усю дорослу людність». У літописах назва «вої» часом однозначна з військом взагалі. Але частіше ставлять «воїв» супроти дружини, як окрему формацію. Так, наприкінці, 1015 р. бояри кажуть до князя Бориса: «Це дружина батьківська в тебе та вої».

До ополчення належала й міська людність і селяни-хлібороби, так звані смерди або чорні люди. На ворога мав йти кожний, без огляду на вік, без огляду на те, чи мав відповідну зброю, чи ні. Князь Всеволод під час нападу половців 1078 р. «наказав збирати воїв від малого до великого». В 1151 р. кияни заявили князям: «Хай ідуть усі, хто тільки може хоч дрюк («хлуд») у руки взяти; коли хто не піде, дай його нам, ми його самі поб'ємо». І так пішли «один - одного не залишаючи, всі з радістю за своїми князями, і на конях, і піші, велика сила».

Народне ополчення опиралося на територіальну систему. Населення з якоїсь округи збиралося в часі небезпеки на одному місці, звичайно в найближчому містечку й там готовилося до виступу на ворога. Так, наприкінці, 1068 р., коли половці розгромили князів над рікою Альтою, «люди київські прибігли до Києва, владили віче на торговиці, послали до князя й сказали: це половці порозбігалися по землі, дай, княже, зброю й коні, ми будемо битися з ними». Така мобілізаційна округа звалася - тисяча.

Учасники народного ополчення йшли на війну звичайно зі своєю зброєю, хоч би це були тільки дрюки, як це бачимо в 1151 р. Але в разі небезпеки й князь був зобов'язаний давати «воям» зброю зі своїх складів. Про це літопис оповідає від 1068 р., коли половці порозбігалися по Київщині, народ у Києві домагався у князя зброї і коней. Учасники походу діставали деколи оплату: «Ярослав почав свої вої діли-

ти: старостам — по 10 гривень, смердам (селянам) —по 1 гривні, новгородцям усім — по 10 гривень, і відпустив їх додому». Але передусім військо мало право до воєнної добичі, й це найбільше приманювало населення до воєнних походів.

Чорні клобуки

Своєрідне народне ополчення створювало степові орди, що були під владою інших князів. Мали вони загальну назву чорних клобуків. Це переробка турецького слова «каракалпаки», що означає чорні шапки. У таких гостроверхих шапках змальовані степовики на давніх картинах у літописах.

Були це недобитки різних степових орд, поголовно з печенігів та торків, що або самі перейшли під українську владу, або інші князі привели їх як бранців та посадили на степовому пограниччі. Належали ці люди до різних племен: берендії або берендичі, ковуї, каспичі, турпії. Більшою масою вони замешкували на околицях ріки Росі, де було їхнє головне м. Торческ. Менші оселі були на Переяславщині й Чернігівщині. В 1139 р. літопис нараховує їх на 30 тисяч. Мали вони своїх старших, «ліпших мужів», яких теж звали князями. Довгий час вони були поганцями, але пізніше почали приймати християнство. Жили вони життям кочівним, сиділи в «вежах», тобто возах із шатрами, й переходили з місця на місце. В часі небезпеки ховалися до укріплених містечок. Багатством їх були великі стада овець і табуни коней.

Вміли вони, як усі степовики, незвичайно швидко переселюватися на інші місця. Літописець розповідає про такий характеристичний епізод із 1151 р. «Того року суздальський князь Юрій Мономахович йшов на Київ із половцями. Князі В'ячеслав і Ізяслав не мали з ким боронити города. Тоді чорні клобуки заявили, що готові з усею ордою прийти на поміч, їдьте собі у свій Київ, а до нас приставте вашого брата Володимира, ми поїдемо до своїх веж, хочемо забрати свої вежі й жінки й діти й стада свої, і все, що наше й підемо до Києва; ви будете до вечора в Києві, й ми будемо пізніше». І справді на означений час ціла орда з'явилася під Києвом — на радість і на страх міста. «Володимир прийшов із усіма чорними клобуками, з вежами, стадами та худобою їх, незліченна сила, й великої шкоди наробили — трохи вороги, трохи свої — монастирі пограбували, села попалили й сади понищили»...

Чорні клобуки зберегли свій дикий побут; вони не знали, що таке дисципліна, не раз «хитрили й не хотіли слухати князів. Але з ненавистю відносилися до половців, охоче йшли в степові походи і зчаста самі закликали наших князів на випади у степ. Щиро, чи нещиро, а

не раз заявляли, що готові за свого князя голови свої покласти». В українському війську вони мали свою вагу, як рухливий, відважний і завзятий елемент, що насліпо йшов на всяку небезпеку, коли тільки можна було сподіватися на наживу і здобич.

Бродники та берладники

Українські степи, багаті на дикого звіра, приманювали раз-у-раз до себе сміливе населення, що йшло туди ловити й на риболовство, не вважаючи на небезпеку від диких кочівників. Ті сміливі степові поселенці, попередники запорожців, мали своєрідну воєнну організацію й уміли все виставити значні військові сили. На жаль, про подробиці їх життя ми знаємо небагато. Займалися вони ловами, мали свої стада, але передусім — воювали. Мали різні імена: «бродники, берладники, вигонці».

«Бродники» виступають від половини XII в. Назву мають від слова «бродити», себто тинятися, блукати по степах, мандрувати. Це були християни, імена мали українські, славилися відвагою. В 1147 році разом із половцями приходили на поміч Олегові Святославичу, в 1180 р. брали участь у болгарській визвольній боротьбі, пізніше заходили на Угорщину. Чужинці звали їхню землю – «Бродинією».

Цю степову колонію підтримувала також Галичина. Південний степ урізувався тоді в Поділля та Покуття й притягав до себе пограничну людність. А що в Галицькій землі часто бували внутрішні неспокої, то ті, що були невдоволені такими відносинами, могли шукати собі пристановища в степах. Один із галицьких князів, Іван Ростиславич, 1145 р. утратив свій уділ у Галичині, подався на Дунай і там у м. Берладі організував собі степове військо. Його «берладники» цілих 2 десятиліття нишпорили по всіх сусідніх околицях. У 1158 р. вони пограбували галицьких рибалок десь на Чорному морі й добули два грецькі торгові кораблі. В 1159 р. ходили походом на Пониззя (Поділля), здобули Кучелмин і облягли Ушицю. В 1160 р. захопили торговий порт Олешшя у Дніпровому гирлі. «Сили берладників той час були значні». В подільському поході їх полк налічував до 6000 людей. Та вони мали й свій флот, бо робили напади й на морські пристані. Походи берладників мали не раз характер розбишацько-піратський, а якоїсь вищої політичної мети ця «берладська Січ» не мала.

Слід зазначити, що при перших наїздах татар 1223 р. появляється ще одна степова формація, таємні — «**галицькі вигонці»**. «Коли всі князі з'їхалися були недалеко Дніпрових порогів, щоб разом виступити на грізних монголів, вигонці галицькі приплили Дніпром, ввійшли

були в морі, бо було човнів тисяча, в'їхали в Дніпро, дійшли до порогів і стали коло річки Хортиці на броді у протолчі; були з ними Юрій Домажирич і Держикрай Володиславич».

Була це якась сильніша організація, коли човнів була аж тисяча — людей могло бути кільканадцять тисяч. Може, це були емігранти з Галичини, що осіли десь над Чорним морем. Коли на Україну прийшла грізна небезпека, вони стали разом у обороні рідної землі, й певно багато їх поклало головами над річкою Калкою.

Оружники

Відповідно до озброєння можна поділити військо того часу на різні бойові категорії. Головне значення мали два роди війська - «оружники та стрільці». «Оружниками» так називалося військо, озброєне повною зброєю, «оружжям». Назва оружники появляється щойно в XIII ст., але так озброєні воївники, які водилися в нас від найдавніших часів. Оружниками можемо назвати «тяжкозбройних варягів», і взагалі всі військові формації, що носили тяжку зброю. Повна зброя складалася з броні, шолома, щита, меча й копія.

Але не все й не всі воївники мали всі необхідні частини озброєння. У варязькій добі зброя була найголовніша, це бачимо із згадок у договорах перших князів із греками, в літописі та у грецьких описах Святославових походів. У договорі Ігоря 945 р. згадані як звичайна зброя: це мечі, копія та щити. Воєвода Претич 968 р. дає печенізькому ханові гостинця: броню, щит та меч. Святославове військо в Болгарії 968—971 р. виступає в шоломах і панцирях, зі щитами й мечами, або зі щитами і копіями. Не знаємо тільки, чи кожний воївник мав коп'я й меча, чи були окремі загони «колійників» і окремі озброєні мечами.

Важко збройні війська з того часу виступають до бою всі з коп'ями. Князь починав бій так, що перший кидав копіям. Головний бій вирішував усе наступ війська, озброєного копіями. Силу війська рахували по числу копій: «В поганих (половців) було 900 копій, а в Руси 90 копій»

(1169 р.). Один раз на означення цього роду війська літопис уживає назву «колійники» (1180р.).

Для охорони від ворога «колійники» мали щити. Так 1151 р. князь Андрій іде в бій зі щитом; так само зі щитами бачимо ми й половців.

Коли копія в наступі були поламані, то «воївники» витягли мечі й ними рубали ворога. Але чи всі «колійники» мали мечі, про це згадок в історії немає. Треба думати, що тільки добірні частини мали обидва види зброї. «Частіше воївники йшли у бій з самими копіями».

В XIII в., в Галичині, за князя Данила, вже названим оружникам літописець дає їх опис 1231 р.: «на мурах города Володимира стояли оружники, блищали щитами і зброєю, на сонце скидаючись». В іншому місці — подібний опис Данилового війська: «Щити в них були як та зоря, шоломи в них як те сонце, що сходить, у руках держали копія, як багато трости» (1251р.).

Стрільці

Другий рід війська з кращим озброєнням це були — стрільці. Відповідна назва була б тут «лучники», бо це військо було озброєне луками. Але назва «лучник» у тих часах означає — ремісник, що вироблював луки. Лук був уже відомий ще давнім слов'янам. Варяги вживали теж луків, але в нас ця зброя широко не розвинулася. Формація лучників, як окремого війська, витворилася в нас під впливом степовиків, які славилися добірними стрільцями. Один літопис записав цікаву хвилину обміну зброї: «В 968 р. київський воєвода Претич склав мир із печенізьким ханом і на знак приязни вони помінялися зброєю: Претич, як уже було згадано, дав від себе броню, щит і меч, а половчин йому — коня, шаблю і стріли».

Але степовики не тільки доставляли нам цього роду зброю, але були й творцями легкого війська, озброєного луками. Уже Святополк Окаянний у боротьбі з Ярославом Мудрим наняв собі печенігів. Від 1070 р. різні князі починають наймати собі на службу ватаги половців; найбільш уславився цим Олег Святославич, якого і прозвали Гориславичем за те, що його союзники багато горя навели на Україну.

Знову ж у половині XII в. київські князі зорганізували собі помічне військо з останків печенігів і торків, відомих під назвою «чорних клобуків». Ці ж степовики ввійшли у наше військо під назвою «стрільців» і на їх зразок почали організувати і навчати наших лучників. Так, 1151 року у боях над річкою Рутом, коли ворожі війська почали відступати, князь В'ячеслав і Ізяслав «пустили за ними стрільців своїх, чорних

клобуків і Русь». У 1169 р. «берендеї» просять у князя Михалка: «Ми поїдемо наперед стрільцями». В 1180 р. в бою з половцями знову виступають разом «стрільці руські й чорні клобуки».

В пізніших часах, у XII ст., степовики вже не згадуються. Видко, стрільці рекрутувалися тільки з місцевого населення. До особливого розвитку вони дійшли в галицько-володимирській державі за Данила. В різних походах вони виступають у великому числі, як окремі відділи або при боці «орудників», і здобувають собі славу доброго війська.

Перша піхота

В найдавніших часах козацьке військо було піше. Спочатку слов'янські «вої» йшли до бою пішки зі щитами та копіями. Варяги виступали теж у битвах, як піхота, тяжко озброєна в панцирі й шоломи, з мечами або копіями. До кінця XI ст. тяжко озброєна піхота створила головне військо на Україні. Тяжкі «опанцирені полки», захищені щитами з копіями, це прикметний вигляд війська того часу. Пізніше тяжко збройні воїни сіли на коней і головним у війську стала тяжка кіннота. Тоді піхота зайняла другорядне місце — в піхоті служили тільки «прості люди», незаможні, що не могли придбати для себе коня. Дуже часто бувало це міське населення. При облогах різних городів бачимо, що з міських воріт виходять «пішці» і порядкуються до бою. Так, 1149 р. в Луцьку «пішці вийшли з города» й почали стріляти на ворога. Та коли на них наступили «колійники», вони швидко утекли до города. Під Києвом 1151 р. поруч із кіннотою беруть

участь у бою «кияни-пішці». З Чернігова 1152 р. «вийшли пішці з города стрілятися», але князь Андрій наступив на них із дружиною та половцями й — «одних повибивали, інших увігнали в город». Пізніше вони вже не виступали на ворога, «не сміли вийти з города, бо були налякані».

Піхота вела боротьбу найчастіше під охороною міста. Були це звичайно стрільці, що здалека обстрілювали ворогів. Але як на них пішов наступ супротивника, вони не могли вдержатися на місці й ховалися за стіни міста. У далеких походах піхота рідко брала участь. Труднощі були з тим, як доставити піхотинців на місце. Коли була недалечко річка, то везли їх човнами, наприклад, у похід на половців пішли по р. Дніпро. Піхотинці не могли встигнути за кіннотою і треба було залишати їх на місці. Це бачимо наприкінці 1151 р. у боях під Києвом. Піхоту можна було вжити тільки до другорядних завдань. Так, 1152 р. Володимир Когалицький ставить «пішців воїв» поруч із кіннотою боронити бродів.

Піхота часом кінчала битву: коли кіннота розбила ворога, то піхотинці вели ще боротьбу з останніми відділами, роззброювали ворога, били втікачів, брали добич. До нового розквіту дійшла піхота в галицько-володимирській державі в XIII в. Тут зустрічаємо більші загони піших військ. Так 1241 р. печатник Курило в Бакоті на Пониззі мав значніший відділ «пішців воїв», на підмогу Данилові він привів 3000 пішців і 300 кінноти. В 1245 р. князь Ростислав зібрав селянську піхоту — «смерди многи пішці»; Данило повів на нього теж «вої многи і пішці». Піхота брала участь в бою під Ярославом 1249 р. по обох сторонах. У бій із варягами 1251 р. йшла «тяжкозбройна піхота». В 1253 р. під Більськ Данило знову посилає разом піхоту й кінноту у бій. У 1259 р. на татар з Володимира виступили міщани — як піхотинці.

Перші формування кінноти

В найдавніших часах на Україні кінноти не зустрічаємо. У слов'ян тільки старшина виходила в похід на конях. Варяги, як морський народ, відбували дальші дороги водяними шляхами, на човнах. Україна взагалі не була багата на коней. Цісар Костянтин Порфирородний (пол. X ст.) розповідає навіть, що на Україні власних коней немає, їх купують у степових печенігів. Але насправді в українських степах жив дикий кінь, тарпан. Як із пізніших описів знаємо, був він невеликого зросту, доходив ледве до 1,5 метра, мав велику голову з короткою мордою, гострі вуха, коротку, товсту шию, широкі груди, простий зад; масті був мишастої, з темною або чорною смугою здовж хребта, грива і хвіст чорні. Тарпани жили великими табунами 50-60 штук. Але приручити дикого коня було дуже важко. Тому більше коней слов'яни діставали від степових кочовиків.

Перші звістки про використання коней у війську літопис подає вже в часи Олега: в похід на Візантію 907 р. князь повів частину війська на конях, а частину на човнах. Те саме читаємо про похід Ігоря на гре-ків 944 р. Але в тих часах коней вживали, здебільшого тільки для перевозу війська, не в боях. Воєнна кіннота почала розвиватися у боротьбі з печенігами, що від початку X віку непокоїли наші границі. Дикі степовики налітали несподівано на українські села, нападали на безборонних мешканців, грабували, що було під рукою, і швидко відбігали назад. Щоб дорівнятися скорій степовій кінноті, українці мусили організувати своє кінне військо.

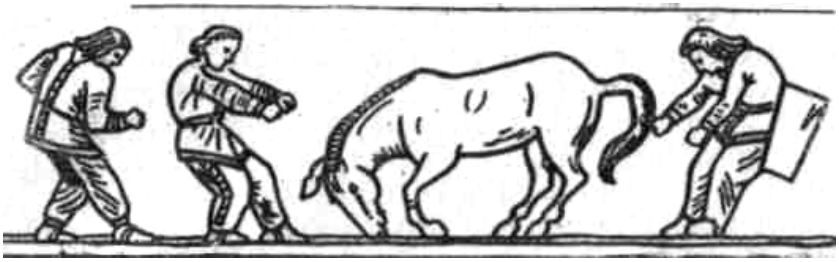

Мал. Українці ловлять дикого коня – тарпана.

Потреба кінноти виявилася також у перших сутичках з Візантією. Греки мали тоді славну кінноту, тяжко озброєну: «їздці виїздили на ворога кінно, і в панцирях і в шоломах, і з довгими копіями, й проти їх ударів піхота була безборонна». Це відчув князь Святослав у своїх

походах на Болгарію 968—970 р. Грецька кіннота так сильно напирала на піхотинців, що навіть залізні лави варягів зі щитами й копіями не могли встояти на місці. Святослав бачив це і під Доростолом, де намагався поставити кінний полк проти греків. Про це оповідає Лев Діякон: «Скити (українці), з кінцем дня на конях виїхали з города, вони вперше з'явилися кінними, бо звичайно виступають на ворогів пішки, вони не вміють вилазити на сідла й так битися з ворогами. Ромеї (греки) чимдуж схопили за зброю, посідали на коні, схопили коп'я (вони вживають довгих копій до бою), з запалом і напором великим на них пустилися. Але скити не вміли й поводити коней вуздами, й коли ромеї вдарили на них копіями, звернулися й забралися до свого міста». Так перша спроба скитів вжити кінноту у бою була не вдалою.

Наступник Святославів, Володимир Великий, не кинув задумів творити кінне військо. В поході на волжанських болгар 985 р. він висилає степових «торків» на конях, але його власне військо було ще піше, плило човнами: «Пішов Володимир на болгар із Добринею, дядьком своїм, човнами, а «торків» берегом привів на конях».

З Володимирових синів, Святополк (1015—1019 р.) користувався найманими «печенігами», своєї, видко, кінноти багато не мав. Але Ярослав Мудрий до дальших походів уживав уже коней. Так 1042 р. читаємо в літописі, що під час походу на Ям «вигинули коні в воїв Володимира (Ярославового сина) так, що коні ще дихали, а з них здирали вже шкіри,— такий був помір на коней».

За перших наступників Ярослава українська кіннота могла вже мірятися з степовими ордами. В 1060 р. Ярославичі ходили «на конях і човнами» на «торків». В 1068 р. Святослав Ярославлі із 3000 коней розбив 12 тисяч половців. Літопис оповідає про це так: «Святослав був у Чернігові, а половці воювали довкола Чернігова. Святослав зібрав трохи дружини й вийшов на них під Сновськ. Коли половці побачили, що військо йде, впорядкувалися на зустріч. Святополк бачив, що їх велика сила, і сказав до своєї дружини: Рушаймо, нема вже нам куди діватися. І вдарили вони на конях, й переміг Святослав трьома тисячами, а половців було 12 тисяч. Одних побили, а інші потонули у Снові, і князі ловили їх руками. Це було 1 листопада, і вернувся Святослав з перемогою у свій город».

Ця перша перемога над половцями дала доказ того, що українська кіннота вже була організована й могла мірятися навіть зі степовиками, які самі давали українцям перші зразки організації війська.

Збірної назви про кінноту у княжих часах ми не зустрічаємо. Може, вживали тоді назви «комонник» (від давнього комонь - кінь), але у княжих пам'ятках її не бачимо, вона появляється у XVI—XVIII ст. Звичайно наїзники звалися «конники», деколи ще й «снузники» — від старого слова «сън — узникъ», себто зв'язаний із кимось докупи,

тут маємо на увазі — з конем.

Кіннота за своїм озброєнням і тактичним завданням поділялася (так само як піхота) на тяжку та легку. «Тяжкозбройна кіннота», це «оружники» в тяжких бронях, у шоломах, зі щитами й копіями, або мечами. До легкої належали стрільці, без тяжкої зброї, з луками.

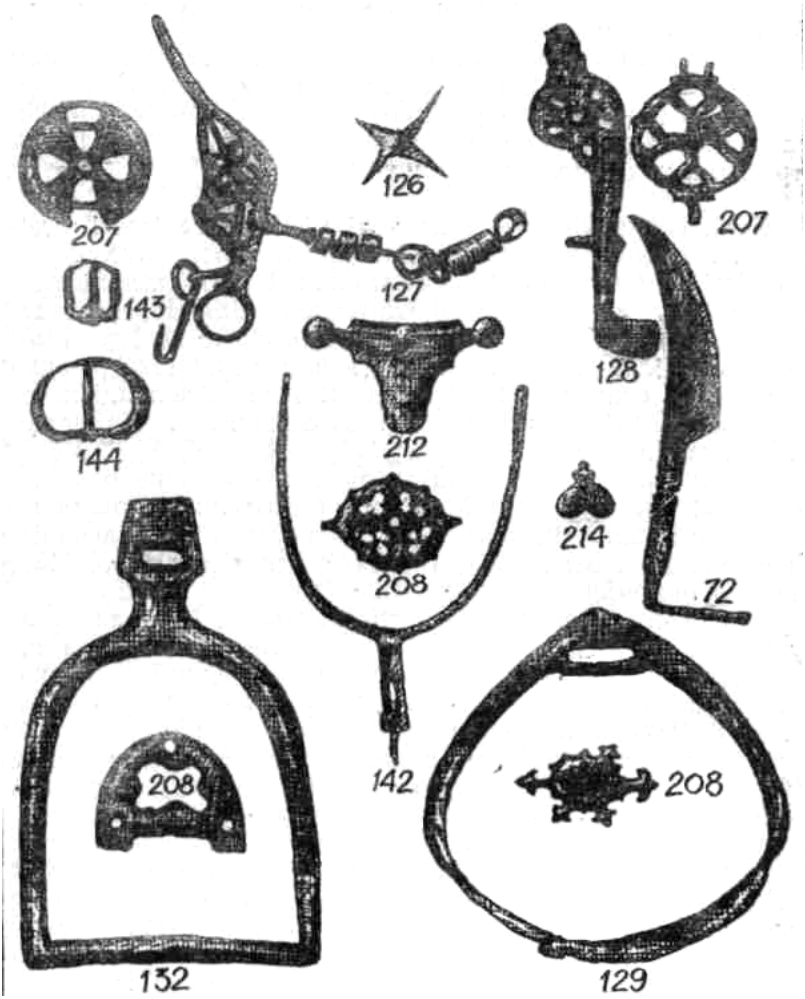

Мал. Старинні залізні та мідні частини кінного утворю.

126- якірець, який кидали під ноги коням, 127- вудила, 129-132 стремена, 142- остроги, 143-144 залізні пряжки, 207-214 мідні прикраси.

Війна і мир (1140-1150 р.)

Війна звалася рать: «почати рать», «встати раттю», «йти раттю» й ін. Деколи в цьому значенні вживається слово «полк», пізніше приймається слово «війна». Неприятель називався «ратний». Лицарські князі відповідно до кодексу честі завжди проголошували війну. Славний завойовник Святослав завжди повідомляв про те, що хоче почати війну: «Посилав до краю, кажучи: «Хочу на вас іти». Того звичаю пильнував і Володимир Великий: «Прийшов Володимир із варягами до Новгорода і сказав посадникам Ярополка: «Ідіть до брата мого і скажіть йому, — Володимир іде на тебе, готовся з ним битися».

Війну проголошували святочно через послів. Коли князі Олеговичі почали були виступати проти Ізяслава Мстиславича, він 1147 р. вислав до них свого посла й нагадав їм їх присягу, що, мовляв, будуть жити з ним в мирі. Коли ж Олеговичі не дали ясної відповіді, Ізяславів посол приїхав до них удруге і привіз їм «хресні грамоти», тобто підписані ними грамоти з присягою. Посол промовив до них за князя: «Цілували ви мені хрест до кінця свого віку, а оце ви, браття, хрест переступили, і почали придумувати зраду й хотіли вбити мене; так нехай буде зі мною Бог і сила животворного хреста, а мені як Бог дасть» І при цих словах посол кинув їм хресні грамоти.

Ці слова «відкинути хресну грамоту» означали проголосити війну. «В той час розсварилися Всеволод із Володимиром і почали шукати один на одного вини; і Володимирко відкинув йому хресну грамоту, а Всеволод із братами пішов на нього» (1144 р.).

Але бувало й таке, що війну починали, не проголошуючи її, несподівано нападали на противника, щоб не дати йому підготуватися до боротьби.

Війну можна було вести всякими способами. З ворогом не тільки зустрічалися в бою, але й руйнували його землі, палили села, забирали населення в полон. У поході Данила на «белжську землю» 1221 р. «боярин грабував боярина, мужик - мужика, городяни - городян так, що не залишилося одного села не пограбованого, як це книги говорять притчею: не залишився камінь на камені. Белжани називають це «злою ніччю», бо ніч погану гру з нами заграла, повоювали їх перед світанком».

Траплялося й таке, що бранців, що попали в полон, вбивали. Погану славу здобув собі Ізяслав Мстиславич, що підступом у бою приманив «галичан» і наказав їх повбивати: «Залишився Ізяслав із малою дружиною на побойовищі, й поуставляв стяги галицькі, і пішли

галичани під свої стяги, і він набрав силу бранців. І коли побачив велике число бранців, наказав їх рубати — а луччих мужів забрав зі собою. І був плач великий по всій галицькій землі» (1153 р.).

Часто войовничі сторони погоджувалися на мир, засилали послів і врешті складали мир. Звичайно заприсягали мир святочною присягою, «цілували хрест» у церкві. Духовенство своїми промовами підносило вагу присяги. Чернігівський єпископ Онофрій при такій нагоді сказав священикам: «Хто від цього хресного цілування відступить, нехай буде проклятий дванадцятьма Господніми святами» (1146 року). Умови миру інколи записували у грамоти.

Мал. Укладання мирної угоди

Переможена сторона платила часом переможцеві контрибуцію. Так Володимир галицький, як дійшло до миру, заплатив своєму противнику Всеволодові 1400 гривень срібла «за труд». Деколи обидві сторони давали одна - одній закладників: «Створили мир з половцями і взяли таль між собою» (1101 р.).

Часом війна кінчалася без миру: «Ярополк із Всеволодом ніяк не уладився, ні миру з ним не створив» (1135 р.). А в тім була така приповідка того часу: «Мир стоїть до війни, а війна до миру» (1148 р.)

Виплати подібних контрибуцій ми в історії бачимо безліч. Наприклад по закінченню Великої Вітчизняної Війни 1941-45 р. німецька Германія виплачувала відповідні контрибуції усім учасникам - переможцям у цій війні.

Численність війська (907-1249 р.)

Літописи подають часом дуже великі числа нашого війська, особливо в найдавніших часах. Олег у поході на Царгород 907 р. мав, кажуть, 2000 човнів по 40 людей, тобто 80000 війська. Сили Святослава у другому поході на Болгарію, греки нараховували 60 000 чол., з них у боях полягло начебто 38 000 душ. Під Перемишлем 1097 р. «угри» мали 100 000 війська, але в бою з Ростиславичами зазнали поразку, й на полі бою полягло їх 40 000 чол. Ці великі числа не заслуговують на довір'я. Літописи подавали ці відомості за давніми переказами, або з чуток, не перевіряли їх достовірність, а часто і прибільшували числа, щоб вславити перемогу своїх князів, або змалювати погром ворога.

В оповіданнях сучасників або й самовидців, що на власні очі бачили бої, кількість війська куди менша — часом така мала, що тепер нам важко повірити, що такими дрібними силами вели війни. Але і в тих згадках, що в їх достовірності не доводиться нам сумніватися, треба докладно розрізняти, чи мова йде про все військо, чи тільки про дружину, або вибрані частини.

Військові числа, що торкаються дружини, все ж невеликі. В 1086 р. на Україну напали половці. Князь Святослав Ярославич силкувався зібрати для оборони всі можливі сили, але йому поталанило стягнути тільки 3000 чол. дружини, «тяжкозбройної кінноти», і з цією силою він пішов у бій з половцями, яких мало бути 12 000 чол., і розгромив їх. У 1093 р. половці знову напали на Київщину. Київський князь Святополк Ізяславич мав готового війська лише 700 отроків і більше їх не міг і зібрати, бо «земля збідніла через війни», тому мусив просити підмоги в сусідніх князів. Князь Ізяслав Давидович 1146 р. мав 3000 війська,— мабуть, і дружини, і «воїв» разом. Печатник Курило 1241 р. привів Данилові 3000 піхоти і 300 кінноти. Це найбільші числа дружини або інших добірних військ, про які читаємо в літописах про той час.

Але дуже часто князі йшли в бій із куди меншими силами. У битві з «уграми» 1097 р. Давид Ігоревич мав 100 вояків, його союзник, половецький хан Боняк, 300 чол., і з таким військом вони звели успішний бій із мадярами. В 1172 р. князь Михалко пішов на половців зі 100 людьми дружини й 1500 чол. «берендичів» і переміг ворога. Данило 1231 р. мав при собі тільки 18 вірних отроків, а в бою під Ярославом 1249 р. на підмогу братові Василькові послав лише 20 «вибраних мужів».

Мал. Виборна дружина князя Данила

Народне ополчення, «вої», певне, значно перевищили числом дружину. На жаль, літописці задоволяються тільки загальними висловами, що, мовляв, війська було багато, «множество», а докладних чисел не мають. Для орієнтації можемо навести тільки одну звістку — з московських земель, що, зрештою, в тих часах мали майже такий самий військовий устрій, як і Україна.

В 1174 р. князь Андрій Боголюбський улаштував перегляд свого війська: «Післав позбирати свої «вої»: ростовців, суздальців, володимирців, переяславців, білозерців, муромців, новгородців і рязанців, перечислив їх, і знайшов їх — 50 000 чол.». Це число, п'ятдесят тисяч війська, — найбільше число, яке зустрічаємо в давніх літописах. Ми думаємо, що не кожний князь розпоряджався більшою силою: дружини і народного ополчення разом.

Київські князі користувалися також підмогою «чорних клобуків», турецьких орд, що признавали над собою українську владу.

В 1139 р. князь Ярополк стягнув у похід аж 30 000 «берендичів» — число мало ймовірне. Але, звичайно, чорні клобуки приходили меншими полками. Як ми вже вище бачили, 1172 р. було їх— 1500 чол., в іншому поході 1183 року — 2500 чол.

В порівнянні з рештою української армії це були значні сили, але ці степовики створили тільки легке військо, виступали стрільцями в передових полках, до бою з колійниками їх не можна було вжити.

У більших боях княже військо, разом із ополченням та степовими союзниками, могло доходити навіть до 50 000 чол.

Але «тяжко збройні сили», що вирішували битву (дружина й оружники), мабуть, ніколи не виходили поза військового число кількох тисяч чоловік.

Перші військово-козацькі полки (1097-1152 р.)

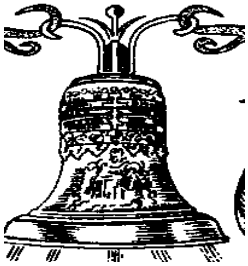

Військо того часу поділялося на полки. Слово «полк» мало кілька різних значень. Найчастіше воно означало «військо» взагалі: «За мною йде полк із князем без числа»; «розмірили місце стояння між обома полками (військами); врадили не йти полком з ними битися, а припустити їх до себе». Дальше «полк» означав «похід або бій»: «На полку тому з Мстиславом ми не були»; «говорять, що киян одних погибло на тому полку (у бою на Калці) 10000 душ». Та під полком розуміли й народне ополчення у протилежності до дружини: «Ізяслав звелів нарядити дружину з полків, а полків не рухати». Нарешті, полк означав підрозділ війська: «Ізяслав послав до всіх своїх полків, кажучи: «Дивіться ж на мій полк, коли піде мій полк, тоді йдіть і ви»; Ярослав вислав на підмогу Мстиславові Ізяславичеві «галицьких полків п'ять».

Полк за княжих часів не мав якогось постійного, означеного числа «воївників», — це був підрозділ війська взагалі, один раз більший, то знову менший. Літописи підкреслюють це словами: «сильний полк», «великий полк» і тому подібне. На жаль, ніде не зустрічаємо реальних чисел, із яких можна би зміркувати, скільки людей полк міг у собі вмістити. Як літописець подає якесь число війська, то не зазначає, що це один полк, чи більше, а говорить загально про дружину, військо й подібне. Пересічну величину полку можемо визначити тільки на основі двох літописних згадок про чужоземні війська на Україні, а саме — «половців і угрів». Від 1097 р. читаємо, що половецький хан Боняк під Перемишлем «упорядкував своє військо, — а було Давидового війська 100 чол., а в нього самого 300 чол., і розділив на три полки», — отже, половецький полк мав 100 людей. Від 1152 р. літописець говорить, що угорський король привів до Галичини 73 полки. З іншого місця знаємо, що в тих роках угорський король вислав на Україну 10 000 війська, отже, угорський полк мав по 140 людей.

Полк міг поділятися на менші частини. В бою під Перемишлем хан Боняк поділив був своє військо:

► - спершу на три полки по 100 людей,

► - потім іще «розділив на дві частини, по 50 чол. на сторону».

Одна така «п'ятдесятка» під проводом Алтунапи кинулася як рій на «угрів». Самі «угри» були поділені на заступи. Ми думаємо, що заступ означав півсотні людей? Слід зазначити, що ніде більше цього терміну в історичних літописах не зустрічаємо.

Перші військово-козацькі відзнаки

Відзнаками війська того часу були: прапори, труби, бубни, потім добавилася печатка, герб та інше. (На малюнку герб Єлизаветграда). Наприклад, у козацьку добу кілька населених пунктів Кіровоградщини були сотенними містечками, а Торговиця навіть полковим центром. Адміністративними центрами сотень Миргородського козацького полку, який започаткував стабільне заселення нашого краю, були Архангельськ (тепер – Новоархангельськ), Новий Миргород (тепер – Новомиргород), Цибулів (тепер – Цибулеве), Крилов та Власівка. Козацькі сотні мали свої відзнаки і печатки для закріплення ділових паперів. Символіка печатки Власівської сотні у 2000 році була затверджена в якості герба селища.

Заснування 1754 року фортеці Святої Єлисавети одразу зробили її центром військової адміністрації великої території, в яку, не враховуючи гарнізону і фортечних слобод (форштадтів), входило поселення Слобідського козацького полку, що займало південну половину нинішньої області. Крім того, через фортецю Петербург здійснював управління Новою Сербією, яка займала північну половину краю.

У відповідь на наполегливі вимоги генерал-майора Глєбова про необхідність мати в гарнізонній канцелярії фортеці Св. Єлисавети печатку «для запечатывания письменных дел с надлежащим гербом» герольдія в травні 1757 р. за підписом герольдмейстера В.А. Адодурова внесла пропозицію Сенату: «печати крепости Св. Елисаветы для письменных дел быть против учиненного и Правительствующим Сенатом апробированного онной крепости герба с прибавлением надписи кругом той печати «печать крепости Святыя Елисаветы», которая учинена и сим к апробации Правительсвующему Сенату вносится при сем».

У період запровадження аракчеєвського військового поселення Єлисаветград став корпусним, Новомиргород – дивізійним, Крилов (Новогеоргіївськ) – полковим містом, а село Бобринцеве – повітовим містом Бобринцем. У зв'язку з цим Єлисаветграду, Новомиргороду і Новогеоргіївську 1845 року, а Олександрії та Бобринцю – 1847-го були пожалувані спеціально розроблені, офіційно затверджені відзнаки і герби, (прим. автора). Повернемося до початку теми.

Прапором називався — «стяг або хоругва». Першої назви вживали від найдавніших часів— воно скандинавського походження що означає «дрюк»; друга назва появилася в Галичині в XIII в. і теж під чужим впливом (готського, чи монгольського походження).

Як виглядали тодішні прапори, про це ми знаємо зі старовинних картин (наприклад, кенігсберзького літопису або «Життя Бориса та Гліба»), де зображено княже військо. Усі малюнки прапорів подібні один до одних. На палицю привішене полотно трикутної форми, досить довге; на деяких прапорах є знаки, наприклад, зорі, місяць. Але переважно вони були без таких знаків. На вершку палиці було вістря списка, або півмісяць, а під ним китиця кінського волосіння.

В описі бою 1169 р. згадано, що вороги «здерли стягову чілку», — можливо у ті часи, це волосіння і звалося «чілка». На печаті галицького короля Юрія зображений їздець із прапором. Тут полотно прикріплене на древка трохи нижче і поділене на три частини.

Мал. Козацька хоругва домонтівської сотні 1762 р.

Княжі прапори відзначалися один від одного хоч барвою, хоч усякими іншими відзнаками, бо по них пізнавали, чиє і котре військо. «Де побачимо твій стяг, там і ми з тобою готові йти», казали до Ізяслава Мстиславича 1146 р. кияни. Князі Юрієвичі 1149 р. «побачили стяги батька свого».

Не раз князі вживали прапорів, щоб перехитрити ворога. Так 1096 року князь Мстислав одному із своїх полків дав прапор Володимира Мономаха, і це зробило велике враження на ворогів: «Як побачив Олег стяг Володимира, страх напав на нього»... Так само Ізяслав Мстиславич 1153 р. обдурив галичан: «Поставив стяги галицькі, і пішли галичани під свої стяги, і він узяв силу бранців».

На початку бою стяг підіймали над військом, — це був урочистий знак, що битва починається. Це називалося «поставити стяг»: «Наші стали перед валом і поставили стяги свої» (1093 р.); «половці налякалися, — не змогли навіть стяга поставити» (1107 р.); хан Боняк свого

союзника князя Давида «поставив під стягом». Ці вислови можна зрозуміти так, що прапор стояв непорушно, був до чогось прикріпленний, або закріплений за воїном з певними намірами. Мали значення ще й вислови: «Возволочити стяг», тобто розпростерти або «напняти стяг»

Не всі князі пильнували цього лицарського звичаю. Про Андрія Боголюбського літопис розповідає: «Бачили, що стяг його не піднятий, бо він не любив пишатися воєнним звичаєм, а похвали шукав в самого Бога» (1149 р.).

Стяг оберігає «стяговник». Часто навколо прапора йшла завзята боротьба, бо військо мало обов'язок боронити свій знак (прапор), а вороги вважали собі за честь здобути прапор. «Стрільці з обох сторін зударилися, і був бій завзятий, і нашого стяговника порубали, і стягову чілку зі стягу зірвали», — читаємо від 1169 р. «Марцель (угорський воєвода) хоругву свою покинув, і Русь узяла її, і був насміх великий над Марцелем», — оповідає галицький літопис 1208 р. В іншому місці є згадка знову, що «полк Васильків гнав «угрів» аж до табору, і стяг королевича підрубали» (1232 р.). Ще в іншій битві «підрубали стяг Ярослава й досікалися до другого Ярославського стягу» (1216 р.). Коли йшла боротьба за прапор, це була найважнішою хвилиною в битві, якщо ворог забрав (полонив) прапор, військо, або полк переставав існувати. Так було у всі часи, немає прапора – немає «воїв».

Хто добув ворожий прапор, той святкував тріумф. Данило, заволодівши Галичем 1236 р. «проголосив перемогу й поставив на німецьких воротах свою хоругву». Коли ж у 1249 р. переміг під Ярославом угорського воєводу Филю, — «хоругву його пороздирав на шматки».

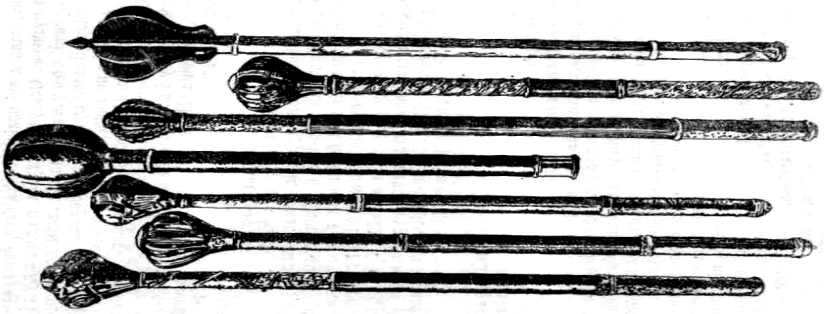

Як виглядають: булава і пірначі ми бачимо на **малюнку**. Рідше згадують літописи труби та бубни. Труби у нашому війську були вже за ранніх часів. Коли 968 р. «печеніги» напали на Київ, і місту йшла підмога з Лівобережжя Дніпром на човнах, військо «затрубило сильно», міщани крикнули з радощів, і на «печенігів» напав страх. Труби та бубни давали велику значимість, як у поході так і у бою.

Військово-козацький обоз (1111-1251 р.)

Обоз у давніх часах звався «товари» (рідше— товар), від XIII в. — «стани» (також стан), або якимось чужостороннім словом «колимаги».

Коли військо йшло в дальший похід, перед полками йшов наперед обоз. Складався він із возів, що везли харчі, шатра й тяжку зброю. Так, Володимир Мономах згадує» що один раз наскочили на його половці: «Ми радо були з ними побилися, але зброю вислали наперед на підводах (на повозах)». Всі підводи й повози, постачало населення, особливо селяни. Цей обов'язок звався «везти повоз», ввели його ще з часів Володимира Великого.

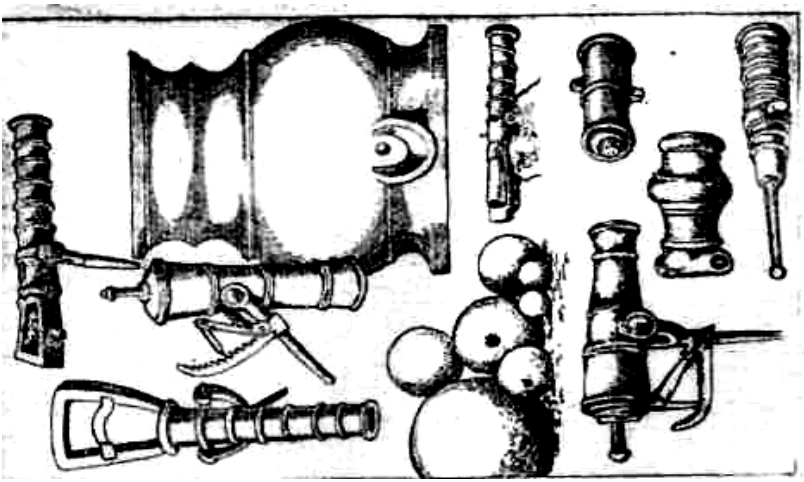

Мал. Різні види козацьких гармат

Часом возами підвозили й військо. В 1146 р. взимку військо Всеволода Ольговича в похід до Галичини виправилося на возах та санях. В 1111 р. ранньої весни на «половців» везли військо саньми й на ріці Хоролі «сані по метавши».

Тодішні вози мали: то чотири, то двоє коліс. Старовинний тяжкий віз із чотирма колесами, із варязьких часів, зберігся щасливо в багні в Озерберзі у Скандінавії. Подібні вози бачимо і на ілюстраціях літописів. Але в нас вживали й легких возів з двома колесами — як це було в степовиків — візник тоді їхав верхи конем.

Може, на означення такого воза вживали слово «кола» (колеса), — воно часто стрічається в літописах. Такі дво-колісниці бачимо на картині половецького табору. Татарські вози називалися «тел і ги». У обозних коней була назва — «підводні» (чи поводні) або «товарні» (1152 р.). Згадуються в літописах «сумні» коні: «Ізяслав бився над

рікою Ніздою, і відняли від нього коні сумні»,— ми думаємо, що це слово утворене від «сума», «сумка»,— тобто торба, міх. Кожне військо мало свій окремий обоз.

Харчі звалися «брашно» (від борошно-мука). Певно приготовляли їх для походу заздалегідь, бо часто у степах не можна було знайти ніякої поживи. Данило перед походом 1255 р. приладив для війська лови: «Коли їхав до Грубешова, було убито шість кабанів, він сам убив їх: три рогатиною, а три — його отроки, й дав він м'яса війську на дорогу». Коли харчів не було в обозі, висилали військо на «за-життя», тобто — добувати поживу. Такі «зажитники» мали обов'язки теперішнього постачання. Князі пильнували, щоб військо, населення не грабувало. Володимир Мономах повчає синів: «Куди ходите шляхами по землях своїх, не дозволяйте отрокам робити шкоди, ні своїм, ні чужим, ні в селах, ні у збіжжі, щоб люди не проклинали вас».

В означеному місці обоз спинявся — на це відомі були вислови: «стати товарами», «поставити товари», «стояти товарами». Місце, де стояв обоз, звалося «товарище» або «становище». Старив вислів «поставити товари» означав упорядкувати, уставити обоз. Обозні вози, часто уставляли надовкола, щоб забезпечити військо так, як це пізніше робили в старі часи козаки-запорожці, порядкуючи свій табір. Між возами ставили намети (шатра); «стати шатрами» означає те саме, що стати обозом. Шатро (давніше «шатер») будували так: посередині вбивали стовп і на ньому завішували шкіри, чи повстяні тканини. Хто хотів шатро завалити, мусів підрубати «шатерний стовп» Шатра князів бували розміром великі — в них відбувалися наради з дружиною, а то й здебільше - бенкети. Коли обоз на якомусь місці мав залишитися довше, ставили стійкіші будови. Так, 1116 р. Володимир Мономах під час облоги Смоленська «почав ставити избу (дім) у товарі своїм проти города», — смоленський князь так налякався того знаку довгої облоги, що згодом попросив миру.

В обозі військо пробувало перед битвою, тут воно озброювалося, з обозу виходило в бій і по битві знову поверталося до обозу. Біля обозу завжди ставили охорону. Тут, залишалися й люди, що були при підводах, конюхи і т. д. Не раз вороже військо, особливо кіннота, добиралася аж до обозу, й тоді треба було його боронити. Та рідко коли обоз самостійно міг устояти, звичайно діставався в ворожі руки якщо не будо підмоги. У степу часто військо боронилося, заставляючися обозними возами.

Коли обоз переносився на інше місце, то «залишки обозовища» часом підпалювали. В 1159 р. «Ізяслав зрозумів підступ їх (берендичів), сів на коня й пігнав до їх товарів, побачив, що товариша горять, і вернувся назад». В 1251 р. «ятвяги запалили колимаги, тобто стани свої». Без обозу виряджалося військо тільки на недовгі походи, наш-

видку, де треба було несподівано заскочити ворога. Такі звичаї мав славний лицар Святослав Ігоревич: «Ходив легко, як той «пардус» (леопард), возів за собою не возив, ні котла, і шатра не мав, тільки підклад стелив і сідло в головах». Іти в такий недовгий похід, нашвидку, без обозів, звалося «їхати із'їздом» (виїздом): «Нарадився князь Святослав зі сватом своїм Рюриком піти на половців нашвидку, із'їздом, бо донесли їм, що половці близько на Татинці, на Дніпровому броді; і їхали із'їздом без возів» (1187 р.)

Військове приготування до бою

Коли ворог був недалеко, й можна було сподіватися на битву, військо робило останні приготування. Про те, що наближається бій, давали знак трубами та бубнами. «Найперш у Юрія вдарили в бубни у війську й у труби затрубили; і у В'ячеслава, в Ізяслава й у Ростислава почали бити в бубни і в труби трубити, і полки почали готовитися» (1151 р.).

Спершу військо повинно було озброїтися, одягнутися в броню, «о плещися вооружіє». «Облеклися в броні, і полки ізрядили» (1111 р.). «Не дійшло військо до ріки Сяну, зсіло на полі озброїтися» (1248 р.); «війська всі позсідали з коней і озброїлися» (1251 р.). Тяжку зброю підвозили підводами, щоб вона була вже під рукою.

Потому військо ставало в бойову лаву; це звалося «ісполчити», «ізрядити», «пристроїти» військо. Робили це на вигідному місці, звичайно на просторому полі.

Мал. Військова атака

Слово «ізполчити» означає - виставити полки. Деколи військо вже в поході було поділене на тактичні одиниці, але звичайно тільки перед

самим боєм ставало в полки. Тоді князь міг підібрати відповідних людей і назначити їм якесь завдання. Так, Ізяслав 1151 р. «звелів нарядити дружину з полків, а полків не рухати». Знову Данило в поході на «ятвягів» 1256 р. «ізрядив полки, — кому яким полком ходити, і сам вийшов наперед».

Князь, що мав право керування у бою, видавав накази, коли яка частина має рушити в бій. За особливу честь вважали йти в першу чергу на ворога, бо перший удар був не раз вирішальний. Між князями доходило часом до спорів, кому має дістатися першість. Так, 1183 р. «Володимир Глібович послав до Ігоря, просив його їздити попереду зі своїм полком», бо, мовляв, «князі руські (київські) все наперед їздили в руській землі; Ігор на це не погодився, тим-то Володимир розгнівався й повернувся». Знову 1187 р. Володимир «випросився у Святослава та Рюрика їздити попереду з «чорними клобуками»; Святославові було нелюбо пускати Володимира наперед перед своїми синами, але Рюрик і всі інші погодилися». У поході на ятвягів 1256 р. українські й польські князі просили Данила, щоб він перший ішов у бій: «Ти король, голова всім полкам, ти знаєш воєнний обичай, кожний тебе засоромиться й налякається, вийди сам наперед».

Перед боєм князь об'їздив полки й укріпляв дух людський на бій (загрівав до бою). Ізяслав Мстиславич під Перемишлем 1152 р. перед битвою так промовив до свого війська: «Брати і дружино! Бог не кинув руської землі її руських синів на все в безчестя, на всіх місцях добували ми честь свою. І тепер, браття, всі це маймо на увазі, й перед чужими народами дай нам Боже честь свою взяти». Молодші князі приїздили до найстаршого й завіряли його у своїй вірності: «Батьку, хочемо голови свої поскладати за тебе і честь свою оборонити» (1151р)

«Побожні воївники» перед боєм молилися. Так перед зустріччю з половцями 1103 р. «князі й вояки молили Бога й обіти подавали Богу і Пречистій Його Матері, — одні кутею, другі милостинею для бідних, інші жертвами на монастирі». Не раз зустрічаємо в війську духовенство, під час походу на половців 1111 р.: «Князь Володимир приставив попів своїх, щоб їхали наперед війська і співали тропарі та кондаки Чесного Хреста і на канон святої Богородиці».

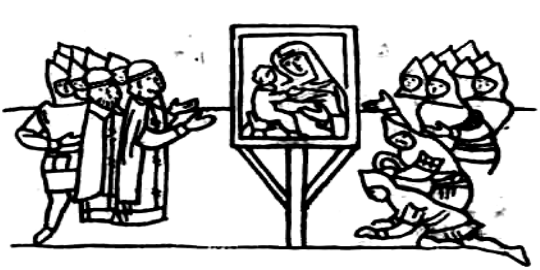

Малюнок. Молитва перед битвою. 1111 р.

Часом бій не починався відразу. Військо озброєне та впорядковане стояло на місці та чекало, аж поки ворог перший почне битву. «Мстислав став перед городом і впорядкував дружину; і не поступив ані Олег на Мстислава, ні Мстислав на Олега, — і стояли один проти одного чотири дні».

Деколи обидві сторони старалися спровокувати одна - одну насміхами та жартами. Так, 1016 р. воєвода князя Святополка насміхався з новгородців, що були у війську Ярослава: «Чого ви поприходили з тим калікою? Ви теслі, ми приставимо вас хороми нам ставити!» Новгородці дуже на це розізлилися й заявили Ярославові, що другого дня підуть наступом на ворога. Перед битвою з поляками над Бугом 1018 р. воєвода Ярослав жартував собі з польського князя Болеслава: «Проколемо тріскою твоє товсте черево». Поляки знову під Ярославом 1249 р. дратували вояків Василька словами: «Поженемо вас на великі бороди». Василько відповів: «Брехня ваше слово, Бог наш помічник», — і кинувся на ворогів.

Військово-козацький бій (946-1251 р.)

Битву означали словами: «бій, січа, брань, полк». Був старий звичай, як ми вже сказали, що битву починав князь, сам, символічним ударом копія. Вже 946 р. читаємо про бій з «деревлянами»: «Зійшлись обидва війська до бою, і Святослав сунув копіям на деревлян, і копія полетіло між вухами коня й ударило в ноги коневі, — бо він був дитина (молодий кінь). І сказали Свенельд і Асмолд: князь уже почав, потягніть, дружино, за князем». В 1149 р. літопис оповідає про князя Андрія, що він «виїхав перше за всіх на ворога, і дружина його за ним їхала, і зломив Андрій копія на противнику своїм».

Наказ до наступу князь давав згаданим вище словом: «Потягніть, дружино»; «потягнімо мужню, браття і дружино». Князь давав знати полкам, коли їм рушати: «Ізяслав виїхав у свій полк, і послав по всіх полках, кажучи: дивіться на мій полк, і як мій полк піде, так і ви йдіть» (1151р.).

На знак, що бій починається, підіймали вгору прапор, стяг. Це було гасло, що полки йдуть на ворога. Літописи описують часом, як виглядали полки, що йшли до бою. «Як зорі почали займатися, спершу в Юрія вдарили в бубни, і полки, почали готовитися; та й у Вячеслава, в Ізяслава й у Ростислава почали бити в бубни і в труби

трубіти, і полки почали готовитися. Юрій із синами своїми, і Володимир Давидович, Святослав Олегович і Всеволодович Святослав, рушили зі своїми полками й пішли у верх Рутця» (1151 р.). Особливою читкістю визначаються описи галицько-володимирських літописів.

«Василько йшов на «угрів» і Дем'ян тисяцький і інших багато полків по лівому боці, Данило ж ішов із своїм полком посередині, а полк його був великий, забезпечений хоробрими людьми й лискучою зброєю» (1231 р.).

«Вої всі позсідали з коней, і озброїлися пішці з обозу; щити в них були як та зоря, шоломи як те сонце, що сходить, у руках держали вони коп'я як безліч трости, стрільці ж ішли по обох боках дороги, тримали в руках луки свої й понакладали на них стріли свої на ворогів» (1251 р.)

Тактика варягів.

Спосіб ведення битви за княжої доби не завжди був однаковий. Тактика залежала від родів війська та їх озброєння.

У найдавніших часах, у X ст.., головне військо створювали варяги, що були «тяжкозбройною піхотою». Варязьку тактику вичитуємо з грецького опису походів князя Святослава на Болгарію 968—971 р.

Військо готовилося до бою в таборі або в мурах міста, потім виходило на ворогів. «Воївники» йшли до бою пішими: «Нема в них звичаю битися на конях, і цього вони не привчаються», — зазначає грек Лев Діякон.

На полі бою військо стоїть «немов та стіна», прибране у броню, в шоломах, зі щитами, що заслоняють й ноги і з витягнутими коп'ями. На знак, що починається бій, трублять у труби, і підіймають прапори. Військо йде до наступу з гучним криком, у порядку, лавою; вояки несуть щити на плечах. Головною зачіпною зброєю були коп'я. Варяги напирали коп'ями на ворога, пішого, чи кінного. Але при зустрічі зблизька вдаряли мечами або топорами. Як наступ не вдався, військо старалося відступити в порядку, — закладали на плечі щити і поволі прямували до табору.

Лев Діякон описує різні епізоди боїв Святослава. Наше військо мало в нього назву — «тавро скитів», візантійці звуться - «ромеями».

Опис бою під Предславою.

«З приводу несподіваного нападу випробованого війська «тавроскити» збилися в купу й перестрашилися. Але незабаром ухопили за зброю, позабирали на плечі щити, а щити їх великі, для забезпеки зроблені аж до ніг, міцною лавою виступили, на «ромеїв» на рівнину перед містом, для коней пригожу: кричали, як ті звірі, зчинивши дикий і гучний галас. «Ромеї» вдарили на них, билися сильно, доказуючи немалих діл, але битва вагалася, доки цісар не звелів безсмертним за сурмою вдарити сильно на ліве крило скитів; ті покидали списи,

добре додали коням острог і метнулися на них. «Скити» були піші (бо в них нема звичаю битися на конях і до цього вони не привчаються), не встояли перед списами «ромеїв», кинулися втікати й замкнулися в стінах міста. «Ромеї» кинулися їх доганяти й били немилосердно; кажуть, що у цій битві погибло «скитів» півдесята тисячі».

Опис бою під Доростолом.

«Коли військо (грецьке) прийшло в околиці Доростола, що звичайно зветься Дристра, «тавроскити» озброїли свою лаву коп'ями та щитами, стали стіною й чекали ворогів. Цісар виставив проти них «ромеїв», з боків поуставляв кінних у бронях, а стрільців і пращників позаду, звелів їм часто стріляти, і сам повів військо. Війська забралися до бою, і в перших стрічах боротьба йшла однаково з обох сторін. «Руси» билися сильно, уважали за великий сором, коли б тепер «ромеї» їх побили, вони ж мали в сусідніх народів таку славу, що все в битві поборюють ворогів, а цю славу втратили б. Знову «ромеї» соромилися й боялися, щоб не переміг їх піший народ, що зовсім не вміє їздити верхи.

Такі маючи думки, війська билися хоробро. Русь, захоплена своєю дикістю і запалом, завзято натискала на «ромеїв», — кричали мов несповна розуму, «ромеї» ж відбивали їх своїм досвідом і воєнною наукою. Багато погинуло з обох сторін, і до самого вечора перемога була не вирішена, й битва хилилася то в той, то в цей бік. Вже зоря гасла, аж цісар натиснув сильно кінними, вдарили міцним ударом, сурмачі засурмили до бою, і крик скрізь залунав у «ромеїв». «Скити» не видержали їх натиску, кинулися тікати, і поховалися безпечно за стіни».

«Другого дня «тавро скити» вийшли з міста, виступили на рівнині, захистившись щитами аж до ніг та сплетеними з кілець бронями. «Ромеї» теж виступали з табору, одягшись як слід у броні. З обох сторін билися сильно, і перемога була непевна, перемагали то ці, то ті. Але котрийсь із «роменського» війська вихопився і вдарив списом Сфенкела, що його вважали в «тавро скитів» за третього по Святославі, він бився тоді хоробро — велетень тілом і завзятий.

«Тавроскити» настрашилися його смерті, подалися з рівнини і скоро пішли до міста».

Мал. Битва супротивників

Інший епізод: «Другого дня вже сонце йшло на захід, як «тавроскити» вийшли з усім військом із міста і стали міцною лавою з витягненими копіями, пробували щастя. Цісар упорядкував «ромеїв» і вивів їх з табору. Почався бій. «Скити» міцно натиснули на «ромеїв», били їх копіями, влучали стрілами, і так збивали їздців на землю. Тут Анема (з прибічної цісарської сторожі) побачив Святослава, що з запалом, як без пам'яти, натискав на «ромеїв» і підбадьорював своє військо. Анема пустив коня, наскочив на Святослава й ударив мечем по горлі, збив його (з коня), але не вбив: затримала удар броня, з кілець сплетена, і щит, який він брав, щоб охоронитися від «ромейських» списів. Скитське військо окружило Анему, збило з коня ударами списів; повбивав він багато з них, але й його вбили; а був це чоловік, якого ніхто з товаришів не міг переважити військовими вчинками. Зате його смерть додала сміливості Русі, вона гучно й дико закричала й натиснула на наших; вони відступили, ухиляючись перед незвичайним натиском скитів...»

Галицька тактика боїв (XIII ст.)

Як видно з літописних описів, Галицька битва поділялася на дві окремі части: початковий бій легкої кінноти, стрільців та головний удар «тяжко збройних» полків. Коли стрільці вели бій і обстрілювали ворога, «тяжко збройна» кіннота стояла здалека і стежила за їх успіхами. Коли ж знову «колійники» йшли в бій, то стрільці уступали їм місця. Одночасно обидві підрозділи ніколи не виступали разом, ніколи разом не співпрацювали.

Але ж потреба такої спільної акції виходила сама із себе. Стрільці уступали з поля битви через те, що у зустрічі з «тяжко збройними» були цілком безборонні, і тільки швидка втеча рятувала їх перед знищенням. Проте піхоту вони могли трохи довше вдержувати, але як йшла на них тяжка кіннота, вони не мали навіть часу для відступу. Звичайно їм потрібна була якась безпека. Знову, наступ «колійників» міг бути більше успішний, коли б рівночасно стрільці обстрілювали ворога, що наступав, і стрілами зчинили переполох у його полках.

Тодішні полководці бачили потребу об'єднати обидва підрозділи і пробували «уживати рівночасно і стрільців, і орудників». Вперше це бачимо в Галичині у військах Данила. Щоб вберегти стрільців у бою, їх ставлять поруч з «колійниками», під їх охороною. Як виглядала така тактика з обох родів зброї, видно з літописного опису від 1251 р.:

«Воївники позсідали з коней і озброїлися пішкома з обозу, щити їх були як та зоря, шоломи їх блищали як те сонце, що сходить, коп'я держали в руках як безліч трости, стрільці йшли по обох боках і тримали в руках «рожанці» (луки) свої і понакладали на них стріли свої на ворогів».

Стрільці, що мали при собі охорону з «колійників», могли підійти ближче до ворога і обстрілювали його довше, до самого наступу «колійників», коли ж ворожі коп'я рушили на них, вони могли ховатися за залізний полк «оружників».

Це не був відокремлений випадок співпраці обох військових підрозділів. В іншому поході 1256 р. князь знову залишає частину стрільців при «оружниках»: «Данило впорядкував полки і наказав, кому полком ходити, сам вийшов наперед, і стрільців пустив наперед, а других по обох сторонах дороги». Отже, частина стрільців пішла у передню сторону, друга частина залишилася при війську, що складалося з «оружників». Ця співпраця обох військових формацій, здається, прийнялася загально так, що при іншій нагоді літописець зазначає «неприязність оружників при стрільцях. Стрільці стріляли, а оружників з ними не було».

Велике слово Перемога

Серед метушні бою військо орієнтувалось за прапорами. Стяг, піднятий догори, означав, що полк держиться добре. «Данило поглянув туди й сюди й побачив, що стяв Васильків стоїть, добре бореться й «угрів жене» (1231 р.). Коли ж прапор хилявся або падав, це був знак невдачі; покинути стяги, означало програти битву. Літописи часто описують утечу ворога. «Страх і трепет напав на половців на вид руських військ, і утікали самі, і коні їх не мали сили в ногах; Русь же з радістю на конях і піші побігли до них». Переможець переслідував ворога, як далеко було можна: «Допоміг Бог Андрієвичам на Святослава, і гнали за ним до Корані, а далі не пустив Андрій дружини своєї» (1140 р.).

Переможець на знак своєї перемоги залишався на полчищі, тобто — побоєвищі. Так, Ізяслав після перемоги над Ярославом біля Теребовлі 1153 р. «залишився з малою дружиною на полчищі». Після перемоги під Ярославом 1249 р. «Данило й Василько не пішли в город, і Лев став на місці, військо серед трупів проголошувало свою перемогу». Військо вітало перемогу радісними окликами. Після бою над Рутом 1151 р., знайшовся ранений князь Ізяслав Мстиславич, «схопили його на руки свої з утіхою, як володаря і князя свого, і всі полки так і кликнули: «Кирієлойсон» (Господи помилуй), радуючись,

що ворога перемогли, і князя живого ведуть». Інколи на пошану князів складали пісні.

Війна давала переможцеві добич, а іншій стороні - полон. Воєнні походи вели часто для самої користі, і добич уважали своєю нагородою за воєнні труди. «Воївники гналися (за ворогом) і приїздили аж до півночі, ведучи добич велику», читаємо в описі ярославської битви. Велику добичу постачали походи на половців; «забрали тоді худобу й вівці, коні й верблюди і вежі з добутком та челяддю».

Бранці забилися колодками, щоб не втікали. Князі поселяли бранців на безлюдних місцях, особливо на степовій границі, для оборони від степових орд. Так, Ярослав Мудрий із походу на Польщу 1031 р. привів багато бранців й поселив їх над річкою Росею. Князь Ярополк Володимирович побудував город Желни (Жовнин) для мешканців Друтська, що їх забрав у неволю 1116 р. Різні оселі з такими назвами як: Ятваги, Пруси, Торки, Половці та інші, певно пішли від воєнних бранців, поселених на пустих місцях.

Переможець святкував перемогу і часто трофеї перемоги розсилав іншим князям. Такі почесні дарунки звалися чужим словом — «сайгат». Наприклад, Ігор Святославич переміг 1174 р. «половців» над Ворсклом, вернувся додому «і почав давати сайгат князям і інш. мужам». В 1258 р. галицько-володимирські війська одержали перемогу над литовцями, тоді Василько вислав Данилові «сайгат — коней з сідлами, щити, сулиці, шоломи».

Перші українські кораблі

На великий жаль, українські кораблі з княжих часів не збереглися; може, і стрічалися де-небудь у річних мілинах, але ніхто не подбав, щоб їх переховати та дослідити. Тільки з літописів знаємо дещо про наше давне мореплавство. Для цих суден були різні назви: «лодя, лодка, суд, човен, струг, насад, павозок, або паузок, учан». Не знаємо докладно, в якому значенні такі назви вживали. «Павозок» це був малий човен, так само, мабуть, «учан»; використовували їх рибалки, а то й перевозили ними невеликий вантаж. Назва «струг» походить від способу його виробу, від обтісування пня. «Насад» означає, судно збудоване з різних частин, де на основну балку насаджували впоперек перекладини й дошки (назва «насад» ще й досі є на возах й санях). «Човен, лодя, суд» означали судна різного роду й величини. Майже всіх родів суден уживалися під час війни, для перевозу людей і вантажу.

Воєнне судно найчастіше називалося «лод'я». Розрізнялися вони:

«лодьї» звичайні, «побойні», тобто пооббивані дошками, й морські. Якої величини були наші воєнні кораблі того часу, про це ми можемо здогадуватися з того, кілько людей вони в собі вміщували. Про похід Олега на Царгород літопис пише, що в одному кораблі вміщувалося 40 людей. Але про похід Русів на Каспій у той самий час історики згадують, що кораблі вміщали по 100 людей. Виходить, що кораблі бували різних розмірів.

Про вигляд і споруду наших кораблів знаємо небагато. Треба здогадуватися, що тільки менші човни були «однодеревні», видовбані з одного пня. Більші судна мали снасть із «балків», а на них набивали дошки; така дошка звалася — «набій». Передній кінець човна називався «ніс», задній — «керма» (корма). Позаду була прикріплена «керма», що звалася теж «ключ». Судно будували звичайно з веслами, але більші кораблі були вітрильні. «Щогла» звалася, «упруг» або з грецької мови - «китарть» (катартіон). Вітрило називали «щепря» або парус (з грецької «фарос»). Вітрила виробляли у нас із простого полотна, що мало назву «товстина або кропна»; але бували вітрила із дорогих матерій, із «паволоки». Літопис оповідає про похід на Царгород 907 р.: «Олег сказав: пошийте Руси (варягам) паволочні вітрила, а слов'янам кропиняні. І пошматував їх (паволоки) вітер. І сказали слов'яни: тримаймося своїх товстих».

Мал. Грецькі кораблі – як прототип козацької флотилії

На розвиток нашого мореплавства великий вплив мала Візантія. На Чорному морі українці познайомилися з грецькими кораблями і від греків перейняли різні нові винаходи та поліпшення. В літописах читаємо різні назви грецьких кораблів: «галія, олядь, кубара, скедія», а й сама назва «корабель» прийшла з Греції. Але що саме наші предки перебрали від греків, що від варягів, а що мали своє власне, про

це нічого певного сказати ми не можемо.

Що в козаків були спроби витворити свій власний тип воєнного корабля, про це свідчать оповідання літопису з 1151 р. Тоді йшла боротьба за Київ, і князь Ізяслав Мстиславич уживав кораблів для оборони Дніпра на широкому, просторі від Києва до устя Прип'яті. Літописець описує воєнні кораблі ближче: «Ізяслав штудерно й дивно побудував лоді: гребців у них не було видати, тільки весла було видко, а людей не видати, бо лоді були покриті дошками; і вояки стояли на горі у бронях і стріляли; а керманичів було двоє, один на носі, а другий при кермі, і куди хотіли, туди їхали, не повертаючи лодій».

Дніпровська флотилія (969-1200 р.)

Українська флотилія тих часів була особливо розвинена на Дніпрі і на великих дніпрових затоках. З літописних згадок ми бачимо, що водоплавання весь час розвивалося. «Деревляни» з Полісся і до Києва за Ольги період їздили човнами. Під час нападу «печенігів» на Київ 968 р., на лівому боці Дніпра стояли «лоді» і прийшли на допомогу столиці. Володимир Великий у поході на волзьких болгар перевозив війська човнами. Ярослав Мудрий човнами спроваджував війська з Великого Новгорода.

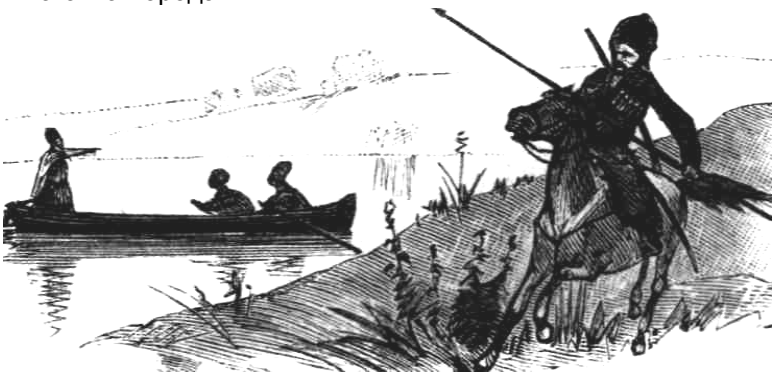

Мал. Козаки на дніпровських затоках

Найбільша пристань для кораблів була під Києвом. Тут усе стояли напоготові, човни до перевозу через Дніпро, і всяк час можна було переїхати з одного боку на другий. Під час різних походів кияни часто виїжджали на човнах. Так, наприклад у походи проти «половців» за пороги 1068 р., на зустріч князеві Юрієві 1150 р., в похід проти «берладників» на Олеш'я 1160 р.

Флот бував й на більших затоках Дніпра, у 1041 р. Ярослав переправився на Мазовше човнами, мабуть, Прип'яттю, і далі річками і багнами на Буг. Досить часто згадується про човни на Десні.

Ця річна флотилія часто виступала у воєнному напрямку дій. Як

вище було згадано, 1151 р. Ізяслав Мстиславич своїми кораблями боронив лінії Дніпра і по ріці прийшли до бою: «Билися, наїздили в насадах, брали у полон ці тих, а ті цих, — Ізяслав не дозволяв їм перебратися на інший берег». Другий такий бій на воді відбувся під Черніговом 1160 р.: «Билися за Десну завзято одні на конях, другі в насадах їздячи на човнах, і не пустили їх через ріку».

З Дніпра і його «річкових рукавів» човни переправлялись не раз на інші ріки по так званих «волоках». Це були місця, де лежали заготовлені кругляки, на яких можна було тягнути човни від одної ріки до другої. Найславніший волок-шлях був на дорозі від верхів'я Дніпра до Ловаті, по напрямку, що йшов до Балтійського моря. Така переправа коштувала немалої тяжкої праці, але вкорочувало дорогу.

Ще важча й найтяжча з усього — була переправа через Дніпрові пороги. Цісар Констянтин Багрянородний описує подорож торговельної флотилії з Києва до Чорного моря; цей шлях виглядав як воєнні баталії (за змістом): «У місяці червні вирушають човни униз рікою Дніпром (з Києва) і приходять до Витичева, це город підвладний Русі. Ждуть два або три дні, поки позбираються всі човни, рушають і пливуть вниз тією рікою Дніпром. Насамперед приходять до першого порога, що зветься Ессупи, (рос. - варязький), а по-слов'янськи це значить — «не спи». Цей поріг вузький, по середині його скелі круті та високі, стирчать як ті острови. Вода б'ється об них і піниться, та спадає звідтіль водопадом, зчиняє великий шум і страх. Тому русичі не зважуються пливти посеред нього, але прибивають недалеко до суші, висаджують на суходіл людей, а інше залишають у човнах, тоді роздягаються, намацують ногами, щоб не наскочити на яку скелю, і так палицями пропихають човен — спочатку ніс, потім середину, і останню корму. І з такою пильною обережністю між закрутами й берегами ріки проходять цей перший поріг.

Коли проминуть цей поріг, забирають із берега решту люду, садять у човен й пливуть до другого порога, що (рос. Ульворсі, а по-слов'янськи Островуний прах, (Острівний прах, переводиться «острів порога». І цей подібний до першого порогу, тяжкий і непрохідний; знову висаджують людей і переводять човни, як і попереду було описано. Подібним способом проходять і третій поріг, названий Геляндрі, що по-слов'янськи значить «гук порога». Далі так само четвертий поріг, великий, (названий рос. Аіфар, по-слов'янськи Неясить), бо у скелях того порога гніздяться пелікани.

При цьому порозі пристають геть усіма човнами до берега, вибрані люди виходять стерегти їх від «печенігів». Всі інші забирають із човнів речі, які мали з собою, ведуть невольників у кайданах суходолом шість миль, аж поки не пройдуть цей поріг. Далі одні тягнуть волоком, другі на плечах несуть свої човни і переносять на руках за поріг, і так

спускають їх у ріку, кладуть свої речі і знову відпливають. Приходять до п'ятого порога, (що зветься рос. Варуфорос, по-слов'янськи Воль ний поріг), бо він утворив велике озеро, знову перепроваджують свої - човни через закрути ріки, як при першому і другому порозі, і приходять до шостого порога, зветься (рос. Леанті, а по-слов'янськи Вручий), тобто «кипіння води», і його подібним способом минають також.

Пливуть звідси і до сьомого порога, що зветься (рос. Струвун, послов'янськи Напряжи), це значить «малий поріг». Як пройдуть його, доходять до броду, що зветься Крарійський; туди херсоняни (з Криму) переходять із Руси, а «печеніги» на Херсонес; цей брід завширшки 400-500 м., а дліною — наскілько очі можуть сягнути, і наскільки долетить стріла, як стріляти відтіль - сюди. Тим-то на цьому місці сходяться «печеніги» і б'ються з Руссю.

Як минуть це місце, пристають до острова св. Григорія (Хортиця), і на цьому острові складають свої жертви, бо там стоїть превеликий дуб. Жертвують живі птахи; навколо застромлюють стріли; інші жертвують хліб і м'ясо і що хто має, бо такий у них звичай. Почавши від цього острова «руси» не бояться печенігів, аж поки доїдуть до лиману на усті ріки. Тут є острів св. Етерія. Коли приб'ються до нього, спочивають там два або три дні, ремонтують свої човни, як є яка шкода в вітрилах, щоглах, кермі. Устя ріки, як сказано, має лиман, і йде він аж до моря, а коло моря є цей острів св. Етерія.

Звідси пливуть до ріки Дністра і, прибувши щасливо, знову спочивають. Вибравши добру годину, рушають і приходять до річки, званої Біла, там так само відпочивають, потім рушають і, приходять до Селини, рукава ріки Дунаю. І поки минуть ріку Селину, «печеніги» біжать поруч, і як на морі буря, що часто буває, викине човни до берега, всі виходять, щоб разом відбиватися від «печенігів».

Від р. Селини вже не бояться нікого; йдуть до Болгарії і приходять до гирла Дунаю. Від Дунаю проходять до Конопи, з Конопи в Константинію, до ріки Варни, від Варни ідуть до ріки Дицини — все те у болгарській землі. З р. Дицини приходять в мезембрійську країну, і таким чином аж сюди йде ця бідолашна і страшна, тяжка і трудна дорога».

Ось так описували очевидці того часу переправу через Дніпровські пороги. Якщо український народ два століття воював з половцями і ні на крок не поступився перед їхнім натиском. Навіть тоді, коли прийшли найгрізніші з усіх азійців – татари і пав наш золотоверхий Київ і народ знову вистояв і не зломився. Ми вже мовчимо про 100 років стримування ударів кочовиків, то що для наших предків були якісь Дніпровські пороги. Ми не «срамилися» перед Європою і демонстрували свою «удаль» там, де інші були безсиллі. А про героїну стійкість солдатів періоду Великої Вітчизняної війни, наш читач має своє уявлення і безліч прикладів.

Перші походи на Чорне море (YIII-IX ст.)

Наші кораблі на Чорному морі появилися вперше на переломі VIII-IX століття. Докладніших описів цих перших морських походів не маємо, збереглися про них тільки скупенькі рядки в легендарних описах святих. Так, десь перед 800 р. на побережжя Криму напав князь Бравлин «дуже могутній»; він руйнував усі міста від Корсуня (Херсонесу) до Керчі, десять днів добував облогою город Сурож (Судак), добув його, але коли хотів пограбувати церкву св. Стефана, на нього найшла тяжка слабість; коли повернув церквам пограбовані скарби, почав одужувати. В тому самому часі якась інша ватага варварів зруйнувала побережжя Малої Азії від моря «Мармара аж до Синопу». Грецький літописець не шкодує чорних барв при описі грабіжників: «Напали варвари на Русь, народ, як це всі знають, жорстокий і немилосердний, що не знає ні трохи милосердя до людей.

Скидаються на звірів своєю вдачею, нелюдські у своїх учинках, самим виглядом виявляють вони жадобу крові, ні в чому втіхи людської не знають, тільки в убиванні... Вирубують немилосердно всіх, не вважаючи на стать, на роки, не жалуючи старих, не минають дітей, на всіх разом пагубну озброюють руку... Руйнують церкви, поганять святощі...». Аж у місті Амастрі при гробі святого Юрія чудо спинило цього суворого воєводу, і він прийняв християнство».

Ці перші походи показали значні простори Чорного моря і до них потрібні були більші морські сили. На жаль, про склад і організацію тодішньої нашої Чорноморської флотилії побожні легенди не переказали нічого реального.

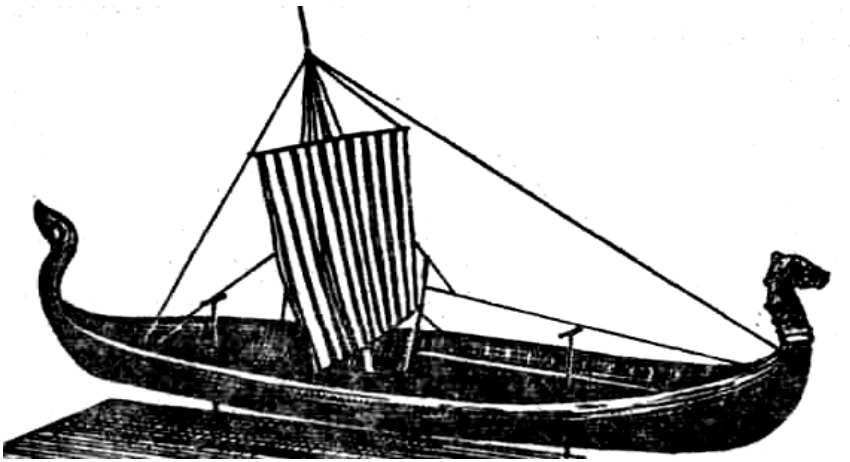

Мал. Один із варіантів козацької чайки

У 860 р. відбувся великий похід на Царгород під керуванням київських князів Аскольда та Дира. Грецький цісар Михайло був тоді з військом у Малій Азії, і столиця залишилася без опіки. Український флот був уже великий: одні джерела свідчать про двісті кораблів, інші—триста шістдесят. Русь пограбувала околиці Царгороду, попалила передмістя, але сильно укріпленого міста не змогла добути. На звістку, що цісар вертається з походу, князі наказали війську повернутися до дому, і «так цей народ із тріумфом вернувся до своєї землі», писав про це венеціанський літописець.

У якій небезпеці була тоді могутня столиця візантійських цісарів, про це барвистими словами оповідає царгородський патріарх Фотій у одній зі своїх проповідей:

«Чи пригадуєте ви собі той переполох, ті сльози й той зойк, що в них попало місто в останнім одчаю? Чи пригадуєте ви собі ту темну і страшну ніч, коли життя всіх нас збиралося зайти з заходом сонця, і світ нашого існування мала проковтнути глуха темрява смерті? Чи пригадуєте ви собі той час нестерпний, важкий, коли прийшли до нас варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, пагубним; коли море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, давало їм приємну і легку плавбу, а на нас підіймало суворі хвилі війни, коли вони плили попри місто й виставляли моряків із мечами, немов погрожували місту смертю від меча; коли вся людська надія залишила людей, і місто покладалося на єдину оборону в Бога; коли переполох і темрява опанувала розум, й вухо прислухалося тільки до одної вісті: чи перелізли варвари мури, чи опанували вороги місто?»

Пізніше греки склали легенду, що український флот повернутися примусила буря, яка зчинилася тоді, коли в море опустили одяг Божої Матері.

Походи на Каспій (860-990 р.)

Одночасно з походами на Чорне море українські князі наладжували походи й на Каспій. Наші кораблі появилися тут уже в першій половині IX століття. Каспійським морем українські купці везли свої товари до Персії. Головною дорогою до Каспію була р. Волга, але був і дальший окружний шлях: із р. Дніпро кораблі йшли на Чорне море, здовж берегів Криму до Азовського моря, р. Доном від устя вгору, а там, де р. Дон найбільш наближається до Волги (в околиці м. Царицина), човни перетягали волоком, з р. Дону до р. Волги.

Воєнні походи почалися вже біля 860—880 р., але про них знаємо тільки те, що Русь доходила аж до «Абесгуна в південно-східній закутині Каспійського моря. В 909— 910 р. до Каспія приплило 16 кораблів, і вони наробили багато шкоди у південних околицях».

В 913 р. відбувся великий похід, під проводом Олега. З р. Дону до

р. Волги прийшло 500 кораблів, по 100 чол. кожний, і попрямували на хозарську державу, що мала «свою столицю в Ітилі», в околицях теперішньої Астрахані. Хозарський хан пропустив їх далі, і Русь сильно пограбувала південні країни, «Табаристан та Азербайджан». Але в зворотній дорозі хозари заступили українським кораблям дорогу, дійшло до кривавих боїв. Українці повиходили з човнів і пішли в наступ; але хозари мали тяжку кінноту й розбили наші полки. Як розповідали араби, на «бойовищі лягло 30 тисяч людей». Тільки частина човнів пробилася крізь ворожу заставу.

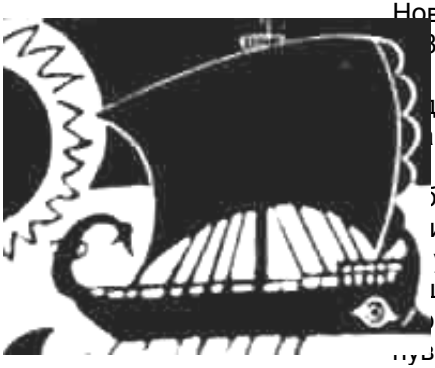

Новий великий похід відбувся - 944 р. за князювання Іго- Наше військо прийшло су- долом, через кавказький й, до «Дербенту» і тут сіло приготовані кораблі. Здовж бережжя Каспію кораблі дій- и до ріки Кури і по ній увійш- у глибину Закавказзя; там ші війська добули велике гове місто «Бердаю» і зруй- нували цілу країну. Але пізніше проти «наїзників виступили арабські намісники, до того у військо прокинулася пошесть» (дизентерія), — треба було вертатися. З великою добичею, без ніяких перепон Русь вернулася додому. Цей похід був відображений перським поетом Нізамі, він описав його в великій поемі; де у грізних барвах малює загарбників та порівнює їх із вовками та левами. У пізніших часах наш флот не пускався вже так далеко у східні країни. У великому поході Святослава на волжских болгар та хозарську державу 968 р., теж брала участь наша флотилія, але про цю кампанію не залишилося ніяких докладніших вісток. Володимир Великий 984 р. ходив у похід на р. Волгу, проти болгарів, війська їхали рікою човнами. У XI—XII віці в північних землях київської держави тодішній флот був досить високо розвинений. На **малюнку** зображено перший козацький підводний човен.

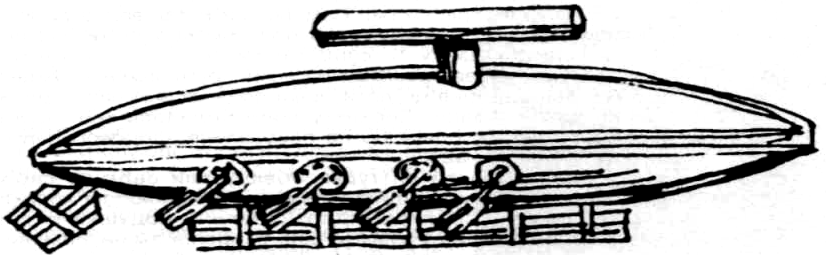

Побудова українських кораблів (1893 р.)

Великий вплив на розвиток й поліпшення плавби у нас мали «варяги». Вони були найславніші мореплавці серед віків, попереплівали всі європейські моря і могли бути добрими вчителями слов'ян.

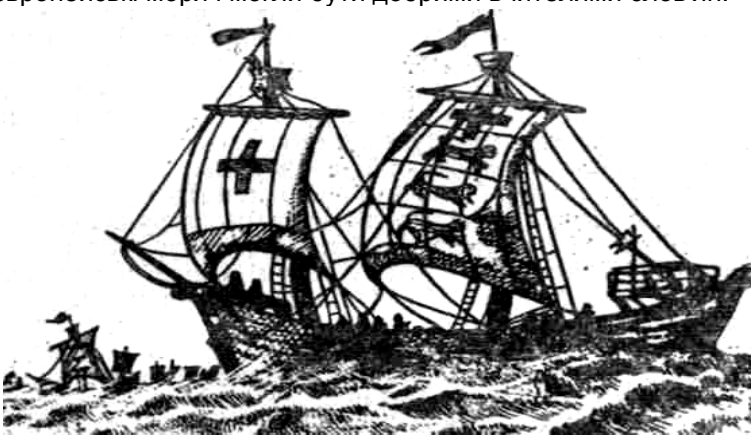

Мал. Норманські кораблі – як прототипи українських кораблів.

Кораблі скандинавських вікінгів збереглися щасливо до наших часів у Норвегії. Найкраще досліджені знахідки з Туне (1867), Гокстад (1880) і Озерберг (1903) і зберігаються в університетському музеї в місті Осло. Тодішній корабель був понад 20 м завдовжки, 4,5 до 5 м завширшки і глибина 2 м. Будували його з дубового матеріалу, а додаткові частини - з яворини, ясенини, березини, з липового дерева й ін. Основу корабля творив на споді довгий балок , до якого були прибиті поперечні ребра, відповідно вигнуті, бувало їх до 20; горою кінці ребер були злучені балками, на балках був поміст, з дощок.

Зверху корабель був пообббиваний «дилями». Здовж корабля по обох боках були прикріплені довгі, низькі лави для гребців. У горішній частині «дилювання» робили отвори для весел. Весла бували до 3 м. завдовжки. Керма містилася позаду човна по правому боці, була на 3—3,5 м. завдовжки. Посередині човна стояла щогла, на 20 і більше метрів заввишки.

Вітрила мали форму трапезу, ширшого донизу. Підтягали їх відповідно перетнутими мотузами. Вітрила виробляли найчастіше з білої бавовняної матерії, не раз із барвними смугами, але князі вживали не раз дорогоцінну, різнобарвну матерію.

Норманський воєнний корабель визначився струнокою й легкою будовою. На неї накладалися добре продумані технічні подробиці: відношення між шириною та довжиною було 1:4, це давало кораблеві достатню несхитність; перед і зад корабля мали ту саму форму, зле-

гка підіймалися догори, такому кораблеві легко було повертатися; поодинокі балки були позбивані дерев'яними кілками. Добрі властивості такого корабля випробували досвідом: побудували докладну модель і цей корабель відбував подорож із Норвегії до Америки, у 1893 р. скорість його доходила до 18— 20 км на годину.

Військо й держава

Війна була щоденним явищем у давній Україні. Коли перегортаємо карти літописів князівських часів, з трудом находимо один-другий рік миру; щорічно, а то й кілька разів на рік ішли воєнні походи й криваві бої. На південній межі не вгавала ніколи боротьба з степовиками. Половецькі напади непокоїли й Київщину, й Переяславщину, й Чернігівщину, а кочовики опускалися деколи аж на пограниччя Волині й Галичини. Північні землі знову несли на собі тягар оборони від воєвничих литовських племен, що набігали на наші землі. На заході раз-у-раз поновлювалася боротьба з поляками, з-за Карпат безперестанно погрожували мадяри. Коли кінчалася війна на одному кінці широкої української землі, вже на іншій окраїні збиралися воєнні хмари.

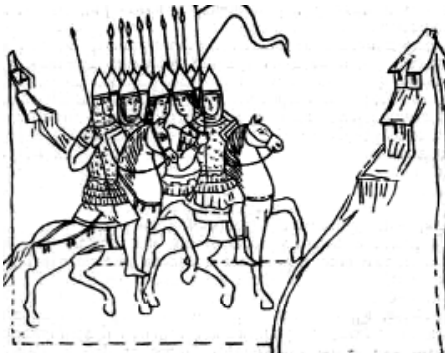

Серед таких обставин наш народ мусив бути насторожі і всеозброєним, готовий до оборони. Так само над Дніпром, як над Бугом, так само на поліських болотах, як у карпатських переходах населення все було у воєнному стані – готове до певних заходів, всі стежили, чи не йде на край воєнна небезпека. Військо в тих часах не було окремою організацією, це була частина громади, це був сам народ. Хоч провід вели князі й бояри, та оборона рідної землі була потребою й конечністю всього народу. «Це Бог уклав у серце князя»... — такими словами літописці починають описувати похід на степових кочовиків. «Підемо всі від малого до великого», — заявляють «прості люди», як треба йти у степ воювати. А з яким тріумфом вертається з походу переможець, з якою радістю вітає військо народ!

Військо добувало державі силу й могутність. У воєнних походах утримувалися границі держави. Границю від степу визначили наші князі в боротьбі з дикими ордами. Володимир Великий і Ярослав Мудрий величезними валами замкнули дорогу кочовикам, а пізніші покоління пильнували, щоб удержати ці межі та розширити. Західна границя галицької держави повстала в безнастанних пограничних

війнах із поляками. На великих просторах граничну лінію утворили «дикі пущі», без ніяких стабільних осель. Комунікація туди йшла тільки вузькими доріжками,— прорубаними «просіками» та «воротами». Де полів не було, а оселі стояли близько одна до одної, там кожна держава пильно стерегла свої межі й не допускала, щоб сусід нарушив границі.

Війни забезпечували державі добробут і значення серед сусідів. Уже перші походи на Чорне море й Візантію мали за мету інтереси української торгівлі й закінчилися славними торговими договорами Олега та Ігоря. Святослав у своїй війні з Болгарією зазначив сильну вагу української землі для торгівлі: «Там сходяться всі багатства, — від греків паволоки, золото, вино й овочі різнородні, від чехів та угрів — срібло й коні, з Русі шкіри, мед і невольники». Війна Володимира Великого з Візантією за Крим мала свою господарську мету поруч із політичною. Походи в степ на «половців» дуже часто робилися для охорони купецьких таборів, на які нападали «кочовики». Війна з Польщею й Угорщиною мали не раз за мету охорону торгових шляхів. Тільки зі зброєю в руках можна було оборонити свої права, переводити свої домагання та добувати пошану.

Україна через свою воєнну силу мала славу в цілій Європі. Княжий двір у Києві провідували найславніші західні лицарі. Так, славний норвезький королевич Гаральд Сміливий, що зі своїми кораблями обплив був усі моря, вважав для себе за найбільшу почесть служити Ярославові Мудрому й добути його доньку собі за жінку. Вістки про перемоги українських князів розходилися по всьому світі: «Німці і венедці, греки і Морава співали славу Святославові», розповідає «Слово о полку Ігоревім» про перемогу київського князя. В Україну йшли посольства з Візантії, Німеччини, Франції, Англії, із різних скандинавських країн.

Війни приводили до внутрішньої консолідації нашої держави. Перші князі-завойовники тільки примусом і силою могли притягати непокірні племена до державного зв'язку. Спільна небезпека єднала племена й землі, наказувала забувати про всякі дрібні свари та ставила всіх у один фронт проти ворога.

У війнах твориться почуття солідарності, відповідальності за долю рідної країни, розвивався національний патріотизм. «Не осоромимо землі руської!», це гасло з часів Святослава лунало безперестанно в княжій Україні.

Військо того часу було тим цементом, що зв'язував розрізнені племена у свідому державну силу – Київську Русь.

Подальший розвиток козацького війська

Козацьке військо існувало й розвивалося три століття, від кінця XV в. до кінця XVIII в. Але ж розвиток його не був такий безперервний, як це було з тогочасним, українським військом за княжих часів. Тоді, за князівської влади, увесь час існувала українська держава і, хоч вона переходила через різні переміни, то все ж державна незалежність була тривкою основою української армії. Інакше було воно з козацьким військом. Козаччина повстала під чужою владою, і без державної опіки, створилося як народне, само призначене військо.

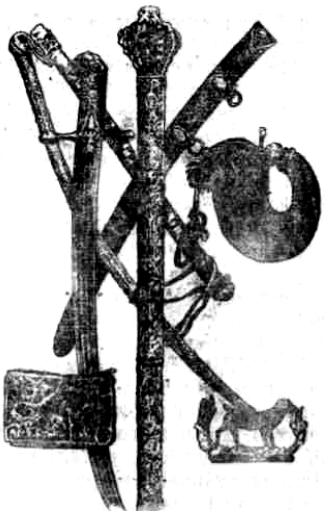

Мал. Козацька зброя.

Вона пробивалася вперед серед усяких труднощів і перешкод, не маючи певного захисту, тиняючись по «диких полях» та безлюдних Дніпрових островах. Дуже важко було утримати суцільність такого війська, постійну організацію й провід. Раз-у-раз заново створювалися козацькі ватаги, сотні, полки й так само скоро занепадали, серед важких обставин степового життя; раз-по-раз змінювалися отамани, полковники, гетьмани. Не раз провід над військом брали «всякі одчайдухи й самовільники», що тільки того пильнували, щоб наживитися, жити легким хлібом, й заводили козацьку організацію в нетрі анархії. Подібне є і у наші часи, наприклад у Кіровоградському регіоні, 2000-2010 р. появилося багато «анархічних приблуд» на зразок Громових, Елесеєвих, Яценко та добрий десяток інших, так званих козаків без совісті і честі. Для таких людей слова – національний патріотизм нічого не значать. У них інша ціль.

(Повернемося до тексту). Поволі наростала верства «старинних козаків», де верховодили статечні, ідейні елементи, що бажали створити справжнє національне військо. Самійло Кішка, Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Б.Хмельницький, це ті люди, яким козаччина завдячувала цінні елементи дисципліни, порядку й військової слави.

Все більше зростала в козаків свідомість, що вони мають вести боротьбу не тільки за права свого стану, але, що їх головний обов'язок ставати в оборону своєї батьківщини. У боротьбі з татарами, в далеких походах на Чорне море, у кривавих боях із поляками запорозьке військо розвинулося у велику воєнну організацію.

В нову епоху ввійшла козаччина за гетьманування Хмельницького.

Великі перемоги над Жовтими Водами, під Корсунем і Пилявцями віддали в козацькі руки всю Придніпрянщину, а далі козацькі полки, немов та бурхлива повінь, залила собою землі аж до західних окраїн, а потім полилася «козацька повінь» й поза північні границі українського народу, в білоруські землі. На широких просторах зорганізувалася нова українська держава, а її творцем й основою була козаччина.

1. Печать Чорноморських козаків з кінця XVIII в.
2. Печать Задунайського козацького війська з початку XIX в.
3. Печать Славного Війська Запорозького Низового.

Керування взяла на себе козацька старшина, в яку ввійшли найкращі з-поміж козаків, міщанства, шляхти, це була справжня еліта українського народу, такі люди, як Виговський, Нечай, Богун, Чернята, Джалалій і багато інших. Козацьку справу вони ставили на європейській платформі, а незалежність України стала для них головною політичною метою. Це завзяте, «неуступливе покоління» проявляло героїчні зусилля, одною рукою відбиваючись від ворогів, другою - організовували життя країни. Козацький устрій, вироблений у далеких степах, стали тепер прилаштовувати до державних потреб; козацьке військо, що не знало над собою пана, признало службу для держави за свій перший обов'язок.

Але ця козацька доба широкої державної праці протрималася недовго. Ще тільки за гетьманства Виговського й Дорошенка Україна жила справді незалежним життям, і військовими перемогами на різних фронтах продовжувало традиції Хмельниччини. Потім козацтво на Правобережжі занепало в безнадійній боротьбі з турками й поляками, а козацька влада утрималася тільки на Лівобережній Україні. Але подальші утримати державну незалежність вже не довелося, козацтво мусило признати московську зверхність, мусило погодитися на обмеження, підкоритися наказам московських царів. Ще час-від-часу підіймалися визвольні змагання: навіть Брюховецький, що найбільше симпатизував Москві, пробував розбити московське ярмо.

Скільки славних козацьких голів «полягло» за національно-патріотичні засади і суверенітет нашої неньки України.

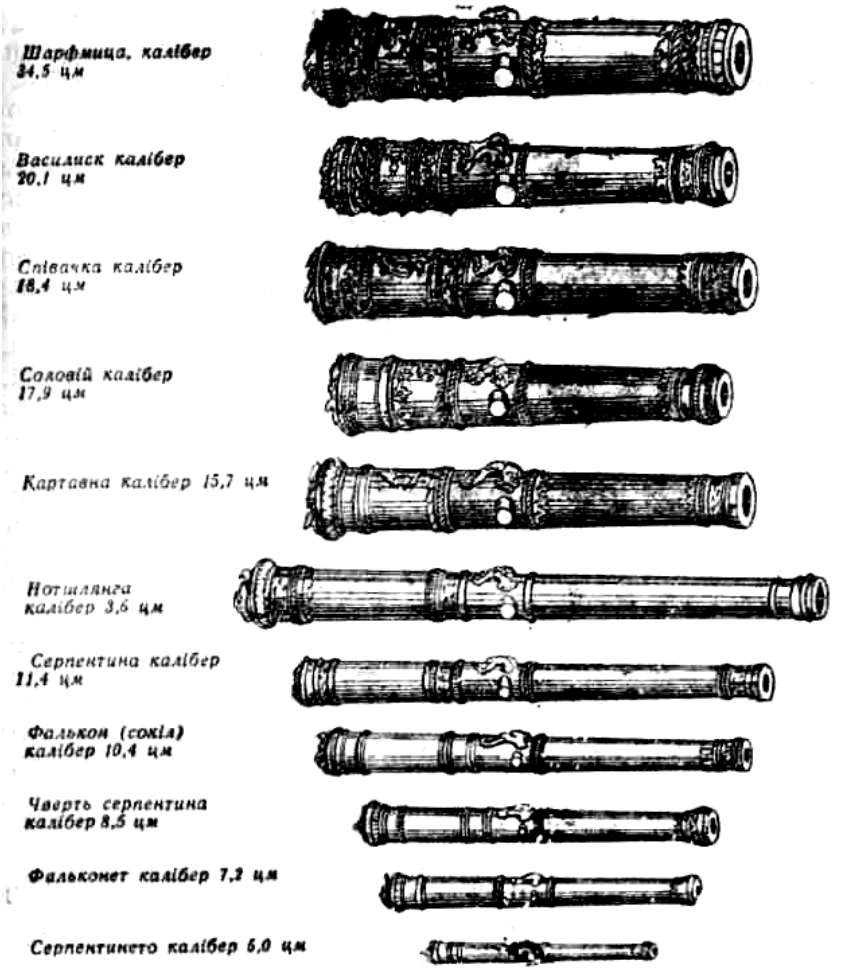

Різні роди пушок з половини XVI в.

Гетьман Мазепа гірко переживав підкорення своєї нації, бачив, як занепадає запорозьке військо, як гине Україна; він зірвався ще раз до війни з грізним ворогом, але серед трагічних обставин не зміг втілити свої задуми. Його наслідники Скоропадський, Полуботок, Апостол тільки боронили останки минулого, поліпшували військовий устрій, підносили технічну організацію війська, консервували давній військовий побут, але давнього значення України вже не могли повернути.

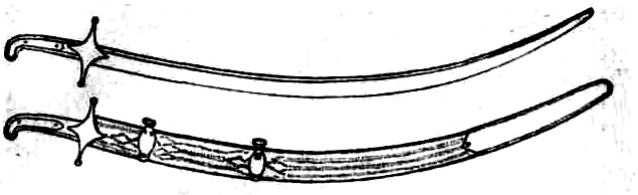

Мал. Шабля Гетьмана Мазепи 1662 р.

Цей період позначився й на буйному Запорожжі. Традиція про те, що з Запорожжя вийшло козацьке військо, давала Січі виняткове моральне значення. На Низу Запорожжя збиралися все ті козаки, що не могли погодитися з соціальним і політичним поневоленням. Січ була все огнищем протесту й бунту, давала захист визвольницьким змаганням, але не раз підсилювала й егоїстичні пориви різних амбітних старшин. Запорожці теж не хотіли піддаватися Москві, і коли цар Петро зруйнував Січ, шукали пристановища в інших краях, на турецьких землях, навіть далеко за Дунаєм. Ще декілька раз відтворювалося Запорозька Січ. Остання Січ вже не мала політичного значення, але все ще залишалася школою військової справності, залишилася місцем, де побожно переховувалися старосвітські козацькі звичаї і традиції. Як кажуть у народі: «Пропало славне Запорожжя, та не пропала слава козацька».

Тип козацького війська

Самий тип козака ми уявляємо собі звичайно як вершника, кінного вояка. Це правда, але тільки на половину: козаки бували чудовими вершниками й володіли добре шаблею, але як кіннота це було не найкраще військо. Козацьке військо добуло собі славу як піхота. Всі давні теоретики військової справи погоджуються в тому, що козаки були незрівнянні піхотинці й сапери, які прекрасно вміли використати терен і дійшли до добрих досягнень у мистецтві закладати шанці й сипати вали. Це була річ природна, бо в пустому степу єдиним захистом був рів і вал, що його сам козак собі приготовив. Те, що козаки в походах користувалися табором, збільшувало ще силу й рухливість піхоти; під заслоною рухомої фортеці, складеної з возів, військо могло протистояти найгрізнішому ворогові. До того ж козаки славилися як незвичайні стрільці. Козацька піхота своїм обстрілом ворога звичайно вирішувала бій. Це видно тим більше, що козаки рідко мали рушниці новіших типів, а часто користувалися старосвітськими «пищалями».

Організацією піхоти Україна значно випередила Польщу, яка в

XVII ст. все ще головну свою силу опирала на кінноту і, як це признають історики польського війська, у зустрічах з козаками, польська кіннота утратила своє давнє значення.

Але перевага піхоти була водночас і слабою стороною козацького війська. Піхотинці були занадто залежні від місцевості, занадто були зв'язані зі землею, не мали сміливості у військових рухах, не наважувалися на ширший розмах. Богдан Хмельницький, єдиний великий козацький стратег, відчував це добре й остерігав козаків, щоб занадто не довіряли своїм «ямам».

Хмельницький любив вести війну на широких просторах, великими масами людей. Не спинявся коло замків і оборонних міст, не облягав їх, а йшов просто на головне військо ворога й старався завести з ним генеральний бій. Майстерно орудував своїми полками, швидким походом стягав їх у одне місце й бив на ворога відразу всією своєю армією. Не давав ворожим військам опам'ятатися і розтрощував їх одним ударом. Коли полковник Золотаренко 1655 р. відправився на Білу Русь, Хмельницький наказував йому, щоб не бавився коло «курників», малих замків, дивився вперед, де є «голова» ворога, «а з хвостом то вже якось буде...»

Стратегічними засадами Хмельницького керувався Виговський й Дорошенко, але вони не доходили вже до таких обсягів, як Великий Гетьман, (прим. авт. так називали Хмельницького), тут рішав винятковий талант полководця.

Пізніше, під московським протекторатом, козацьке військо не мало вже змоги розвивати ширших стратегічних планів. Військові операції обмежувалися знову піхотною боротьбою з-поза шанців, і все більше козаків використовували як «нерегулярне військо» на охоронні заходи, у розвідці, на дрібні набіги. Так поступово, козацтво в XVIII ст. втрачало ті тактичні цінності, які здобули собі в XVI і XVII ст.

Стояв гетьман під Бірками

Йшли події 1648 р., вони розпочалися як черговий спалах козацької непокори, невдовзі переросли в грандіозну війну, що втягнула мільйони людських доль, перекраяла мапу України й опосередковано підштовхнула до зміни геополітичних структур Центрально-Східної Європи де невдовзі утвердиться потужна Російська імперія і догорить Річ Посполита. Історики називають війну 1648-1654 рр. по - різному:

► - великою козацькою війною,
► - козацькою революцією,
► - національно-визвольною війною,
► - Хмельниччиною.

По-перше, ці події втягнули в свою орбіту не лише всі соціальні групи, а й кожну окрему людину.

По-друге, змінилася конфігурація політичного довкілля, де пролягли нові кордони Речі Посполитої та Московського царства.

По-третє, у створеній козацькій державі постала інша соціальна ієрархія, тобто замість родової — князівської та шляхетської еліти до влади прийшла козацька старшина, яка здобула її «правом шаблі».

По-четверте, війни середини XVII ст. на багато століть уперед визначили український національний ідеал, довкола якого вперше в єдиному ритмі почали обертатися й елітарна, й простонародна культура — постать героя-козака, борця «за волю України».

Проте для поляків це була насамперед громадянська війна, оскільки більшість території України, охопленої війною, входила до складу Речі Посполитої. Не дивно, що для них усі учасники війни – представники протилежного табору були: «холопами і розбійниками», а сам Хмельницький - «син антихриста», «бич Божий», посланий за «бунти і зради поляків».

Богдан Зіновій Хмельницький (1648—1657) належав до старого козацького роду. Ми знаємо, що його батько був чигиринським сотником. Його вбито у турецькім поході року 1620-го, у Цецорській битві, коли військо Жолкевського зовсім розбито. Син його, Богдан Хмельницький, попав у турецький полон і там пробув років зо два. Із цього ми бачимо, що під час повстання Богданові було біля 50 р. (1648 р. В часи давніших козацьких повстань його ймення не згадується.

Тільки після втихомирення повстання Павлюка він підписав козацьку умову як писар Запорозького війська. Даного часу він був чиги-

ринським сотником. У нього зчинилася сварка із підстаростою Чаплин -ським за землю. За смерть батька і заслуги Богдана чигиринський староста Данилович наділив його хутором Суботовом. Але староста не мав права дарувати землі навіки, а тільки давав право володіти землею до смерті, бо він сам був тільки орендарем коронних земель.

Данилович помер. Другий староста, Станіслав Конецпольський, продовжив права Богдана на хутір, але ж син його Олександр Конец-польський, зробившись після смерті батька старостою, не вважав обов'язком для себе держатися постанов Даниловича. До цього Конецпольського підлестився Чаплинський і добув у нього право на землю, якою володів Богдан.

Таким чином, коли Хмельницький завів процес, то не за землю, а за витрати, які зробив на цей хутір, які видав на хазяйство. Образи тут ніякої нема. Це звичайний цивільний процес, яких того часу було багато. Є тут, правда, друга кривда з боку Чаплинського. Одержавши право на цей маєток, він зараз же зробив напад зі своїми слугами на Суботів, коли не було Хмельницького вдома, і заволодів ним, при тім десятилітнього Богданового сина оббив канчуками, а через декілька днів одружився по католицькому обряду із Богдановою жінкою.

Двох думок про це не може бути через те, що вся справа записана в одного мемуариста. Богдан удався до суду, але шляхетські суди були по стороні його противника, а трибунал теж відтягав діло не на його користь. Б.Хмельницькому не залишили вибору, він розпочинає свою війну' ….

Місцеві польські власті силкуються строгими заходами втихомирити непокірних: приймаючи доноси, вони вистежують змови, випитують євреїв, чинять сувору розправу над арештованими. Між іншими було арештовано і Б.Хмельницького. Як здається, йому загрожувала смертна кара. Але те, що він належав до козацької старшини, то треба було сповнити деякі формальності, щоб засудити його.

Справа затяглася, і Хмельницького вкинули у тюрму, що була під доглядом чигиринського полковника Кречовського. Той випустив Богдана, Хмельницькому нікуди було більш тікати, як на Запорожжя. У ті трудні часи у запорожців не було сталого місця, вони переходили із одного місця на друге. Б. Хмельницький знайшов їх на урочищі Микитин Ріг,(зараз це м. Нікополь). Запропонував їм угоду, запорожці радо прийняли його і вибрали Б.Хмельницького - гетьманом.

[1] Історик Каманін силкувався доказати, що Хмельницький походив із київського міщанського роду, одначе в багатьох сучасних листах його виразно звуть шляхтичем. Венецький посол у Відні означує у своїм листі з «падолиста» 1649 р. — очевидно, на основі «справоздань» із Польщі — вік Хмельницького становить 54 роки, а це вказувало б на те, що Богдан родився 1595 року.

Головними причинами, що призвели до розв'язання національно-визвольної війни, стали:

1) політична — невизнання рівних з польською шляхтою прав козацтва і православного духовенства;

2) соціальна — утиски українських міщан і селян, їхнє тяжке матеріальне становище;

3) релігійна — насадження католицтва і уніатства, дискримінація православ'я.

Крім того, потрібні були сприятливі умови, які й створив сам польський король. Таємно від шляхти і магнатів, він вів із козаками переговори про війну з Туреччиною. Підготовчу роботу було доручено Хмельницькому. Однак Хмельницький разом із впливовою козацькою старшиною почав готувати українське повстання.

Національно-визвольна війна розпочалася низкою великих битв і повстань. Результатом першого етапу війни стало здобуття Україною незалежності та утворення союзу з Московією. (На **мал.** герб гетьмана Б.Хмельницького).

Йшов рік 1653. Як і в минулому, стогнала Україна, лилась кров народу. Тепер її грабували і руйнували не тільки турки і татари, а й поляки. Навесні 12 тис. польське військо під керівництвом Чарнецького неодноразово підло налітало на українські землі. Сучасники твердять що вояки різали всіх підряд, не знали від них пощади ні гарні дівчата, ні жінки вагітні, ні грудні малята. Наче вогонь був замість душі у Чарнецького. Ця людина відзначалась залізною волею, його обходили людські сльози і кров. Чарнецьким рухали корисливість.

Набіги Чарнецького, як вдалось з'ясувати Богдану Хмельницькому, то був тільки початок широкомасштабної війни польської корони проти волелюбного українського народу. Далі сейм, що збирався у Брест -Литовську, вирішив послати проти українців відбірні регулярні війська на чолі з самим королем Яном-Казимиром. Король заявив: «Я йду знову,не покладу зброї, поки зовсім не закінчу цієї погибельної війни»

Кошти на утримання війська вирішили взяти з населення, зобов'язавши його платити подимне, а євреїв - поголовне.

Богдан Хмельницький розумів, що бойових дій не уникнути, але прагнув відтягнути їх час, щоб зібратись з силами. Посли Богдана Хмельницького ведуть переговори з Москвою та Стамбулом, їдуть до Варшави, йде листування з могутніми сусідами.

З Туреччини відповіли, що згодні допомогти Україні, але за це вимагали у володіння Кам'янець, а ще - перейти у підданство султана. За це Порта пришле 10 тисяч яничар на чолі із сілістрійським пашею.

Крім того, Порта хотіла одержувати щорічну данину з України: 10 тисяч червонців золотих, тисячу волів і 10 тисяч овець. Українська старшина не прийняла і умов султана й відмовилася від їхньої допомоги за таких обставин.

У подальших переговорах і листуванні йде час. Б. Хмельницький не втрачає його дарма, а збирає військо під Бірками. Ось як пише про свої зусилля Б.Хмельницький у листі до московського царя Олексія Михайловича: «Извещаю ваше царское величество, что король уже идет на Украину, но мы, не хотя отдать на поругание церквей и монастырей Божых и христиан на мучительство, бьем челом, чтоб великий государь нас пожаловал и приказал поскорее послать к нам помощь. Если ваше царское величество и теперь не сжалишься над православными христианами, просящими у тебя милости со слезами то иноверцы нас подобьют под себя и мы по не воле должны будем чинить им волю. Уже царь турецкий прислал к нам в обоз Борки своего посланца, приглашая в подданство себе, но я ему отказал, надеясь на государеву милость, а если ты, великий государь, нас не пожалуешь и не примешь к себе, тогда мне остается свидетельствоваться Богом, что я многократно просил у государя милости и не получил. Но с польским королем у нас мира не будет ни за что».

В серпні того року з Москви прибув царський посол Іван Фомін, посланий в Чигирин до гетьмана Б. Хмельницького для вивідування вістей і для таємних переговорів з писарем Війська Запорозького Іваном Виговським про зносини гетьмана з Польщею і Туреччиною.

І.Фомін повідомляв до Москви: «Все козаки войску с миргородским полковником с Григорьем Сохновичем... пошли они в сход к гетману Богдану Хмельницкому к городу Боркам... Гетманские посланники Ивану сказали, что де ты гетьмана Богдана застанешь в городе Чигирине, а вскоре де он дойдет в войска к городу Боркам потому, что войско збираетца к тому городу».

Далі російський посол повідомляв царя, що кримський хан посилав свого посла до Б. Хмельницького і попереджає, що поляки йдуть походом на Україну, Б. Хмельницький 19 серпня 1653 р. повелів гінця відправити в Бірки до війська. Того ж числа і сам гетьман збирався йти у Бірки. Він вирішив таки зібрати військо з 70 тисяч козаків і воювати проти Польщі.

В Чорному лісі стояло багатотисячне татарське військо. Татари в той час виступали як союзники Богдана Хмельницького. Союзники не зовсім надійні, готові в будь-яку хвилину воювати на боці поляків, аби тільки мати здобич.

Готуючись до найгіршого - війни з поляками, Богдан Хмельницький прагне виграти час і 29 серпня 1653 р. з похідного табору в Бірках звернувся з листами до канцлера Стеф. Корицинського та польського гетьмана Станіслава Потоцького з пропозицією укласти перемир'я.

У вересні 1653 р. з Москви виряджено до Чигирина стольника Родіона Стрешнева і дяка Мартем'яна Бредихіна, яким доручалося провести переговори з Богданом Хмельницьким. Боячись царського гніву, його посли регулярно інформували про події на Україні: «Гетман стоял с войском под Борком, а из под Борка пошел в Волоокую землю к городу Сачеву (нині румунське місто Сучава), для поможенья сыну своему Тимофею...».

28 жовтня 1653 р. гетьман Б. Хмельницький та писар Іван Виговський написали листи Р.Стрешневу та М.Бредихіну. Іван Виговський зокрема писав: «А ми на добрую весть от его царского величества и на приезде милостей ваших еще под Борковым недель несколько ожидали и не имели есмы никакого задору неприятелем нашим давати, пока места от его царского величества на прошение наше милостивою не одержим ответу...»

Як розгортались події далі, всі ми знаємо зі шкільного підручника історії. У Москві Земський собор ухвалив рішення «взяти гетьмана під високу государеву руку». Таке ж рішення про приєднання до Росії 8 січня 1654 року прийняла й українська Переяславська Рада.

Чому саме у наших Бірках збирав своє військо гетьман Б. Хмельницький? Все дуже просто: гетьману в середині XVIII століття належало чимало землі на території сучасного Олександрівського району, Кіровоградській області. Більше ніж половина нашої області. Судіть про це самі, прочитавши привілей, одержаний Богданом Хмельницьким від польського короля. «Ян-Казимер, Божиею милостию король польский (далі йде повний титул).

Ведомо чиним сим листом нашим всем вобче и всякому особно, кому о том ведати належить: что мы, имея похвалную к нам веру и послушание, а при том в ратном деле искуство шляхетного Богдана Хмелницкого, гетмана нашего, а хотя его ласкою и добротою королевскою впредь к нашим и Речи Посполитые услугам тем паче поохотити, умыслили есмя ему местечка или городки: Медведовку, Жаботин с слободкою Каменкою и с лесами Бовтышом и Нерубаем, замеряя по Чорной Ташлык и деле, правом поместным вечным дати и даровати, как и самым делом даем и даруем нынешним листом нашим, которые то выше воспомяненые добра со всеми землями,

полями пахотными и сенокосными, и с пасбами животинными, с борами, лесами, гаями, прудами, мельницами, реками и озерами, с ярами, рыбными ловли и звериными, и с бобровыми гоны, с подданными и их работами, уроками, данми, должстями и всеми иными належностями и околными месты, к тем добрам издавна прилеглыми, так как те добра прежние помещики держали и во власти имели, вышеречный почтенный от нас, он сам, жена и дети мужского полу, покаместа их от коле на его ставати будет, держати и владети ими будет вечными времены.

А чтоб тем болшую ласку и доброту нашу вышереченный воин и почтенный от нас узнал, чиним его волным от всех даней и тягот и добр вышеописанных, нам и Речи Поспилитой должных, а то толко на него полагаем, чтоб с добр выше переченных потребу служит всегда был должен. На что, для лучшего уверения и руку нашу присисавши, печать корунную притиснути велели есми. Дан в Варшаве, марта в 27 день, лета 1649, пановья королевств наших, полского и шведского 2 году».

Такий переклад з королівського привілею відправив Б. Хмельницький разом з посольством до російського царя Олексія Михайловича. Цей та інші папери повезли військовий суддя Самійло Богданов і переяславський полковник Павло Тетеря з товаришами. Поїхала делегація бити чолом царю і просити затвердити права жителів Малоросії духовного і мирського чину.

Поїздка виявилась вдалою і привезли українські посли в числі інших і грамоту Олексія Михайловича на право володіння землями, складену 27 березня 1654 року:

«Божией милостию, мы великий государь, царь и великий князь Алексей Михайлович, всия Великая и Малыя России самодержец (далі йде повний титул). Пожаловали есмя подданого нашего, Богдана Хмельницкого, гетмана войска запорожского: что в нынешнем во 1662 году, как по милости Божий, учинились под нашею государскою высокою рукою Богдан Хмельницкой, гетман войска запорожского, и все войско запорожское и вся Малая Русь, и веру нам великому государю и нашим государским детем и наследникам на вечное подданство учинили, и в марте месяце присылали к нам, великому государю, к нашему царскому величеству, он гетман Б. Хмельницкой посланников своих Самойла Богданова, судью войскового, да Павла Тетерю, полковника переяславского, и те посланники нам великому государю били челом, чтоб ему маетностями его, которые ему даны от королей польских, Медведовкою, да Борками, да Каменкою владети по прежним королевским привилиям.

И мы великий государь, наше царское величество, Богдана Хмельницкого, гетмана войска запорожского, пожаловали маетностями

его Медведовкою и Борками и Каменкою велели ему владети во всем по тому, как об них в королевских привилиях написано... и ... владеть во всем, по прежним королевским привилиям и по сей нашей государской жаловальной грамоте, свободно, и нам великому государю и сыну нашему государю царевичу Алексею Алексеевичу, и наследникам нашим служити в всякого добра хотети и на нашу государскую милость надежну. Дана наша жалованная нашем царствующем граде Москве, лета от создания миру 7162, месяца марта 27 дня».

Примітка. На думку інших авторів, Б.Хмельницький «сам збільшив свої землі, займаючи великі простори земель у верхів'ях Тясмину, Інгулу та Інгульця».

Про подальші історичні події дуже добре описують інші автори, ми зазначимо, що важко переоцінити вплив, що його справив на перебіг української історії Богдан Хмельницький. Українські, російські та польські історики порівнюють його здобутки з досягненнями таких гігантів XVII ст., як Олівер Кромвель в Англії та Валенштайн у Богемії. В дослідженнях, присвячених гетьманові та його добі, часто наголошується на його вмінні здобувати так багато, маючи так мало.

Б.Хмельницький відновлює український політичний організм там, де він давно перестав існувати, створює могутнє високоорганізоване військо з юрби некерованого селянства і козаків; у гущі народу, зраджженого старою верхівкою, він знаходить і згуртовує довкола себе нових діяльних ватажків. І, що найважливіше, у суспільстві, позбавленому впевненості в собі й виразного відчуття самобутності, він відроджує почуття гордості й рішучість боронити свої інтереси.

Сучасне козацтво, говорячи про національно-патріотичні засади, в першу чергу звертають увагу на період Хмельницького гетьманства. Прикладом величезних змін в українській свідомості, до яких спричинився Хмельницький, є слова простого козацького сотника, звернені до високого польського урядника: «А що ваша милість писав до нас недавніми часами, що нам, простим людям, не годиться до воєвід грамот писати, то ми за ласкою Божою тепер не є прості, але лицарі Війська Запорізького... Боже дай, щоб здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорізького. А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман - за суддю!»

Зрозуміло, що не оминули Хмельницького невдачі, помилки та прорахунки. Це й Берестечко, й катастрофічна молдавська кампанія, й провал спільного козацько-семигородського походу на Польщу, й нарешті, нездатність змусити як союзників, так і ворогів визнати цілісність України. Провину за ці помилки історики й письменники квапилися покласти на Хмельницького. У середині XIX ст. батько сучасної української історіографії Микола Костомаров вихваляв Б. Хмельницького за те, що він установив зв'язки з Росією, й закидав йому закулісні

зносини з турками.

На відміну від нього геніальний український поет Тарас Шевченко дорікав Б.Хмельницькому за те, що той віддав Україну під зверхність Росії. Ще гостріше критикував Б.Хмельницького інший видатний український мислитель XIX ст. - Пантелеймон Куліш - за те, що той нібито започаткував добу смерті, розрухи, анархії та культурного занепаду на Україні. У XX ст.

Михайло Грушевський висловлював сумніви щодо наявності у Хмельницького чітко окреслених - цілей, доводячи, що вчинки гетьмана визначалися скоріше обставинами, а не навпаки. Проте більшість видатних українських істориків на чолі з Вячеславом Липинським дійшли висновку, що гетьман намагався закласти підвалини української державності свідомо та послідовно й що без цих спроб відродження української держави у новітні часи було б неможливим.

Радянські історики одностайно схвалювали дії Б. Хмельницького, хоч і з інших причин. Вони підкреслювали його роль як провідника повстання пригноблених мас і особливо - здійснене ним об'єднання, (чи, за їхньою термінологією, возз'єднання) України та Московії.

Незалежно від тонкощів наукових оцінок український народ завжди проявляв любов до «батька» Богдана Хмельницького. У свідомості величезної більшості українців, починаючи з тих часів - аж дотепер, Б. Хмельницький залишається великим визволителем, героїчною постаттю, яка силою своєї індивідуальності й розуму підняла їх із багатовікового паралічу бездіяльності та безнадії й вивела на шлях національного і соціально-економічного звільнення.

Примітка автора:

1). Хмельницький Юрій (у монашестві Гедеон) (бл. 1641-1685), син Богдана, гетьман України (1657, 1659-1663), гетьман Правобережної України (1677-1682, 1685). Під тиском обставин і недосвідченості підписав з Московією невигідні Переяславські статті 1659 р., які обмежували державність України. Після поразки під Чудново від Польщі підписав з нею Спадщанський трактат (1660 р.) на умовах відновлення Гадяцького договору І. Виговського про входження України в договірний союз Польщі, Литви і України в складі Речі Посполитої.

2). *Гадяцька угода* (1658) — договір між І. Виговським і польським урядом, за яким Україна, або Велике князівство Руське, ставала рівноправним суб'єктом союзу трьох (Польщі, Литви і України) у складі федеративного державного утворення Речі Посполитої.

До складу Великого князівства Руського входили Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства. Гетьмана мали обирати стани — козаки, шляхта і духовенство на засадах козацько-шляхетського ладу.

Фінанси української козацької держави

Для висвітлення цієї теми, автор нашої книги звернувся за допомогою до монографії доктора історичних наук, професора В.М. Орлика: «Податкова політика Російської імперії в Україні, в дореформений період» в якій розглядається історія податкової політики з кінця XYIII ст. і до 1861 р. Пройшли великі геополітичні зміни в Центральній і Східній Європі наприкінці XVIII ст., насамперед зникнення держав (таких, як Кримське ханство й Річ Посполита), які традиційно вагомо впливали на розвиток подій в Україні, в попередні періоди історичного розвитку, спричинило нову політичну конфігурацію для українських етнічних земель, зменшивши з чотирьох до двох кількість держав, до складу яких вони входили. Майже всі українські землі після третього поділу Польщі (1795 р.), окрім Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття, увійшли до складу Російської імперії, але, як вірно зазначає Я.Грицак, «до середини XIX ст. ця територія залишалася політично й економічно незінтегрованою».

Станом на 1795 р. склалося чотири великих регіони: Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя й Південь (Степова Україна). Регіональні особливості мала й фінансова, зокрема податкова, політика Російської держави, а регіоналізм залишився одним із головних факторів сучасної України.

Наукове пізнання історії податкової політики не зводиться до опису фактів і подій історичного минулого, воно передбачає концептуальне й теоретичне їх осмислення і багатьох наукових методів пізнання. Тому однією з найважливіших проблем дослідження історії податкової політики відповідно до теми нашої книги - є її методологія.

Створення гетьманом Богданом Хмельницьким українського державного механізму потребувало значних фінансових ресурсів, а основним видом державних доходів, як відомо, є податки. Стягнення з населення прямих податей і різноманітних зборів завжди було головним методом мобілізації фінансів, оскільки саме вони дають найбільше надходжень до державної скарбниці.

Як ми зазначили, підвалини податкової системи України-Гетьманщини були закладені гетьманом Б.Хмельницьким у роки Української революції в середині XVII ст. на основі польської, котра з'явилася внаслідок реформування прямого оподаткування Речі Посполитої 1629 р. Тоді замість ланового податку, що стягувалося лише із сільського населення, в містечках (з міського люду), встановлюється податок із будинків - подимне. Ставки оподаткування варіювалися залеж-

но від категорії будинків. Так, у великих містах із великих будинків стягувалося по 3 злотих[1], а по 2 злотих - з невеликих будинків у сільській місцевості з сільських хат стягувалася 1\2 злотого[2] .

Власну податкову систему в повному розумінні цього терміна Б.Хмельницький так і не встиг створити, «види податків і принципи їх стягнення не були точно визначені, ... стара фінансова система була в значній мірі розхитана і зруйнована, а нова не встигла ще повністю оформитися»[3]. У той же час, за свідченням великого коронного гетьмана Речі Посполитої - М.Потоцького, річний дохід Б. Хмельницького у 1650 р. перевищував 5 мільйонів[4] .

Як і до Хмельниччини, основним грошовим податком залишався «подимний», тільки стягувався він не до бюджету Речі Посполитої, а для потреб гетьманської скарбниці. Ставка оподаткування, за свідченням київського полковника Павла Тетері, становила 2-3 злотих від диму залежно від політичного становища краю. Так, наприклад, «протягом 1654-1658 рр. у Полтавському полку зібрано 60 тис. талярів[5] і передано гетьману на військові потреби[6]» .

Значне місце в бюджеті Гетьманщини посідав надзвичайний податок на утримання війська – «стація» із ставкою близько 9 злотих[7]. Об'єктом оподаткування подимним і «стацією» була садиба. Якщо від подимного звільнялося козацтво, що складало новий, привілейований стан українського суспільства, то стацію сплачували всі - козаки, селяни й міщани. Представники всіх верств населення за право виробництва спиртних напоїв сплачували показанщину.

Існували й місцеві, або ратушні, податки, що сплачувалися «на торгах з ваг, з воскобоєнь, бань, від хлібів усяких, від продажу напоїв - пива, меду, вина, горілки, за користування відрами, м'ясними рядами, торговими полицями, крамницями, перевозом через Дніпро, гостинними дворами». Щоправда, населення України не завжди охоче сплачувало податки навіть і новій козацькій владі.

[1]Польський злотий у 1649-1663 рр. відповідав номінальній вартості ЗО грошей

[2]Рутковский Я. Экономическая история Польши. - М.: Изд-во иностранной литературы, I953. - С.235.

[3] Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нар. з історії економічної думки на Україні. - К.: Видавн. АН УРСР, 1956. - С.98.

[4]Див: Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т.9. - Кн.1. - К.: Наукова думка, I996.-С.109.

[5]Таляр (талер) велика срібна монета, в середині XVII ст. відповідала 3 злотим у срібній монеті (Рябцевич В.Н. О чём рассказывают монеты. /Под ред. д-ра ист. наук І. П.Игнатенко. 2-е изд., перераб. и доп. - Мн. 1978. - С.154).

[6]Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. - К.: Наукова думка, 1986. - С.167.

[7]Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. - К.: Обереги, 1999. - СІ 12.

Мал. Єлисаветград. Селяни працюють на сівалках Эльворті.

Тому в часи військових негараздів чільники української козацької держави віддавали перевагу орендам - відкупу права продажу товарів масового споживання, перед стягненням прямих податків, адже вони не вимагали особливого адміністрування й забезпечували надходження коштів до скарбу більш легким способом. У 1665 р. Іван Брюховецький указував, що збирати податки з населення «ныне не надобно потому: время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление... А учинити б в городах ранди винные и с тех ранд наложить збор, ...а впредь и прибавливать на то мочно».

Загалом на території Гетьманщини в другій половині XVII - і першій чверті XVIII ст. стягувалися наступні податки й збори:

► - податки з різників, винокурів, калачниць та інших ремісників;
► - з воскобоєнь, солодовень і броварень;
► - з винокурних казанів, пасік і бортних дерев;
► - ступних і фолюшних кіл млинів;
► - ратушних корчем і відкупних дворів;
► - торгових місць і ратушних комір;
► - з різницьких комір і рибних "ловель";
► - за продані на торгах сіль, хліб, рибу, волоське вино, брагу та інші дрібні товари;
► - "ярмаркове" з купецьких підвід;
► - "повідне" з виведеної на продаж худоби;

► - "покуховне" з вивезених на продаж горілки і дьогтю;
► - "скатне" з продаваних оптом горілки і дьогтю;
► - "відкупне", "поківшове" і "повідеркове" з "скатної" горілки;
► - "скапщина";
► - "вагове" з проданих на пуди товарів;
► - тютюнова десятина;
► - "перевізне" через ріки;
► - "стація"; грошовий чинш; "куничне" з весіль тощо".

Козаки також мали податкові зобов'язання перед старшиною, на користь якої підносили подарунок «з поклоном низьким, на ралець", що формально вважався добровільним, і якщо після Визвольної війни "ральці" давалися натурою (птиця, м'ясо-молочна худоба тощо), то наприкінці XVII ст. - переважно грошима».

Як бачимо, податкова система Української козацької держави була досить громіздкою із величезною кількістю податків і зборів, частина з яких мала локальний, тимчасовий, а інколи й «добровільний» характер, не було загально визначених ставок оподаткування. Окрім цього, створена Б. Хмельницьким фінансова система мала патріархальний характер, про що свідчить як зазначена податкова система, так і неподільність державного Скарбу й приватного господарства гетьмана. Б.Хмельницький часто не міг відлічити своє від державного.

Власну фінансову та податкову системи мала й інша автономна територія України - Військо Запорозьке Низове. Його дохідну частину бюджету, за свідченням Д.Яворницького, складали: «військова здобич, зовнішня і внутрішня торгівля, продаж вина, платня від перевозів, подимний податок і, врешті, царське хлібне і грошове жалування». На Запорожжі, як і в Гетьманщині, до Першої Малоросійської колегії існував «добровільний податок – ралець» (подарунок), його двічі на рік (на Різдво й Великдень) збирали з шинкарів і ремісників. Із перерахованих статей фіскальний характер мали торговельні мита й збори з купців, мита за перевіз або "мостове", митні збори за утримання шинків і торгівлю алкоголем, податок від хат або "димовий". Щодо «мостового», то В.Голобуцький указував, що на території усіх козацьких паланок не було жодного моста або гаті, з яких би не стягувалося на користь полковника мито, бралося воно також за користування військовими човнами й поромами.

«Димовий податок» стягували із одружених козаків - "сиднів" та з посполитих людей, ставка податку до 1758 р. становила 1 руб. від сім'ї, а з 1758 р. до 1770 р. - 1 руб. 50 коп.

Існував і тимчасовий податок під такою ж назвою із тією ж базою обкладання, сума надходжень від нього становила 300-500 руб. від паланки. Стягувався він лише в надзвичайних ситуаціях: під час війни (1768 р.), при відправленні до двору депутацій з особливо важливих

справ (1758, 1765, 1773 рр.) Ймовірно, що саме його мав на увазі батько української літератури Іван Котляревський, коли писав:

«Як амуницю спорядили
І насушили сухарів,
На сало кабанів набили,
Взяли подимне од дворів»

Дослідник історії вольностей Війська Запорозького Низового - пан Олійник указує, що на їх теренах «оподаткуванню підлягали майже всі категорії населення від посольства - до козаків, що в наймах і без найму живуть в обивателів, і навіть церковні установи та окремі духовні особи». Щоправда рівень податкових зобов'язань різних категорій населення вольностей був різним; учений зазначає, що «податків можна було частково уникнути, перейшовши в козацький стан, перебування в якому було вигідне і за матеріальними, і за моральними міркуваннями».

Аналіз податкових систем Гетьманщини й Війська Запорозького Низового, як українських адміністративно-територіальних автономій у складі імперії Романових, свідчить про наявність у них багатьох спільних рис. Очевидно, що за Б.Хмельницького ці системи були єдиним цілим і на теренах запорозьких вольностей вони збереглися у вигляді, близькому до того, що був у середині XVII століття.

Мал. Єлисаветградські крайовиди до 1900 р.

На Гетьманщині ж «стараннями старшини», яка досить часто

службове підвищення розглядала як один із засобів свого збагачення, податкова система набула гіпертрофованого вигляду. Та що там старшина, коли гетьмани далеко не з державних міркувань вишукували нові статті оподаткування, як наприклад, І.Самойлович увів «отяготительные монополии на вино, мёд, дёготь и другие предметы, выдумывал разные нововведения для своего обогащения».

Гетьмани І.Мазепа та І.Скоропадський стягували натуральні податі «на гетманскую музыку и на его кухню со всякого обывателя по пропорции их имуществ»[1]. Універсалом 1701р. І.Мазепа поширює податкові статті на тих, хто намагався з різних причин уникнути сплати подимного й державних повинностей, шляхом переходу в козацькі підсусідки, указуючи: «Подсоседы, которые свои хати попродавши, в козацких живут, а свои грунта мают и онимы пожиткуют, теды такие абы не заслоняючися козацкою обороною, компанейцов кормили и во вшеляких подданских повинностях з громадою конечно тянули».

Загалом, гетьман І.Мазепа узурпував право видання податкових універсалів, яке відповідно до Коломацьких статей обмежувалося радою старшин, він самовільно встановлював розмір торгівельних мит та звільнення від них. Гетьманський приклад наслідували нижчі за рангом українські можновладці: полковники, сотники та інші чини. Наприклад, у містечках Городянської, Любецької, Ропської та Седнівської сотень Чернігівському полку полковники самовільно встановили митниці, «де збирали на свою користь мито і імпортованих або експортованих товарів, розміром 2 коп. з підводи».

За свідченнями стольника Протасова, який перебував при гетьмані І. Скоропадському, в «Малороссии самые последние чиновники добывают себе богатство от налогов, грабежа и винной продажи. Ежели кого определил гетман сотником, хотя из самых беднейших людей, или слуг своих, то через один или два года явятся у него двор, шинки, грунты, мельницы и всякие стада и домовые пожитки».

Таким чином, ми бачимо, що фінансова система Гетьманщини була слаборозвинутою. З. Когут цілком слушно вказує, що «всеохоплюючої податкової системи не існувало; ряд установ просто збирав податки для певних цілей - на утримання гетьманської канцелярії, його скарбниці, загонів найманців (гетьманської охорони), полкових і сотенних чиновників, церков і монастирів».

Професор Орлик В.М. в нижче зазначеній монограмі детально розповідає історію податкової політики, станові. етнічні й регіональні складові в губерніях з кінця XYIII ст.. і до 1861 р.

[1] Орлик В.М. (Монограма). Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Видавництво «Імекс-ЛТД». Кіровоград. 2007. – 631 с.

Податки інститутів козацьких поселень

Розглядаючи козацьку податкову політику, не можна оминути інститут військово-козацьких поселень, створення яких переслідувало насамперед скорочення державних видатків на військове відомство. М. Сперанський указував, що «способы продовольствия войск собственными их трудами, и следовательно постепенное сокращение, и наконец совершенное пресечение сей обширной части государственных издержек - важное для государственной экономии приращение». Система цих поселень існувала в різних регіонах України: Слобожанщині й Херсонщині вони з'являються 1817 р., на Катеринославщині й Чернігівщині з 1821 р., на Полтавщині 1822 р., а на Київщині й Поділлі 1837 р. У історіографії існують різні оцінки військових поселень, серед яких домінують концепції про економічну недоцільність створення системи військових поселень в Російській імперії, проте дослідження московського історика Т.М. Кандаурової ставлять під сумнів висновки попередників про фінансово-економічну ефективність інституту військовокозацьких поселень і тенденцій їх розвитку. Дослідниця за допомогою методів математичної статистики й підрахунків на ЕОМ використанням пакетів прикладних статистичних програм, здійснила порівняльний аналіз стану землеробства й тваринництва, визначила темпи господарського розвитку поселень, а також фактори інтенсифікації соціально-економічних показників.

Цілком слушно зазначає чернігівський учений К.М. Ячменіхін, що 1816 р., тобто на момент створення військово-козацьких поселень державний розпис не передбачав видатків на їх фінансування й для «первоначального составления экономического капитала» первого из поселённых батальонов - гренадёрского графа Аракчеева полка, из сметы военного министерства было выделено 50 тыс. руб. Після жовтневого огляду цього підрозділу Олександром I, Аракчеев порушив перед ним питання про необхідність включення до державних видатків статті на облаштування й розвиток військово-козацьких поселень, проте через негативні для державних фінансів наслідків війни з наполеонівською Францією ця проблема не могла бути вирішена позитивно. Імператор дав лише згоду на «использование для этих целей податей, собираемых с малороссийских казаков в сумме 1716 288 руб.» Таким чином, Аракчеев, як справедливо зазначає М. Слабченко, добився того, «щоб податки з козаків, які перевищувати 7 карб. ас. з душі, повертались на військові поселення». На вимогу графа Аракчеева, кошти зібрані в Таврійській губернії для татар, котрі

вийшли у відставку з кримських полків через рани, отримані у війні з наполеонівською Францією, передавалися 1817 р. військовому міністерству, сума пожертвуваних грошей для поранених татар складала 3542 руб. 75 і 1\4 коп.

Капітал військових поселень поповнювався також за рахунок коштів, котрі сплачували замість поставки рекрутів у мирний час удільні, поміщицькі й вільні селяни тих повітів, в яких були створені військові поселення – «при всяком рекрутском наборе с 500 душ по 2 руб. с души за каждого рекрута». Ці кошти вносилися до повітових казначейств, а потім за поданням начальника військових поселень міністр фінансів призначав до перерахування з державного казначейства в «Сохранную казну Санкт-петербургского императорского воспитательного дома, для приумножения процентами, под названием: капитала военных поселений, и билеты Сохранной казны на сию сумму передает главному над военными поселениями начальнику, для препровождения в экономический комитет военных поселений».

Проте, якщо поміщики все ж таки бажали віддавати реальних рекрутів, то в такому випадку залікові квитанції про їх поставку направлялися до Санкт-Петербурзького й Слобідсько-Українського приказів громадської опіки для продажу бажаючим уникнути поставки рекрутів. Виручені таким чином кошти також поповнювали капітал військових поселень - ця операція лише у 1821р. по 89 рекрутському набору склала 1 384 320 руб. На потреби військово-козацьких поселень спрямовувалися надлишки коштів від зборів на рекрутський одяг, котрі лише за чотири рекрутські набори протягом 1818-1827 рр. дали поселенням 14,5 млн руб. Існували й інші ситуативні джерела фінансування поселень, зокрема кошти, виручені від продажу коней, надходження від винних відкупів, господарчої діяльності округів та інше.

К. Ячменихін указує, що «капиталы военных поселений росли настолько быстро, что уже в конце 1821 - начале 1822 г. император, испытывая недостаток государственных средств, приказал перевести в государственное казначейство на срок до 1 января 1823 г. сумму до 6 млн руб.» Проте, в січні 1823 р. державне казначейство не змогло виплатити борг. О. Аракчеев запропонував «оставить эту сумму в долгу за казначейством с выплатою по 1 января 1823 г. от всей суммы».

Ця операція принесла військово-козацьким поселенням додаткових 300 тис. руб. Усього ж до 1830 р. відсотки за використання капіталу військових поселень принесли останнім більше 3,5 млн. руб. прибутків. Селяни після передачі їх у військове відомство й перетворення на військово-козацьких поселян звільнялися від усіх державних і земських податей і повинностей, навіть від рекрутських наборів, проте вони несли значні чітко регламентовані натуральні повинності

на користь поселення, яке знаходилося на самофінансуванні. До обов'язків військово-козацьких поселян належало забезпечення продовольством розквартированих у них постояльців із нижчих чинів поселених полків, триденна в тиждень праця, участь в нарядах, запроваджених 1827 р. для обробітку громадських полів, доставка провіанту, фуражу та дров у місця, де провадилися військові збори (полкові, дивізійні та корпусні), заготівля й транспортування лісоматеріалів із казенних лісів, а також ремонт і облаштування будівель в окрузі.

Інститут військово-козацьких поселень зазнав певних змін після сходження на російський престол Миколи І, котрий досить скептично ставився до ідеї Олександра І, проте не був налаштованим «подрывать авторитет своего покойного брата в деле, которое было любимым его занятием в последний период его жизни».

У травні 1826 р. сенатським указом урегульовується проблема оподаткування дітей нижчих чинів поселених полків, народжених до служби батьків, котрі за бажанням останніх мали вступити до відповідних округів військових поселень і бути зарахованими у військові кантоністи - таких дітей відтепер виключали з подушного окладу в тих селах, де вони були записані в ревізію Після відставки колишні солдати й нижчі чини мали продовжувати ті види діяльності, котрими займалися до служби, їхні діти, народжені навіть після відставки поповнювали ряди кантоністів і не підлягали подушному оподаткуванню у випадку народження до вибору батьком виду занять і відповідно міщанського чи селянського стану. А діти відставних солдатів народжені після обрання батьком нового звання, належали також до того стану, а не до військового відомства й відповідно підлягали подушному оподаткуванню як державні селяни чи міщани.

Таким чином, у губерніях дислокації військово-козацьких поселень з'явилася частини населення, звільнена від оподаткування. Це спровокувало значний дисбаланс у справлянні земських повинностей, ситуація стала настільки загрозливою, що з подачі міністра фінансів Є.Ф.Канкріна розглядалася на засіданнях Комітету міністрів у липні-вересні 1826 р. На проблему фіскального переобтяження податних станів Херсонської губернії, на теренах котрої розташовувалося Новоросійське військове поселення, звертали увагу урядовців новоросійський генерал-губернатор М.С. Воронцов і херсонський цивільний губернатор, дійсний статський радник К.Ф. Комстадіус, котрі вказували, що Херсонська губернія «терпит чрезвычайную тягость, как от освещения и отопления поселенных войск, так и потому, что сии последние избавлены от повинностей....»

Дослідження Т.М.Кандаурової стверджують про зростання економічного потенціалу військових поселень і поселян в Україні в період

1844-1856 рр., особливо це стосувалося Новоросійського, котре поряд із Слобідсько-Українським і Київсько-Подільським, «всегда отличалось хорошей производственной базой и показатели социально-экономического развития здесь были выше. Это подтверждается и данными аналитической разработки других массовых статистических источников (посемейные списки, отчёты)».

Проте не можна не вказати на негативну практику використання капіталів військових поселень, точніше, на їх не використання. Від акумуляції значних грошових коштів на рахунках поселень не було користі, а ні державі, а ні власне поселенням, адже вони не спрямовувалися для їхнього господарчого й військового розвитку, а лише збільшувалися за рахунок поточних процентів і позик державному казначейству, тобто кошти існували заради коштів. І тут ми цілком солідарні з висновками К. Ячменихіна про те, що фінансові засоби поселень почти не вкладывались в развитие хозяйственной структуры Военных поселений, не использовались для развития торговли и кредита. Финансовая система военных поселений не отличалась гибкостью, не имела исторической перспективы и по мере развития товарно-денежных, рыночных отношений должна была прийти в упадок.

Одним із вирішальних напрямків наступу російського царизму на українську автономію стала її фіскальна система, адже остання є чи не найголовнішим фактором існування держави. Після Переяславської ради 1654 р. російські урядовці весь час перебували перед спокусою залучення фінансових ресурсів України, щоправда російська експансія була б неможливою без допомоги української козацької старшини. Висвітлюючи наступ російського абсолютизму в Україні, на нашу думку, несправедливо забувати й українських лідерів, для яких питання особистого збагачення стояло понад усе, зокрема гетьманів І.Брюховецького, Самойловича, І.Мазепу, І.Скоропадського, панів полковників, сотників, інших представників козацької старшини, які своїми діями не те, щоб не розвивали творіння гетьмана Б.Хмельницького, а всіляко руйнували його, визискуючи українське населення непомірними поборами, сформувавши гіпертрофовану податкову систему, яка була приречена на неминучий крах. Невпорядкованість української фінансової і податкової систем, ситематичні фінансові зловживання старшини значно полегшили експансію північного сусіда, яка набрала особливо брутальних форм за правління Петра І. Створена ним Малоросійська колегія залучає українські фінанси до російського бюджету. Наступні імператори,

хоча й декларували свою повагу до українських вольностей, статей Б.Хмельницького, все ж не могли втриматися під спокуси щодо використання фінансів Гетьманщини хоча б у прихованому вигляді.

Процес посилення централізації державного управління в період царювання Катерини II не міг обійти централізацію фінансового управління. Знищуються останні залишки української автономії: Гетьманат, Запорозька Січ і відповідно їх власні фіскальні системи, щоправда залишилася податкова, надходження від якої залучаються для потреб російського самодержавства.

Громіздкість та архаїчність податкової системи колишньої Гетьман -щини, що ускладнювала адміністрування наявних податків і зборів, з одного боку, та централізація управління, з іншого, призвели до ліквідації української податкової системи й поширення російської, щоправда із певними особливостями на теренах Лівобережжя, Слобожанщини й Півдня, а після третього поділу Речі Посполитої і на Правобережжя.

Фінансові ресурси українських губерній долучаються до інших джерел наповнення казни імперії, характерною рисою фінансів котрої у другій половині XVIII ст. було безконтрольне витрачання державних коштів, невпорядкованість, дефіцит бюджету й прогресуючий ріст державного боргу. Українські губернії поряд із білоруськими та прибалтійськими у фіскальному законодавстві отримують дефініцію «існуючих на особливих правах, або привілейованих». Такий стан речей існуватиме протягом дореформеного періоду. Лише реформи Олександра II призведуть до остаточної уніфікації фінансового законодавства в державі, хоча останні залишки українських вольностей - магдебурзьке право й судочинство за литовським статутом, знищуються при Миколі I.

Загалом, російська влада у кінці XVIII - на початку XIX ст. досить обережно підходила до фіскальних проблем на «ново приєднаних» територіях, намагаючись хоча б на перших порах зберігати існуючі там фінансові інститути, а інколи навіть зменшуючи податкове навантаження населення, як це ми бачили на Таврійському півострові, попри, сучасною термінологією «дерибан» кримських земель.

Політика в галузі оподаткування кримських татар не була винятком, жителі імперії до 1824 р. сплачували податки, що стягувалися ще при останньому їх царі. Міністр фінансів у записці поданій до Комітету міністрів у серпні 1823 р., зазначав, що «подати сии, собираемые с дымов деньгами, хлебом и скотом натурою, при всей ничтожности своей имеют разные наименования, и не представляют собою удобства ни для казны, ни для плательщиков, не могут называться уравнительными, а вместе обременительны для жителей тем, что одни из них платят оных больше, другие меньше; некоторые же, по дарован-

ным от царя привилегиям, известным под именем тарханства, вовсе ничего не платят».

Державні селяни цього регіону з 1824 р. обкладалися подушною податтю, ставка котрої була 1 руб. сріблом, а для поміщицьких - 50 коп. сріблом. Аналогічний підхід мав місце і в Бессарабії, «согласно с мнением министра финансов, впредь до высочайшего его императорского величества утверждения, общих и непременных правил, по которым Бессарабия, со всеми принадлежащими к ней областями, управляема быть имеет, обложить тамошних жителей теми же самыми податьми, какие взимались с них при турецком правительстве, с тем, чтобы сии подати сбираемы были на том же точно основании, и в те же самые сроки, как сие происходило в тамошнем крае до вступления туда Российских войск».

Хоча в період між включенням до Російської імперії Бессарабії і виданням цього указу доходи останньої були просто віддані на відкуп. Існував цілий ряд фінансових інститутів, що діяв лише на певних територіях імперії, зокрема в Сибіру, де туземне населення сплачувало « ясак або подимну подать», на Закавказзі – «мізан і десятину».

Взагалі кавказькому Намісніку пропонувалося при реформуванні податкової системи краю уводити нові статті «с теми изменениями и даже сокращениями окладов, какие, по ближайшему его соображению, будут необходимы, или же не вводить вовсе, особенно в тех местах, где по военным, или политическим обстоятельствам, встретить какое-либо затруднение или опасение». Мали місце випадки, коли населення обкладалося зборами на користь місцевого духовенства, а останнє отримувало податкові пільги - ми це бачили на прикладі мусульманського духовенства в Криму. Аналогічні процеси відбувалися і в інших регіонах, наприклад у Прибалтиці, де на користь церкви населення обкладалося особливим поземельним збором.

Зокрема, мешканці Гольдингенського приходу в Латвії мали сплачувати із селянського двору «казённых и частных имений, а также и с дворов лесных сторожей, с тем, чтобы двор, имеющий целый гак земли, вносил по 55; имеющий пол-гака, по 27 1\2 копеек серебром, и так далее по соразмерности». Найбільш привілейованим у фінансовому відношенні регіоном України в кінці XVIII - середині XIX ст. був Південь, особливо Кримський півострів, котрий отримав від влади не лише значні податкові пільги, а визначені законодавчо розміри часини податкових платежів населення, спрямовані на його облаштування.

Так, зокрема, іменними указами Миколи I від 06 лютого 1829 р. і 14 січня 1832 р. із податків, котрі стягувалися з кримських татар на користь краю, було виділено по 43 коп. сріблом із ревізької душі, а в березні 1849 р. цю норму було пролонговане ще на десять років.

Отже, податкова політика Російської імперії в українських губерніях у другій половині XVIII - на початку XIX ст., тобто в період знищення інститутів української автономії на Слобожанщині, Лівобережжі й Запоріжжі та приєднання Правобережжя й Південної України, мала певні відмінності від тієї, що провадилася у російських етнічних губерніях; у той же час вона була типовою для нових неросійських територій і залежала від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників, зокрема ставлення місцевої еліти до Санкт-Петербурга, їхніх сепаратистських і автономістських поглядів, економічного стану регіону, ймовірної військової загрози та ін. Політика уніфікації провадилася досить виважено й довгостроково, значна увага приділялася збереженню фінансових преференцій, особливо це стосувалося податкової політики.

Фіскальна політика козацтва

За влучним висловом З. Когута: «У процесі приведення української соціальної структури до відповідності з імперською моделлю найбільш невизначеним було становище козаків. У середині імперії не існувало жодної подібної групи населення». Дійсне після знищення останніх проявів українського автономізму козацьких полків на Слобожанщині, Гетьманщини й полкової и устрію на Лівобережжі та Запорозької Січі на Півдні, - військові обивателі й козацтво продовжували існувати лише як окремий стан, близький до державних селян. Проте, однозначно наслідуючи імперського законодавця, визначати козацтво як одну із станових груп державних селян, на нашу думку, було б не цілком коректно, адже їх політико-правові статуси значно різнилися особливо це стосувалося питань особистої свободи, права переходу в інші податні стани, права винокуріння і землеволодіння. «Как ни были ограничены права малороссийских казаков к концу XVIII века, но всё же таки их свободное состояние не могло сравниться с тяжким бесправием крестьянства», - указував М.Стороженко. Але враховуючи, що проблеми політико-правового статусу різних категорій населення України кінця XVIII — середини XIX ст. виходять за межі нашого дослідження, зупинимося лише на взаємовідносинах у царині державних фінансів українського козацтва й самодержавної Росії.

Козацтво та військові обивателі складали найчисельніші станові групи державних селян Лівобережжя в першій половині XIX ст. Так, зокрема, козацтво и 1813 і 1850 рр. складало 83,02% і 82,93% чисельності державних селян на Полтавщині, 71,08% і 64,93% - на Чернігівщині, щодо військових обивателів Харківщини, то за даними на

1813 р. вони становили 81,80% державних селян[1].

Історія формування фіскальних зобов'язань українського козацтва до імперії Романових у кінці XVIII ст. відображена у височайше затвердженій вересневій 1807 р. доповіді Сенату «О сравнении панцирных бояр в повинностях с малороссийскими казаками». Законодавець указував, що травневий 1783 р. указ Катерини II включав українське козацтво до податних станів імперії, впорядкувавши їх податкові зобов'язання, котрі козаки «до 1783 года платили поборы неопределённые, зависевшие от воли начальства; в оном году высочайшим указом мая 3-го дня повелено: собирать с них на содержание военной их службы, вместо прежних не определённых поборов, с каждой души по одному рублю 10 копеек на год; кроме того казаки малороссийские платят оброчных за право винокурения по 1 рублю с души, по указу 1794 года сентября 7 дня, вместо провианта по 50 копеек и по указу 1797 декабря 18 прибавочных вместо содержания полковых подъемных лошадей по 26 копеек, накладных по 2 копейки на рубль, всего по 2 рубли 81 копеек с каждой души».

Отже, 1797 р. податкові зобов'язання українського козацтва було в 1,87 рази меншими, ніж у державних селян, котрі сумарно сплачували 5 руб. 26 коп.

Принципова різниця була в сплаті оброку, - для козаків він був своєрідною формую акцизу за право вільного винокуріння, а для державних селян - орендною платнею за використання державних земель. «1803 р. Сенат визнав малоросійських козаків полноправными владельцами принадлежащей им земельной собственности».

Податкова політика держави щодо малоросійського козацтва й військових обивателів Слобожанщини, як правило, залежала від ряду внутрішньо - та зовнішньополітичних чинників. Цілком слушно вказує українська дослідниця Т.Лазанська, що «в период войны правительство, используя казаков как дополнительную военную силу, снимало с них оброк. Поэтому государственная власть в зависимости от обстановки лавировала: она то частично освобождала казаков от уплаты податей, то вновь привлекала к таковой».

Козаки заносилися до окладних книг товариств тих населених пунктів в яких вони мешкали. За узгодженням із казенною палатою вони змінювали місце проживання, яка видавала указ про їх виключення із подушного окладу в одному товаристві й запису в іншому. Так, наприклад, Київська казенна палата, на прохання «значкового товарища сына Григория Тимченка, и по учинённой справке приказали: в Переяславское и Киевское уездные казначейства послать указы и велеть, первому, вышеписанного Тимченка в двух из числа казаков,

[1] Орлик В.М. (Монограма). Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Видавництво «Імекс-ЛТД». Кіровоград. 2007. – 631 с.

а подсуседка в одном мужеска полу души из числа козачих подсуседков уезда Переяславского в селе Капустинцах с начала сего 795 года исключить, а послежнему его Тимченка в тем подсуседком в толиком же числе душ и с того времени уезда киевского в местечке Воронкове в число тамошних Козаков и их подсуседков и в подушной оклад причислить».

Але не всі представники козацького стану смиренно виконували царські укази й записувалися в окладні книги для сплати подушного. Ми повинні вказати, що подушна система досить складно приживалася на Лівобережжі, вільні мешканці котрої ігнорували заборону на переходи із одного населеного пункту до іншого. Ще гостріше ця проблема стояла в козацьких поселеннях, адже з часів Б.Хмельницького козацтво вважало себе не просто вільним, але й привілейованим станом. Листування нижніх земських судів з казначействами й козацькими начальниками свідчить, що частина козацтва саботувала ревізію 1794 р. Так, зокрема, в повідомленні Переяславського нижнього земського суду до Переяславського повітового казначейства, з посиланням на рапорти козацьких начальників, указувалося, «что жители части их селений избегая дабы в сочиняемую ныне новую ревизию в тех местах где жительствуют записаны не быти» змінювали без узгодження з фіскальними органами місця проживання. Суд наголошував, що «чрез таковое жителей удаление с их нынешних жилищ в сочинении ревизии может последовать замешательство».

Ми вище вказували, що в кінці XVIII ст. українське козацтво й військові обиватели Слобожанщини, окрім загальнодержавного подушного сплачували оброк, за право вільного винокуріння, проте в XIX ст. Санкт-Петербург періодично накладав на них оброк, аналогічний тому, що сплачували державні селяни - за користування державною землею. Такий підхід пояснюється тим, що «правительство никак не могло определить своего окончательного отношения к казакам - считать их только держателями земли, или же наследственными владельцами старозаимочных участков».

У зв'язку з війною, коли армії Наполеона стрімко просувалися у глиб імперії, імператорським рескриптом 25 червня 1812 р. малоросійському генерал-губернатору князю Я.І. Лобанову-Ростовському наказувалося приступити до формування козацьких полків у Чернігівській і Полтавській, за прикладом сформованих напередодні війни графом Віттом на Київщині й Поділлі, українських козацьких полків.

Генерал-губернатору вдалося сформувати у Полтавській губернії 9 козацьких кінних полків і 6 - у Чернігівській. Кожен із цих 15 полків складався з 5 ескадронів. Видатки лівобережного козацтва на формування цих полків були завеликі, адже кожен козак повинен був мати коня, на купівлю котрого асигнувалося 100 руб. за рахунок товариства

окрім цього необхідно було мати сідло, уздечку, баклажку для води, сакву для фуражу, скребло й щітку. Одягали й озброювали козаків також за рахунок товариства, з казни видавалися лише патрони. Коштом козацьких товариств Лівобережжя ці полки утримувалися протягом усієї війни.

Не зрозуміло, що мав на увазі В. Стрельський, коли стверджував, що на формування козацьких полків у «Полтавській і Чернігівській губерніях було зібрано до 160 тисяч карбованців грошей». Проте чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор В.В.Левашов у квітневій 1836 р. доповіді Миколі І про становище малоросійських козаків указував, що «в отечественную войну 1812 года вооружение стоило им 40 миллионов рублей». Якщо взяти до уваги, що 1813 р., на території Малоросійського генерал-губернаторства мешкало 460 905 ревізьких душ козаків, тобто тих, чиїм коштом безпосередньо утримувалися козацькі полки, то за 4 роки існування цих військових формувань на одну ревізьку душу козака припадає 86 руб. 78 коп., а на один рік - 21 руб. 69 коп., у той час ставка оброчної податі для різних категорій державних селян складала 6 руб. у 1812 р., а з 1813 р. - 8 руб., тобто безпосередні річні видатки козаків протягом 1812-1816 рр. у середньому на 14 руб. 19 коп. перевищували ті, котрі вони мали б сплатити в якості оброчної податі.

Проте на утримання козацьких полків пішла лише частина названої суми. Співробітник Полтавської архівної комісії І.Ф. Павловський, ґрунтуючись на матеріалах архіву Полтавського губернського правління, наводить приклади не лише розкрадання зібраних козацькими товариствами коштів, а й визискування козаків чиновниками різних рангів, котрі використовували козацькі гроші для власного збагачення, а не забезпечення боєготовності новосформованих полків.

Враховуючи значні затрати козацьких товариств на формування указаних полків, малоросійський генерал-губернатор від імені імператора оголосив козацтву, що воно «избавляется от всех податей, кроме подымной подати». Тобто козацтво звільнялося від сплати оброчної податі, покладеної на нього іменним указом від 20 лютого 1812 р. З цього приводу, за свідченням І.Ф. Павловського «30 августа в день тезоименитства Александра I, в некоторых полках был прочитан высочайший указ и отслужен молебен.

Проте в іменному указі від 8 лютого 1816 р., стосовно звільнення малоросійського козацтва від сплати оброчної податі Я.І.Лобановим-Ростовським, наголошувалося, що «по предмету сего распоряжения, от Комитета министров учинено его императорскому величеству

всеподданнейшее представление журналом 17 сентября 1812 года; но высочайшего разрешения на оное еще не последовало. Лише в листопаді 1813 р. Комітет міністрів, на запит міністра фінансів графа Гур'єва щодо оподаткування малоросійських козаків вирішив «оставить на том самом основании, как распорядился малороссийский генерал-губернатор».

Ставлення козацьких товариств до формування кінних полків для захисту імперії Романових від Наполеона не було однозначним. Частина вірила у відродження національного війська й старих привілеїв козацтва, вони навіть виставляли до війська від себе більше, ніж це передбачалося в маніфесті Олександра І, тобто більше 4 осіб від кожної сотні ревізьких душ. Інші ставилися до цього процесу без особливого ентузіазму, й навіть слідом за місцевими поміщиками, частина котрих мала опозиційні та профранцузькі настрої, неохоче брала участь у мобілізації членів товариств до новостворених козацьких полків, намагаючись зменшити кількість рекрутованих козаків.

Мали місце випадки, коли козацькі товариства замість піклування про сім'ї козаків, котрі перебували в діючій армії, накладали на них значні податкові зобов'язання. Як, наприклад, у селі Красному Янівської волості Чернігівського повіту. Його мешканки - Параска Запорожчиха і Євдокія Кулешиха, - змушені були в листопаді 1813 року звернутися до чернігівського цивільного губернатора О.П. Бутовича по допомогу, вказуючи, що «козачье общество не взирая на нашу бедность и службу наших мужей наступательно изнуряя нас екзекуциею взыскивают подушные и разные казённые и общественные повинности и нас так ставят на уравнение с теми в которых мужей не имеется к службе к совершенному нашому бедствию ибо мы и детей малолетних своих прокормить не в состоянии». Документ вміщує резолюцію губернатора: «Предписать нижнему суду, чтобы потвердили волосному правлению, дабы просители податями и постоем не были отягощены», а на другий день до Чернігівського нижнього земського суду направляється відповідне подання.

По завершенні війни й поверненні козацтва додому, граф Гурьев знову звернувся з клопотанням до Комітету міністрів про стягнення, починаючи з 1815 р., з малоросійського козацтва податків в обсязі, передбаченому лютневим 1812р. іменним указом, але «Комитет, не имея разрешения на прежнее представление своё от 17 сентября 1812 года, почёл себя не в праве приступить к какой-либо отмене учинённых малороссийским генерал-губернатором распоряжений». Проте враховуючи аргументацію міністра фінансів, що скарбниця через це щорічно не дотримує 2 712 929 руб. Комітет звернувся 9.02 1815 р. до Олександра І по дозвіл скасувати розпорядження князю Я.І. Лобанова-Ростовського, але імператор «повелеть соизволил

чтобы взимание с малороссийских казаков оставлено было в настоящем его положении, впредь до особого по сему предмету учреждения, которое последует в непродолжительном времени».

Як бачимо, графа Гур'єва зовсім не цікавило те, що держава в рік опосередковано отримувала у 3,68 рази більше надходжень від лівобережного козацтва, котре власним коштом утримувало 15 полків діючої армії. Проте міністр фінансів на знайшов підтримки в імператора. У липні 1816 р. іменним указом Олександра І козацькі кінні полки розформовуються, їхнім командирам наказувалося негайно розпустити козаків по домівках, у нагороду за службу їм залишалися лише мундирні речі, а щодо фіскального боку взаємовідносин козацтва й центральної влади, то Імператор проголошував, що «мы всемилостивейше освобождаем их от всех других податей и сборов, кроме подымной по три рубля и за право винокурения по одному рублю, и того по четыре рубля с души, которыя собирать на прежних основаниях с начала сего года» .

Надходження від указаних податей пропонувалося зберігати в казенній палаті, разом із коштами, котрі залишаться від 122 980 руб. 57 коп., що «остались от обмундирования казаков» після сплати штаб і обер-офіцерам розформованих полків платні за 1815 р. і грошима від продажу коней із цих полків, непридатних до подальшого використання в армії. Ці кошти ймовірно планувалося використати на створення військових поселень з лівобережного козацтва, адже преамбула цього указу містила тезу царя про те, що «мы с удовольствием приступаєм ныне к образованию сего сословия на правилах, воинскому духу его свойственных, долженствующих расширить и упрочить навсегда выгоды его поселения, и связать казаков неразрывными узами со всеми прочими военными силами нашими».

Але вже через два роки на українське козацтво, серпневим іменним указом 1818 р., знову накладається рекрутська повинність, хоча й підтверджуються їхні пільгові податкові зобов'язання, «они оставляются при тех самых податях, по 4 руб. с души, кои собираются с них на основании указов моих от 11 июня 1816 года». Проте, уже наприкінці 1819р. графу Гур'єву вдається схилити на свій бік Державну раду з питання оподаткування малоросійського козацтва, котре протягом 1812-1819 рр. отримало, на думку російських можновладців, «достаточное вознаграждение за произведённые ими в 1812 г. издержки». Олександр І погоджується із аргументацією міністра й членів ради, видавши 10 грудня 1819 р. іменний указ, котрим повелів: «С 1 января наступающаго 1820 года возобновить с малороссийских казаков сбор оброчного оклада в пользу государственных доходов, и вместе с тем распространить на них учреждённые подати по части путей сообщения, платимые всеми прочими состояниями казённых поселян». Все

ж ставка оброчної податі для козаків встановлювалася на рівні, «как оная установлена была до 1812 года», тобто 6 руб.

Чи дійсно восьмирічна пільга покривала платежі козацьких товариств на утримання козацьких полків? Ми вже зазначали, що видатки однієї козацької ревізької душі тоді складали в середньому 86 руб. 78 коп., а сума оброчної податі, котру козаки не сплачували в період 1812-1819 рр., становила 70 руб. Окрім цього козаки не платили збори на утримання шляхів сполучення у розмірі 25 коп. на рік у 1816 - 1817 рр. і по 30 коп. у 1818-1819 рр., тобто ще 1 руб. 10 коп., а разом 71 руб. 10 коп. Таким чином, фактичні переплати козацтвом за цей період складали близько 15 руб., тобто майже ще дворічну ставку оброчної податі. І це лише формальний фінансовий бік взаємин, адже оброчна подать для козацтва була незаконною взагалі.

Проблема неправомочності оброчної податі для лівобережного козацтва лежала в площині визнання його прав на власність земельними наділами, котре всіляко заперечував міністр фінансів граф Гур'єв. Особливо гостро ця проблема постала 1820 р. Влада, організовуючи переселення малоросійського козацтва на терени Чорноморського війська, вимагала щоб бажаючі змінити місце проживання повністю розрахувалися з податковими зобов'язаннями, при цьому їм заборонявся продаж власних земель.

Необхідно зазначити, що Санкт-Петербург у питанні переселення козаків з Полтавської та Чернігівської губерній на Південь до Новоросії й Чорноморії, діяв за кліше, розробленим у кін. XVIII ст., фіскальна складова котрого була напрочуд стабільною й послідовною - фінансові умови цієї міграції були значно гіршими за ті, що пропонувалися іноземним колоністам, уряд не брав на себе жодних зобов'язань щодо фінансової підтримки переселенців, а вони отримували право залишити свої товариства лише після розрахунку з державою щодо фіскальних статей. Так, зокрема, Київська казенна палата, звертаючись 23 липня 1795 р. до Переяславського повітового казначейства з питання переселення із Чернігівської губернії 400 душ козаків до Катеринославської губернії, наказувала стягнути належні із них податі й недоїмки до 1796 р. включно. Аналогічні підходи були й під час переселенських кампаній 1806-1809 рр., 1809-1811 рр., проте тоді козацькі родини для погашення податкових недоїмок і облаштування на новому місці мали кошти від продажу землі, а 1820 р. з подачі графа Гур'єва їх максимально наблизили до звичайних державних селян, котрі лише користувалися державними землями й за це сплачували оренду у формі оброчної

податі. Міністерство фінансів виступає каталізатором наступу на залишки колишніх козацьких привілеїв, особливо в питаннях контролю й розпорядження їхніми землями.

Проте в урядових колах не було одностайності щодо цієї проблеми. Державна рада 14 квітня 1823 р. навіть визнала, що «земли малороссийских козаков не зависят от управления министерства финансов и принадлежат либо козакам собственно, на праве дворянском, либо обществам их, не имеют сходства с землями, у казённых крестьян во владении состоящими, которыми заведывают казённые палаты. Почему на будущее время постановить правилом, чтобы дела по землям малороссийских козаков, ежели со стороны казны нет к ним притязаний, не были отсылаемы ни в казённыя палаты, ни к министру финансов на заключение» Зрозуміло, що така розв'язка не могла задовольнити очільника міністерства фінансів, котрий через п'ять днів звернувшись до міністра юстиції Д.Лобанова-Ростовського, до речі, брата колишнього малоросійського генерал-губернатора Якова Івановича, опротестовує це рішення, аргументуючи свою позицію посиланнями на закони, що раніш забороняли козакам продавати свої землі, а також тим, що козаки, як і державні селяни сплачували оброк. Щоправда, граф Д.О. Гур'єв скромно промовчав про те, що заборони на продаж козацьких земель і обкладання козаків оброком приймалися виключно на вимогу його відомства, котре, маючи хронічний бюджетний дефіцит, значні внутрішні й зовнішні позики, шукало будь-які шляхи наповнення скарбниці, а заволодіння майже півмільйоном «нічиїх» ревізьких душ і їхніми землями було досить спокусливим.

Проте, малоросійський генерал-губернатор князь М.Г. Рєпнін, який змінив на цій посаді князя Лобанова-Ростовського в липні 1816 р., стає на захист, намагається опротестувати пролобійовану міністром заборону продавати козакам спадкові землі , підготувавши аналітичну записку з історії козацтва, в якій висвітлювалися заслуги представників цього стану перед імперією - документально, ґрунтуючись на грамотах, указах, підтверджував легітимність козацького землеволодіння

Наступник графа Гур'єва, Є.Ф. Канкрін продовжив політику наступу на козацькі привілеї міністерства фінансів, а першим результатом стало прийняття в грудні 1823 р. іменного указу про зрівняння з 1.01. 1824 р. малоросійських козаків у платежі оброчної податі з державними селянами, котрі мешкали в тих же губерніях . Тобто, козацтво Полтавської і Чернігівської губерній відтепер мало сплачувати державні податки на рівні державних селян - 11 руб. ЗО коп., з котрих 8 руб. складала оброчна подать.

У березні 1827 р. новий російський імператор Микола І в іменному указі міністру фінансів графу Канкріну наголошував, що розглянувши

за поданням малоросійського генерал-губернатора князя Рєпніна «журнал комитета финансов, коим одобряется предложение ваше, чтоб учиненое по указу 18 декабря 1823 года возвышение оброчной подати с казаков Полтавской и Черниговской губерний 2-мя рублями с души на сей 1827 год сложить.

Значні зміни у фінансову політику російського самодержавства до українського козацтва спровокувало польське повстання 1830 р. для участі в придушенні якого з малоросійських козаків, як і 1812 р., формуються кавалерійські полки, щоправда 1831 р. їх було лише 8 – «по 732 козака в шести основних полках і по 170-у двох резервних», їх формування, за свідченням В.В. Левашова, обійшлося козацьким товариствам у близько півмільйона рублів. Ініціатором створення козацьких полків виступив малоросійський генерал-губернатор Рєпнін, котрий поряд із цим запропонував зменшити податковий тиск на козацтво. «Микола I погодився на ліквідацію недоїмок (подушного, водяного і сухопутних податків) і збору за вільну торгівлю спиртними напоями, що накопичилися на 1831 р.»

23 березня 1832 р. імператор адресує іменний указ «О взимании податей: подушной, за право винокурения и оброчной, в малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною монетою» - міністру фінансів Є.Ф. Канкріну, котрим Микола I погодився на запропонований міністром і схвалений Державною радою експеримент зі стягнення податкових платежів із мешканців Лівобережної України срібною монетою. Проте, царський указ не обмежував платежі податей срібними грошима, а наказував місцевим казначействам приймати податі «как ассигнациями и медною монетою, так и серебряною рублевого, по желанию платящих».

Ставки оподаткування відповідно до цього указу були наступними: «вносить с ревизкой души за подать подушную по 90 копеек, за право винокурения по 55 копеек, и за оброчною с казенных крестьян по 2 руб. 20 коп., а с малороссийских казаков, с коих ныне, на основании рескрипта моего от 6 мая 1831 года, вместо 8 руб., взимается 4 руб. ассигнациями, по 1руб. 10 коп. серебром, с доплатою дробей в общих суммах менее серебрянаго рубля».

Березневий указ містив новизну у фіскальній політиці самодержавства, зокрема, переводив податкові платежі в двох малоросійських губерніях із асигнацій на срібло на 1832-1833 рр. До цього лише, відповідно до вересневого указу 1801 р., сріблом стягувалися рекрутські гроші в прикордонних поселян.

Хоча козацькі полки й не встигли взяти участі в придушенні повстання, проте цар був задоволений їх відданістю престолу й рішучістю послужити імперії. Микола I у червні 1832 р. видає іменний указ, котрим урегульовував військові й фінансові зобов'язання чернігівського

й полтавського козацтва перед імперією. У ньому, зокрема, декларувалося бажання імператора «облегчить их в настоящих повинностях, мы признали за благо, вместо податей, ими ныне платимых, взимать с них впредь до приведения в действие упомянутых предложений, с каждой ревизской души по два рубля серебром в год, включая в сумму сию 55 коп. серебром за право продажи вина».

Даний указ не лише зменшував податкове навантаження на одну ревізьку душу українських козаків, а й пропонував для полегшення податкового тиску козацьким товариствам, за їхнім бажанням, «привести между собою в точную известность, владеемыя каждым семейством земли, и по мере количества оных, разложить платёж следующих с общества, или селения податей». Тобто на найвищому рівні визнавалася недосконаліть подушної системи стягнення податей. Проте ця новина, як і інші заходи Миколи І, була половинчастою, адже не скасовувала подушного підходу при визначенні сукупного податкового платежу козацьких поселень чи товариств. На попередньому рівні для козацтва залишалися лише натуральні й грошові земські повинності. Окрім цього, царський указ припиняв спекуляції різних державних органів щодо козацького землеволодіння, чітко визначивши правовий статус козацьких спадкових і набутих земель.

Якщо перші могли перебувати в цивільному обігу лише серед представників козацького стану, то другі, «преобретённыя казаками по купчим крепостям от дворян или разночинцев, могут быть продаваемы и другим образом, на основании законов отчуждаемы, кому бы то ни было, без всяких ограничений». Окрім цього, козаки отримали право у випадку черезсмужжя, за дозволом казенної палати узгодженим із військовим губернатором, а за його відсутності - з цивільним губернатором, обмінювати свої спадкові землі на поміщицькі й різночинські.

Розуміючи, що незавершеність реформування лівобережного козацтва як окремого стану українського населення може призвести до рецидиву зазіхань на нього міністерства фінансів у плані перетворення козаків на державних селян, М.Г. Рєпнін запропонував створити спеціальну установу для управління малоросійського козацтва, а через половинчастість законодавчого регламентування податкових зобов'язань козацтва перед владними структурами постало «питання про визначення системи й розмірів їхнього оподаткування та про з'ясування майнового стану». З цього приводу генерал-губернатор звертається по височайший дозвіл на проведення нового перепису полтавського й чернігівського козацтва. На думку М.Г. Рєпніна, «розмір податку має залежати від кількості працюючих у родині та від площі наділів і визначатися один раз на десять років». Як експеримент він апробував запропоновану ним систему оподаткування у

Полтавському й Чернігівському повітах, у котрих був проведений перепис козаків і з'ясовано площу їх земельних ділянок.

Імператор підтримав ініціативу малоросійського військового губернатора, і в червневому 1833 р. указі Миколи І князю Рєпніну наголошується: «Разсмотрев представление ваше о порядке произведения новой переписи малороссийских казаков, и о приведении при том в известность земель и имущества их, я уполномочиваю вас как на исполнение сих предложений чрез особых чиновников, которые имеют быть вами командированы по селениям казаков в то время, когда издан будет манифест о произведении общей по государству переписи, так и на определение по сей новой переписи, немедленно по окончании оной, сбора податей[1]».

Звільнення 1834 р. князя Рєпніна з посади генерал-губернатора призупинило процес оптимізації оподаткування лівобережного козацтва, а податкова політика Санкт-Петербурга щодо українського козацтва навіть у найменшому наб -лиженні була дуже далекою від справедливої та економічно обґрунтованої, що, як свідчать архівні документи, призводило лише до подальшого розорення цієї верстви українського населення. Так, зокрема, призначений 1835 р. чернігівським, полтавським і харківським генерал-губернатором В.В. Левашов у все підданійшій доповіді 1836 р. до Миколи І вказував, що такі заходи, як складання недоїмок чи їхня розстрочка, не мали позитивного впливу на козацькі господарства й відповідно на їх платоспроможність, адже під час стягнення з козаків податкових зобов'язань і бюджетних заборгованостей до них застосовувалися «не токмо строгие, но даже жестокие меры... Сверх обыкновенных полицейских побуждений продавались на базарах движимое имущество, рогатый скот, лошади, овцы и наконец рубища их и жён их. Не взирая на сии разорительные и для казны вредные меры, недоимка не могла пополниться, и сии-то остатки оной были сложены или рассрочены. Словом сказать, прощалось то, чего казна и без того не могла получить; потому облегчительные меры сии ни мало цели своей не достигали». На думку В.В. Левашова, необхідно було відмінити обов'язок товариства платити недоїмку за неплатників, адже на Лівобережній Україні земля перебувала в приватній власності козаків і їхні товариства не мали права нею розпоряджатися, а тому вони не могли відповідати за своєчасну сплату податей членами товариства.

[1] Орлик В.М. (Моногpама). Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Видавництво «Імекс-ЛТД». Кіровоград. 2007. – 631 с.

Генерал-губернатор указував, що 1835 р. з козацьких товариств надійшло 3 805 018 руб. податкових платежів, проте бідні козаки їх взагалі не платили, середнього достатку внесли лише половину необхідної суми, а заможні «уплатили за других 1 298 148 рублей, или с каждой души по 4 рубля 60 копеек сверх собственного годового оклада». Міністр фінансів Є.Ф. Канкрін, котрий за дорученням управляючого справами Комітету міністрів вивчав доповідь Левашова імператору, справедливо зазначав, що «для отвращения предполагаемых неудобств от взаимной ответственности обществ в платеже податей остаётся одно средство, то, чтобы ввести предположенный новый образ обложения оными».

Граф Канкрін, а за ним і Комітет міністрів, визнали, що покращити платоспроможність козацтва можливо шляхом, запропонованим М.Г. Рєпніним: «Учреждение нового порядка взимания податей с малороссийских казаков с обложением их, и по мере владеемых земель, достояния и промыслов, было уже в виду и как отозвался министр финансов в присутствии Комитета вместе с другими предположениями бывшего малороссийского военного губернатора о новом образовании тамошних казаков», проте вони констатували, що все це «зависит ныне от дальнейшего усмотрения и представления настоящего главного местного начальства».

У листопаді 1836 р. новим генерал-губернатором краю призначають графа О.Г. Строганова. А В.В. Левашов намагається продовжити політику М.Г. Рєпніна щодо українського козацтва, й доводив Санкт-Петербургу, що зубожіння цієї верстви населення викликано перш за все видатками на спорядження козацьких полків 1812 і 1831 рр., які підірвали їхню платоспроможність, і неможливістю її відновити через систематичний наступ міністерства фінансів, котре послідовно визискувало козацтво різними заходами податкової політики, як-то підвищення акцизу на сіль 1814 р. з 20 до 90 коп., що обмежило можливості їхнього чумакування, а 1820 р. взагалі обклало їх оброчною податтю.

Наступного, 1837 р., ситуація не покращилася. Є.Ф. Канкрін у листі до чернігівського цивільного губернатора генерал-майора Жукова вказував, що протягом 1836 р. податкові заборгованості козаків цієї губернії зросли з 2162 тис. руб. до 2448 тис. руб. Головна господарська контора для малоросійських козаків, до котрої звернувся чернігівський губернатор з вимогою вжити негайних заходів для ліквідації недоїмок козацьких товариств, мусила констатувати, що значні суми податкових заборгованостей козаків сформувалися ще до створення цієї контори, тобто протягом 1832-1834 рр. і «время от времени умножаются от начисления пени и процентов».

Стягнення з козаків недоїмок за попередні роки було досить проб-

лематичним, адже вони в силу ряду обставин «пришли в крайнюю обнищалость, и третья часть из них не имея земли, не только платить податных за прежнее время недоимок и долгов по ссудам на продовольствие не в состоянии даже с великою нуждою снискивают для семейств своих весьма бедное пропитание и содержание заработками». Окрім цього, на загальну суму недоїмки впливала податкова заборгованість переселенців до Кавказу, котра мала бути списана, проте рахувалася й далі на козацьких товариствах.

Негативний вплив на платоспроможність козацьких сімей справили різноманітні легітимні побори й зловживання місцевих властей. Сучасники свідчили, що «урядники ездят по сёлам и требуют денег то на подушное, то на земские повинности, то на содержание контор, то на содержание волосных правлений, то на содержание становых управлений, то на мирские надобности, и т.д. Словом, предлогам ко взысканию денег нет конца, и бедные казаки платят безмолвно, не имея никогда той утешительной уверенности, что всё уже заплатили, а напротив того, оставаясь всегда в мучительном ожидании, что через несколько времени опять придут урядники взыскивать с них деньги на какую-либо новую надобность, о которой они прежде и не слышали».

На кінець 30-х рр. XIX ст., як указує Т. Лазанська, сумарна ставка податкових зобов'язань козаків Полтавської губернії складала 13 руб., а Чернігівської - 10 руб. 80 коп., і це при тому, що вони були звільнені від сплати оброчної податі. Для порівняння скажемо, державні селяни цих губерній при подушній системі розкладення мали річне податкове навантаження 11 руб. 30 коп. асигнаціями й мідною монетою.

Після створення міністерства державних маєтностей (1837 р.), козацтво переходить під його юрисдикцію, тобто ними завідує установа, створена насамперед для управління державними селянами. Подальші законодавчі ініціативи цього відомства 1838 - 1839 рр. наглядно продемонструють, що українське козацтво для російської влади було лише особливою групою державних селян, котра мала певні привілеї. Восени 1838 р. міністр державних маєтностей П.Д. Кисельов підтримує ініціативу чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора О.Г. Строганова перед Комітетом міністрів про дозвіл малоросійським козакам переходити в інші податні стани на рівні з казенними селянами і 23 листопада того ж року імператор, «высочайше повелеть соизволил: сравнить малороссийских казаков в отношении к переходу в другие податныя сословия с казёнными крестьянами, с тем, чтобы они исполняли все условия, постановленныя законами при переходе в другия сословия сих последних, чтобы не состояли на рекрутской очереди, не имели за собою недоимок, а также прежде перехода, их крепостная казачья земля была непре-

менно продана казакам же, на основании высочайшего указа 25 июня 1832 года».

У жовтні 1839 р. Микола I підтримує рішення Державної ради про виключення з податного звання українських козаків, котрі вступали до служби по навчальній частині в учителі чи в університети для навчання. Знову ж таки вони отримували це право на тих же підставах, що й інші представники податних станів, зокрема державні селяни, з виключенням їх із козацького стану, «первых, по принятии их в учительское звание, а последних, по окончании курса наук и по получении учёной степени, и сообразно сему утвердить в службе по учебной части с исключением из казачьего звания определённых учителями в Пузиковское приходское училище Фёдора Зайченка и в Змиевское уездное училище Акима Литовченка, а казачьим детям Демяну и Якову Бубликам, по выданным им от казаков местечка Смелаго увольнительным свидетельствам, дозволить для продолжения наук поступить в университет».

А в грудні 1839 р. лівобережне козацтво урівнюється в правах з державними селянами під час переходу в неподатні стани, приводом для такого рішення стало клопотання козака Полтавської губернії Івана Глоби про дозвіл вступу у ченці. За рапортом графа Кисельова, імператор повелів «дозволить малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатныя состояния».

Мал. Гінці розвозять рапорт імператора (1839 р.)

Для міністерства державних маєтностей і його місцевих підрозділів існування у своєму підпорядкуванні групи особливого стану населення, котрий мав деякі подібні до державних селян риси, викликало певні труднощі управління, тому вони навіть у власному діловодстві часто називали лівобережне козацтво «державними селянами». Як, наприклад, у листі Чернігівської палати державних маєтностей до чернігівського губернатора дійсного статського радника Шереметева в серпні 1840 р. стосовно надання допомоги постраждалим від пожежі

козаком села Кожани, вказувалося: «Исправляющий должность новозыбсковского окружного начальника рапортом от 26 июля №2123 доносит палате, что государственные поселяне села Кожанов Сергеенки, Деркачь и Голикова от произшедшего пожара лишились всей постройки, нуждаются в денежном пособии, которое необходимо им оказать, именно: Тимофею, Василию и Игнату Сергеенкам, Ивану Деркачу и Марии Голиковой, каждому по двадцати пяти рублей серебром». У той же час вихідні дані листа називають його «Об оказании пособия потерпевшим от пожара козакам села Кажанов».

Розглядаючи проблему козацького землеволодіння, указували, що особи «казачьяго сословия, которыя переходили в податныя состояния мещан и государственных крестьян, и в неподатное монашество» були зобов'язані продавати свої землі лише представникам козацького стану. Таким чином, на державному рівні визнавалася якісна відмінність лівобережного козацтва від державних селян. Цікаво, що ті з козаків, хто отримував дворянство, зберігали попереднє козацьке землеволодіння, «подвергаясь токмо исполнению нераздельно с сим владением обязанностей, по отправлению поземельных повинностей и платежу податей».

Військова кампанія Російської імперії проти Оттоманської Порти розпочата 1853 р., відома в історіографії як «Східна війна», у результаті низки військових і дипломатичних прорахунків призвела до висадки союзних Туреччині військ на Кримському півострові восени 1854 р. Захист імперії потребував залучення нових людських ресурсів. Санкт-Петербург у черговий раз вдається до створення ополчення, котре для українського козацтва знову матеріалізується в традиційних для складних військових кампаній першої половини XIX ст.

Фіскальна політика малоросійських кінних козачих полків

Новий імператор Олександр II, - 07.05.1855 р. затверджує «Положение о малороссийских конных казачьих полках», котрим козаки Полтавської та Чернігівської губернії, «по настоящим чрезвычайным обстоятельствам, призивалися в государственное ополчение на службу временную для защиты веры, престола и отечества». Відповідно до цього положення, формується 6 полків, із них 4 в Полтавській і 2 - в Чернігівській губерніях. Але на відміну від формувань 1812 і 1831 рр., у 1855 р. законодавець детально регламентував фінансовий бік цього питання, указуючи, що видатки на «устройство и содержание малороссийских полков, относятся: одне на счёт казачьих

обществ, другия на счёт дворянских имений Полтавской и Черниговской губерний и, наконец, третия на счёт общаго государственнаго земскаго сбора».

Щодо фіскальних зобов'язань козацьких товариств, то вони повинні були забезпечити делегованих ними на службу козаків трьома сорочками й двома штанами, внести до місцевих повітових казначейств за квитанціями кошти, визначені екстраординарним зібранням дворянства, для придбання обмундирування для козаків, зокрема: шапки, кашкета, галстука, напівжупану, шароварів, шинелі й двох пар чобіт. Окрім цього, товариства мали здати шестимісячну пропорцію провіанту на продовольство козаків, виходячи з розрахунку десять пудів тридцять п'ять фунтів муки й один пуд п'ять фунтів круп на кожного рекрутованого козака.

Усе інше забезпечувалося із інших двох указаних джерел фінансування. Озброювалися полки за рахунок держави. Для Полтавщини 4 козацькі полки обійшлися в 613 798 руб. 65, 1\2 коп., з котрих 79 851руб. 72, 1\4 коп. внесли козацькі товариства - 57 062 руб. 57, 3\4 коп. на козацьке обмундирування й 22 789 руб. 14, 1\2 коп. на шестимісячне продовольство полків, тобто 13% необхідної суми були внесені козацтвом. Досить позитивним для козацьких товариств було рішення законодавця про їх звільнення від сплати «податей и оброчной суммы» за рекрутованих козаків. Новосформовані козацькі кінні полки проіснували до весни 1856 р. й були розпущені. Востаннє російське самодержавстві, звернулося до практики формування таких полків у травні 1863 р., коли для допомоги в придушенні польського повстання було сформовано 3 малоросійських кінних козацьких полки 2 в Полтавській і 1 - у Чернігівській губерніях.

На початку 60-х рр. XIX ст. козацтво Полтавської і Чернігівської губерній, попри уніфікаційні заходи владних структур, залишалося особливою групою населення, котрі зберігала певні корпоративні права, хоча й значно обмежені російською владою після введення в Україні подушної системи оподаткування. Із різних козацьких формувань, що мешкали на теренах імперії, у тому числі й сформованих із колишніх запорожців і реєстрових козаків Гетьманщини, лише на українське козацтво були поширені подушні статті оподаткування.

Звід законів Російської імперії указує, що від подушної податі вільними були «все вообще казаки, кроме малороссийских. Из сих последних жительствующие вне губерний Черниговской и Полтавской, быв причислены к государственным крестьянам, состоят в одном с ними окладе, жительствующие же в губерниях Черниговской и Полтавской малороссийские казаки, составляют особенное сословие между сельскими обывателями, обложены особым, для них установленным окладом».

Україна – як історична товкучка

Ми з вами розглянули деякі питання фіскальної політики козацтва в першій половині XIX ст. А зараз подивимося як з України робили спекулятивну, історичну товкучку в період ВВВ 1941-1945 р. «Якщо у Вас були гроші, бажано рейхсмарки, або ж царські золоті рублі, то за німецької влади в Україні, як і тепер, можна було купити все, від золота до зброї і відкупитися від всього», згадує роки окупації житель с. Іванків (Житомирська область) Юрій Вознюк.

Професор Львівського державного університету Зарецький, переживши окупацію у Львові, відзначав: «Узагалі за гроші можна було зробити все, потрібно було тільки поділитися з німцем. Якщо схарактеризувати все, що тоді коїлося, то це були крадіжки й хабарництво. Такої системи ще ні хто не бачив». Нашому читачеві мабуть нагадує сучасний, 20-ти річний період української незалежності.

На перший погляд, спогади людей, які пережили війну, можуть здатися дещо перебільшеними, адже німці завжди славилися своєю дисципліною, а тут пряме звинувачення в корупції. Однак архівні документи підтверджують, що в ті роки в країні «обмінна торгівля й спекуляція перебувала в повному розквіті, і те, що раніше робили євреї, у більш вдосконаленій формі продовжували арійці, (читай німці)». Самі німці з сумом констатували, що Україна за лічені місяці періоду ВВВ - стала «спекулятивною товкучкою Рейху».

Відразу після нападу Німеччини на Радянський Союз на його окупованій території нацисти організували новий лад зі своїми законами й порядками. Головним своїм завданням «нові господарі» вважали активну й тотальну експлуатацію захоплених земель, зокрема й українських, на благо Рейху. Як результат у країні почав спостерігатися величезний брак товарної маси, штучне підняття курсу марки відносно радянського рубля (обмін проходив за еквівалентом 1 марка до 10 руб.), значне зростання цін, посилення інфляції та корупції, поширення спекулятивних операцій як серед німців, так і місцевого населення.

Однією з головних причин поширення корупції та спекуляції того часу слід вважати слабку централізацію влади. Німецькі чиновники на місцях вважали своїм обов'язком збити собі капітал, не хвилюючись про порядок і законність. Такий настрій від них досить швидко перейшов до солдат Вермахту, що прагнули заробляти гроші буквально на всьому — від продажу обмундирування (місцеве населення активно використовувало німецькі шинелі, попередньо їх перефарбувавши, як теплий одяг) до зброї. Утім, найбільш поширеним способом заробітку

грошей німецьких вояків були спекулятивні операції з валютою.

Схема досить проста — військовослужбовці продавали в Україні німецькі рейхсмарки за курсом один до двадцяти й пересилали їх поштою до Німеччини, де рідні вкладали їх у відповідні заклади, попередньо обмінявши за офіційним курсом один до десяти. Таким нехитрим чином їхні статки подвоювалися. Зрозуміло, що німецькому керівництву такі дії підлеглих не подобалися, адже вони вели до послаблення дисципліни у війську, тому вони жорстко карали винних, аж до розстрілу.

У листах додому німецькі солдати часто стверджували, що в Україні гроші буквально «валяються на вулиці і за короткий строк тут можна набути собі статок». Справді люди із завдатками комерсантів, коли потрапляли на українську землю, досить швидко ставали заможними, вдало провернувши кілька спекулятивних операцій, наприклад із сіллю — дуже дефіцитним на той час товаром, — за центнер якої на чорному ринку платили 1000 рейхсмарок. Або ж на продажі поношених німецьких костюмів, які в Німеччині купувалися за безцінь, а на окупованих територіях продавалися по 600 рейхсмарок за штуку.

Разом з військовими досить активно спекуляцією займалися службовці німецької державної залізниці, котрі, як відзначалося у звіті начальника київського СД за 1942 рік, «брали активну участь з українським населенням у справах на чорному ринку». Залізничники, як правило, виконували функції «човників», перевозячи дефіцитні товари. Спекуляція та обмін товарами пронизали буквально всі сфери життя населення на окупованих територіях і стали основним джерелом доходів більшості українців. Та якщо для німців спекулятивні операції були однією з можливостей збагачення, то для українського населення — способом виживання в ті важкі й голодні роки.

Визнаючи свої безпорадність в боротьбі з цим явищем уже восени 1942 року, німці констатувати, що «Україна стала раєм для спекулянтів». Країна перетворилася в один суцільний базар (дещо подібне нам приходилося переживати на зорі Незалежності), де торгували всі — від дітей до немічних стариків. Відомий письменник Анатолій Кузнецов у своєму романі-документі «Бабин Яр» відзначав, що дитиною він робив бізнес під час німецької окупації, продаючи коробки сірників по 10 крб. за штуку і горіхи по 3 крб. за один.

На тодішніх базарах можна було найти будь-який товар. Очевидець тих подій Валентин Терно у своїх «Розхристаних спогадах про дивне дитинство» з захопленням описував асортимент товарів на столичних ринках: «Під час окупації на Єврейському базарі (нині площа Перемоги) можна було побачити все — від музейних витворів мистецтва, книжних раритетів - до старих солопів, кружевних панталон, поламаних віял, чашок Есмарха, замків з відсутніми ключами й

ключів без замків».

Ще більше, ніж спекуляція, турбувала німців корупція, міцно вкорінена в адміністративних закладах. Особливо в цьому плані активізувалися місцеві жителі, котрі брали за свої послуги як гроші, так і продукти харчування. Тільки керівництво Житомирського квартирного відділу, за повідомленнями міської газети «Голос Волині», у вересні 1941 році за хабарі видало понад 500 квартирних ордерів місцевим жителям, у результаті окупанти, дізнавшись про ці факти, розігнали весь відділ.

Хлібним місцем у ті часи вважалися посади управителів будинків, в обов'язки яких уходив облік безробітних у будинку й надання таких даних у відділи вербування на роботи до Німеччини. Аби не потрапити в такі списки, більшість людей згодні були давати будь-які хабарі. Управителі, як правило, за помірну плату або продукти харчування могли не внести безробітного до списку. Якоїсь усталеної такси не було, усе залежало від того, як «сторони домовляться».

А ось для бажаючих відкупитися від примусових робіт на «благо фюрера» існували чітко регламентовані неофіційні суми. Наприклад, у Харкові така послуга коштувала 500 крб., ті, хто не бажав копати окопи, мали викласти 1000 крб. Люди, що мали від 5 до 10 тис. крб., могли вберегтися від відправки на роботи в Німеччину.

Парадокс, але в ті важкі часи, як і тепер, за гроші можна було відкупитися від правоохоронних органів або ж зменшити строк ув'язнення. Навіть зі зловісного гестапо, звідки рідко хто виходив живим, а особливо запідозрені у зв'язках з партизанами, за наявності певної суми й комунікабельності арештовані швидко поверталися додому.

Наприклад, житомирська підпільниця Людмила Вирвич, потрапивши до казематів місцевого гестапо, уникла неминучої смерті завдяки підкупу слідчого, що вів справу. Гестаповець отримав від підпільників хабар у розмірі 10 тис. крб. і закрив справу. Аналогічна ситуація сталася у вересні 1943 року з партизаном Троянівського району (Житомирська область) Миколою Петренком, якого при перевірці документів затримала жандармерія. Під час слідства буквально відразу гестапівці довели причетність затриманого до місцевого партизанського загону, за законами того часу йому світила смертна кара. Однак за хабар у 20 тис. крб. німецький слідчий організував так, що замість розстрілу Петренко отримав півроку в'язниці. Ці факти засвідчують самі ж підпільники та партизани у своїх післявоєнних звітах про проробленну роботу.

Іноді жителям доводилося давати хабаря кримінальній поліції, аби вона ретельно й безпристрасно розслідувала справи. До таких дій змушений був удатися підпільник Юрій Савченко. У своєму звіті за 28 січня 1945 р. він зокрема відзначав, що продавши корову на місце-

вому базарі за 40 крб. золотом, він разом із дружиною зайшов у міське кафе пообідати, і тут його обікрали. Засмутившись, він звернувся в поліцію міста по допомогу, але начальник поліції, зі слів потерпілого, натякнув, що гроші вони можуть знайти в найкоротші строки за умови, що він і його заступник отримають від заявника «певну суму» за виконану роботу. Давши начальникові поліції паперових 100 крб., а заступнику 500 крб., Савченко буквально на наступний день отримав своє золото.

Загальновідомо, що на початковому етапі зародження радянського партизанського руху в Україні «народним месникам», (читай козакам) не вистачало зброї та вибухівки. Вихід зі складної ситуації партизани знаходили по-різному — відшукували боєприпаси на місцях боїв, крали їх в німців чи поліцаїв, відбивали силою, нападаючи на невеличкі пункти поліції. Водночас із цими способами поповнення арсеналу активно скуповували зброю в окупантів. Про купівлю вибухівки за золото пише у своїй книжці «По той бік фронту» Герой Радянського Союзу Антон Брянський, (керував партизанським загоном особливого призначення РУ ГШ Червоної Армії в Рівненській області). Автор цієї книги відзначає, що провести таку операцію можна було виключно за дорогоцінний метал. Це саме відзначала у своїй розмові з представниками влади від 22 листопада 1946 року підпільниця Кузенко, Черкаська область. З її слів, один із партизанських зв'язкових (прізвище не вказала) часто купував у мадярів зброю за радянські гроші.

Буденним явищем у період окупації вважалися фінансової махінації та неоправдані розтрати в містечках Кіровоградської, Черкаської та Київської областях. Так, керівник київського СД в одному зі своїх донесень за 1942 рік відзначав, що після перевірки столичного «Універмагу» було виявлено комерційні махінації та великі розтрати. Перед цим, у кінці 1941 року, німці розігнали весь київський відділ фізкультури та спорту через розкрадання виділених коштів. Така ж доля спіткала столичний відділ освіти.

Подивимося на фінансові махінації з виділеними коштами на освіту, де активно проводили в життя як українські чиновники, що працювали в окупаційних установах, так і німці. Підтвердженням цього є річний звіт відділу освіти Черняхівського району (Житомирська область) за 1942-1943 навчальний рік. З аналізу документу видно, що схема розкрадання коштів була така: у районі організувалося кілька «липових шкіл», а виділені кошти на їхню роботу й зарплату вчителям ділило між собою керівництво відділу. Відповідно до згаданого документа такі школи в 1942 році в Черняхівському районі «працювали» в селах Вишпіль (85 дітей), Зороків (80 дітей), Мала Горбаша (40 дітей), Іванків (45). Проте, що освітні заклади в цих селах у період окупації не працювали, засвідчили жителі населених пунктів, хоча на папері

вони були. Для більшої правдоподібності освітянське керівництво фіксувало реальну кількість дітей шкільного віку й надавало документи з підписами про отримання вчителями зарплати.

У свою чергу, німецькі чиновники за таким самим сценарієм розкрадали кошти, виділені для відкриття шкіл «фолькедойче» (для етнічних німців, що проживали за межами Рейху). В одному з документів, присвяченому питанням освіти в Кіровоградському окрузі, ідеться про наявність на території округу 82 шкіл для «фолькедойче», насправді ж ця цифра була завищена принаймні удвічі (за повідомленнями окупаційної преси, таких закладів нараховувалося близько сорока). Враховуючи намагання нацистів організовувати освітні заклади для «фолькедойче», можемо припустити, що кошти вони виділяли на роботу всіх 82 навчальних установ.

Щось подібне відбувалося і у Львові, ось що писав відомий український історик Іван Крип'якевич (під час окупації проживав у Львові): «Німецька адміністрація була надзвичайно продажна, її можна було легко купити. Як треба було провести якусь книжку через українське видавництво, то перш за все треба було звернутися до урядовця-німця і пити з ним всю ніч. І тільки після цього можна було чекати згоди цього німця».

...Під час відступу з України більшість німецьких чиновників вважала за потрібне спалювати, щоб не залишати всю фінансову документацію радянським військам.

Підбиваючи маленький підсумок, ми повинні сказати, що «спокон віків» питання особистого збагачення В Україні стояли понад усе, починаючи від різних Гетьманів, козацьких полковників, сотників, інших представників козацтва – і закінчуючи сучасною владою сьогоденної України. Яка за 19 р. руйнувала соціальний добробут населення, узаконила «панщину» за рахунок мізерної зарплати, сформувала гіпертрофовану податкову систему, проводила системні зловживання, використовувала державні фінанси для власних потреб.

Є і зовнішні чинники, сучасні держави, наприклад Росія, яка називає себе демократичною, не хоче примиритись із існуванням політично стабільної української держави, що може провадити власну політику у своїх інтересах. Адже сильна, стабільна Україна спроможна змінити всю геополітичну ситуацію в Європі, особливо в східній її частині та в Причорномор'ї. Як і колись, так і тепер це вкрай невигідно «імперськи налаштованим» російським політикам, котрі поставили за мету відновити свою «ліберальну імперію» через застосування своїх енергетичних ресурсів і свого капіталу, встановлюють свій контроль, як слушно стверджують усі зарубіжні та й вітчизняні об'єктивні аналітики, над інформаційним простором пострадянських республік.

Особливо посилився цей процес в останні роки, коли стала явно

здійснюватись нова геополітична доктрина російського уряду, відновити вплив Росії на всьому східноєвропейському просторі, не вдаючись до воєнних дій. Гаряче дихання такої «ліберальної імперії», яка прагне стати супердержавою, базується на теоретичних засадах, що вироблялись російськими ідеологами, передусім використовуючи фальшування історичних подій і фактів козацтва, «очорніння» національно-патріотичних засад.

Скільки грошей треба козаку для щастя

Одні кажуть – щастя за гроші не купиш, інші стверджують, що «козацьке щастя» можна купити за 75 тис. доларів на рік. До цієї думки прийшли учені з Школи громадських і міжнародних відносин імені Вудро Вільсона при Прінстонському університеті, на яких посилається журнал Тіпле.

Мова в даному випадку йде про щастя в широкому сенсі цього слова — про «задоволеності тим, як протікає ваше життя», а не про настрої, яке може змінюватися з кожним днем і від дос татку не залежить.

Чим сильніше людина не дотягує до цієї позначки, стверджують економіст Ангус Дітон і психолог Деніел Канеман, тим менш щасливою вона себе почуває. А ось перевищення зазначеного порога додаткової радості не приносить. Передбачається, що 75 тис. доларів на рік — це та сума, за наявності якої людина починає «думати, що гроші — не проблема», — пояснює Дітон.

Дослідження базується на опитуванні 450 тис. американців, що проводився в 2008-2009 роках. Виявилося, що:

► - 85% відчувають себе щасливими,

► - при цьому 40% заявили, що відчувають стрес,

► - 24% відчувають зневіру.

Порівнявши ці повідомлення з даними про статок респондентів, вчені встановили, що одні й ті ж проблеми сильніше вимотують людей з невисокими доходами, ніж тих, хто заробляє більше. Підвищення заробітку прямо позначається на рівні задоволеності життям, причому абсолютні цифри тут ролі не грають, а важливе лише зростання у процентному вирахуванні. Автори дослідження відзначають, що зв'язок між грішми й щастям носить непрямий характер: «Високі доходи не роблять вас щасливим, але вони дають вам життя, яке сприймається як більш якісне».

А що з цього приводу думають наші сучасні, українські козаки?

Православне духовенство і козацтво

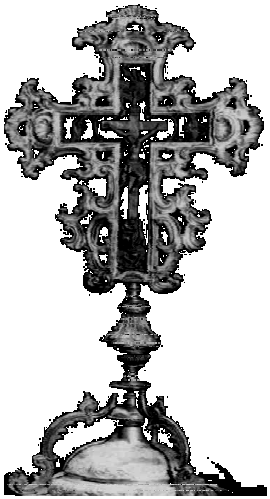

Протягом багатьох тисячоліть релігія була тією цементуючою силою, яка об'єднувала козацтво, згуртовувала народи їх в єдиній меті, в єдиному прагненню, зміцнювала волю, наповнювала життя високим змістом. Можна без перебільшення сказати, що віра була і є тим основним стовпом, на якому трималося і тримається українське суспільство. У часи козацтва, при куренях, на Січі постійно перебували духівники, які супроводжували козаків у походах. З історичною впевненістю можна сказати, що низка повстань XVII ст., а також найбільша в нашій історії національно - визвольна війна народу під проводом Б.Хмельницького проти Речі Посполитої завжди підтримувались не лише українським, але й світовим православним духовенством.

Особливо тісний союз православної церкви і козацтва відбувся після обрання в 1616 р. на гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Адже саме завдяки підтримці козацтва змогло відбутися оновлення православної ієрархії в Україні. Необхідно зважити на те, що тодішнє становище Православної Церкви було загрозливим, адже зі смертю єпископа Єремії — єдиного православного ієрарха — польський уряд міг оголосити Православну церкву неіснуючою. На щастя, в цей складний для України час на її теренах перебували і проводили пастирську діяльність іноземні православні архієреї: єписк. Лука Білгородський, архієп. Єремія Пелласонський, єпископ Павло із Сербії, також інші єпископи. Хоча польський уряд та уніатські єпископи і намагалися витіснити їх, православні ієрархи продовжували захищати і утверджували православну віру на теренах України, висвячували священиків, а також опікувалися козацьким військом.

У 1603 р. вперше завітав до Москви і Литви архімандрит Феофан. Він же в 1619 році, вже в сані Патріарха Єрусалимського, приїздить сюди вдруге, щоб взяти участь у рукоположенні Патріархом Московським Філарета — батька царя Михаїла. По дорозі до Москви Феофан понад 1 рік провів у Тулі, де стояло польське військо, при якому постійно перебував загін козаків-реєстровців. Саме від них він діставав інформацію про стан Православної церкви в Україні.

Патріарх Феофан таємно передав пожертви на благоустрій січових церков. Саме з цієї причини козаки приїздили в Тулу, щоб передати вітання від гетьмана та отримати патріарше святительське благос-

ловення і підтримку у визвольній боротьбі.

Влітку 1620 р. Феофан прибув до Києва. Козаки урочисто зустріли його, і він оселився в будинку братства на Подолі. До Патріарха прибували делегати з різних місць, в більшості від братств, і, очевидно, обговорювали питання реальності обновлення православної ієрархії. «Протестація» митрополита Іова Борецького, яка була внесена до книг «городських» 15 травня 1621 р., свідчить, ще перед висвятою ієрархії відбулась нарада, на якій було оголошено грамоту Патріарха Тимофія. Крім того, разом з Феофаном був присутній екзарх Константинопольського Патріарха — єпископ Арсеній. На цій нараді було вирішено просити Феофана висвятити єпископів для того, щоб: «він міг зробити цілком канонічно».

Деякі вагання у Патріарха були викликані ставленням короля до відновлення канонічної православної ієрархії, але всі вони були розвіяні козаками, які обіцяли православному подвижнику захист. Все це робилося задля того, аби відновити знищений православний ієрархічний щабель в Україні. Сам Сагайдачний добре розумів, що без духовної підтримки неможливо буде досягнути поставленої мети. На допомогу українському народу приходить Єрусалимський Патріарх Феофан, якого підтримував сам Вселенський Патріарх Тимофій. Упродовж всієї історії Гетьманщини козаків активно підтримували східні ієрархи, які виявляли зацікавленість у визволенні України з-під цупких обіймів уніатства і католицтва.

Не збереглося достовірних відомостей про те, де саме і коли відбувалися хіротонії єпископів, але в грамоті Феофана 1620 року названо єпископів, яких було рукоположено Висвячені:

► - ігумен Михайлівського монастиря Іов Борецький — на кафедру миіромолита Київського і Галицького;

► - єіром Мелетій Смотрицький - на архієпископію Полоцько-Вітебську та Мстиславську;

► - ігумен Межигірського монастиря - Ісая Копинський - на єпископію Перемиську та Самбірську;

► - архимадрид Терехтимирівського монастиря, князь Єзекіїль-Йосиф Курцевич — на єпископію Володимирську та Берестейську;

► - ігумен Черницького монастиря Ісаак Борискевич на єпископію Луцьку та Острозьку;

► - ігумен Милетського монастиря Паїсій Іполитович на єпископію Холмську та Більську.

Завдяки підтримці вищого східного духовенства, відновлення православної ієрархії на Україні мало велике значення не лише для самої Церкви, а й для козацтва. Нововисвячені владики у своєму маніфесті 1621 р. привітали Військо Запорозьке словами найвищої вдячності, називаючи козаків наступниками давнього князівського

лицарства.

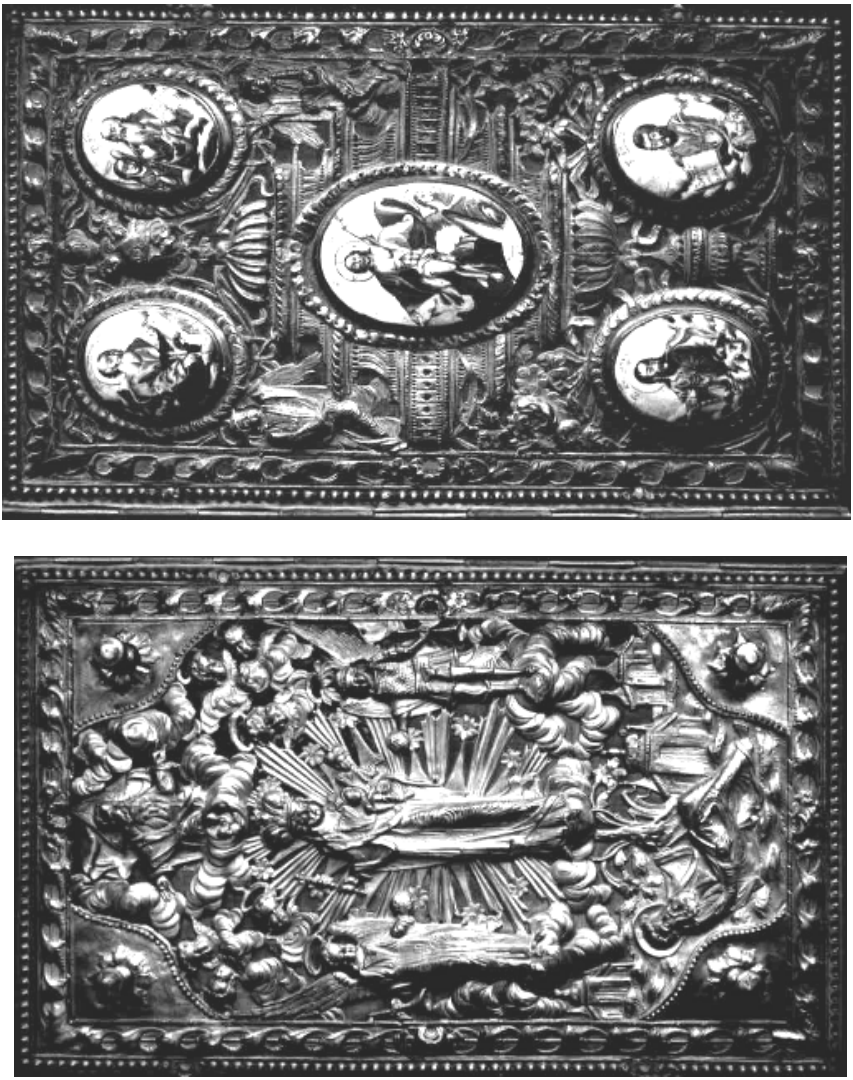

Мал. Верх і низ окладу напрестольного Четвероєвангелія часів Єлизавети Петрівни. Кіровоградська ОУНБ ім. Д.Чижевського із відомої колекції О.Ільїна - 2005 р.

Відродження православної ієрархії піднесло престиж Києва як православної духовної столиці і він знову стає колискою Православ'я в Україні. Події 1620 року через 28 років надали величі урочистому

в'їздові Б. Хмельницького у Київ - церковну столицю нового державного об'єднання, яке вело свою хронологію від великого князівства Київського.

Один з найбільш об'єктивних польських істориків доби Хмельниччини, К.Шайноха, у своїй монографії «Два роки подій наших 1646—1648 рр.» свідчить: «...не можна описати тої користі для загальної мети, яку принесли в козацьке військо українські духівники, які за чергою з'являлись тут. Особливо стали відомими два ієромонахи, які були свідками битви при Жовтих Водах та Корсуні. Того часу усю Польщу охопили страх та загальний переполох. Річ Посполита опинилась відразу без короля, без війська, без провідників і воєвод перед лицем потужного ворога (тобто, козаків. — Авт.) Всі думали, що вже настала загибель для держави... Сила слова козацького духовенства була великою, тому робила ворога безстрашним».

Козацька доба, починаючи з XVI ст., ознаменувань собою новий етап розвитку військового душпастирства і, відповідно, новий етап у розвитку військової культури яка міцно спиралась на православну Запорозька Січ, від часу заснування - аж до кінця свого Існування (1775 р.), в своєму складі завжди мала духовних світил, які в похідних козацьких храмах звершували служби Божі, тим самим загартовуючи козацький дух для звершення поставленої мети. Вже пізніше, як оповідає історія, 1654 р. в Україну прибув Антіохійський Патріарх Макарій, якому також було небайдужими події, які відбувались в Україні.

На знак своєї підтримки козаків і гетьмана у цій визвольній війні та благословення Антіохійської Православної Церкви, Макарій подарував Б. Хмельницькому чашу із святим миром. Деякі сучасні історики припускають, що вона готувалася і була привезена саме для коронації Богдана Хмельницького.

Треба підкреслити, що все грецьке і східне духовенство своєю підтримкою відігравало важливу роль у визвольних подіях того часу, підтримуючи козаків духовно і матеріально.

У цей важкий час наступу католицтва на Україну стає відомим ще один православний подвижник, який, перебуваючи на Січі, давав наснагу запорожцям для рішучої відсічі латинянам і уніатам. Архімандрит Йосиф Тукальський на той час був намісником православного монастиря в Пінському присуді. На жаль, до нас не дійшли відомості про те, яку назву носив цей монастир, адже на початку січня 1657 р, уніати спалили цю обитель.

Знайшовши пристанок на Січі, архім. Йосиф з великою ревністю починає втілювати свій особистий план порятунку православних від унії. Разом з іншими ієромонахами, які на той час прибули з Межигірського монастиря в козацьке військо, він ходить по селах і містечках, гуртуючи православних українців до оборони своєї віри, роз'яснюючи

при цьому, яких дій слід дотримуватися у боротьбі з уніацтвом і католицтвом. За підтримки та ініціативи архімандрита Иосифа, в одному з сіл на Чернігівщині в лютому 1657 р. православні селяни вчинили нічний напад на будинки, де проживали місцевий пан та ксьондз. Селяни силоміць вивезли захоплених під час нападу за десять верст від селища і, зв'язавши тих разом, залишили на морозі одних в полі. Після цієї розправи селяни повернули собі - ключі від запечатаного православного храму. Як не дивно, але після цього випадку в навколишніх селах спостерігалось послаблення уніатського тиску щодо православних.

Після його смерті Богдана Хмельницького козаки обрали на гетьманування його сина, Юрія. Але він, як ми уже вам розповідали, будучи молодим і недосвідченим, уступив гетьманство військовому писареві Івану Виговському. Того ж року упокоївся і митрополіт Київський – Сильвестр Косов, якого поховали у святій Софії, а 1658 р. на цю кафедру був призначений митрополит Діонісій Балабан. Усі ці події засмутили ревного захисника православної віри архімандрита Иосифа, і тому своїм обов'язком він вважав продовжувати справу, розпочату ним ще за життя Б.Хмельницького на Січі. Свою пастирську справу архімандрит Тукальський вів в козацькому війську і за гетьмана Юрія Хмельницького.

Як оповідає нам Феодосій Софонович, тодішній ієромонах Михайлівського монастиря, дослідник стародавніх літописів, козаки, коли королівські воїни щойно зійшли на берег, схопили їх, і роздягнувши до наготи, прив'язали до палів на самому березі річки, де ріст очерет. Був липень місяць, а тому можна собі уявити страждання королівських жолнерів, зокрема через покуси комарів і інших комах. Біля полонених козаки, за порадою арх. Иосифа, написали на дошці слова, якими застерігали кожного, хто буде посягати на українські землі, а також зазіхати на чистоту віри православної.

Коли 1663 р. татари напали на Київ, то Юрій Хмельницький, віддавши гетьманство Павлу Тетері, забажав прийняти чернецтво і оселитися в Кирилівському монастирі, в Києві, але татари зруйнували обитель вщент, а ченців забрали в неволю. Тому Юрій Хмельницький того ж самого року приймає чернечий постриг від самого митрополита Діонісія Балабана і оселяється в Богоявленському монастирі.

В тому ж самому році помирає і митрополит Діонісій, тому до Корсуня з'їзджаються єпископи для обрання митрополита на Київську кафедру. Так, серед прибулих були:

► - єпископ Луцький Гедеон Четвертинський;

► - єпископ Черемиський Антоній Винницький (якого король самовільно призначив на столичну кафедру);

► - єпископ Львівський Адам Жило-борський.

На цьому соборі єпископів був присутній також і Иосиф Тукальський, який на той час вже мав титул єпископа Білоруського. Одні з легатів хотіли обрати на митрополита київського Антонія Винницького, але козаки і гетьман віддавали перевагу своєму духовному батькові Иосифу Тукальському.

Таким чином, у виборі Иосифа Нелюбовича -Тукальського на митрополита Київського неабияку роль зіграв його авторитет серед козаків, здобутий ним під час перебування на Січі.

Феодосій Софонович, який став ігуменом Михайлівської обителі в Києві в 1655 році, розповідає нам про ще одну допомогу козакам і заступництво над цілим українським народом з боку не лише православного духовенства, що безпосередньо опікувалось козаками, але й навіть небесних покровителів. Зокрема, йдеться про страшний рік 1690, коли сталося нашестя саранчі, яка спустошила гречки, проса, гороху і трав, посіви жита і пшениці.Від голоду загинуло багато свійських тварин і коней. Сумною хвилею це нашестя покотилось і по Січі. З останньою надією на порятунок козаки, разом з іншим людом, прийшли до Золотоверхої Михайлівської обителі в Києві, до мощей святої Варвари, які здавна перебували тут. З ченцями монастиря вони усердно молились про допомогу і заступництво. Сталось диво, адже після завершення богослужіння з акафістом люди, які вийшли з стін святої обителі, не побачили за її межами ненависної сарани.

За часів вольностей Війська Запорозького, в останні часи свого існування (1734 — 1775), козаки також мали підтримку з боку православного духовенства, яке, навіть за умов реформування Петром І

церковної системи і скасування посади Паріарха, все ж таки зберігало духовний контроль і тактичне керівництво над подіями в Україні. Серед козацького духовенства цього часу були досить шановані запорожцями архімандрит Гавриїл та священик Дідушинський.

Ікона Св. благов. князя О.Невського

Чернець зі святої Спаської Межигірської обителі, ієромонах Павло (Маркевич), як настоятель січової церкви одразу ж привів в добрий стан Пустинно-Миколаївський монастир. Під його керівництвом було збудовано декілька храмів на території Запорозьких вольностей. Але головна увага як самого Маркевича, так і його наступників була привернута до відродження По-кровського храму. Для військового товариства ця церква відігравала не лише роль одного з найголовніших православних осередків і була своєрідним адміністративним центром, де відбувались козацькі Ради. Недаремно ця церква знаходилась посеред козацького табору. Саме за час перебування в козацькому війську ієром. Павла (Маркевича) козаки ввели традицію, коли при храмі воїни мали нести покарання за порушення встановлених законів. Зокрема, «словесне катування» в стінах Покровського храму приймали ті особи, які викрадали худобу у татар. Щоб отримати пробачення від коша, цим запорожцям було достатньо присягнути в січовій церкві у тому, що вони не повторять подібних вчинків.

Ікона Святителя Тихона

Також при Покровській церкві ієромонахом Павлом було засновано школу, яка підвищувала рівень освіченості не лише населення кошу, але й православного духовенства усіх церков, що входили до Вольностей Війська Запорозького.

Не оминає уваги перебування в козацькому таборі ще одного видатного церковного діяча, священика Володимира Сокальського.

Протягом свого перебування в козацькому війську о. Володимир завжди був оточений увагою козаків, мав солідне утримання, йому виготовлялося коштовне вбрання тощо. Свій авторитет серед козаків він здобув завдяки

Ікона Свят. Луки

Ікона Св. мученика Мик. Іскревського

Ікона Бож. Матері

мудрості та красномовству.

Після Сокальського, в 1774 р. в козацькому війську пастирську місію несла ще одна група ченців Межигірського монастиря, на чолі з архімандритом цієї обителі, Ілатріоном Кондратковським.

Це були останні духівники, які, аж до кінця існування Січі (1775 р.), духовно скріпляли серця запорозьких козаків. Так, згадаємо серед них імена ієром. Єссея, ієром. Петра (Чернявського), ієром. Гедеона та ін.

Як відомо, 03 серпня 1775 р. Катерина II видала свій сумнозвісний маніфест про скасування Січі. Останнього кошового отамана Запорозької Січі, старого в літах Петра Калнишевського було схоплено, заковано в кайдани і відвезено на край світу, на Біле море, в Солбвецький монастир, вкинуто в одномісну камеру-келью, де він просидів 25 років, і, хоча за наказом імператора Олександра I 2 квітня 1801 р. кошового було звільнено, запорожець за власним бажанням, залишився в монастирі, де 4 грудня 1803 р. (за н.ст.) і помер, проживши понад 100 років.

Зруйнувавши Січ, Катерина II конфіскувла і перевезли до Санкт-Петербурга старі козацькі клейноди. Імператриця знайшла собі діяльних помічників в середовищі колишньої козацької старшини, чиї представники отримали дворянські титули і тепер мали такі «вольності», які їм навіть не могли наснитися на Січі.

Отже, вся пастирська діяльність українського і світового православного духовенства була об'єднана єдиною ідеєю захисту Православної Церкви на теренах Давньої Русі — України і підтримкою тих державницьких намагань з боку запорозького козацтва, які б сприяли цьому.

На **мал**. зазначено: Святий благовірний князь О.Невський; Святитель Тихонов; Аналой з книгою памяті; Святитель Лука; Священомученик Миколай Іскрівський; ік. Божої Матері.

(На **мал**. Никифор)

Архієпископ Никифор (Феотокі)

В книзі з історії Московського Свято-Данилового монастиря, що побачила світ з нагоди 2000-ліття від Різдва Христова, записано: «В конце XVIII ст. среди Даниловских настоятелей появляется первый управляющий монастырем в сане епископа, Преосвященный Никифор, архиепископ Астраханский и Ставропольский. Будущий иерарх, грек по происхождению, родился на острове Корфу, при крещении был наречен Нико) лаем. По рождению он принадлежал к древней- фамилии Феотоки. Свое первоначальное образование Николай Феотоки получил у иеромонаха Иеремии Каведаки. Потом, в 1754 г. был рукоположен во иеромонаха и с этого времени всецело посвятил себя педагогической деятельности, а вскоре стяжал славу талантливого проповедника. В 1768 году переехал в Яссы. С 1769 по 1773 жил в Лейпциге и занимался научными трудами. Будучи человеком энциклопедических познаний, Никифор Феотоки проявил свои таланты как в области богословия, так и на поприще точных наук (он был великолепным математиком).

В 1776 году ученый греческий иеромонах переселяется в Россию по приглашению архиепископа Словенского и Херсонского Евгения (Булгариса), который желал видеть его своим преемником по кафедре. А 06 августа 1779 г. в Санкт-Петербурге Никифор Феотоки был хиротонисан во епископа Словенского и Херсонского, но вскоре получил назначение на Астраханскую кафедру. В Даниловском монастыре проживал с 1792 года. Скончался 31 мая 1800 г. и погребен в обители св. Даниила Московского.

Фигура этого достойнейшего архипастыря, яркого проповедника и талантливейшего ученого венчает собой в XVIII веке историю Данилова монастыря, вступившего в шестое столетие своего бытия».

Починаючи з другої половини XVIII століття поступово серед ієрархів панівної в імперії церкви визріває ідея певного компромісу з старовірами. В працях Новгородського митрополита Дмитра Сеченова і Псковського єпископа Гедеона Криновського вже лунають заклики до деяких послаблень старообрядцям. Але тільки в обрядах. Вони посилаються на те, що першо-християнська церква не надавала принципового значення різниці в обрядах, які мали місце в тих чи інших провінціях. Вони підкреслювали, що свою діяльність слід спрямовувати на головне — на спасіння душі. За таким правилом жили перші християни.

Цю ідею— ідею єдиновір'я і спробував втілити в життя архієпископ Словенський і Херсонський Никифор Феотокі. Він з повагою і розсуд-

ливо сприйняв прохання старообрядців Єлисаветградського повіту. Про це переконливо свідчать наведені архівні документи інших авторів.

Єлисаветград на початку XX ст.

Дон Амінадо, земляк і старший за віком сучасник Арсена Тарковського, чиє дитинство і юність пройшли теж під акаціями Єлисаветграда, за визнанням Марини Цвєтаєвой був «настоящий поэт». Ми хочемо ознайомити читача з його «подорожними» замітками: «**На початку XX-го століття**» (на рос. мові). (**Фото.** Ж\Д вокзал Єлисаветграда. 1900 г.) «Держался г. Єлисавеград на трех китах: Вокзал.Тюрьма. Женская гимназия. Шестое чувство, которым обладал только уезд, было чувство железной дороги.

От вокзальной площади — самый вокзал, как некий форум стоял на возвышении, причудливыми зигзагами разбегались вниз неповторимые, непроходимые, непостижимые, то заходившие в «тупики», то друг дружку обгонявшие и пересекавшие, русские, южно-русские улицы. Не до того было светлейшему князю Потёмкину-Таврическому. Быстро надо было действовать, распределить, назначить, устроить; кана ладони преподнести Государыне-Матушке, императрице Екатерине, сочинённый первым губернатором, двадцатичетырехлетним дюком Арманом де Ришелье. С собором посредине, с крепостными валами вокруг, с изгородями и палисадами, с косыми деревянными башнями, — новый, великолепный град ...

По княжьему хотенью, по щучьему зеленью, во мгновение ока замостили военнопленные турки, да приведенные в покорность запорожцы, знаменитые несравнимые, в нелепости своей непревзойденные Елисаветградские улицы.

И вот прошли и пробежали годы, и уж и целое столетие мохом проросло, а они все те же, и улицы, и мостовые, в первозданной своей красе, в трогательном своём убожестве, в нетронутом целомудрии. А на окраине города — Казённый сад, с высокими украинскими тополями, а под сенью тополей выщербленные от времени скамейки, и вырезанные на них перочинным ножом дни, месяцы, годы, вензеля,

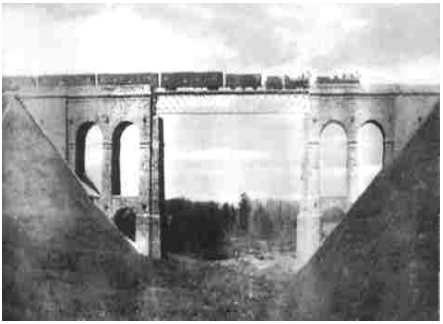

Фото. Єлисаветград, ж\д. міст зі сторони Миколаївськ. пляжу.

имена, инициалы, и пронзённые стрелой от любившие, перегоревшие, испепелённые сердца.

Достопримечательностью города была, конечно, деревянная каланча, венчавшая старое, унылое здание городской Думы, выкрашенное безнадёжной охрой николаевских времён. На самой вышке, обведенной незамысловатой решётчатой оградой, с утра до вечера, и с вечера до утра, равномерно, как маятник, взад и вперёд, во всём своем непревзойдённом величии, шагал тот самый красавец-пожарный, без которого не было бы ни города, ни уезда, ни красоты, ни легенды.

Важно было знать и чувствовать, что изо дня в день, из года в год, и во все четыре времени года, чей-то зоркий, прилежный и неусыпный взор оберегает от злой беды всю эту суматошную, кропотливую, как везде и всегда вероятно нелепую, по-своему несправедливую, но по-своему и по особенному уютную, и в беззащитной малости своей столь сумбурную и первобытную, и не потому ли трижды милую, разлаженную, налаженную, провинциальную жизнь!..

Деревянная каланча, деревянные тротуары, страшные, в ухабах и рытвинах, смертоубийственные мостовые, по которым громко тарахтят крестьянские возы, допотопные биндюги, молдаванские балагуры, цыганский шарабан, и — уездная гордость! — бочка водовоза.

«В те баснословные года» — великий это был персонаж, можно сказать первое лицо в городе. То есть не то что так, здорово живёшь, в буквальном смысле слова.

Но все же, по замыслу, по значению, после городского головы Пашутина, полицеймейстера Бессонова, и участкового пристава Падейского, водовоз - первое лицо безусловно.

Ведь, как ни хитри, как одно к другому не подгоняй, а истории не переделаешь. И факт остается фактом: до степей Новороссии римские легионы так и не дошли, и никаких виадуков в наследие грядущим векам не оставили.

А жить хотелось красиво!..

А воды в Ингуле только и хватало, что для весеннего наводнения.

Вот своим умом и додумались, и всё отлично устроили и наладили, - деревянную каланчу.

Высоко на горе, за вокзальной площадью, сложили из красных кирпичей водонапорную башню; внизу, в самом центре..., построили общедоступные бани с дворянской половиною; а для ежедневных

нужд счастливого населения ездили по городу неуёмные водовозы с огромными, громыхавшими, расхлябанными бочками.

И за полкопейки, то есть за медный грош наличными деньгами, кто угодно мог получить два полных ведра на всё про всё, на целые сутки, для стряпни, для варки, мытья и бритья, и прочих культурных излишеств.

И глядишь, и без виадуков справились. И самовары ставили, и щи и борщи варили, и столько поколений вырастили!

А уж сколько пожаров вот этими самыми вёдрами потушили — и не упомнить даже».

Дон Амінадо, ще тоді, у 1918-му, напише пророчі апокаліптичні рядки: «У врат царства» (рос.мова).

Все опростали. И все опростили.
Взяли из жизни и нежность, и звон.
Бросили наземь. Топтали и били.
Пили. Растлили. И выгнали вон.
Долго плясала деревня хмельная.
Жгла и ходила смотреть на огонь.
И надрывалась: от края до края.
Хриплая, злая, шальная гармонь.
Город был тоже по-новому весел.
Стекла дырявил и мрамор дробил.
Ночью в предместьях своих куролесил,
Братьев готовил для братских могил.
Жили, как свиньи. Дрожали, как мыши.
Грызлись, как злые голодные псы.
Строили башню, все выше и выше,
Непревзойденной и строгой красы.
Были рабами. И будут рабами.
Сами воздвигнут. И сами сожгут.
Господи Боже, свершишь ли над нами
Страшный, последний, обещанный суд?!

Ви подорожуєте центральною частиною міста — Кіровоградським Подолом. Пройшли повз торговельні лавки Центрального ринку, перетнули вулицю Пашутіна. Минули ательє пошиву «Елегант». І ось перед вами відкрився справа мальовничий сквер, у кінці котрого, вже на розі вулиць Преображенської і Володарського, стоїть величний храм з п'ятьма маківками, над якими здіймаються позолочені хрести. Посередині бічної стіни виступає вперед дивовижний портик з трикутним фронтоном, що тримається на чотирьох білосніжних колонах. Вздовж фронтону надпис у стилі церковно-слов'янської абетки: *«Спасо-Преображенський собор».* 20 років тому на цьому ж місці був інший надпис: *«Картинна галерея»...*

Історія православних церков Єлисаветграда

Мал. Вхід до Кіровоградського Спасо-Преображенського собору. 2010 р.

Перша православна церква на території міста з'явилась у 1755 році. Ще не завершилося будівництво фортеці, а в центрі вже стояла невелика церква, наречена в ім'я животворної Трійці. Це був будинок з невеликою банею (за іншими джерелами 2- 3-ма банями) зверху. Хоча вона й мала похідний вигляд, до 1784 року церква іменувалася соборною. Першим настоятелем Собору був протоієрей Іоан Орловський, котрий одночасно був священиком Новокозачого (чи Слобідського) полку. Церква проіснувала до 1813 року. Потім її було закрито «по совершеннейшему ее разрушению». Відзначимо, що в цей час соборною вона вже не була (в 1801 році собор був переведений в

новопобудовану в місті кам'яну церкву в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці). А у 1816-17 рр. церква з фортеці була перенесена в м. Рівне, де її перероблено в Миколаївську церкву...

У фортеці на місці церкви ще деякий час зберігався престол , біля якого міська управа збудувала кам'яну каплицю. До неї виносили померлих з лікарні, яка знаходилась у фортеці. У 1755 р. була влаштована ще одна церква, однопрестольна, в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці. Знаходилась вона у форштаті «Подол» (сучасна вул.Маркса, на місці міськвиконкому).

Мал. Апокаліпсис з тлумачення Андрія Кесарійського, лицевий. Колеція О.Ільїна, (публікується вперше).

Цікава історія будівництва 1-ї на цьому місці церкви. Справа в тому, що в новозаселеному краї церковне будівництво опинилося у застої в зв'язку з відсутністю майстрів. Тому мешканці форштата зібрали гроші і поїхали на Київщину. Сюди з'їжджалися священики, що не прийняли Унію і тому були вигнані польськими поміщиками зі своїх маєтків. Користуючись тим, що лісу на Київщині було багато і був він не дуже дорогим, священики, що залишились без парафії,

зайнялись спорудженням церков, які потім продавали на «знос». Ось таку церкву і було куплено в слободі Федорівці Крилівської протопопі, розібрано і на підводах перевезено в свій форштат, де її склали знову

На початок 1774 р. церква зовсім занепала і замість неї було закладено, та в 1781 р. освячено нову, престольну, також дерев'яну церкву знову таки в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці (на фото) На будівництво церкви було відпущено 2300 рублів, але грошей не вистачило і збиралися вони різними шляхами, (збір пожертвувань). Ця церква існувала недовго. Вона згоріла під час пожежі 1788 й на цьому місці було закладено нову кам'яну церкву в стилі раннього класицизму. Храм був заснований утриманням полковника Красноглазова (звання полковника Катеринославського козачого війська було йому присвоєно - князем Потьомкіним, який на той час знаходився у Єлисаветграді). Але нова церква, яку освятили у 1800 році, була вже 5-престольна. Нові 2 престоли (в ім'я Іоана Милостивого та в ім'я св. Анни). Але тільки в 1856 році храм (який на той час вже вважався собором) здобув той вигляд, який і зберігався до часів Великої Вітчизняної війни. Саме в цьому році на кошти єлисаветградського купця Микити Макрєєва був влаштований 6 престол ім'я великомученика Микити.

Святкування 1 тис.р. Хрещення Русі у Кіровограді, (фортечні воли). Пресвят. Севастіан, єпископ Кіровоград. і Миколаївський

За свідоцтвом учасників, за своєю величністю Єлисаветградський собор перевершував усі церкви не тільки Херсонської єпархії, але й багато інших у Російській імперії. На жаль, сьогодні у нашому місті вже не існує цього храму. Його було пошкоджено під час Великої Вітчизняної війни. А потім влада вирішила собор не відбудовувати і через деякий час на його місці з'явився сучасний будинок з колонами, в який в'їхав місцевий комітет КПРС (а в 1991- міськвиконком). В таких діях проявляється наше відношення до історичних памяток України, замість овіяною славою церкви, збудували «притулок для влади», та ще й назву провулка Соборний замінили на - Центральний...

івніч від форштату було побудова-
слободку Ковалівку, а десь на пів-
сти від неї - Криничаті хутори, які
ом назвали Млинками (ще пізніше
передмістя одержало назву Балка).
ц их хуторів знаходився цвинтар,
не пізніше 1773 р. було споруджено
кву в ім'я святих правовірних апос-
в Петра і Павла. Існувала вона до
5 р. і коли вже зовсім занепала, на її
ці побудували нову, також дерев'я-
Петропавлівську церкву (див. мал.)
860 році єлисаветградський купець
Романченко неподалік від неї, також на цвинтарі, (дуже дивно, що місці цвинтера, де знаходиться негативна енергія – будують церкву), почав будівництво нової, вже кам'яної трипрестольної церкви. Церкву було освячено у 1870 р. в ім'я апостолів Петра і Павла...

Зі старою Петропавлівською церквою тісно пов'язана історія заснування церкви на Кущівці. Її будівництво стало можливим завдяки старанням настоятеля Єлисаветградського Собору протоієрея Феодосія Боршацького. А оскільки її заклали 6 травня 1871 року, тобто в день Вознесіння Господнього, то й новозбудований храм одержав таку назву. Освячено церкву було у 1877 році. Існувала вона близько 50 років. В 30-ті роки XX ст. під час антирелігійної кампанії церкву зруйнували...

Ковалівська церква, (на фото) як ми звично називаємо храм Покрова Пресвятої Богородиці, розташована по вул. Фрунзе (колишня Бульварна). У 1787 р була побудована тут перша церква, дерев'яна, однопрестольна. Кошти на спорудження церкви зібрали парафіяни Соборної та майбутньої Свято-Покровської парафії. 19 жовтня 1790 р. настоятелем Успенського Собору Дмитром Смолодовичем новозбудована церква була освячена. Першим священиком у ній став Федір Кедніков. Церква була невеличка і вже у 1824 р. коштом єлисаветградського купця 3-ї гільдії Петра Щедріна почалось будівництво кам'яної церкви, трипрестольної (планувалось прибудувати до головного два бокових престоли в пам'ять Вознесіння Христа Спасителя та

апостола Петра). План і фасад церкви складено відомим архітектором К. Тоном. (Прим. авт. він розробляв Великий Кремлівський палац, храм Христа Спасителя в Москві, храм Св. Катерини в Санкт-Петербурзі, ін.). Будівництвом займався єлисаветградський архітектор Андреев. Будівлю завершено в 1849 р. (вже після смерті Петра Щедріна) але за рахунок казни.

В 30-і роки XX століття церкву не знесли, як багато інших в цей період, але в 1932 р. її закрили. В 1942 р. служби тут було відновлено Востаннє її закрили вже в 60-і роки XX ст. В 1989 році храм на Ковалівці за проханням парафіян повернули православній церкві. Як свідчить акт прийому-передачі будівлі, «... на момент передачі вона знаходилась в надто аварійному стані». Дуже багато довелося зробити церковнослужителям, парафіянам, щоб вже через декілька місяців тут почалися богослужіння. Це, зокрема, завдяки старанням ієромонаха Олександра (Пастуха), отця Василя Шпудейка, старости храму Івана Галушки. Богослужіння спочатку відбувалося в підвальному приміщенні, одночасно велися реставраційні роботи.

МОЛИТВА

Пресвятой Богородице
в честь иконы
Ея Елисаветградская

Празднование 27 нов. стл. (14 ст. стл.) июля

Пресвятая Владычице, Мати Божия. На Твою святую икону, именуемую «Елисаветградская», взирая, яко истинную самую Тя зрим Богородицу, верою сердечною на Тя возлагаем всю нашу надежду, на Тя и уповаем: охраняй наш град и люди, живущия в нем. Избави нас от падений греховных, от навета злых человек, от всяких скорбей, бед и от внезапныя смерти.

Даруй нам чистоту помышлений, исправление греховной жизни и оставление прегрешений. Скорбящим помоги, болящих исцели, в вере и любви нас укрепи и о спасении нашем Господа умоли. Да Твоими молитвами сподобимся благия христианския кончины и доброго ответа на страшнем суде Сына Твоего и Царства Небесного наследия со всеми святыми.

Аминь.

У 18 ст. на території фортеці Св. Єлисавети спеціально для «светлейшего» князя Г. Потьомкіна було побудовано будинок, в якому він неодноразово зупинявся, перебуваючи в нашому місті. Саме за його велінням 1787 р. на Преображенській вулиці зведено дерев'яну церкву. Призначалась вона для капличних (напрямок старовірів), які побажали прийняти єдиновір'я (тобто єдину із православними віру). Спочатку церкву планувалося присвятити святу Покрова Пресвятої Богородиці. Але Г.Потьомкін звернувся до тогочасного архиепископа Амвросія з проханням дозволити змінити назву на Преображенську (на честь Преображення Господнього) «в ознаку власного їх (капличних) перетворення». Так пояснили це рішення.

Дозвіл дали 22 серпня 1788 р. церкву освятив корсуньський ігумен Іоасаф. Але у 1798 р. під час сильної пожежі церковна будівля згоріла Ймовірно, що із залишків лісу збудували молитовний будинок, де тимчасово здійснювалися богослужіння. В 1805 році на місці будівлі, яка згоріла, заклали кам'яну будівлю Свято-Преображенської церкви. Вже через рік було завершено цегляні роботи.

Сучасна Свято-Преображенська церква. м. Кіровоград 2011р.

Церква складалася з двух поверхів: нижнього (теплого) - в ім'я Св. Миколая Чудотворця і верхнього (холодного), який було присвячено Преображенню Господньому. І ось тут сталося непередбачене. 26 серпня 1806 року церква впала і зруйнувалася повністю. Залишилася тільки дзвінниця. У 1813 р. було побудовано кам'яну Преображенську церкву з трьома престолами, 5-ма банями та дзвіницею, (на **фото**).

У 30-і р. XX ст. церкву закрили і будівлю використовували як зерносховище. У 1942 році богослужіння відновлені і здійснювалися до 1961 року... З 1965 р. по 1990 р. в будинку розташувалась картинна галерея. Саме це посприяло збереженню будівлі церкви, хоча і було нанесено значних збитків (повністю знищено іконостас, нині вже відновлений, немає настінних розписів тощо).

Нарешті, у 1991 році церкву Преображення Господня повернули парафіянам і, сподіватимемося, вже назавжди.

Фото. Хода біля храму. Кіровоград 2010 р.

Православний храм відображає собою той святий і чистий стан всього сущого, в якому земне і небесне перебувало до гріхопадіння людини, в якому тепер вони перебувають в Ісусі Христі і в якому будуть перебувати у вічності після другого славного пришестя Христа. З точки зору свого призначення православний храм є воістину ковчегом спасіння для віруючих людей і козаків в першу чергу. Тут козаки - християни славлять Бога, звертаються до нього через молитву, розповідають про свої біди і свої бажання.

Фото. Біля Спасо-Преображенського собору. 2002 р.

Храм складається з трьох основних частин: притвор, середня частина, вівтар. Кожна з цих частин несе в собі певну церковну символіку. У храмі три приділи: центральний, освячений в ім'я Преображення Господнього, південний — в ім'я Введення у храм Пресвятої Богородиці і північний — в ім'я Святителя Миколая Чудотворця. Кожен з цих приділів немовби храм у храмі.

Середню частину Спасо-Преображенського собору, в якій розміщуються три вже описані в найбільш характерних рисах приділи, відділяє від вівтаря триярусний іконостас, розташований на тім же підвищенні, що і вівтар з напівкруглим виступом посередині — амвоном.

На іконостасі виставлено табличку з написом: «Сей иконостас сооружен усердием семьи Леонида Онула при настоятеле митрофорном протоиерее Петре Сидоре. 1993 года, апреля месяца».

Іконостас, перед котрим віч-на-віч стоять у храмі віруючі, виражає таємничу присутність в його образах осіб Небесної Церкви, з якою зустрічається у храмі Земна Церква. Через молитви, прохання, де поминаються всі святі, поклики і дії богослужіння, Земна Церква єднається з Небесною, (див. **фото** на стр. 421).

На теренах історії Спасо-Преображенський собор втратив первісний іконостас, який був виконаний з великим розмахом місцевими різальниками по дереву за зразками московської школи різальників XVIII століття. Після кожного відкриття храму іконостас відтворювали заново, як і амвон, який при закритті храму нові господарі розбирали і влаштовували у приміщенні рівну підлогу.

Після тимчасового іконостасу, з яким розпочали в 1992 році перші богослужіння, з'явилося ще два, каркаси для яких оздоблювали латунню харківські майстри, а ікони написали кіровоградські художники Володимир Волохов, Валерій Давидов і Володимир Плітін. Другий з цих іконостасів (він стоїть і нині) за своїм художнім рівнем значно перевищив перший, який після демонтажу передали у нововідкритий Вознесенський храм м. Бобринця.

У тій же техніці, в якій виготовлялися іконостаси, — чеканка по латуні, харківські майстри виготовили також престол, аналой та жертовник для вівтаря.

У центрі іконостасу — прикрашені декором двері, їх називають Царськими воротами тому, що через них сходить Цар Слави Господь Ісус Христос у Святих Дарах для подачі причастя людям. Справа і зліва від Царських воріт облаштовано ще одностулкові двері для виходів священнослужителів в уставні моменти богослужіння, коли

вони здійснюються не через Царські ворота. Завіса внутрі Царських воріт (катапетасма), з боку вівтаря, відслоняється і заслоняється в уставні моменти і знаменує собою покров таємниць, святині Божої, а відкриття запони відображає відкриття людям таємниці спасіння. Богослужбове відкриття і закриття Царських воріт також має свою символіку і відповідає тому, що відбувається на небесах.

На Царських воротах, образ Благовіщення Архангелом Гавриїлом Діві Марії про прийдешнє народження Спасителя, а також образи чотирьох євангелістів, які сповістили про його прихід всьому людству.

Справа від Царських воріт — образ Христа Спасителя і зразу за ним - образ Преображення Господнього, в ім'я якого освячено собор. Зліва — образ Матері Божої. Далі за іконами Богоматері і храмового свята по обидва боки Царських воріт, наскільки дозволяє простір, ікони особливо шанованих святих і священних подій.

Над Царськими воротами ікона Таємної вечері, як початок і заснування Христової Церкви з її найголовнішим таїнством. Цей образ указує також, що за Царськими воротами у вівтарі відбувається те ж саме, що відбувалося на таємній вечері, і що через Царські ворота здійснюється винесення плодів цього таїнства — Тіла і Крові Христової для причастя віруючих.

Три ряди іконостасу, починаючи від нижнього, кожен зокрема і всі разом, містять у собі повноту духовного уявлення про суть Церкви і її рятівне значення і мають велику силу благодатної дії.

З амвону, який є символом тих місць, з яких проповідував Христос (гора) під час Божественної літургії читається Євангеліє, виголошуються дияконом ектінії, священиком — проповіді, повчання.

(Преосвященний Пантелеімон, єпископ Кіровоградський і Олександрійський. 2005 р.)

З амвону Спасо-Преображенського собору зверталися до віруючих Блаженнійший Володимир, Митрополит Київський і всієї України, Пред стоятель Української Православної Церкви та її видатні ієрархи і талановиті проповідники мит рополити Вінницький і Мотилів - Подільський Макарій, Сімферопольський і Кримський Лазар, Донецький і Маріупольський Іларіон, архієпископи Черкаський і Канівський Софроній, Миколаївський і Вознесенський Питирим, Львівський і Галицький

Августін, Вишгородський, Намісник Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври Павел, єпископи Конотопський і Глухівський Інокентій, Полтавський і Кременчуцький Филип та інші, які у різний час були гостями Кіровоградської єпархії на урочистостях, що в ній відбувалися. З цього ж амвону часто лунали багаті богословським змістом, емоційні і щирі проповіді незабутнього і палко любимого віруючим людом покійного Владики Василія (1998), керуючого Кіровоградською єпархією. А нині лунає сердечне слово Владики Пантелеімона, коли він служить у соборі.

Мал. Біля памятного знака на честь 2000 – чя Різдва Христово

Ми повинні зазначити, що Преображенська церква оула не єдина єдиновірна церква у місті. З 1795 по 1826 рік за «Найвищим повелінням» по вул. Пашутінській (в районі базару) на місці старої дерев'яної каплиці була побудована церква Покрова Пресвятої Богородиці.

Фото. Клір Спасо-Преображенського собору

Цікаво, що після освячення церкви 13 липня 1826 року місцеві капличні не побажали здійснювати тут богослужіння, її було опечатано. Тільки у 1847 році капличні згодилися прийняти священика на умові повної свободи його вибору. Обрали Олександра Курлова, священослужителя з міста Обоянь. Таким чином, 1 листопада 1847 р. відкрилися єдиновірські богослужіння у Покровському храмі, якого було майже зруйновано в радянські часи...

Фото. Біля Спасо-Преображенського собору м. Кіровоград.

Козаки Кіровоградщини вважають, що молитвенний спів і ікони містять в собі «життєвий досвід» святості, що виражений з одного боку у звуках, а з іншого боку – у фарбах. Вони вводять козаків у вищий духовний світ. Людська душа завжди жадала музики, спокою і позитивних емоцій, тому церковний спів не розважав козаків, а внутрішньо зосереджував їх, де слова співу сприймалися серце, а молитви підсилювали емоційний стан.

З благословення Владики в соборі та за його межами здійснюються численні акції, які розширюють поле місіонерської діяльності і соціального служіння Церкви, стають виявом любові і милосердя. Спасо-Преображенський собор організовує та всіляко підтримує паломництво віруючих по святих місцях, під час відвідування їх люди наближають свої думки, своє серце до Бога і його праведників, утверджують в собі православну віру.

Як створювали ікони

Житло православної людини немислимо без спеціального, «червоного кута» – це місця, де перебувають ікони. Сьогодні існує безліч найрізноманітніших священних зображень: написані фарбами по дереву або металу, ікони з каменю, мірні ікони, але як же виглядали іконні першоджерела. Першою християнською іконою був Нерукотворний Образ Списителя, (Рятівника). Цар Эдеський, будучи хворим, почувши про чудеса, що творить Христос, захотів зцілитися. Він написав Рятівникові лист із проханням прийти до нього й передав його з живописцем Ананієм. На випадок відмови, той повинен був хоча б намалювати лик Христоса, щоб цар мав у хворобі розраду.

Прийшовши в Єрусалим, Ананія побачив Христа, що повчає народ, і став нишком малювати з його портрет. Але в нього нічого не виходило: лик Рятівника постійно мінявся, його риси було неможливо запам'ятати. Ісус, бачачи даремну працю прибульця і його прикрість, відкликав його для бесіди. Під час розмови Христос попросив води. Умившись, він витерся рушником - і, о чудо, на ньому спроявилоя зображення його особи! Так з'явився Нерукотворний Образ. Вручивши його Ананієві, Христос сказав: «Іди й вручи це тому, хто послав тебе». Помолившись перед Образом, принесеним вірним слугою, царь очистився від хвороби. На подяку за зцілення він наказав повісити Образ над міськими воротами, щоб кожен минаючий через них віддавав йому поклоніння.

Також перші ікони Божої Матері були написані євангелістом на проханнях віруючих. Спочатку він зробив на дошці мальовниче зоб-

раження Цариці Небесної з Дитиною на руках. Потім, написавши ще дві схожі ікони, приніс їх Пресвятій Богородиці. Та, побачивши своє зображення на іконах, згадала колишнє пророцтво: «Відтепер догодять Мя всі пологи» і додала: «Благодать Рождающаяся від Мене й Моя із цими іконами так буде!»

Незабаром ці ікони почали творити чудеса. Одну з написаних ікон як апостольське благословення Лука відправив в Антіохію, де вона була досить шанована. Пізніше вона була перенесена в Єрусалим, а потім у Влахорнский храм Константинополя. Жителі Візантійської столиці, бачачи безліч чудес, що відбуваються під дією цієї ікони, назвали її Одигитрией або Путеводительницей. Надалі Одигитриями став називатися цілий ряд ікон, де Богородиця, тримаючи на руці дитину, указує на неї.

Лукою були зроблені зображення апостолів Петра й Павла, що послужили основою для всіх більше пізніх ікон. Можна сказати, що кожен образ - це портрет Спасителя, (Рятівника), Пресвятої Богородиці або якого-небудь іншого святого. Причому їхні риси були «відбиті прижизненно» що надає іконам величезну історичну цінність.

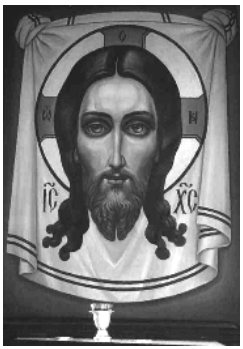

Хто нас захищає

Недавно у Ватикані були канонізовані шість нових святих. Одна з них - черниця й учителька Мэри Маккиллоп - стала першої святою з Австралії, що викликало буру радості в цій країні. Маккиллоп прославилася допомогою нужденним дітям. В 1871 році вона була відлучена від церкви за те, що викрила священика - педофіла, але потім відновлена в правах. Зараз лунають заклики оголосити Мэри Маккиллоп небесною покровителькою всіх пригноблених і страждаючих від насильства дітей. Бог у християн один, а от святих - десятки тисяч. Святими стають за героїчні подвиги перед людством і зроблені чудеса.

Чим відрізнялася людина при житті, якої майбутньої святості присвятила себе, тим і будуть захищати її після канонізації. Так з розвитком християнства й з'явилося поняття святого як небесного заступника для тієї або іншої професії, місцевості, явища й навіть тварин.

Наприклад, гасить пожежі свята Варвара. А св. Антоній Абатський - заступник свиней і трунарів. У його час (III-IУ ст.) було багато захворювань шкіри, які виліковувалися за допомогою свинячого жиру, що знімало запалення й заспокоювало сверблячку. Антоній часто лікував хворих таким способом, і на картинах і гравюрах він зображений у компанії свиней. Пізніше люди, чия діяльність була пов'язана з виро-

щуванням свиней, стали називати його своїм заступником. Також Антоній на схилі свого життя подружився зі св. Пустельником, який поховав його після смерті. Це стало приводом до визнання інших людей, (працівників лопати) Антонія Абатського як свого заступника.

Заступником бджолярів є св. Амброзії. Існує легенда, що коли він був ще дитиною й лежав у колисці, на його особу присів рій бджіл, а після того, як комахи полетіли, вся особа була в меді. Батько хлопчика порахував це знаком Господнім, що його дитина буде вправною в ораторстві й переконанні людей. Пізніше св. Амброзії одержав прізвисько «Доктор з медяною мовою» за своє вміння втихомирити й переконати юрбу у своїй правоті.

У редакторів, письменників і видавців свій заступник - апостол Іоанн Богослов, автор одного з Євангелій й Апокаліпсиса. Журналістів опікують інші святі, їхній заступник - св. Максиміліан Кольбе. В 40-х роках XX століття він був редактором католицького журналу. За антинацистські настрої його посадили в Освенцим, де Кольбе служив меси. Він загинув, помінявшись місцями з людиною, батьком маленьких дітей, якого повинні були стратити.

Телебачення опікує св. Клара Ассизская, черниця XIII ст. Коли на схилі днів Клара вже не могла брати участь у месі, зображення служби незбагненним образом з'являлося на стіні її келії.

Архангел Гаврило - посланник Бога, що доставляє інформацію людям. Найчастіше це вісті про народження дітей, найвідоміша з яких – «Аве Марія», у якій він славить майбутню дитину, яку народить Марія. Ця особливість зробила його ідеальним заступником тих людей, хто доставляє інформацію, і пов'язаної із цим діяльності, тобто поштових працівників і філателістів.

У барменів, броварників і винобробів є св. Аманд. Цей єпископ VII століття займався тим, що освячував виноградники Європи.

Покровителькою артилерії є св. Варвара. Коли рідний батько обезглавив непокірливу дочку-християнку, через мить у нього вдарила блискавка. Свята Варвара також допомагає тим, хто робить феєрверки й гасить пожежі.

Пожежні просять допомоги й св. Флоріана. Він був римським офіцером і прославився тим, що одним цебром води врятував від пожежі ціле місто. Подібно звучить молитва до нього; «О святий Флоріан, пощади мій будинок, нехай краще згорить будинок мого сусіда!»

Святий Витт опікує танцюристів, він же допомагає епілептикам. Витт, родом із Сицилії, сам звернувся в християнство в 12 років, за що батько заточив його у в'язницю. Урятований відтіля ангелами, він відправився в Рим, де вигнав бісів з імператора Диоклетиана. Але коли Витт відмовився молитися римським богам, його заарештували знову й кинули до левів, які не торкнули праведника. Тоді Витта

разом з півнем, (адже це був ритуал проти чаклунства) кинули в казан з киплячим маслом. В XVI столітті в Німеччині існувало повір'я, по якому можна було знайти здоров'я, танцюючи перед статуєю св. Витта в день його іменин 15 червня. Для деяких ці танці стали дійсною манією, і згодом звичайні танцю стали плутати з хореєй - нервовим захворюванням, за що назвали «танцем святого Витта». От так Витт і став заступником танцюристів і артистів. А той факт, що разом з Виттом убили півня, робить його помічником людям, що люблять поспати - соням.

До речі, вахтерам і сторожам проспати не дає св. Петро Алькантарский, іспанський пустельник, містик і письменник XVI століття. Свій заступник є навіть в Інтернету - це св. Исидор Севильский. Він народився в VI в., ще в дитинстві вирішив стати священиком, дослужився до архієпископа. Під час свого служіння він багато вчився, написав безліч книг і довідників. Пізніше, в 1722 р., католицька церква визнала його Доктором Церкви, тобто заслуженим богословом, що багато зробив для поширення слова Божого. В 1999 р. його визнали заступником Інтернету, як універсального сховища й розповсюджувача інформації, чим і займався у свій час Исидор Севильский.

Малознайомі святі

Свої небесні заступники є й у кожного члена родини. Наприклад, свята Ганна, мати Діви Марії, захищає бабусів і дідусів. Неслухняних дітей захищає святий Себастьян, що був в III ст. капітаном преторіанських гвардійців з елітного підрозділу, що охороняв високопоставлених осіб. У той час було арештовано двоє дітей - Маркус і Марцелианус, які погано озивалися про імператора й були християнами. Діти були заточені у в'язницю, і під страхом страти їм було наказано принести жертви римським богам. Себастьян переконав їх не відступати від християнської віри, але хлопчиків стратили.

Малолітніх хуліганів захищає св. Доминик Савио, що жив в XI в. Він з 5 років навчався, щоб стати священиком. Незважаючи на юний вік, Доминик намагався наставити на шлях щирий своїх однолітків, які замість навчання займалися дрібним хуліганством, грабували й поводилися дуже не по-християнському. Легенда говорить, що один раз Доминик купив журнал з непристойними картинками, і, зібравши сусідських хлопчиків, переконав їх, що розглядання й поширення таких картинок є гріхом. Доминик умер замолоду , але навіть після смерті наставляв своїх підопічних за допомогою сновидінь, не давши їм

ступити на слизьку злочинну доріжку.

Породіллі мають св. Каэтану, його день - 7 серпня, по легенді, одна іспанка прийшла якось до св. Антонія й попросила допомоги завагітніти і мати дитину. Той відповів: «Іди до святого Каэтану, а в мене канікули». А незаміжні жінки можуть просити про допомогу св. Катерину Олександрійську.

Є заступники й у людей із проблемним здоров'ям. Наприклад, св. Бернандин Сиенский - заступник хрипоти. З народження він був слабким, кволим і замість плачу тихо хрипів - так затверджують легенди. Також Бернандин з малих років багато молився й постився. В 20 років він пішов допомагати докторам у госпіталь, які намагалися впоратися з епідемією чуми. Він стільки сил віддав врятованним, що сам умер від виснаження.

Людям з фізичними недоліками допомагає св. Дрого, що у Фландрії в XII в. Його мати вмерла при пологах, і коли юнак усвідомив, що став причиною смерті матері, то вирішив надолужити свою провину. В 18 років він залишив всі свої речі й із провиною пішов у Рим. Під час одного з подорожей юнака вразила невідома хвороба, через що його тіло сильно деформувалося, зробивши Дрого досить застрашливим для навколишніх. Тоді він зробив для себе особливу коробку, у якій ходив, відвідуючи служби в храмі, щоб не лякати народ своїм зовнішнім виглядом.

Єдиний канонізований політик - Томас Мор, лорд-канцлер Англії в часи Генріха VIII. Він відмовився визнати короля главою англійської церкви, і за це був обезголовлений. Святий Томас Мор опікує не тільки політиків, але прийомних дітей і батьків.

Турбуйте святих по всім дрібницям

►- У сумніві й зволіканні допомагає святий Йосип, чоловік Діви Марії;

►- При втраті ключів, моліться Святій Зіті. Зита допомагає ще офіціантам і жертвам зґвалтування;

►-11 вересня на Русі не користувалися ножем і не їли кругле - яблука, картоплю й капусту, тому що в цей день злетіла із плечей голова Іоанна Хрестителя. Від головного болю теж моляться йому. Немає голови - нема чому й боліти;

►- Від смерті на самоті позбавить св. Франциск Ассизский. І за зоопарки теж відповідає він, оскільки в роки своїх мандрівок жив пліч-о-пліч із тваринами й проповідував «сестрам ластівкам» й «братам квітам»;

►- Від геморою й венеричних захворювань допомагає - св. Фіакр. Він же допомагає садівникам, тому що при житті розводив сади. А пізніше став ще й заступником таксистів через те, що словом «фіакр» стали називати екіпажі, які в Парижі подавали до готелю св. Фіакра;

►- Від ангіни допомагає св. Свитберт;
►- При похмілля просить допомогу у св. Вивиани. Крім того, вона допомагає всім жертвам катувань і божевільним;
►- Порятунок потопаючих - справа рук св. Адьютора. Він же заступник яхтсменів. Цей лицар-хрестоносець, був захоплений у полон мусульманами, але вирвався й, перепливши море, добрався до Франції;
►- У православній традиції можна молитися і при бажанні мати дитя чоловічої статі - преподобному Олександру Свирскому;
►- При рятуванні від мишей, клопів, тарганів - мученикові Трифону, у смутку за батьківщиною - преподобному Іоанну Кущнику, видати в заміжжя дочок - Миколі Догідникові, від кривдника - мученикові Іоанну Воїнові, у торгівлі - великомученикові Іоанну Новому, від морозу - праведному Прокопію, в удавленні кісткою - священномученику Власию й многим, многим іншим святим. Так що не ліниться і турбуйте їх при першій нагоді.

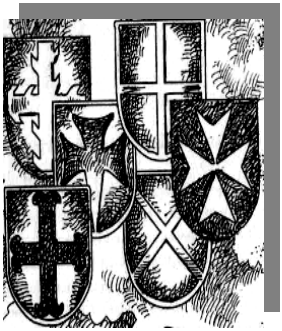

Козацьке лицарство

У безнастанних війнах, походах та боях витворилась еліта українського війська, найкращий його вицвіт - козацьке лицарство. Воно творилося під рукою визначних князів-воїників, найкращих представників находило в княжій дружині, а й широкі маси війська перебирали його звичаї. Лицарство мало свій неписаний кодекс приписів, форм і звичаїв, що обов'язували кожного воївника; ніхто не міг їх легковажити під карою сорому й ганьби.

На першому місці лицаря-козака, обов'язувала хоробрість. Відважних усі цінили якнайбільше. Хто легковажив небезпеку, важився на всяке трудне діло, йшов сміливо на ворога, за тим услід ішла слава, була пошана в усьому. Самі князі давали тут приклад війську, бо йшли на чолі полків у бій і самі не вагалися особисто стрічати ворога. І у промовах до війська всі звертали увагу на хоробрість і відвагу, учили козака відваги й погорди, презирати небезпеку та смерть.

Святослав перед боєм з греками кличе до свого війська: «Від предків ми дістали у спадщині мужність, пригадайте собі яка непоборна до цього часу була наша сила і міцно бийтеся за своє спасения! То не наш це звичай утікачами вертатися додому, але або жити й перемагати, або славно вмерти, доказавши велике діло, як подобає сміливим мужам!»

А Данило промовляє до війська: «Хоч би й самі татари стали перед вами, нехай страх не має приступу до серць ваших!.. Скріпіть серця ваші й піднесіть зброю на ворога!» Лицар повинен боротися до

загину. Святославові вояки на промову князя відгукнулися всі разом: «Де твоя голова ляже, там і наші голови покладемо!» А галицькі бояри кажуть молодому Ярославові Осмомислові: «Хочемо за батька твого честь і за тебе головами нашими понакладати».

До обов'язків лицаря належить і вірність свому князеві. Коли молодий Данило мусив податися на тиняння, за ним пішли всі «великі» бояри його батька Романа, пішли, не вагаючись, хоч і залишали свої уряди, землі й усі достатки. Коли ж знову Данило йшов добувати Галич, то спитався у свого війська: «Чи ви будете мені вірні, щоб я йшов на ворогів моїх?» — військо відгукнуло: «Вірні ми Богові й тобі, нашому володареві, йди з божою поміччю!»

Вірний лицар не залишає князя ніколи в небезпеці й недолі, а йде разом із ним скрізь і боронить свого полководця. «Не погубимо чести князя свого!», — кличуть галичани. «Хто не піде з нами, того порубаємо самі!» — погрожує військо тим, що вагаються йти до бою.

Мал. Українське військо в поході. 1200 р.

Сторінки літописів подають цілу низку імен славних лицарів, що були на устах усіх. Князь Володимир Глібович «був муж добрий, і сміливий, і кріпкий у бою, мужеством кріпким уславився, і всяких чеснот був повен, — дуже за ним Україна плакала» (1187 р.). Всеволод, брат Ігоря Святославича, «з усіх Ольговичів найкраще вдався на вроду і зріст, всі чесноти й прикмети мужа». «Слово о полку Ігоревім» вислављює його понад усіх: «Як тур Всеволоде, стоїш на передньому становищі, кидаєш на військо стрілами, гремиш об шоломи мечами сталевими. Куди тур поскочить, своїм золотим шоломом посвічуючи, там лежать погані голови половецькі, порубані каленими шаблями шоломи аварські — з твоїх рук, як тур Всеволоде! Яка ж бо рана дорога, браття, — забув він про честь і життя, про город Чернігів, про батьківський золотий стіл, і свою милу дружину, гарну Глібівну, про звичаї й обичаї!»

Літописці записують раз-у-раз із пошаною імена бояр і «простих мужів», що визначалися в боях і полягли геройською смертю. Так, читаємо, що в бою з поляками на Сухій Дорозі в Холмщині 1219 р. поляг Клим Христинич. Того ж самого року в бою над річкою Щирцем упав дяк Василь Молза. Під Галичем визначився Янець, що «хоч молодий був, показав мужність свою». У нещасливій битві у Воротах на Холмщині 1266 р. понакладало головами багато бояр і простих людей: «Тут убили й обох синів тисяцького, Лаврентія й Андрія, не мало бо показали муж-пости, й не відбіг брат від брата, і тут вони найшли переможний кінець».

А якими ж гордими словами славить у «Слові о полку» Буй-Тур Всеволод своїх вояків з курської волости; «А мої куряпи славні вояки: під трубами повивані, під шоломами колихані, кінцем коп'я годовані; дороги їм відомі, яруги знані, в них луки натягнені, сагайдаки відкриті, шаблі вигострені; скачуть як ті сірі вовки в полі, шукаючи для себе чести, а для князя свого слави!» Чи ж треба ще кращої похвали для тих «простих», «чорних» людей, що поруч із князями й боярами клали свої буйні голови за Україну?

Воївників, що полягли в бою, військо хоронило особливо святочно, У давніх, поганських часах на місці похоронів сипали могилу -курган. Такі могили мали всі перші князі-завоївники: Аскольд на Угорському у Києві, Дир біля церкви св. Ірини, Олег десь під Києвом, Ігор недалеко Коростеня, де його вбили деревляни, Олег Святославич під Овручем. На цих могилах відбувалися тризни, поганські поминки. А народ пам'ятав ці княжі гробівниці довгі століття.

Пізніше почали ховати поляглих князів по церквах. Літописи подають описи таких похоронів. У бою з половцями під Києвом 26 травня 1093 р. утопився в річці Стугні молодий князь Ростислав Всеволодович. Тіло його «забрали, принесли до Києва, і плакала по ньому мати його, і всі люди жаліли його дуже задля молодости його, і зібралися єпископи, попи й чорноризці та, співаючи звичайні пісні, поклали його в церкві св. Софії».

Поляглих князів усе привозили хоронити в їх власних столицях, або в городах, де вони народилися. Тіло Ярополка Ізяславича, що поліг у Галичині 1086 р., перевезли були спершу до Володимира, потім аж до Києва й похоронили в церкві, яку він сам вибудував. Роман Мстиславич, творець галицько-володимирської держави, поляг у бою з поляками під Завихостом над Віслою. Але вірні бояри не шкодували труду, перевезли княже тіло до Галича, до княжих гробниць у катедрі на Крилосі.

Військо шанувало також місця, де в бою склали свої голови звичайні, рядові вояки. На побоєвищі на Сухій Дорозі, де поляг згаданий уже Клим Христинич, поставили були хрест, «і досі стоїть він на Сухій

Дорозі», — згадує літописець. Пошанувати пам'ять поляглих — це був обов'язок живих. Тим-то з жалем літописи згадують тих лицарів, що їм не судилося знайти захисту в могилі, — Святослава Хороброго, що над його тілом знущався печенізький ватажок, або молодого Романа Святославича, що поляг у степу, «ї кости його досі лежать там — сина Святослава, внука Ярослава»...

Мал. Вихідна гравюра і титульний лист Єлисаветградської біблії 1758 р. Кіровоградська ОУНБ Д.Чижевського з колекції О.Ільїна, (друкується вперше).

Для лицарських звичаїв того часу прикметна була пошана й для коней, що лишалися в бою. Літописець подає зворушливе оповідання про смерть коня, що був власністю князя Андрія Юрієвича, Мономахового внука. В бою над Стиром 1149 р. князь загнався був далеко між ворогів та мало не поляг на місці; його коня влучили два коп'я, трете вдарило в сідло. Та кінь пустився навскоки і «хоч ранений вельми, виніс пана свого, і минувся». Князь Андрій, «побиваючись за комонством його, повелів його похоронити». Єдиний раз у давній літописній мові читаємо це незвичайне слово «комонство», від старого «комонь» — кінь, утворене так, як «воєводство» від «воєвода», або «панство» від «пан». Літописець немов хотів цим словом звеличити заслуги коня, вірного товариша воївника-лицаря.

Моральні цінности козака - воїна

Козацьке військо мало особливу цінність тим, що було народним військом. Коли в інших країнах і державах військову справу вела вища верства родовитої шляхти, то козацтво вийшло з народних низів і ніколи не втрачувало своїх зв'язків з народом. Це давало козацькому війську тривку і широку підставу і невичерпану силу, поповнюючи козацькі ряди свіжими вояками. Цим завдячувало козацтво й свою велику чисельність: «Де кущ, там козак, а де байрак, там сотня козаків...» Це незвичайно облегшувало і воєнну мобілізацію, — кожна оселя давала відразу готову сотню.

Зв'язки з народом давали козакам свідомість, що вони є оборонцями своєї землі, своєї батьківщини, всіх народних прав і надбань, — що вони підіймають зброю за свою, добру справу. Козак хоче мати Віру в рідну державу, Надію на відродження національно-патріотичну свідомість народу, Любов до вікових традицій, с прямованих на моральну і духовну цінність української нації.

Мал. Владика Пантелеімон розом В.Януковичем на урочистостях з нагоди відкриття Пам'ятного знаку «Ангел-Хранитель» на честь 2000-чя Різдва Христового та 250–чя від дня заснування м. Єлисаветграда- Кіровограда.

Випливом цього було й козацьке завзяття, і неуступчивість: «Скорше наші язики обернуться назад, як вони до нас повернуться», — казали повстанці часів Хмельницького, проганяючи шляхту. Під час боїв на Брацлавщині в 1650-их роках у деяких замках козаки давали себе винищити огнем, а не піддавалися. Під Берестечком уславилася козацька сотня, що цілий день відбивалася від переможної сили ворога, а на ніякі переговори не хотіла здаватися. Кілько ж згадок про таких безіменних козацьких героїв стрічаємо навіть у ворожих джерелах... Народне військо розуміло, що боронить свою справу. «Козаки служать тільки за свої вольності», — заявив гетьман Скоропадський цареві Петрові і викликав тим крайній гнів царя.

У народнім війську природний був демократичний устрій. На Січі всі козаки вважалися рівними. Ніякого значення не мав рід, ні походження; не звертали уваги на це, хто чим бував і звідки приходив. У війську всі були товаришами, всі творили одне військове братство. Навіть знатні козаки, що походили зі шляхти і добували собі вищу освіту, не могли в ніякий спосіб зазначувати своєї вищости. На раді старшина складала низький поклін черні, на знак, що всі вийшли з рядового козацтва і тільки військовій ласці завдячують своє значення.

Кожний рядовий товариш міг стати старшиною: «Терпи, козаче, отаманом будеш...» Ця козацька демократія, хоч деколи переходила у самоволю, була по суті річю незвичайно цінною прикметою козацького війська, всіх злучувала в однородну цілість. Але рівночасно приналежність до запорозького війська уважалася за велику шану й почесть. Всі козаки титулувалися запорозьким лицарством і дуже дорожили цим іменем.

Сотник Пилип Уманець 1653 р. писав до одного з московських воєвод: «А що ваша милість писав до нас недавніми часами, що нам, простим людям, не годиться до воєвод листів писати, то ми за ласкою Божою тепер не прості, а лицарі запорозького війська. Тепер у нас за ласкою Божою тут, у всім краю сіверській, ні воєводи, ні старости, ні судді нема,— Боже дай, щоб здоров був Б. Хмельницький, гетьман усього війська запорозького! У нас тепер пан полковник за воєводу, а пан сотник за старосту; а отаман городовий за суддю»...

Українське громадянство уміло оцінити вагу своєї армії. Українська інтелігенція уважала козаків за прямих наслідників давнього княжого війська. В часи Сагайдачного 1621 р. новопосвячені українські владики такими словами величали козацтво: «Щодо козаків, то про цих лицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наші браття і правовірні християни... Це ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, у своїх кораблях по морю і по землі (приробивши до човнів колеса),

плавало і Константинопіль штурмувало. Це вони за Володимира Святого, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Іллірик. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестились, віру християнську прийняли...» А як цінило козацтво народні маси, про це й говорити не приходиться; досить нагадати ці безчисленні пісні, в яких оспівуються «славні хлопці-запорожці».

Козацтво так тісно зв'язане з Україною, що у довгі часи весь український народ звали «козацькою нацією». Козацька традиція відіграла теж велику роль в обнові української національної свідомости; спогади й оповідання про запорожців усе більше розбуджували і розбуджують тугу за своїм військом і своєю державністю. І те, що під час української революції 1917 р. на вулицях Києва появилося військо в давніх запорозьких убраннях, свідчить найкраще про історичне значення козацтва і національну свідомість народу.

Віра воїна і військове щастя

Дотримання моральності у козаків вважалося основою досягнення воєнного щастя. Піст, молитва, добрі справи, повага до старших, предків, лише це могло дати воїнові силу перемагати в бою набагато чисельнішого противника. Недотримання моральних законів несло за собою поразку і смерть. Самовидець, описуючи смерть полковника Івана Ґанджі під Пилявцями, зазначає, що це сталось через те, що він сів на коня, не помолившись перед битвою, адже козак перед боєм мусив обов'язково звернутися до Пресвятої Богородиці. Без молитви не починали козаки ні битви, ні будь-які інші справи.

«Скликавши Раду на Січі щоб прийняти рішення про війну з турками, кошовий Богданко (Богдан Ружинський) сам на середину виходжає, шаблюкою блискає, святим місцям три поклони покладає, а на чотири сторони по одному поклону, та козакам один поклон, та ще сотникам та полковникам поклон; до Бога молитву читає». Козаки вірили, що Пресвята Богородиця і сам Господь з усім Небесним Воїнством заступає їх у бою і додає їм сил перемогти ворога. Саме звернувшись за допомогою до Пресвятої Богородиці, зумів здолати князь Мстислав свого суперника князя Редедю. Старий козак Ілля Моровець, опинившись у безнадійному становищі в бою, також звертається до Господа

та Пресвятої Богородиці і у козака сили вдвоє прибуло:
І ще тут старий козак взмолився:
«Ой Спас, Спас вельмимилостивий,
Пресвята ти Мати Божа Богородиця!
Як стояв я за віру християнську,
І стояв я за церкви за Божії,
І стояв я за чесні монастирі».

Запорожці взагалі надзвичайно серйозно ставились до віри, вважаючи себе воїнами-охоронцями Христа. Це знайшло відображення у запорізькій іконографії, де Небесні Ангели нерідко зображалися у подобі запорожців. У церкві на Службі Божій січовики, під час читання Євангелія, стояли з витягнутими до половини шаблями, символізуючи таким чином, що вони є лицарями Божими. Про це згадує столітній запорожець Микита Леонтійович Корж: «... а як читали Євангеліє, то всі козаки виймали до половини з піхви шаблі, себто щоб знали, що запорожці завсіди напоготові боронить святу віру».

«Надія в Бозі, а кріпость в руці — правому ділу конець», саме такий девіз був вигравійований на шаблі гетьмана І. Мазепи. Навіть свої замовляння козаки завжди розпочинали формулою: «Я стану шептати, Ти ж, Боже, допоможи мені», звичайна віра в Бога була основою тих неймовірних подвигів, якими дивували наші предки цілий Світ. Ці подвиги описували сучасники, як щось дивовижне, неможливе для здійснення простими смертними, а насправді, секрет їх здійснення базувався саме у надзвичайно твердій вірі наших предків.

Наведемо приклад, шляхтич з Бара Марко Якимовський задумав підняти повстання на турецькій галері, де він перебував в'язнем. З цією метою він посвятив у свій задум ще двох каторжан-українців: Степана Сатановського та Івана з Тульчі. Коли останні почали переконувати Марка, що цей задум може бути поспішним, звертаючи увагу на наявність великої кількості солдатів на кораблі, а також на те, що галера стояла у самому центрі турецького порту, в оточенні ворожих кораблів і портових батарей, тоді Марко відповів їм: «...щоб здійснити такий сміливий задум і оборонити своє життя і честь, треба мати велику надію на Бога і на свою міцну руку, а не на те, що підказує думка за звичайних умов». Звичайно, що з такою вірою наші лицарі здійснили свій неймовірний задум — перемогли і захопили галеру і під шквальним вогнем ворожих гармат, переслідувані ворожим флотом, вивели її у відкрите море. «На сто ворогів - з одним Богом!» — говорили у

таких випадках козаки.

Виступаючи в похід, кожен з козаків просив когось із старих дідів-запорожців, котрі залишалися на Січі, молитися за їхню душу в часі походу. Адже усім було відоме старе козацьке прислів'я: «Чоловік стріляє, а Бог кулі носить», тобто життя і смерть козака в бою цілковито залежать від Божої Волі.

(**Мал.** Св. Юрій переможець.)

Якщо козак був хорошої поведінки, за нього охоче молилися, коли ж він відзначався поганою вдачею, зневажав товариство, то ніхто не хотів брати обов'язок молитися за його душу, і то був знак, що він має загинути під час походу. Звідси бере витоки така надзвичайна повага до старших людей, котрій часто дивувались іноземці, (наприклад, коли заходив старший, молодші вставали і т. д.) У реєстровців таку ж функцію молитися за душу козака в поході мали дружина, діти, а особливо батьки. Іти в похід без батьківського благословення вважалося великим гріхом.

У думі «Про Івася Вдовиченка» (1684), вмираючи, козак, говорить: «Не булатними шаблями мене рубали, Не ординськими стрілами із коня збивали, — Се мене отцеві молитва й материні сльози побили!» Ця ж тема звучить у думі «Про смерть трьох братів», коли три брати-козаки, смертельно поранені у боях з турками, зізнаються один - одному: «Не треба нам, братця, в військову суремку грати,

Козаків до себе турбувати!
Недобре ми, братця, самі починали,
Що всі три охотою в військо виступали;
Нас отець і мати спиняли, —
Ми великую гордость в собі мали,
Розпрощення не приймали.
То не єсть, то нас, братця,
яничарські кулі в чистім полі простріляли,
Єсть то нас отцевські і матчині сльози
в чистім полі побивали».

Молилися козаки щодня за здоров'я родини і товариства, а також за померлих родичів і героїв, адже вони відчували себе невід'ємною частиною Роду-Народу, який складався, як із нині живущих, так із померлих пращурів та ще з ненароджених поколінь — «... і мертвим, і живим, і ненародженим». Тому кожен козак мав велику відповідальність перед народом, а його життя було жертвою Богові за свій народ.

Коли наступала небезпека, народ висилав тисячі найкращих молодих вояків, які гинули, щоб зберегти життя іншим, наступним поколінням.

Метою життя козака було життя лицаря, який бореться зі злом, захищає народ, Вітчизну і Віру від ворогів. Бог дає силу воїну і забирає її, коли козак починає порушувати заповіді і чинить гріхи. Взагалі, навколо подолання в собі семи смертних гріхів і базувалась концепція козацького життя:

► - гордість;
► - захланність;
► - нечистота;
► - заздрість;
► - надмірність;
► - гнів;
► -лінивство,— коли людиною опановують саме ці гріхи, вона починає порушувати Божі заповіді і творити зло. За це Бог карає як окремих воїнів, так і все військо поразкою і смертю, праведність же дає воїнам силу до перемоги.

(**Мал**. Святий Юрій на хоругві Шкуренського куріня).

У зв'язку з цим пригадується давня легенда про арійського царевича Бодхідхарму, якого вважають засновником бойових мистецтв Китаю та Японії. З діда-прадіда кшатрій Бодхідхарма прийшов з Індії в монастир Шаолінь і, провівши 9 років у медитації, став навчати монахів давньому арійському бойовому мистецтву. Одного разу він провів перед монахами таку демонстрацію: стоячи беззбройним, він виніс ліву руку вперед, ніби тримаючи в ній лук, промовив мантру на санскриті, і тут же величезна скеля, яка стояла перед ним, розкололась, наче від удару блискавки. Він різко відвів праву руку назад, наче натягуючи тятиву, і промовив другу мантру — дерево, яке стояло праворуч, повалилось, як підрубане. Так майстер показував рухи і врешті стрибнув вгору, зникнувши з виду. У монахів вирвався крик подиву, але тут Бодхідхарма з'явився знову і сказав їм: «Запорукою успіху у цьому мистецтві є праведність».

Ця ж думка червоною ниткою проходить і через «Повчання» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ», або «Слово о полку Ігоревім» та інші наші пам'ятки, в яких пояснюється ця взаємозалежність праведності і воєнного мистецтва. І недаремно на Січі справжнім козаком вважався лише той, хто відбув один морський похід: «Хто на морі не бував, той і Богу не молився»,— пояснює нам значення цього звичаю старовинна козацька приказка. Адже саме на морі, де часто бували безсилі досвід і уміння людські, де людина глибоко відчувала,

що вона іграшка в руках розбурханих стихій, саме тут вона повністю віддавала себе на Волю Божу, надіючись лише на Боже Провидіння та опіку Пресвятої Божої Матері Покрови: «Як не Твоя Воля, підем всі у воду спасения за гріхи шукати», так зверталися козаки до Пресвятої Богородиці. Недаремно ж Пресвята Покрова вважалася заступницею всього запорізького лицарства, а свято Покрови було храмовим празником на Січі. Козаки свято вірили, що невдачі в походах, це кара за їхні гріхи, особливо за гріхи їхніх провідників. Звідси бере коріння надзвичайно древній звичай убивства запорожцями своїх кошових, якщо ті доводили їх до поразок. Інший давній запорізький звичай пов'язаний з переконанням, що буря у морському поході є Божою карою. Тому грішники, бачачи скрутне становище, мусили самі, покаявшись, кинутись за борт, і таким чином втихомирити бурю. Сліди цього звичаю доносить до нас стародавня «Дума про Олексія Поповича».

Під час походу на морі піднімається буря і розбиває козацькі чайки. Третина їх потопає у Чорному морі. Старий гетьман пропонує сповідатися «милосердному Богу, Чорному морю і отаману Кошовому». Серед загального мовчання одзивається запорожець Олексій Попович і пропонує кинути його в море, пожертвувавши за всіх. На зауваження, що він же читає Святе Письмо й інших на добро навчає, через що не може мати більше гріхів ніж інші, Олексій Попович виявляє щиро свої гріхи, зазначаючи особливо зневагу до батьків, до родини, жорстокість по відношенню до жінок і дітей, погорду до церкви і т. д. Що я з города Пирятина виступав, не добре я починав:

«Отця і матір поругав,
Рідного брата за брата не мав,
А близьких сусідів хліба і солі ізбавляв,
Та ще конем добрим по улиці гуляв,
Діти маленькі розбивав,
Кров християнську безневинно проливав.
То ще я їхав мимо церкви, Святого Спаса,
Шапки не зняв,
Хреста на себе не поклав,
То за те мене Господь покарав,
Злою хуртовиною з усім військом
на Чорному морі подарував».

Мал. Архан. Михаїл

Вислухавши сповідь, козаки зав'язують Олексію Поповичу очі, залишають йому життя, лише відрубують йому мізинець на руці і пускають кров у Чорне море, яке після того затихає. Далі козаки благополучно прибувають на острів Тендра, де Олексій повчає товаришів важливості пошани до родичів і доброго ставлення до ближніх взагалі.

Саме через цей звичай козака, який в морському поході пив горілку, без церемонії викидали за борт, а якщо це траплялося в сухопутному поході, то вбивали на місці. Таке ж ставлення до п'яниць зберігалося на Січі і в мирний час. Чомусь весь час показуть козаків – безпробудними п'яницями, але ж це не відповідало дійсності. Взагалі до п'янства без причини і в не святкові дні, самі козаки ставилися дуже негативно. Причому карали, не розбираючи звання. Збереглося свідчення про розправу над козаком Герасимом Рябим, котрий влаштував п'яний бешкет: прив'язавши до стовпа, його забили киями. Так, І756 року за наказом кошового Григорія Лантуха покарали «як недоброго сина», самарського полковника Івана Водолагу за те, що «затуманившись проклятою люлькою и пияцтвом, військові універсали зневажив...».

Найстрашнішим гріхом вважалася зрада віри. Ще на початку двадцятого століття на Кубані можна було бачити, як старі козаки в неділю лягали на землю перед церквою і вся станиця через них переступала. Це були «потурнаки» — козаки, котрі з різних причин (приміром, щоб допомогти товаришам вирватися з неволі) у турецькому полоні прийняли іслам. До кінця своїх днів вони не могли входити у храм, але за покуту козаки ховали їх на загальному цвинтарі. Вважалося, що і у Царстві Божому вони будуть разом зі своїм товариством.

Козацька етика передбачала прояв моральності навіть щодо ворогів. «Іду на Вас!»,— так по-лицарськи попереджав своїх суперників знаменитий полководець князь Святослав. Римський поет Овідій, який був у вигнанні в Добруджі, де мав змогу познайомитися зі скіфами, писав, що скіфи ставляться до римлян з погордою, бо римляни вдавалися до хитрощів у війні, отож скіфи вважали їх за дикунів, а себе за лицарів. «Скіфи вважали свою мову, націю, культуру вищою за римську»,— пише здивований римлянин, визнаючи при цьому, що лицарства скіфів справді не можна заперечити. Скіфський загін оточив удесятеро менший загін римлян. Римляни відмовилися здатися і хотіли битися до останнього вояка. За таку хоробрість скіфи випустили їх на волю.

Ми також хочемо звернути увагу читача на думки інших авторів.

Як кажуть філософи: «История все время развивается по спирали», де питання національно-виховної роботи серед української молоді набуває великого значення. Слід зазначити, що протягом

останнього століття побачили світ ґрунтовні праці Д. Яворницького, М. Андрусяка, В. Голобуцького, М. Грушевського та багатьох інших.

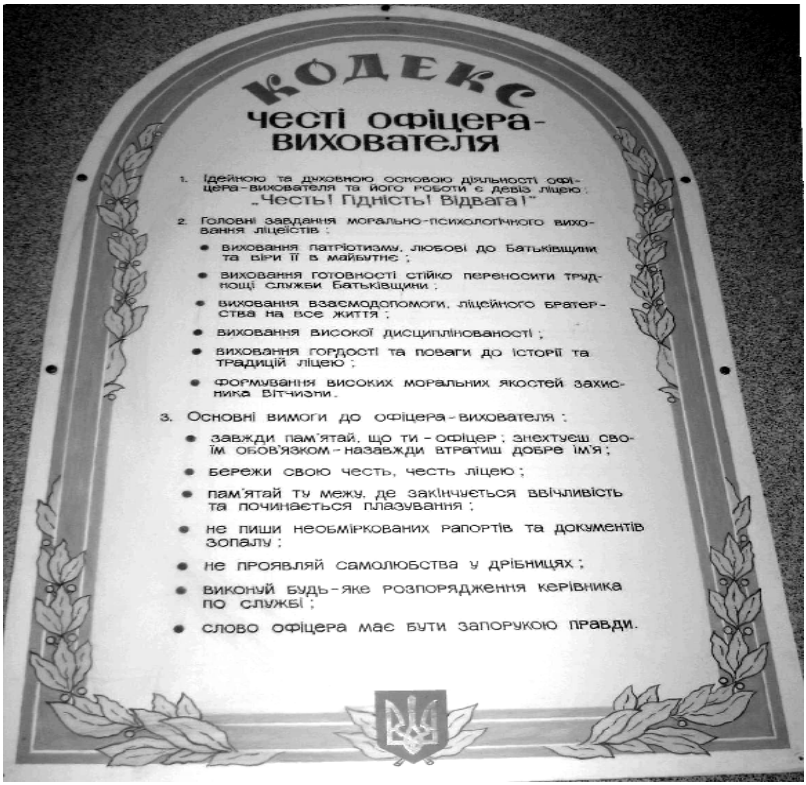

КОДЕКС
ЧЕСТІ ОФІЦЕРА-ВИХОВАТЕЛЯ

1. Ідейною та духовною основою діяльності офіцера-вихователя та його роботи є девіз ліцею: „Честь! Гідність! Відвага!"
2. Головні завдання морально-психологічного виховання ліцеїстів:
   - виховання патріотизму, любові до Батьківщини та віри її в майбутнє;
   - виховання готовності стійко переносити труднощі служби Батьківщині;
   - виховання взаємодопомоги, ліцейського братерства на все життя;
   - виховання високої дисциплінованості;
   - виховання гордості та поваги до історії та традицій ліцею;
   - формування високих моральних якостей захисника Вітчизни.
3. Основні вимоги до офіцера-вихователя:
   - завжди пам'ятай, що ти - офіцер; знехтуєш своїм обов'язком - назавжди втратиш добре ім'я;
   - бережи свою честь, честь ліцею;
   - пам'ятай ту межу, де закінчується ввічливість та починається плазування;
   - не пиши необмірковано рапортів та документів зопалу;
   - не проявляй самолюбства у дрібницях;
   - виконуй будь-яке розпорядження керівника по службі;
   - слово офіцера має бути запорукою правди.

Ще зовсім недавно, першоджерела історії виникнення, становлення і розвитку козацтва, тривалий час були невідомі дослідникам. У ході роботи з періодичними виданнями минулого століття склалося враження, що автори відтворювали не справжню, а якусь надуману, емпіричну історію. І лише у 1841—1845 рр. А. Скальковський, який знайшов і оприлюднив архів Запорозької Січі, увів в обіг оригінальні документи, частково їх опрацювавши, заклавши підвалини наукового підходу до проблеми.

За активної участі О. Бодянського, вченого секретаря «Общества истории и древностей Российских», у 1846 р. побачив світ «Літопис Самовидця про війни Богдана Хмельницького і про міжусіб'я, що були в Малій Росії, і про його смерть». Автор літопису був скромною людиною, що було не в традиціях літописців, тому ім'я його невідоме. Він, як свідчить текст, був безпосереднім учасником війни Б. Хмельницького і, напевно, дожив до кінця XVII ст. Одразу ж після виходу

праці розгорілася дискусія про особу Самовидця — хто він, козак чи особа священного сану. Ми більшою мірою схильні до версії, що це був козак. Адже козаки тоді були освіченими людьми. Лексичний аналіз також дає підставу для такого твердження.

Самовидець розповідає про події, які відбувалися в Україні, і повязує їх із процесами в сусідніх державах — Росії, Польщі, Молдавії. Висвітлюється діяльність сподвижників Б. Хмельницького, не залишаються поза увагою історичні діячі сусідів — російського царя Олексія Михайловича, Степана Разіна та ін. Він, напевно, користувався архівом Коша Запорозького, оскільки в літописі наводиться низка документів про дипломатичні місії запорожців, точні цифри чисельності реєстрового козацтва тощо.

Існує версія, що Самовидцем міг бути Роман Ракушка-Романовський — громадський діяч часів Руїни. «Літопис Самовидця» має непересічну цінність для науковців. Він дає змогу грунтовніше вивчити добу козацтва та особистостей, які її творили.

Перший козацький літопис був анонімний, а наступні — авторські. Григорій Граб'янка і Самійло Величко уклали зводи, де розповіли про козацтво з тією повнотою висвітлення матеріалу, яка була їм доступна. Безперечно, обидва автори знали про «Літопис Самовидця», але кожен з них тлумачив події по-своєму.

Перший приклад, незважаючи на те, що основна тема твору Г. Граб'янки - події визвольної війни 1648-1654 рр., він чільне місце відводить питанню походження козацтва, полемізує з польськими письменниками Коховським, Стриковським та Гвагніним, заперечуючи їм у тому, що слово «козак» походить від слова «коза», про що ми вам уже розповідали і робить спробу вивести походження січовиків від скіфів. Його аргументація заслуговує на увагу. Він яскраво описує побут і життя козаків, їх моральні засади, стверджує, що за брехню, блуд і безчестя винний міг бути покараний на смерть. Г. Граб'янка щиро вболіває за долю України, особливо після Люблінської унії 1569 р. Його обурюють утиски козаків та людності, які стали майже безправні й віддані на відкуп панам та орендарям, народ був приречений на вимирання.

Образ Б. Хмельницького висвітлюється досить об'єктивно і, виходячи з контексту, з великою повагою.

Літопис Г. Граб'янки й сьогодні є цінним першоджерелом. До нього додаються два реєстри Війська Запорозького — до Б. Хмельницького та після його смерті. Вперше текст літопису був опублікований 1793 р. у журналі Ф. Туманського "Российский магазин".

Другий приклад, це фундаментальна праця, 4-томний «Літопис» С. Величка. Незважаючи на пропуски, що стосуються 1649—1652 рр., автор доносить до читача багато джерел. У літописі використано цитати і посилання на іноземних авторів, подано великий обсяг інформації.

Зокрема, він цитує німецького історика Пуффендорфа, який розповідає про Б. Хмельницького та його оточення.

«Літопис» С. Величка за жанровими особливостями належить до художньо-літературного дослідження. Цей жанр допускає можливість викладу певної гіпотези бачення проблеми. Автор стверджує, що український народ виживе, незважаючи на всі намагання сусідів звести його з історичної арени. Свої аргументи він підкріплює словами Стефана Баторія: «...король хотел решительно истребить козачество, но не успел, и сказал незадолго до кончины: «Из этих лотриков - Козаков образуется когда-то самостоятельное государство».

«Літопис» С. Величка вперше було видано в Києві 1858 р. «Временною комиссиею для разбора древних актов».

В усіх козацьких літописах є одна особливість: їх автори відтворювали дійсність не такою, якою вона була, а такою, якою мала бути за їх уявленням. Про це влучно сказав І. Франко: «Власне в козацьких літописах Самовидця, Граб'янки, Величка і їх наступників і компіляторів таких, як Боболинський, Лукомський, Рігельман і т. п.», було б інтересно прослідити зріст тої легенди про козацтво, що в значній мірі заслонила перед ними правдиву дійсність. З літературного погляду, це було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу: аж у XIX віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших національно-патріотичних ідеалів. Отже грандіозна конструкція українського козацтва, є не лише конструкцією літературною, вона більш історична, що було головною заслугою козацьких літописів того часу.

Третій приклад ми візьмемо із праці заслуженого учителя України, нині покійного, канд.пед.наук, переможця Всеукраїнського конкурсу: «Кращий учитель року» (1996) у номінації – процес патріотичного виховання, сучасний стан у національній школі В.І.Каюкова, директора, загальноосвітньої школи I-III ступенів № 21 м. Кіровограда.

Слід наголосити, автор цієї книги, разом з полковником козацтва В.І.Каюковим, на початку 1992-1995 років починали на терині Кіровоградщини відновляти козацькі осередки з національно-патріотичного виховання, формування всебічно розвиненої особистості, духовності на прикладах і в процесі героїчних традицій українського народу. Разом з нами було багато Кіровоградських однодумців, які розуміли, що патріотичне загартування – могутній стимул у боротьбі за побудову самостійної державаи, духовне оновлення суспільства, формуван-

ня високої моральності і міжнаціональних стосунків.

Після проголошення незалежності України, цей компонент став домінуючим у вихованні учнів і студентів. Він стає визначальним не лише при викладанні предметів гуманітарних та природно-математичних циклів, але і в діяльності інших дитячих організацій. В середині 90 років XX ст. у Кіровоградському регіоні, нами була започаткована обласна громадська організація «Буго-Гардівська паланка», (вона й зараз працює, але уже не має тієї поваги через зневажання окремими членами цієї паланки, дійсно національно-патріотичних засад козацтва). Для молоді того часу, ми формували: «Козачата; Країна Барвінкова; Січ; Джура; Берегиня; Козацьке товариство; Гопак; Мала спілка українок» та інші.

Так на базі загальноосвітньої школи I-III ступенів № 21 м. Кіровограда почали діяти: учнівські комітети, старостати, шкільні учнівські ради, учнівські парламенти, ради старшокласників, козацькі ради, які спрямовували діяльність колективів шкіл на активне вивчення історії українського народу, літератури, мистецтва, козацьких звичаїв. Традиційно, така робота допомагає формувати національно-патріотичні почуття у школярів. Для учнів стають святими заповіді козака:

1. Право на незалежність індивідуальну й національну -найсвятіше для козака. Його обов'язок - першим виступити , за свободу України. За будь-яких обставин козак не повинен миритися із втратою України її незалежності.

2. Козак не відмовить тому, хто просить у нього захисту від злочинця, ґвалтівника, бешкетника, порушника громадського спокою.

3. Козак дарма не ризикує і навмисно смерті не шукає, та коли вона неминуча - зустрічає її мужньо. Боягузу, зраднику немає місця серед козаків.

4. Козак - людина православна, шанує християнство, церкву та її священнослужителів. Віротерпимість - козацька риса. Шукаючи свою долю, він шанує православну віру і не дозволяє собі зневажати інші вірування.

5. Для козака немає хороших або поганих народів, а тільки друзі або вороги козацької свободи й української незалежності.

6. Козак козаку - рідний брат: йому він допомагає і в скрутну годину, і в мить небезпеки.

7. Особиста честь і гідність для козака понад страху смерті. Захищаючи свою честь, він не має права дозволяти собі брудну лайку та протиправні дії. Козак не піддається провокаціям, а відповідає на образи у правовій формі.

8. Як вільна людина козак може мати будь-які особисті переконання, в тому числі політичні; одначе воля товариства для нього - свята. Думку свою висловлює відверто, старшині кориться без заперечень.

9. Усе своє життя козак присвячує духовному поступу, самовдосконаленню, пізнанню світу; поважає науки, мистецтва, ремесла, прагне стати людиною обізнаною, широко ерудованою, майстром обраної справи, добрим, мудрим порадником.

10. Козак є щирий захисник історико-культурної спадщини України і навколишнього середовища .

11. Він лицар духу і честі, має поважати козацьку старовину, працюючи в ім'я відродження України, він виконує свій обов'язок.

12. Козак - це той, хто з молоком матері не сприймає зверхності над собою.

13. Козак - людина щира, відкритого серця; думок не приховує і позбавлений почуття помсти. Двоєдушність, підступність – неприпустимі в козацькому середовищі.

14. Нечесність, грабіжництво, здирство, лихварство несумісні із званням козака.

15. Козак зобов'язаний гідно поводитися, вести здоровий спосіб життя, уникати спокус.

Ці заповіді козака відображають величезний спектр діяльності сучасної національної школи вихованню патріотичних почуттів у кожного учня. Вони відзначаються своєю демократичністю, гуманністю та іншими високо-моральними нормами поведінки, дотримуючись яких, стають чесною, освіченою, сміливою, і милосердною людиною.

Фото. Кіровоградська військова частина 2001р. Військова присяга. Передача естафети, батько генерал-полковник козацтва Валентин Карпов поздоровляє свого сина Антона з військовою присягою.

Козацька педагогіка - це своєрідний місток, який єднає минуле козаччини із сучасною виховною практикою, єднає різні покоління нашого народу, націлює на збереження народного досвіду виховання вільнолюбної, повновартісної людини.

Говорячи про загальнолюдські ідеали, ми повинні підкреслювати, що воля, свобода особистості, вільна праця, здоровий громадський побут, висока моральність й духовність, патріотизм - це ті підвалини, на яких міцно стоять ідеали народної педагогіки.

Звичайно, успіх козацького виховання залежить від того, настільки усвідомлено сповідують духовні вартості козацтва дорослі. Ідеал вільної праці й вільної людини - це ідеали української етнопедагогіки, що допомагають цілеспрямовано здійснювати патріотичне виховання в навчальних закладах різного спрямування.

Фото. Поздоровлення молодих козаків Кіровоградщини після прийняття військово-козацької присяги м. Кіровоград. 2008 рік.

….XX століття змінило українські пріоритети. Воно породило моральне несприйняття, замість пошани до пам'яті предків — відраза до них як до «руїнників», (читай козаків). Тим, чим дорожили предки, прививаючи мораль з колиски, сьогодні чути: «Ой, кому це треба», а в зв'язку з цим виникли цінності протилежні тим, які шанували в козацьку добу. Інтелігенція початку XXI ст.. не відчувала себе окремою правлячою кастою, що стоїть над народом і допомогає народові. Дух цієї частини інтелегінції - є духом юрби, де емоції, користь і лихварство взяло верх над розумом і моралью. Єдиний шлях спасіння на початку XXI століття ми вбачаємо у поверненні до великих історичних традицій українського народу.

Розділ четвертий

Повернення козацтва

Від Єлисаветграда – до Кіровограда

Як ми уже зазначали у другому розділі нашої книги, землі сучасної Кіровоградщини стали частковою територією, на якій на зламі ХУ-ХУІ ст. зародилося козацтво і сучасні козаки продовжують славні діла своїх предків.

У той період землі майбутнього Єлисаветграда, (читай Кіровограда) невід'ємною часткою увійшли до складу земель Вольностей Війська Запорозького, що постійно контролювались Січовим товариством. Селяни, призвичаєні до землі, не лише воювали: адже перед ними розкинулися простори родючої землі, повноводні річки, незаймані степи, багаті на рибу та звірину. Козаки бралися за плуга, полювали на хижого звіра, годували худобу, ремісникували і будували невеличкі містечка.

А займатися господарською діяльністю козаки могли на землях Січі, тобто у зимівниках – сімейних житлах запорожців на просторах Вольностей Війська Запорозького.

Спочатку зимівники використовували лише для утримання худоби. Пізніше вони перетворилися на хутірське господарство козаків.

У межах сучасного Кіровограда запорозькі зимівники почали виникати вже з середини -другої половини XVI століття. Багато що приваблювало запорожців у цій місцевості: родючі землі, здебільшого добрий чорнозем, близькість води: Інгул та багато його приток, зрештою - гарні краєвиди.

Саме від зимівника запорозького козака Степана Лелеки веде свій родовід одне з сучасних кіровоградських передмість - Лелеківка. Існує вельми ймовірна гіпотеза, що саме від козацьких зимівників виникли також поселення Кущівка, Ковалівка та Балка, що також пізніше були втягнуті містом в орбіту свого розвитку і також стали його невід'ємними складовими.

У 1754 році уряд імператриці Єлисавети Петрівни, йдучи назустріч прагненню австрійських сербів до переселення у межі Російської імперії, а також бажаючи заселити землі Запорозькі людьми, які були б одночасно віддані короні російській, дозволив їм /сербам/ переселитися на українські землі. Засновується лінія військових поселень під назвою Нова Сербія. Вона охоплювала територію від річки Кагарлика, лівої притоки Синюхи, і далі по Висі, Тясмину до Дніпра, протяжністю 200, а завширшки 30 верст.

В жалуваній грамоті Іванові Хорвату, колишньому полковнику австрійської армії, говорилося : «... Для защиты, на всякий случай, от нападения вражеского ... построить ... земляную крепость, которую

именовать крепостью Святой Елизаветы». Тобто названо було ще не збудовану фортецю на честь святої покровительки правлячої тоді в Російській імперії доньки Петра І - імператриці Єлисавети Петрівни.

Описувати і повторювати раніше сказане – не має сенсу. Зазначимо, що для будівництва фортеці, були прислані селяни з центральних районів Російської Імперії, солдати Пермського карабінерного полку і, звісно, охочі люди, добровольці з навколишніх земель. Крім того, гетьманом України Кирилом Розумовським було прислало 611 робітників. Охорону будівництва несли 200 запорозьких козаків.

Могутні земляні укріплення фортеці Святої Єлисавети стали головною ланкою лінії фортифікаційних споруд Нової Сербії й розташувалися посередині цього ланцюга - між Дніпром та Бугом.

Але цитадель - це не тільки вали, рови, гармати й підйомні мости перед брамами. Це - ціле містечко із дерев'яною Троїцькою церквою, вірогідно, триверхою, у традиціях козацької архітектури; із прикрашеним вишкою - бельведером «палацом Потьомкіна», школою, адміністративними та жилими будинками, казармами. Ці одноповерхові будівлі, споруджені із дерева та саману, за українською південною традицією потиньковані, розміщувалися суворо регулярно, тобто по периметру квадратних та прямокутних кварталів, на одній «червоній лінії». Геометрія панувала як у фортифікаційних лініях, так і у лініях житлових кварталів. Але - тільки у цитаделі. Передмістя Бикове та Пермське й зараз різко відрізняються стихійністю: плавні, хвилясті лінії вулиць контрастують із спорудженою під шнурок вуличною сіткою фортеці. На жаль, цей цікавий контраст зараз є тільки на плані, тому, що дерев'яна забудівля фортеці не збереглася, її замінили з середини 19 ст. кам'яниці 3-ї міської лікарні, розміщені вільно, без особливої геометрії. У передмістях стара забудова зберігалася довше, її хвилясті вулиці й досі є неповторною ознакою Єлисаветграда. Як Биково, так і Пермське були спочатку невеликими житловими районами. У 1757 році в обох передмістях налічувалося всього 128 дворів.

З початку війни 1768 року вістря удару кримських татар - союзників Туреччини - було спрямоване саме проти цієї фортеці. Тим більше, що саме тут була опорна база російського війська цієї частини імперії. Тут були склади зброї та продовольства задніпровських військ і формувалися їх резерви.

Як ви уже знаєте, відразу, на новорічні свята 1769 року 75 тис. військо кримського хана Керим-Гірея, «славного своїми подвигами та руйнівними талантами», скориставшись сильними морозами, що скували ріки, перейшло льодом р. Буг та Мертвовод і якраз на Різдво взяло в облогу фортецю Св.Єлисавети.

За наказом хана татари, грабували жителів, палили населені пункти і т.д. Лише з Єлисаветградської провінції було вигнано у полон

близько тисячі чоловік, знищено десятки сіл, понад тисячу будинків. Проте прорватися далі фортеці Св.Єлисавети татари не змогли. З фортечних валів орду зустрів сильний перехресний артилерійський вогонь. Зваживши на такий стан справ, Керим-Гірей звелів своїм воякам обложити фортецю і чекати зручного моменту для нападу.

Гарнізон фортеці складав 5 тисяч чоловік під командуванням генерала Ісакова приготувався до тривалої облоги та можливих штурмів. Та все ж становище було вельми поганим. За спогадами учасника походу, французького резидента при кримському дворі барона Тотта, щастя не зовсім було покинуло пограбованого краю: татари, дізнавшись від своєї розвідки про наближення з-за Дніпра війська Рум'янцева, відійшли від міста, не завдавши йому значної шкоди.

Мал. Пограбування Єлисаветградської провінції (1769 р.)

Після цього, татарські орди пограбувавши, спаливши і потопивши у крові Аджамку, Лелеківку, Цибулеве та Гончарську слободу, відійшли у Польську Україну, в район теперішньої Балти, для розподілу своєї здобичі.У рескрипті від 10 лютого 1784 року зазначалося, що фортеця «за своїм становищем всередині держави фортецею більше вважатися не може, а тому обертається на внутрішнє місто» . З цього часу фортеця разом з передмістями (форштадтами) отримала права міста і стала іменуватися містом Єлисаветградом. Але ми наголошуємо, що фортецю з самого початку почали будувати біля тогочасного містечка і вже потім все взагалі назвали Єлисаветградом.

Місто та фортеця Св. Єлисавети (XVIII-XIX ст.)

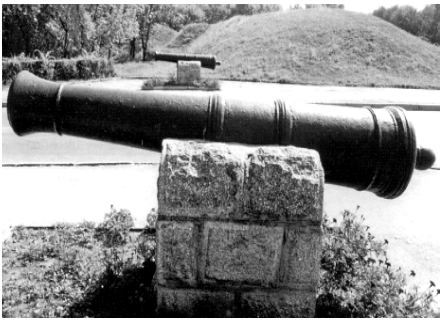

Вже 1785 р. після заснування фортеці у поселенні при ній було запроваджено магістрат, що відав адміністративними господарськими, поліцейськими, фінансовими та судовими справами. В цей час переселенцям продовжували надавати пільги та грошову допомогу. Переселенці, (іноземці) - отримували одноразову допомогу по 30 крб. кожен, росіяни та українці з Польщі - по 12 крб. Вербувальникам платили за іноземця по 5 крб., а за українця чи росіянина - по 1,5 крб. Особлива увага приділялася переселенню сюди купців, ремісників та фабрикантів. Тут уряд імперії йшов на вельми рішучі заходи. Скажімо, у Новоросії було дозволено селитись навіть розкольникам та євреям, які зобов'язувалися займатися торгівлею. Нерідко при цьому видавалися і підйомні по 150 крб. на заснування своєї справи.

Заходи уряду давали результати. Головним з них було те, що економічна активність населення зросла. Посилився приплив населення на землі Новоросії. 1784 року у Єлисаветграді вже мешкало 4170 чол. а 1787 року - 4746 чоловік, які проживали у 1062 будинках.

З 1787 року в Єлисаветграді почали обирати міську думу - орган місцевого самоврядування. До неї входили шість гласних. Міський голова обирався, як правило, з купців. Щодо останніх, то, за національним складом, вони були переважно росіянами. Близько 60% з них - розкольники.

Серед купців була досить значна група великих на той час торговців, які зосереджували у своїх руках державні підряди і відкупи. Єлисаветградські ж купці Красноглазов та Андрій Сушилін у середині 1760-х років займали перше місце з цього виду підприємництва у всій Новоросії.

Крім торговельних справ, купці заводять промислові підприємства. Так 1785 року купець Масленников побудував у Єлисаветграді один з перших, (а за деякими джерелами - перший в імперії) цукровий завод. У місті також був шкіряний завод купця Мануїла Поповича. Єлисаветградським купцям у місті належали паперова фабрика, цегельні та близько 35 вітряків. А найбільш вартим уваги є те, що на купецьких підприємствах працювали наймані робітники, що свідчить про розвиток у Єлисаветграді капіталістичного укладу майже з моменту заснування міста.

Вже 29 червня 1754 року біля фортеці, що будувалася, відбувся перший ярмарок. На нього прибули, крім українських купців, гості з центральної Росії, Польщі, Молдавії, Криму, Туреччини. Торгували тут продуктами землеробства, тваринництва, а також полотном, парусиною, шерстю, винами тощо. А вже з 80-х років у місті влаштовувались по чотири ярмарки щорічно.

Місто росло, і в останній третині 18 століття «ступило» на лівий берег Інгулу. Але тут вже постаралися архітектори. Вулиця «Подола» нинішнього центру й досі, незважаючи на інколи руйнівний вплив сучасної архітектурної думки, зберігають красу «червоних ліній» та людяний, не спотворений гігантоманією масштаб невеликого міста.

Архітектори 18 ст. прагнули реалізувати мрію своїх колег епохи Ренесансу про створення ідеального міста - вільного від недоліків тісного, з покрученими вулицями й масою гігієнічних проблем міста - епохи середньовіччя.

Але старі міста - від Парижа до Києва - виросли якраз на середньовічному грунті. Й тільки у нових містах - Петербурзі і Філадельфії, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Новому Амстердамі (Нью-Йорку), Миколаєві та й Єлисаветграді деякі з цих ідей удалося реалізували.

Що ж це за ідеї, як вони пов'язуються з козацтвом?

По-перше, місто добре захищене військово-козацькими фортифікаціями, але з простором для росту (згадаймо, як у старих містах під час їх зростання оборонні споруди зносили все підряд). У нашому місті була вулиця - Ярославів вал.

По-друге, регулярність кварталів сприяє хорошій циркуляції повітря, інсоляції, швидкому рухові транспорту, (незважаючи на вузькі вулиці). Не забувайте коли проектувався і що Кіровоград – це «старе місто». Станом на 2011 р. бажано міські вулиці мати - ширшими.

По-третє, чітко розділено цитадель-фортецю, адміністративний центр, житлові квартали, промислові райони, місця розташування лікарень та кладовищ. Уже за сучасний період, цю чіткість розташування старалися «зламати нові, самопризначенні» кіровоградські діячі від управління містом.

Закладені у плануванні 18 ст. ідеї дали свої результати і пізніше. Згадаємо Єлисаветград кінця 19 ст. Міська дума, банки, навчальні заклади - в центрі, навколо них вирує житло. Трошки далі - військовий комплекс на Ковалівці. Великі лікарні - міська, єврейська, Св.Анни, заводи Ельворті, Шкловського, цегельні, млини - теж не в центрі. Зони рекреації ,(міський сад, сад «Альгамбра і сад Лайєра»), вокзал, заводи зручно з'єднані з центром та житловими околицями, де мешкали дрібний торговий люд, міщани, робітники за допомогою трамвайних ліній, що хрестоподібно пройшли по Перспективній та Успенській вулицях.

Що ж являли собою будинки 18 сторіччя? Одноповерхові, інколи на кам'яних фундаментах, криті соломою чи гонтом, дуже рідко - черепицею або залізом. Розташовані вони досить далеко один від одного: необхідність мати садочки, невелике населення міста й протипожежні міркування це визначали. Серед одноповерхової забудівлі та «зеленого моря квітів» - верхи дерев'яних церков, які розташувалися на тих же місцях, що і їх кам'яні, сучасні нащадки. Не збереглися саманні та дерев'яні будинки - згоріли, знесені, перебудовані. Є лише декілька із них у віддалених районах міста.

Місто зростало, забудівля ущільнювалася й страшні пожежі, особливо 1798 та 1833-1834 рр. змусили владу стимулювати кам'яну забудівлю. Від кам'яної забудови, зламу 18-19 ст. збереглася цікава пам'ятка ранньої класики - так званий «путевой дворец», двоповерховий житловий будинок навпроти Преображенської церкви. Нижній поверх - для прислуги, природно, нижчий за панський бельетаж, до якого, за південною традицією, ведуть відкриті «італійські сходи».

Крім цього своєрідного готелю для високих гостей є й інші класичні споруди першої половини 19 сторіччя. Як правило, це міські будинки поміщиків, тому вони зберігають багато рис сільського. панського маєтку, вони формуються як замкнена територія із великим садом та всіма службами, в тому числі кузнею та каретними сараями. Цікавим прикладом такого міського маєтку є особняк Соколових-Бородкіних, (їх вензель зберігся на парапеті парадних сходів) на розі вул. Дворцової та пров. Театрального, де тепер розміщено Ленінський відділ міліції. Але найбільш видатною пам'яткою раннього класицизму був величний Успенський собор, побудований у 1798-1801 рр. замість дерев'яної церкви, що згоріла під час пожежі 1798р. разом з Преображенською церквою, «присутственными местами и жилими кварталами». Собор височів великою банею та дзвіницею, сміливо поставлений по діагоналі скверу на розі Перспективної та Успенської.

За деякими стильовими ознаками його можна віднести до південного напрямку класицизму, у якому багато будували в Україні архітектори школи І.Старова - ясної, простої лінії, легкої піднесеної композиції, відмови від надмірних декоративних ефектів. На жаль, на зла -мі 40-50-х рр. 20 ст. собор зруйновано - на його місці зараз знаходиться міська мерія, розміщена у будинку колишнього обкому компартії, (див. **фото**).

До класичного напрямку відносяться й дві Єлисаветградські церкви: Володи-

мирської ікони Божої Матері, або Грецька (нині кафедральний собор) та Преображенська, збудовані відповідно у 1812-1813 рр. Соковиті деталі декору, виразна композиція об'ємів, портиків та бань, стрімкі лінії дзвіниць - все це відрізняє ці пам'ятки високої класики.

Класичні мотиви були дуже стійкими в архітектурі різних епох та стилів. От і стрункa та велична Знам'янська церква, збудована комерсантом Д.Купченком на честь порятунку царської сім'ї 17.10. 1888 р. від катастрофи, відрізнялася напрочуд вдалим поєднанням класичних та ренесансних традицій. Високі дзвіниці та бані цього храму, побудованного на високому правому березі Інгулу на місці старої дерев'яної церкви, було видно далеко в місті. Як і інші кам'яні храми, Знам'янська церква була справжньою архітектурною домінантою на тлі рядової забудови. На жаль, її знесено у варварські 30-ті роки 20 сторіччя.

Інший храм - Покрова Богородиці на Ковалівці, завершений 1849р. за проектом архітектора К.Тона, витриманий у так званому російсько-візантійському стилі, є своєрідною згадкою про церкви 17 сторіччя - з розірваними фронтончиками над вікнами, пелюсткоподібним «декорумом закомар» - ромашок, витими колонками. Невеликий, але монументальний, цей храм не просто височів над округою, але й гарно вписався до ансамблю військового містечка, яке почали будувати у 1847р. як адміністративний центр військових поселень Новоросії, при чому церемонію закладки палацу та штабних будівель здійснив сам імператор Микола І, що якраз перебував у Єлисаветграді на маневрах. В архітектурі цар Микола дуже полюбляв дещо сухуватий стриманий варіант пізньої класики (його ще називають «миколаївським ампіром») - до цього напрямку відноситься й комплекс військового містечка - чи не останній класичний архітектурний ансамбль на Україні, споруджений з таким розмахом. Ансамбль і справді був не тільки символом мілітарної могутності держави, але й досі створює атмосферу урочистості, піднесеності, бадьорості.

Військово-козацькі заходи Єлисаветграда

Ще з 1829 року Єлисаветград стає центром військово-козацьких поселень на півдні України. В місті було розміщено штаб-квартиру резервного кавалерійського корпусу, постійно проводяться різноманітні військово - козацькі заходи. Так, у 1817, 1823, 1827, 1842, 1845, 1847, 1850, 1852, 1859, 1874 та 1888 рр. у місті відбувалися огляди у присутності царської родини та високих військових чинів. На цих оглядах іноді одночасно маневрувало 100 тис. чол.

Військові вважали, що рівнинна місцевість навколо Єлисаветгра-

да, особливо по дорозі, що веде до Вознесенська надзвичайно зручна для проведення військово-козацьких оглядів.

З 1834 року Єлисаветград повністю підпорядковується військовому відомству. Повітові адміністративні установи було переведено до Бобринця. З цього часу з військових чинів призначався навіть голова міської думи, життя міщан також суворо регламентувалось. Але культурне життя міста у першій половині 19 ст. було піднято на небувалу височінь. Причин тому декілька. І головна - це вже згадувані постійні огляди, маневри ... і найчастіше у присутності імператорів, їх родин та вищих військових сановників. Та відвідини не могли вичерпувати «порядку денного» лише суто військово-козацькою справою. Потрібна була відповідна культурна програма. І не диво, що антрепренери намагались привезти свої театральні трупи до Єлисаветграда саме під час маневрів.

З 1830 року до міста почали приїжджати театральні трупи з Харкова, Полтави тощо. Перші вистави ставились у дерев'яних балаганах, а на початку 40-х років купець Плотников збудував на вулиці Великій Перспективній (сьогодні вул. К.Маркса) театральне приміщення. Зазначимо, що саме в цьому приміщенні у 1847 році, з 13 по 20 вересня, великий угорський музикант і композитор Ференц Ліст дав свої останні концерти.

Ф.Ліст приїздив до Єлисаветграда на запрошення Кароліни Вітгенштейн саме під час огляду військ Миколою І, з надією, що імператор дозволить розлучення К.Вітгенштейн з її чоловіком. Концерти Ліста проходили при великому напливі публіки. Зараз на цьому місці, де знаходився театр, на розі сучасних вулиць Маркса та Шевченка, Лісту встановлено меморіальну дошку.

З 1845 до 1854 року на терені Єлисаветградського повіту проходив військову службу ад'ютантом командира полку Афанасій Фет. Літературознавці відзначають, що саме в цей проміжок часу ним були написані найліричніші твори. Під час приїзду Ф.Ліста до Єлисаветграда, саме А.Фет розповсюджував квитки на концерти знаменитого піаніста.

По поверненні на батьківщину Лістом було написано твір, у якому він талановито використав тему української народної пісні «Віють вітри». І хто знає, можливо почув він її саме в нашому степовому співучому краї.

Втім, визначними культурними діячами відвідання Єлисаветграда почалось ще з перших десятиліть минулого століття. Протягом 1820-1824 років у місті принаймні тричі бував О.С.Пушкін. (Ми про це напишемо трохи пізніше)

У жовтні 1823 року Григорій Шевченко, (батько Т.Шевченка) оженився вдруге на вдові, яка мала своїх дітей. У багатодітній родині почалися незгоди, свари і Тарасові перепадало чи не найбільше. Тож

наступного року, восени 1834, коли ще було тепло, Григорій Іванович, прагнучи якось захистити надто вразливого, до того ж, на лихо, гарячкуватого сина від мачухи, брав його з чумаками до Єлисаветграда продавати яблука з панського саду.

Отож, восени 1824 року десятирічний Т.Шевченко з чумацькою валкою також побував у наших краях, в тому числі і в Єлисаветграді. Слід наголосити, що 40-50 рр. 19 ст. - це період активного будівництва за рахунок держави. У цей період (1835-1850 роки) начальником військових поселень у Новоросійському краї був граф Дмитро Остен-Сакен, а єлисаветградським міським архітектором від 1849 до 1858 р. - Андрій Достоєвський, випускник Петербурзького будівничого училища. Цим видатним адміністраторам ми завдячуємо на привнесення у місцеве містобудування принципів програмності та високого професіоналізму.

Не зважаючи на особисті конфлікти, Достоєвський та Остен-Сакен реалізували велику програму благоустрою (вуличне освітлення, бруківка, протипожежні заходи), організували міське велике будівництво. Сучасники відзначали, що завдяки зусиллям А.Достоєвського, саме Єлисаветград став містом з європейським обличчям. Але сам архітектор досить критично оцінив і свою роботу, і наше місто взагалі. Він залишив досить цікаві спогади про Єлисаветград, в яких зазначив, що він «років 46 тому... під час мого туди вселення, був дуже неважним містечком з 15 тисячами населення, й то сумнівних. Самий зовнішній вигляд міста був далеко непоказним! На так званій Великій вулиці, що йде за напрямом великої дороги з Кременчука до мосту на р.Інгулі, найкращій тоді вулиці, зустрічалося декілька дерев'яних будівель, критих соломою, це дерев'яна крамниця купця Романченка та інше.»

Головна вулиця Єлисаветграда

Існує й інша характеристика Єлисаветграда. Уривок із щоденника (серед. XIX ст.) дається оцінка не лише місту, але і його мешканцям: «... його (Єлисаветград) недостатньо назвати гарненьким. То є зовсім європейське і навіть вишукане місто. Будинки тут усі в італійському смаку і навіть усі з чудовим оздобленням, з бельведерами та фронтончиками; у кожному будинку є або балкон, або ліхтарики, або скляна галерея. Вивіски магазинів надзвичайно цікаві. Одне лиш погано. Вузькі вулиці. Але головне, що мені сподобалось, так це риси освіти тутешніх людей. Не кажучи вже про вищі кола, де я помітила велику делікатність, тут кожен міщанин намагається дати освіту своїм дітям, напевне саме тому ми й зустрічаємо тут великий порядок і ввічливість у спілкуванні. Наша вулиця була велика і цокіт екіпажів не замовкав». Цей опис відноситься до періоду, коли Андрій Достоєвський щойно залишив місто, він засвідчує, що й цей архітектор, мабуть, недаремно приклав стільки зусиль для того, щоб змінити вигляд Єлисаветграда.

Мал. Музей О.Осьмьоркіна м. Кіровоград, вул. Леніна 2010 р.

У ці роки, крім військового містечка та храму Покрова Богородиці на Ковалівці, було збудовано надзвичайно виразний пізньо-ампірний будинок окружного суду, приміщення громадського зібрання, новий міст через Інгул. Було розбито Османський бульвар на правому березі Інгулу, бульвари у ровах фортеці та біля плацу кавалерійського училища, яке розмістилося у комплексі військового містечка, реконструйовано міський сад за фортецею.

Подією стало створення у 1850-х рр. міського бульвару-скверу в центрі міста, на місці нинішньої площі Кірова. На бульвар виходив споруджений, надзвичайно імпозантний пізньо-класичний двоповерховий будинок міської ратуші. Прикрашений вежею каланчею з годинником, одноповерховими корпусами пожежного управління та банку, цей комплекс, автором якого, вірогідно, був петербурзький архітектор О.Брюллов, завершив формування репрезентативного міського центру. На жаль, зараз цей будинок ратуші, (нині приміщення облдержадміністрації) невпізнанно спотворено різними реконструкціям

Економічний ріст Єлисаветграда

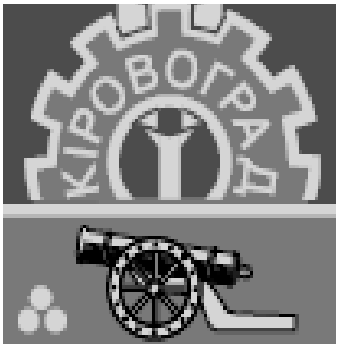

У січні 1858 року всі військові поселення Єлисаветграда були ліквідовані. Проте Єлисаветград ще більше двох років продовжував підпорядковуватись військовому відомству. Доленосний для Російської імперії взагалі, і для України в її складі зокрема, 1861 рік став етапом і в розвитку міста. Із скасуванням кріпацтва пожвавлюється економічний і культурний розвиток Єлисаветграда, який із заштатного у 1865 р. знову став повітовим центром.

До середини 1890-х років кількість фабрично-заводських підприємств Єлисаветграда збільшилась удвічі, в той час як обсяг виробництва на них зріс більш як у 13 разів. Такий стрибок у темпах промислового виробництва був обумовлений переходом на рейки передового - капіталістичного способу виробництва та паралельним переходу бурхливим розвитком техніки.

У 1868 р. була споруджена залізнична лінія Балта-Єлисаветград, що дала вихід до моря, і, відповідно, за кордон. У наступному, 1869 році була здана в експлуатацію залізниця Єлисаветград-Кременчук, яка з'єднала місто з водним шляхом по Дніпру, а також з Донецьким басейном.

Близько двох третин підприємств пореформенного Єлисаветграда займалися переробкою продуктів хліборобства та тваринництва. Особливо широким попитом, не лише на внутрішньому ринку імперії, але й на ринках Австрії, Прусії, Туреччини, Єгипту користувалася продукція єлисаветградських млинів. Якщо 1884 р. в місті 5 парових млинів виробляли борошна на 200 тисяч карбованців, то через два десятиріччя 13 млинів давали продукції вже на 13 мільйонів крб.

Швидкий розвиток капіталістичного сільського господарства прискорив будівництво підприємств для виготовлення сільськогосподарських машин і знарядь. Протягом 60-90-х р. минулого століття тут було відкрито до десяти заводів цієї галузі. Більшість зазначених підприємств належала: Ельворті, Краузе, Бургардту, Кесслеру. Серед машинобудівних підприємств міста, що орієнтувались на сільське господарство, різко виділився завод Ельворті. Він був заснований 1874 р. як майстерня по ремонту сільськогосподарського реманенту братами-підприємцями з Англії Робертом та Томасом Ельворті.

Спочатку в майстерні працювало 6-12 робітників. Проте, справи підприємства різко пішли вгору коли у 80-х роках минуло століття на

ньому почали випускати машини власної конструкції, (молотарки, сівалки, крупорушки тощо), які були добре пристосовані до грунтів України. Саме на цьому заводі Р.Ельворті сконструював першу в Російській імперії рядкову сівалку. Про Єлисаветград тієї доби знаходимо інформацію у відомому географічному довіднику: «В Єлисаветграді нараховується за переписом 1897 року біля 61,5 тис. жителів. У місті 10 православних храмів, у тому числі Шестипрестольний Успенський собор. Є міська та земська лікарні, біля 40 навчальних закладів. Торговельних підприємств нараховується в місті біля 525 із загальним оборотом 10 мільйонів рублів. Крім того, в Єлисаветграді збираються 4 ярмарки. Фабрик та заводів нараховується більше 200 з виробництвом товарів на суму більше 6,5 мільйонів рублів. Місто відрізняється великим благоустроєм. Воно має широкі бруковані вулиці, бульвари з тополь та білих акацій, добре устатковане водогоном, освітленням, а також трамвайним сполученням. Краща вулиця - Велика Перспективна».

На початку XX століття в Єлисаветграді було вже 227 фабрично-заводських і ремісничих підприємств, де працювали понад дві тисячі робітників. Річна продукція всіх фабрик і заводів міста останнього року перед Першою світовою війною склала 12 млн. карбованців.

Значну роль у розвитку економіки Єлисаветграда відігравали у той час 6 кредитно-фінансових установ, у тому числі відділення Державного банку, Російського банку для зовнішньої торгівлі, відділення Петербурзького міжнародного комерційного банку. Однією з найбільших фінансово-кредитних установ міста було Єлисаветградське товариство взаємного кредиту, створене у 1906 році.

У другій половині XIX століття Єлисаветград продовжує інтенсивно впорядковуватись. У 1869 р. у місті було відкрито телеграф, 1884 р. - нову поштову контору.

В 1880 році міською думою була підписана угода з петербурзьким інженером М.Алтуховим на будівництво ним водогону в Єлисаветграді, перша черга якого була здана в експлуатацію в 1893 році. Протяжність водогону була 13 верст. Місто почало щодобово отримувати близько 22 тисяч відер води. 1897 року роботи були повністю завершені, загалом стали до дії 167 пожежних та 160 дворових колонок.

Що ж стосовно зміни архітектурних стилів, то відзначимо, що ще після смерті Миколи I та реформ початку 1860-х рр. розпочинається

("Россия. Полное географическое описание нашего Отечества под редакцией Семенова-Тяньшанского". Том 14 "Новороссия и Крым". С-П6. -1910. -С. 534)

бурхливе приватне будівництво. Скасовано стильові обмеження й нові особняки одягаються у яскраві шати історичного декоруму. Приходить час стильового розмаїття, пошуку нових засобів досягнення виразності архітектурних форм, гострої творчої конкуренції авторів.

Мал. Такий вигляд мав театр імені М.Л. Кропивницького

Романтичний напрям у містобудуванні, для якого характерне «цитування» архітектурних пам'яток минулих епох, об'єднав стилі з приставкою «нео»: неоготику, необароко, неоруський стиль. На вулицях Єлисаветграда з'являються справжні невеличкі палаци: мавританські, барокові. Стали популярними будинки, на фасадах яких поєдналися готичні та класицистські мотиви, рококо та ренесанс.

Особливо виразне маленьке «палаццо Ельворті» яким прикрашено індустріальну зону міста. Прикладом напруженого пошуку стала творчість двох визначних єлисаветградських архітекторів - Якова Васильовича Паученка (1866-1914), вихованця Московського училища живопису, архітектури та скульптури, та випускника Петербурзької академії красних мистецтв Олександра Львовича Лішневського (1868-1942). Як зазначала газета "Голос Юга" у некролозі на смерть Я.Паученка,- «він перший у нашому місті дав зразки художньої архітектури. Для творчості Я.Паученка характерні камерний масштаб будівель, (навіть велику лікарню Св.Анни він збудував як комплекс невеликих

особняків), увага до деталей, розрахунок на філігранну техніку будівництва. Споруди Я.Паученка вражають віртуозністю цегляної кладки, чудовим малюнком металевих прикрас, гармонією архітектурних форм. Я.Паученко - блискучий стиліст, який чудово опанував різні архітектурні напрямки. Згадаємо його кращі роботи будинок Вайсенберга (нині облздороввідділ) у ренесансно-барокових формах, електроводолікарню Гольденберга, (нині третя міська лікарня) у «мавританському» стилі, лікарню Св.Анни, (нині друга міська лікарня) та власний будинок, (нині музей О.Осмьоркіна) у формах неоруського стилю.

Віддав Я.Паученко данину й неокласицизму початку XX століття. Тому свідченням є чудовий будинок банку на розі вулиць Двірцевої та Інгульскої. Неокласичний фасад оформлено підкреслено соковитими, трохи перебільшеними деталями. Асиметрія, за модою XX століття, поєднується з класичним декорумом, (купол, колони, античні мотиви ліпного фризу).

Останні роботи схожі на різблені дерев'яні теремі -але вони збудовані із цегли! Такого ефекту Я.Паученко зміг досягти тільки завдяки високій культурі будівничої техніки єлисаветградських майстрів, нащадків славних українських козаків.

Сучасником Паученка був О.Л.Лішневський, який займав посаду міського архітектора у 90-і роки XIX ст. На відміну від Я.Паученка, він віддавав перевагу великим імпозантним будівлям. За його проектами збудовано неоренесансний будинок Заславського на березі Інгулу, (славно знесений міською владою, бо там «хтось» придивився собі земляну ділянку), «мавританську» Велику синагогу, у неоруському стилі споруджено Пушкінське училище, (нині школа № 7) та жіночу гімназію, (нині педуніверситет). Авторство однієї з перших пам'яток стилю модерн у Єлисаветграді – це будинок Барського, (нині обл. краєзнавчий музей) також належить Лішневському.

Дещо докладніше про дві останні роботи. Жіноча гімназія на 700 - 1000 учениць за задумом автора розміщена не просто у великому - у величному будинку із надзвичайно репрезентативним фасадом. З ним контрастує скромність та строгість оформлення інтер'єрів. Виняток - головний вестибюль з комплексом парадних сходів та величний актовий зал «на два світла» та його фойє на другому поверсі. Дещо суворий, академічний вигляд вестибюлю визначається монохромністю кольорового рішення інтер'єру, монументальністю масштабу ренесансно-барокових ліпних прикрас. Основний декоративний ефект створює складна система склепінь та арок на двох перехресних віссях. Широкі мармурові парадні сходи ведуть до фойє другого поверху Сходи й своєрідні лоджії фойє прикрашені ефектними кованими перилами, малюнок яких подібний до малюнку металевих парапетів

двох широких балконів - хорів великого актового залу. Два світла, тобто вікна на двох протилежних довгих стінах, чудове ренесансно-барокове ліплення, складний дерев'яний каркас вікон, величні двері створюють особливий декоративний ефект, святкову атмосферу.

Ми спеціально так детально описуємо забудову нашого міста на той період, щоб ви мали змогу порівняти з тим, як і що будують сьогодні. Козаки того часу вміли не тільки воювати, але й створювати прекрасні шедеври.

Подальша доля м. Кіровограда (XX ст.)

Забезпечене бурхливим економічним розвитком територіальне зростання міста починається у 1900 -1910-ті роки й продовжується вже після революцій 1917-го року. У 1930-х р. розвивається забудова Кущівки, Ново-Олексіївки та Ново-Миколаївки. Післяреволюційне будівництво за технологією особливо не відрізняється від попереднього й враховує досвід техніки епохи модерну та неокласики: використовуються металеві конструкції, залізобетонні перекриття між поверхами, велика площа скла. Але в цілому архітектурний вигляд міста суттєво змінюється, принципова відмова від всілякого декоруму, прикрас.

Пафос післявоєнної реконструкції потребував відповідних архітектурних змін. У стилі радянської класики - вже згадуване приміщення обкому КПУ, житлові споруди на розі вул. Шевченка та Маркса, (колишніх Петрівської та Великої Перспективної), колишній магазин «Дитячий світ» на площі Кірова, дитяча бібліотека імені А.Гайдара, будинки колишньої партійної школи на вул.Маркса та філармонії. Архітектор Лідія Крейтор віддала багато сил не лише спорудженню нових будинків, але й реконструкції старих. Добудова між 3-ю міською лікарнею, (колишня водолікарня Гольденберга) та будинком Македонського - приклад делікатного, тактовного ставлення до архітектурної спадщини Я.Паученка. Добудова не тільки зберігає стиль споруди, але й не руйнує масштабу, створює ілюзію авторської роботи.

Індустріальний етап розвитку архітектури міста пов'язаний із бурхливим будівництвом 60-70-х років нашого століття. Місто росте вшир, багато будують на правому березі Інгулу, за фортецею та у висоту - з'являються не лише традиційні п'ятиповерхові коробки доби Хрущова, але звичні для 1970-80-х рр. дев’ятиповерхові будинки. Технологія бетонних панелей та блоків дозволяє швидко, але й досить одноманітно будувати. Появляються все нові райони міста,

вул. 50-річчя Жовтня, Конєва, Жадова, проспекти «Правди» та Жовтневої революції). Певною мірою цей принцип базувався на ідеях Ле Корбюзье. Великий французький архітектор бачив міста майбутнього як великі будинки - хмарочоси серед зеленого саду. На жаль, мрія та її реалізація не завжди адекватні - в умовах одноманітної індустріальної забудови, сьодняшне «вільне планування» не дуже схоже на казкове місто Ле Корбюзье.

Фото. Кіровоградське представництво. Біля заводу «Червона Зірка».

Але споруди громадського призначення, які будувалися за індивідуальними проектами, інколи досить цікаві, мають своє обличчя й загалом репрезентують сучасну архітектуру. Згадаємо кінотеатр "Комсомолець" - нині "Зоряний" (арх. Л.Крейтор), аеровокзал та новий автовокзал (арх.І.Мединський), готель "Європа" (арх. С.Ліхачова). Створюються нові зони рекреації: дендропарк, парки Пушкіна та Космонавтів, у створенні яких взяли участь А.Сидоренко, В.Сікорський, Г.Урсатій, Г.Щербина. Створюється нова набережна Інгулу. Приємно, що нові та реконструйовані споруди нарешті прикрашаються й спеціально виготовленими творами декоративно-монументального мистецтва. Згадаймо надзвичайно артистичні, просто «музичні» за гармонією кольорові вітражі А.Пунгіна у залах регіональної наукової бібліотеки ім. Д.Чижевського, шляхетно стриманий гобелен «Корифеї української сцени» роботи Е.Руденко у фойє музично-драматичного театру ім. М.Кропивницького, яскраву мозаїку «У лукоморья», якою В.Волохов прикрасив фасад дитячого садка № 56, мозаїчне пано на фасаді КІСМу. Автором останньої роботи є визнаний майстер монументального жанру А.Данилов.

В останні роки кіровоградські архітектори намагаються органічніше пов'язати нову забудову із старими пам'ятками. Більш камерний мас-

штаб будівель, історичні ремінісценції у декорумі - згадки про модерн, наприклад - допомогли будинку Укрсоцбанку (арх.І.Медонський) та житловому будинкові ветеранів афганської війни, що на вул. Леніна - колишній Двірцевій (арх. О.Постолатій, В.Голобородько) природніше вписатися у історичний архітектурний контекст. Цікавою є спроба дзеркально відтворити класико-ренесансний фасад приміщення відділення Національного банку у новій добудові (арх.Медведенко).

Фото. На розі вул. К-Маркса і Дзержинського 2010 р.

З'являються й нові зони благоустрою - сквер біля музею, прикрашений рельєфами на скіфські теми та фонтан із скульптурними пантерами біля кінотеатру «Зоряний» (авт. скульптур В.Савченко та арх. І.Мединський). Спірним у архітектурному відношенні, але гідним поваги за сміливість і розмах є благоустрій площі Кірова, яка завдяки новому оформленню фонтанів, використання граніту й клінкеру стала значно репрезентативнішою (авт. В.Рак та О.Постолатій). Але у місті залишається ще багато роботи. Реставрація цінної історичної забудови, створення нових парків, реконструкція незручних житлових районів центрів - Подола, Биковського та Пермського й, насамперед, реставрація унікальної фортеці - ці завдання ще чекають на вирішення тактовно, з повагою до роботи талановитих попередників й до багатої історії міста – сьогоднішні козацькі товариства Кіровограда.

(**Фото**. В'їзд імператора в місто Єлисаветград)

Кіровоград в перехідний період (1992-2010 р.)

Обласний центр - місто Кіровоград розташований на берегах р. Інгул, займає площу в 10,3 тис. гектарів. Із них 756 гектарів площі міста зайнято зеленими насадженнями, 463 км. дорогами, в т.ч. 296,4 км. - дорогами з твердим покриттям, що становить 64% від всіх доріг. На 1 січня 1996 року в місті проживало 284,5 тис. чол., з яких 62 тис. дітей та 58 тис. чол. осіб пенсійного віку. Кіровоград поділено на дві адміністративні одиниці: Кіровський та Ленінський райони.

В місті зареєстровано 5697 суб'єктів підприємницької діяльності всіх форм власності. Промисловий комплекс міста нараховує 60 підприємств. Найбільша доля припадає у 1996 р. на підприємства машинобудування -40%; підприємства переробної галузі - 21%, підприємства легкої промисловості - 10%.

Місто вигідно розташоване в центральній частині України і має повітряне, залізничне та автомобільне сполучення з усіма обласними та багатьма районними центрами України. Працюють залізничний вокзал, аеропорт та два автовокзали. Підготовку спеціалістів для потреб міста, області та України ведуть державні вищі навчальні заклади : педагогічний університет ім. Винниченка, університет сільськогосподарського машинобудування, Вища льотна академія і дуже багато інших вишів і середніх спеціалізованих навчальних закладів та професійно-технічних училищ.

Повністю задовольняє освітні потреби населення міста розгалужена мережа загальноосвітніх навчально-виховних закладів. у 2000 р. в 43 школах навчалося і виховувалося 39145 учнів. Особливою популярністю користуються навчальні заклади нового типу: школи-гімназії, кібернетико-технічний коледж, ліцей тощо.

В місті широко розвинена мережа спортивних закладів. Працює 9 дитячо-юнацьких спортивних шкіл, 3 стадіони, плавальний басейн, легкоатлетичний манеж. У місті підготовлено цілий ряд спортсменів, які стали чемпіонами і призерами чемпіонатів України, Європи, світу. Бейсбольна команда «Горн» - чемпіон України, володар Кубка України, «Зірка-Нібас» - футбольна команда вищої ліги. У вищій лізі також виступає гандбольна команда «Інгул». Вперше за всю історію Олімпійського руху представники нашого міста брали участь в Олімпійських іграх 1996 року в м. Атланта (США).

Сьогодні в місті працюють український музично-драматичний театр ім. М.Кропивницького, ляльковий театр, студентський театр-студія «Резонанс». В місті народилися і жили видатні козаки, діячі, музиканти, письменники, художники, їх пам'ять увічнена в музеях М.Кропивницького, І.Карпенко-Карого, О.Осмьоркіна, Г.Нейгауза та інше.

Велике й цінне зібрання стародруків зберігається у відділі краєзнавства та рідкісної книги обласної універсальної бібліотеки імені Д.Чижевського. Юні читачі обслуговуються в чудових приміщеннях обласних юнацької та дитячої бібліотек ах міста.

Репутацію одного з центрів української народної хореографії створили Кіровограду славнозвісні танцювальні колективи, театр народної музики, пісні і танцю «Зоряни», заслужений ансамбль народного танцю України «Ятрань», ансамбль пісні і танцю «Весна», дитячі колективи «Пролісок, Росинка» та інші. Широко відомі в Україні та за її межами солісти та професіональні музичні колективи: народна артистка України Антоніна Червінська, заслужені артисти України В.Стратьєв, Р.Валькевич, Б.Попов, камерний хор, камерний оркестр «Концертіно» концертний духовий оркестр, камерні ансамблі «Бароко», «Єлисаветградська музична колегія», концертна група «Наталка»

Зал обласної філармонії - один з найкращих в Україні (890 місць). На її базі діє дитяча філармонія, яка нещодавно відзначила своє п'ятиріччя. Концерти проходять також в міському палаці культури ім. Компанійця (550 місць). В ньому працює чимало цікавих колективів, зокрема театр-студія «Мода». Чотири музичні школи, одна художня та дві школи мистецтв дозволяють всім бажаючим отримати початкову мистецьку освіту.

Улюбленими місцями відпочинку кіровоградців, до приходу «нової влади» були парки - Ковалівський, Перемоги, дендропарк. Переглянути нові кінострічки пропонували кінотеатри «Зоряний», «Інгул», «Ятрань».

В місті збереглося багато цікавих архітектурних споруд. В останні роки відкрито нові скульптурні пам'ятники: будівничому української козацької держави гетьману Богдану Хмельницькому, воїнам-інтернаціоналістам всіх поколінь, жертвам Чорнобильської катастрофи.

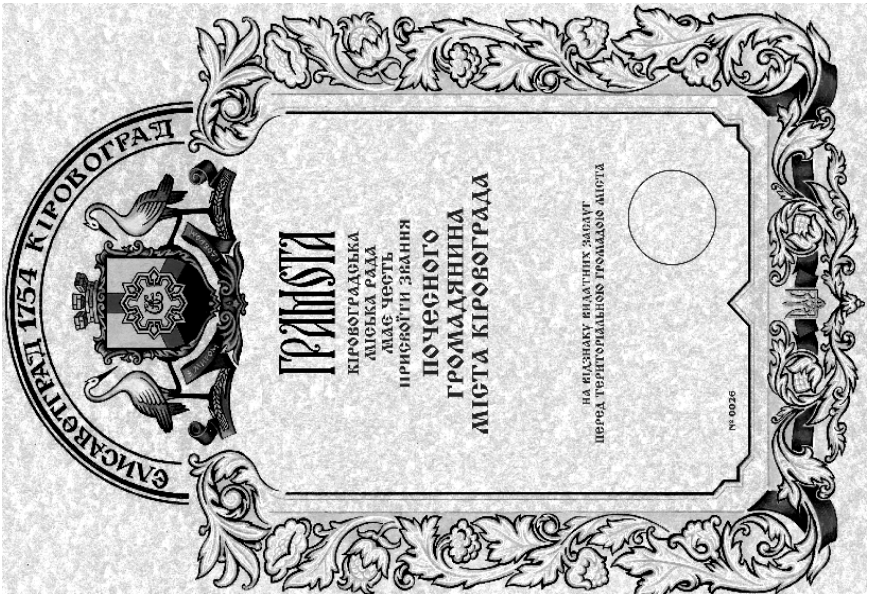

Мал. Грамота почесного громадянина (2009 р.).

Зберігаючи історичні традиції, звання почесного громадянина міста Кіровограда надається місцевими органами державної влади окремим громадянам за особисті заслуги перед жителями міста в різних галузях діяльності. У нашому місті зокрема така традиція має історичні витоки. В Єлисаветграді (тепер Кіровограді) ще в XIX столітті це звання надавалося видатним особистостям за визначні заслуги перед містом і його громадою.

У 1864 році за клопотанням єлисаветградської міської спільноти перед імператором Олександром II звання почесного громадянина міста Єлисаветграда було присвоєно генерал-ад'ютанту графу Дмитрові Єрофійовичу Остен-Сакену, який з 1835 по 1850 рік був командиром 2-го резервного кавалерійського корпусу та начальником Новоросійських військових поселень, до складу яких входив Єлисаветград. Своїм розвитком і благоустроєм місто значною мірою зобов'язане діяльності Д.Є.Остен-Сакена. Саме у ці часи відбувалися значні зрушення у забудові міста, будівництві шляхів, мостів тощо.

Усипальниця Раєвських

Єлисаветградщина – Кіровоградщина весь час славилася своїми козаками і земляками з різних видів діяльності. Ми пропонуємо ознайомитися з генералом від кавалерії М.М. Раєвським. На мал. герб Раєвських…

Майже в самому центрі села Розумівки, Олександрівського району Кіровоградської області, на одному з пагорбів, над вигнутим глибоким яром, в якому наче дзеркало виблискує підковоподібний ставок, відкрита сонцю і всім степовим вітрам, до цього часу стоїть обезглавлена, білокамінна церква.

Довгий час в сусідньому селі Бовтишка жила в своєму маєтку велика дружна сім'я легендарного героя Вітчизняної війни 1812 року, генерала від кавалерії М.М.Раєвського. В 1829 році генерал Раєвський помер і за його заповітом похований в селі Розумівка, яке входило до маєтку. Над похованням-склепом поставили величний пантеон з чавунних колон, а пізніше і церкву. З того часу тут сімейна усипальниця Раєвських...

В товстій стіні з правого боку від входу чотири ніші поховань. Але лише на двох в середині чорні металеві меморіальні плити. На 1-шій плиті (третя ніша від входу), написано: «Генерал від кавалерії, Член Державної Ради, Микола Миколайович Раєвський 14 вересня 1771р.- 16 вересня 1829 року. Він був в Смоленську щитом, а у Парижі меч Росії».

Друга меморіальна плита (друга ніша від входу) має ще більш лаконічний і скромний напис: «Полковник Микола Миколайович Раєвський 5 листопада 1839 - 20 серпня 1876. Убитий в бою біля Верхнього Адроваце».

В двох крайніх нішах стояли сірі листи жерсті, на яких білою фарбою було написано четвертій ніші від входу: «Зі слів старих, генерал від інфантерії Раєвський»

В першій ніші від входу:«Зі слів старих, Фрейліна Софія».

Всі, хто пише про усипальницю Раєвських, пишуть лише про поховання в самій усипальниці. Але біля неї, на дворі, є ще чотири поховань інших членів цієї родини, які складають одне ціле з усипальницею... І коли в усипальниці внизу з чотирьох поховань лише на двох збереглися первинні меморіальні написи, то нагорі в 1960 році були всі чотири: «Тут покоїться тіло нашого дорогого незабутнього сина Григорія Михайловича Раєвського 6 грудня 1878 р. -23 лютого 1883 р. Тут покоїться тіло нашої дорогої незабутньої дочки Олени Михайлівни Раєвської 9 лютого 1888р. - 17 червня 1889 р. Тут покоїться тіло

генерал-майора Михайла Миколайовича Раєвського 15 лютого 1841р. -10 жовтня 1893 р. Микола Михайлович Раєвський народився 10 грудня 1873 р., а помер 27 травня 1900р.»...

Микола Семенович Раєвський (1741-1771) - батько генерала від кавалерії М.М.Раєвського. Відомий вчений, академік Б.Л.Модзалевський в спеціальному дослідженні «Рід Раєвських герба Лебідь» (СПБ, 1908) пише про останні роки життя М.С.Раєвського: «13 грудня 1770 року випущений волонтером до армії і назначений в Азовський піхотний полк полковником. Помер 25 квітня 1771 року в Яссах, на 30-му році життя від ран»...

Катерина Миколаївна Самойлова (1750-1825) - мати генерала від кавалерії М.М.Раєвського, її мати - Марія Олександрівна, рідна сестра Потьомкіна-Таврическього, була заміжня за сенатором графом М.Б.Самойловим. Вони мали двох дітей: Катерину і Олександра. У Модзалевського ми знаходимо підтвердження цьому: «Катерина Миколаївна Самойлова - дочка сенатора, старша з усіх племінниць князя Потьомкіна-Таврического, сестра генерал-прокурора графа Олександра Миколайовича Самойлова»...

У М.С.Раєвського (1741-1771) і К.М.Самойлової-Раєвської (1750-1825) різниця в роках складала 9 років. І якщо Катерина Миколаївна вийшла заміж в неповних 15 років, то це було десь в 1765 році...

Старшим їх сином був Олександр, який загинув під час штурму Ізмаїла в 1790 році в чині підполковника...

Вдруге Катерина Миколаївна Раєвська вийшла заміж в 1789 році за генерал-майора Льва Денисовича Давидова (1743-1801), прожила з ним 12 років і мала трьох синів і одну дочку: Олександра, Петра, Василя і Софію. Отже, всього у неї було шестеро дітей, але живими залишились чотири сини і дочка, старший як відомо, загинув.

В 1805 році, через чотири роки після смерті другого чоловіка К.М.Раєвська-Давидова вирішила виділити частину свого Кам'янського маєтку своєму молодшому сину від першого шлюбу М.М.Раєвському, який тоді вже був генерал-майором, одруженим і мав 4 дітей. Цією частиною виявився Бовтиський маєток...

Дружина генерала Софія Раєвська (1769-1844) - дочка бібліотекаря імператриці Катерини II і єдиної дочки академіка М.В.Ломоносова, мати Марії Волконської і Олександра Раєвського - прототипа Пушкінського Демона - була жінкою неординарною. Старша за чоловіка на 2 роки, вона пережила його на 15 років.

В.В.Вересаев в книзі «Супутники Пушкіна» (М., 1937) пише: «Після смерті чоловіка Софія Олексіївна довго жила в Італії там і померла». Відомий нам Б.Л.Модзалевський в іншому дослідженні «Рід і нащадки Ломоносова» (СПБ, 1911) свідчить: «Софія Олексіївна Константинова народилася 25 серпня 1769 року, померла 26 листопада

1844 року в Римі, де й похована на кладовищі Тестаччіо. З 1794 року заміжня за М.М.Раєвським». Наш співвітчизник, журналіст М.Прожогін, розшукуючи на кладовищах Риму могилу Корсакова - друга Пушкіна, випадково набрів на могилу С.О.Раєвської.

В статті «Бродячи і в краю чужому» (журнал «Нева» 1978) він пише: «Під великою темно-червоною гранітною плитою похована на «Монте Тестаччіо» Софія Олексіївна Раєвська - внучка М.В.Ломоносова, вдова героя Вітчизняної війни 1812 року генерала від кавалерії М.М.Раєвського»...

Хто ж все-таки похований в крайній першій ніші від входу в усипальницю, меморіальна плита в якій не збереглася? Старі свідчать в написі фрейліна Софія. І це дійсно так. Фрейліною імператриці була Софія Миколаївна Раєвська (1806-1881) - наймолодша з дітей, дочка генерала від кавалерії М.М.Раєвського. Це стверджує і Б.Л.Модзалевський, пишучи про неї: «Софія Миколаївна Раєвська народилася 1806 року, з 11 вересня 1826 року - фрейліна, померла дівкою 13 лютого 1881 року в маєтку Сунки..., похована в маєтку Єразмівка»...

Коротка довідка про полковника М.М.Раєвського: внук генерала від кавалерії М.М.Раєвського і син генерал-лейтенанта М.М.Раєвського - друга Пушкіна і «ангела-охоронця» декабристів на Кавказі, закінчив Московський університет, вільно володів декількома європейськими мовами, ... підполковником пішов у відставку, поїхав добровольцем в Сербію, за участь в бойових діях нагороджений вищим командирським хрестом «Такоба», 20 серпня 1876 року загинув на передовій від гарматного осколка в 36 років неодруженим. Був порядною чесною людиною, його оточення вважало, що він був прототипом графа Вронського в романі Л.Толстого «Анна Кареніна», а в Сербії і по сьогодні храм Святої Трійці, збудований на місці його загибелі, вважають церквою Вронського-Раевського, а його самого національним героєм сербського народу...

Як тільки в Росію надійшла телеграма від сербського князя Мілана про загибель полковника, його мати Ганна Михайлівна одразу ж виїхала до Белграда за тілом сина...

Кореспонденція з Белграда від 6 вересня 1876 року в газету «Новий час» не залишить нікого байдужим. І сьогодні... її не можна читати без хвилювання: «Там тіло його витягли з тимчасової могили в монастирі Святого Романа об 11 годині ранку, 1 вересня. Доктор Малов набальзамував тіло... і його поклали в привезений з Белграда дубовий гроб. Гроб цей засипали квітами і духмяною травою і поклали в інший свинцевий гроб. Через три дні, в суботу, 4 вересня, тіло прибуло в Белград. Тут залили гроб свинцем, позолотили і висріблили багаточисленні прикраси на ньому і о 5 годині вечора поставили в Собор. Другого дня служили панахиду. Співали півчі, які прибули з Москви.

Багато хто, не лише жінки, а й чоловіки, плакали, проводжаючи в вічне життя це молоде і прекрасне життя.

На стару матір не можна було спокійно дивитись. Вона стримувалась, не бажаючи показувати своє горе натовпу, але іноді материнське серце не витримувало і вона заливалася такими гіркими сльозами, що у всіх присутніх «холола душа». Бідна мати! О 5 годині тіло перенесли на пароплав. Була приготована траурна колісниця з балдахіном, а офіцери не дозволили везти труну і, не дивлячись що вона була дуже тяжка, весь час несли її на руках. Біля пристані (на річці Саве) труну поставили в ящик, забили і пароплав відплив».

З Белграда гроб з тілом Раєвського морем доставили в Одесу, звідки в газету «Новий час» надійшла така телеграма: «Вчора привезли сюди тіло вбитого Раєвського і поставили в Соборі. Сьогодні, після панахиди, його перевезли на залізницю в супроводі рідних, бувших товаришів з Одеського військового округу, членів Слов'янського болгарського товариства і великого натовпу людей. Похорон відбудеться у вівторок, в маєтку Бовтишка, поблизу Єлисаветграда".

За заповітом Ганни Михайлівни - матері покійного полковника Раєвського, на місці його загибелі в Сербії в 1903 році було споруджено храм Святої Трійці. Майже містична історія пов'язана з побудовою цього храму. В «Архіві Раєвських» (СПБ, 1908-1915), виданим правнуком генерала від кавалерії М.М.Раєвського - П.М.Раєвським, були знайдені документальні докази цієї, здавалося б, легенди. Ось вона. «Думка про побудову храму виникла у Г.М.Раєської. Але здійснити її не встигла і, відчуваючи наближення смерті, вона просила свого молодшого сина М.М.Раєвського виконати її бажання, асигнувавши на побудову 50 тисяч рублів.

М.М.Раєвський пережив матір на 10 років, але за цей час не мав можливості виконати заповіт матері. Але передоручив цю справу своєму старшому сину М.М.Раєвському, розповівши йому, що як тільки одного разу він засумнівався в тому, варто будувати храм чи ні, як тої ж ночі йому приснилася мати і дуже просила невідкладно будувати церкву. Однак і М.М.Раєвський через декілька років помер (1900 р.) і за здійснення заповіту взялася вдова Михайла Миколайовича - Марія Григорівна Раєвська, яка і завершила цю справу...»

Примітка. Канцелярія Кіровоградської ОГО «Центральний Козацький Округ» висловлює подяку А.Юрченко, «Вечірня газета», за допомогу і надання інформації з вищезазначеної теми. Слід зазначити, що Кіровоградські СМІ належним чином приділяють багато уваги національно-патріотичному вихованню Кіровоградської молоді.

Єлисоветградський слід шаблі Наполеона

У Москві в Державному історичному музеї зберігається шабля, що в свій час належала Наполеону. Цією шаблею Конвент Французької республіки нагородив генерала Наполеона Бонапарта, першого консула Франції, за єгипетський похід 1798-99 р. Нагородний текст вигравірувано на самій шаблі. Наполеон дуже дорожив цією нагородою і ніколи не розлучався з нею. І тільки непередбачені обставини змусили його це зробити.

Весною 1814 року війська антифранцузької коаліції (Росія, Англія, Прусія, Швеція та Австрія) вступили в Париж і Наполеон зрікся престолу. Був підписаний Фонтенбльський трактат, який визначив долю Наполеона. Було вирішено вислати його на острів Ельбу у Середземному морі. До місця заслання зреченого імператора супроводжували спеціальні комісари союзників. Росію представляв ад'ютант Олександра І - граф Павло Андрійович Шувалов.

Та виявилось, що дорога від Фонтенбло до середземноморського порту повна небезпечних несподіванок. Стало відомо, що по дорозі готується розправа над колишнім імператором Франції. Граф Шувалов, щоб належно виконати своє доручення, великодушно помінявся з імператором одежею та екіпажем. До Марселя Наполеон їхав у шинелі російського генерала та в його кареті. В порту Наполеон палко подякував Шувалова за великодушність та подарував йому свою улюблену шаблю.

Потім шабля, як родинна реліквія, передавалася і зберігалася у нащадків Шувалова. Коли в 1912 році в арсеналі Московського Кремля проводилася на честь сторіччя Вітчизняної війни ювілейна виставка, то серед тисяч експонатів була виставлена і шабля Наполеона що на той час зберігалася у племінниці Шувалова - графині Воронцової-Дашкової. З реєстраційних документів тієї виставки видно, що потім шабля була повернута графині в одне з численних її володінь на Україні.

В перші роки радянської влади один з учасників громадянської війни передав цю шаблю, (як свою особисту бойову зброю з якою він пройшов через громадянські, військові баталії), в новостворений музей Червоної Армії, мабуть і не підозрюючи, кому вона належала раніше. Для простого червоноармійця – це була «просто» добра шабля.

У 1926 році працівники музею прочитали на шаблі французький нагородний текст і цікава реліквія в тім же році була передана у відділ

зброї Державного історичного музею.

Зусилля науковців пролити світло на долю шаблі в бурхливий період 1913-1925 років були безуспішними. І тоді вони в журналі «Огонек» № 41 за 1962 рік помістили фото шаблі та закликали знаючих людей написати про загадкову долю експоната.

Через деякий час з далекої Алма-Ати надійшов лист. Уродженець Єлисаветградського краю Віктор Абраменко писав: «В январе 1918 г. у нас, в Новой Праге, теперь Кировоградской области, был организован красногвардейский отряд. Организатором и командиром отряда был моряк Черноморского Флота Несмашный Петр, уроженец Новой Праги. Вооружался отряд оружием, принесенным солдатами с фронта и конфискованным в помещичьих имениях. Примерно в 15км. от Новой Праги находился Саблино-Знаменский сахарный завод графини Воронцовой-Дашковой. Там же недалеко было и родовое имение Воронцовых «Затишье». Вот оттуда в январе 1918 года в Новую Прагу было привезено много холодного оружия. Среди етого оружия и была указанная сабля. Мы вооружались по своему капризу и вкусу. Я помню, что такую саблю носил один красногвардеец по фамилии Штанько. В 1919 году он обьявил себя «григорьевцем» и перешел на сторону второго Интернационала. Когда атамана Григорьева разгромили, этот Штанько с небольшой шайкой оперировал в Мошорино возле сахарного завода. В начале 1920 года его поймали. Перед расстрелом он сказал, что оружие у него взял начальник политбюро Новопражского района Алексеев, Последний раз я видел Алексеева в 1923 году. Если он жив, от него можно узнать, кто последний носил подобную саблю. Подпись. Авраменко».

Більше з Абраменком зв'язатися не вдалося, невдовзі він помер. Старожили Нової Праги згадували, що Віктор Абраменко народився і виріс в Новій Празі, а в революційний час був начальником штабу в загоні Петра Несмашного.

З того часу цю, майже детективну історію шаблі Наполеона Бонапарта багато авторів розповідали по-своєму. Вказували навіть на місцезнаходження шаблі в Єлисаветградській губернії. Писали про музей зброї у Новій Празі, та жоден із старожилів такого не пам'ятає. Все ж, гортаючи архівні та бібліотечні джерела, дещо вдалося прояснити. Так, головний лікар Сабліно-Знам'янської лікарні, пристрасний краєзнавець Микола Іванович Білан у своїх ретельних краєзнавчих пошуках встановив, що Іларіон Іванович Воронцов-Дашков мав маєтки у Владимирській, Воронежській, Калузькій, Пензенській, Петербурзькій, Саратовській, Тамбовській та Херсонській губерніях. Ще Воронцов-Дашков з 1911 року по 1916-й був головою правління акціонерного товариства. Сабліно-Знам'янського цукрозаводу. В 1916 році він помер, а його справу продовжував син Воронцова-

Дашкова.

Відшукалося і «Затишшя». У верхів'ях річки Бешка є невеличке село Сокільники. У XVIII столітті воно звалося Костянтинівка, а пізніше Станишини. У переліку населених пунктів Олександрійського повіту, що періодично друкувався в другій половині XIX ст. по Мошоринській волості значиться і хутір Затишшя (Шимановського) при селі Костянтинівка. Відомо, що влітку 1897 року батько композитора Кароля Шимановського - Станіслав Шимановський продав свій маєток в районі Орлової Балки і купив два будинки в Єлисаветграді. Та й при нових господарях маєток зберіг свою назву. В пореволюційні часи там відкрили відгодівельний пункт підсобного господарства цукрозаводу. Він діє і понині.

Уродженець Нової Праги Федір Григорович Моздолевський, що в перші роки після революції закінчив у Кременчуці курси військової міліції і потім працював при політбюро Новопразької, а пізніше Олександрійської міліції, у своїх спогадах пише, що йому доводилося працювати разом з Петром Алєксєєвим у міліції, а потім в органах ДПУ. Дуже схожу шаблю він бачив у П.Алєксєєва, можливо, що якраз Алексеев і передав оту шаблю в московський музей, тому, що приз віща того красноармійця ніхто не записав, у той час були зовсім інші цінності.

(**Мал.** Аким Карпов)

Лист онуку (2008 р.)

Лист моєму онуку Євгенію Гальченко м. Екибастуз. Онук, перш ніж виконати твоє прохання в листі від 08.05.2008 р., дозволь мені небагато розповісти про твоїх видатних предків із стародавніх, козацьких родів: з одного боку це козак Магро (біля 1750-1760 р.) с.Семенасте, Новоукраїнського району, на Єлисаветградщині, з другого боку це козацька родина Карпових (від 1776 р.) слобода Дячкино, Донський козацький полк, Війська Запорізького. Пройшло багато часу, тому я, Валентин Карпов не можу згадати всіх поіменно, бо починаючи з 17 ст. у наших родинах було багато знаменитих людей, що прославилися ратними справами на благо Батьківщини. Один із напрямків козацького руху в Україні, (1992 р.) розпочинав автор цих рядків, твій дідусь В. Карпов. Я багато років живу й здраствую в самому центрі України, очолюю, (головний отаман) Кіровоградську ОГО «Центральний Козацький Округ», повний кавалер орденів «Козацька Слава», генерал-полковник козацтва. Як своєму онуку, я кажу, що від того, як ти будеш направляти

свої думки й учинки, якою дорогою підеш, які благі справи будеш робити - так тебе й будуть сприймати люди. І тільки потім - прийде популярність, повага й розуміння. «Худа слава» біжить попереду людини, а добрі справи йдуть поруч із ним. Я вірю в тебе. Ти по натурі – вроджений лідер, а значить - упораєшся з усіма негодами.

А зараз я коротко розповім тобі про двох героїв війни проти наполеонівської Франції. Знайомся твій перший пра-пра-пра-дідусь, генерал-лейтенант Яким Карпов (другий 1767-1838 р. див.фото). Власник трьох орденів Святого Георгія у нього була воістину бойова доля, (з огляду на те, що він не мав спеціальної, військової професії), доля лиходійка зробила його військовим і кидала протягом більш ніж 30 років з однієї війни на іншу. Народився Аким Карпов (другий) з дітей «штаб-офіцерів Війська Запорізького», (1767 р.) у слободі Дячкино. Освіту одержав - домашню. Планувалося, що він буде займатися мирною працею і споконвічно до 1778 року він нічим себе не виявив.

На службу був записаний козаком в 1778 році його батьками, у віці 11 років і почав осягати всі «премудрості» нелегкого козачого життя. Перше бойове хрещення, молодий Аким Карпов одержав у Донському козачому полку М.И. Платова, у рядах якого служив з 1782 по 1786 рік. Брав участь у військових експедиціях за річку Кубань й у Чечню. В 1783 році, у віці не повних 17 років - одержує свій перший військовий чин «полкового осавула», а через чотири роки – «армійського поручика». Після 4 років служби на Північному Кавказі якийсь час виконував обов'язки медвединського розшукного начальника, але це йому не по душі й він проситься назад у Донське козацьке військо.

В 1787 році Якиму Карпову поручається формування перших у Донському козачому війську - двох рот кінної артилерії й навчання їх.

У листопаді 1799 року, у віці 32 р., він становиться полковником. Зі створеної їм козачою артилерією в 1801 р. брав участь у знаменитому поході донського козацтва в Індію, (похід до Оренбурга). Це військове підприємство було припинено у зв'язку з насильницькою смертю імператора Павла II. Однак для козачих полків Дону й особисто «кінно-артилерійських полків Карпова» далекий степовий похід став серйозним іспитом на військову зрілість.

Після цього, донський артилерист полковник Аким Карпов 2 роки: І804-1805 знову проводить на Північному Кавказі, воюючи там з «немирними» горцями, що постійно порушували прикордонну лінію.

….Потім пішла участь у Російсько-турецькій війні 1806-1812 років. Де Аким Карпов побував у вогні майже всіх її боїв, незмінно демонструючи мужність й «зразкову доблесть». На тій війні він відзначився як успішно діючий отаман Війська Донського, одержав генеральські еполети.

В 1807 році Карпов відзначається в бої під Журжей (подарований

орден Святого Володимира 4-го ступеня з бантом), і в діях проти турків на території Сербії. Нагородою йому став орден Святого Георгія 4-го ступеня. На берегах Дунаю козача артилерія Карпова відзначилася при узятті ворожих укріплень Малайниці й Субік, удалим гарматним вогнем винищивши на водах Дунаю кілька великих судів ворога.

В 1808 р. А.Карпов знову не раз відрізняється, беручи участь у бої під Брайловим, узятті Гирсова й Кюстенджи. Нагороджується золотою зброєю - шаблею з написом «За хоробрість». Потім був бій під Татарицей, за яке він нагороджується орденом Святого Володимира 3-го ступеня. В 1810 році козачий генерал бере участь в узятті двох фортець: Силістрія й Рущук, при блокаді Шумли і у Батинському бою.

В 1811 році він знову відрізняється за Дунаєм, на болгарській землі, «у поході до Балкан». З початком Вітчизняної війни 1812 року генерал-майор А. Карпов командує окремим козачим загоном у Багратионівській 2-й Західної армії, маючи одночасно й свій полк, що носив його ім'я: «Полк імені генерала Карпова». У його послужному списку значаться майже всі найважливіші бої, які проходили, починаючи від Миру й до самих засніжених берегів Березини.

А зараз ми призупинимося з розповіддю про Акима Карпова, бо саме у козачому загоні Багратіонівської 2-гої Західної армії, перший раз перетнулися шляхи другого твого пра-пра-пра-дідуся, козака Данила Магро. На початку війни 1812 р. він служив під командуванням Акима Карпова. Мій інший прадід Василій Магро (1833-1925 р.) розповідав моїй бабусі Катерині Магро (1895-1983 р.), що прізвище Магро пішло від предків періоду поневолення татаро-монгольських орд, у той час було багато «вільного люду» з Молдавських, Білоруських та Запорізьких козацьких корнів. Навіть на початку XIX ст. у с. Семенасте, Рівненського району, Одеської обл. та с. Гарманівна, Компанійського району, Єлисаветградщини, (по новому адміністративному розподілу: Кіровоградська обл..) було багато славних козаків: Данило, Єгор, Платон, Іван, Микола і всі вони з прізвищем Магро.

1812 р. Данило Магро у складі козацького загону відзначився хоробрістю при ар'єргардних діях, прикривав в числі інших козаків відхід Кутузовської армії з Москви до Тарутиного та у бою на Бородінському полі.

Тоді ж Аким Карпов зі своїм козацьким загоном, де був Д. Магро, дуже вдало (в районі села Утица), прикрили від польського корпуса, що наступав, ліве крило своєї армії. Кожний по своєму відзначилися в Тарутинському бої на берегах ріки Чернишня, де було нанесено поразку військам маршала Франції - Иоахима Мюрата. Після бою Данилі Магро було виказано військово-козацьку відзнаку, а Якиму Карпову вручили орден Святої Ганни (вищої) 1-го ступеня, з алмазами. Про мужність простих козаків, у літописах згадують дуже рідко, зате про

дії генералів пишуть докладно, видно така сутність того часу.

За успішне переслідування наполеонівської армії й остаточне вигнання французів з меж Росії генерал-майор А.Карпов нагороджується вкрай рідкої для свого першого генеральського чину нагородою - орденом Святого великомученика й переможця Георгія 3-го ступеня. Однак у нагородному рескрипті формулювання для майстра авангардних боїв начальника донської козачої артилерії у війну читалося інакше: «У нагороду за відмінну хоробрість і мужність, зроблені в бої проти французьких військ 4 й 6 листопада 1812 року під Червоним».

Простий козак Д.Магро з Єлисоветградщини і отаман з козачого Дону А.Карпов стають героями не тільки Головної російської армії, але й усієї воєнної компанії 1812-го року. Це приклад прояву здатностей козацького генерала і мужності простого козака на благо своєї Вітчизни.

Про подальшу судьбу козака Данила Магро знаємо мало. Ми думаємо, що він успішно під керівництвом Якима Карпов воював у закордонних походах російської армії. У послужному списку генерала А.Карпова значаться: Глагоу й Дрезден, Бауцен і Кацбах, Лейпциг і Линьи, Сен-Дизье й Бриен-ле-Шато, Ля-Ротьер і Монмираль, Шато-Тьерри й Краон, Лаон і Фер-Шампенцаз. І, нарешті Аким Карпов разом зі своїм козацьким загоном побував під стінами поваленого Парижа. В 1813 й 1814 роках генерала очікувало нагород не менше, ніж за вигнання французів з Росії.

За Бауценський бій він одержав Золоту шаблю з алмазами. За справу в Кацбаха - орден Святого Володимира 2-й ступеня. За бій у Ла-Ротьера, де козача кіннота, на полі брані, проявила чудеса хоробрості Аким Карпов удостоївся чину генерал-лейтенанта. Звертає на себе увагу той факт, що такий чин для козачого воєначальника, що не був кадровим у військовим, а лише «наказним» отаманом, був взагалі вкрай рідким. І справа тут полягала не в тім, що А.Карпов був близьким до Матвія Платова, а в тім, що виявлена їм у тих битвах генеральська доблесть дійсно заслуговувала такого заохочення.

...Після закінчення воєнних дій проти Франції генерал - лейтенант А. Карпов призначається командиром всієї Донської козачої артилерії, що пройде в наступних війнах старої Росії, славний бойовий шлях. І в цьому бачиться чимала особиста заслуга А.Карпова, людини наполегливої й умілої, дбайливого й вимогливого до себе й підлеглих, все заради справи.

У цій посаді Я.Карпов залишався до 1817 року, коли був обраний першим військовим дворянським депутатом, або, говорячи інакше, проводирем дворянства Війська Донського. У цій значимій посаді він залишався до 1820 року.

Сліди козака Данила Магро після війни 1812 р. віднайшлися через

багато років у с. Семенасте, (Шамотульське), Ровенського, (Новоукраїнського) району що на Єлисаветградщині, де він одружився і «дав потомство» майбутнім козакам. Від цього козацького коріння пішли: Магро Василій й Устина (1835 р.), Гнат і Катерина Магро (1892 р.), Платон Магро та інші. Для прикладу виписка із довідки народного комісаріату внутрішніх справ СРСР: «Посвідка про народження № 1798632 від 12.05.1923 р. народився Магро Микола Ігнатович. Батько - Магро Игнат Данилович та мати – Магро Катерина Василівна, запис у книзі громадського стану за 1939 рік». Жінки із цих родин поєднували своє життя з іншими чоловіками, і цим продовжували козацький рід

В 1819 році, як досвідчений генерал, А. Карпов увійшов до складу Комітету із пристрою Донського козачого війська. У наступному році, потрапивши в немилість до військового міністра Чернишова, фаворита імператора Миколи II, і був відставлений від всіх посад. Зі служби ж його звільнили тільки в 1836 році, незадовго до його смерті.

Генерал-лейтенант Аким Карпов, у віці 71 рік, як один з «донських героїв», що вигнали французів з Росії, - після своєї смерті був похований у фамільному склепі при церкві Трьох Святителів у Дячкиній слободі Донецького округу Війська Донського. У козачій кінній артилерії, ім'я А. Карпова шанувалося завжди й увійшло в історію як найбільш видатний представник нашої Батьківщини. Ім'я героя, генерал-лейтенанта Я.Карпова, з гордістю згадують його вдячні нащадки й онуки різних напрямків родоводу Карпових, тому, що він вніс величезний вклад у становлення нашої козацької Слави. І нехай зараз ми (нащадки героя) розділені границями, але залишаємося співтовариством вільних людей, що створювалося сторіччями, висуваючи зі свого середовища прославлених діячів, а при необхідності й воєначальників, «бунтарів мирного часу», дослідників, учених, письменників й професорів-викладачів.

Після Великої Вітчизняної Війни 1941-45 р. одна із гілок роду Карпових: Петро і Віра Карпови переїхали у 1947-48 р. з с. Ново-Зибково, Чернігівської області, маючи 4-х синів і 1-ну дочку, до м. Кіровограда. Один із їх синів – Геннадій Карпов у 1951 р. одружився з представницею вищезазначеного козацького роду Магро Лідою, уродженкою с. Семенасте, Новоукраїнського району, Кіровоградської обл. яка у 1949 році також переїхала на постійне місце проживання до м. Кіровограда «Свідоцтво про брак № 397816 від 15.04.1951 р. гор. бюро ЗАГС». Від цього шлюбу народився автор цієї книги, Валентин Карпов (Магро). В історії знову переткнулися шляхи козацьких родин Магро і Карпових.

Мій онука, Євгенію Гальченко, хоч ти і живеш у м. Екибастуз, Казакстан, але в твої «жилах» тече кров двох братніх держав: України і Росії. Завжди пам'ятай, що ти з роду славних українських козаків, де служіння «на благо Отечеству» було на першому плані.

Хто винен в козацьких бідах

Почнемо з того, що в древні часи, коли багатьох сучасних країн, у тому числі й Росії, ще й на світі не було, виникла велика європейська держава Київська Русь - Україна. Ця держава була могутньою не лише у воєнному чи економічному відношенні. Вона запровадила християнську віру, розвинула високу культуру, освіту, демократію, народний добробут. Та була у неї одна біда, яка врешті-решт привела її до загибелі: київські князі із покоління у покоління роздавали у володіння своїм синам усе нові й нові вотчини і тим самим все більше дрібнили, тобто руйнували власними руками - власну країну. Адже кожен удільний князь був самостійним царьком у своїй вотчині, волів не підкорятись центральній владі київського князя. Міжусобні князівські суперечки, конфлікти, а то й війни, ставали постійними, непоборними. В результаті такого внутрішнього «самоподріблення» Київська Русь — Україна втратила своє державне самоуправління і виявилась безсилою проти татаро-монгольської навали, яка поработила її.

З тих пір розпочалось поневолення України, її народу:

► - Монгольською Ордою — 123 роки (1240— 1363 рр.);

► - Литвою — 206 років (1363-1569 рр.);

► - Польщею — 85 років (1569—1654 рр.);

► - Царською російською і більшовицько-комуністичною та радянською імперіями, разом — 337 років (1654—1991 рр.).

► - Загальне іноземне поневолення тривало упродовж 750 років, такої тривалості іноземного поневолення не зазнав жоден народ.

І вже одне лише те, що український народ вцілів, зберіг себе в таких умовах, є яскравим доказом його витривалості, сили духу, є предметом гордості кожного українця. І це тим паче, що за цих умов він не лише зберіг, а й значно розвинув свою віру, мову, культуру, освіту, сімейний, життєвий устрій, звичаї тощо. В той же час чимале народів за незрівнянно коротші періоди іноземного поневолення все це втрачали і безслідно зникали.

1). По-різному поводили себе іноземні окупанти за ці довгі віки. Монголи головним чином збирали свій ясир і фактично не втручались у внутрішнє життя українців.

2). За період Литви відбувався ледь не «український ренесанс»: литовці перейняли українську письменність, на якій вели всю державну документацію свого князівства, запозичували нашу освіту, культуру, звичаї.

3). Литву послідовно змінило третє, польське поневолення, яке

виявилось незрівнянно жорстокішим, ніж два попередні. Польська шляхта захоплювала вільні українські землі, гнобила, кріпачила селянство, нищила народні права, віру, культуру, звичаї. Це викликало рішучий супротив волелюбних українців, що весь час зростав, переростаючи у масові збройні повстання. Повстанці формували козацькі загони, створили Запорозьку Січ, куди йшли борці за волю з усієї України.

У результаті переляканий польський король змушений був створити українське військо з реєстрових козаків на чолі з гетьманом, щоб з їх допомогою утихомирити народне невдоволення, побороти повстанський рух. Та оскільки шляхта продовжувала жорстоко закріпачувати українців, реєстрові козаки, гетьмани все частіше ставали на сторону народу, захищали його. Все активніше проявляло свою організованість, силу і козацьке військо Запорозької Січі. У всенародній боротьбі за волю фактично сформувалась Українська гетьманська держава та ще й козацька вольниця — Запорозька козацька воєнна республіка, які проіснували ледь не 2-а століття.

Гетьман Богдан Хмельницький очолив народну боротьбу за визволення України із польського поневолення. Його козацьке військо вщент розбило армію польського короля і взяло в полон його самого. В результаті Україна певний час стала незалежною державою.

Гетьманат успішно розбудовував свою країну, розвивав її віру, культуру, освіту, виробництво, міжнародні відносини, торгівлю, народ-ний добробут, мав потужну армію. Друковані спогади іноземців тих часів свідчать, що їх вражали висока культура, освіченість пересічних українців, які (чоловіки й жінки) вміли читати, писати, а чимало з них володіли кількома мовами, їх зачаровувала краса українських жінок, вишуканість їхнього національного одягу, манер, високий громадський авторитет. Вражала краса українських міст і селищ, чепурних селянських хат, обійсть, врожайних ланів, вгодованість, тучність худоби. Подібного у ті часи в Європі, інших краях світу ще не було. Ще й сьогодні стоять зведені у ті часи християнські храми, інші будівлі вражають своєю величною красою.

Як і серед королів, царів, ханів, султанів інших країн, так і серед українських гетьманів теж траплялись нікчеми. Але вкорінена, панююча демократія дозволяла козацтву порівняно швидко позбавлятись їх. І більшість гетьманів вірно служили своєму народу. Гетьманська держава, Запорозька Січ яскравий довготривалий період національної історії.

До всього цього треба додати ще й те, що саме в стародавні часи створено понад 300.000 чарівних народних пісень, дум, балад, які в минулому і сьогодні безмежно люблять, співають українці, якими милується весь світ, від яких у захваті видатні вітчизняні і зарубіжні

письменники, поети, композитори. Те ж стосується і запальних українських народних танців, національного вбрання, вишиванок, рушників, предметів побуту, посуду тощо.

Із 750 років іноземного поневолення, найтяжчим виявилось четверте — російське. В ньому чітко вирізняються два етапи:

перший 262-річний царсько-імперський,

другий 75-річний більшовицько-комуністичний.

Перший з них був незрівнянно жорстокішим за всі три попередні іноземні поневолення, разом взяті. Саме в цей період були знищені Гетьманщина і Запорозька Січ, Україна втратила найменші ознаки своєї національної державності і була розподілена на кілька губернських територій. Селянство загнали в тотальне кріпацтво, позбавили найменших прав, вільної праці на власній землі, традиційного добробуту. Жорстоких утисків зазнали національна культура, мова, українська церква. Однак усе це були лише «невинні» квіточки у порівнянні з тими смертельно отруйними «ягідками», які з них виросли на другому етапі вже більшовицько-комуністичного поневолення після розвалу російської імперії.

За своїми наслідками цей період виявився нечувано, небачено жахливим, незрівнянно перевершив наслідки всіх попередніх 600 років поневолення разом з жахливим фашистським рабством 1941-1944 рр. З перших років після захвату влади криваві більшовицькі кати розпочали тотальне знищення українців як народу, нації.

Під час розкуркулення знищили саму вмілу, мудру, трудолюбиву і вольнолюбиву частину селянства, його еліту - козацтво. А вже потім, фактично без супротиву всю селянську масу, яка тоді складала, по суті, весь народ, загнали усіх у колгоспне рабство. Протягом майже 30 років колгоспники працювали здебільшого безкоштовно, не знали твердої зарплати, пенсій, не мали нормованого робочого дня і вихідних, відпусток, а жінки — навіть декретних, лікарняних, власної профспілки тощо, тоді як робітники, службовці все це мали.

При цьому колгоспників обклали не підйомними податками (був період, коли ввели податок навіть на кожне фруктове дерево, ягідний кущ) та ще й змусили щорічно підписуватись на позики і вносити гроші готівкою, якої у селян не було. Щоб не загриміти до тюрми, доводилось продавати останню скотину, яку все рівно забрати б на погашення займового боргу. Було чимало випадків, коли забирали корів у багатодітних вдів загиблих фронтовиків і прирікати їх дітей на голод.

А щоб селяни не могли вирватись із колгоспного «раю», їм не видавати паспорти, які мали жителі міст і містечок. З тієї ж причини колгоспники не могли дати подальшу освіту своїм дітям після закінчення школи. І їм часто доводилось заради того давати «хабаря» голові колгоспу, щоб видав потрібну довідку. Навідь дорослим дітям

тих колгоспників, які зуміли стати жителями міст і містечок, щоб забрати до себе пристарілих, виснажених непосильною працею батьків, доводилось знову давати «хабаря» тому же голові сільради. Тобто доводилось викупати їх з колгоспного кріпацтва, подібно до того, як колись викупили з панського кріпацтва Тараса Шевченка.

Однак всього цього, інших постійних масових антинародних репресій більшовицьким катам було замало. І вони вчинили три жахливі голодомори — суцільний геноцид українського народу, якого ще не знала історія людства. Різні дослідники наводять різну кількість жертв цього геноциду — 6, 10, 12 мільйонів померлих людей. Але ж ці дані не можуть бути точними, бо ніхто ті жертви не рахував, їх підбирали на вулицях мертвими в селах і містах (це були селяни, що зуміли прорватись до цих містечок у пошуках їжі), грузили тіла на підводи і без будь-яких підрахунків, списків, немов падаль, скидали у ями і яри, присипали землею. Данні переписів 1926 і 1939 років свідчать, що кількість українців за 13 років зменшилась з 84 до 28 мільйонів, тобто зменшилась на 53 мільйони. Тоді як загальна кількість населення СРСР і більшості союзних республік за цей час помітно зросла.

Голодомори, кривавo насильницькі розкуркулення і колективізація, інші масові репресії мали на меті не лише знищити фізично мільйони українців, а й водночас навіки посіяти в їх душах нездоланний жах. Кати чудово знали свою справу, кваліфіковано її робили і в резуль-

таті вцілілі народжували насмерть переляканих у підсвідомості дітей, а ті — передають «ген страху» дальші. І так кілька поколінь поспіль.

Тож не питайте, чому й сьогодні чимало українців ще такі залякані й боязливі. І при всьому цьому нащадки більшовицьких катів, нинішні комуністи, сидять у Верховній Раді і без найменшого сорому, страху волають, що ніяких голодоморів не було. Багато постраждалих від тих репресій вимагають справедливого суду. Настав час, щоб українці притягли до відповідальності і вигнали геть з України кожного, хто не визнає голодомор, геноцид і тим відкрито глумиться, згущається над пам'яттю мільйонів закатованих голодом їх співвітчизників.

Одночасно з усім розмаїттям селянських та козацьких репресій більшовицько-комуністичні кати особливо ретельно нищили українську інтелігенцію — еліту української нації. Оголосили боротьбу з так званим буржуазним українським націоналізмом, за приналежність до якого катували, а потім розстрілювали. Одночасно оскаженіло нищили духовний фундамент нації — релігію, церкву, храми, священнослужителів.

Навіть після смерті Й.Сталіна, коли М.Хрущов почав скасовувати колгоспно-селянське рабство, жорстока боротьба з українським націоналізмом і релігією не припинялась, тривала аж до розвалу СРСР. Впродовж всіх 75-ти радянських років українську національну еліту буквально «винюхували», вишукували поштучно і викорінювали, нищили напрочуд ретельно, завзято, успішно: безкрайні простори Сибіру і Соловки засіяні українськими кістками, политі кров'ю кількох наших поколінь, а останки славних синів України, заповнили потаємні ями-могили найжахливіших катівень тих часів.

Як ми уже зазначали, в термін 750 років іноземного поневолення України входить і її фашистське поневолення 1941-44 років. Українською територією двічі прокотились запеклі бої найстрашнішої в історії людства другої Світової війни, яка вщент зруйнувати наші заводи і фабрики, колгоспи і радгоспи, промислове й аграрне виробництво, транспортно-комунальну інфраструктуру, соціально-побутову сферу, знищила тисячі сіл, містечок, міст, сотні тисяч будівель тощо. Особливо лютими, нелюдськими виявились роки фашистської окупації. Масові репресії, катування, розстріли і шибениці мирного населення, його злидні, голод були щоденним явищем. Сотні тисяч українських дівчат, жінок, неповнолітніх юнаків депортували до Німеччини у справжнє рабство, десятки тисяч мирних громадян запроторили у табори смерті. З 1941 по 1944 ріки загинуло 14 мільйонів українців, що дорівнює кількості населення деяких разом взятих європейських країн, і в два з лишнім рази більше, ніж загинуло німців за всі роки війни (1939—1945).

Найбільше постраждала, зазнала втрат українська національна

еліта. Найвправніші, найсильніші воювали з фашизмом на фронті, в партизанських загонах, у підпіллі і в масі своїй полягли в боях. А коли повернулась радянська влада, Берія й Жуков підписали секретний (тепер уже розсекречений, відомий) наказ № 0078/42 від 22 червня 1944 р. про тотальну депортацію українців до Сибіру. Комуністичні кати продовжили фашистську справу — послідовно нищити залишки національної еліти і вкорочувати кількість українців. Вмерли сотні тисяч людей.

Нині Україні дорікають неспроможністю побудови держави, що вона біля 20 років тупцює на місці, борсається в нескінченних кризах, тоді як колишні, маленькі порівняно з нею прибалтійські країни, стрімко обігнали її у своєму розвитку. І це дійсно так, то гірка правда. Ми маємо при владі нащадків, як радянського, так і пострадянського періоду, для яких слова: мораль, честь, нація – пустий звук. Коли до влади приходять «із грязі – в князі», то ми ще довго «будемо чухати потилиці»

Скільки зради ми перетерпіли на своєму шляху. В старі часи, зрадники Ніс і Саломаха таємно провели загони Меншикова у добре укріплену гетьманську столицю Батурин. Це дозволило росіянам захопити її без бою, а потім вирізати все населення до немовлят включно. Подібний зрадник провів російське військо відомими йому таємними стежками у Запорозьку Січ, яка була захоплена зненацька, фактично без супротиву. Свої ж реєстрові козаки зрадили і віддати на страту полякам гетьманів Сулиму, Трясилу, Павлюка, Томиленка, Остряницю. Свої зрадники, по суті, родич Кочубей і полковник Іскра зрадили гетьмана Мазепу.

Підлабузництво і зрадництво національної старшини супроводжує, пронизує всю українську історію. Особливо розцвіло воно за радянських часів, добре збереглося і в роки незалежності, про що кожен українець добре знає. Одночасно еліта все більше втрачала мудрість, мужність мислення і здатність до рішучих відповідальних дій...

Так, після перемоги над Польщею, завоювавши незалежність, маючи наймогутнішу в тогочасній Європі, вишколену в боях 300-тисячну армію, згуртований у визвольній боротьбі народ, козацька старшина не лише не подбала про подальше самостійне, суверенне існуванням своєї держави, а в пристрасних дискусіях вирішувала тільки одне питання:

1). Під кого йти — під Туреччину,

2). Під - Польщу чи Росію?! (Нам до сьогоднішнього часу не зрозуміло, чому ми повинні були йти під якусь державу)

Обрали Росію і добре сьогодні всім відомо, чим це скінчилось...

Те ж саме повторилось після розвалу Російської імперії, коли Україна отримала новий реальний шанс стати незалежною, суверенною. Але

тодішня національна еліта на чолі з Грушевським зробила все можливе й неможливе, щоб цього не сталося.

Перш за все, президент М.Грушевський і прем'єр В.Винниченко вирішили ліквідувати армію, принизливо запобігали перед Росією. Не дослухалися до інших порад, ліквідували свою армію, а коли більшовицька армія Муравйова посунула на Київ, щоб знищити Центральну Раду, захищати столицю було нікому. Наші патріотичні гімназисти, студенти, курсанти, юнкери чинили опір армії ґвалтівників. І як наслідок, муравйовські кати під Крутами розстріляли, закололи заживо штиками 300 погано озброєних, ненавчених юнаків, а захопивши беззахисний Київ, за кілька днів вирізали понад 5 тисяч його жителів. У цей час винуваті в цьому Грушевський і Винниченко утекли за кордон.

Чи буде колись справжнє відродження нашого козацтва і української нації після цих багатовікових бід. Віримо, що буде, але для цього нам треба змінюватися: як внутрішньо, так і зовнішньо, бути сміливішими, наполегливішими у відстоюванні власних поглядів, навіть агресивнішими. Світ любить сильних і зневажає слабших, а ми живемо у світі вовків, а не овець[1]. Будьте сильними, українці!

Повернення культурних та історичних цінностей

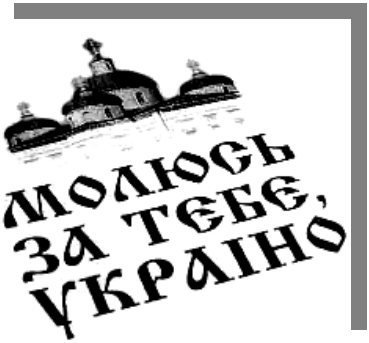

Щоб мати повну картину з історії українських земель, козацтва та культури нашого народу, необхідно повернути суто українські цінності які відносяться до цієї теми. Проблема повернення культурних та історичних цінностей України, які незаконно, або сумнівним шляхом потрапили до інших власників, далеко не нова. Вона постала ще в епоху Наполеона, який відверто, цинічно грабував не тільки палаци підкорених ним королів та герцогів, а й уславлені музеї. У 1815 р. дипломати багато сили і часу присвятили цій проблемі на знаменитому Віденському конгресі і прийняли рішення, яким зобов'язали французькі власті повернути в країни реліквії, усі незаконно вивезені картини, скульптури, державні цінності. Але й надалі ця проблема не зникла із європейського життя. Згадаймо, скільки часу довелося витратити Греції, щоб довести своє право на фризи Парфенону, вивезені лордом Ельгіном до Англії, як нелегко давалося Єгипту повернення з Парижа знахідки із пірамід фараонів.

[1] Карпов В.Є. Горбенко Т.С. Плаксиенко Л.Л. Реальные события. Мифы и реальность. Кировоград. Изд. «Код». 2010. 468 с.

І для України ця проблема теж не нова[1]. Вона постала у 1917 р., коли молодий уряд щойно проголошеної у Києві держави звернувся до більшовицького керівництва з проханням повернути вивезені з України в Росію протягом майже трьох століть численні духовні скарби і національні реліквії — від знаменитих ікон до козацьких клейнодів. Та й протягом наступних сімдесяти років, хоч і несміливі, але надходили до Москви прохання повернути той або інший експонат, вилучений «тимчасово», але, як виявляється, навіки, і вивезений до Ермітажу, Московського історичного музею, Збройної палати, Алмазного фонду. Як правило, ці послання залишалися без відповіді, а партійні чиновники, викликавши на килим того чи іншого музейного працівника, давали чітку і беззастережну пораду забути про вилучений експонат...

Ось чому таку велику надію покладали ми на підписану 14 лютого 1992 р. в Мінську главами суверенних держав «Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження». На жаль, наша ейфорія продовжувалася недовго, бо російські засоби масової інформації та чиновники досить високого рангу не дуже зважали на підпис свого президента. Зміст їхніх заяв однозначний: нікому і нічого Росія повертати не збирається.

А особливо прикро те, що в цю полеміку, а швидше істерію включилися відомі вчені й авторитети, як, скажімо, Дмитро Лихачов.

У чому ж справа? Чому діячі культури європейського рівня, нащадки Радищева та Герцена, Чернишевського і Толстого виступають сьогодні із відверто імперських позицій? Щоб прояснити цю ситуацію, необхідно дати чітку, без політичних реверансів, зайвої сором'язливості й комплексу «молодшого брата» відповідь на два питання:

По-перше, хто має повертати?

По-друге, кому повертати?

При цьому незалежні Україна та Росія і досі не мають спільної позиції щодо проблеми міждержавних стосунків.

Так історично склалося, що до імперських центрів, Санкт-Петербурга, а згодом до Москви — з околиць Російської імперії (це якщо мовою політиків), або з околиць Росії (це вже мовою російських великодержавних патріотів-шовіністів), протягом століть «звозилося», читай грабували, усе найцінніше і в матеріальному, і в духовному розумінні. Імперська держава Росія розбудовувала свою культуру і на вивезених за наказом Петра І з України (тоді вже «Малоросії») великої кількості староукраїнських рукописах, виданих у друкарні Києво-Печерської лаври та інших монастирях книжок. Викладачі Могилянської академії, першого вищого учбового закладу Східної Європи,

1 Хоролець Л. То хто ж і кому має повертати? Н\п журнал Київська старовина. Київ. 1992.

були основоположниками вищої освіти, науки, культури.

Під час занепаду Константинополя як центру православ'я Росії захотілося перейняти його значимість і роль та утвердитися в світі як «третій Рим». Історично це співпадає з появою самої назви «Росія», візантійської в своїй основі, як і запозичений державний символ— візантійський двоголовий орел.

Таким чином «московитяни» за своєю назвою і державністю стають 500 років тому росіянами. «Велика держава», що замахнулася на назву «третього Риму», хотіла мати солідніший відлік свого віку. Але як його продовжити? Виявляється, дуже просто. Ми знаємо це з підручників російської історії, друкованих і передрукованих спочатку царською імперією, а за нею — більшовицькою. «Запозичити» усе цінне, що може «поцупити», переписати деякі сторінки історії і провести само затвердження. Так Київська Русь - стає синонімом Росії. Ну, а ми, українці, які існували задовго до росіян, «приліпилися до руських ісконих земель» десь збоку, ніби якесь пізніше нашарування. Із своєю мовою, звичаями, коріння якої — у тисячоліттях тієї землі, Київської Русі, де згодом було збудовано вашу столицю - Київ».

Київських князів посмертно було віднесено до російських, бо весь великодержавний фокус полягав у постулаті, що Давня Русь і теперішня Росія — це одне й те саме. Вчитаймося у праці Карамзіна, Соловйова, Ключевського. Кожна їхня фраза дише цим, утверджує це, закликає у це увірувати. Староруська, тобто староукраїнська, мова стилістами-переписувачами імператорської доби Катерини II, трансформувалася найближче до нової російської мови, як і переписане угодливо до смаків імператриці, котра не полюбляла своїх підданих «хахлов», тим паче - «Слово о полку Ігоревім».

Найголовніша, потаємна мета цього імперського філологічного кульбіту, повзуча русифікація щодо православних віруючих в Україні.

Отець Павло (Колосов) – народився у 1855 році, був законовчителем Ново-Бузької учительської семінарії, з вересня 1888 року настоятель єдиновірческої Вознесенської церкви м. Новогеоргієвська і благочинний єдиновірческих храмів, в 1921-1923 роках єпископ Єлисаветградський та вікарій Харківської єпархії, після 1925 року – доля невідома, відомостей про дату смерті ми не знайшли.

Фото отця П. Колосова із приватного архіву К. Шляхового. (Публікується вперше)

Саме з позиції фіктивного, привласненого російською імперією тисячоліття політики й діячі культури розглядають сьогодні проблему повернення цінностей. Бо якщо погодитись, що російській державі справді тисяча років, можна згодитись і з тим, що усе вивезене з України було взяте не в іншої держави, не в іншого народу, а усього-на-всього з однієї із російських провінційних «окраїн» — «Малоросії».

І скіфське золото, знайдене в минулому і за сімдесят років цього століття, має правонаступництво не українців, що державно заявили про себе 24 серпня 1991 р., а росіян, російської держави, якій «тисяча років» саме у межах всієї неосяжної імперії, щоб і не сумнівалися! Адже вийшла книга «Тысяча лет русской монеты» із описом золотника Володимира!

Тому-то на питання, хто має повертати, російські чиновники здивовано знизують плечима: а чому ми повинні це робити? Усі реліквії тисячу років належать саме нам! Не в когось ми їх брали, а самі в себе. Україна? А хіба була тоді Україна? Була Русь, була Російська імперія, була якийсь час «Малоросія», а потім «Юго-Западний край». Якби це говорили тільки великодержавні політики, чиновники середньої ланки, то можна було б говорити про «не розуміння історичних фактів». Але ці слова гучно звучать на академічних зібраннях, у історичних монографіях, поважних наукових часописах. Невже треба чекати нових підручників, на яких вивчаться наступні покоління російських політиків? Можливо, тоді вони змінять свій «праведний гнів» на ласку і віддадуть чуже.

Ні! Цього чекати не хочемо, це занадто довго, та й чи варто. Адже існує міжнародне право щодо мистецьких скарбів, міжнародні організації, які ними опікуються, та ухвали й рішення, які ігнорує Росія, підриваючи власний авторитет. Цивілізованим вирішенням національно-мистецьких проблем між державами знехтувати захочуть хіба що політичні невігласи, яких в усьому світі стає все менше й менше.

Задовго до розпаду останньої світової імперії, у листопаді 1970 р., ЮНЕСКО прийняла ряд конвенцій про заходи, спрямовані на заборону та попередження незаконного вивезення, передання права власності на культурні цінності. На основі цих конвенцій Генеральна Асамблея ООН приймає протягом 1970-80-х років 14-цять резолюцій. І гадки не маючи про неминучий крах імперії, радянські офіційні представники підписалися під усіма цими документами. Імперсько-комуністичний режим був переконаний, що ці конвенції та резолюції, як міни уповільненої дії, стосуються лише Великобританії, Франції, США, куди було вивезено чимало незаконно придбаних, викрадених творів мистецтва, реліквій. Підписи красуються, проте офіційна правонаступниця СРСР - Російська Федерація продовжує нехтувати своїми міжнародними зобов'язаннями. Україна і Білорусь ратифікували ці

документи і готові їх виконувати.

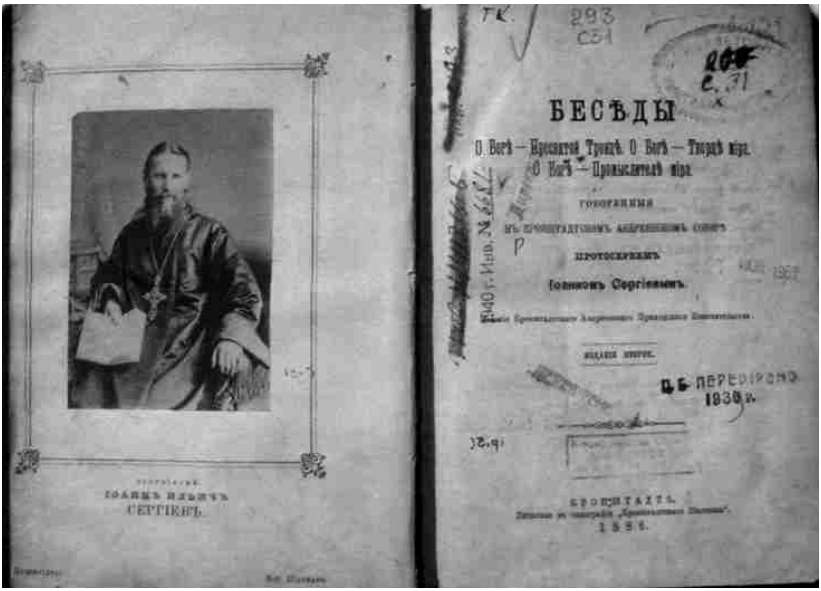

Мал. Книга з автографом Іоанна Кронштатського. Кіровоградська ОУНБ ім. Д Чижевського. 2005 р. (публікується вперше)

Якщо на території цих держав виявляться російські культурно-історичні раритети, загарбані чи незаконно вивезені з території Росії, до їх повернення не виникне ніяких перешкод.

Проте суть проблеми полягає у тому, що двостороннього руху цінностей, можна сказати, не існувало. Україна й Білорусь на те й були колоніями, щоб віддавати не лише матеріальні, а й культурні цінності.

Давайте згадаємо 14 травня 1954 р., у рік помпезного святкування 300-ї річниці стократ порушених і розтоптаних рішень Переяславської Ради, Росія, Україна і Білорусь як три держави — члени ООН підписали Гаагзьку Конвенцію та Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, статті яких вже тоді чітко регламентували права власності народів і держав на свої національні святині, починаючи з книжок і закінчуючи сучасними творами мистецтва, археологічними знахідками, прапорами тощо. Як бачимо, готуючи мінські документи, ми мали не тільки якісь національні міркування, а й міцний фундамент міжнародних угод, обов'язкових для всіх цивілізованих держав.

Під Мінською угодою поставив свій підпис і повноважний представник Росії — президент Борис Єльцин. Проте проходить деякий час і

російський парламент приймає рішення про припинення на території Російської Федерації дії «Угоди про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження», хоч у тексті не передбачалася необхідність її ратифікації парламентами країн-учасниць, а сказано, що «Угода вступає у силу з моменту її підписання».

Парламент Росії ще раз наочно продемонстрував, які «незалежні» інші члени СНД. Це спонукає до серйозних роздумів, бо подібне ставлення до своїх міжнародних зобов'язань, до підпису найвищої державної особи можна розцінити однозначно — сьогоднішня Москва

Єлисаветградське євангеліє XVI століття. Зберігається воно в науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф.178, N.9500). Надійшло в бібліотеку від невідомої особи в 1939 році, зареєстровано в музейному відділі рукописів у 1940 році. Перший запис у листі використання зроблений у 1981 році. Фотографія В. Петракова і Б. Осетинського. Публікується вперше.

перейняла імперські замашки колишніх правителів. Викликає здивування і позиція більшості депутатів російського парламенту та впливової групи російської інтелігенції, яка, висунувши принципи моралі, наукової добросовісності, прагне знайти виправдання такого рішення. Стає очевидним, що Росія не збирається нічого повертати колишнім братнім республікам, не хоче помічати міжнародних угод, вважає, що міжнародні закони стосуються кого завгодно, тільки не Росії.

Щодо нашого другого питання — кому мають повертати,— чується ще категоричніша відповідь:

— Кому завгодно, навіть Німеччині, зі східної частини якої у повоєнні роки уповноважені державою мародери повивозили безліч музейних та архівних цінностей, тільки не Україні! Це ж треба так знахабніти. Позаймали наші «ісконо рускіє» землі та ще закортіло «прикарманити» Київ, також «ісконо рускій город», який завдяки нашій поступливості, деякі знахабнілі мужі - вважають своєю столицею, ще захотіли забрати українську цінність, шапку Мономаха — «руского князя нашего Владіміра».

Подібними численними аргументами супроводжували своє рішення поважні російські депутати. Звісно, на це можна було б не зважати, аби не офіційний результат голосування. І сліпому стало видно, і глухому стало чутно: жива імперія! Має своїх послідовників, своїх апологетів.

Одна із статей Мінської угоди дозволяє експертам національних комісій ознайомлюватися з фондами музеїв, бібліотек, архівів інших держав.

Що ж тут такого страшного, якщо нема чого приховувати? На жаль, Росія ще й разу не дозволила українським експертам оглянути свої музейні сховища, архіви. Усі відомості, що мали про свої цінності, вивезені до Москви та інших російських міст, прийшли до нас кружними шляхами, з документів, інформації співробітників російських музеїв та архівів, які доброзичливо, інтелігентно, з розумінням ситуації ставляться до нас. А це живить нашу надію на те, що Росія з її сьогоднішнім парламентом — ще не вся Росія. Навіть у найтяжчі, найбрутальніші роки панування імперії було достатньо світлих голів, що з гідністю несли і свої вчені звання, і ймення своє — росіян. Але сподіватися тільки на щасливий випадок не можна.

Формування багатьох колекцій найбільших музеїв Петербурга та Москви стало можливим лише завдяки систематичному обезкровленню культурної спадщини народів імперії. Так сталося і з Україною.

Імперський центр «всмоктував» усе найцінніше, найкультурніше, найосвіченіше. Україна на довгі роки виявилась спустошеною, із найнижчим рівнем освіти серед усіх російських колоній Проте згадаймо ті часи, коли майже усе населення українських середньовічних міст

вміло читати й писати, а в селах у середньому на 2000 мешканців діяла одна школа. Це в той час, коли московський неписьменний цар ставив у грамотах замість підпису хрестики (що вже казати про його підданих!). Задумайтеся над цими словами, «зарозумілі» академіки, політики й інші державні мужі, як ви ставили хрестики!

Напередодні Полтавської битви і особливо після поразки Мазепи російські урядовці почали розглядати історичні та культурні цінності України як свої військові трофеї. У Москві опинилися бібліотеки та колекції Мазепи, Орлика та інших представників опальної козацької старшини. Традиції Петра I продовжила його вінценосна спадкоємниця Катерина II.

КОЗАЦЬКІ КЛЕЙНОДИ.

Підступно знищивши Запорозьку Січ і скасувавши Гетьманщину, вона наказує перевезти до Петербурга як трофеї не тільки січову скарбницю, а й споконвічні запорозькі реліквії— хоругви, бунчуки, булави, церковні цінності із козацьких святинь. Стає правилом забирати до Ермітажу, приватного царського музею, усі коштовні археологічні знахідки, зокрема зі скіфських курганів. Так опинилися у Петербурзі казкової краси знахідки із царського поховання Куль - Оба. Пильно стежили у Петербурзі і за випадковими знахідками скарбів періоду Київської Русі. Зараз навіть важко перелічити, скільки їх із Києва, Чернігова та інших українських міст опинилося в імперській столиці. Попри безцінності їхнього культурного і наукового значення, треба сказати, що це сотні і сотні кілограмів українського золота та срібла, коштовного каміння. Скажімо, Пашківський скарб 1875 р. налічував одну тисячу триста дванадцять давньоримських срібних монет, унікальні ювелірні прикраси IV ст. Знайдений у Києві в 1890 р. скарб — це тридцять чотири срібних київських гривни X ст., оздоби із золота та срібла. Все це беззастережно завозилося до Петербурга.

А скільки ікон, виробів культового призначення із золота та срібла опинилося у XVIII—XIX ст. за межами України, бо вони прийшлися до вподоби котрійсь із цариць або якомусь вельможі. Зараз у Росії знаходиться понад півтора десятка ікон київської школи X—XII ст. Одні з них були вивезені ще Долгоруким, інші — митрополитами, яких активно переміщали з України у російські губернії.

Але все то «квіточки» у порівнянні з навалою «червонозоряної саранчі» XX ст. Не будемо зупинятися на тому, скільки шедеврів було знищено у полум'ї громадянської війни. Тисячі й тисячі скарбів духовної культури і національних реліквій зникли з України під час масових кампаній по вилученню церковного майна та продажу його за безцінь закордонним антикварам. Саме тоді зникли з Києва унікальні срібники Володимира Мономаха з ніжинського скарбу 1852 р. Правда, спроба продати їх на міжнародному аукціоні у Франкфурті-на-Майні у 1932 р. не увінчалася успіхом. Ніхто не захотів купувати викрадені українські національні скарби. На так званому «гнилому Заході» норми моралі були незрівнянно вищими, ніж норми моралі у кремлівських можновладців. Згодом срібники опинилися в Ермітажі, одному з найбільших у світі музеїв. Але для України Ермітаж — ще й найбільше сховище викрадених у нас скарбів.

Із висадженого у повітря більшовиками у 1934 р. Михайлівського Золотоверхого собору попередньо було знято багато фресок та мозаїк XII ст. Під брехливий папірець-розписку «на врємєноє хранєніє» вони опинилися в російських музеях. Минуло вже майже 75 років, а тому «тимчасовому» зберіганню не видно кінця-краю. Не повернуто і прикрашений діамантами жезл Рум'янцева-Задунайського із Успенського собору Києво-Печерської лаври, який теж «тимчасово» взяли до Алмазного фонду Кремля.

Німецькі фашисти, що прийшли на заміну комуністам, теж заходилися грабувати українські музеї. Тільки тепер уже на Захід вивозилося багато з того, що не встиг привласнити «старший брат».

Згідно попередніх оцінок, у роки Великої Вітчизняної війни Україна втратила понад сто тридцять тисяч творів мистецтва та національних реліквій. Багато з них у повоєнні роки було розшукано у Східній Пруссії, Німеччині, Польщі. Але при поверненні вони опинилися не в Україні, а в державних, а часом і приватних колекціях Росії. Наприклад, картини нідерландського маляра Яна Міля «Лаццароні» та голландського маляра Корнеліса Бельта «Берег у Схевенгемі» з Київського музею західного та східного мистецтва нещодавно були виявлені у Пермській державній картинній галереї. Слава Богу, співробітники цього музею не пройнялися шовіністичним угаром сьогоднішніх російських політиків і повернули картини їхнім законним власникам. Проте факт цей, можна сказати, поодинокий.

Повернення історичних та культурних цінностей України, як бачимо, вимагає не так зусиль, як доброї волі, розуміння сутності питання та переосмислення великодержавницьких позицій, яке включало б насамперед повагу до інших держав. Віддавати борги — одна з найсуттєвіших ознак і порядної людини, і порядної держави.

Від імені розстріляних, замучених, репресованих

Ми надаємо змогу читачеві ознайомитися з думками і прагненням інших козацьких товариств Центральної України. Звернення Полтавської обласної громадської організації «Українська козацька громада».

Ми, етнічні-козаки, представники прадавнього козацького корінного народу Козакії-України, що поруч з українцями населяють її здавен, прадіди та діди яких в усі часи боронили рідну землю від окупантів усіх мастей, від монголо-татар - до єврейсько-російських нацистів, з обуренням спостерігаємо за тим, як нащадки більшовицьких окупантів та їхні зрусифіковані поплічники, новітні яничари дотепер зневажають наше право на спілкування державною мовою, перекручують об'єктивну історію України, паплюжать справжніх героїв України і далі безкарно економічно, політично й морально знущаються над українським і козацьким народом, нав'язуючи в Україні загалом і в нашій області зокрема новітній фінансово-олігархічний окупаційний режим, при якому до влади на всіх рівнях приходять неукраїнські скоробагатьки та ставленики нацистів різних мастей, яким не просто байдужі інтереси українського та козацького народів, а й глибоко вороже все українське, від історії до сучасності.

Це через їхній шалений спротив у містах і селах неоколоніальної України німим докором нашій безхребетності й політичному безсиллю бовваніють пам'ятники катам українського та козацького народів В.Ульянову та його кривавим поплічникам.

Це через них ми й досі живемо на вулицях, назва яких навіть не від імені, а злодійські клички лютих ворогів України, вождів та діячів окупаційного радянсько-нацистського режиму: Леніна (Ульянова-Бланка), Свердлова (Шварцбаума), Дзержинського, Фрунзе, Землячки, Фурманової, Крупської, Воровского, Котовского, Калініна та інших українофобів.

Нині представники цього окупаційного режиму розгорнули антиукраїнські кампанії проти давно назрілого й вкрай необхідного зведення в Полтаві пам'ятника нашому славному земляку, козакові, Головному отаману українського козацтва часів опору більшовизму — Симону Петлюрі й за встановлення в Одесі пам'ятника лютому ворогові козацтва Катерині II.

Великий сором для українців не мати в Полтаві, де народився цей славний син українського козацького народу, пам'ятника Симону Петлюрі, визнаного всім цивілізованим світом непримиренним

борцем проти більшовицького нацизму. А ще більший сором дозволити ставити й терпіти на своїй, политій кров'ю прадідів, дідів та батьків - козацькій землі пам'ятники завойовникам, окупантам, кривавим ворогам України всіх часів.

Соромно не мати в Україні пам'ятників славним синам козацького, українського та інших народів України, котрі боролися проти окупантів усіх часів. Соромно з річниці трагедії українців та козаків — поразки в борні за незалежність козацької України від петровської Росії в 1709 році під Полтавою — намагатися зробити свято.

Соромно применшувати на догоду чужинцям славу своїх героїв і не пам'ятати справжніх героїв України — Дмитра Вишневецького, Петра Сагайдачного, Самійла Кішку, Івана Сірка, Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепу, Пилипа Орлика, Данила Апостола, Максима Кривоноса, Костя Гордієнка, Петра Іваненка, Гордія Гладкого, Лузерію Вишневецьку-Димитровіч, Симона Петлюру, Павла Скоропадського, Максима Залізняка, Нестора Махна, Матвія Григор'єва, Костя Блакитного, братів Василя, Семена та Петра Чучупаків, Степана та Марію Соколовських, Михайла Дмитенка, Якова Шепеля, Пилипа Хмару, Ларіона Завгороднього, Дениса Гупала, Андрія Гулого-Гуленка, Петра Болбочана, Миколи Міховського, Івана Полтавця-Остряницю та сотні інших справжніх героїв України.

Мал. Засідка. В очікуванні мирних козаків. (1918 р.)

Досить терпіти знущання нащадків більшовицьких та світових нацистів над історією України. Ми, дивом вцілілі після кривавого біль-

шовицького терору проти козацтва, нащадки репресованого за наказом Леніна-Свердлова козацького народу, представники козацьких родин прадавнього козацького краю Полузерської долини, що в Полтавщині, від імені десятків тисяч розстріляних, порубаних, повішених, живими закопаних у землю, замучених у катівнях ЧК й НКВД, репресованих і висланих, заморених голодоморами козаків — корінного народу України *вимагаємо*:

►- визнати криваві дії нацистів-більшовиків проти козацького народу в 1920-1956 роках в Україні геноцидом, як це вже визнано в Росії;

►- засудити через Міжнародний суд геноцид єврейсько-російських нацистів-більшовиків проти козацького народу України та Росії;

►- офіційно, на державному рівні розслідувати політичні, військові, економічно-фінансові злодіяння окупаційного комуністичного режиму в Україні та їх ідеологічних спадкоємців за період з 1917 по 2007 рік;

►- заборонити в Україні діяльність злочинних Комуністичної, Соціалістичної, Прогресивно-соціалістичної та інших партій, що вважають себе спадкоємцями справи Леніна-Сталіна і відкрито декларують злочинні комуністичні ідеї «марксизму-ленінізму»;

►- запровадити квоти національного складу уряду, Верховної Ради, адміністрацій і рад на місцях, всіх управлінських структур у державі пропорційно кількості етнічних груп населення України. Влада в Україні має бути українська;

►- відновити в паспортах, усіх документах, анкетах, графу «національність»;

►- домогтися прийняття в Україні Закону «Про реабілітацію козацького народу України»;

►- повернути в Україну козаків та українців, насильно переселених у Росію;

►- домагатися відновлення в Україні місцевого козацького самоуправління шляхом самоорганізації козаків у козацькі громади;

►- повернути козацьким громадам відібрані в них землі, компенсувати вартість відібраного майна;

►- виплатити компенсації козацьким родинам за втрату годувальників;

►- знести на території області й передусім у Полтаві та районних центрах Полтавщини всі пам'ятники Леніну та його кривавим поплічникам, лютим ворогам незалежної України;

►- на місцях знищених більшовиками козацьких хуторів, станиць встановити пам'ятні знаки з колишніми назвами цих населених пунктів;

►- перейменувати площі, вулиці, провулки в усіх містах і селах

Полтавської області, які носять імена ідеологів злочинного марксизму та клички більшовицьких вождів та їхніх послідовників, назвавши їх іменами земляків — справжніх героїв України, вихідців з області, узгодивши кандидатури для перейменувань з українськими та козацькими громадами міст і сіл, не враховуючи бажань антиукраїнських нащадків більшовицьких окупантів, їхніх сподвижників;

►- на місцях пам'ятників Леніну, поставити пам'ятники Івану Мазепі, Симону Петлюрі, Марусі Чурай та іншим героям України, що народилися чи боролися проти сіоно-більшовизму на території Полтавщини, узгодивши кандидатури з українськими та козацькими громадами міст і сіл;

►- скасувати ганебне рішення суду про ненадання дозволу на встановлення в м. Полтаві пам'ятника Симону Петлюрі за рішенням обласної державної адміністрації;

►- рішуче засудити ганебні антипатріотичні рішення пробільшовицьких, неукраїнських за духом сил про збереження та зведення пам'ятників катам Українського народу, окупантам та їхнім прислужникам всіх часів і народів;

►- розпочати повернення українським містам і селам, площам, майданам і вулицям їхніх історичних назв.

Закликаємо всіх етнічних козаків України, прогресивні громадські козацькі організації всіх областей підтримати нас і змусити столичну та місцеву владу дослухатися нарешті до волі українського та козацького народу не на словах, а на ділі. Протестуймо проти будь-яких антиукраїнських за суттю дій та рішень. Борімося за свої права на своїй землі.

Рада отаманів «Української козацької громади», села Дмитренки, Новосанжарський р-н. Полтавська область

Примітка. Автор книги, занепад народу й держави пояснює не якимись зовнішніми чинниками, а внутрішніми. Насамперед станом провідної (владної) касти. Слабка еліта — слабка держава. Сильна провідна верства — сильна країна. Ми любимо звертатися до козацького періоду, до часів Київської Русі, робити порівняння. Де зазначаємо, що причиною занепаду добробуту держави, стала втрата володарською кастою прикмет провідної верстви, тобто її поступове

уподібнення до підвладної (читай рабської) касти. Причиною цього є втрата під час різних війн, кращих представників свого народу. Ми не зумовили виростити національну інтелігенцію, а зробили поповнення інтелігентних рядів за рахунок найгірших українських елементів, які негативно вплинули на провідну (владну) верству України.

Козацтво Кіровогського регіону (1992-2010)

Козацтво – це історія боротьби за відродження на зламі тисячоліть

Історія Українського козацтва одна з найславетніших сторінок історії України. У добу Середньовіччя Українське козацтво остаточно сформувалося як суспільна військова (адміністративна) верства. Традиції звичаєвого права стали основою для створення специфічних правил функціонування козацької громади. Головними козацько-лицарськими чеснотами завжди були мужність, відвага, вірність, гідність, честь, здатність до самопожертви, патріотизм, лицарська служба, оборона Вітчизни та захист православної віри. Сучасні козаки повинні зрозуміти, що слово «честь» цінувалося понад усе. Козак міг віддати життя за ті, чи інші ідеали, а честі – ніколи. На превеликий жаль, для «анархічних приблуд» на зразок Яценко-Елесєєв-Громовий -Музиченко-Травкін тощо, ці слова нічого не значать. Тому люди стараються не мати з ними спільних справ. Ми весь час підкреслюємо, як козак думає, що він ставить за мету - так і дії. На аморальності, обмані, нехтуванні честю та національно-патріотичними засадами, далеко не поїдеш. Від «гнилого дерева» люди не куштують плодів.

Відродження сучасного українського козацтва починається з другої половини 80-х років XX ст., в Україні почав поширюватися громадський рух за відновлення українського козацтва, який продовжується й донині. На **фото** представники козацтва Олександрійського краю.

Родова пам'ять покликала до створення таких організацій, як Донецьке козацьке земляцтво (1984), що 1989 року перетворилося на Донецький курінь Українського козацтва; у Львові 1985 року виникла спортивна школа козацького бойового мистецтва «Бойовий гопак»; були створені Запорізьке козацьке товариство «Запорізька Січ»(1990) «Козацьке товариство Київщини» (1990); Кіровоградський регіон також не відставав в цьому плані. Автор цієї книги на початку 1992 р., разом з іншими передовими представниками козацтва, започаткували «Буго-Гардівську паланку», яка у 1995 році офіційного зареєструвалася, а потім почали «відпочковуватися» і створюватися інші козацькі осередки, як приклад у 2005 році було створено Кіровоградську обласну громадську організацію «Центральний Козацький Округ» та інші.

Святкування 500-річчя від дня першої писемної згадки про українських козаків, заходи на о. Хортиця в Запоріжжі та в с. Капулівка на Січеславщині - дали поштовх до створення інших численних організацій українського козацтва: Карпатська Січ (Львівщина), Поліська Січ (Житомирщина), Прикарпатська Січ (Івано-Франківщина), Кальміуська паланка (Донеччина), Буковинська Січ, Херсонський кіш, Волинська Січ, Закарпатська Січ, Кіровоградські «Козаки Інгулу» і Кіровоградське «Українське Реєстрове козацтво», Знам'янський окремий полк імені козака Мамая «Центрального Козацького Округу» і Новоаргангельське районне об'єднання «Центральне відродження козацтва», Світловодське міське козацтво товариство «Світловодський оперативний козацький округ» і Кіровоградська Буго-Гардівська паланка тощо.

Фото. Кіровоградська БГП, генерал-майор козацтва В.Шарий на заходах разом з майбутніми козаками. 2008 р.

14 жовтня 1991 року (на свято Покрови Пречистої Богородиці) на Всеукраїнській установчій козацькій раді члени козацьких громад проголосили утворення єдиної загальноукраїнської громадської організації «Українське козацтво» (УК) та обрали своїм гетьманом В'ячеслава Чорновола. Від початку державотворення патріотичний процес відродження козацтва постійно наштовхувався на певний спротив окремих державних органів: провокації під час проведення козацької ради в Переяславі-Хмельницькомі (1992), затримання козацької старшини під час вшанування пам'яті П.Сагайдачного у Києво-Могилянській академії (1994), заборона поховання Патріарха Володимира (Романюка)- за участю козаків поблизу Свято-Софіївського собору (1995) тощо. Кожна козацька організація Кіровоградщини може самостійно, подібних прикладів привести безліч, коли той чи інший «пихатий» чиновник старався «непущати, бо не велено». Скажіть люди добрі, чи можна по весні стримати бурхливий потік могутньої річки. Ні, якщо ставити перепони, стрімкий потік усе змиє на своєму шляху.

Вагомим внеском у розвиток сучасного козацтва стало видання ряду Указів, що безпосередньо пов'язані з розвитком козацького руху. Це Укази «Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва»; «Про День українського козацтва»; «Про Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва», яке з часом замінилося на Козацьку Раду; «Положення про Козацьку Раду; «Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва» та інше.

На законних підставах сьогодні в Україні зареєстровано і діє більше двадцяти Всеукраїнських громадських організацій Українського козацтва та біля тисячі - обласних, районних, міських і сільських. Серед них добре відомі: «Українське козацтво» (1991); «Козацьке військо Запорозьке низове»; Спілка козаків України «Військо Запорозьке» (1994); Товариство Нестора Махна «Гуляй-Поле» (1998); «Азово-Чорноморське козацьке військо» (1999); «Спілка козацьких організацій України» (1999); «Звичаєва громада українських козаків» (2001), „Характерне козацтво" (2001), „Міжнародна академія козацтва" (2002); «Українське реєстроване козацтво» (2002); « Козацька територіальна оборона» (2002); «Міжнародний союз козацтва» (2002); «Козацькі війська України» (2002); «Об'єднане козацтво України» і «Всеукраїнське Козацьке Військо»; Міжнародні громадські організації «Козацтво Запорозьке»; «Міжнародна Академія Козацтва» та ін.

На початок 2007 р. у своїх лавах лише за списками козацькі товариства та організації загалом нараховують близько півтора мільйона осіб, а на початок 2010 р. – більше 2 млн. осіб хоч, як показує досвід, реальна цифра є набагато більшою. Тільки у Кіровоградському регіоні кожен 5-тий житель знаходиться в реєстрі того, чи іншого козацтва.

Проте існує ряд проблем, що гальмують новітнє козацьке відродження. Найактуальнішими з-поміж них можна вважати:

► - відсутність Закону України „Про Українське козацтво" і як, наслідок штучне розростання козацьких структур;

► - вплив на козацтво різноманітних політичних сил та ідеології;

► - різну конфесійну орієнтацію членів козацьких організацій. Загалом в українському козацтві утворені та діють організації за такими напрямками, (називаємо тільки уже відомі козацькі організації):

1). Спортивно-культурні товариства: школи та секції національних видів єдиноборств «Бойовий гопак» (центр - Львів); «Спас» (Запоріжжя); «Триглав» (центр - Київ); «Хрест» (Тернопіль); «Козацька вежа» (Донецьк); «Сварга» (Івано-Франківськ); «Козацький двобій» та «Собор» (Київ); кінні театри у Києві, Запоріжжі та Луганську; авіаційні, парашутні, морські та інші клуби; побудовано декілька діючих човнів «чайок» тощо. У Запоріжжі проходить щорічний Фестиваль національних видів єдиноборств, у Дніпропетровську - Всеукраїнський чемпіонат козацького морського багатоборства.

2). Наукові установи: Міжнародна Академія Козацтва; науково-дослідний інститут Козацтва при Інституті історії України Національної академії наук України (з 1996 р.) та такий же при Запорізькому державному університеті (з 2000 р.); проведено наукові конференції «Козацькі джерела» в Одесі; «Сучасна козацька педагогіка»; «Козацьке лицарство - основа національного виховання» у Києві (МАУП); «Розвиток Українського козацтва як державотворчої інституції» в Черкасах, «Козацька педагогіка в системі сучасної освіти» в Сумах; різноспланові філії Науково-дослідного інституту козацтва діють в Донецьку, Запоріжжі, Нікополі та Одесі тощо.

3). Освітні установи: Інститут українського козацтва при Харківському державному педагогічному університеті ім. Г.Сковороди (2002); Український Військового-Козацький інститут Міжрегіональної Академії управління персоналом (МАУП) у якому проводиться навчання зі спеціальностями: менеджер організації, право (зі спеціалізаціями охоронна діяльність, менеджмент безпеки, аграрний менеджмент, організація козацького самоврядування), Військово-козацька паланка Кіровоградського інституту ім. Святого Миколая МАУП, з відповідними напрямками навчання; від Міжнародної Академії Козацтва на Кіровоградщині діє Академія історії і археології козацтва. Дуже багато уваги з національно-патріотичного виховання приділяють у Кіровоградському інституті регіональної економіки та Державній льотній академії, у державному педагогічному університеті ім. В.Винниченка та медичному коледжу ім. Є.Мухіна м. Кіровограда, окремими рядками книги ми розкажемо про Кіровоградські середні школи, (заклади) козацького спрямування 1-2 рівнів акредитації.

Фото. Свято Покрови. Кіровоградський медичний коледж ім. Є.Мухіна. 2008 р.

4). Молодіжні та дитячі регіональні організації: «Молода Січ» в Запоріжжі, Кіровограді, Сумах та Новій Каховці; «Січ» (Київ); «Сокіл» (Тернопіль, Нікополь); «Козацьке коло» (Харків) та ін. Ними проводяться різноманітні заходи, туристичні походи місцями козацької слави, військово-патріотичні вишколи і таборування тощо.

5). Всеукраїнські та регіональні періодичні видання: журнали – «Гетьман», «Козацька рада», «Козацтво України», «Нова Січ»; газети: «Свобода слова», «Козацький вісник», «Віра і Воля», «Триглав», «Україна козацька», «Козацька нація», «Козацьке коло» (Запоріжжя), «Козацький дзвін» (Житомирщина), «Богданів край» (Черкащина), «Козацька родина» (Дніпропетровщина), «Козацькі литаври» (Рівненщина), «Бузький козак» та інше.

Мета діяльності Українського козацтва:

► - це сприяння органам державної влади та місцевого самоврядування розбудові України як суверенно незалежної, демократичної, правової держави;

► - відродження української козацької нації, українських козацьких звичаїв і традицій, національної ідеї;

► - захист політичних, економічних, культурних історичних здобутків українського народу (зокрема й козацького) самоврядування відповідно до положень Конституції України.

Якнайширша співпраця з державними органами управління та долучення до розвитку громадянського суспільства України. Головне завдання, що ставить перед собою українське козацтво на сучасному етапі - це звернення з пропозиціями до Президента - Гетьмана України, Уряду щодо прийняття рішень про новий підхід у розвитку козацтва в Україні, Закону «Про козацтво» та його мобілізаційної готовності на випадок непередбачених обставин.

Фото. Козацьке свято очолює генерал-майор реєстрового козацтва І.Добрянський. Кіровоград 2008 р.

Пропозиції:

До складу України входять 25 областей, Республіка Крим та м.Київ і м. Севастопіль. Разом - 27 регіонів. В основу формування козацтва необхідно покласти оперативне об'єднання козаків у п'ять країв (округів): Північний, Південний, Центральний, Східний, Західний. У кожному краї (окрузі) по 5-6 паланок. Таким чином буде: країв (округів) - 5, паланок (бригад) -26, полків - 156, куренів (батальйонів) - 468, сотень (рот) - 1404, загонів (взводів) - 4212, роїв (відділень) - 12168.

Нині, завдяки виваженій та далекоглядній політиці керівництва передових козацьких керівників, існує ідеальна можливість не тільки системно об'єднати всі козацькі товариства, а ще й підняти на вищий організаційний рівень усю структуру громадського. Сьогодні уже діють навчально-наукові козацькі округи «Українського козацтва», окремі війська громадської безпеки. Різнопланові філії МАК та МАУП. А також округи: Північні, Південні, Центральний, Східні та Західні, які мають по декілька паланок та більше 10 полків. До того ж у Києві існує Центральний навчально-науковий козацький округ, що налічує 12 полків. Крім інститутів і філій, які системно розташовані в округах (областях), у МАУП діють управління, служби, департаменти, відділи, а також Міжнародна кадрова академія (і діаспора), це ще 20 полків.

Для прикладу, на базі Кіровоградщини, давно і успішно діє «Центральний Козацький Округ», у якому налічується 31 козацький підрозділ, 5 молодіжних середніх шкіл з козацьким вишкілом, 1 вищий навчальний заклад, 3 середньо-спеціалізованих навчальних закладу, 2 благодійних фонду, велика кількість різнопланових спортивних гуртків для молоді шкільного віку тощо.

В м. Києві козацтво має: Президентський Університет, Інститут менеджменту та бізнесу, Інститут права, Інститут соціальних наук, Інститут міжнародної економіки і фінансів, Інститут прикладної математики, Інститут міжнародних відносин, Інститут політичного лідерства, Український військово-козацький інститут М АУП, Економіко-правовий технікум тощо. Директори цих навчальних закладів фактично є отаманами науково-навчальних полків. Це дуже потужна і дієва сила.

Військово-козацька паланка Кіровоградського інституту МАУП.

Про студентів та викладів Кіровоградського інституту імені Святого Миколая МАУП можна розповідати часами. А їхня військово-козацька паланка «Центрального Козацького Округу» по праву вважається взірцем з національно-патріотичного виховання молоді. Необхідно наголосити, що в інституті працює колектив однодумців на чолі з директором, генерал-лейтенантом козацтва М.Свіренем (**на фото**).

Професорсько-викладацький склад інституту – це професіонали вищого готунку: навчальний відділ очолює заступник директора - Шишкіна Т.М, приймальним відділом керує Войтовицька Л.П., багато сил навчальному процесу віддають професора: Репало В.М; Рижиков В.С; Карпов В.Є; Орлик В.М. тощо.

Викладачі: Журик О.Ю; Фоменко А.Г., Ломоносова Л.Б,. Цумарєв М.І., Марко П.В., Чорноус О.В., архімандріт Боголеп та інші.

Міжрегіональна Академія управління персоналом - визнана за рейтингом «Софії Київської» найкращим недержавним вищим навчальним закладом України. Престижність навчального закладу підтверджено офіційними рейтингами популярності та якості надання освітніх послуг. МАУП – це заклад, який готує лідерів з вищою освітою в Україні. Нині Академія відома далеко за межами країни.

Масштаби Академії - ВНЗ четвертого рівня акредитації - вражають статистичними показниками. Найбільший в Україні навчально-науково-методичний комплекс, МАУП об'єднує Президентський університет (8 інститутів), Всеукраїнський університет, (понад сорок регіональних структурних підрозділів), Міжнародний відкритий університет. Загалом це - близько п'ятидесяти тисяч студентів, тисячі викладачів і співробітників, потужна навчально-наукова база.

В Академії вперше в Україні було запроваджено навчання за мультимедійною системою телевізійного навчального університету. Кіровоградський інститут імені Святого Миколая, маючи добре обладнану телестудію, впровадив одним із перших в системі МАУП дистанційну форму навчання. Керівництво інституту завжди готове піти назустріч молоді, відкриваючи в нашому регіоні ті, чи інші спеціалізації, як приклад, коли у 2005 році виникла в Кіровоградській області нагальність у новій спеціалізації «Менеджмент безпеки», кваліфікація по закінченні навчання «Менеджер безпеки», наш провідний викладач ВУЗу, професор - Карпов В.Є. зробив все можливе, щоб відкрити цей напрямок навчання у Кіровоградському інституті МАУП.

Фото. Перші козаки-студенти. «Менеджмент безпеки». Кіровоградський інститут МАУП, кафедра менеджменту і управління персоналом 2005 р.

Двома групами, (м. Кіровоград і м. Олександрія) козаки-студенти «Менеджмент безпеки» під керівництвом Карпова В.Є. вийшли на «фінішну пряму». У 2010 р. вони закінчили термін навчання (4 роки) на базі бакалавра, отримали відповідні дипломи, і продовжують навчатися на 5 курсі, на базі спеціаліста. Випускники нашого ВНЗ МАУП одержать дипломи про повну вищу освіту державного зразка та дипломи, оформлені згідно з Конвенцією Ради Європи, (ЮНЕСКО) що надає їм можливість здійснювати професійну діяльність у відповідних країнах світу.

Основні завдання наукової роботи в МАУП сформульовані й визначені в Концепції організації та подальшого вдосконалення:

► - сприяти вдосконаленню процесу підготовки висококваліфікованих фахівців, здатних розв'язувати актуальні проблеми державотворення й формування громадянського суспільства;

► - забезпечувати високий рівень організації навчально-виховно-

го процесу на основі тісного співробітництва освіти й науки, впровадження кращих навчальних технологій;

► - сприяти всебічному розвитку особистості, формуванню у кожного фахівця високих професійних якостей і активної громадянської позиції;

► - спрямовуватися на розробку пропозицій і рекомендацій щодо можливої системи управління сучасним українським суспільством на основі вивчення і використання національного та світового досвіду суспільного управління.

Науково-дослідна робота в МАУП спрямована на реалізацію таких основних завдань:

► - досягнення європейського та світового рівнів фундаментальних і прикладних досліджень у тому числі у сфері освіти;

► - підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації.

Як ми уже раніше зазначали в інституті багато уваги приділяють національно-патріотичному вихованню. Військово-козацька паланка Кіровоградського інституту МАУП «Центрального Козацького Округу» – є однією з найкращих козацько-громадських організацій Кіровоградської області.

Фото. Керівники підрозділів Кіровоградської військово-козацької паланки інституту МАУП 2008 р.

Кіровоградські студенти інституту МАУП є частими гостями Київського студентського братства МАУП. Ми коротко розповімо вам про урочистості з нагоди козацького свята Покрови у 2009 р., яке традиційно розпочалися в Академії молебнем, відправили його в аканемічній каплиці імені Георгія Побідоносля, (протоієрей Д. Мартишин).

На знаменній події були присутні керівники Академії: Голова Наг-

лядової Ради МАУП Георгій Щокін, ректор МАУП Валерій Захожай, проректори Академії, директори Інститутів, представники всіх навчальних підрозділів і, звичайно, студентство Академії. Серед почесних гостей: директор міжнародної академії гуманітарних наук МВУ Ілія Ілієв (м. Софія), а також представник Міністерства освіти та науки України Юрій Сафонов, директор Кіровоградського інститут МАУП Микола Свірень, керівник Кіровоградської ОГО «Центральний Козацький Округ» Валентин Карпов тощо.

З вітальними словами до студентів, працівників Академії та гостей — звернувся ректор Міжрегіональної Академії управління персоналом Валерій Захожай: «Цього дня в Академії, як і в усій православній державі відзначається велике християнське свято - Свято Покрови Пресвятої Богородиці. Це національне, релігійне, родинне свято вшановує основні родинні традиції, славить ідеали материнства та жіноцтва, а також козацтва, адже козаки вважали Богородицю своєю заступницею. Це свято настільки пронизане духом козацтва, що нині його вважають святом козацької Покрови. В Академії святкування Покрови вже стало традицією, студенти з нетерпінням чекають цього свята, а для новачків-першокурсників — це завжди яскраве і незабутнє дійство».

Про витоки цього свята та християнські традиції, які склалися протягом віків, розповів протоієрей Діонісій Мартишин, доктор богослов'я, завідуючий кафедри православної культури та теології: «Свято Покрови Пресвятої Богородиці — це не лише згадка про реальні події, які відбувалися у X столітті у Константинополі, коли мешканці святого града звернулися до Богородиці про підтримку, молитву і охорону святого міста. Ця подія має досить велике значення для формування ідейного змісту. Для Академії Свято Пресвятої Богородиці — це свідчення того, що сьогодні у нашому житті повинні бути абсолютні вічні християнські цінності».

Виступ заслуженого артиста України, лауреата Національної премії ім. Т. Шевченка, кобзаря-лірника Василя Нечепи допоміг поринути у світ козацьких часів і послухати старовинних козацьких пісень у прекрасному виконанні. Урочисту частину свята на площі Знань традиційно продовжили показові виступи колективу кінного театру «Українські козаки», які демонстрували свої акробатичні вміння та вправну роботу з кіньми, козацьку хоробрість та дотепність.

Культура та духовні цінності кожної нації є її оберегом, що передається з покоління в покоління. Особливо це стосується традиційних свят, які були започатковані ще нашими пращурами.

Студенти-козаки МАУП вважають, що прийшов час глибоких та професійних реформ в економіці держави і вони готові на трудові подвиги. А зараз ми вам розповімо про Знам'янських козаків.

Слава Знам'янському козацтву

Ми у 3-му розділи уже розповідали про Знам'янських козаків. Відповідно до історичних часів, сучасні Знам'янські козаки ще «зовсім молоді», але в народі кажуть «добрі діла завжди випереджають людину». Тому ми повертаємося до дійства Окремого Чорноліського полку імені козака Мамая.

Фото. Козаки вищеназваного полку: Завада М. Мазуренко В.І. Бельницький П.І. м. Знам'янка

За історичними даними село Диківка було засноване у першій половині 18 століття. А ще раніше на його місці стояв зимівник козака Миргородського полку, козака Дикого. Тут була пасіка та випасали худобу. Зимівник існував до часів Нової Сербії (1752-1760 років).

Постає запитання: чому саме це місце було обрано для заснування зимівника? Відповідь доволі проста: позаду був Чигирин, який треба було захищати від набігів турок.

А взагалі Чорний ліс у 18 ст. був осередком формування козацьких загонів, які виступали проти національного гноблення. Тут формувався кіш Семена Неживого, загін Гната Голого та інших. Більшістю загонів керували козаки, які пройшли вишкіл у Запорізькій Січі (Грива, Медвідь тощо).

Тож козаками Окремого Чорноліського полку імені Козака Мамая «Центрального Козацького Округу», (отаман полковник козацтва Віктор Мазуренко) було вирішено на місці, де колись стояв зимівник козака Дикого насипати могилу і встановити Хрест в пам'ять про цю людину.

За словами Віктора Мазуренка, велику допомогу у встановленні хреста надали отаман Диківської сотні Юрій Григораш, осавул Цієї сотні Василь Березовський. А в цілому тут працював увесь особовий склад козацького полку, не шкодуючи ні сил, ні часу. На це місце було привезено майже 60 тонн землі. У виготовленні хреста також допоміг

начальник обласного управління лісового господарства І.Захарченко, до якого козаки звернулися з листом-проханням. Вага хреста сягає близько 500 кілограмів. Ці дані ми наводимо, щоб читач уявив собі величність споруди.

Печатка полку

Напис на Хресті за стародавнім козацьким звичаєм зробив хорунжий Дмитрівської сотні Володимир Жуган: «Хрест встановлено стараннями козаків Окремого Чорноліського полку ім. Козака Мамая на землях козацького зимівника, заснованого козаком Диким та його побратимами в 1720-х роках». У підніжжя могили закладена капсула із зверненням до нащадків: «Любіть Українську державу, українську мову - духовності нашої основу, бережіть і відновлюйте козацькі традиції, бережіть українську державність, її кордони...». Текст цього листа вигравірувано на мідній пластині. Цю роботу виконав начальник штабу полку М. Андреев.

Слід зазначити, що це вже п'ятий хрест, встановлений козаками на території Знам'янського району, на місцях, де колись були козацькі зимівники, храми, ймовірні поховання.

1). Перший хрест встановлено у 2003 р. на місці козацької церкви Покрови Пресвятої Богородиці у с. Цибулевому, найдавнішому населеному пункті району. Ця церква згадувалась у літописних документах ще у першій половині 18 століття.

2). Другий хрест було встановлено у 2004 р. на місці колишнього Спасо-Преображенського монастиря, який був заснований у 1752 р. і діяв до кінця 18 століття. Знаходився він між сучасними селами Калинівка та Веселий Кут - Знам'янського району. У 20-х роках 18 ст. на його місці було збудовано каплицю, яка проіснувала понад два віки, і була зруйнована у радянський час. Біля Спасо-Преображенського монастиря козаки проводили свої ярмарки. Мідний дзвін монастирського храму скликав козаків на Раду

3). Третій хрест знайшов своє місце на ймовірному похованні козака Марка Мамая в урочищі Мамаїв Яр. За легендою, тіло цього козака після загибелі не було знайдено. Тож сучасні козаки, віддаючи честь і повагу Марку Мамаю, насипали могилу і встановили хрест. Тепер на цьому місці, біля урвища, козаки проводять зустрічі у свята, проводять посвяту у козаки, дають клятву на вірність Українському козацтву.

4). Четвертий хрест встановлено на старому цвинтарі с. Чорноліски, де вічним сном сплять рідні козацького ватажка 20-х років минулого століття, Кібця-Бондаренка, закатованих чекістами.

5). П'ятий хрест було встановлено у жовтні місяці 2007 р. непода-

лік с. Диківки, - освячення Хреста, встановленого на честь засновника села, козака Дикого. Освячення провів отець Василій, настоятель Української православної церкви Святого Преподобного Сергія Радонежського. На освяченні були представники Долинської Степової сотні (отаман В.Молчанов), Чорноліської (отаман В.Криловецький), Цибулівської (поважний козак П.Бєльніцькій), Дмитрівської (осавул В.Столбов), Чорноліського куреня (осавул М.Завада), до речі, цей козак того дня святкував також і свій день народження, старшина полку, начальник штабу полку М. Андреев, осавул полку В.Подлєсний, суддя полку М.Стельмах та інші козаки-побратими.

На честь відкриття пам'ятного знаку пролунав постріл із козацької гармати.

Виступаючи на цьому дійстві отаман полку В.Мазуренко, сотник Ю.Григораш, осавул В.Березовський, краєзнавець, поважний козак В.Шкода, письменник, член Національної спілки письменників України А.Загравенко – зазначили значимість цих подій і бажали процвітання усьому Українському козацтву, нашій державі і особливо громаді с. Диківки.

І було дуже приємно бачити той непідробний патріотизм виступаючих, чути щирі слова вдячності за добрі козацькі справи, направлені на відродження нашої історичної спадщини, що, без сумніву, сприятиме розвиткові національної свідомості наших громадян.

Фото. Козаки Долинського степового куріння «Карабилівська сотня»

Співпраця міліції з козацтвом

Транспортна міліція м. Знам'янки постійно співпрацює з козацькими, громадськими формуваннями. Одним із таких формувань є окремий Чорноліський полк імені козака Мамая «Центрального Козацького Округу» Українського козацтва, який налічує більше сотні чоловік, самому старшому козакові за 70 р., наймолодшому - десять років. Майже кожного тижня працівники лінійного відділу на станції Знам'янка спільно з представниками від козацтва проводять рейди з метою забезпечення законності та правопорядку на залізничному вокзалі станції Знам'янка та в приміських потягах. За участю козаків в 2009 р. розкрито ряд злочинів: (виявлено громадян, які використовували для безкоштовного проїзду в електропотязі підроблені - посвідчення учасника війни; та громадян з маріхуаною). До адміністративної відповідальності притягнуто 20 громадян. Першими здійснили вихід щодо охорони правопорядку отаман полку Мазуренко В.І, старшини полку: Андреев М.Д., Стельмах М.П., Завада М.Б. тощо.

(**Фото.** На охороні громадського порядку м. Знам'янка).

Знам'янське подвижництво

В музеях, як відомо, зберігають історичні цінності самобутньої народної культури. Дуже приємно, що не перевелися на нашій землі справжні патріоти - люди, душі яких не зачерствіли в сум'ятті буденності, які вболівають за відродження культури, духовності нації. Приємно чути слова вдячності і побажань музейним працівникам від знам'янчан, а ми відзначаємо нині безкорисливу, подвижницьку справу тих, хто всіляко сприяє збереженню матеріальних і духовних цінностей історії та культури нашого краю.

На фото. Зв'язок культури і козацтва. м. Знам'янка 2006 р.

Надаємо слово Т.Кулик, директору Знам'янського краєзнавчого музею: «Особливу й щиру вдячність адресуємо засновникам Окремого Чорноліського полку ім. Козака Мамая «Центрального Козацького Округу», полковнику Віктору Мазуренку, Миколі Андрееву, Петру Бельницькому, які постійно поповнюють фонди музею цінними матеріалами й документами зі своїх власних колекційних зібрань. Ці матеріали представлені в експозиціях «Вклонімося великим тим рокам», «Козацькі зимів'я та найдавніші поселення на Чорноліссі», «Етнографія» та інші, які викликають велику зацікавленість у відвідувачів.

Наразі за сприяння та з власних матеріалів колекціонера Віктора Мазуренка в музеї діє виставка «Козацькими шляхами», де є понад 150 одиниць експонатів козацької доби 17-18 сторіччя. Вони унікальні тим, до привезені з різних місць України, де пролягали шляхи славного Війська Запорозького, де були засновані козацькі зимівники, відбувалися визначні битви часів Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького - м.Берестечко, м.Збараж, о.Хортиця, м.Чигирин, Холодний

Яр та інші».

Крім вищезгаданої допомоги Знам'янському музею експонатами, козаками організовуються екскурсійні та експедиційні виїзди до визначних місць України. Налагоджено зв'язки зі школами, де на зустрічах, лекціях, в бесідах дітям розповідають про реалії та легенди козацького краю. Адже сучасні козаки - це нащадки славних лицарів минулого, які своїми справами нині відроджують давні козацькі звичаї, традиції, працюють задля утвердження української національної ідеї та розбудови нашої держави. Тож і молоде покоління з задоволенням долучається до цієї громади.

Реєстр керівного складу окремого Чорноліського полку ім. козака Мамая, Кіровоградської обл. ГО «Центральний Козацький Округ».

Мазуренко В.І.	Отаман окремого Чорноліського полку
Андрев М.Д.	Начальник штабу полку
Щербаков В.В.	Отаман Чорноліського куріння
Хандусенко А.Г.	Отаман куріння «Сокіл»
Криповецький В.	Отаман Чорноліської сотні
Головатенко А.С.	Отаман Цибулівської сотні
Курінний В.А.	Отаман Богданівської сотні
Куць В.М.	Отаман Дмитрівсько-Інгулец. сотні
Рябошапка А.В.	Отаман Диківсько-Осавульской сотні
Іванець В.О.	Отаман Диківської сотні
Квашніцький Р.Л.	Отаман Буго-Гардівської сотні
Молчанов В.В.	Отаман Долинсько-Степового куріня
Шевчук В.П.	Отаман Долинсько-Степової сотні
Грищенко В.П.	Отаман Кірово-Карабилівської сотні
Шалаєв В.Б.	Отаман Зозулинсько-Степової сотні
Ємченко В.В.	Отаман Світловодського куріння
Бутко А.О.	Отаман шкільного куріння «Крилів»
Квітка О.І.	Отаман Світловод.-Табурищан. сотні
Довгий О.В.	Отаман Світловод.-Андрусівськ. сотні
Негора О.І.	Отаман Калантаївської сотні

Школа допризивної підготовки

Навчально-польові збори 10-х класів м. Знам'янки, які 2009 року відбулися на базі ЗШ № 3, стали важливою віхою у військово-патріотичному вихованні учнівської молоді, адже вони пройшли хоч і коротку, але справжню школу допризовної підготовки.

► Першого дня юнаки та дівчата вчилися ходити урочистим та похідним маршем.

► Другого - виконували пісні, крокуючи строєм.

► Третій день був присвячений тактичній підготовці (допризовники навчалися як діяти в атаці й обороні.

► Четвертого дня було організовано поїздку до військової частини А 1201, де відбулися заняття за статутом вартової служби.

► Учасники навчально-польових зборів відвідали також пожежну частину, стали свідками злагоджених дій військовослужбовців в екстремальних ситуаціях.

Старшокласників особливо вразив санітарний стан території та дисциплінованість військовослужбовців. Козаки висловили велику подяку за співпрацю командиру полку та офіцерам від організаторів навчально-польових зборів. Надовго запам'ятається учням екскурсія до краєзнавчого музею м. Знам'янки, яку провів методист музею О.В.Моліс.

10 червня 2009 р. відбулося урочисте закриття навчально-польових зборів та посвята юнаків ЗШ №3 у козаки підрозділу «Сокіл» Окремого Чорноліського полку ім. Козака Мамая. Юнаків та дівчат урочисто привітах, гол. спеціаліст міського відділу освіти В.М.Мурга, директор ТСО України В.О.Колебіденко, начальник штабу полку ім. Козака Мамая осавул М.Д.Андреев.

Присягу проводили осавул М.Андреев, В.В. Щербаков, М.Б.Завада, хорунжі: П.І.Лушпиган, С.В.Видужа, після чого навчальні роти пройшли урочистим маршем. Начальник навчально-польових зборів А.Г.Хандусенко вручив грамоти юнакам та дівчатам за добре знання предмета «Захист Вітчизни».

Фото. Отаман Квашнівський Роман разом зі своїм сином Миколою 2010 р.

Тернистим шляхом

(**На фото** козаки Окремого Чорноліського полку ім. козака Мамая).

Святої неділі, 1 липня 2007 р. від Покровської церкви с. Петрового розпочато Хресну ходу. Приводом до цього було віднайдення стародавньої ікони Іоанна Милостивого. Ця старовинна православна ікона представляє для нашого українського Християнства велику цінність, адже написана вона була ще у 1874 році на честь сторіччя заснування святого храму у Вільшанці. З часом ікона безслідно зникла. І з 20-х років XX-го століття ніхто не знав її долі.

Та одного разу, православний християнин Олександр Романов у Кіровограді в одному з антикварних магазинів побачив цей церковний скарб. Розуміючи його цінність, віднайшов кошти і придбав ікону. Довгий час вона знаходилась у нього. Згодом він цю ікону (Іоанна Милостивого), подарував юній дівчині Катерині з домовленістю, що при виповненні їй 18 років ікона буде передана до Святого Храму. Тож, щоб повернути ікону до Храму, потрібно було оздобити відповідний ківот. А для цього необхідні кошти. От і звернулись православні християни до Знам'янського козацтва, яке постійно підтримувало і підтримує православ'я і споконвіків захищає духовне багатство нашого народу від нищівників-грабіжників. Ось так, через роки ікона Іоанна Милостивого повернулася до призначеного храму у Вільшанку у супроводі сильних та сміливих, відважних та вірних козаків Окремого Чорноліського полку імені Козака Мамая «Центрального Козацького Округу».

Прямуючи зі Знам'янки, старовинна ікона відвідала храми Кіровограда, Новоукраїнки, Добровеличківки, села Доброго та Вільшанки.

Урочисто святиню зустрічали настоятелі в усіх храмах. Божественна літургія тривала більше двох годин. До знову повернутої в духовне життя ікони мали змогу приклонитись сотні православних християн, які знають, що святий Іоанн Милостивий є покровителем та захисником сімей.

У Вільшанському Храмі святі отці показали козакам ще одну ікону - близнюка цього святого, але з іншим написом: «Від болгарської общини села Вільшанки». До речі, болгарська община Вільшанки організувала дуже теплі зустрічі у всіх населених пунктах, що були на шляху Хресного ходу. Міський голова Вільшанки подарував від територіальної громади козакам Окремого Чорноліського полку ім. козака Мамая вишивану ікону Пресвятої Діви Марії, шедевр місцевого народного умільця Ігоря Єнчева, а українська православна церква - грамоти усім отаманам козацьким сотень, які брали участь в Хресній ході, зі щирою подякою.

П'ятнадцять преподобних отців православних церков були присутніми на цих церемоніях. Вони помолилися за» здравіє» козаків і тих двох мирян, які повернули ікону у її святе місце, благословили всі благочестиві діяння во славу православної віри.

Фото. Починання Хресного ходу с. Петрове. 2007 р.

У смт. Добровеличківці православні християни на чолі з отцем Олександром також звернулися з проханням до козаків - віднайти історичну святиню їхнього селища - ікону Ревуцької Богоматері.

Час не стоїть на місці і, можливо, через роки їхні діти чи онуки будуть зустрічати так само у стінах Свято-Миколаївського Храму свою втрачену святиню.

Козаки. Холодний яр, с. Мельники. 2009 р.

У виховній роботі, педагогіці, лицарстві має бути найглибше поєднання патріотизму і професіоналізму, любові до рідного краю, до рідної неньки України. Без національно патріотизму втрачається весь сенс подальшої виховної роботи, тому, що підрізаються наші українські коріння.

А зараз ми з вами поговоримо про виховну роботу, нашого козака, Заслуженого учителя України, кандидата педагогічних наук, переможця Всеукраїнського конкурсу «Кращий вчитель року» (1996) колишнього директора ЗОШ № 21 м. Кіровограда, полковника козацтва Василя Каюкова. На превеликий жаль, його немає серед нас. Перестало битися серце вірного лицаря України. Світла йому пам'ять!

Слід наголосити, що нами, спочатку козаками Кіровоградської «Буго-Гардівської паланки» ще в середині 90-х років минулого століття, розпочаті заходи з козацько-лицарського виховання шкільної молоді. На початку 2000 років цю добру традицію підхопила і продовжила Кіровоградська обласна громадська організація «Центральний Козацький Округ», (головний отаман, генерал-полковник козацтва В.Карпов).

Так в Кіровоградських загальноосвітніх школах I - III ступенів № 11, (директор полковник козацтва М.Борисова), № 21 (директор вищезазначений полковник козацтва В.Каюков), № 35 (директор Т.Бабак) вся атмосфера - її музеї, світлиці, зміст предметів народознавчого циклу, діяльність дитячих організацій підпорядкована вихованню національної самосвідомості, патріотизму, гордості за свій народ, пізнанню героїчної і разом з тим трагічної історії української нації.

Відродження гуманістичної духовності

Відродження гуманістичної духовності неможливе без знання джерел української історії, культури, народної педагогіки, пізнання народного досвіду козацького виховання, того внеску, який у загальнолюдському вимірі становить значне надбання цивілізованого світу. Державницький напрямок діяльності світочів української нації наближав до кожного з нас незалежну Українську державу, закликав совість і сумління людини стати на сторожі національної самосвідомості, гідності, честі, справи борців за щасливу будучину нації.

На малюнку проводи у перший клас до козацької школи-ліцею.

На варті провідної ідеї етносу, яка єднає, згуртовує, мобілізує народ, мусить стояти національна школа. Саме вона внесе той новий струмінь в душі усіх громадян України, який підніме кожного окремо і всіх разом, допоможе дорівнятися до себе - іншим. Саме школа виховує у підростаючого покоління активну патріотичну позицію, яка допоможе Україні повернутися до цивілізованого шляху свого поступу і, нарешті, стати в рівень з найпередовішими націями світу

Педагогам Кіровоградської загальноосвітньої школи I -III ступенів № 11; 21; 35 допомагає в цьому, зокрема, мережа шкільних музеїв і світлиць м. Кіровограда.

Аналіз роботи цих шкіл переконує, що досвід козацького виховання активно використовується у вихованні учнів і витікає це із самого змісту національної української школи. Всі класні колективи у школах № 11; 21; 35, випускають тематичні стінгазети. Переможці нагороджуються дипломами, збіркою творів українських драматургів та поїздкою на хутір "Надія". Читаючи такі твори, як «Гайдамаки», «Гамалія», «Іван Підкова», «Холодний Яр», «Розрита могила», «Назар Стодоля» та інші, учні усвідомлюють, що готовність українців – це захищати рідну землю, проявляти бойовитість – це ознака патріотизму.

Інший приклад, наприкінці 1990 р. було відкрито світлицю Івана Карповича Карпенка-Карого. Драматург - земляк школярів. Він народився 29 вересня 1845 року у селі Арсенівні, колишнього Бобринецького повіту на Херсонщині, (нині Кіровоградщина), йому судилося стати одним із зачинателів українського професійного театру, класиком української драматургії.

Ще Євген Маланюк відзначав: «Дух попередньої Козацької Доби,

мілітарний і мілітантний дух козацької шаблі, коротше - Дух Нації - був переданий не лише поколінню «живих», а й поколінню «ненароджених». Переданий через бездоріжжя і тьму «Ночі Бездержавності і всупереч тій Ночі». Педагоги цих шкіл прагнуть, аби учні відчули Дух боротьби, людської гідності, пройнялися ним, щоб помножити свої сили для утвердження Української незалежної держави.

В.Винниченко - один із великих носіїв козацького духу вільнолюбства, вірності ідеї Української державності. Його спадщина допомагає зрозуміти учням: для чого Україні потрібна державність. Він, зокрема, підкреслював: «Яка є найперша, найсутніша потреба українського національного колективу? Та сама, що у всякої індивідуальної істоти на землі: зберегти своє життя, забезпечити його розвиток, передати спадщину в наступні покоління. Які є найкращі засоби для цього?

Поки що людство розбите на окремі національні колективи, які переважно звуться державами, то, очевидно, що найкращим засобом збереження його життя і розвитку кожної нації - є державність, себто комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які зв'язують його в компактну цілість, які забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому. Нація без державності є покалічений людський колективний організм».

Таким чином, вивчаючи твори В.Винниченка, учні усвідомлюють необхідність боротьби за розбудову Української держави, вважають, що тільки громадянинові-патріоту це завдання під силу. Отже, заповіти В.Винниченка допомагають викристалізувати патріотичні почуття учнів, зрозуміти, що участь кожного в зміцненні суверенної держави є конкретним виявом патріотизму особистості.

Фото. Козацьке свято у ЗОШ № 11 м. Кіровоград. 2008р.

Козацька культура

Про впровадження козацької культури, ми розкажемо на прикладі ЗОШ № 21 м. Кіровограда. 24 серпня 1992 р. в той час, коли у Києві розпочав свою роботу перший всесвітній форум українців, у Кіровоградській загальноосвітній школі І - ІІІ ступенів № 21 відкрито першу на Кіровоградській землі кімнату історії української діаспори. Колектив педагогів ЗОШ № 21 став першим в Україні, хто на базі цієї кімнати вирішив предметно і глибоко знайомити школярів з життям наших братів і сестер, яких мов ті листочки, розвіяв по всьому світу.

Протягом століть бездержавності, національної і соціальної несправедливості, гноблення України іншими державами мільйони українців опинилися за кордоном за межами своєї материнської землі. Еміграція як феномен характерна не тільки для України, вона властива історії багатьох народів.

Але в шкільній Кімнаті історії української діаспори учні довідуються саме про ті причини, що спонукали українців залишати свою Вітчизну. Україна знає три хвилі переселенського руху:

перша - з останньої чверті XIX століття до початку першої світової війни;

друга - період між двома світовими війнами;

третя - період після другої світової війни.

Матеріали стенду «По всіх світах» розповідають про те, коли і за яких умов українці опинилися за кордоном рідної землі. Вже після Полтавської битви (1709 р.), яка стала національною катастрофою українського народу, частина козаків гетьмана Мазепи знайшла притулок у Бессарабії. Самі учні-екскурсоводи розповідають одноліткам про те, що у списках солдатів армії Джорджа Вашингтона зі штату Пенсільванія зустрічаємо імена співвітчизників: Петра Пшона, Івана Оттамана, Давида Лота та інших.

В армії Симона Болівара прославився Михайло Скибицький, який мав звання поручика. Першим українським емігрантом США вважається Андрій Гончаренко - колишній чернець Києво-Печерської лаври. Проживаючи у Нью-Норку, він видавав двотижневик «Аляска Геральд» в якому вміщував статті про українських козаків.

Першими українцями, (козаками) які прибули до Канади, були сеняни із села Небилів - Іван Пилипів та Василь Єленяк.

На Заході в основному поселялися українці із Західної України, а мешканці Східної України переселялися до Сибіру, чому сприяв царський міністр Столипін.

Кімната історії української діаспори та козацтва розповідає про тяжку працю переселенців та про те, як українці оберігали свою духовність, національну ментальність. Великий інтерес викликають матеріали про українців у США. За деякими даними першим українцем у Північній Америці був козак Лаврентій Богун, який прибув туди на початку XVII століття на кораблі пілігримів.

Учні-екскурсоводи звертають увагу однолітків на те, що пов'язує країни світу з видатними людьми України. Вони доводять, що українці та козацтво в загалі ніколи не були меншовартісними, а скрізь утверджували своє національне «Я», вносячи вагомий вклад у культурну скарбницю як свого, українського, так і інших народів світу.

Одна з розповідей - повідомлення про видатного архітектора і художника Василя Кричевського, який у 1947 р. поселився у Каракасі і прожив у цьому місті кілька років, став відомою і поважною людиною.

Першим нашим земляком, який ступив на австралійську землю, був син козацького старшини – Маклая, (Миклухо-Маклай). Він здобув світову славу як науковець-мандрівник. Саме козацький менталітет вченого, який користувався повагою у людей будь-якої національності, допоміг йому знайти підхід до місцевого населення, вивчити його життя, спосіб мислення. Козак Миклухо-Маклай став національним героєм аборигенів Австралії, їх «богом», пам'яті якого вони поклоняються і до цього часу.

Друковані джерела за 1832 р. згадують ім'я лікаря Джона Людського, (в інших джералах Луцького) зі Львова, який став першим українцем, що поселився в Австралії. Дружна громада українців-козаків цієї країни живе повнокровним духовним життям, прославляючи народ України, вихідцями якого є.

Подаючи довідку про українців-козаків, які оселилися у Франції, екскурсоводи роблять екскурс в історію, розповідаючи про шлюб французького короля Генріха із дочкою Ярослава Мудрого - Анною. Зацікавлює розповідь про Пилипа Орлика - творця першої у світі демократичної Конституції, та його сина - Григорія, який згодом став відомим французьким дипломатом, маршалом, і на честь якого у Парижі названо аеропорт - Орлі.

Син селянина з Харківщини Петро Береговий під дещо асимільованим прізвищем «П'єр Береговуа» був прем'єр-міністром Франції. Учні ЗОШ № 21 мають можливість подивитися репродукції художньої вишивки, якою впродовж 50 років в Австрії займається Ксенія Покотило, побачити зразки вишивки доктора теології із Риму Дмитра Блажейовського. В історичному аспекті екскурсоводи подають довідку:

► - про Євпраксію, яка стала дружиною німецького імператора Генріха IV і проживала в італійському місті Вероні;

► - про Врія Котермака - вчителя знаменитого Коперніка, який ппроживав у 1481-1462 роках під іменем Грій Дрогобич ректором Болоньського університету;

► - про Михайла Березовського - видатного композитора України, який у 1771 році був обраний почесним членом Болонської філармонічної академії;

► - про Василя Ярошенка, який, втративши зір у чотирирічному віці, спромігся вивчити 36 іноземних мов, стати класиком японської літератури, засновником першої в Азії «школи для сліпих у Сінгапурі», за що вдячні сінгапурці поставили пам'ятник Ярошенкові.

Найважче українцям-козакам живеться на території колишнього СРСР, особливо ж в Росії, де вони не мають можливості навчатися рідною мовою, випускати свої газети, розвивати своє мистецтво. Інтелектуальна Україна в усі часи була духовним донором для Росії. Внесок українців у духовну культуру Росії важко переоцінити.

Розповідаючи про те, я в 1991 р. у Києві відбувся перший Всесвітній форум українців, учні висловлюють надію, що і для українців, які мешкають в Росії, Білорусії, Казахстані та інших державах, творених на теренах колишнього СРСР, будуть створені нормальні умови для задоволення національних потреб і тоді українці-козаки стануть тим мостом, який поєднає Україну з народами тих держав, де живуть її колишні громадяни, а це приятиме справжній, а не декларованій дружбі між народами.

На базі Кімнати української діаспори, у ЗОШ № 21 відбуваються читацькі конференції з усіх питань козацтва. Наприклад, учні прочитали і потім обговорили книгу шведського дослідника Альфреда Єнсена «Мазепа», історичну повість Івана Филипчука «Кульчицький - герой Відія», роман Миколи Лазоровського «Патріот», в якому розповідається про першу політичну еміграцію козаків, видатним представником якої був Пилип Орлик та інші. «Козацтво України» - одна з провідних тем, яку досліджують школярі.

Коли Кіровоградську ЗОШ № 21 відвідав голова української громади у Болгарії Вань Висоцький, він записав у Книзі відгуків: «Дуже зворушений усім баченим в цій школі... Підкотився клубок до горла та й тільки скажеш: ще не вмерла Україна!»

А ось думка Божени Ольшанівської, президента Американців в Обороні Людських Прав в Україні, яка мешкає у Нью-Йорку: «З визнанням і подивом я познайомилася з Вашою прекрасною школою і тепер переконана, що Україна буде вільна і незалежна».

Кімната історії сприяє тому, що діти почувають себе членами великої світової сім'ї українців-козаків, весь світ для них стає ближчим,

зрозумілішим, їх душі прагнуть єднання зі своїми братами і сестрами, бо до цього їх зобов'язують патріотичні почуття. Їх серця переповнюються любов'ю, братерськими почуттями і вони з особливим трепетом говорять: «Нашого цвіту - по всьому світу».

Постільки колектив школи активно впроваджує досвід козацького виховання, то він аж ніяк не може обійтися без козацького лицарства. Учнів виховують на прикладах, про які розповідають – самі учні за напрямками:

1. Острів Хортиця як доблесть козацтва.
2. Козацьке військо і розпорядок дня гарнізону.
3. Козаки запорожці - славні сини України.
4. Хронологія козацьких морських походів.
5. Козацтво і культура.
6. Козацька честь, віра, лицарство і служіння батьківщині.

Привертає увагу історична мапа земель, тогочасної «Буго-Гардівської паланки», виставка декількох варіантів народної картини «Козак Мамай», герби козацьких земель, велика виставка літератури на козацьку тематику, портрети Д.Яворницького та М. Грушевського з їх висловлюваннями: «Треба горнутися до свого, українського, заохочувати до нього, розширювати його всякими способами», та «Запорізька община доходила до повного ідеалу, невідомого ні в стародавньому світі, ні в середні віки, ні за нових часів».

На базі Кімнати історії українського козацтва працювала лекторська група «Козачата», якою керував учитель історії Ю.Б.Нестеренко. Ось фрагмент екскурсії, яку в цій кімнаті проводили учні, і який дає можливість уявити, як виховуються патріотичні почуття: «Козаки впродовж століть оберігали рідну землю від численних ворогів - турків, татар, польської шляхти, російських шовіністів. З цією метою вони заснували Січі на островах - Хортиці, Базавлуку, Микитинському Розі та на Чортомлинці. Перед дітьми - зображення Хортиці. Саме цей острів, колись молодий К.Маркс назвав першою у світі християнською республікою.

Козаки жили хоч і тривожним, але змістовним воєнним життям. Якщо уважно прочитати, який порядок життя був запроваджений на Хортиці, то побачимо, що козаки знаходили час і для того, щоб приготувати страву, і для того, щоб поспівати, послухати гру кобзарів, помолитися у церкві, і для того, щоб підготуватися до воєнного походу.

Ось перед вами сюжети козацького життя. Серед ілюстративного матеріалу привертає увагу репродукція картини Іллі Юхимовича Рєпіна «Запорожці пишуть лист турецькому султану». Історія написання листа відома кожному. Подивіться на обличчя козаків - і ви зрозумієте, козаки не мали страху. Це були люди мужні, горді, незалежні. Понад усе вони цінили волю. Заради цього не шкодували свого життя».

Потім увагу учнів зосереджують на інших напрямкам козацької тематики: «Від деяких ультра-шовіністів можна почути про те, що Україна немала ніякого відношення до Чорного моря, що українці непричетні до морської справи. Але ці вигадки не витримують ніякої критики. Ось перед вами хронологічна виписка морських походів українських козаків-моряків, які контролювали Чорне море і своїми перемогами прославили Український козацький флот того часу.

Історія козацтва невіддільна від української культури. Козаки завжди шанували освіту, мали на Січі свої школи, багато хто з козаків мав вищу освіту, яку здобували у чи не в єдиному вищому закладі Східної Європи - Києво-Могилянській Академії. В Україні навіть жінки, які жили у селах - уміли читати. Для дітей, чиї батьки полягли у бою, відкривали спеціальні школи для сиріт. Про честь, вірність, лицарство козаків у світі розповідає стенд «Козацтво і духовність».

Обличчя учнівської молоді світлішає, в очах з'являється гордість за своїх потомків. Далі учням розповідають про нашу рідну Україну, яку прославили гетьмани - Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа, кошові - Сірко, Калнишевський та багато-багато інших славних патріотів українського народу. Їх портрети можна побачити зразу на стенді «Історичні діячі України».

Фото. Заходи з нагоди козацького свята.Духовенство -наука-козацтво у школах 2008-10р. м. Кіровоград.

Зразу переходимо до фрагментів «Наша Кіровоградщина – козацький край». Про це розповідають матеріали Кімнати історії українського козацтва, зокрема мапа, яку учням подарували члени міської організації Народного руху, також історична мапа земель тогочасної «Буго-Гардівської паланки», різні експонати від «Буго-Гардівської паланки» 1995 р. і до 2010 р. Кіровоградської ОГО «Центральний Козацький Округ».

Розповідаючи далі про сучасне козацтво кажемо: «Зверніть увагу на репродукції картини «Козак Мамай». Колись така картина прикра-

шала кожну хату, зимівник. На території Кіровоградщини є невеличке село Малайка, яке знаходиться між В.Северинкою і Кіровоградом. Можливо, що козак Мамай був нашим земляком. Але до козака Мамая мають відношення й інші населенні пункти Кіровоградщини. Як приклад приводимо сьогочасний Знам'янський козацький підрозділ: Окремий полк ім. козака Мамая «Центрального Козацького Округу» Учні, придивіться на Мамая і ви зрозумієте, що цей козак - сміливий воїн, він завжди готовий сісти на коня, щоб боронити рідну землю. Разом з тим, він не може без пісні. Співати - це як дихати. Пісня - душа народу, а козак – гордість української нації».

Аналіз екскурсії і приведених фрагментів дає підстави сказати, що учні емоційно, щиро сприймають слово про козацтво, що воно виховує у них патріотичні почуття, формує національну самосвідомість, допомагає побачити власне коріння, свій генетичний зв'язок з предками-козаками. Учні переконуються, що Україна в особі козаків мала великих людей, якими слід пишатися завжди.

Професор Українського Вільного Університету в Мюнхені Юрій Бойко (справне – Блохін) писав: «Великою людиною є той, хто має величезну волю творити історію нації, перемагати перешкоди на її шляху, хто безмежно вірить у величність своєї нації, хто самозреченням і жертвенністю заслуговує на виключну довіру від народу, хто приваблює до себе силою свого розуму і здібностей, вміє повести за собою еліту духовних вибранців нації. В розмахові свого творчого діяння велика людина може перерости в геніальну. Ми мали своїх геніїв. У ті часи ними були Я.Мудрий, Б.Хмельницький, Т.Шевченко, сьогодні цю естафету підхопили сучасні козаки»

Отже, робота на базі Кімнати історії українського козацтва – це своєрідний напрямок патріотичного виховання учнів не тільки цієї школи, а й держави взагалі.

Ще одним центром виховання патріотичних почуттів у ЗОШ № 21 є Кімната історії українського війська, її відкрито напередодні і на честь другої річниці створення українського національного війська. Привертають увагу слова над класною дошкою: «Вільну Україну не скують кайдани, в обороні волі наше військо встане» (О.Олесь). Праворуч дошки - текст присяги на вірність народові України, ліворуч - текст присяги українських козаків. На уроках української етнопедагогіки та початкової допризовної підготовки учні вивчають слова цих присяг напам'ять.

Головна їх ідея - утвердження думки про усвідомлену готовність українців захистити Україну від будь-яких ворогів, від тих, хто хотів би бачити український народ меншовартісним, залежним від іншого.

Ось текст: «Присяги українського козацтва на вірність Україні», яка прийнята на Великій Раді українського козацтва 21 червня 1992 року у

місті Переяславі: «Перед Богом нашим все виднішим, перед святою Покровою, перед українським народом - іменами своїх батьків і матерів, святою землею нашою клянусь, що готовий віддати життя, захищаючи споконвічну свободу народу рідного, дідівські вікові порядки та звичаї, самостійність України! Присягаємо, що будемо стояти на смерть за свободу і незалежність України, недоторканість її кордонів і до останнього подиху життя служити їй. Якщо порушимо цю клятву, то нехай не прийме наше тіло свята українська земля і будемо ми прокляті на віки віків. Слава Україні!». Які прості і душевні слова.

Цю клятву виголошують учні, коли вступають у ряди козачат і повторюють, коли закінчують одинадцятий клас. Вона зобов'язує учнів бути вірними Україні, понад усе берегти її честь, свободу і незалежність. Звичайно знайдуться противники, вони скажуть така робота сприяє формуванню мілітаризаційного світогляду учнів. А давайте ми вам нагадаємо слова колишнього лідера фашистської Германії Адольфа Гітлера: «Дайте мені змогу сьогодні контролювати підручники і виховний процес у школі, завтра я буду контролювати увесь світ»

А ось думки Олега Ольжича: «Мілітаризм - це універсальний світогляд і мораль, що формує людину і народи. Що у ворогові бачить не злочинця чи виродка, а теж людину, глибокою, творчою і мудрою трагікою життя поставлену боротись з другого боку. Отак родиться етика й чесноти. Мілітаристичний світогляд ушляхетнює життя, покликаючи в ньому: відвагу, мужність, вояцьку товариськість, почуття вищого обов'язку і чести».

Зовсім інакше трактується «мілітаризм» як термін в «Українському радянському енциклопедичному словнику», де сказано, що «мілітаризм» від латинського «мілітаріс» - військовий, що це «реакційна політика нарощування військової могутності, яку проводять експлуататорські класи капіталістичних держав з метою загарбання чужих земель, колоній, захоплення нових джерел сировинних ринків збуту товарів і придушення опору експлуатованих мас в середині країни. Мілітаризм склався на ґрунті експлуататорського класового суспільства. Особливого розмаху набув у період імперіалізму. Мілітаризму протистоїть послідовна мирна політика СРСР та інших соціалістичних країн і могутній рух народних мас за міцний мир в усьому світі».

Зупинимося на словах Олега Ольжича, що мілітаризм - це бойовитість, вміння нації захистити себе від нападників. І в цьому смислі виховання мілітаризму як психологічної готовності оборонити рідну країну від будь-якого ворога є одним із важливих завдань патріотичного виховання.

У школі учні вивчають і сучасну присягу, яку юнаки даватимуть народові України, служачи в рядах Збройних Сил України. Ось її текст: «Я (прізвище та по батькові) вступаю на військову службу і урочисто

клянусь народу України завжди бути вірним і відданим йому, сумлінно і чесно виконувати військовий обов'язок, накази командирів, неухильно дотримуватись Конституції і законів України, зберігати державну і військову таємницю. Я клянусь захищати Українську державу, непохитно стояти на сторожі її свободи і незалежності. Я присягаю ніколи не зрадити народу України».

Ми вважаємо, що робота з текстами присяг - один із суттєвих напрямків патріотичного виховання учнів. Другим важливим напрямком є психологія сприйняття ілюстративного матеріалу у Кімнаті історії українського війська, яке згруповано за такими темами:

1. Військо княжих часів.
2. А слава - заповідь моя.
3. Запорізьке військо.
4. Де козак - там і слава.
5. Українські січові стрільці.
6. В боротьбі за незалежність України.
7. В роки другої Світової війни.
7. Ніколи, ніколи не буде Вкраїна рабою німецьких катів (М.Бажан).
8. Збройні Сили незалежної України.

В Кімнаті історії українського війська сучасні учні можуть познайомитися з іменами колишніх учнів школи, які загинули в боротьбі з фашистськими загарбниками, дізнатися про подвиг Героя Радянського Союзу Антона Антоновича Антонова, іменем якого названо вулицю, що веде до школи.

Педагогічний колектив ЗОШ № 21 прагне навчити учнів шанувати світлу пам'ять кожного, хто поліг у боротьбі за незалежність України, у боротьбі з гітлеризмом і сталінізмом. Багато уваги приділяється розкриттю безсмертного подвигу воїнів УПА, для чого в школі використовується бібліотечка, подарована дітям Кіровоградським осередком ветеранів Української Повстанської Армії.

Учні повинні знати правду про боротьбу українських патріотів за незалежну Україну. Як пише народний депутат України, генерал, колишній Верховний отаман Міжнародної громадської організації «Українського козацтва», доктор юридичних та історичних наук Іван Білас у статті «Україна в другій світовій війні», найпідступнішим методом, який широко практикувався репресивним апаратом СРСР у боротьбі з національним рухом Опору, було створення та використання так званих груп спеціального призначення НКВС-МВД, що «діяли під наглядом національних військових формувань - окремих загонів УПА, а потім «боївкої служби безпеки» ОУН, (СВ ОУН). Протягом 1944-1945 років, їхнім завданням було:

► - проведення широкої агентурної роботи щодо виявлення керів-

ників підпілля ОУН та командирів УПА;

► - захоплення або знищення ватажків;

► - проникнення в структури центрального проводу ОУН, включно із закордоном, з метою дезорганізації політичної лінії;

► - організація політичних провокацій, та вбивств мирного населення від імені ОУН-УПА з метою широкої компрометації національно - визвольної боротьби;

► - нацьковування різних верств українського населення одна на одну;

► - протиставлення Західної та Східної України з метою розколу єдності і послаблення супротив тоталітарному режиму;

► - підведення військових формувань УПА під оперативний удар органів та військ НКВС;

► - збирання необхідних відомостей перед проведенням чекістсько-військових операцій, та інше.

Іван Білас, подаючи таку інформацію, використав дані Державного Архіву Російської Федерації. Слід наголосити, що автор цієї книги, особисто декілька років плідно працював з Верховним отаманом МГО «Українського козацтва» і отримав від нього «перше» генеральське звання.

Головна мета просвітницької роботи - озброїти учнів правдивими знаннями про історію козацтва та боротьби українського народу за свою незалежність. У виховній роботі проводиться думка – «помиримо мертвих - не будуть сваритися живі». Завдання це не із легких, але час працює на відновлення справедливості щодо заслуг козаків і воїнів-патріотів.

Кімната історії українського війська стала місцем проведення занять з допризовної військової підготовки старшокласників. З її оформленням і напрямками роботи познайомилися воєнні керівники шкіл міста Кіровограда. По-різному сприйняли вони матеріали Кімнати історії українського війська, адже і кругозір офіцерів різний. Стереотипи недалекого минулого ще не в усіх змінилися. Але, побачене і почуте, змусило військових збагнути, козаки разом з колективом ЗОШ № 21 знаходяться на правильному шляху. Як сказав Кіровоградський воєнком Микола Тищенко, до речі наш козак, людина суспільної поваги, до слів якого прислухається більшість Кіровоградських жителів: «Національна школа, в особі козацтва шукає нових підходів у патріотичному вихованні учнів, використовуючи при цьому ті історичні джерела, які раніше від усіх приховувалися».

Кожного року, у класах проходять тематичні уроки: «Історія -душа народу»; «З історії українського козацтва»; «Славні козацькі лицарі»; «Козацтво і Прикарпаття»; «Козацтво Кіровоградського краю»; «Походи українських козаків»; «Літературна та усна народна творчість

про козацтво» тощо. А ще у ЗОШ № 21 проводять «годину історії»:

1. Україно, ти моя Молитва",
2. Відроджуємо традиції Української держави.
3. Внесок України у світову науку і культуру.
4. Україна піднімається з колін.
5. Багатство України - на службу народові.
6. Україна - велика європейська держава та інші.

Козацькі забави ЗОШ № 35

Продовжуючи січові традиції козаків, шкільне козацько -стрілецьке товариство загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 35 м. Кіровограда на свято Покрови завжди відзначає День пам'яті козаків, січових стрільців, своїх земляків - Єлисаветградців. Цього ж дня в школі № 35 проводиться лінійка Пам'яті, школярі вже не мислять своєї діяльності без участі у конкурсі «Про що говорять козацькі та стрілецькі пісні»; «Козацько-стрілецьких забав» тощо.

Трохи шкільної історії. ЗОШ № 35 І-ІІІ ступенів м. Кіровограда починає відлік своєї історії з 1 вересня 1992 року. Її першим директором був Бондарець С.Д. У 1994-2002 р. школа працювала під керівництвом Катренка А.М., депутата міської ради. З 2002-2008 р. педагогічним колективом керувала адміністрація: Проценко Л.І., Дехтяренко В., Шинкаренко Л.С., Новікової О.П.

З березня 2008 року школа працює під керівництвом директора школи Бабака Т.С., педагога «від бога» і чудового спеціаліста. В 1992 році у школі навчалось 1770 учнів у 61 класі, у 1995-1996 році в школі було 79 класів, в яких навчалось 2337 учнів. У 2003-2004 р. школа налічувала 46 класів, 1261 учень. У 2008-09 році школа мала 30 класів, в яких навчається 786 учень. За 16 років існування школу закінчили 2466 учнів дев'ятих класів та 1059 одинадцятикласників. 50 учнів були нагороджені золотими і срібними медалями. Щороку понад 90% випускників продовжують навчання у вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації.

Добре спланована методична робота здійснюється на діагностичній основі і спрямовується на реалізацію єдиної методичної проблеми «Підвищення педагогічної майстерності вчителів шляхом впровадження нових технологій навчання, елементів ППД». Методична рада школи намагається підтримувати всі прояви творчості вчителів.

Починаючи від уроків пам'яті В.О.Сухомлинського і закінчуючи учнівським шоу «Супер-козак». Всі проблеми школи розглядаються

на педагогічній раді, засіданнях МО, з залученням активних школярів.

Методична рада постійно веде пошук сучасних форм і методів роботи з учителями і вихователями, прагне включити їх в активну діяльність. У цьому допомагають такі форми методичної роботи як засідання методичних об'єднань, творчих груп, семінари, практикуми, консультації. Справжнім джерелом вдосконалення для багатьох вчителів стали традиційні місячники педагогічної майстерності «Я атестуюсь», в ході яких проводять уроки як досвідчені вчителі, так і їх молоді колеги, працюють експертні групи, які вивчають роботу педагогів на їх відповідність кваліфікаційній категорії та званню.

Урізноманітненню методичного життя школи сприяють предметні тижні, в рамках яких проводиться засідання клубів по інтересах і літературні вечори, нетрадиційні уроки з історії козацтва і сучасні національно-патріотичні заходи, брейн-ринги і виставки-продажі учнівських робіт, диспути і заочні подорожі та експедиції в найвіддаленіші куточки світу.

Вчителі ЗОШ № 35 постійно працюючи над проблемою активізації розумової діяльності учнів, систематично вправляють дітей у гнучкості і швидкості розумових процесів, розвитку пам'яті, уяви тощо. Творчо співпрацюють класоводи з вихователями прививаючи дітям свідому дисципліну і культуру поведінки, а так же формуванню навичок здорового способу життя.

Вихователі ГПД проводять велику роботу серед своїх вихованців по впровадженню національної духовності, історії козацтва Єлисаветградщини та історії рідного краю, збору козацького та народного фоль -клору, вихованню громадянина нової української держави.

У чарівний світ естетичної насолоди, загадкового людинознавства запросять уроки української літератури, конференції, диспути про добро і зло, вічні моральні цінності, а козацьке лицарство не залишить нікого байдужим. Мета вчителів - розвиток логічного мислення, художньої уяви, творча співпраця з учнями. Головним у роботі є творче ставлення до викладання предмету, прищеплення учням любові і зацікавленості до усіх наук.

Наприклад методичне об'єднання вчителів історії, (правознавства) складається з досвідчених і працьовитих вчителів, які використовують в своїй роботі найрізноманітніші форми і методи роботи. Разом з ними, учні здійснюють мандрівки сторінками історії козацтва України, довідаються про минуле і сьогодення, відвідують музеї Кіровоградщини, наймальовничіші міста України, які багаті своєю історичністю.

Честь і слава учителям, які завжди пам'ятають, що їх педагогічна діяльність пов’язана з динамічним, емоційним учнівським колективом, надзвичайно чутливим до всього прекрасного, справедливого, розумного і цікавого. Під особливим контролем вчителів і медичних працівників школи знаходяться діти з послабленим здоров'ям. Для них організовані заняття корегуючої гімнастики. По суботах і неділях в школі працюють спортивні секції, проводяться різноманітні «козацькі забави».

Опираючись на українське козацтво, школа працює над вихованням національної самосвідомості, громадянської активності, формуванням творчої особистості, становленням фізичного і морального здоров'я дитини. Адміністрація і педагогічний колектив активно співпрацюють з батьками, громадськістю, благодійним фондом мікрорайону Космонавтів м. Кіровограда.

Спільно з представниками духовенства, сучасного козацтва, міськрайвоєнкомату проводяться урочисті лінійки, присвячені Дню знань і

Останньому дзвонику, Свято золотої осені і Новорічні ранки, заходи до Дня Українського козацтва і Дня Збройних Сил України, Святого Валентина і 8 Березня, пам'яті Т.Г. Шевченка і Дня матері, а так же конкурси: «Зірка – 35» і «Веселі старти», шоу «Супер-козак» і «Козацькі забави», а спортивні змагання «Шкіряний м'яч» проводяться спільно з воїнами підшефної в/ч А 0680 та козаками Кіровоградської ОГО «Центральний Козацький Округ», де на рівних грають у футбол учні, козаки і військовослужбовці. Традиційними стали зустрічі учнів з ветеранами ВВВ, воїнами-афганцями, членами пошукового клубу «Зірка».

Педколективом спільно з батьками проводяться батьківські збори, конференції «Ми продовжуємо себе в дітях», заняття батьківського всеобучу «Батькам - педагогічні знання». Соціально- психологічною службою школи спільно з батьківським комітетом проводиться профілактична робота по пропаганді здорового способу життя, зустрічі з працівниками міліції, прокуратури, працівниками центру планування сім'ї. Здійснюється постійна робота по соціальному захисту школярів. Діти з малозабезпечених сімей охоплені безкоштовним харчуванням.

Слова директора ЗОШ № 35 Бабака Т.С.: «З метою прищеплення учням інтересу до навчання, розвитку їх творчих здібностей, полегшення вибору професії в школі відкриваються класи з поглибленим вивченням математики, англійської, профільні класи по вивченню природничо-математичних дисциплін тощо. Серця наших учителів завжди відкриті нашим дітям. Ми і вони – це єднання на все життя».

Оновлення суспільства

Уже самі педагоги шкіл роблять такий висновок: «Відродження козацтва - сприяє відродженню національних традицій, що дуже важливо у наш непростий час, оновлення суспільства. Козацтво було тією матеріальною і духовною силою, що давала наснагу розвитку національної культури, мистецтва, освіти. Провідні ідеї козацького руху (свобода і незалежність України, народовладдя, непорушність прав людини, суверенність особистості та інше) були найважливішими в національній системі освіти, виховання.

Актуальні вони і сьогодні для відродження національної школи. Ось чому ми, (Кіровоградська ОГО «Центральний Козацький Округ») звернулася до козацької педагогіки в навчально-виховному процесі, що має сприяти вихованню шкільної молоді на демократичних засадах. Створення чіткої системи роботи колективу любої школи Кіровоградського регіону на засадах козацької педагогіки, забезпечує гармонійний розвиток дитячого колективу, сприяє відродженню національної школи і її становленню в роки незалежності України.

У козацьких товариствах, які створені у ряді шкіл України: Кіровоградській Полтавській, Черкаській, Запорізькій, Київській, Миколаївській, Херсонській, Рівненській та інших областях) ведеться робота, аби школярі зрозуміли:

► - що козак - це воїн, який володіє всіма видами вогнепальної зброї;

► - систематично опановує зміст рукопашного бою, виховання в ньому бойового духу - магістральний напрямок роботи;

► - козак повинен знати військову тактику, та вміти нею управляти

Фото. Резерв козацтва Кіровоградщини

Козак - це лицар, який виховує в собі чесність, шляхетність, готовність до самопожертви заради свого товариша і козацького товариства України, його має відзначати хоробрість, стійкість, шляхетність, благородство, він носій кращих рис національного характеру. Учні усвідомлюють що козак господар,який живе за рахунок власної праці, він може бути підприєм-

цем, фермером, робітником чи службовцем, просто ремісником постійно дбає про підвищення свого професійного рівня;

► - козак - це охоронець надбань національної культури;

► - він вивчає і пропагує українські народні звичаї та обряди, одяг, пісні і танці;

► - свято береже пам'ятники історії козацтва та культури, бере всіляку участь у їх збереженні.

Всі учні переконуються, що козак - пропагандист здорового способу життя, дбає про здоровий генофонд нації, постійно зміцнює свій фізичний стан, своє здоров'я, пропагує українські види ігор та забав. Вони вчаться розуміти, що козак - це віруюча людина, яка дотримується християнської моралі, релігійних свят, вірить в існування Бога, терпимо ставиться до інших релігій та віруючих, а також мають бути переконаними в тому, що козак - освічена людина, яка вміє читати, писати, володіє іноземними мовами, обов'язково знає українську мову, любить її, вивчає літературу та історію України і козацтва.

Методичним центром Генеральної канцелярії, різного спрямування українського козацтва, (м. Київ): І,Вардинцем і В.Михайловим; В.Каленяком і М.Ямненко; Д.Сагайдаком і А.Шевченко; В.Седих тощо, разом з керівниками козацьких підрозділів Кіровоградщини: М.Рубець і В.Карпов; І.Добрянський і М.Свірень; О.Нестройним і В.Шарий; В.Власенко і О.Маленко, В.Мазуренко та багато інших, розроблено заповіді джур, якими стають юні козачата, аби згодом стати справжніми козаками, тобто патріотами України. Вони такі:

1. Люби Україну.
2. Люби рідну мову.
3. Шануй віру і звичаї свого народу.
4. Вивчай історію козацтва.
5. Володій козацькою зброєю.
6. Умій їздити верхи.
7. Вирости свого коня.
8. Гартуй своє здоров'я.
9. Гартуй свій характер і волю.
10. Будь невтомним і мужнім у походах.
11. Будь хоробрим і відважним.
12. Понад усе цінуй козачу честь.
13. Будь чесним і правдивим.
14. Май совість у душі.
15. Будь добрим і милосердним.
16. Будь терплячим, май самовладання.
17. Ніколи не кривдь слабких.
18. Зневажай жорстоких і лихих.
19. Захищай братів наших менших.

20. Будь ревним охоронцем рідної природи.
21. Охороняй пам'ятки козаччини.
22. Будь добрим господарем.
23. Опануй народні ремесла.
24. Будь скромним і ощадливим.
25. Зневажай скупість і жадібність.
26. Дорожи козачою громадою.
27. Май вірного побратима.
28. Шануй предків, увесь свій рід.
29. Люби батьків, братів, сестер.
30. Схиляйся перед дівчиною, бережи її честь.
31. Поважай всі народи, їх культуру, мову, звичаї і віру.
32. Як виростеш, обов'язково вступи до дорослого козачого товариства, бо козак – це душа українського народу

Ці заповіді витікають з народного досвіду національного виховання, з гуманістичного змісту козацької педагогіки. Ось чому вони є справжніми складовими козацької моралі, своєрідним Кодексом честі, який мають сповідувати громадяни незалежної суверенної України. Саме тому педагоги ряду шкіл інших областей прагнуть розкрити сутність цих заповідей, кладуть їх в основу козацького виховання школярів.

Коли учні навчаться жити так, що дотримання ними норм козацьких заповідей визначатиме сутність їхнього буття, то про них можна буде говорити як про лицарів Української держави. Але процес формування особистості школяра як натури лицарської - довготривалий. М.Шкіль у статті «Зразок українського лицаря» слушно зауважує, що нові ідеали людей, які живуть в час переходу суспільства від тоталітарної системи до демократичної ще тільки формується. Щоб це відбулося, необхідно повернути молоді занедбані в попередні десятиріччя історичну пам'ять, домогтися глибокого пізнання нею духовних пластів рідного народу, його ідеалів».

Він же далі додає: «...сучасні виховні ідеали можуть успішно формуватися лише на основі національних ідеалів минулих епох, які втілюють в собі загальнолюдські цінності». Як відомо, козаки були людьми військовими, але вони захищали тільки рідну землю і ніколи не прагнули панувати над людьми інших національностей, ніколи не збиралися «наперед» придумувати собі ворога. Вони боролися лише проти реального завойовника, загарбника. На чуже не посягали, але й свого ніколи не віддавали.

Маленко О.В., колишній офіцер МВС, не один десяток років стояв на захисті миру і спокою в нашій державі. Про таких людей кажуть: «Вони опора і міць, від їх надійної роботи залежить стабільність України». А коли вийшов на заслужений відпочинок, Олег Маленко як полковник козацтва очолив в Кіровограді полк січових стрільців: «Сучасні козачата мусять стати достойними захисниками Вітчизни, на наше козацьке відродження працює і більш ніж тисячоліття історія нашого народу. Небагато народів, знали такі злети і падіння, такі трагедії і піднесення як в Україні. Народ з такою історією приречений на велике майбуття. Нам потрібно «прийти до пам'яті», усвідомити, хто ми є, «чиї ми діти» і те славне минуле нашого народу запрацює на духовне відродження».

Кіровоградський полк січових стрільців курирує національно-патріотичне виховання в ЗОШ № 35: «Саме в школах, де використовується козацький досвід виховання, найактивніше відбувається процес усвідомлення того, «чиї ми діти і як прийти до пам'яті», щоб повернути могутність нашої держави.

Сучасні виховні ідеали козацтва успішно формуються у Кіровоградському спортивному клубі «Єлисаветград», який розпочав свою роботу зовсім недавно, заснований Дмитрієв Рибачком, при підтримці благодійної організації «Нове покоління», директор Віталій Кадацький і будівної компанії «Камлот 3000», директор Олександр Кокуш.

Фото. Кіровоградщина завжди славилась своїми козаками

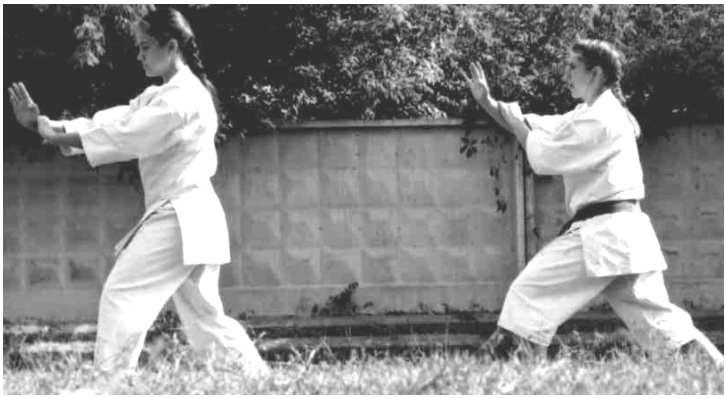

Бойове виховання козаків

Історія бойового мистецтва в Україні сягає у сиву глибину тисячоліть. У ті далекі часи техніка і тактика ведення бою будувалися лише на прийомах рукопашного бою зі зброєю або й без неї.

Наші пращури-арійці традиційно поділялися на три основні касти, або Варни, (на санскриті означає колір): жерців, воїнів та ремісників і селян. Жерці накопичували та зберігали знання, навчали, виховували та лікували люд. Ремісники та селяни виробляли все необхідне для життєдіяльності народу. Воїни ж, вільні від матеріальних турбот, цілком присвячували своє життя війні, удосконаленню військової майстерності та захисту народу від ворогів.

Такий поділ виник спочатку як вікові функціональні групи всередині родового суспільства. Кожен член роду з юнацького віку, пройшовши відповідну ініціацію, вступав у військову спільноту племені, в якій займався лише військовою справою. Оженившись, створивши своє господарство, він переходив у подальшу групу племені, яка переважно виробляла необхідні для племені ресурси. Насамкінець, досягнувши літнього віку, чоловік переходив до групи старійшин, котрі берегли й передавали досвід і знання племені. З часом виникла родова спеціалізація: одні роди почали давати племені передусім воїнів, інші жерців, купців, ремісників або робітників. Це стало спонукою для формування традиційних каст. Подібний кастовий поділ був і в Україні.

Кожна з каст мала своє розвинуте бойове мистецтво. Так, у жерців це була система боротьби без зброї з використанням внутрішніх резервів людини. Візантійський історик так описує бойову вправність

слов'янських жерців: «Ті з волхвів, котрі живуть у лісах, а не в містах, володіють руками своїми і ногами з таким успіхом, що можуть протистояти голими кінцівками мечам і списам десятків озброєних гоплітів... Володіють волхви руками своїми і ногами з такою силою, що перед ними не встоїть жоден воїн...». Жерці також були наділені надприродними властивостями: могли довго обходитися без їжі, перетворюватися у різних тварин, птахів, уміли літати, пересуватися під водою.

Інший арабський історик Ібн-Русте — також говорить про русинів жерців: «Є у них жерці, з них деякі керують навіть царем, начебто вони їх (русів) начальники». Німецький священик Гемгольд у своїй «Слов'янській хроніці» (1172 р.) також свідчить: «Цар у русіян порівняно з жерцем має набагато скромніше значення». Своєю могутністю жерці завдячували насамперед величезним знанням, котрі в ті далекі часи були дорожчі від золота.

При храмах сколотського бога війни Арея якого пізніше стали називати Ярилом, існували спеціальні дружини жерців-воїнів. Є згадки про такі дружини жерців-воїнів і при храмах інших слов'янських богів. Саксон Граматик, описуючи храм слов'янського бога Святовита в місті Арконі на острові Руяні (Рюген), який тепер у складі Німеччини, свідчить про існування таких загонів: «... для його [Святовита] було призначено триста кінних воїнів та триста піших стрільців, що билися в ім'я Боже як його військо». У таких русинів, волхвів-воїнів існувало потужне бойове мистецтво, яке розвивалося при храмах подібно до мистецтв шаолінських монахів у Китаї. Існували у слов'ян навіть жриці - воїни (діви-вогнеслужительки), котрі були «навчені знань витязівських», про яких говориться у «Суді Любуші».

В пізніші часи маємо багато історичних описів про гіпнотичний вплив на оточуючих. Знання про гіпнотичне навіювання неодноразово застосовувались козаками на практиці. Приклади такого навіювання демонструють сучасні гіпнотизери: коли людині, яку вводять в гіпнотичний стан, вкласти в руку звичайну монету і навіяти їй, що вона розжарена, на руці з'являється опік, а можна вкласти розжарений предмет в руку і запевнити людину, що вона тримає щось холодне, й опіку на руці не буде. Наші предки знали і використовували ці надлюдські здібності ще тисячі років тому.

Вивчаючи психофізіологічні аспекти тренування сучасних козаків, наші тренери провели серію експериментів, один з яких полягав у тому, що кільком добровольцям, відібраним з членів козацького табо-

ру, було поставлено завдання: навчитися розпізнавати приховану небезпеку. Будь-хто з учасників табору мав право в будь-який час завдати кожному з випробовуваних козаків-бійців удар дозованої сили. Від бійця вимагались тільки захисні дії або імітація контратаки чи удару на випередження і категорично заборонялося демонструвати готовність до дій, тобто боєць повинен демонструвати зовнішню незворушність та спокій. Поступово сила атак збільшувалась, звичайно, так, щоб не травмувати бійця, а напади проводилися в найнесподіваніші моменти: під час розмови, в їдальні, під час сну тощо.

Паралельно проводилися тренування в боротьбі зі зброєю та без неї, нічні тренування та тренування із зав'язаними очима. У перший тиждень в учасників експерименту була відчутна психологічна втома, але після цього адаптаційного періоду почалось різке покращення багатьох якостей. Надзвичайно посилилась увага і концентрація, на тренуваннях під час поєдинків збільшилось використання випереджальних ударів та ударів назустріч, помітно покращилась реакція.

Проводити успішно напад було дедалі важче, а до одного з бійців не можна було підійти навіть під час сну: з наближенням до нього він розплющував очі або миттєво піднімався. Самі ж учасники експерименту були дуже задоволені своїм фізичним і психологічним станом, а також почали помітно відрізнятись від інших членів тренувальної групи. Згодом всі вони зайняли призові місця на змаганнях загальноукраїнського рівня.

Тепер стають зрозумілими стародавні свідчення запорожців, а також зміст козацької приказки: «Терпи, козаче, отаманом будеш». У поемі «Хустина» Тарас Шевченко, згадуючи компанійського полковника, лаконічно описує його, «характерник з Січі». І знову, в жодному з видань творів письменника слово «характерник» не коментується, не пояснюється. І такий «науковий» підхід був непоодинокий. Якщо ж це слово і згадувалося, то майже завжди в негативному значенні, як чаклун, ворожбит, людина, яка пов'язана з темними силами. А в стародавніх історичних джерелах під «характерниками» розуміли, насамперед, воїнів, наділених надзвичайними можливостями.

Корені характерництва прийшли до нас з тисячолітньої давнини, з часів великого переселення арійських племен з України в Індію. У Ведах, давніх арійських писаннях, говориться, що серед другої касти кшатріїв-правителів-воїнів існували загони, основу яких складали махаратхи — могутні воїни, здатні поодинці боротися проти тисяч. Лише вони володіють всіма п'ятьма видами зброї:

► - зброєю для індивідуального поєдинку (мечі, палиці);
► - зброєю типу списів, котрі тримають в руках або метають;
► - «муктами» — знаряддям для метання стріл;
► - «янтра-муктами» — великими метальними машинами;
► - містичними стрілами «астрами», зарядженими духовною енергією ведичних мантр.

Оскільки префікс «ма» в санскриті означає «великий», то «харатхи» і є ті самі характерники — магічні воїни, які володіють надзвичайним бойовим мистецтвом.

Сучасники, читаючи ці давні свідчення, можуть сприйняти їх за фантастику. Але коли нинішні естрадні гіпнотизери вводять в гіпнотичний транс цілі стадіони, здатні впливати на глядачів навіть через екран телевізора, то це видається цілком нормальним. А деякі речі, що їх демонструють носії прадавніх арійських знань — індійські йоги-факіри, сучасна офіційна наука з її найдосконалішою апаратурою не може пояснити і до сьогодні. Наприклад, левітацію, телекінез, виживання закопаної в землю людини, телепортацію та ще багато іншого[1]. А характерники, як нащадки арійських кшатріїв, не лише зберегли ці знання, а й з успіхом використовували їх для захисту рідної землі від загарбників.

Характерники були представниками особливого вищого стану козаків, наділені таємними військовими знаннями та посвячені у магічні ритуали та обряди. Але ритуали ці були нічим іншим як унікальною і надзвичайно складною системою психофізичної підготовки воїнів. На Запорізькій Січі школою характерництва був славнозвісний Пластунівський курінь, в якому характерники вишколювали знаменитих козацьких розвідників-пластунів, вчили їх характерництву та унікальним бойовим мистецтвам «Спас» та «Бойовий гопак», які дозволяли їм виживати та виходити переможцями з будь-яких ситуацій. До речі, про цей курінь за радянської окупації було заборонено навіть згадувати. Ніхто не досліджував й етимологію самого слова «пластун». У радянських енциклопедіях писалося лише, що пластуни — це піхотні частини Чорноморського, а пізніше Кубанського козачого війська, котрі несли сторожову службу на Кубані.

[1] Карпов В.Є. Непосредственное познание, (рос.мова). Кіровоград. 2008. 464 с.
Карпов В.Є. Наука совершенствования, (рос.мова). Кіровоград. 2008. 440 с.
Карпов В.Є., Горбенко Т.С., Плаксиенко Л.Л. Три науково-пізнавальних тома: «Земляне» 476 с, «Еволюція» 448 с, «Реальні події» 460 с. Кіровоград. 2010

Причому замовчувався той факт, що Кубанські козаки, це вихідці з Запорізької Січі, де існував Пластунівський курінь з початку її заснування. І пластуни «не впали на Кубань з неба», а прийшли туди вже сформовані, як самобутня формація розвідників саме із Запорізької Січі. На жаль, збереглося небагато даних про діяльність пластунів на Запорожжі, і цьому є об'єктивні причини.

По-перше, окупаційна історіографія, намагаючись зобразити Запорізьке військо збіговиськом свавільних втікачів-кріпаків, котрі не хотіли працювати «на пана», всіляко затушовувала наявність у запорожців серйозних військових інституцій, в тому числі розвідувальної організації, та й ще й такої, корені і традиції якої сягають у далеку давнину. Адже тоді росіянам треба було б переписувати всю тодішню концепцію історії і вчасності - Запорожжя, що для окупантів було неприпустимим.

Другою причиною було те, що самі пластуни намагалися оберігати свої таємниці від сторонніх очей. Адже вони були, в першу чергу, розвідниками, а які розвідники будуть виставляти напоказ усім свої секрети. Так, навіть у сучасний час, про Пластунівський курінь маємо дуже мало документальних даних.

Основним же завданням пластунів була розвідка і охорона кордонів Запорожжя від несподіваних нападів ворога. Особливо складно було боротися з ворогами, які через плавні непомітно прокрадалися на козацькі землі: «От сим-то пластунам вже не до охоти і їм охота нападу вже на чоловіка з таким же розумом, як і вони». Це ж саме пише і Прокіп Короленко, описуючи подвиги пластунів на Кубані: «Чорноморські пластуни день і ніч рискали по болотах і плавнях в компанії диких звірів, кожної хвилини піддаючи небезпеці життя своє. Не раз безстрашні пластуни, заскочені хижаками, застосовували неймовірні хитрощі, щоб позбавитись від ворогів. І дотепер збереглися перекази про справді неймовірні подвиги цих оригінальних вояків і не менш неймовірні пригоди з ними».

Для отримання необхідних відомостей чи проведення диверсій, пластуни нерідко самі прокрадалися у тил ворога, роблячи інколи рейди на сотні км. і більше. У таких рейдах пластуни мусили розраховувати виключно на власні сили, на власне воєнне мистецтво, адже допомоги чекати було нізвідки, оскільки інколи навіть січова старшина не мала уявлення про їхні походи. Причому боротися їм треба було, як правило, проти переважаючого в кілька разів числа ворогів, добре вишколених і підготовлених. Тому саме життя виробляло у пластунів надзвичайну пильність, спостережливість, кмітливість, вміння добре пристосовуватися до місцевості та досконале оволодіння прийомами прихованих, зовні ніким не помітних рухів. Щоб вижити, пластун мусив постійно думати головою, розмірковувати, як знайти найкращий вихід

з будь-якої ситуації. Пластун не мав права на помилку, він мав або випередити ворога і блискавично перемогти його, або загинути. Тому пластуни постійно розвивали і удосконалювали своє бойове мистецтво, яке давало їм перевагу перед будь якою кількістю ворогів.

Пластуни були не лише в Пластунівському курені, а й в інших куренях, як от, наприклад, знаменитий кошовий чорноморців Захар Чепіга котрий знав пластунське мистецтво і характерництво, був приписаний на Запорізькій Січі до Кисляківського куреня, пластун Омелько Вернигора – до Корсунського куреня та ін. Взагалі, як писав Я. Кухаренко, на Запорожжі пластуни були і в кінноті, і в піхоті. І це не дивно, адже якщо пластуни виконували функції козацької «служби безпеки», то цілком закономірно, що вони повинні були мати своїх людей у кожному курені.

У 1832 р. наказний отаман Завадовський, організовуючи пластунські команди на Кубані, приписував посилати до них з кожної сотні «по три чоловіки знаючих досконало пластунське мистецтво; досвідчених і хоробрих в ділах з неприятелем». За штатом 1862 року пластунські команди були сформовані при піших і кінних частинах, а вже за штатом 1870 року всі піші батальйони Кубанського війська були названі пластунськими.

У нашого народу ворогів завжди вистачало, а от про бойове мистецтво українців офіційно в історії ніде, ніколи не було навіть згадано, і це при тому, що бойове мистецтво інших народів всіляко популяризувалось. Наприклад, наш «Спас» був засекречений, його елементи вивчалися у закритих розвідшколах, «Гопак» взагалі намагались знищити, видаючи його лише за танець, а кулачні бої всіляко заборонялись, замовчувались, навіть боротьба на поясах, славетним майстром якої був Іван Піддубний, була заборонена.

Та що говорити, коли навіть сліпих кобзарів, в яких, до речі, теж було своє оригінальне мистецтво боротьби «костурець» (рукопашний бій «навпомацки» за допомогою палиці), НКВС по-звірячому знищувало. А бойові мистецтва інших народів постійно пропагувалися і розвивалися. Починаючи з 20-х років XX ст. було видано чимало підручників правил змагань з різних видів боротьби:

► - (таджицька боротьба *гуштінгірі* (1939);
► - молдавська боротьба *тринте-дряпте* (1956);
► - казахська боротьба *курес* (1957);
► - черкеська боротьба *тутуш* (1971);
► - татарська боротьба *куреш* (1974).

Писались підручники і правила змагань з:

► - узбецької боротьбі *кураш;*
► - киргизької *коре:,*
► - грузинської *чідаоба;*

► - вірменської *кох;*
► - туркменської, хівинської, тувинської *хуреш;*
► - азербайджанської *полеш;*
► - якутської *курдацан-тустуу;*
► - з різновидів боротьби на конях - киргизькі *еліш* і *сайчин.*

З усіх цих видів боротьби в СРСР проводились офіційні змагання, присвоювались спортивні розряди і звання, існували тренерські курси. Спробував би хтось написати правила змагань з бою навкулачки, зі «Спасу» чи, навіть, з боротьби на поясах, він тут же отримав би ярлик «українського буржуазного націоналіста», і, у кращому випадку, відбувся б лише сибірськими таборами. Виникає питання, чому усього українського, так боялася Росія? Відповідь одна, вони боялися історичної правди, від кого пішла і від чого утворилася Росія.

Та, незважаючи на утиски окупантів, в українському народі ніколи не згасала передача інформації, яка усно і письменно переходила від покоління до покоління. Батьки навчали своїх дітей, онуків і так далі. По селах ще збереглися майстри народної боротьби, які навчають молодь. Про народних борців, які вчили дітей битися, свідчить у своїх спогадах і засновник Школи «Бойового гопака», (на **фото**) Володимир

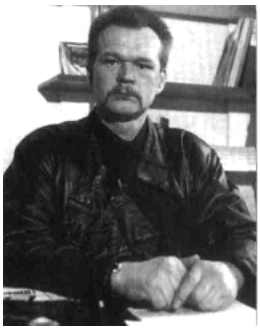

Пилат: «Дід мені розповідав, що був колись у селі чоловік, який не мав своєї господарки, але уся його земля була як вишкільне поле, приходили до нього діти, бавилися, боролися. А жив він за те, що люди приносили йому хто кашу, хто курку, хто яєць. Жив той чоловік у селі - до 1939 року. Як прийшли перші «визволителі» він кудись щез, як пощезало немало людей, котрі були лідерами в суспільстві». До речі, цей дід Володимира по матері Андрій Гідей, який в молодості навчався бойових мистецтв у цього сільського борця, досяг у них таких успіхів, що був вибраний в особисту охорону останнього австрійського імператора Франца-Йосипа II. А в імператорську охорону будь-хто не потрапляв, відбір був жорсткий — один з тисячі. А що дід відповідав тодішнім жорстким стандартам, свідчать його силові показники: він з легкістю носив на спині коня, а у змаганні сільських чоловіків з підіймання 100 кг. мішка солі зубами з землі встановив своєрідний рекорд, він підіймав той мішок з землі зубами, стоячи в нахилі на високому столі.

Саме дід передав В.Пилату секрети бойової майстерності, вказав йому «Шлях Воїна». Дав адреси багатьох інших вчителів народних единоборств, розкиданих по всій Україні. В.Пилат багато років їздив по країні, зустрічався з народними бійцями, дізнавався від них все нові і нові секрети майстерності. Причому робити це доводилося під-

пільно, адже за набагато невинні заняття можна було отримати ярлик «негативності» з усіма його наслідками. Результатом його наполегливої праці було відродження унікального козацького лицарського мистецтва «Бойовий гопак».

Крім того, в Україні розвиваються й інші бойові мистецтва. Нащадок запорожців Леонід Безклубий на Одещині та Олександр Притула в Запорожжі розвивали бойове мистецтво козацьких пластунів «Спас», на Тернопільщині Ростислав Дрозд реконструював давню українську боротьбу «Хрест». У Донецьку культивують «Вежу», на Закарпатті «Сваргу», в Києві «Собор» та «Три глав», у Харкові «Метелицю», в Жовтих Водах «Пірнач», на Житомирщині та Кубані історичне фехтування на шаблях. У різних місцях України створюються різні клуби характерників. З усіх цих видів единоборств проводяться обласні першості і чемпіонати України.

Дуже багато можна розповісти про наших побратимів з м. Черкас.

Фото. Наші Черкаські побратими. (м. Черкаси 2010 р.)

В м. Черкаси є школа бойового мистецтва, сучасна система підготовки воїна «Кунг-фу ша-фут-фань», що в перекладі означає «Клан п'яти бойових котів». Учитель-проповідник Скубав Володимир Іванович, (на верхньому фото другий справа). Підготовча система доступна для всіх, але вимагає спеціальної фізичної і психічної підготовки. Козаки Кіровоградської ОГО «Центральний Козацький Округ» тісно співпрацюють з Черкаською школою бойового мистецтва«Кунг-фу шафут-фань». За цей напрямок співпраці відповідає голова обласного «Комітету по боротьбі с корупцією» та козацької громадської безпеки генерал-майор козацтва Дуднік М.О.

Організовуються також Фестивалі українських національних единоборств, в яких виступають бійці всіх наявних в Україні стилів. З кожним роком все більше і більше молодих людей віддають перевагу народним видам бойових мистецтв.

Фото. Молоді козачата на тренуванні. м. Кіровоград 2010 р.

Нині національна мода єдиноборств диктує багато мотивів, вона стає глобальною і однаковою незалежно від географії та історії. І ми часто намагаючись рухатись у ногу з часом, запозичуємо чуже, не задумуючись про те, що маємо своє, автентичне, оригінальне і аж ніяк не гірше, а в деяких моментах навіть унікальне. Уже відносно давно стало модним бути здоровим, займатися якимось із численних бойових мистецтв. У Кіровограді відносно недавно «Бойовий гопак» став актуальним, як старовинне козацьке, бойове мистецтво.

Більш серйозно «Бойовий гопак» на Кіровоградщині почали практикувати з кінця 90 р. ХХ ст., це були перші кроки, а на початку 2000 р. появилися перші школи. Так у 2009 р. відкрили школу під назвою «Меч Арея», першим тренером являється наш козак окремого Чорноліського полку ім. козака Мамая «Центрального Козацького Округу» - Дмитро Степаненко, чемпіон України 2010 року у вазі до 70 кг.

Є й інші школи з певним досвідом. Про те, як поєднується мистецтво «Бойового гопака» і виховною роботою серед молоді розповів ще один засновник відповідної школи в обласному центрі В'ячеслав Шевченко, який займається ним більшу частину свого життя -18 років. Наші представники поспілкувалися В. Шевченко і задали йому декілька питань:

► - *В'ячеславе, раніше уміння захищати себе за допомогою «Бойового гопака» передавалося від батька до сина. Це можна назвати обрядом ініціації, коли таємні знання ставали доступними для молодшого покоління. А як це дійство відбувається сьогодні?*

Сьогодні ті люди, які отримали знання про «Бойовий гопак» з діда-прадіда – цінуються на вагу золота, особливо у Кіровограді. Мій початок не несе такого сакрального змісту, як хотілось би. Я виріс у Кіровограді, до студентського віку й гадки не мав, що народні традиції

можна пов'язати з бойовим мистецтвом. Був звичайним підлітком, таким як і всі. А одного разу почув краєм вуха, як у популярній тоді телепрограмі «Брей-ринг» прозвучало запитання: «В Японії - карате, в Росії - самбо, в Кореї - таеквондо, а що в Україні?» Моментально якась із команд відповіла: «Гопак». Для мене така інформація була приємним шоком. Тривалий час займаючись карате, після того випадку витратив багато часу, щоб дізнатися і про гопак.

► - *Чи маєте так званого гуру або вчителя-наставника, адже рукопаш-гопак, це не лише техніка, а й своєрідна філософія?*

У моєму житті часто трапляється так, що мудрі, досвідчені люди показують дорогу і зникають. Тож відсутність наставника - це і плюс, і мінус, бо пошук - це завжди прогрес. Конкретної людини, яку б я міг назвати гуру, немає. Гопаку я навчився в Інституті фізичної культури у Львові, де над моїм умінням працювали професіонали.

► - *А сьогодні вже ви передаєте це уміння своїм вихованцям. Все ж таки можна повести аналогію з передачею знань від старшого покоління меншому...*

Дійсно, з самого початку все задумувалось як виховання. Я не ставив собі за мету виховати бійця, формуючи особистість. Атмосфера заняття мала поглинати дитину від початку до кінця, наступне підпорядковувалося попередньому. Наприклад, молитва до і після занять, спеціальна музика, що супроводжує навчання тощо. Хотілось би задіяти і систему замовлянь, якими користувалися давні козаки перед боєм, але насправді це дуже важлива річ, слід добре розбиратися у магії слова, щоб не нашкодити. Тож поки що все перебуває на рівні планів. Якби знайти людину, яка професійно розбирається у замовляннях, було б дуже добре

► - *Яку роль відіграє магія у вашій роботі?*

Як на мене, будь-яке мистецтво - це вже якась частка магії. Я програмую бійців на тренування, на зменшення страху перед смертю. Певний набір пісень, що лунають під час тренувань, теж мають вплив - підносять, заряджають наснагою, певною енергетикою. До того ж, офіційною мовою гопака - є українська, моє завдання навчити дітей говорити своєю мовою про своє. Дехто з них навіть носить козацьку зачіску - оселедця. У сукупності всі фактори впливають на енергетику тренування. То хіба це не магія?

► - *Чи відіграє якусь роль під час бою ім'я бійця? Адже у давнину за іменем козака можна було дати йому характеристику.*

Думаю, що в цьому контексті варто вживати поняття «прізвисько», а не імя. Оскільки ім'я може даватись ще до народження дитини і не відображати особливостей її вдачі. Прізвисько ж дають уже тоді, коли найприкметніші риси починають проявлятися. Таким чином під час обряду ініціації, який, до речі, мені показав Кіровоградський дослідник

магічних символів та ритуалів українців, - я отримав прізвисько Росомаха. Під час «прозивання» своїх вихованців намагаюсь аналізувати їхню поведінку, виокремлювати яскраві, риси характеру. Так появились Лісовик, Мисливець, Сич, Амазонка, Котигорошко, Ластівка...(до речі, гопаком займаються і дівчата). Метою надання прізвиська є виокремлення позитивних рис або ж надання стимулу подальше розвивати свої уміння.

► - *Яким чином ви вирішуєте фінансові питання? Скільки коштує одне заняття рукопашним гопаком у вашій школі? У Києві, кажуть, вартість коливається від двох сотень гривень на місяць і вище.*

Вихованці платять символічну ціну - півсотні гривень на місяць. Звісно, цього не вистачає, щоб брати участь у фестивалях і показувати свої уміння по всій Україні.

Свого часу я мав справу зі спонсорами і дуже обпікся, розчарувавшись у людях. Тим паче, що просив на серйозну і важливу справу, яка б підняла престиж Кіровограда спортивного на щабель вище, але інші люди мислять по іншому.

Не всі вихованці можуть платити членські внески, ми вже мовчимо про змагання, от у цьому чи не найголовніша проблема. Кілька разів нам допомагала влада та спонсори, але цього для постійного розвитку нині занадто мало.

Сьогодні «Бойовий гопак» є суто локальним видом боротьби, а хотілося б, щоб Кіровоградські бійці вийшли на інший рівень. Нещодавно ми відкрили обласний осередок федерації «Вільний бій». У планах підписання угоди із міськвиконкомом і подальший розвиток.

► - *У вас є гопак, шаровари і оселедці, молитва і пісня, чому ж хлопців ви називаєте бійцями, а не козаками?*

На мою думку, бійцям звання «козак» треба заслужити. Бо я гордий тим, що мене називають козаком Кіровоградського козацького братства

► - *А як підтримуєте свій авторитет у вихованців?*

Я живу за принципом картоплі, яка віддає свої сили для нових плодів. Плоди мають рости. Наші вихованці повинні брати найкраще не тільки від мене, а й від українського козацтва, коли авторитет закінчиться - закінчиться й справа.

Розвитку фізкультурно-спортивного руху на селах Кіровоградщини не приділяють певної уваги. Саме на цей прошарок населення, за часів СРСР найбільше припадало виникнення фізкультурно-спортивних гуртків у селах, було зародження і певне пожвавлення фізкультурно-масової роботи. При цьому спеціальних структур, які б цим займалися, не було, частіше «фізкультроботою» опікувалися районні комсомольські організації, подекуди - сільські ради, а часом

шефські колективи з міст. А скільки талановитих спортсменів дали ці гуртки.

Фото. Козаки СК «Єлисаветград» на тренуванні 2010

Кіровоградська ОГО «ЦКО» зазначає що створені нашими предками козаками потужні бойові системи, з їх самобутніми прийомами, принципами та методами, поєднані з філософськими, історичними та морально -етичними традиціями українців виступають засобом не лише фізичного, але й морально - психологічного, духовного розвитку кожної людини, виховання її як свідомого громадянина і патріота своєї держави, свого народу. Народні бойові мистецтва стали не лише невід'ємною частиною культури нашого народу, а й способом життя тих, хто займається ними серйозно. Незважаючи на всі переслідування, зберегли і донесли до наших днів, невмирущу славу козацького мистецтва так само, як збереглася наша мова наша пісня, як збереглася, наперекір усім ворогам, прадавня душа нашого народу.

Рівняємося на Кіровоградський «Колос»

Ми хочемо поділитися з вами, інформацією про роботу Кіровоград ської обласної організації ФСТ «Колос», яка вже давно співпрацює з обласним козацьким товариством «ЦКО». Дуже багато позитивної роботи зроблено цими чудовими людьми на протязі останніх років.

У 1927 році відбулася IV всеукраїнська спартакіада, у якій вперше взяли участь фізкультурники села, а передували фіналам цієї спартакіади змагання за такою ж програмою в районах та округах. А вже за два роки, як свідчать архівні дані, відбулася:

1). Перша сільська спартакіада в Бобринецькому районі;

2). Перша сільська спартакіада Зінов'ївського округу.

3). Очевидно вони передували і Першій всеукраїнській сільській спартакіаді, яка пройшла у 1930 році.

У 1936 році наші земляки брали участь у змаганнях Першої колгоспної спартакіади України. На той час усе більшою популярністю користуються масові змагання зі складання нормативів ГПО, спортивні свята, спартакіади тощо. У сільській місцевості діяли (в тому числі - за деякими архівними свідченнями - в нашому краї) два това-

риства: «Колгоспник» об'єднував фізкультурників колгоспів, а «Урожай» - фізкультурників сільгосппідприємств та радгоспів.

Єдиним сільське спортивне товариство під назвою «Колгоспник» стало у серпні 1950 року, коли було ухвалено відповідну постанову уряду УРСР. Після цієї постанови почали створюватися первинні фізкультурні осередки та районні ради ДССТ.

Першим головою новоствореного товариства став І. Карасьов. Завдяки активній організаторській роботі на початок 1952 року в області вже діяли 705 первинних фізкультурних організацій, які об'єднали майже 26 тисяч фізкультурників. 623 з них мали спортивні розряди, а 872 були значківцями ГПО.

Це, у свою чергу, стало запорукою розгортання фізкультурно-масової та оздоровчої роботи в сільській місцевості. Стрімко розвивалася і фізкультурно-спортивна база. У перші роки діяльності «Колгоспника» в селах було збудовано 72 футбольні поля, 322 волейбольні майданчики, 28 стрілецьких тирів.

Зрозуміло, що поліпшення фізкультурно-масової роботи на всіх рівнях уже скоро позначилося й на майстерності сільських спортсменів та досягненні високих результатів. Першим майстром спорту СРСР став Новоукраїнський атлет Федір Бандур. Після армійської служби (а служив він у Білорусії, де став кількаразовим чемпіоном з боротьби), Федір Михайлович створив у Новоукраїнці досить сильну борівську команду, а сам 1955 року став чемпіоном IV спартакіади сільських спортсменів України, а потім і Всесоюзної спартакіади. Пізніше Ф.Бандур ще неодноразово повторяв свої досягнення.

А його переможну естафету підтримали майстер спорту зі стендової стрільби В.Веригіна, здобувши «бронзу» чемпіонату Європи, та її «соратники по зброї» І.Вільний та М.Маковеєв - призери чемпіонатів СРСР та України.

У кінці 1957 року в СРСР відбулася чергова реорганізація добровільних спортивних товариств - перехід на територіальний принцип організації їхньої діяльності. Внаслідок цієї реорганізації в Україні було створено 2 товариства: одне об'єднувало колективи фізкультури промисловості, друге колективи сільської місцевості. В Україні воно отримало назву «Колос» і під цим прапором, (щоправда з перервою) діє і сьогодні.

Дещо пізніше в «Колос» влилися фізкультурники підприємств меліорації та водного господарства, м'ясо-молочної та харчової промисловості, лісового господарства, сільського будівництва та ін., що безумовно посприяло зміцненню товариства.

Спочатку головою Ради «Колос» був В.Андросов, а потім В.Солонченко, які внесли якісне зрушення в розвитку матеріальної бази сільського спорту. Поступово від обладнання найпростіших споруд пере-

ходили до будівництва справжніх стадіонів тощо.

Перший стадіон товариства в Олександрівці став до ладу 1967 р. Оскільки він був першим, то допомагала в його будівництві й обласна рада «Колоса». Але головними дійовими особами все ж були місцеві ентузіасти, а найактивнішим з них - Микола Шишка, який очолював районну організацію «Колоса» упродовж 35 р. і в пам'ять якого на цьому стадіоні встановлено меморіальну дошку та проводяться щорічні волейбольні турніри.

Пізніше були зведені стадіони в Новомиргороді, Новоукраїнці, Новоархангельську, Долинській, Бобринці, Новгородці. Про велику увагу, яка приділялась розвитку матеріальної бази у товаристві, свідчить той факт, що впродовж більше 20 років у штатному розписі обласної ради «Колоса» був окремий відділ спортивних споруд.

Наступник В.Солонченка був О.Кучерявий, він продовжив справу як організаційного зміцнення низових колективів товариства, так і розвитку матеріальної бази сільського спорту. Більшість сільських колективів фізкультури і спорту мали штатних інструкторів, сільські фізкультурники постійно брали участь у спартакіадах допризовної молоді, оглядах «Краса і сила», спартакіаді «Бадьорість і здоров'я».

Саме на той час припадає спорудження навчально-курсової бази ДСТ «Колос» - унікальної на цілу країну будови, яка багато дала для розвитку сільського спорту.

Фото. Представники сучасного «Колоса»: Махно Ю.; Середова О.; Ткаченко Ю.; Колінько В., м. Кіровоград 2010 р.

Одним з важливих напрямків діяльності у другій половині минулого століття стало створення в сільській місцевості дитячо-юнацьких спортивних шкіл. ДЮСШ мали дуже вагому віддачу як у плані організації дітей, піднесення масової фізкультури і спорту, так і в аспекті виявлення, розкриття та розвитку талантів і здібностей юного покоління. І ця віддача дедалі зростала в плані покращення при співпраці з козацтвом Кіровоградщини. Особливо ж у випадках, коли до керівництва ДЮСШ ставали творчі особистості. Для прикладу можна назвати тогочасну Новоукраїнську ДЮСШ, коли її очолив майстер спорту А.Масол, до навчально-тренувального процесу в школі залучили кращі сили м. Новоукраїнки. Спільними зусиллями заклад було оснащено сучасним обладнанням. Школа мала кілька філіалів у селах району. Понад 50 її вихованців ставали чемпіонами різного рівня, як у своїй системі, так і в міжвідомчих спартакіадах.

До позитивів у співпраці козацтва і «Колоса» того часу слід віднести також запровадження в трудових колективах посад інструкторів. Робота більше ніж 300 фахівців сприяла чіткішій організованості виховній і національно-патріотичній роботі, фізкультурно-спортивного руху, розвитку масовості і спортивної майстерності, вихованню спортсменів високого класу, які уславили як себе, так і наш край.

Кіровоградський «Колос» виховав кращого самбіста світу Романа Щербакова, майстра спорту міжнародного класу з велоспорту, бронзового призера кубку Європи Павла Кондратенка. Легендарні успіхи мав гирьовик з Новоукраїнського «Колоса» Вілій Ютиш - володар 17 золотих, 10 срібних та 5 бронзових медалей з першостей українського та загальносоюзного рівня. Велику славу здобули й козаки гирьовики В.Кубанов, В.Келар, І.Намісник, легкоатлети Н.Абраменко, В.Рибалко. І понині в спортивних лавах залишається уславлений успіхами, козак кіннотник з Олександрійського району Володимир Вощакін.

Славу кращих по праву поділяють їхні наставники - заслужені тренери України В.Іванець, В.Мурзак, В.Шептицький, Т.Шулешко, Л.Медведев, С.Крайтор, Олена та Євген Гонча руки тощо.

Коли обласну раду товариства «Колос» очолив досвідчений і авторитетний організатор фізкультури і спорту, заслужений тренер України Юрій Махно. Він постійно дбав про піднесення рівня організаторської роботи для активізації та пожвавлення фізкультури і спорту, послідовно і наполегливо домагався розвитку матеріально-технічної бази, зокрема реконструкції стадіонів товариства.

У кінці вісімдесятих років, профспілкові ДСТ об'єднують в одне - Всесоюзне добровільне фізкультурно-спортивне товариство профспілок. Відповідно в області «Авангард», «Колос», «Спартак», «Зеніт» та «Локомотив» об'єдналися в одне. Але дуже скоро виявилися

організаторські недоліки. З цієї причини спорттовариство «Колос» через 2 роки вийшло з об'єднання і понині доволі успішно і плідно веде самостійну діяльність, співпрацює з Кіровоградською ОГО «Центральний Козацький Округ».

В сучасний час до влади прийшов енергійний керівник В. Колінько, (на **фото**). Новообраний голова одразу ж звернув увагу на відсутність матеріально-технічної бази, яка б відповідала світовим стандартам і почав працювати в цьому напрямку. ФСТ «Колос», з В. Колінько зробило внесок до розроблення обласної програми щодо стратегічної розбудови галузі фізкультури та спорту. Від «Колоса» подано три інвестиційних проекти на реконструкцію спортивних об'єктів. У Знам'янському районі в селі Богданівка планується реконструкція спортивного залу, у селі Суботці -будівництво універсального спортивного майданчика.

Дольова участь фінансування розподілена: частину бере на себе місцевий, районний та обласний бюджет, частину - інвестори. Для останніх це корисна справа, адже інвестор, приватний підприємець, коли вкладає кошти у такі проекти - дбає про майбутні покоління, долучається до виховання здорової нації.

В.Колінько вважає, що недостатньо лише проводити навчально-тренувальні заняття. Більше уваги потрібно приділяти виховній роботі: «Не всі стануть великими спортсменами, але ми маємо виховати здорових, добропорядних людей - це найголовніше».

Функціонування ФСТ «Колос» вимагає відповідного фінансового забезпечення, а цю проблему в наш час вирішувати дуже не просто. Це спонукає керівників усіх ланок ФСТ до пошуку як взаємодії з владними структурами, так і меценатів та спонсорів.

Задіяне і централізоване фінансування з бюджету фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності. Воно спрямовується на розвиток та підтримку сільських ДЮСШ, зокрема на проведення навчально-тренувальних зборів, на виїзди дітей на змагання, удосконалення фізкультурно-спортивної бази, на часткову оплату праці тренерів.

Ініціативність та наполегливість обласної ради ФСТ «Колос» знаходить підтримку й розуміння депутатів обласної ради та громадськості, завдяки чому на розвиток сільського спорту виділяються певні кошти. Таким чином у ФСК «Колос» різними можливими шляхами розв'язують фінансові проблеми і, незважаючи на низку сучасних проблем, утримують діяльність «Колоса» на достойному рівні.

Загальний реєстр козацьких товариств Кіровоградщини

Крайова канцелярія Кіровоградської обласної громадської організації «Центральний Козацький Округ» своїм листом від 26.10. 2010 р. звернулася до Головного управління юстиції у Кіровоградській обл., (начальник управління, наш козак Чудний О.В.) з проханням надати перелік усіх козацьких товариств Кіровоградщини для занесення у реєстр, який буде надрукований у книзі «Біля витоків козацтва».

Слід зазначити, що на початок 2010 року у Кіровоградському регіоні нараховувалося більше 520 громадських організацій різного спрямування. Ми вважаємо, що 1\4 частина із них належить до різнопланових козацьких організацій. Пан Чудний О.В. передоручив формування реєстру козацьких товариств своєму заступнику Р.М.Тютюрбекову, останній передоручив ще комусь, і в кінцевому рахунку нам прислали відповідь, що в Кіровоградській області є аж 30 козацьких організацій, при цьому половина із них легалізована шляхом повідомлення. Дуже дивно, ми плануємо як краще, а виходить як завжди.

Слід підкреслити як приклад, до складу Знам'янського, Чорнолісського окремого полку ім. козака Мамая, «Центрального Козацького Округу» входить більше 20 різних козацьких підрозділів, а таких паланок, куренів, полків у нашому ОГО «ЦКО» - декілька.

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ЮСТИЦІЇ У КІРОВОГРАДСЬКІЙ ОБЛАСТІ
25022, Україна, м. Кіровоград, пл. Кірова, 1, Будинок Рад. Тел. (0522) 24-65-93
E-mail: kr_ust@kr.ukrpack.net

05.11.10 р № 15-290-5

Головному отаману Кіровоградської обласної громадської організації «Центральний Козацький Округ» Карпову В.Є.

індекс 25004,
м. Кіровоград,
вул. Саратівська, 25

На Ваш лист № 10-26 від 26 жовтня 2010 року, щодо надання переліку обласних та районних козацьких громадських організацій легалізованих з 1992 по 2010 роки включно Головне управління юстиції у Кіровоградській області надсилає вищезазначену інформацію.

№	Назва організації	Дата легалізації	Юридична адреса	Прізвище ім'я керівника
1.	Кіровоградське крайове отаманство Буго-Гардіївської паланки Українського козацтва	10.03. 1995	м. Кіровоград вул. Володарського 73/5, 2 п. а/с № 254	Шарий Віктор Григорович
2	Кіровоградська обл.. організація «Українського Реєстрового Козацтва»	20.05.2003	м. Кіровоград площа Дружби Народів, 8	Добрянський Ігор Анатолійович
3	Буго-Гардіївський округ Міжнародної громадської організації «Козацтво Запорозьке»	05.03.2005	м. Кіровоград, вул. 50 років Жовтня 30, кв. 2	Яценко Юрій Анатолійович
4	Кіровоградська обласна громадська організація «Центральний Козацький Округ»	22.03.2005	м. Кіровоград, вул. Саратівська, 25	Карпов Валентин Євгенійович
5	Кіровоградська міська, молодіжна військово-козацька паланка інституту МАУП	легалізована шляхом повідомлення, протокол 47, 10.09.2006	м. Кіровоград, вул. Варшавська № 2	Свірень Микола Олександрович
6	Кіровоградське обласне козацьке товариство «Козаки Інгулу»	06.03.2006	м. Кіровоград, вул. Волкова, 3	Нестройний Олексій Іванович
7	Кіровоградська обласна громадська організація «Центрально-Український козацький Округ»	26.06.2006	м. Кіровоград, вул. Дзержинського, 82/40, офіс 418	Касьянов Юрій Володимирович
8	Кіровоградське обласне відділення Міжнародної громадської організації«Міжнародна академія козацтва «Академія історії та археології»	12.01.2007	м. Кіровоград вул. Дзержинського, 82	Травкін Олег Васильович
9	Кіровоградська обласн. громадська організац. Запорізького «Буго-Гардіївський-Кодацько-Інгульський Округ»	22.06.2009	вул. Металургів, буд. 21, кв. 538	Яценко Юрій Анатолійович

10	Кіровоградське міське козацьке товариство Всеукраїнської громад ської організації «Українське реєстрове козацтво» (УРК)	24.04.2008	м. Кіровоград, вул. Доброволь-ського, 1	Рубець Михайло Іванович
11	Структурний осередок Українського козацтва в Світловодському районі Кіровоградської області	легалізована шляхом повідомлен. 09.07.2009	м. Світловодськ, смт. Власівка, вул. Східна 5\57	Якимець Олександр Васильович
12	Світловодська міська сотня окремого Чор-ноліського полку ім. козака Мамая «Цент-рального Козацького Округу»	легалізована шляхом повідомлен. 13.11.2008	м. Світловодськ, вул. Вільна, 13 а, кв. 16	Ємченко В.В.
13	Первинне козацьке товариство у м. Світло-водськ, як осередок осавульської сотні Харківського слобідсь-кого полку Українського козацтва	легалізована шляхом повідомлен. 11.12.2003	м. Світловодськ, вул. Леніна, 5, кв. 24	Прізвище керівника уточнюється
14	Світловодське міське козацьке товариство «Світловодський оперативний козацький округ	27.08.2008	м. Світловодськ, вул. Жданова, 10-а	Нечипильсь-кий Олександр Михайлович
15	Знам'янська районна організація «Окремий Чорноліський полк «Імені Козака Мамая Центрального Коза-цького Округу»	29.12.2003 дата повтор-ної перери-гистрації уточнюється	м Знам'янка, пров. Кіровоград-ський, 19	Мазуренко Віктор Іванович
16	Новоукраїнська районна громадська організація «Центрально- Український Кіш»	19.05.2003	м. Новоукраїнка, вул. Курчатова, 3	Громовий Микола Олександров.
17	Ульяновська районна громадська організація «Ульяновський курінь» Чорноморського округу «Козацтво Запорізьке»	09.12.2008	Кіровоградська область, Ульяно-вський район, м.Ульяновка, пров.Леніна, 15 А	Маріщук Сергій Анатолійович

18	Долинська районна степова сотня окремого Чорноліського полку ім..Козака Мамая Буго-Гардіївського округу Українського козацтва	16.05.2007	м. Долинська, Пл. Привокзальна, приміщення підрозділу енергозбуту Одеської Залізниці	Молчанов Валерій Володимиров.
19	Пашківський курінь Долинської районної громадської організації «Січеславське Козацтво Запорізьке»	легалізована шляхом повідомлен. 28.01.2009	м. Долинська, вул. Нова, 52/39	Гронт Микола Юхимович
20	Новгородківський козацький полк Кіровоградського обласн. козацького товариства «Козаки Інгулу»	15.06.2006	Кіровоградська область, смт. Олександрівка, пров. Леніна, 7, кв. 1	Ковальов Володимир Володимиров.
21	Новоархангельське районне об'єднання громадян «Центральне відродження козацтва»	07.10.2002	Кіровоград. обл.. смт. Новоархангельськ, вул. Маланюка, 81	Попов Анатолій Олександров.
22	Кіровоградське міське козацьке товариство «Центрального Козацького Округу»	легалізована шляхом повідомлен. 28.09.2008	м. Кіровоград, вул.. Кримська 119\23	Новий отаман Власенко Валентин Петрович
23	Кіровоградська обл.. громадська організація «Козацький Устрій»	легалізована шляхом повідомлен. 24.07.2008	м. Кіровоград, вул. Кропивницького, буд.7/2	Громовий Микола Олександров.
24	Кіровоградський обл.. корпус Міжнародної громадської організації «Гвардія українського козацтва»	легалізована шляхом повідомлен. 01.09.2009	м. Кіровоград, вул. Кільцева, буд. 65	Бочаров В'ячеслав Вікторович
25	Кіровоградський обласний осередок Всеукраїнської громадської організації «Велике Козацьке Коло»	легалізована шляхом повідомлен. 11.11.2009	м. Кіровоград, вул. Пацаєва, буд. 5, корп. 1, кв. 48	Нікітченко Василь Олексійович
26	Кіровоградська обласна громадська організація «Кіровоградська Академія Козацтва»	18.10.2010	м. Кіровоград, вул. Космонавта Попова, 28/20	Тараненко Рустам Костянтинов.

27	Устинівський козацький полк (курінь) Кіровоградського обласного козацького товариства «Козаки Інгулу»	20.03.2009	Кіровоградська область, смт. Устинівка, вул. К. Маркса, 1	Садовенко Олексій Іванович
28	Громадське формування Українського козацтва з охорони громадянського порядку і державного кор.-дону м. Світловодськ	06.10.2010	Кіровоградська область, м.Світловодськ, вул. В.Бойка, 26, кв. 91	Крушина Євген Олександров.
29	Долинська районна організація «курінь імені Леоніда Бородина «Січеславського Козацтва запорозьке	легалізована шляхом повідомлен. 22.09.2010	м. Долинська, вул. 40-річчя Жовтня, буд. 24	Леонтьев Володимир Геннадійович
30	Кіровоградський полк січових стрільців. Кіровоградського міського козацького товариства «Центральний Козацький Округ»	легалізована шляхом повідомлен. 20.10.2010	м. Кіровоград, вул.. Маршала Конева №23 кор. 2 кв. 52.	Маленко Олег Володимирович

Шановні козаки!

Ви сьогодні продивилися реєстр козацьких товариств Кіровоградщини, там зазначено далеко не всі козацькі колективи, взагалі ми досить потужна, громадська сила. Я хочу поділитися думками про єдине бачення змісту, завдань, прав і перспектив розвитку Українського козацтва. Разом ми непереможні, але комусь це не до вподоби. Майже кожна козацька організація Кіровоградського регіону в своєму Статуті записала, що вона є правонаступником козацьких організацій минулого. Повторюю - правонаступником. Тобто має обов'язки та права тієї, попередньої організації. Виникає запитання - якої?

Які традиції унаслідували сучасні козацькі організації Кіровоградського регіону, яким шляхом вони ідуть, чому люди не хочуть спілкуватися з деякими окремими козацькими керівниками, а через них і з цими козацькими громадами.

Саме ці «анархічні і незрозумілі горе керівники» від імені козацтва всюди паплюжать ідеї Українського козацтва. І таких «приблуд», як ми уже зазначали достатньо в кожному регіоні. Виникають питання:

1). Хто ці люди і як вони з'явилися в козацтві?

2). Хто їх на це уповноважував?

Попробуємо дати відповідь та ці питання, але попереджаю, це не сподобаються особам, прізвища яких будуть зазначені як приклад.

1). Ви, козацька громада, отримуючи юридичний статус і вибираєте собі керівника і несете відповідальність за його дії. Ви повинні зрозуміти, як громада поставила керівника, так вона його і зніме, треба бути тільки наполегливим. Якщо громада поставила дурня до козацької влади і тільки вона несе за нього відповідальність. «Короля - робить його світа». Ми уже не раз акцентували вашу увагу на таких анархічних приблудах від козацтва: Громовий-Яценко-Єлесеєв, яких неодноразово виганяють з одних козацьких товариств, розжалують від генерала до козака включно, а вони пролазять в інші організації і продовжують свої аморальні дії. І що дивно, лізуть зразу до керівництва, бо дуже їм хочеться «порулювати». Запускають руку в громадську казну, козацька совість і честь для них не існує. Про таких кажуть в народі: «Скільки макака не хитрує, а зад у неї завжди голий».

Другі «приблуди від козацтва» більш хитріші: Іванов – Музиченко – Травкін, тощо, вони діють тихо, прикриваються патріотичними гаслами, розповідають про себе різні байки, але після розмови з ними так і хочеться вимити руки. Візьмемо для прикладу О.Травкіна з м. Новоукраїнки, (на фото), який для самовозвеличування представляється невластивими повноваженнями, сам собі надає наукові ступені, звання тощо. Як колишній офіцер, якого «достроково звільнили» з служби, прийшов до Кіровоградського козацтва в кінці 1998 р. і за 10 р. змінив декілька козацьких осередків, бо люди відмовлялися співпрацювати з такою людиною. Обман і хитрощі, аморальність і підступність, ось його візитка карточка. Як тільки діло доходить до грошей, совість і честь зовсім зникають з його свідомості. Обдуривши козаків в одній організації, він через деякий час з'являється в наступному козацькому колективі і знову приймається за старе. Удає із себе «великого вченого, письменника, професора, академіка, доктора філософії і доктора наук» без єдиної наукової праці і публікації. Без відома козаків, сам - собі присвоїв звання «маршал» козацтва, та «наплодив» генералів більше, ніж простих козаків. Кругом одні «мильні пузирі». А правда з'ясувалися досить просто. Наш Олег Травкін захотів стати помічником досить відомого народного депутата України. Коли перепровірили його дипломи, то всі вони виявилися фальшивими. Додатково з'ясувалося, Травкін О. так хотів стати письменником, що пішов на злочин. Він украв з персонального комп'ютера, у свого козацького побратима декілька книг, по кілька штук передрукував їх і підписав своїм ім'ям. При цьому Травкін О. забув заглянути у бібліотеки України, де ці книги давно зберігаються під прізвищем істинного автора. Шановні козаки, будьте пильні з такими приблудами

На привеликий жаль такі випадки не поодинокі. Загальний висновок такий: «Худа слава біжить попереду, а добрі діла ідуть поруч з людиною», перефразувавши класика, додамо, (рос.мова): «А вы друзья как не садитесь – а в музыканты не годитесь»…..

2). Як відомо, зазначеним «приблудам», ми козацькі колективи Кіровоградщини ніяких повноважень, виступати від нашого імені, не надавали. І виступати від імені козацьких громад Кіровоградської області не дозволимо. Про те як були спаплюжені ідеали козацтва Кіровоградського регіону у 2010 р. групою Яценко і йому подібних, ми розповімо трохи пізніше: «Як ми вибирали Координаційну Раду». Де тільки за один 2010 рік, від козацтва відійшло половина людства і ми повернулися на 10 років назад. Причина, бездарне керівництво «приблуд» від козацтва і небажання співпрацювати з подібними людьми.

Усім добре відомо, що ми уже маємо 20 років від відродження Українського козацтва на Україні. І тільки «УК» є правонаступником Українського Вільного Козацтва, яке відродилося у квітня 1917 року і діяло до 1923 року, а окремі козацькі організації діяли аж до 1926 р. По терміну часу, це зовсім недавно - лише всього 85 років. І тільки Козацька Рада при Президентові України, як дорадчий орган, може рекомендувати, або уповноважувати ті, чи інші дії.

Ми пропонуємо відійти від практики розмитих козацьких традицій, коли вільно трактуються козацькі звичаї і визначити. Українське козацтво – це спільність людей, яка сформована на основі єдності історичної свідомості, традицій і культури для спільної реалізації громадянами та юридичними особами своїх прав і свобод і діє відповідно до своїх статутів (положень), які розроблені за звичаєвим козацьким правом у межах Конституції та чинного законодавства України.

Звичаєве, козацьке право – це система санкціонованих державою правових звичаїв, які є джерелом права у певній державі, місцевості або для певної етнічної чи соціальної групи, зокрема козацтва.

Козацьке право - сукупність правових звичаїв, більшість з яких склалася в Запорозькій Січі та розвинулася і удосконалилася організаціями українських козаків наступних років. Правові норми, вироблені запорожцями, були спрямовані на встановлення певного компромісу між різними представниками козацького товариства. Козаки не змогли б проіснувати довго без особистої волі, соціальної рівності і поголовного озброєння членів свого товариства, без широкого демократизму у вирішенні загальних справ і одночасно дисципліни та суворого єдиноначальства під час воєнних дій.

Характерною рисою звичаєвого права запорожців була його обрядовість і суворість. Ми знаємо, що запорожці поблажливо ставилися до минулого осіб, які прагнули записатися в козаки, але за порушення козацьких порядків встановлювали суворі покарання: смертну кару,

тілесні покарання, вигнання злочинців за межі Запорозьких Вольностей, (козацької держави).

Ю.Михальський, в своїй статті в журналі «Гетьман» за 2006 рік, давав правову оцінку подібним діям. Немає жодних сумнівів у тому, що для розкриття суті будь-якого явища корисніше та ефективніше розглядати його не в «статиці, а у динаміці» розвитку. Це дозволить поглянути на проблему стереоскопічно. Крім того, можна буде певною мірою спрогнозувати (а дещо - і сформувати) майбутнє цього явища, спроектувати його з минулого - через теперішній час - у майбутнє. Певною мірою це стосується і альтернативних способів вирішення козацьких спорів.

Останнім часом серед вітчизняних юристів-вчених та практиків помітно зріс інтерес до різних способів врегулювання суперечок поза межами державного суду. Такий інтерес не є випадковим, оскільки проблеми державної судової системи, пов'язані з недоліками бюджетного фінансування, перевантаженням судів цивільними та господарськими справами, тяганиною в їх вирішенні тощо, змушують шукати нові більш ефективні та оперативні шляхи вирішення конфліктних ситуацій.

Не судові форми вирішення спорів, основними видами яких прийнято вважати переговори, посередництво, третейський розгляд, виникли як альтернатива офіційній системі правосуддя. Тобто це була найпростіша і найбільш логічна інституція розгляду спорів, що виникали у процесі суспільної життєдіяльності.

Концепція альтернативного вирішення спорів у сучасному розумінні може бути визначена як певна сукупність прийомів та способів вирішення спорів між учасниками козацької діяльності поза межами державної судової системи.

Відтак, однією з таких демократичних альтернативних форм вирішення цивільно-правових спорів є інститут третейського судочинства, що дозволяє цивілізованим шляхом врегульовувати виникаючі конфлікти між суб'єктами -конкретних, правовідносин. Зростаюча кількість звернень до альтернативних форм вирішення спорів пояснюється тим, що вони засновані не на пріоритеті захисту інтересів держави, а на пріоритеті захисту прав окремих осіб, учасників цивільного обороту

Отже, суть третейського судочинства в козацтві зводиться до суду третьої Особи, яка обирається самими сторонами, які за своєю добровільною угодою довіряють даному суду розглянути і вирішити конкретний спір, винести рішення та завчасно зобов'язуються підкоритися такому рішенню. Ці суди у козацтві носять назву «Козацький Суд Честі», який опирається на Статутні норми, звичаї, правила поведінки, моралі і честі українського козака.

Представляємо вам склад «Козацького Суду Честі» у 2007-10 р.

Цуркан Леонтій Петрович, представник обласної ГО «Центральний Козацький Округ» Голова суду, поважний козак, колишній заступник начальника Управління державної служби охорони у Кіровоградській області, академік МАК, почесний академік МАПЛАК , кавалер трьох орденів «Козацька слава», співавтор науково - популярного видання «Вопитание самосознания», генерал - полковник козацтва.

Члени «Козацького Суду Честі» у Кіровоградській області:

Нестройний О.І. представник обласної ГО «Козаки Інгулу»;

Добрянський І.А. представник «Українське Реєстрове козацтво»;

Нікітченко В.О. представник ГО «Велике козацьке коло»;

Тараненко Р.К. представник «Кіровоградська Академія козацтва».

Радники Головного отамана Кіровоградської ОГО «Центральний Козацький Округ»:

Військовий комісар Кіровоградського об'єднаного міського військового комісаріату, полковник ЗСУ – **Тищенко Микола Анатолійович**, який в реєстрі козацтва Кіровоградщини має генеральське звання. Про цю людину, ми можемо розповідати часами, і все тільки добре і позитивне. Справжній військовий офіцер з честю, гідністю і відповідальності до порученої справи. Тищенко М.А. вносить вагомий внесок в відродження та розвиток козацтва Кіровоградщини, займає активну життєву позицію в національно-патріотичному вихованню молоді.

Військовий інженер, полковник запасу СБУ – **Закревський Петро Феліксович**. Перший керівник (1990-1993 р.) українського підрозділу антитерору «Альфа». Учасник бойових дій (ДРА), має урядові нагороди. Почесний член Міжнародної асоціації ветеранів підрозділів «Альфа» (Україна). Активно співпрацює з козацтвом Кіровоградщини, має власні наукові розробки в області підготовки персоналу безпеки підприємств, особистої безпеки й удосконалення психофізичних навичок працівників системи безпеки. Є автором електронних книг і методичних напрацювань з безпеки бізнесу.

А зараз ми познайомимо вас з представником Росії. Народився і виріс він у Красночикойському районі, Читинської області. З ним трапилася дивна історія з приходом до лав козацтва Кіровоградщини. Прийшов, послухав, подивився і назавжди залишився в Українському

козацтві. Ознайомтесь, відомий громадський діяч нашого краю, **Ковальов Микола Миколайович**, до недавнього часу був директором ТОВ Кіровоградська «Телерадіокомпанія ТТУ» Док.пед.наук (Українська технологічна Академія). Офіцер запасу МВС, у 1978 р. закінчив Ленінградське, Вище політичне училище МВС СРСР. Довгий час працював редактором газет «Елисаветградські відомості» та «Спортревю», прес-аташе футбольного клубу «Зірка» міста Кіровограда тощо. Генерал-майор козацтва.

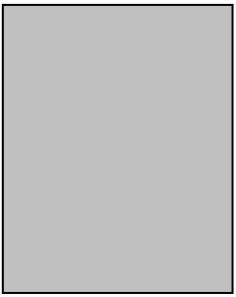

Прославляє козацтво Кіровоградщини і «дід Іван», бувалий козак Іван Забабаха, з чубом і довгими вусами, який біля 20 років провів в справжніх морських походах і на «саморобній» чайці обійшов всю Європу і поселився в м. Олександрія. Родом він з Львівщини, за часів колишнього СРСР, його разом з батьками репресували до Казахстану. За пропаганду українського козацтва, навіть садили до «лікарняної психушки», було всякого різного на довгому шляху «діда Івана».

Декілька слів про козацьку чайку діда Івана. У 1992 р. цю чайку безплатно почали будувати в Брюховичах під Львовом, назвали «Покрова». Має 21 м. довжини, 4 м. ширини, 8 тн. вантажопідйомність, 20 весел і може вмістити 40 козаків. Спеціально відлили і встановили 8 точних копій козацьких пушок. У всій час Л.Кучма наказав не пускати чайку додому в Україну. Допоміг у цьому питанні посол України у Чехії Роман Лубківський. А В.Ющенко навпаки, за пропаганду козацтва подарував чайці – мотор. Ми зазначаємо, що дід Іван, разом зі своїми товаришами робить для України більше, ні ж деякі наші посольства. Поки в Україні є люди подібної мужності і гідності, ми непереможна нація!

Громадська безпека

Козацьке представництво громадської безпеки у Кіровоградській області, має юридичний статус. **Правовою основою** діяльності формування є Конституція України, Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», інші закони України, акти Президента України і Кабінету Міністрів України, рішення Кіровоградської обласної ради та розпорядження Кіровоградської обласної державної адміністрації з питань охорони громадського порядку і державного кордону, боротьби зі злочинністю.

Представлений «Комітетом по боротьбі з корупцією» в органах державної влади, правоохоронних органах, прокуратурі та судах. Адреса 25030. Україна, м. Кіровоград, вул. Декабристів № 22.

Голова комітету козацької громадської безпеки **Дуднік Микола Олександрович**, доктор ф\п. Член-кореспондент МАПЛАК, професор МКА, член Міжнародної поліцейської асоціації, відомий громадський діяч, співавтор оригінальний наукових напрацювань та публікацій. Неодноразово нагороджений державними, громадськими та релігійними нагородами. Декілька разів вибирався депутатом місцевого самоврядування. Генерал-майор козацтва.

Заступник голови комітету громадсько-козацької безпеки у Кіровоградської області, **Броншпіц Микола Леонідович** полковник козацтва, відомий підприємець, який має досвід у формуванні і діяльності

громадсько-козацьких підрозділів на добровільних засадах з метою сприяння органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам, Прикордонним військам та органам виконавчої влади, а також посадовим особам у запобіганні та припиненні адміністративних правопорушень і злочинів, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, а також у рятуванні людей і майна під час стихійного лиха та інших надзвичайних ситуацій. Підготовляє до випуску навчально-методичні напрацювання з аналітично-інформаційної безпеки підприємств з різною формою власності. Пояснення Броншпіца М.Л.: «Основними завданнями комітету громадсько-козацької безпеки (далі - громадська безпека) є:

1) - у сфері охорони громадського порядку:

► - надання допомоги органам внутрішніх справ у забезпеченні громадського порядку і громадської безпеки,

► - запобіганні адміністративним проступкам і злочинам,
► - інформування органів та підрозділів внутрішніх справ про вчинені або ті, що готуються злочини та місця зосередження злочинних угруповань;
► - сприяння органам внутрішніх справ у виявленні і розкритті злочинів, розшуку осіб, які їх вчинили,
► - захисті інтересів держави, підприємств, установ, організацій, громадян від злочинних посягань,
► - участь у забезпеченні безпеки дорожнього руху та боротьбі з дитячою бездоглядністю і правопорушеннями неповнолітніх;

2) - у сфері охорони державного кордону:

► - надання допомоги підрозділам Прикордонної служби у виявленні та затриманні осіб, які порушили або намагаються порушити державний кордон чи вчиняють інші протиправні дії на державному кордоні,
► - сприяння військовослужбовцям Прикордонної служби в охороні державного кордону.
► - здійснення контролю за дотриманням режиму державного кордону і режиму в пунктах пропуску через державний кордон,
► - забезпечення разом з працівниками ПС пропуску громадян до місць відпочинку і роботи,
► - надання допомоги підрозділам Прикордонної служби у виявленні умов та причин, які можуть призвести до злочинної діяльності на державному кордоні, і вжиття заходів для їх усунення,
► - участь у заходах Прикордонної служби з профілактики порушень або спроб порушення державного кордону і режиму в пунктах пропуску через державний кордон, незаконного переміщення через державний кордон вантажів, предметів, матеріалів та іншого майна;

3) - у разі виникнення надзвичайних ситуацій:

► - надання невідкладної допомоги особам, які потерпіли від нещасних випадків чи правопорушень,
► - участь у рятуванні людей і майна,
► - підтриманні громадського порядку тощо.

Комітет громадсько-козацької безпеки складається з районних штабів селищ та міст в Кіровоградській області, загонів, асоціацій з охорони громадського порядку і державного кордону і з спеціалізованих загонів міського підпорядкування, які є його структурними підрозділами. Громадська безпека діє в межах Кіровоградської області.

Для забезпечення поточної діяльності створюється штаб Кіровоградського обласного комітету, якому підпорядковуються та підзвітні міські, районні, селищні штаби зазначеного формування в Кіровоградській області. Ми відкриті для кожного козака і громадянина нашої Кіровоградської області».

Безславна координаційна Рада

Головна канцелярія Кіровоградської обласної громадської організації «Центральний Козацький Округ», своїми листами № 72 від 29.12. 2009 року та повторно № 38\1 від 29 квітня 2010 р. звернулася до державних установ Кіровоградщини про нелегітимність зібрання козаків у грудні місяці 2009 р., та подальшої фальсифікацію виборів Координаційної Ради з питань розвитку УК при облдержадміністрації:

1. До Ради Українського козацтва при Президентові України

2. Голові Кіровоградської обласної державної адміністрації Мовчану В.П.

3. Депутату Кіровоградської обласної Ради, керівнику ОГО «Реєстрове козацтво», генерал-лейтенанту козацтва Добрянському І. А.

4. Начальнику Головного управління юстиції у Кіровоградській області Чудному О.В.

5. До усіх керівників козацьких товариств Кіровоградського регіону.

ЗАЯВА

Звертаємося до вас з проханням, розглянути заяву колективу Кіровоградської обласної громадської організації «Центральний Козацький Округ» з приводу Розпорядження та відповідного Положення від 7 грудня 2009 року № 953 Голови Кіровоградської обласної державної адміністрації Мовчана В.П. «Про створення Координаційної Ради з питань розвитку козацтва при Кіровоградській обласній державній адміністрації». Контроль за підготовкою та виконанням покладено на В.О. заступника голови, керівника апарату облаої державної адміністрації Ланчковського С.

1. Назва цього Розпорядження та Положення суперечить п. 28 частини першої ст. 106 Конституції України та Указу Президента № 916\ 2005 від 4 червня 2005 року «Про Раду Українського козацтва».

Ідеться мова про ліквідацію: Указу Президента України від 6 жовтня 1999 р. № 1283 «Про Координаційну раду з питань розвитку УК»

Указу Президента України від 22 грудня 1999 р. № 1610 «Про Положення про Координаційну раду з питань розвитку УК»;

Указу Президента України від 23 січня 2001 р. № 37 «Про склад Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва». Виходить, що Розпорядження голови Кіровоградської облдержадміністрації від 7 грудня 2009 року № 953 не має юридичної сили.

2. В положенні № 953 від 07.12.2009 р. не має багатьох процедурних моментів:

- Кількісний склад членів Ради та представництво в ній;

- Правомочність зборів Ради та процедура голосування;
- Вхід та вихід з Ради;
- Термін обрання, (1 місяць, 1 рік, чи до кінця життя), ці та інші питання дуже суттєві для подальшої роботи козацьких товариств;

3. Управління внутрішньої політики Кіровоградської облдержадміністрації, (керівник Каракулін С.В.) не реагуючи на наші зауваження у грудні місяці 2009 року, два рази проводили збори зазначеної Ради з явним порушення регламенту, звичаям та Статутних норм Українського козацтва, заявляючи: «…така політична доцільність».

На кінець 2009 р. на Кіровоградщині нараховувалося більше 500 громадських організацій, і третя частина із них – це різнопланові козацькі товариства. Команда «анархічного приблуди» Юрія Яценка, зібрала тільки 4 обласних козацьких осередка, в кількості 17 чоловік (бо останні люди не прийшли, не захотіли співпрацювати з цією командою), проголосили себе «козацькою елітою Кіровоградщини», провели збори і вибрали самі - себе у «координаційну Раду».

Представники обласної ГО «Центральний Козацький Округ» 28.12. 2009 р. звернулися до управління внутрішньої політики та зв'язків з громадкістю Кіровоградської ОДА, указуючи на порушення та не легітимність зборів, на що Каракулін С.В. разом з Кривуляк А.Б. повторно зазначили:«Ця Рада нічого не значить, є просто політична доцільність і хто там буде – нам все байдуже».

Це думки окремих чиновників і вони не мають нічого спільного з громадською думкою козацьких колективів Кіровоградщини.

4. Просимо вашого реагування на приведення до юридичної відповідності вищеназваних документів і на їх основі проведення, юридично - легітимної Ради Українського козацтва Кіровоградщини. Направляємо вам:

- Заяву до Ради отаманів козацьких організацій Кіровоградщини;
- Розпорядження та відповідне Положення від 7.12.2009 року № 953 Голови Кіровоградської облдержадміністрації Мовчана В.П. «Про створення Координаційної Ради з питань розвитку козацтва при Кіровоградській обласній державній адміністрації» та її склад.
- Указ Президента № 916\ 2005 від 4 червня 2005 року та Положення «Про Раду Українського козацтва».

Підпис

Головний отаман Кіровоградської обласної ГО
«Центральний Козацький Округ».
Член-кореспондент, (декількох Міжнародних академій).
Професор кафедри менеджменту МКА та кафедри економіки і управління персоналом Кіровоградського інституту МАУП.
Повний кавалер орденів «Козацька Слава».
Генерал-полковник козацтва В.Е.Карпов.

Відповідь: Своїм листом № 24-37\7 від 08.02.2010 р. заступник голови – керівник апарату облдержадміністрації С.Ланчковський відповів: « …що з питань порушення кворуму, регламенту, звичаїв та Статутних норм Українського козацтва, повідомляємо, що у своїй діяльності козацька Координаційна Рада, як консультативно-дорадчий орган при Кіровоградській облдержадміністрації не керується такими ненормативними актами, як ЗВИЧАЇ та СТАТУТНІ НОРМИ Українського козацтва, а також невизначеним Вами регламентом.

Враховуючи вище викладене, вважаємо процес затвердження, формування та діяльність Координаційної Ради з питань розвитку УК про Кіровоградській облдержадміністрації таким, який повною мірою відповідає чинним нормативним актам та законодавству України і повноважень для виконання покладених на Координаційну Раду завдань»?!

Увага. Шановні козаки Кіровоградщини, давайте ще раз вдумаємося у відповідь «державного мужа», пана С.Ланчковського. Виходить, що таким «панам Ланчковським» слова кворум, регламент зібрання тощо, зовсім не відомі. Вся Україна сотні років держалася на козацьких звичаях і нормах поведінки, моралі і етики, згодом на Статутах і прославили Україну на весь світ. А в 2009 р. до Кіровоградської облдержадміністрації прийшли «якісь пани Ланчковські» і заявляють, що все це разом взяте – до одного місця, яке «знаходиться по нижче спини».

Ви що, шановний пан С.Ланчковський, глузуєте з національно-патріотичних засад нашої нації, нехтуєте питаннями державної ваги, чи може ви сіли не в своє крісло і не розумієте своєї місії? Як що так, то ми вам нагадаємо, хто є носієм влади в Україні.

Повторне звернення № 38\1 від 29.04.2010 р., де Кіровоградська обласна ГО «Центральний Козацький Округ» просить створити комісію про з'ясування легітимності «роботи координаційної Ради», яку уже три місяці бойкотують 85% козацьких колективів Кіровоградщини. Ми знову звернулися до державних установ Кіровоградщини, виклали вище зазначені думки і заявили, що козаки Кіровоградщини не хочуть співпрацювати з подібною координаційною Радою», і привели приклад, де зазначили, що коли у козацькій Раді у 2007-2009 р. була інша команда, то представників Ради обирали від усіх товариств

1) – від державних установ та їх підрозділів по 1 чоловіку;

2) – від **юридично створених обласних** козацьких товариств Кіровоградщини – не більше 2 представників;

3) – в Раді могли бути присутні по 1 чоловіку від інших юридично-створених козацьких товариств: міські, районні, селищні - по 1 голосу;

4) – до Ради були запрошені та успішно працювали ректори та регіональні керівники усіх Вищих та спеціалізованих навчальних

закладів Кіровоградського регіону та Міжнародної Академії козацтва України тощо, з правом 1 голосу.

5) – по кількісному складу обмежень не було. У 2007-09 р. дали змогу працювати у Раді усім новим юридично-новостворенним та іншим обласним громадським організаціям, не козацького спрямування, ліцеям і ВУЗам, яких приймали до Ради відповідно їх заяв.

Увесь час, за період існування козацтва члени козацької Ради та її керівний склад обиралася від свята Покрови до Покрови терміном на 1 рік з пролонгацією ще на 1 рік, (не більше двох раз) при умові:

- що не було письмових, або усних звернень до козацької Ради про припинення її діяльності;
- що не було письмових, або усних звернень до козацького Суду честі про порушення Статутних норм, правил і звичаїв Українського козацтва;
- що була підтримка більше 50% представниками загальних козацьких зборів на повторний однорічний термін, але не більше двох каденцій зразу.

Кіровоградська крайова канцелярія **ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОЗАЦЬКИЙ ОКРУГ**

Головний отаман моб.тел. 066-149-4783.

Вих. № 38\1
Від 29 квітня 2010 р.

До державних установ, недержавних підприємств та козацьких товариств Кіровоградського регіону

Козацьке звернення

За сучасну історію існування нашої молодої України ми всі добре переконалися, що Українське козацтво – є передовим авангардом по відроджувані історичних цінностей, процвітання незалежної держави, підвищення її могутності та економічного відродження нації. Але деякі козаки та керівники козацьких підрозділів Кіровоградського регіону мають окрему думку, яка зовсім протилежна нашому суспільству, нашій Українській нації.

Дуже дивно, що окремі козаки, не маючи відповідних повноважень, створили у грудні місяці 2009 р. угрупування, яке назвали «Координаційна Рада» при Кіровоградській ОДА порушивши ряд Указів Президента України.

- Указ Президента України від 6 жовтня 1999 р. № 1283 "Про Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва";
- Указ Президента України від 22 грудня 1999 р. № 1610 "Про Положення про Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва";
- Указ Президента України від 23 січня 2001 р. № 37 "Про склад Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва".

17 березня 2008 року у центральному будинку офіцерів Збройних Сил України м. Київ, за участю Президента України, відбулася друга Всеукраїнська козацька Рада. На ній було прийнято ряд рекомендацій та визначено основні пріоритети діяльності Українського козацтва.

З вище названого виходить, що всі раніше створені Координаційні Ради з питань розвитку Українського козацтва – **ліквідовані.** Але 7 грудня 2009 року, за № 953-р та підписом Голови Кіровоградської, обласної державної адміністрації Мовчана В.П. вийшло розпорядження «Про створення Координаційної Ради з питань розвитку козацтва при Кіровоградській обласній державній адміністрації», що по своїй назві суперечить Указам Президента.

Організаційною формою зібрання Ради 2007-09 років, були збори які збиралися 1 раз на 3 місяці.

Далі Карпов В. зазначає: «Ми усі разом узяті, допустили помилки з цією координаційною Радою» і нам необхідно їх виправляти. Від аморальних дій координаційної Ради зразка 2010 р. відвертаються люди, не хоче співпрацювати молодь. На козаків зневагою дивляться люди, науковці та керівники освітянсько-наукової спрямованості. Прізвище окремих керівників козацьких осередків Кіровоградщини, які «керують координаційною Радою» визиває обурення у державних установах, релігійних та бізнесових колах. А ряд впливових бізнесменів Кіровоградщини, категорично відмовляються від співпраці з козацтвом через таких горе козаків. По всеукраїнському рейтингу у 2010 р. ми з 8 місця, скотилися не останне. Не забувайте, козак – це душа народу. Майте самоповагу до себе, не смішіть наших людей».

Ціль такого зібрання Координаційної Ради - узурпація влади окремими козаками, які мають сумнівне козацьке походження, та інтерес окремих працівників облдержадміністрації у вибранні своєї, «карманної» козацької Ради на передодні виборів Президента України…..

Слід зазначити, *що прийшла ще одна відповідь*, підписана працівником Головного управління юстиції у Кіровоградській області Тюртюбеком Р.М. – за № 15-2-5 від 11.02.2010 р., яка була не по суті, і тактовно зазначено: «… до повноважень Головного управління юстиції не належить надання правової оцінки». Виходить, що виправлення помилок у діяльності громадських організацій, як козацьких так і інших громадських організацій до компетенції Головного управління юстиції у Кіровоградській області - *не входить*.

Тоді викає питання, а для чого тоді потрібне Головне управління юстиції у Кіровоградській області? Шановні працівники, ви що продовжуєте глузувати з козацько-громадських товариств нашої області, з національно-виховних та військово-патріотичних засад Українського народу?

05.05.2010 року на ім'я Кіровоградського губернатора С.М.Ларіна з приводу легітимності створення зазначеної координаційної Ради козацтва 2010 р. звернулося «Представництво гетьмана Міжнародної ГО «Козацтво Запорозьке» в Кіровоградській і Миколаївській області». Шкода, що відповіді на заяви від 24.04.2010 р. та від 05.05. 2010 р. козаки Кіровоградщини за ці місяці від губернатора С.Ларіна, не отримали. З цього приводу знову виникає маса питань!....

У 1 кварталі 2010 р. представники козацьких товариств Кіровоградщини звернулися до Міжнародних громадських організацій. В зв'язку з тим, що «Спілка Війська Запорозького Буго-Гардівський Кодацько-Інгульський Округ» відноситься до формації козацтва Запорозьке, Рада козацьких генералів і адміралів у квітні місяці 2010 р.

делегувала до Кіровоградського регіону, Верховного отамана Міжнародної громадської організації «Козацтво Запорозьке», Гетьмана козацтва Запорозьке, маршала козацтва, Героя козацтва – Дмитра Сагайдака.

Після проведеної перевірки діяльності козацької «Координаційної Ради», особисто її керівника Ю.Яценка, з участю інших козацьких представництв та Православної Церкви відбулася нарада. Дуже багато негативних слів було сказано на адресу Ю.Яценко за систематичні порушення цілої низки *норм і етики поведінки, честі і гідності козака та Статутних вимог козацтва.*

Наказом № 60 від 14 квітня 2010 р. Гетьманом і Міжнародною Радою генералів і адміралів МГО «Козацтво Запорозьке» за зневагу честі козака, проведення деструктивної роботи та привласнення собі не властивих владних повноважень, надання військо-козацьких звань, посад, рангів та інші Статутні порушення, Кіровоградські козацькі генерали Ю.Яценко та М.Єлесєєв розжалувані до рядового козака і виключені із реєстру МГО «Козацтво Запорозьке».

З цього приводу по обласному телебаченню (21 канал) 29 та 30 квітня 2010 р. був виступ Д.Сагайдака, де він зазначив: «Люди добрі не вірте таким «приблудам» в козацтві і не ганьбіть себе. Ви подивіться на роботу цієї організації та співвідношення, де одним козаком там керує 3 полковника та 2 генерала. Люди добрі вдруге прошу вас, не смішіть себе і Український народ».

Слід наголосити, що самі члени координаційної Ради 2010 р. та деякі державні працівники, (про яких ми зазначали) не дослухалися ні до слів козацьких отаманів Кіровоградщини: Карпова В., Шарого В., Нестройного О., а ні до порад Героя козацтва – Дмитра Сагайдака.

Ця Рада продовжувала «керувати», тільки не відомо ким. За період 2010 року, від Кіровоградського козацтва в обласному центрі відвернулося більше 50% населення. За «період діяльності» таких людей як Яценко-Єлисєєв-Музиченко-Травкін, та за підтримкою панів: В.Кривуляка-С.Ланчковського–С.Каракуліна-Р.Тюртюбека, ми «втратили 10 р. роботи» з розбудови національно-патріотичних засад Українського козацтва в Кіровоградському регіоні. Ми вважаємо, що це вороже ставлення до Українського народу.

Наступив 2011 рік, на папері у начальника управління внутрішньої політики Кіровоградської ОДА, «де-юре» продовжує значитись козацька координаційна Рада зразка 2010 р., а «де-факто» її не має. З цього приводу провели зібрання козацьких колективів, щоб якось вплинути на козаків, представник управління внутрішньої політики Кіровоградської ОДА пан Кривуляк А.Б. запросив міліцію і по списку пускав козаків до залу засідання. Багато козаків від обурення повернулися і пішли геть. Де і коли таке було, щоб козака не пускали на

козацьку Раду, або козацьке коло. Тільки при царському уряді нехтували правами і засадами Українського козацтва, чим це все скінчилося ви знаєте з історії.

Засідання козацьких товариств відбулося, як не «пижився» пан Ю. Яценко разом з А.Кривуляком, козаки сказали своє слово: «Ганьба» і признали роботу координаційної Ради 2010 р. – незадовільною.

Напоминаємо «ділкам» від козацтва, що ми не дозволимо паплюжити честь і гідність козацтва Кіровоградщини. Кіровоградці ще довго будуть гордо носити звання «КОЗАК», як особливу повагу народу. А зазначені козацькі звичаї, честь і гідність завжди переможуть.

Повертаючись до колишньої слави

В останні роки, в Україні доводиться чути від критиків козацтва по ходу проведення акції «Георгіївські стрічки, ордена й медалі», мов з часом - то все далеке, не цілком українське. Задають питання: «Чи не так це?». Не дуже давно в газеті «Підсумки тижня» № 18 від 5 05.2010 р. була стаття на цю тему. Наша відповідь: «Не так, і торгуватися з національно-патріотичних засад не радимо нікому». Давайте спробуємо розібратися в цьому питанні. (**Фото.** Козацький орден «За заслуги»).

У старий, дореволюційний час орден Святого Великомученика й Переможця Георгія був у Російській Імперії вищою військовою нагородою. В розширеному змісті цей орден являв собою цілий відмінностей для офіцерів, солдатів і військових підрозділів.

Орден був заснований для відмінності офіцерів на поле бою 26 листопада (в осінній день Св. Георгія) 1769 року. По статусі він давався тільки за конкретні подвиги у воєнний час і став винятково військовою нагородою: «Ні висока порода, ні отримані перед ворогом рани, не надають право бути подарованим цим орденом: але дається орден тим, які не тільки посаду свою виправляли у всьому: по присязі, честі й боргу своєму, але поверх того відрізнили ще себе особливим, мужнім вчинком», - говорив статут ордена від 1769 року. Георгіївський орден був розділений на чотири класи.

Перший ступінь ордена мав три знаки: хрест, зірку й стрічку, що складається із трьох чорних та двох жовтогарячих смуг, що носилася через праве плече під мундиром.

Другий ступінь ордена також мав зірку й великий хрест, що носився на шиї на більш вузькій стрічці.

Третій ступінь - малий хрест на шиї.

Четвертий ступінь - малий хрест у петлиці.

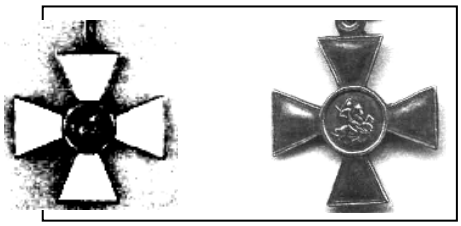

Фото. Ордена Св. Георгія:
(від 4 до 1 ступенів.)

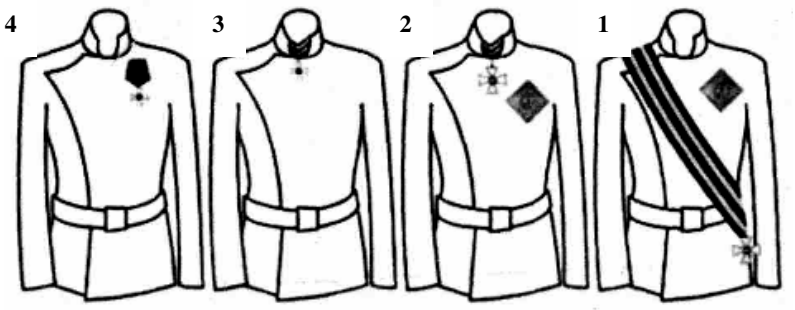

Фото. Правила носіння різних ступенів ордена Св. Георгій:
(зліва на право, з 4 до 1 ступенів)

Чорно-жовтогарячі кольори Георгіївської стрічки стали в дореволюційній Росії символом військової доблесті й слави. За всю дореволюційну історію, маючи колосальну армію, цим орденом нагороджено було близько 10 тисяч чоловік, при цьому:

Першим, вищим ступенем ордена нагороджено всього 23 чол. на всю Росію, і тільки четверо чоловік - стали повними кавалерами. Таким повним кавалером був генерал-фельдмаршал М.Кутузов, що виявив особливу мужність при звільненні від турків наших земель, що становлять нині південь України. А от у генералісимуса А. Суворова повного комплекту не було - він був нагороджений орденами Св. Георгія з 3 по 1 ступінь. При цьому А.Суворов почитав ці нагороди понад усе.

Помітьте, орден Св. Георгія цінувався військовими вище інших нагород уже в XVIII столітті. От що писав Суворов у листі дочки після нагородження: «Над усе, голубушка, у мене Перший клас Св. Георгія ледве, право, від радості не вмер». Останнім повним кавалером ордена став великий князь Микола Миколайович «за оволодіння 28-го листопада 1877 року твердинями Плевны й полон армії Осман-Ори»

2-го ступеня ордена - нагороджено 125 чол.

3-го ступеня ордена - близько 650 чоловік.

4-го ступеня - більше десяти тисяч чоловік. У первісний період георгіївських нагород існували й особливі хрести за бої, також на Георгіївських стрічках.

Великою повагою у козаків Кіровоградщини користується орден «Золотий Козацький хрест» (див.**Фото).** Декілька Кіровоградських козаків, з ОГО «Центральний Козацький Округу» та інших козацьких товариств одержали цю високу нагороду. З перших років Незалежності України, було розроблено військово-козацький орден «Козацька слава», який має 4-рі ступені, нагороджувалися козаки: «За особливу мужність, відданість козацької справи, наполегливої праці на ниві розбудови козацтва та національно-патріотичного виховання молоді», тощо.

4 ст. – орден «Козацька віра», має надпис «Віра» і стрічку з трьох вузьких чорно-жовтогарячих смуг;

3 ст. – орден «Козацька честь», має надпис «Честь» і стрічку з двох вузьких чорно-жовтогарячих смуг;

2 ст. – орден «Козацька слава», має надпис «Слава» і стрічку з однієї вузької чорно-жовтогарячої смуги;

1 ст. – орден «Лицар України», має надпис «Лицар України» і стрічку з однієї дуже широкої чорно-жовтогарячої смуги;

Козаки, які нагороджені цими орденами, мають приставку «Кавалер ордену ….(назва)». Особа, яка має всі чотири ступені орденів, називається: Повний кавалер орденів «Козацька слава». Слід зазначити, що таких осіб в Україні дуже мало. В Кіровоградському регіоні повним кавалером орденів «Козацька слава», станом на початок 2011 року - є три козака і автор цієї книги.

На **фото**: №1. Орден 3 ступ. «Козацька слава: «Честь». № 2. Медаль: «Віра, честь, воля». №3. Медаль: «За відродження козацтва».

Козаками Кіровоградського регіону розроблено медаль «Покрова Пресвятої Богородиці», яка має три ступені і нагороджують військово-козацьких осіб через «Міжнародну Академію Козацтва» за підписом Ямненко М.І. В сучасній Україні розроблено багато інших нагород, які пов'язані з нашим історичним минулим і чекають своїх «власників».

Відступ від правил

В 1806 році в армії були уведені нагородні Георгіївські прапори. Над прапором містився Георгіївський хрест, а під ним пов'язувалася чорно-жовтогаряча Георгіївська стрічка. Георгіївська стрічка привласнювалася також деяким знакам відмінності у військових частинах: Георгіївським срібним трубам, прапорам, штандартам, подвійні петлиці «за військову відмінність» - на мундири штаб- і обер-офіцерів. Знаки відмінності: Георгіївські петлиці на мундири нижніх чинів, на головні убори й безкозирки (так що в нинішньої української традиції масово пов'язувати Георгіївську стрічечку й заслужити таку військово-козацьку нагороду на одяг дуже почесно, бо ця нагорода має більш ніж двохсотлітні коріння!)

В 1807 році, в епоху наполеонівських війн, був заснований «Знак відмінності військового ордена» для нижніх чинів, прилічених до ордена святого Георгія. Знак відмінності (срібний хрест) пізніше придбає неофіційну назву «солдатського Георгія».

Тоді ж нагородження золотою холодною зброєю з написом «За хоробрість» і темляком (прикраса) зі стрічок георгіївських квітів офіційно прирівнюється до ордена Св. Георгія, (самостійною Георгіївською нагородою, зброя почала бути з 1869 р.)

А в 1856 році ввели 4 ступені для «Знака відмінності військового ордена» (неформальні назви «солдатського Георгія (Егория)» - це «Георгіївський Хрест 5-й ступеня», як його називали «солдатський Георгіївський Хрест»). З 1856 року для солдатського Георгіївського хреста уведені чотири ступені, нагородження якими вироблялося строго послідовно від нижчої, 4-й ступеня, до 1 вищого.

Статут же ордена був розписаний докладно в 1833 р., з описом заслуг по кожному роді військ, за які йшло нагородження, і з описом терміну служби, необхідного для нагородження за вислугу років. Характерно, що оскільки Св. Георгій був християнським святим, то в імперії, що поважала права різних віросповідань, для військових нехристиян був установлений варіант ордена, на якому замість Св. Георгія був зображений державний герб - орел (цікаво, що мусульмане часто у зв'язку із цим обурювалися, мов, чому мені дали хрест із птахом, а не із джигітом?)

З 1849 року імена Георгіївських кавалерів відзначалися на мармурових дошках у Георгієвському залі Великого Кремлівського палацу. Більше рання традиція - відзначати День Георгіївських кавалерів у

Георгієвському залі Зимового палацу, 26 листопада, із засіданням Думи ордена Святого Георгія й святковими прийомами (останній раз пройшло в 1916 році). В 1855 році, під час Кримської війни, оформлення георгіївських відзнак - квітів з'явилося на нагородній офіцерській зброї мужніх захисників нашої землі. І з 1855 року - Георгія стали видавати тільки за бойові заслуги.

Після закінчення Російсько-турецької війни 1877-1878 р., (війни за звільнення Болгарії), було наказано головнокомандуючим Дунайською й Кавказькою арміями підготувати подання для нагородження найбільш відзначившихся частин і підрозділів. Також в 1878 р. був установлений новий знак відмінності, «Георгіївські стрічки на прапори й штандарти з написами відмінностей, за які подаровані».

Незадовго до Першої світової війни, в 1913 році, статут ордена Св. Георгій знову помінявся, у нього включили додаткові статті й розширили опис військових подвигів по родах військ. В 1913 році замість медалі «За хоробрість» також була заснована й особлива Георгіївська медаль, із традиційною Георгіївською стрічкою й також із чотирма ступенями (від 4 до 1), нею за подвиг на полі бою могли нагороджуватися уже й цивільні особи. Тоді ж «Знак відмінності військового ордена» придбав офіційну назву «Георгіївського хреста». Значить, починаючи з 1913 р. орден Св. Георгія почали «підміняти» назвою «Георгіївський хрест» і нагороджували ним тільки чоловіків.

У роки Першої світової війни відбувся випадок навмисного порушення статуту, коли цар Микола II нагородив орденом жінку, причому посмертно - сестру милосердя Римму Іванову, «За самовідданість, зроблену в бої, після загибелі всіх командирів, вона прийняла командування ротою на себе і після бою померла від ран».

Георгіївські кольори відзнак

В Українському козацтві розроблено достатню кількість різнопланових військово-козацьких нагород. Наприклад на фото- орден «300 років Булавинському повстанню». Формально Георгіївські нагороди були скасовані більшовиками з 1917 року, однак вони усе ще продовжували вручатися в Білих арміях того часу та еміграції.

У роки Великої Вітчизняної війни, продовжуючи бойові традиції російської армії, 8 вересня 1943 року був заснований «Орден Слави» 3-х ступенів. Його статут, як і жовто-чорне розцвічення стрічки, нагадували про Георгієвські хрести. Потім Георгіївська стрічка, підтверджуючи традиційні кольори військової доблесті, прикрасила багато наступних медалей і нагородних знаків. Старі солдати на фронті сподівалися, що введуть повноцінного «солдатського Георгія» яким

вони так дорожили і бажали мати...

Розробили ряд нових нагород, на Георгіївській стрічці стала носитися медаль «За перемогу над Німеччиною у ВВВ 1941-1945 р.». Сама ж стрічка та сполучення її квітів, міцно ввійшло в систему відмінностей Радянської Армії й ВМФ як знак приналежності до гвардійських частин або кораблів.

Уже в пострадянську епоху «Орден Св. Георгія» відновлюється в Російській Федерації з 1992 року. А з 2000 р. орден Святого Георгія стає й українською нагородою. Слід зазначити, що Указом N 1299 від 8.10.1999 засновується на георгіївській стрічці, медаль «Захисникові Вітчизни», призначена як для відмінності ветеранів Великої Вітчизняної війни, так й інших військово-козацьких осіб «За особисту мужність і відвагу». Характерно, що стрічка нової медалі «Захисник Вітчизни» по суті є Георгіївською нагородою: «П'ять смуг - три чорні й дві жовтогарячі», хіба що із синім обрамленням по краях.

З початку 2000 р. по рішенню Ради козацьких генералів і адміралів України, розробляється і виготовляється сучасний військово-козацький орден Св. Георгія, який козаки прозвали «Георгій Переможець», (на **фото**). Цією нагородою відзначають усіх за особливі заслуги перед козацтвом, збереження територіальної цілісності України, військово-патріотичні здобутки та вагомий внесок в розбудову Українського козацтва.

Існують різні думки про символіку Георгіївської стрічки. Наприклад граф Литта в 1833 р. писав, що при установі ордена думали, «…. що стрічка його з'єднує колір пороху й колір вогню...». Одним словом, «дим і полум'я». Однак були й інші пояснення: «Георгій, на коні білому, що перемагає змія, опанча й спис - жовті, вінець жовтий же, змій чорний». У кожному разі, цей військово-козацький орден і по своєму імені, і по своїм квітам мав глибоких корінь у вітчизняної історії, а нагородження Георгіївськими орденами й стрічками - має саме без посереднє відношення до України.

В 1806 р. коли були уведені Георгіївські прапори (нагорі прапора містився Георгіївський хрест, під ним пов'язувалася Георгіївська стрічка), першими нагородженими «За подвиги при Шенграбене 4.11. 1805 року» були Київський гренадерський, Чернігівський драгунський, Павлоградский гусарський, а також два донських козачих полка.

У часи наполеонівських війн (за кампанію 1812 р., за узяття Парижа й т.д.) різними георгіївськими нагородами було визначено багато українських полків:

► - Гренадерські:1-й Екатеринославский, 5-й Київський, 6-й Тав-

рический, 10-й Малороссийский;

► - Піхотні: 29-й Чернігівський, 46-й Дніпровський, 56-й Житомирський;

► - Уланські (кавалеристские): 4-й Харківський, 6-й Волинський 11-й Чугуевский;

► - Драгунські (кавалеристские): 3-й Новоросійський, 4-й Новотроицко-Екатеринославский, 6-й Глухівський, 14-й Малороссийский;

► - Гусарські: 1-й Сумський, 2-й Павлогорадский, 3-й Елизаветградский, 4-й Маріупольський, 5-й Олександрійський, 8-й Лубенський, 9-й Київський, 11-й Ізюмський, 12-й ахтирський, 17-Черниговский.

А перший, морський Георгіївський кормовий прапор одержав лінійний корабель «Азов» під командою капітана 1 рангу М.Лазарєва за Наваринський бій 1827 року. Хоча першими георгіївськими кавалерами флоту стали учасники Чесменського морського бою 1770 року.

У цілому, Чорноморський флот відрізнявся, і серед кавалерів Св. Георгія 2-й ступеня можна зустріти імена видатних флотоводців - адміралів Ф.Ушакова й П.Нахимова. У цілому, на флоті Св. Георгія давали не так часто. А найбільша кількість доводиться на Кримську війну, включаючи оборону Севастополя - усього 8 нагороджень. Першим на флоті посмертно був нагороджений орденом Святого Георгія 4-й ступеня лейтенант ЧФ - А.В.Рогуський, що в 1914 році ціною власного життя підірвав мінний загороджувач «Прут», щоб той не дістався ворогові.

Коли під час війни за звільнення Болгарії в 1878 році був установлений новий знак відмінності – «Георгіївські стрічки» на прапори й штандарти з написами відмінностей, за які ці стрічки нагороджені. Першими таку відмінність одержали Сіверський і Нижегородський драгунські полки, які вже мали всі встановлені нагороди (Георгіївські штандарти, Георгіївські труби, Георгіївські петлиці на мундири й знаки відмінності на головні убори).

Відродження георгіївських традицій

Особливо шанованими були георгіївські традиції в Чугуївському полку. Зображення Св. Георгія, разом з іншим святим військовим заступником, великомучеником Дмитром Солунським, було на прапорі Чугуївських козаків уже в їх першому бойовому польському поході 1658 року. І з тих пір не було ні однієї зовнішньої війни, у якій би доблесно цей полк не брав участь!

Перший відомий чугуївський козак, кавалер ордена Св. Георгія - майор Федір Іванов, що одержав нагороду за узяття Ізмаїла в 1790 році. «Чугуївський уланський полк, випередивши на себе рух вороже, атакував ворога й винищив найвідважніших», так описував цей епізод командуючий М.Кутузов.

За цю атаку п'ятдесят улан полку одержали Георгіївські хрести. Потім чугуївці відрізнилися в грандіозній «Битві народів» під Лейпцигом в 1813 році й при генеральному бої біля Парижа в 1814 році. За цю кампанію вже весь полк одержав нагороду - срібні Георгіївські труби. Після війни за звільнення Болгарії, в 1878 році Чугуївському полку був подарований полковий Георгіївський штандарт. Під час Першої світової війни в 1914 році чугуївські улани в бої змусили покласти зброю роту австрійців. Багато наших уланів за цей бій одержали Георгіївські хрести, а офіцери, що очолювали атаку, одержали Георгіївську зброю. Ще більше георгіївських нагород чугуївці заслужили в 1915 році. Серед офіцерів, що одержали Орден Св. Георгія під час Першої світовий, виділяється генерал-майор Костенко.

До речі, ще до початку акції «Георгіївська стрічка» в Україні, (у Чугуїві) сталі відроджувати георгіївські традиції. В осінній Юр'єв день 2005 р., на честь 140-річчя Чугуївського юнкерського училища, у місті відбулося Георгіївське свято. А на ювілеї училища (уже давно авіаційного) була відкрита меморіальна дошка. Георгіївський день - спочатку відзначали весною, а з 1901 року свято перенесли на осінь – і він став традиційним святом Чугуївського училища.

Хоча культ ордена Св. Георгія був прийнятий у всій армії, саме в Чугуївському училищі він прийняв особливу виразність. Багато й тому що дуже часто випускники училища ставали георгіївськими кавалерами. Причому в училище були власні меморіальні дошки, аналогічні, що бути в кремлівському Георгієвському залі але на честь своїх власних кавалерів. Більше того, була навіть портретна галерея Георгіївських кавалерів, а в 1911 році випущене видання «Юнкерам – чугуївцям на пам'ять про своїх Георгіївських кавалерів», а в 1913 році хрест із Георгієм - Переможцем став офіційною емблемою училища.

Геройські відрізнилися випусники-чугуївці, захищаючи рідну землю в роки Першої світової війни, одержавши чимало георгіївських нагород. В еміграції, у Сербії, в осінній Юр'єв день 1937-го р. колишні юнкера ухвалили: «При поверненні на Батьківщину всі чугуївці зобов'язані по власному почину, не очікуючи ніяких повідомлень, з'явитися на перше училищне свято, що будуть справляти в стінах рідного училища». Свою традицію, чугуївцям удалося відродити в 2005 році.

Не меншу відвагу, ніж чугуївці, проявляли їхні сусіди - Слобідські гусарські полки. Нагадаємо, що з 1765 року в Слобідській Україні козачі полки були переформовані в регулярні гусарські полки: Ахтирський, Ізюмський, Острогожський, Сумський і Харківський. Уже в 1775 році після війни з турками секунд-майор Ахтирського полку Семен Зорич був відзначений орденом Святого Георгія 4-го класу.

А в 1774-1778 р. георгіївські кавалери з'явилися в Ізюмському й Харківському полках. Сумський полк відрізнився пізніше, при узятті

Ізмаїла. Тисячі українців були нагороджені георгіївськими нагородами в XVIII-XX століттях, захищаючи свою країну. А скільки було відзначено Орденами Слави у роки Великої Вітчизняної війни, але навіть і поза контекстом єдиної країни (будь то Радянський Союз, чи Росія, або Україна), георгіївська символіка в усі століття служило знаком військово-козацької доблесті.

Рівносторонні козачі хрести, які сьогодні використаються в символіці української армії й інших силових відомств, своїми коріннями йдуть у накреслення георгіївських хрестів. Нинішній прапор українського флоту, на базі затвердженого ще при Гетьманаті в 1918 році, також заснований на георгіївському рівносторонньому хресті.

Зображення Св. Георгія було знаковим у князівських дружин на Волині, а потім часто вживано на козацьких прапорах сучасної України. Сьогодні ж Св. Георгій почитаємо нагорода, як в українському козацтва, так і в українській міліції, (там навіть десять років тому приз установили за кращі телерадіопрограми на правоохоронну тематику під назвою – «Золотий Георгій»).

Так що Георгіївська стрічка орденів й медалів, це не просте нагадування про ті життяносні дні війни, але й про нашу перемогу. Це також і втілення багатовікової символіки хоробрості й слави, що має саме пряме й довге відношення до історії ікультури України. Приміром, надягши Георгіївську стрічку на свято, ми згадуємо наших дійсних героїв - тих, хто, незважаючи ні на що, усе ще живе в наших серцях. Ми завжди будемо пам'ятати тих безвісних наших предків, яких уже немає з нами і які захищали нашу землю, перемагали ворога й свою Славу заповіли нам, козакам і усному українському народові!

Георгіївські нагороди в сучасній Європі

В сучасній Європі існують три особливих державних ордени зі схожими статутами та історією. Це заснований у, 1769-му р. російський військовий орден св. Георгія, польський — «Віртуті Мілітарі» і наполеонівський орден «Почесного легіону». Подібність їх у тому, що всі вони вручаються виключно за особисту мужність на полі бою під час війни. І в цьому їх відмінність від абсолютної більшості нагород, котрими вшановують переважно «за вислугу років».

Тепер щодо історії.

Після розгрому Наполеона і реставрації монархії Бурбонів опального імператора судили і спровадили у довічне заслання. Декого з його найближчих соратників стратили за вироками військового трибуналу. А от орден відмінити чи ліквідувати не наважилися. Бо на ньому була у прямому розумінні цього слова кров, пролита у бою, а не в п'яній сутичці чи на полюванні.

З остаточним розподілом Польщі, на рубежі 17-18 століть, країни-

окупанти ліквідували військовий орден «Віртуті Мілітарі». Його відновив у Першу Світову Війну - Йозеф Пілсудський. Характерно, що в соціалістичній Польщі не наважилися здійняти руку на цей знак справжньої військової мужності і звитяги.

Як ми уже казали, російський «Георгій», здавалося з часом відійшов у небуття після жовтневого 1917-го року перевороту.

Були деякі спроби відродити його у Білій гвардії, проте генерал Денікін, до речі, кавалер двох офіцерських Георгіїв, рішуче запротестував: «Негоже відзначати цим орденом за братовбивство, яким є війна, що ми її ведемо». Борис Єльцин повернув російській армії славетну нагороду, але, згідно зі статутом, Георгіївський хрест нинішній російський офіцер може здобути виключно у захисті держави від зовнішньої агресії. Виходить, що заповіт генерала Денікіна спрацював.

Польські та французькі історики дослідили біографії кожного кавалера орденів Почесного легіону та Віртуті Мілітарі. Що ж до Георгіївського хреста, то в нинішній Україні, здається, нікому не цікаво, хто з наших земляків був удостоєний цієї почесної відзнаки. Справді почесної! Бо цією нагородою ніколи «не розкидалися».

Ми достеменно знаємо лише одного українця, котрий майже зрівнявся з чотирма фельдмаршалами — повними кавалерами ордену Св. Георгія. Це генерал-аншеф Петро Котляревський, син священика з Полтавської губернії.

Сучасники недаремно прозвали його генералом-метеором. За 9 років російсько-перської війни (1804-1813 рр.) Петро Котляревський здобув три хрести офіцерського Георгія, іменну георгіївську зброю, звання генерал-аншефа і ще — 50 поранень. Та коли перед відставкою за станом здоров'я він почув, що імператор Микола Перший хоче дати йому ще й Георгіївський хрест 1 -го ступеня, то категорично відмовився: «Цей орден має девіз «Служба і мужність», а не «Вислуга». Я не вмію служити інакше, як вести своїх солдатів в атаку, йдучи в першій шерензі».

В МГО «Козацтво Запорозьке» є ордени «Козацька Слава», (має декілька ступенів), ці нагороди прирівнюються до «Георгіївських» нагород. Маючи всі ступені цієї нагороди, козак, або інша особа стає «Повним кавалером орденів «Козацька Слава».

На **фото** орден МГО «КЗ» - «Козацька Слава».

Влада символу

Символіка завжди мала величезне значення в житті людства. Ще стародавні греки назвали знаки, пов'язані із предметами або явищами так, що зміст розкривався лише через його інтерпретацію.

Слово символом (грец. - ознака, прикмета, пароль, емблема). Європейське середньовіччя зробило символ одним із загально культурних принципів, а християнство – віри, наприклад, світовий символ троїчності:

► - трійця,
► - вінки із троянд в ангелів - символ небесної радості,
► - голуб - символ миру й надії на чистоту душі.

Історики вважають, що походження й спроби поширення символів у науковому відношенні малоз'ясовані. Деякі символи виникли самостійно, а багато подібних символів пояснюють загальними психологічними й культурними причинами, наприклад, сонце багато хто представляли у вигляді колеса, а блискавки - у вигляді молота. Про головні загальні символи древнього миру розповів д'Алвіл у трактаті за 1891 р. Наприклад, хрест, популярний у різних народів (персів, халдеїв, індусів, китайців, греків) завжди був символом землі, вітрів, світла й істини. Орел, що розриває змія, символ перемоги сонця над хмарами й, взагалі, перемоги й сили, а свастика (хрест із загнутими кінцями) - символ вічного круговороту Всесвіту. Дуже погано, що такий хороший символ у нашій свідомості зараз пов'язаний з страшною коричневою чумою 1941-45 років.

Академічний словник російської мови тлумачить символ як знак, зображення якої-небудь речі або тварини для позначення якості предмета. У символіці розрізняють 3-ри напрямки:
1) - символи предметні: (сонце, око, колесо);
2) - обрядові (танці, весілля й інше);
3) – словесні: (фольклор, література, букви «ОГО-ЦКО», «ОГО-БГП», або «МАУП» тощо).

З найдавніших часів багато предметних символів наділяли магічною силою. Сигіли (печатка), наприклад, «Малий ключ пануючого Соломона», або «Печатки 6-ї й 7-ї Книги Мойсея», «Сигіли Чорної й Білої магії», могли викликати у житті злих духів і допомагали управляти ними. Амулетами (оберегами) - штучками зі значками й написами,

навпроти, захищалися від чарів, хвороб й інших нещасть.

Обрядова символіка теж надзвичайно різноманітна, хоча на батьківщинах, весіллях, святках, Масниці всі символи несуть у собі лише значення врожаю, багатства й щастя. Словесна ж символіка вплітає в себе всі прояви народної мудрості. Літератор Костомаров навіть дав звіт українських поетичних символів: фіалка - символ невинності, барвінок - шлюбу, любисток - любові, волошка - чистоти й святості, хміль - залицяння, лози - бідності, селезень – нареченого, сова - злих звісток.

Про владу символу над людиною, про їхні вторгнення у свідомі подання вперше заговорив Зиґмунд Фрейд. На його думку, людина живе, творячи символи, і тому мир, створений людиною, є мир символів, що визначають мислення й життя людини. Він панує над його свідомістю, визначаючи не тільки структуру суспільства, але й буття.

А тому, влада символу дуже велика. Оскільки в реальній владі вони повині бути зрозумілі, тоді символами можуть стати будь-які предмети й речі, які викликають асоціації із цією самою владою. Тому традиційно для цієї мети служили історичні реліквії, що передавалися в спадщину - корони, вінці, скіпетри, держави, жезли, ритуальна зброя, особливий одяг тощо Наприклад:«Усе повертається», «Супер козак» «Користь, честь і слава», або «Козак це честь і совість нації» тощо.

Инсингнії - знаки влади Древнього Єгипту - існували вже в III ст. до н.е.. Фараони носили «атів» - подвійну корону, прикрашену символами Єгипет, шулікою й змією. Символом минулого - це схрещені руки фараона, що тримали скіпетр і бич. Навіть сам фараон був символом країни, а успіх його діяльності - знаком божественного заступництва, оскільки фараон був тоді номінальною фігурою, а вся влада перебувала в руках жерців. Тільки якщо влада зосереджена в руках правителя, то він просто зобов'язаний мати свої офіційні символи влади.

Не є виключенням й президент України. 29 листопада 1999 р. був затверджений перелік предметів-символів президентської влади, які під час інаугурації вручає главі держави глава Конституційного Суду України.

По-перше, це Штандарт - квадратне синє полотнище із золотим тризубом - Знаком Князівської Держави Володимира Великого, зроблене по особливих комп'ютерних технологіях (тільки на одній його

стороні більше мільйона стібків ниткою червового й жовтого золота).

По-друге, це Нагрудний Знак (колар) - чоловіче кольє з білого й жовтого золота вагою майже 400 грамів, на якому висять 7 медальйонів із зображенням тризуба, де Лев - (герб Галицко-Волинського князівства), знак – «Погоні» (герб Великого князівства Литовського, до складу якого входили українські землі), знак – «Козак з мушкетом» відносився до герба «Абданк-Сирокомля» - (родового герба Богдана Хмельницького) і герба Української Народної Республіки як першої спроби створення незалежної України в XX в., які чергуються з лавровими вінками з калиновими листами з білого й жовтого золота, прикрашені 96 гранатами. Глави більшості європейських держав мають подібні нагрудні знаки. А традицію носити «колар», розпочав гетьман Мазепа, надягши на шию ажурний ланцюг з ладанкою.

Третім символом влади є кругла срібна Гербова печатка (вага - майже 0,5 кг) із зображенням малого Герба й Ордена князя Ярослава Мудрого. Рукоятка печатки прикрашена лазуритовою кулею, а тубус - (центральна частина) - позолочений. Незмінним атрибутом влади є, звичайно ж, і позолочена срібна Президентська булава (її вага - 750 г), прикрашена золотими медальйонами й вінцем з 64 смарагдами й гранатами. Президентська булава має свій секрет - у ній зберігається тригранний стилет з булатної сталі, на якому вигравіруваний латинський девіз Омпіа геуегtиг – «Усе повертається».

Символами влади президента Росії теж є 3-х колірний Штандарт нагрудний Знак (золотий хрест із рубіновою емаллю - копія ордена «За заслуги перед батьківщиною» I ступеня, на зворотному боці вигравіруваний девіз: «Користь, честь і слава». Недавно символом був і спец. екземпляр Конституції, переплетений шкірою варана червоного кольору зі срібним гербом Росії, що в 1996 р. увів Борис Єльцин. Однак за добу до своєї інаугурації й.о. президента Росії - В.Путін позбавив Конституцію особливого статусу.

До речі, нинішній білий-синьо-червоний прапор не може бути визнаний російським національним прапором. Ці національні кольори Голландії й Франції ввів Петро I винятково в морський комерційний (торговельний) флот Росії. Споконвічно прапор Россі був чорно-біло-золотим! Ці кольори були узаконені як державні кольори Росії в 1865 р. Найвищим Указом Государя Імператора Олександра II - Урядовому Сенату. Чорна смуга на прапорі символізувала колір одягу схимників, що вийшли на смертну січу на поле Куликове і кольором велико-князівського прапора Св. Дмитра Донського. Золота смуга - це символ православ'я, а біла - колір Св. Георгія Переможця. Дуже дивно, що Росія не хоче визнавати свої споконвічні символи.

Що ж стосується прапора гетьмана Мазепи, то йому, виготовленому в збройових палатах московського Кремля в XVII в., виповни-

лося 324 року. Споконвічно цей прапор був призначений для гетьмана Івана Самойловича. Але, поки майстрині його вишивали, владу одержав Іван Мазепа, а разом з нею білий-жовтий прапор, де на 6 кв. м. дорогого китайського шовку, вишитий герб Російської держави й картини на біблійні теми.

Прапор цей був похідний, завжди супроводжував гетьманів Івана Мазепу, Івана Скоропадського й Данила Апостола, тому він мав неприглядний вигляд. Тоді Д. Апостол розпорядився пошити новий прапор, а «старий» прапор І.Мазепи відправив як реліквію на зберігання в Кремль. 150 років тому цей прапор реставратори зібрали по шматочках і наклеїли на тюль, завдяки чому 40% полотнища збереглося до наших днів: у місцях, де не було вишивки, шовк зотлів. Тому сучасні польські реставратори цілий рік відновлювали атрибут гетьманської влади як мозаїку. Цей прапор боїться сонячних променів, тому виставляють його всього лише на 3 місяці в році під товстим склом у кімнаті із зашторених вікнами. Весь інший час прапор зберігають в темній кімнаті.

На сьогоднішній день це **перший** із трьох гетьманських прапорів, що зберігається в Україні - з 21 січня 2010 р. він виставлений на загальний огляд у Харківському історичному музеї, **другий** перебуває в музеї Стокгольма, а **третій** - у Москві.

Отаманові - влада, а символи - громаді

Як не дивно, особливими «символістами» виявилися козаки, і їх клейноди завжди були втіленням верховної влади гетьмана: булава й бунчук прилюдно вручалися на козацькій раді. А прапор був не тільки символом військового об'єднання, але й святинею, за якої козак бився не щадячи життя. Символом отамана в поході й у бої був бунчук - ратище із прив'язаним кінським хвостом - знак Ставки. У мирний час він зберігався в церкві, виносився тільки по святах як підтвердження його значимості й присутності гетьмана (отамана). Булава теж вважалася символом військової влади гетьмана. «Насека» - це посох з металевими кільцями, на яких «насікалися» імена отаманів, була символом цивільної влади отаманів всіх ступенів. Навіть отаманський каптан і шапка належали козачій громаді й передавалися разом із символами отаманства. Печатка на рукояті, або на персні теж належала громаді й передавалася від отамана до отамана як символ господарської й дипломатичної функцій.

Стародавня прикрашена золотом і самоцвітами шабля теж особисто отаманові не належала, а була у нього лише на зберіганні під час правління. Особистим знаком була лише золота або срібна медаль, у випадку вторинного обрання її носили поруч із новою. Ці медалі були в залежності від ступеня отаманства. Наприклад:

Знаком писаря була чорнильниця. Мідна, з вушками, і носилася прив'язаною до пояса. А скринька зі скарбницею була знаком скарбника. Знаком влади в повноправного стройового козака в повсякденному житті була нагайка. У деяких станицях нагайку дозволяли носити тільки одруженим: її дарував зятеві - тесть на весіллі, і висіла вона в курені на лівому косяку до дверей у спальні. Як знак повної покірності й поваги її кидали до ніг шановного гостя або старого козака, який був зобов'язаний її повернути, а потім вони повинні були розцілувати. Якщо старий козак через нагайку переступав, це значило, що образа або гріх повинного - не прощений.

Навіть шапка козака – «клобук зі шликом» - була символом юридичної повноправності. На Загальному Козацькому Колі, козак зобов'язаний був бути в шапці, а всі гості (не козаки) були з непокритими головами, що означало - не мають юридичних прав. Козаки знімали шапку лише під час молитви, присяги й виступів на Козацькому Колі. Шапка, збита з голови, була викликом на двобій, а в курені вона красувалася на видному місці, (удови тримали шапки чоловіків під іконою як символ захисту Бога й громади).

Шабля (шашка) - теж була символ всієї повноти прав у козака, а так само як і Універсал на володіння пайовим земельним наділом, зберігалася в родині на видному місці. Старі козаки, вручали шаблю молодому козаку в 17 років, а за особливі заслуги - раніше, але без темляка. У 21 рік при відправленні на службу, молодий козак одержував погони, кокарду й темляк. Усі козаки у церкві, в момент слухання Євангелія, шаблі оголювали наполовину - символ готовності стати на захист християнства. Шабля передавалася від діда до онука, коли «старий губив сили, він міняв шаблю на ціпок».

Якщо в сімейному роді не залишалося хлопчаків-спадкоємців, шабля ламалася навпіл й укладалася в труну разом з померлим. Шаблю й шапку козак міг втратити тільки разом з головою.

Тепер звернемо увагу на башлик, вірніше, на те, як він пов'язаний, по цій ознаці визнавали вік козака. Зав'язаний башлик на грудях - виходить, що козак відслужив термінову службу;

- перехрещений башлик на грудях і заткнутий за пояс – козак поспішає у справі;
- кінці башлика закинуті за спину – козак вільний.

Звернемо увагу на посох, яким наділялися судді, заступники по справах церковної громади, ходаки, прочани тощо. Посох був символом старості й мудрості. Піднятий ціпок означав заклик Козацького Кола до мовчання, а шапка, піднята на ціпку, - особливо важливе повідомлення.

Символом незалежності й національної відособленості став шкіряний лампас, яким у далекій давнині ще кочівники Великого степу

прикривали бічний шов штанів. І тільки в козаків лампас придбав значення приналежності до козацького стану, а по кольорі лампасу - до війська.

Навіть серги (у вухах чоловіків) мали особливий сенс й означали роль і місце козака в роду. Так, єдиний син у матері носив одну сергу у лівому вусі. Останній у сімейному роді, де немає крім нього спадкоємців по чоловічій лінії, - носив сергу в правому вусі, а 2-і серги у вусі – це означало, що він єдина дитина в батьків: будь-який командир при рівнянні ліворуч і праворуч бачив, кого треба в бої поберегти.

Звичайно, влада символу велика і тому символ - найбільш ефективний засіб повідомлення. Філософи навіть називають наші символи - відбиттям нашого внутрішнього «Я». А оскільки символи мають певну владу над нами, чому б і сучасним козакам не створити якісь символи, що б було легше й простіше жити в нашому непростому й «жорстокому» світі.

Мал. Прапор Кіровоградської області

Мал. Відзнаки Кіровоградської області

Найпереконливіші ознаки нації

Ніхто вже не спорить, що відродження Українського козацтва стало невід'ємним чинником незалежної України. Козацькі ідеї, незважаючи на перешкоди, постійно знаходять нових прихильників, зростає чисельність існуючих козацьких громад, залучається до козацьких лав велика кількість Кіровоградської молоді. Нарівні держави затверджені робочі групи з кожної із 9-ти міністерств для співпраці з козаками:

- Міністерством закордонних справ;
- Службою безпеки України;
- Міністерством оборони України
- Державною прикордонною службою;
- Міністерством внутрішніх справ України;
- Міністерством України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків чорнобильської катастрофи Міністерство освіти і науки України;
- Міністерством освіти і науки України;
- Міністерством культури і туризму України;
- Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту.

На думку керівництва цих міністерств, особливості козацьких організацій відрізняють їх за своєю природою від звичайних об'єднань громадян. Із членів козацьких організацій можна сформувати обл.. добровільні козацькі дружини, які забезпечать вирішення витань:

- охорони громадського порядку і природних ресурсів;
- навколишнього середовища та державного кордону;
- ліквідації надзвичайних ситуацій і здійснення пожежно-рятувальних робіт;
- комплектування військовою резерву і виконання окремих завдань територіальної оборони в особливих умовах.

Затвердження Державної програми розвитку Українського козацтва дає змогу у повному обсязі реалізували потенціал козацької ідеї для консолідації українською суспільства, охорони культурної спадщини, для проведення фізкультурно-спортивної роботи та військово-патріотичного виховання молоді на кращих традиціях українського козацтва. Виникають питання:

1). Чому всі ці добрі дії не знаходять підтримки у різнопланових державних установах Кіровоградщини? Може цураєтесь?

2). Якщо ви дивитися на Українське козацтво, як на «шароварщину» в період свята, то тоді не лізьте зі своїм «керуванням» і не заважайте тим людям, у яких вболіває душа за наше рідне козацтво.

Діяльність сучасних козацьких організацій здійснюється згідно з Законом України «Про об'єднання громадян», але ця законодавча база не дозволяє їм в повній мірі реалізувати себе, не враховує, а то і

йде всупереч козацьким традиціям і звичаям. Запрошуємо керівників і рядових членів козацьких товариств висловити свої думки і пропозиції

С.Шевченко звертає увагу, що наприкінці 2006 р. не стало нашого земляка Леоніда Куценка, педагога, науковця, літературознавця, краєзнавця. І через чотири роки відчувається втрата, спустошення, незаповненість ряду напрямків досліджень пошуковця, який збирав свідчення минулого містами й селами Буго-Гардівського межиріччя, виявляв козацькі документи в архівах Європи й Америки...

2001 р. у Варшаві кіровоградець звернув увагу на те, що галереї і магазини наповнені творами мистецтва з майже виняткова польсько - мовними книгами, які розкуповувались при високих цінах.

Ось вона, найпереконливіша ознака нації – книги. Поляки почали у 1980-х р. випередивши нас на десятиліття. У 2010 р. ми вже мали б наздогнати те відставання. Біда лише в тому, що ми затримались не в часі, а в духові. Багато українців скаже: «ми маємо виправдання - неволю у кілька століть». А що нам заважає надолужити втрачена за 20 років незалежності?

Фото. Загальноукраїнські козацькі зібрання біля пам'ятнику Т.Шевченко

У того ж Л.Куценка опрацьовані першоджерела регіональної й загальнонаціональної історії лягли в основу статей у пресі, якими науковець і будив душі масового читача. Викладачам, вчителям, студентам, усім, хто цікавиться українською літературою й історією, видатними постатями національної минувшини адресувалися його книги «Князь духу», «Dominus Маланюк», «Боян степової Еллади», «Дараган Юрій. Срібні сурми», «Євген Маланюк», «Поезія з нотатників» та інші, їхній зміст відкривав очі сучасним Кіровоградцям на «білі плями» в нашому літописі. Які довгий час були заборонені, утаємничені, забуті, невідомі сторінки родоводу їх імення. Думки и висновки Кіровоградського автора мали збагачувати духовний світ,

менталітет козака і громадянина незалежної держави.

Як приклад. На передодні 250-річчя Кіровограду він разом із Надєждіним, Ілляшенком, Клочеком, Марком, Матівосом, Крутем, Орел, Бондарем, киянами Гнатюком, Павличком, Кононенком та іншими висловив рішучий протест проти повернення місту назви Єлисаветград, (як символу імперської експансії і ліквідації запорозької Січі), вважаючи, що в центрі незалежної держави має постати українська назва міста, обрана на загальному референдумі.

Одну з останніх праць «Народу самосійні діти... Українська доля Дикого поля» дослідник присвятив долі козацької української станової й духовної аристократії XVIII - XIX століть в нашому краї, «на землях, які заселялися і освоювалися козаками, і на яких українство всупереч столітньому нищенню імперською владою жило і творило свій унікальний духовний світ».

Описує Л.Куценко про сльози сина Євгена Маланюка, пражанина Богдана, який вперше побував на Новомиргородщині біля степових курганів, описаних в еміграції його батьком. З болем пише автор про деукранізацію часів цариці Єлисавети, про наше місто і край як форпост «російської політики та зросійщення Півдня України».

Наслідки цієї експансії дослідник ілюструє на прикладі землеволодіння в Центральній Україні. Якщо всередині XVIII ст.. (до створення Нової Сербії і будівництва фортеці Св.Єлисавети власниками поселень, угідь, земель на 99,8% були українські козаки, то наприкінці XIX-го ст. «українці у дворянство не увійшли, бо їх туди не пустили». В то й же час перепис 1897 року засвідчив у Єлисаветградському та Олександрійському повітах понад 90% - це українське населення».

Станову козацьку еліту степової України дуже добре висвітлює письменник Василь Шкляр у своїх книжках: «Ключ», «Кров кажана», «Елемент», «Залишенець, по другій назві «Чорний ворон» тощо. Описуються події, які були на нашій землі в Чорному лісі, в Холодному Яру, біля Цвітної, Капітановки, Новомиргорода, Цибулева, Розумівки, Краснонопілля, Гутницької та ще з десяток поселень, що локалізуються на колишній Херсонщині, а зараз – Кіровоградщина.

Герої творів, це наші козаки, селяни та просто українці: Пилип Хмара і Ларіон Завгородній, Денис Гупало і Мефодій Голик тощо. Наприклад, персонаж Чорний ворон – є уособленням місцевого люду. Він об'єднав у собі козацьких отаманів: Миколу Скляра, Івана Чорноусова, Івана Чорногузка, Платона Чернетка тощо.

В реальності того часу був такий козак, як Чорний ворон, він оперував у Звенигородському, Чигиринському, Черкаському, Єлисаветградському та Олександрійському повітах. Про це свідчать документи тієї епохи, знайдені письменником Романом Ковалем.

Слід зазначити, що В.Шкляр правдиво змалює українців, як з

позитивної, так і з негативної сторони, висвітлює приховані думки і бажання. Показує, що основа нації – українське село, козацькі традиції того часу, за роки нашої незалежності - повністю знищені. Знайте, чим більший опір відчуватимуть українці, тим більше вони будуть консолідуватися тому, що ми нащадки славних козаків.

Визначення козацьких термінів

Українське козацтво - спільність людей (соціальна група), яка сформована на основі єдності історичної свідомості, традицій і культури для спільної реалізації громадянами та юридичними особами своїх прав і свобод і діє відповідно до своїх статутів (положень), які розроблені за звичаєвим козацьким правом у межах Конституції та чинного законодавства України.

Українське козацтво є спадкоємцем і продовжувачем ідейних, духовних і моральних засад українських козаків, правонаступником козацьких організацій, які діяли в Україні з метою відновлення незалежності України, її духовних, культурних, організаційних, військово-патріотичних і господарських традицій.

Звичаєве козацьке право - система санкціонованих державою правових звичаїв, які є джерелом права для Українського козацтва.

Український козак - особа, громадянин України або іншої держави, яка є членом однієї з козацьких організацій, дотримується Кодексу честі українського козака і має посвідчення встановленого зразка.

Козацькі організації - козацькі товариства, які легалізовані відповідно до Законів України.

Козацький реєстр - інформаційна база, яка містить відомості про українських козаків - індивідуальних членів козацької організації.

Козацькі товариства - підприємства чи громадські формування, утворені українськими козаками для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, гуманітарних, творчих, вікових, національно-культурних, освітніх, спортивних та інших спільних інтересів або особистих потреб.

Козацький округ - територіальне об'єднання козацьких організацій, які здійснюють свою діяльність в існуючих межах областей, Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя.

Рада Українського козацтва - консультативно-дорадчий орган при Президентові України, при обласних державних адміністраціях, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, Київської та Севастопольської міських державних адміністраціях.

Верховний отаман Українського козацтва обирається представниками козацьких округів на Великій козацькій раді України із числа керівників козацьких організацій.

Головний отаман округу, (крайової або обласної організації) оби-

рається козацькими товариствами, які легалізовані відповідно до Законів України на території області і здійснюють свою діяльність в існуючих межах областей.

Велика козацька рада України - найвищий орган козацького самоврядування в Україні.

Козацька Рада при обласних державних організаціях, (колишня Координаційна Рада) консультативно-дорадчий орган козацьких товариств відповідної області при облдержадміністрації. Голова Ради – керівник облдержадміністрації, який керує через координатора Ради.

Генеральна канцелярія Українського козацтва - вищий організаційно-координаційний центр козацьких організацій України.

Гетьман України - Президент України - голова Ради Українського козацтва при Президентові України.

Посвідчення українського козака - документ встановленого зразка, який посвідчує особу його власника та підтверджує факт надання йому в Україні статусу українського козака і є дійсним для реалізації прав та виконання обов'язків, передбачених цим Законом та іншими законами України.

Козацьке звання - спеціальне звання, яке присвоюється члену козацької організації у встановленому порядку.

Козацький однострій - формений одяг із знаками розрізнення встановленого зразка, на носіння якого мають право члени козацьких організацій.

Відповідно до майбутнього закону України «Про Українське козацтво» ми надаємо визначення козацьких термінів:

Державний реєстр козацьких організацій України (Державний реєстр) - інформаційна база, яка містить відомості про козацькі організації України.

Орган з питань розвитку Українського козацтва Секретаріату Президента України - відповідний орган, який здійснює регулювання Державної козацької служби.

Орган формування Державного реєстру козацьких організацій України - відповідний орган Міністерства оборони України на який покладені завдання по формуванню Державного реєстру.

Орган виконавчої влади у справах козацьких організацій в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі - відповідний Орган Кабінету міністрів Автономній Республіці Крим, державних адміністрацій областей і міст Києва та Севастополя, який здійснює регулювання Державної козацької служби на території відповідного козацького округу.

Державна козацька служба - виконання українськими козаками функцій, узгоджених козацькими організаціями з місцевими органами державної виконавчої влади.

Розділ п'ятий

Суспільно-правові взаємовідносини

Що таке «Українське козацтво?»

Виходячи з сучасних тенденцій світового розвитку, тільки сконсолідований і сильний козацький світ, який виконує власну місію в історії, коріння якого закладене з часів Гетьманської Козацької Держави і закріплене конституцією Пилипа Орлика, здатне знайти гідне місце серед інших світових спільнот. Українське козацтво бачить Слов'янську соборну (козацьку) цивілізацію, як добровільну і рівноправну співдружність відроджених в своїй самобутності всіх слов'янських націй, які об'єднуються без зміни державних кордонів і на взаємній довірі. Зовнішні межі Козацької Слов'янської цивілізації стануть межею слов'янських держав з неслов'янськими. При цьому центр Слов'янського козацького світу повинен знаходитися в столиці кожної слов'янської держави (слов'янській нації).

В цьому розділі ми надаємо вам Укази Президента України і Постанови Верховної Ради України відповідно до Українського козацтва, ознайомимо вас с думками громадсько-козацьких діячів різнопланової спрямованості: Сагайдак Д.І. МГО «Козацтво Запорозьке» і Груба Є.Г. ВГО «Козацькі війська України»; Вардинець І.С. МГО «Українське козацтво» і Каленяк В.П. ВГО «Всеукраїнське Козацьке Військо»; Пилат В.С. МГО «Міжнародна федерація Бойового гопака» і Попов А. ВГО «Спілка козаків України – Військо Запорозьке»; Попович А.В. ВГО «Всеукраїнська федерація козацького двобою» і Ямненко М.І. МГО «Міжнародна Академія Козацтва»; Шевченко А.І. ВГО «Всеукраїнське Реєстрове Козацтво» і Сєдих В.Ф. ВГО «Козацька територіальна оборона», а також Мучник О. президент «Інституту муніципальної демократії та прав людини» та багато інших відомих козацьких діячів.

АДМІНІСТРАЦІЯ ПРЕЗИДЕНТА УРАЇНИ

...У назвах і текстах указів Президента України від 7 серпня 1999 року № 966 „ Про День Українського козацтва „ та від 6 жовтня 1999 року № 1283 „ Про Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва" поняття „Українське козацтво" вживається як таке, що уособлює всі козацькі організації України, які мають на меті відродження козацьких традицій.

Заступник Голови
Адміністрації
Президента України Ю.Богуцький
Лист №5/6-06/318 Від 21.12.99

Про день Українського козацтва

Відтворюючи споконвічні козацькі звичаї, традиції, духовність та спосіб козацького життя. Реалізуючи Декларацію про державний суверенітет України. Акт проголошення державної незалежності України та Конституцію України. З огляду на вирішальну роль, що відіграє Українське козацтво у становленні нашої держави. Президент України Леонід Кучма видав Указ про святкування «Дня Українського козацтва».

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про День Українського козацтва

Враховуючи історичне значення і заслуги Українського козацтва у стверджені української державності та суттєвий внесок у сучасний процес державотворення, постановляю:

Установити День Українського козацтва, який відзначати щорічно 14 жовтня в день Покрови Пречистої Богородиці.

Президент України Л.Кучма

м. Київ, 7 серпня 1999 року № 966/99

Велике свято Покрови

Чи знаєте ви, що на території сучасної Кіровоградської області на честь Покрови Пресвятої Богородиці названо найбільше храмів, а ікони з її зображенням у нас найпопулярніші?

Втім, дивуватися особливо й не варто, оскільки ще років 250 тому наші землі входили до складу «Вольностей Війська Запорозького» де багато років існувала козацька «Буго-Гардівська паланка», яка охоплювала землі розташовані на річках Інгул, Інгулець, Чорний Ташлик та Південний Буг про що ми вже вам розповідали.

Історичну славу українського козацтва на Кіровоградщині, як ми зазначили раніше, відтворили в 1992-95 рр.- створивши козацький осередок з аналогічною назвою, яка охоплювала всі райони нашої області. На початку 1998-2000 р. почалися створюватися інші козацькі осередки, які з однієї сторони мають свою самостійність, а з іншої сторони - утворюють великі угрупування. Наприклад: Вільне Українське козацтво і Територіальна Козацька Оборона, Центральний Ко-

зацький Округ і Азово-чорноморське Козацьке Військо, Запорозьке і Реєстрове козацтво, всього ми маємо на Кіровоградщині більше 20 різнопланових козацьких осередків, але всі козаки Свято Покрови пов'язують із землею - символом матері та повагою до Пречистої Богородиці, у якої хлібороб просив благословення на наступний урожай, благав захисту від ворогів та добробуту для своєї родини.

На фото фрагмент свята Покрови, м. Кіровоград 2007 р.

Слід пам'ятати, що свято Покрови здавна поєднало в Україні плуг та меч. Зброя задля благородної мети - охорони праці хлібороба. За часів «Московського царату» робилися спроби зруйнувати козацьку традицію шанування свого старовинного свята Покрови Пречистої Богородиці. Для кожного козацького краю, Російської імперії в 1892 р. встановила окремі військово-козацькі свята. Кубанському козачому війську, приміром, було наказано відзначати його 30 серпня, на честь перенесення мощів Святого князя Олександра Невського, а для «донських козаків» - козацьке свято, призначили на 17 жовтня - в пам'ять чудесного спасіння царської родини при катастрофі поїзда біля станції Борки на Харківщині.

Лише в еміграції, зібравшись 9 жовтня 1936 року в Парижі, Рада станичних та хутірських козацьких отаманів постановила відновити давній козачій звичай відзначати своє військово-козацьке свято 14 жовтня - на день Покрови. Зараз культ Покрови об'єднує східних та західних українців: православних та католиків, усе передове суспільство нашої нації.

У 1902 році уряд Угорщини, до складу якої входило Закарпаття, навіть видав спеціальний закон, яким «скасовував» свято Покрови через його «національне забарвлення». Що вже тоді говорити про Радянський Союз? Продивляючись журнал «Пам'ятки України» за 1990 рік, ми натрапили на досить несподіваний матеріал. Виявляється, що за часів правління Хрущова та Шелеста, ще у 1965 році Політ-

бюро ЦК Компартії України дало згоду на прийняття Постанови Ради Міністрів УРСР про спорудження пам'ятних знаків та монументів на честь українського козацтва у 1971-80рр., але з політичних мотивів це добре діло було загальмоване.

На фото фрагмент свята Покрови, м. Кіровоград 2008 р.

У переліку населених пунктів Кіровоградщини, що виникли на місці козацьких зимівників і де мали бути встановлені меморіальні дошки, фігурують Аджамка, Дмитрівка, Каніж, Онуфріївка, Плетений Ташлик, Спасове, Суботці, Цибулеве та Чечеліївка. Зрозуміло, що після відставки Шелеста, звинувачуваного у симпатіях до «українського буржуазного націоналізму», на цій Постанові зовсім поставили хрест. Ми вважаємо, що це неповага до нашої національної гордості, до українського народу, до нашої нації.

Не будемо надто прискіпливими, чому лише дев'ять сіл нашого краю тоді було визнано такими, що мають козацьке походження, але ми знаємо, що їх значно більше. Сьогодні ми говоримо, що всі без винятку райони нашої Кіровоградської області причетні до історії Українського козацтва. Слід наголосити, що лише наша незалежна Українська держава 7 серпня 1999 року за № 966 видала Указ Президента України про офіційне встановлення свята 14 жовтня – «День Українського козацтва», відзначивши цим вирішальну роль у становленні української державності та сучасному процесі державотворення.

17.10.2003 р. в перше у Кіровоградському регіоні, під селом Мошорино, Знам'янського району пройшов фестиваль козацької пісні

імені Семена Климовського. Це наш видатний земляк, який являється автором знаменитої пісні «Їхав козак за Дунай». У 2010-році знову у нашій області пройшло велике св'ято Українського козацтва, яке набирало темпи і крокувало із району в район. І так буде завжди!

Слава Україні! Слава українському народу!

На **фото** фрагмент свята Покрови, м. Київ, МАУП. 2006 р.

Указ Президента України

Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва.

Враховуючи історичну роль козацтва у становленні української державності, а також з метою відродження традицій та звичаїв Українського козацтва

ПОСТАНОВЛЯЮ:

1. Схвалити громадські ініціативи щодо державної підтримки дальшого розвитку і діяльності організацій Українського козацтва, які об'єднують громадян України, що відносять себе до козаків, спрямовані на:

► - відродження історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій Українського козацтва;

► - відновлення в установленому порядку історичних назв населених пунктів, місцевостей, об'єктів соціально-культурного та іншого призначення, пов'язаних з історією Українського козацтва;

► - використання в установленому порядку атрибутики та символіки Українського козацтва;

► - створення відповідно до законодавства України козацьких селянських (фермерських) господарств і колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, садівницьких товариств, промислів тощо;
► - піклування про пам'ятки історії та культури Українського козацтва, здійснення у відповідних пам'ятних місцях природоохоронних заходів та сприяння науково-пошуковій роботі;
► - взаємодію з державними органами щодо патріотичного виховання молоді, організації фізкультурно-спортивної та культурно-просвітницької роботи.

2. Міністерствам та іншим центральним органам державної виконавчої влади України, Уряду Автономної Республіки Крим, головам обласних. Київської та Севастопольської міських Рад сприяти розвитку Українського козацтва, в тому числі здійсненню його статутної діяльності.

3. Рекомендувати органам, уповноваженим управляти майном, що перебуває в державній власності, вирішувати питання щодо виділення приміщень організаціям Українського козацтва.

4. Міністерству культури України, Міністерству України в справах молоді і спорту здійснювати заходи щодо проведення фестивалів козацької творчості, спортивних змагань, створення художніх самодіяльних колективів та фізкультурно-спортивних секцій.

5. Міністерству оборони України, штабу Цивільної оборони України, Національній гвардії" України та Державному комітету у справах охорони державного кордону України розглянути у тримісячний строк питання щодо укомплектування окремих військових формувань призовниками з організацій Українського козацтва.

6. Кабінету Міністрів України розробити у місячний строк заходи щодо наукового опрацювання матеріалів з історії Українського козацтва, поетапного відродження його історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій.

7. Цей Указ набирає чинності з дня його опублікування.

Президент України
м. Київ, 4 січня 1995 року
Л.Кучма

Міністерство освіти і науки України
Наказ

Київ, 25 грудня 2003 р. № 855

Про затвердження Положення: дитячо-юнацьку, військово-спортивну патріотичну гру «Сокіл» („Джура") Українського козацтва

На виконання Доручення Президента України від 10 жовтня 2000 року №1-14/ 1263 про «Вжиття заходів щодо ширшого залучення козацьких товариств до військово-патріотичного виховання, організації фізкультурно-спортивної, туристсько-краєзнавчої та культурно-просвітницької роботи серед школярів, посилення ролі Українського козацтва у підготовці молоді до військової служби»; Указу Президента України від 15 листопада 2001 року № 1092/2001 «Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002-2005 роки»; Указу Президента України від 25 жовтня 2002 року № 948/2002 «Про концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді» та з метою активізації національно-духовного виховання молоді і підвищення рівня її готовності до захисту Батьківщини

НАКАЗУЮ:

1.Затвердити Положення про дитячо-юнацьку військово-спортивну патріотичну гру «Сокіл» („Джура") (далі - гра „Джура") Українського козацтва та запровадити її в навчальних закладах та закладах позашкільної роботи як форму національно-духовного і військово-патріотичного виховання, оборонно-масової та спортивно-оздоровчої роботи з учасниками гри в позаурочний час, що додасться.

2. Міністру освіти Автономної Республіки Крим, начальникам управлінь освіти і науки обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій:

2.1. Активно залучати товариства Українського козацтва до військово-патріотичної, пошуково-краєзнавчої, слортивно-масової, оборонно-масової та культурно-просвітницької роботи серед школярів, до питань підготовки молоді як захисників Батьківщини.

2.2. Фінали гри «Джура», відповідно до розділу XII Положення, проводити:

► - у навчальних закладах та закладах позашкільної роботи щорічно, починаючи з 2004 року;

► - районні - один раз на 3 роки, починаючи з 2004 року;

► - обласні (крайові) - один раз на 3 роки, починаючи з 2005 року:

► - всеукраїнські - один раз на 3 роки, починаючи з 2006 року.

2.3. Забезпечити проведення I, II і III-го етапів фіналу гри «Джура» на високому організаційному і професійному рівні. Щорічно до 15 листопада окремим пунктом інформації (п.2 Наказу Міністерства освіти

і науки України від 29.12.2001 р. № 821) про хід реалізації Національної програми відродження та розвитку Українського козацтва на 2002 -2005 роки доповідати про проведення змагань в регіонах.

3. Департаментам загальної середньої та дошкільної освіти, професійно-технічної освіти. Комітету з фізичного виховання і спорту здійснювати організаційно-методичне забезпечення, контроль якості виховної роботи та допомогу керівникам закладів освіти з питань організації та проведення заходів дитячо-юнацької військово-спортивної патріотичної гри „Джура" Українського козацтва.

4. Встановити, що районні і обласні фінали гри «Джура» проводяться за рахунок коштів місцевих бюджетів, а всеукраїнські - за рахунок коштів місцевих і державного бюджетів.

5. Контроль за виконанням наказу покласти на заступника міністра Огневика В. О.

Міністр В.Г.Кремень

Фото. В.Каленяк

Меморандум козацьких організацій України

Місто Київ, 23 квітня 2005 року.

Відтворюючи споконвічні козацькі звичаї, традиції, духовність та спосіб козацького життя; реалізуючи Декларацію про державний суверенітет України, Акт проголошення державної незалежності України та Конституцію України; засвідчуючи свою одностайну підтримку Української держави та її Президента. Козацькі організації України проголошують;

22 січня 2005 р. сталася справді знаменна подія в історії України - на Софійському майдані в місті Києві козацькою радою ГЕТЬМАНОМ УКРАЇНИ обрано Народного Президента України, нащадка старовинного козацького роду В.Ющенка. Ми, керівники козацьких організацій України, ухвалили об'єднатися навколо Президента - Гетьмана України задля кращого майбутнього своїх родин, нації та держави.

Ініціюючи відновлення взаємодії всіх козаків України на основі визнання всіма козацькими організаціями країни єдиного Гетьмана - Президента України, у свою чергу звертаємося до нашого побратима Віктора Ющенка з пропозиціями: скасувати Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва при Президентові України, створивши Координаційну раду козацьких організацій України при Гетьманові України, розробити і схвалити Національну програму розвитку козацтва України на 2006 - 2010 роки, створити установу

(департамент) з питань розвитку козацтва для визначення державної політики щодо козацтва та розроблення проектів відповідних законодавчих актів, дієвого контролю за втіленням державної політики щодо козацтва - опори існуванню незалежної і демократичної Української держави.

Нашим завданням є втілення мрії багатьох поколінь українського народу пре демократичну, процвітаючу, незалежну і захищену козацьку Україну.

Ухвала Ради отаманів козацьких організацій України відкрита для кожного, хто не байдужий до себе, до своїх батьків і дітей, до своєї країни, хто не зрікся ідеалів своїх предків, прагне і готовий, попри все, нести ПРАПОР ІСТОРІЇ УКРАЇНИ за її СЛАВУ ВОЛЮ в ім'я добробуту й заможного життя всіх громадян нашої держави.

Слава Україні! Слава Президенту - Гетьману України! Слава Українському козацтву! З нами Бог і Україна!

Всеукраїнське громадське об'єднання
«Всеукраїнське козацьке військо»
Генерал козацтва, директор УВКІ
Верховний отаман В. Каленяк

Всеукраїнське громадське об'єднання
«Звичаєва Громада Українських Козаків»
Гетьман ЗГУК Є.Петренко

Міжнародна громадська організація
«Міжнародна федерація Бойового гопака»
Голова правління В.Пілат

Всеукраїнська громадська організація
«Козацтво Нової Україні»
Верховний отаман, генерал армії М.Ситнюк

Всеукраїнська громадська організація
«Козацтво Нової України», (повторно)
Голова Великої Ради, професор, академік
Генерал армії А..Радзіховський

Спілка козацьких організацій України
Генерал козацтва України
Гетьман СКОУ С.Лазаренко

Міжнародна оборонно-спортивна
національне – патріотична
Організація «Українське козацтво»
Головний отаман І.Вардинець

Спілка козаків України — «Військо Запорізьке»
Верховний отаман О.Панченко

Міжнародна асоціація «Козацтво»
Верховний отаман О.Конечний

Міжнародна громадська організація
«Козацтво України»
Гетьман МГО «КУ» А. Попович
Міжнародна громадська організація
«Козацтво Запорозьке» Верховний отаман
Козацтва Запорозького Київський та всієї України
Маршал козацтва Д.Сагайдак
Міжнародна громадська організація
«Міжнародний Союз козацтва» Верховний отаман.
Генерал армії О. Хорофейко

Указ Президента України

Про Раду Українського козацтва

З метою створення ефективного механізму взаємодії органів державної влади та козацьких громадських організацій щодо розвитку історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій Українського козацтва та відповідно до пункту 28 частини першої статті 106 Конституції України постановляю:

1. Утворити Раду Українського козацтва (далі - Рада) як консультативно-дорадчий орган при Президентові України.

2. Визначити головною метою діяльності Ради забезпечення реалізації потенціалу козацької ідеї для консолідації українського суспільства, залучення козацьких громадських організацій до охорони культурної спадщини, фізкультурно-спортивної роботи, військово-патріотичного виховання молоді.

3. Затвердити Положення про Раду Українського козацтва.

4. Установити, що Рада утворюється у складі Голови, секретаря та інших членів Ради.

Раду очолює Президент України. Членами Ради є керівники всеукраїнських козацьких громадських організацій, зареєстрованих відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян». До складу Ради можуть входити також інші особи, які зробили значний внесок у відродження та розвиток Українського козацтва.

5. Призначити Аржевітіна Станіслава Михайловича - Радника Президента України - секретарем Ради Українського козацтва.

6. Ліквідувати Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва.

7. Визнати такими, що втратили чинність:

Указ Президента України від б жовтня 1999 року № 1283 «Про Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва»;

Указ Президента України від 22 грудня 1999 року № 1610 «Про Положення про Координаційну раду з питань розвитку Українського

козацтва»;

Указ Президента України від 23 січня 2001 року № 37 «Про склад Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва».

Президент України В. Ющенко

4 червня 2005 року № 916/2005

ПОЛОЖЕННЯ

про Раду Українського козацтва

ЗАТВЕРДЖЕНО Указом Президента України від 4 червня 2005 р.

I. Рада Українського козацтва (далі - Рада) є консультативно-дорадчим органом при Президентові України.

2. У своїй діяльності Рада керується Конституцією та законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, іншими нормативно-правовими актами, а також цим Положенням.

3. Основними завданнями Ради є:

- здійснення аналізу стану розвитку Українського козацтва, а також заходів із забезпечення взаємодії органів виконавчої влади і козацьких громадських організацій у сфері відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва;

- участь у розробленні та реалізації державних програм розвитку Українського козацтва;

- внесення в установленому порядку пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у цій сфері.

4. Рада відповідно до покладених на неї завдань:

- вивчає та аналізує стан розвитку козацького руху в Україні;

- здійснює підготовку у межах своїх повноважень рекомендацій щодо відродження та розвитку традицій Українського козацтва;

- вносить у встановленому порядку пропозиції щодо формування державної політики у сфері відродження та розвитку історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій Українського козацтва, а Також щодо сприяння роботі громадських, релігійних організацій, благодійних фондів, окремих громадян щодо відродження Українського козацтва;

- розробляє та бере участь у виконанні проектів та програм розвитку Українського козацтва;

- бере участь у розробленні проектів нормативно-правових актів з питань, що належать до її компетенції;

- сприяє укомплектуванню окремих підрозділів Збройних Сил України та інших військових формувань призовниками, які є членами козацьких організацій;

- сприяє охороні пам'яток історії та культури, природоохоронній та науково-пошуковій роботі, організації та проведенню фестивалів козацької творчості, спортивних змагань, вносить у встановленому

порядку пропозиції щодо відновлення історичних назв, пов'язаних з історією Українського козацтва;

- проводить через засоби масової інформації інформаційну та роз'яснювальну роботу з проблем Українського козацтва, відродження та розвитку його історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій.

5. Рада під час виконання покладених на неї завдань взаємодіє з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування у питаннях відродження та розвитку історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій Українського козацтва, а також з навчальними закладами, науковими установами щодо патріотичного виховання, організації фізкультурно-спортивної та культурно-просвітницької роботи серед молоді.

6. Рада має право:

- одержувати в установленому порядку від міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади інформацію, документи і матеріали з питань, що належать до її компетенції;

- утворювати в разі потреби тимчасові робочі групи.

7. Рада здійснює свою діяльність на громадських засадах.

8. Рада утворюється у складі Голови секретаря та інших членів Ради. Рад очолює Президент України. Членами Ради є керівники всеукраїнських козацьких громадських організацій, зареєстрованих відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян».

Для набуття членства в Раді керівник всеукраїнської козацької громадської організації подає на ім'я Голови Ради заяву, до якої додаються копія рішення вищого статутного органу всеукраїнської козацької громадської організації про підтвердження повноважень відповідного керівника, копії свідоцтва про реєстрацію всеукраїнської козацької громадської організації та Статуту (положення).

До складу Ради можуть входити також інші особи, які зробили значний внесок у відродження та розвиток Українського козацтва.

Рішення про введення до складу Ради таких осіб приймається Радою.

Секретаря Ради призначає Президент України.

Секретар Ради забезпечує діяльність Ради у період між її і засіданнями, а також:

- організовує діяльність Ради;

- формує порядок денний засідань Ради, та скликає її засідання;

- за дорученням Голови Ради представляє Раду у відносинах з центральними місцевими органами виконавчої влади, підприємствами, установами, організаціями.

9. Організаційною формою роботи Ради є засідання, які проводяться в міру потреби, але не рідше одного разу на три місяці.

Головуючим на засіданнях є Голова Ради. За відсутності Голови Ради її засідання відкриває секретар Ради і Рада зі свого складу обирає головуючого.

Рада правомочна вирішувати питання якщо на її засіданні присутні більше половини її членів. Рішення Ради приймаються більшістю голосів членів Ради і оформляються протоколом.

Члени Ради мають рівні права. Кожний член Ради має один голос.

У разі якщо член Ради не згоден з рішенням, або не може бути присутнім на засіданні, він може висловити свою думку з питання, що розглядається, письмово.

10. Рада використовує в роботі бланки із своїм найменуванням.

Мал. Думайте козаки, кого в Козацьку Раду вибирати.

Фото. м. Олександрія 2009 р.

Доручення Президента України

для Ю. Тимошенко

Забезпечити підготовку за участю провідних учених Національної академії наук України та подати проект Національної програми розвитку Українського козацтва па 2006 - 2010 роки, передбачивши в ній окремих розділом заходи з відродження колишніх гетьманських столиць та облаштування місць розташування колишніх козацьких січей.

Термін -15 квітня 2005 року

Президент України В.Ющенко

Фото. м. Олександрія 2009 р.

СЕКРЕТАРІАТ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

м. Київ 1 квітня 2005 р. № 2405/0/2-05

Міжнародна громадська організація «Міжнародна академія козацтва».

Копія: Міністерство культури і мистецтв

За результатами розгляду у Секретаріаті Кабінету Міністрів України Ваших пропозицій щодо створення «Гетьманської Ради» України, ліквідації Координаційної Ради Козацьких організацій при Президентові України та інших повідомляємо.

За дорученням Президента України В. А. Ющенка Кабінетом Міністрів України розробляється Національна програма розвитку Українського козацтва на 2006-2010 роки.

Пропозиції, зазначені у Вашому зверненні, будуть розглянуті Міністерством культури і мистецтв України як головним розробником цієї Програми.

Заступник Міністра Кабінету Міністрів України Іван Ратушняк

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР УКРАЇНИ

До доручення Президента України
від 15.03.2005 № 1-1/126
ТОМЕНКУ М.В.

Прошу організувати разом з НАН України підготовку для подання Президенту України в установленому порядку зазначеної у визначений термін.

Прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко

Кабінет Міністрів України

До доручення Прем'єр-міністра України Ю.В. Тимошенко
від 16 березня 2005 р. № 11693/1/1-05

Мінкультури (Білозір О. В.); скликання Міноборони (Гриценку А. С.) МОН (Ніколаєнку С. М.); Міністерство у справах молоді та спорту (Павленку Ю. О.); Мінфін (Пинзенику В. М.); Мін'юст (Зваричу Р.М.)

Прошу за участю інших заінтересованих центральних і місцевих органів виконавчої влади. Національної академії наук, громадської організації «Українське козацтво» підготувати та подати Кабінетові Міністрів України проект Національної програми розвитку Українського козацтва на 2006 - 2010 р. разом з проектом відповідного Указу Президента України.

Термін - до 7 квітня 2005 року

Крупку П.М., Сулімі Є.М., Дніпренко Н.К., Костенку Б.О.

Підпис Микола Томенко

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО. ГЕНЕРАЛЬНА КАНЦЕЛЯРІЯ.

252001,Україна, м.Київ, вул.Грушевського, 4а, офіс №1, а/с „В"-114
вих. №35/1 від 05.04.2005 року

Міністерство культури України. Державна служба охорони культурної спадщини

Відповідно Доручення Президента України подаємо проект Національної програми розвитку Українського козацтва на 2006 - 2010 роки разом з проектом відповідного Указу Президента України. Даний проект узгоджений з Науково-дослідним інститутом козацтва при Інституті історії України НАН України.

Заступник Гетьмана України
Генеральний бунчужний Українського козацтва
Генерал-отаман Тарас Чухліб

Міністерство культури і мистецтв України. Державна служба охорони культурної спадщини

01015, м. Київ, вул. Січневого повстання, 21 корп. 20 тел./факс (044) 254-4279 від 01.04.2005 року №22-1315/37

На доручення Кабінету Міністрів України
29.03.2005 р. № 11693/2/1-05

Міжнародна громадська організація „Українське козацтво"

На виконання доручення Міністерства культури і мистецтв, до доручення Кабінету Міністрів України від 29.03.2005р. №11693/2/1-05, до доручення Прем'єр-міністра України Ю.В. Тимошенко від 16. 03. 2005 р. № 11693/1/1-05 у Державній службі охорони культурної спадщини опрацьовується проект Національної програми розвитку

Українського козацтва на 2006-2010 роки.

Враховуючи стислий термін подання зазначеного проекту, просимо терміново, до 5 квітня ц. р., надати Державній службі відповідно до компетенції свої пропозиції за факсом (тел/факс 254-42-79, 254-43-14) та надіслати листом за адресою: 01015, М.Київ, вул. Січневого повстання, 21, корп.20.

Додаток: на 3 арк.

Голова М.М. Кучерук

Фото. Заходи з військово-патріотичного спрямування. Кіровоград 2008 р.

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 378/2007

Про заходи з підтримки розвитку українського козацтва

від 4 травня 2007 року

Враховуючи історичну роль козацтва у становленні української державності та з метою взаємодії органів виконавчої влади та козацьких громадянських організацій у здійсненні заходів щодо відродження і розвитку історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій Українського козацтва постановляю:

1. Кабінету Міністрів України забезпечити у тримісячний строк розроблення та затвердити Державну програму розвитку Українського козацтва на 2008-2010 роки.

2. Підтримати пропозиції міністерств, інших центральних органів виконавчої влади щодо залучення в установленному порядку козацьких громадських організацій до участі в:

► - забезпеченні охорони громадянського порядку і державного кордону, здійсненні заходів, у тому числі передбачених Комплексною

програмою профілактики правопорушень на 2007-2009 роки, затвердженою постановою кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 року № 1767, із запобігання та припинення адміністративних правопорушень і злочинів, захисту життя та здоров'я громадян, інтересів держави від протиправних посягань;

► - ліквідації надзвичайних ситуацій, співпраці з особовим складом аварійно-рятувальних служб, пожежно-рятувальних підрозділів у питаннях щодо надзвичайних ситуацій та захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи;

► - здійсненні разом із підрозділами патрульно-постової служби органів внутрішніх справ та дільничними інспекторами міліції заходів із патрулювання на вулицях, в інших громадських місцях, зокрема, під час проведення масових заходів, державних та релігійних свят;

► - науково-пошуковій та громадсько-краєзнавчій роботі для виявлення нових об'єктів з історії Українського козацтва, публікації документів з історії України козацької доби, зокрема родоводів українських гетьманів, кошових, полковників та інших діячів;

► - створенні реєстру об'єктів історико-архітектурної спадщини та здійсненні обліку нерухомих пам'яток культурної спадщини, пов’язаної з історією Українського козацтва;

► - реалізації заходів із реставрації, відбудови, впорядкування пам'яток історії і культури Українського козацтва, в тому числі ремонту будівельних споруд колишніх січей та паланок, зі збереження природних історичних ландшафтів, де відбувалися козацькі битви, розташовувалися козацькі січі, паланки та інші об'єкти, пов'язані з історією Українського козацтва;

► - утворенні та розвитку козацьких мистецьких самодіяльних колективів, проведенні фестивалів козацької творчості, у змаганнях із козацьких бойових мистецтв;

► - наданні науко-методичної допомоги музеям і заповідникам у пропаганді історії, культури і традицій Українського козацтва;

► - створенні документальних та художніх фільмів, присвячених історії Українського козацтва та подіям козацької доби;

► - здійсненні заходів з розроблення та запровадження нових, в тому числі кінних, туристичних Українського козацтва;

► - заходах із військово-патріотичного виховання допризовної молоді, військовослужбовців, у проведенні інформаційно-пропагандистської роботи з особовим складом військових частин по відзначенню важливих історичних подій в Україні;

► - фізкультурно-спортивній, туристично-краєзнавчій та культурно - просвітницькій роботі серед допризовної молоді в організації дитячо-юнацьких військово-спортивних ігор, проведенні фізкультурно- оздоровчого патріотичного комплексу заходів у загальноосвітніх та профе-

сійно-спеціальних навчальних закладах;

► - реалізації заходів, спрямованих на подолання дитячої безпритульності та бездоглядності;

► - роботі з відновлення історичних назв населених пунктів, місцевостей, пов'язаних з історією Українського козацтва;

► - підготовці та внесення пропозицій щодо присвоєння окремим частинам Збройних Сил України та іншим військовим формуванням, утвореним відповідно до законів України, почесних найменувань, пов'язаних з іменами видатних українських гетьманів, козацьких полководців та отаманів;

► - підготовці та випуску сувенірної продукції до знаменних дат з історії Українського козацтва та ювілейних річниць, пов'язаних з життям та діяльністю його видатних діячів.

3. Міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям залучати в установленному порядку та в межах своєї компетенції за сприяння Ради Українського козацтва утвореної Указом Президента України від 04 червня 2005 року № 916, козацькі громадські організації до здійснення заходів, зазначених у статті 2 - цього Указу.

4. Міністерству закордонних справ України надавати в установленному порядку підтримку козацьким громадським організаціям у здійсненні заходів із виявлення місць поховань українських гетьманів та козацьких полководців в інших державах та можливого перепоховання їх на Україні, а також із виявлення пов'язаних з історією Українського козацтва предметів та документів, організації роботи з повернення їх в Україну.

Президент України Віктор ЮЩЕНКО

Фото. Кіровоградщина святкує. «Ми Українські козаки». 2010 р.

Напрацьовуємо національну програму відродження та розвитку Українського козацтва

Колишній Президент України, Гетьман України В. Ющенко дав доручення і підготували Національну програму розвитку Українського козацтва на 2006-10 р. В ній були передбачені заходи з відродження колишніх гетьманських столиць та облаштування місць, де були розташовані колишні козацькі Січі. Необхідно запровадити подібну програму на наступні 5-ть р. Де зазначити глибоку пошану до української історії, традицій і здобутків Українського козацтва, розуміння важливості відродження національного коріння та духу

Поняття «Українське козацтво» вживається як таке, що уособлює всі козацькі організації України, які мають на меті відродження козацьких традицій.Українське козацтво послідовно використовує кращі набутки багатьох поколінь своїх попередників, утверджує, розвиває і боронить національну ідею, сприяє захисту політичних, економічних, культурних та історичних досягнень українського народу, бере активну участь у забезпеченні його духовного розвитку, фізичного здоров'я, високої моральності. Тому просимо козаків продивитися программу і внести свої зміни і доповнення.

Фото. Свято «День Українського козацтва». Кіровоград 2007 р.

Метою Програми є захист законних інтересів Українського народу в державних органах і громадських організаціях, дальший розвиток і

утвердження Українського козацтва як громадської сили, здатної зробити певний внесок у консолідацію суспільства.

Кардинальним питанням сучасного розвитку Українського козацтва є окреслення стратегічного курсу відродження та розвитку Українського козацтва з метою об'єктивно оцінити ситуацію, що склалася на нинішньому конкретно-історичному етапі суспільного розвитку; сконцентрувати наявні сили, засоби, ресурси та спрямувати їх на подолання наявних проблем і труднощів, зробити незворотними процеси державотворення.

Основними завданнями програми є:

► - Збереження історичної пам'яті та використання кращих традицій Українського козацтва у формуванні духовних засад українства.

► - Застосування в повсякденному житті виховних і культурних традицій Українського козацтва.

► - Використання в побуті народних традицій в усіх сферах суспільного життя.

► - Просвітницьке сприяння підвищенню духовності суспільства.

► - Фахове підвищення науково-технологічного рівня військово-патріотичного виховання молоді.

► - Залучення козацьких товариств до участі в охороні громадського порядку державного кордону.

► - Вивчення, популяризація історії та розвитку Українського козацтва.

► - Створення додаткових робочих місць за рахунок розширення мережі козацьких селянських (фермерських) господарств, промислів, туристичної діяльності. Міжнародне співробітництво Українського козацтва з аналогічними громадськими об'єднаннями іноземних держав. Програма передбачає такі основи і заходи:

А). У сфері науково-дослідної, пропагандистської та видавничої роботи:

1. Дослідження історії Українського козацтва, його ролі у формуванні національної свідомості та культури, боротьбі за українську державність, а також вплив на розвиток української суспільно-політичної думки, політичної культури та громадсько-політичного життя в XIX-XX століттях. Ведення науково-пошукової та громадсько-краєзнавчої роботи для виявлення нових об'єктів історії Українського козацтва.

2. Публікувати писемні й матеріальні пам'ятки історії та культури Українського козацтва; розробити пропозиції щодо їх охорони, збереження та експонування у музеях. Підготувати фундаментальні видання з історії Українського козацтва для суспільного загалу, студентства та юнацтва.

3. Висвітлювати надбання історії, культури, традицій Українського козацтва у друкованих органах Національної академії наук України,

засобах масової інформації; влаштовувати книжкові та документальні виставки з цих питань.

4. Випустити теле- та радіопередачі з історії Українського козацтва «Україна героїчна».

5. Забезпечити підготовку та випуск одиничних і серійних ювілейних і пам'ятних медалей, планшеток, жетонів та іншої сувенірної продукції до знаменних дат історії Українського козацтва та присвячених його видатним діячам.

Б). У сфері створення, відродження, відновлення та охорони заповідних місць і об'єктів Українського козацтва:

1. Вносити, в установленому порядку пропозиції щодо відновлення історичних назв населених пунктів, місцевостей, об'єктів соціально-культурного та іншого призначення, пов'язаних з історією Українського козацтва. Рада міністрів Автономної республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації НАН України, Координаційна рада з питань розвитку Українського козацтва.

2. Створити реєстр об'єктів історико-архітектурної спадщини Українського козацтва; здійснити облік нерухомих пам'яток історії та культури, що перебувають під охороною держави у сфері архітектурної містобудівної спадщини регіонів України і пов'язані з історією Українського козацтва.

3. Здійснювати заходи щодо реставрації, відбудови, використання за призначенням та охорони пам'яток історії і культури Українського козацтва.

4. Розглянути питання щодо створення Пантеону гетьманів України та Алеї слави Українського козацтва в місті Києві та перепоховання в Пантеоні Гетьманів інших відомих діячів України.

5. Надати Українському козацтву права шефства над історичними територіями та об'єктами: о. Хортиця, Трахтимирів, Межигірський та Видубицький монастирі, с. Германівка Київської області, о. Жуків на Дніпрі (м. Київ), упорядкувати козацькі цвинтарі у м. Кременці Тернопільської області, Усатівський цвинтар біля м. Одеси та козацькі могили на Чернігівщині в урочищі «Холодний Яр». Оголосити місця перебування всіх козацьких Січей національними або історично-культурними заповідниками.

6. Упорядкувати могили і поховання, споруди, пам'ятники, що пов'язані з історією Українського козацтва.

7. Привести в дію програму відродження та розвитку національного заповідника Українського козацтва «Хортиця», заборонити будівництва, що руйнують унікальний острів

8. Підняти статус колишніх гетьманських столиць: Батурина, Чигирина, Глухова. Створити на основі козацьких сіл Дальник, Нерубацьке тощо, причорноморських селищ, хутора та козацькі слободи.

9. Підтримувати розвиток єдиного у світі Українського Військово-козацького інституту імені Великого князя Святослава, удосконалювати його роботу як вищого навчального закладу, створеного з метою виховання молоді в дусі кращих військових і козацьких традицій українського народу.

12. Провести перереєстрацію в управліннях юстиції всіх козацьких формувань, розробка, фінансування, реалізація та координація з органами влади, управління й державних установ проектів і програм, які відповідають інтересам Українського козацтва, його членів і засновників господарств, товариств, підприємств тощо.

13. Прийняти Закон України «Про козацтво України».

В). У сфері природоохоронної діяльності:

1. Розробити довгострокову програму охорони місць та об'єктів, пов'язаних з історією Українського козацтва, та план заходів зі співробітництва місцевих органів Міністерства екології та природних ресурсів України з козацькими товариствами.

2. Сприяти створенню в областях регіональних ландшафтних парків, пов'язаних з історією Українського козацтва.

3. Сприяти розробленню проектів і побудові пам'ятників гетьманам і полководцям Українського війська, кошовим отаманам Запорізьких Січей, увічнити їх імена в топоніміці України.

4. Створити козацький молодіжний історико-культурний природоохоронний центр «Бузове» на Кінбурнській косі Херсонської області. Забезпечити всебічну підтримку розвитку заповіднику «Кам'яна могила», надавши йому статус національного.

5. Щорічно проводити обласні конкурси „Мій голос я віддаю в захист природи" і фестивалі „Свіжий вітер".

Г). У сфері господарської діяльності:

1. Розробити комплексну програму господарської діяльності Українського козацтва. Створити Центр господарсько-комерційних проектів Українського козацтва в місті Києві та його регіональні відділення.

2. Узяти участь у розробленні і впровадженні програми організації та підтримки козацьких селянських (фермерських) господарств і колективних сільськогосподарських підприємств, кооперативів, садівницьких та господарських товариств, промислів тощо.

3. Сприяти створенню цільових позабюджетних фондів Українського козацтва для його відродження, розвитку та підтримки. Розробити положення про козацькі підприємства України. Організувати козацькі селянські (фермерські) господарства й колективні сільськогосподарські підприємства, кооперативи, садівницькі й городницькі товариства, промисли тощо.

4. Надати Українському козацтву науково-методичну допомогу у справі відродження козацького конярства: розширити наукові дослід-

ження з конярства та методичну допомогу у створенні й функціонуванні кінного резерву на о. Хортиця.

Д). У сфері освіти і виховання:

1. Використовувати козацькі товариства для військово-патріотичного виховання, фізкультурно-спортивної, туристично-краєзнавчої та культурно-просвітницької роботи серед учнівської молоді.

2. Розробити пропозиції щодо утворення на базі окремих шкіл інтернатів козацьких ліцеїв, у яких на засадах козацького виховання й за участю представників козацьких товариств здійснювалася б реабілітація безпритульних дітей і підлітків.

3. Проводити щорічні всеукраїнські зльоти козацьких клубів-юних моряків і річковиків.

4. Здійснювати добір викладачів допризовної підготовки для виховання учнів на козацьких військово-патріотичних традиціях, організувати семінари з проблем козацького виховання школярів.

5. Запровадити в навчальних закладах та закладах позашкільної роботи дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» як форму військово-патріотичного виховання, спортивно-масової та оборонно-масової роботи. Розробити та затвердити положення про зазначену гру та програму її реалізації. Створити центральний та місцеві штаби з керівництва військово-патріотичною грою «Сокіл».

6. Утворити Всеукраїнський центр патріотичного виховання молоді в Києві, дитячі, козацькі табори і центри, та обласні центри виховання молоді, козацькі військово-спортивні клуби за місцем проживання, та ввести їх до переліку позашкільних навчально-виховних закладів.

7. Започаткувати в рамках позашкільного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах програму «Молода Січ» із вивченням військово-патріотичних традицій Українського козацтва.

8. Установити стипендію Українського козацтва для слухачів і курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних сил України та інших військових формувань. Провести планові «вишкільні табори» для дійсних козаків у взаємодії з військовими частинами Міністерства Оборони України.

9. Започаткувати державний козацький реєстр і комплектувати з козаків призовного віку окремих прикордонних застав, бойових екіпажів, козацьких підрозділів у складі ЗС України.

10. Відновити козацькі поселення вздовж кордонів України, козаки яких несли б допоміжну прикордонну службу.

11. Узяти шефство над важковиховуваними підлітками, що вчинили правопорушення і що відбувають покарання в дитячих колоніях.

12. Проаналізувати роботу військово-спортивних клубів, створених за місцем проживання, і заслухати звіти їх керівників на колегії обл. держадміністрацій.

13. Створити при козацьких паланках і округах дитячі ансамблі і гуртки художньої самодіяльності з метою відволікання дітей, які не мають визначених занять у вільний час, з вулиці.

Е). У сфері культурно-просвітницької діяльності:

1. Ужити заходів щодо утворення та розвитку козацьких мистецьких самодіяльних колективів і на їх основі проводити фестивалі козацької творчості.

2. Щорічно проводити Всеукраїнський фестиваль-огляд козацької пісні «Байда» на батьківщині основоположника Запорізької Січі Дмитра Байди-Вишневецького (м. Тернопіль, м. Вишневець).

3. Надавати науково-методичну допомогу музеям і заповідникам у вдосконаленні з вивчення історії Українського козацтва.

4. Розглянути питання щодо створення Музею історії Українського козацтва в місті Києві.

Ж). У сфері фізкультури, спорту і туризму:

1. Розвивати та популяризувати види спорту, засновані на козацьких традиціях, та внести їх до Єдиного календарного плану змагань.

2. Внести до Єдиної спортивної класифікації України козацькі види єдиноборств «Бойовий гопак», «Спас», «Хрест», «Собор».

3. Проводити щорічно: міжнародний фестиваль бойових та традиційних мистецтв, козацькі змагання з різних видів спорту, а також на Кубок українських гетьманів; спортивні змагання з козацьких вправ у володінні історичною зброєю та з освоєння сучасної техніки і транспортних засобів; регату пам'яті кошового отамана Івана Сірка за маршрутом Київ - Канів - Севастополь - Босфор.

4. Створити Центр військово-спортивної підготовки молоді «Січ» у с. Солонцях Цюрупинського району Херсонської області.

5. Створити Всеукраїнський туристично-спортивний та оздоровчий центр Українського козацтва «Тарасова гора» в с. Прохорівка Канівського району Черкаської області. Розробити та запровадити всеукраїнський туристичний маршрут «Україна козацька держава».

6. Передбачити в туристичних маршрутах України огляд місць і об'єктів, що відображають історичні, патріотичні, військові, культурні та господарські традиції Українського козацтва.

8. Розробити і запровадити водні, суходільні (зокрема кінні) туристичні маршрути, пов'язані з історією Українського козацтва.

3). У сфері військово-патріотичної роботи:

1. Розробити заходи козацьких товариств щодо виховання молоді на засадах патріотизму, демократії, високої моралі та захисту Батьківщини. Вносити пропозиції до органів влади і управління щодо підняття авторитету Українського козацтва.

2. Вирішити в установленому порядку питання щодо встановлення козацьких одностроїв, звань, нагород, символіки та відзнак.

3. Вносити в установленому порядку пропозиції щодо присвоєння окремим частинам Збройних сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, почесних звань, пов'язаних з іменами видатних українських гетьманів, козацьких полководців та отаманів.

4. Удосконалити програму підготовки допризовної молоді до військової служби з урахуванням кращих традицій Українського козацтва.

5. Підтримувати заходи проводів призовників на строкову військову службу за участю представників Українського козацтва.

6. Впровадити навчальні програми з історії воєнного мистецтва Українського козацтва у військових ліцеях та ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою.

7. Розглянути питання щодо участі козацьких громадських формувань сприяння в охороні державного кордону, наданні допомоги в ліквідації наслідків стихійного лиха та інших надзвичайних ситуацій, в охороні громадського порядку та профілактиці правопорушень, державній лісовій охороні, рибінспекції.

8. Створити експертну комісію по розгляду представлень на козаків до козацьких звань та нагород. Переглянути об'єктивність присвоєння козацьких звань від генерал-майора і вище.

И). У сфері міжнародної діяльності:

1. Продовжити практику підтримки організацій Українського козацтва в державах проживання української діаспори.

2. Надавати допомогу козацьким організаціям у співробітництві щодо обміну досвідом з відповідними товариствами інших Держав та розглянути питання щодо організації осередків та проведення Всесвітньої Ради (з'їзду) Українського козацтва.

3. Здійснити разом з відповідними органами Російської Федерації виявлення місць поховань українських гетьманів та козацьких полководців з метою можливого перепоховання їх в Україні.

4. Сприяти розвитку міжнародного туризму, культурного обміну, співробітництва з міжнародними громадськими та економічними організаціями для пропаганди історії та сучасного розвитку козацтва.

І). Інформаційно-аналітичне забезпечення:

1. Розробити та впровадити всеукраїнську систему інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва в регіонах України.

2. Забезпечити збирання та опрацювання економічної, наукової, екологічної інформації та її використання для здійснення статутної діяльності козацьких організацій.

3. Створити в мережі Інтернет веб-сторінку Українського козацтва.

Примітка: Чекаємо ваших пропозицій.

Фото. Кіровоград 2006 р. Обговорення Указу Президента.

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

від 15 вересня 2006 р. № 1276/2005 м. Київ

Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики

З метою налагодження ефективних механізмів партнерства держави з інститутами громадянського суспільства, вдосконалення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, забезпечення її прозорості та відкритості постановляю:

1. Підтримати ініціативу громадськості щодо створення системи постійного діалогу та взаємодії інститутів громадянського суспільства і органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

2. Запровадити практику проведення щорічних Президентських слухань як постійно діючого механізму громадських консультацій, оцінки діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Запропонувати інститутам громадянського суспільства в ході підготовки та проведення щорічних Президентських слухань оприлюднювати Національні доповіді зі стратегічно важливих питань соціально-економічного розвитку держави, громадянського суспільства, налагодження партнерства між державою та суспільством, зміцнення засад демократії в Україні, боротьби з корупцією, забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів державної влади.

3. Утворити при Президентові України Стратегічну раду з розвитку державної політики (далі - Стратегічна рада) як консультативно-дорадчий орган для визначення стратегічних напрямів розвитку

держави, сприяння підготовці Національних доповідей та організації Президентських слухань.

Для розроблення проекту положення про Стратегічну раду, визначення порядку формування її персонального складу утворити Організаційний комітет.

4. Призначити ВАСЮНИКА Івана Васильовича - Першого заступника Державного секретаря України - головою Організаційного комітету. Голові Організаційного комітету:

► сформувати у п'ятиденний строк персональний склад Організаційного комітету, включивши до нього науковців, представників громадськості, органів виконавчої влади;

► внести в двотижневий строк проект положення про Стратегічну раду та пропозиції щодо її персонального складу.

5. Кабінету Міністрів України:

5.1. - вжити необхідних заходів щодо проведення у листопаді 2005 р. перших Президентських слухань, внести у двотижневий строк пропозиції щодо забезпечення їх проведення;

5.2. - розробити за участю Стратегічної ради та затвердити до 1 грудня 2005 року умови проведення конкурсу з підготовки Національних доповідей;

5.3. - забезпечити проведення конкурсу з підготовки Національних доповідей до Президентських слухань у 2006 році;

5.4. - вжити в установленому порядку заходів щодо проведення до 1 листопада 2005 року громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, оцінки рівня їх взаємодії з громадянами та їх об'єднаннями, розробивши порядок сприяння її проведенню;

5.5. - підготувати та подати до 1 січня 2006 року за результатами зазначеної громадської експертизи пропозиції щодо:

- забезпечення прозорості та відкритості діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, зокрема формування нових вимог до діяльності таких органів, запровадження здійснення громадського контролю за їх діяльністю та участі громадян у прийнятті ними рішень;

- підвищення кваліфікації державних службовців, насамперед оволодіння ними навичками якісного та ефективного спілкування, організації та забезпечення консультацій з громадськістю, участі заінтересованих сторін у виробленні та прийнятті рішень;

- удосконалення законодавства з питань реєстрації та діяльності об'єднань громадян, зокрема забезпечення безпосередньої їх участі в процесі формування та реалізації державної політики;

- організації постійних соціологічних досліджень громадської думки щодо діяльності органів державної влади та органів місцевого само-

врядування з визначенням на конкурсній основі виконавців таких досліджень.

6. Кабінету Міністрів України, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським, районним та районним у містах державним адміністраціям вживати з урахуванням рекомендацій Стратегічної ради заходів щодо:

6.1. - проведення щорічних Президентських слухань, підтримка громадськості в підготовці, організації обговорення та оприлюднення Національних доповідей;

6.2. - організації та проведення конкурсів з визначення нових форм участі громадськості у прийнятті та реалізації рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, розробленні пропозицій щодо стратегій розвитку інститутів громадянського суспільства, вирішенні конкретних соціальних проблем, а також залучення переможців таких конкурсів до участі у підготовці Національних доповідей та у Президентських слуханнях.

7. Кабінету Міністрів України забезпечувати фінансування заходів, пов'язаних з підготовкою та організацією Президентських слухань

8. Покласти на Секретаріат Президента України організаційне забезпечення діяльності Стратегічної ради.

9. Визнати такими, що втратили чинність:

Указ Президента України від 11 квітня 2001 року №244 «Про Всеукраїнську громадську Раду»;

Указ Президента України від 11.04. 2001 року № 245 «Про Комісію сприяння демократизації та розвитку громадянського суспільства»;

Указ Президента України від 7 жовтня 2002 року № 898 «Питання Комісії зі сприяння розвитку громадянського суспільства».

Президент України Віктор ЮЩЕНКО

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ ПОСТАНОВА

Від 15 жовтня 2004 р. №1378 м. Київ

Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики

Кабінет Міністрів України постановляє:

1. Затвердити Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики (додається).

2. Утворити Громадську Раду при Кабінеті Міністрів України.

3. Затвердити такі, що додаються:

3.1. Положення про Громадську раду при Кабінеті Міністрів України;

3.2. Типове положення про громадську Раду при центральному місцевому органі виконавчої влади.

Прем'єр-міністр України В.Янукович

Фото. Фрагмент обговорення Постанови КМ України.

Кіровоградський інститут МАУП, на загальних зборах студентів, грудень 2004 р.: (зліва на право генерали козацтва: В.Карпов – М.Свірень – В.Каленяк).

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Кабінету Міністрів України
від 15 жовтня 2004 р. № 1378

ПОРЯДОК
проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики

1. Цей Порядок визначає основні вимоги до організації і проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю з питань, формування та реалізації державної політики (далі - консультації з громадськістю).

2. Консультації з громадськістю проводяться з метою залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості в діяльності цих органів. Проведення консультацій з громадськістю повинне також сприяти налагодженню системного діалогу органів виконавчої влади і громадськості, підвищенню якості підготовки та прийняття рішень з важливих питань державного і суспільного життя з урахуванням думки громадськості, створенню умов для участі громадян у розробленні проектів таких рішень.

3. Консультації з громадськістю проводяться з питань, що стосуються суспільно-економічного розвитку держави та життєвих інтересів широких верст населення. В обов'язковому порядку проводяться консультації з громадськістю щодо:

► - проектів нормативно-правових актів, які стосуються прав, свобод і законних інтересів громадян;

► - проектів державних і регіональних програм економічного, соціального і культурного розвитку, рішень щодо ходу їх виконання;

► - звітів головних розпорядників коштів Державного бюджету України про витрачання бюджетних коштів за минулий рік;

► - інформації про роботу Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів виконавчої влади.

4. Організацію і проведення консультацій з громадськістю, забезпечує орган виконавчої влади, який безпосередньо готує пропозиції, пов'язані з формуванням та реалізацією державної політики у визначеній сфері державного і суспільного розвитку або виступає головним розробником нормативно-правового акта.

5. Для координації заходів, пов'язаних з проведенням консультацій з громадськістю та моніторингу врахування громадської думки, при органах виконавчої влади утворюються консультативно-дорадчі органи - громадські ради, які діють на підставі положень, що затверджуються цими органами. До складу громадських рад включаються представники громадських організацій, професійних спілок та інших об'єднань

громадян, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації.

6. Громадська рада при Кабінеті Міністрів України надає громадським радам при органах виконавчої влади методичну допомоги з питань пов'язаних з організацією та проведенням консультацій з громадськістю та розробленням за їх результатами узгоджених пропозицій щодо формування та реалізації державної політики, забезпечення соціально-економічного розвитку, з інших питань, пов'язаних з проведенням консультацій з громадськістю.

7. Консультації з громадськістю проводяться у формі публічного громадського обговорення (безпосередня форма) та вивчення громадської думки (опосередкована форма).

8. Публічне громадське обговорення передбачає організацію і проведення:

► - конференцій, семінарів, форумів, громадських слухань, «круглих столів», зборів, зустрічей з громадськістю, громадських приймалень;

► - теле або радіо дебатів, дискусій, діалогів, інтерв'ю та інших передач теле- і радіомовлення, інтернет-конференцій, телефонних «гарячих ліні», інтерактивного спілкування в інших сучасних формах.

9. Вивчення громадської думки здійснюється шляхом:

► - проведення соціологічних досліджень та спостережень (опитування, анкетування, контакт-аналіз інформаційних матеріалів, фокус-групи);

► - запровадження спеціальних рубрик у друкованих та електронних засобах масової інформації;

► - проведення експрес-аналізу коментарів, відгуків, інтерв'ю, інших матеріалів у пресі, на радіо та телебаченні для визначення позиції різних соціальних груп;

► - опрацювання та узагальнення висловлених у зверненнях громадян зауважень і пропозицій;

► - проведення аналізу цільової інформації, що надходить до спеціальних скриньок.

10. Форми та способи проведення консультацій з громадськістю визначаються органом виконавчої влади за пропозицією громадської ради.

11. Органи виконавчої влади щороку складають відповідно до цього Порядку орієнтовний план проведення консультацій з громадськістю на підставі пропозицій, підготовлених громадською радою з урахуванням основних завдань, визначених Програмою діяльності Кабінету Міністрів України, Державною програмою економічного і соціального розвитку України, планом законопроектних робіт та іншими документами, а також результатів проведення попередніх консультацій з громадськістю. Орієнтовний план проведення консультацій з громадськістю

затверджується до початку року та оприлюднюється у засобах масової інформації, на веб-сторінках органів виконавчої влади або доводиться до відома громадян в інший прийнятий спосіб.

12. Затверджений в установленному порядку районною, районною у мм. Києві та Севастополі держадміністрацією, орієнтовний план проведення консультацій з громадськістю надсилається відповідній громадській раді при Раді міністрів Автономної Республіки Крим;

- обласній, Київській та Севастопольській міській держадміністрації.

Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації подають орієнтовний план Громадській раді при Кабінеті Міністрів України.

13. У разі потреби за пропозицією громадської ради та за рішенням органу виконавчої влади консультації з громадськістю можуть проводитися з питань, не передбачених орієнтовним планом.

14. Об'єднання громадян можуть ініціювати проведення консультацій з громадськістю з питань, не передбачених орієнтовним планом, шляхом подання відповідних пропозицій громадській раді або органу виконавчої влади. У разі коли така пропозиція надійшла не менше ніж від трьох легалізованих в установленому порядку об'єднань громадян, діяльність яких поширюється на відповідну територію, проведення консультацій з громадськістю є обов'язкове.

15. Для організації та проведення консультацій з громадськістю з визначеної тематики орган виконавчої влади разом з громадською радою розробляє план, у якому зазначаються перелік питань, форма строки та етапи консультацій, порядок оприлюднення інформації про їх проведення та врахування результатів.

16. Інформаційне повідомлення про проведення консультацій з громадськістю оприлюднюється органами виконавчої влади в засобах масової інформації та на веб-сторінці відповідного органу виконавчої влади.

17. Органи виконавчої влади під час проведення консультацій з громадськістю взаємодіють із засобами масової Інформації, надають їм необхідні інформаційно-аналітичні матеріали.

18. До участі у проведенні консультацій з громадськістю залучаються в установленному порядку органи місцевого самоврядування. Органи виконавчої влади забезпечують органи місцевого самоврядування інформаційно-аналітичними, методичними та іншими матеріалами з питань, пов'язаних з проведенням консультацій.

19. Узагальнені дані про результати проведення консультацій з громадськістю та прийняті рішення міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації подають Громад-

ській раді при Кабінеті Міністрів України, а районні, районні у м. Києві та Севастополі держадміністрації - громадській раді при Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській держадміністрації.

20. Публічне громадське обговорення організовується і проводить ся органом виконавчої влади у такому порядку:

► - ініціювання проведення обговорення;

► - визначення питання (проблеми) для обговорення;

► - прийняття рішення про проведення обговорення;

► - формування експертних пропозицій щодо альтернативного вирішення питання (розв'язання проблеми);

► - оприлюднення інформації про проведення обговорення;

► - забезпечення репрезентативності соціальних груп населення у процесі проведення обговорення (залучення їх представників з урахуванням соціальної структури суспільства, об'єднань громадян, що провадять свою діяльність у певній галузі (сфері) чи регіоні);

► - обговорення та збирання інформації про оцінювання громадськістю ефективності запропонованого рішення, його альтернативи;

► - проведення аналізу результатів у разі прийняття рішення для різних соціальних груп населення;

► - урахування результатів обговорення під час прийняття остаточного рішення;

► - оприлюднення у засобах масової інформації, на веб-сторінках органів виконавчої влади результатів обговорення, прийнятого остаточного рішення та його обґрунтування, а також відомостей про врахування поданих пропозицій.

21. План заходів з організації, проведення публічного громадського обговорення повинен передбачити:

► - проведення інформаційної кампанії для надання попередніх відомостей з питань, винесених на обговорення;

► - оцінювання можливих наслідків прийняття рішення;

► - забезпечення репрезентативності відповідних соціальних груп населення;

► - утворення робочої групи з питань організаційного забезпечення обговорення;

► - проведення аналізу результатів у разі прийняття рішення для різних соціальних груп населення;

► - установлення регламенту подання пропозицій;

► - проведення моніторингу обговорення та оцінки його результатів;

► - спосіб і строки оприлюднення результатів обговорення;

► - урахування результатів обговорення у процесі прийняття остаточного рішення та інформування про це громадськості;

► - вирішення інших організаційних питань.

22. В інформаційному повідомленні про проведення публічного громадського обговорення зазначаються:

► - найменування органу виконавчої влади, який проводить обговорення;

► - зміст питання (проблеми) або назва проекту документа, винесеного на обговорення;

► - варіанти вирішення питання;

► - можливі наслідки у разі прийняття та запровадження кожного альтернативного рішення для різних соціальних груп населення;

► - соціальні групи населення, на які впливає або може вплинути прийняття рішення, і спосіб забезпечення участі в обговоренні представників визначених соціальних груп населення;

► - регламент участі громадськості в обговоренні;

► - відомості про строки, місце і час проведення заходів, порядок обговорення, акредитації представників засобів масової інформації, реєстрації учасників;

► - адреса, строк і форма подання письмових пропозицій та відгуків;

► - адреса і номер телефону для зв'язку з відповідними працівниками, які надають консультації з обговорювального питання;

► - строк і спосіб оприлюднення результатів обговорення.

23. Публічне громадське обговорювання розпочинається з дня оприлюднення інформаційного повідомлення про його проведення.

24. Строк проведення публічного громадського обговорення визначається органом виконавчої влади за пропозицією громадської ради і не повинен бути менший ніж один місяць.

25. Для організаційного забезпечення проведення публічного громадського обговорення утворюється робоча група.

26. Пропозиції та зауваження можуть подаватися у письмові формі, надсилатися електронною поштою, через інтернет-мережу, засоби масової інформації. Усні пропозиції та зауваження (зокрема ті, що висловлені по телефону) фіксуються з обов'язковим зазначенням прізвища, імені та по батькові громадянина, його адреси.

Об'єднання громадян, інші юридичні особи подають пропозиції у письмовій формі із зазначенням свого найменування та юридичної адреси. Анонімні пропозиції не реєструються і не розглядаються.

27. На конференціях, семінарах, форумах, громадських слуханнях, «круглих столах», зборах, зустрічах з громадськістю ведеться протокол, у якому фіксуються висловлені пропозиції та зауваження.

28. Пропозиції та зауваження, що надійшли під час публічного громадського обговорення, визначаються та аналізуються. У разі потреби до цієї роботи можуть залучатися відповідні фахівці. Узагальнені пропозиції та зауваження подаються робочою групою на розгляд громадської ради та органу виконавчої влади.

29. Результати публічного громадського обговорення доводяться органом виконавчої влади до відома громадськості шляхом оприлюднення в засобах масової інформації з обов'язковим обгрунтуванням прийнятого рішення та відхилення альтернативних рішень.

30. План заходів з вивчення громадської думки повинен передбачити:

► - визначення потреби у дослідженні з того чи іншого питання;

► - зазначення строку, форм і методів вивчення громадської думки;

► - першочергові питання, з яких проводиться вивчення громадської думки, альтернативні пропозиції щодо їх вирішення;

► - визначення організації, на яку покладається проведення дослідження;

► - зазначення ступеня репрезентативності соціальних груп населення, які охоплюються дослідженням;

► - отримання підсумкової інформації про вивчення громадської думки;

► - формування громадської думки щодо запропонованого рішення;

► - урахування громадської думки під час прийняття органом виконавчої влади остаточного рішення.

31. У підсумковій інформації про результати вивчення громадської думки відображаються такі відомості:

► - назва регіону чи визначення окремої соціальної групи населення, щодо якої проводилося вивчення громадської думки;

► - тема та питання, з яких проводилося вивчення громадської думки;

► - форми і методи, що застосовувалися для вивчення громадської думки;

► - ступінь допустимого відхилення від обраної моделі дослідження;

► - інформація про осіб, що проводили дослідження;

► - формування громадської думки щодо запропонованого рішення та її урахування під час прийняття органом виконавчої влади остаточного рішення;

► - причини неприйнятності позиції громадськості.

32. Для організації вивчення громадської думки з метою отримання об'єктивної та достовірної інформації органи виконавчої влади можуть відповідно до законодавства укладати договори з дослідницькими організаціями, окремими фахівцями, експертами, об'єднаннями громадян на умовах відкритого конкурсу на проведення фахових, науково-обгрунтованих соціологічних досліджень, спостережень, експрес-аналізу думок різних соціальних груп.

33. Результати проведення консультацій з громадськістю враховуються органом виконавчої влади під час прийняття остаточного рішення або в подальшій роботі.

34. Громадська рада при Кабінеті Міністрів України формує банк соціологічних даних з метою забезпечення органів виконавчої влади, засобів масової інформації та інших користувачів науково обгрунтованими соціологічними даними за результатами вивчення найактуальніших соціальних, у тому числі соціально-психологічних, проблем суспільства та розроблення пропозицій щодо його подальшого розвитку.

Фото. Розробка плану діяльності громадських формувань Кіровоградського регіону на 2006-2010 р. (козацькі генерали: В.Карпов - М.Свірень – В.Каленяк. м. Київ - МАУП - м. Кіровоград – інститут МАУП)

ЗАТВЕРДЖЕНО
Постановою Кабінету Міністрів України
від 15 жовтня 2004 р. № 1378

ПОЛОЖЕННЯ
про Громадську раду при Кабінеті Міністрів України

1. Громадська рада при Кабінеті Міністрів України (далі - Громадська організація) є консультативно-дорадчим органом, який здійснює координацію діяльності громадських рад при центральних, місцевих органах виконавчої влади з питань формування та реалізації державної політики.

2. У своїй діяльності Громадська рада керується Конституцією (254-к, 96-ВР) та законами України, актами Президента України і Кабінету Міністрів України, Порядком проведення консультацій з громад-

кістю з питань формування та реалізації державної політики, а також цим Положенням.

3. Основними завданнями Громадської ради є:

► - подання методичної допомоги громадським радам при центральних, місцевих органах виконавчої влади з питань, пов'язаних з організацією проведення консультацій з громадськістю та виробленням за їх результатами узгоджених пропозицій щодо формування та реалізації державної політики;

► - сприяння реалізації громадянами конституційного права підготовки та організації виконання рішень Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів виконавчої влади.

4. Громадська рада відповідно до покладених на неї завдань:

► - готує і подає пропозиції до орієнтовного плану проведення консультацій з громадськістю з урахуванням опрацьованих орієнтовних планів центральних, місцевих органів виконавчої влади;

► - подає пропозиції щодо визначення строків проведення публічних громадських обговорень;

► - подає пропозиції щодо проведення консультацій з громадськістю з питань, не передбачених орієнтовним планом;

► - розробляє і подає на розгляд пропозиції до плану проведення консультацій з громадськістю за визначеною тематикою із зазначенням переліку питань, строків та етапів, порядку оприлюднення інформації про проведення консультацій та врахування їх результатів;

► - здійснює інші заходи щодо організації та проведення консультацій з громадськістю згідно з Порядком проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики;

► - опрацьовує отримані за результатами проведення консультацій з громадськістю пропозиції та зауваження з питань формування та реалізації державної політики і подає в установленному порядку Кабінету Міністрів України узагальнену інформацію;

► - опрацьовує дані про результати проведення консультацій з громадськістю, що надійшли від громадських рад при центральних, місцевих органах виконавчої влади;

► - систематично інформує громадськість, зокрема через засоби масової інформації, про свою діяльність, прийняті рішення та стан їх виконання;

► - формує банк соціологічних даних за результатами вивчення найактуальніших соціальних, у тому числі соціально-психологічних, проблем суспільства та розроблення пропозицій щодо його подальшого розвитку, забезпечує доведення відповідних відомостей до органів виконавчої влади, засобів масової інформації, інших користувачів.

5. Громадська рада з метою виконання покладених на неї завдань має право:

► - отримувати в установленному порядку від Секретаріату Кабінету Міністрів України, центральних, місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для організації своєї роботи;

► - утворювати постійні та тимчасові робочі органи (комітети, комісії, експертні групи) відповідно до напрямів своєї роботи;

► - залучати до своєї роботи представників Секретаріату Кабінету Міністрів України, центральних, місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, вітчизняних і міжнародних експертних та наукових організацій (за згодою їх керівників), а також окремих фахівців;

► - проводити асамблеї, конференції, збори.

6. До складу Громадської ради включаються по одному представнику від громадських рад при міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київській та Севастопольській міських держадміністраціях.

7. Громадську раду очолює голова, який обирається членами Ради строком на два роки. Голова Громадської ради має заступників, які обираються з числа членів Ради за його поданням.

8. Голова Громадської ради:

► - організовує діяльність Ради;

► - скликає та організовує підготовку її засідань;

► - підписує документи від імені Ради:

► - представляє Раду у взаємовідносинах з Кабінетом Міністрів України, центральними, місцевими органами виконавчої влади, об'єднаннями громадян, органами місцевого самоврядування, засобами масової інформації.

9. Громадська рада проводить свою діяльність відповідно до затверджених нею планів роботи. Основною формою роботи Ради є засідання, що проводяться в міру потреби, але не рідше ніж один раз на квартал. Засідання Ради є правоможним, якщо на ньому присутні не менш як половина її членів. У засіданнях Ради можуть брати участь керівники центральних і місцевих органів виконавчої влади.

10. Рішення Громадської ради є правомочним, якщо воно приймається відкритим голосуванням простою більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні. У разі рівного розподілу голосів вирішальним є голос головуючого на засіданні. Рішення Ради мають рекомендаційний характер і подаються через Управління зв'язків з громадськістю Секретаріату Кабінету Міністрів України для врахування під час прийняття рішень Кабінетом Міністрів України.

11. Для оперативного вирішення поточних питань Громадська рада утворює правління, до складу якого входять голова Ради та його заступник, керівники постійних і тимчасових робочих органів, що утворені Радою.

12. Для організаційного забезпечення роботи Громадської ради утворюється в межах граничної чисельності Секретаріату Кабінету Міністрів України робочий орган - секретаріат.

13. Забезпечення секретаріату Громадської ради приміщенням, засобами зв'язку, створення необхідних умов для роботи Ради та проведення її засідань здійснює Секретаріат Кабінету Міністрів України.

Фото. Військово-козацька паланка Кіровоградського інституту імені Св. Миколая МАУП, обласної ГО «Центральний Козацький Округ» 2007 р.

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Кабінету Міністрів України
від 15 жовтня 2004 р. №1378

ТИПОВЕ ПОЛОЖЕННЯ
про громадську Раду при центральному, місцевому органі виконавчої влади

1. Громадська Рада є консультативно-дорадчим органом, який утворюється при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевій державній адміністрації з метою здійснення координації заходів, пов'язаних із забезпеченням проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики.

2. У своїй діяльності громадська Рада керується Конституцією України та законами України, актами Президента України і Кабінету

Міністрів України, Порядком проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, рішенням органу виконавчої влади, при якому вона утворена, а також цим Положенням.

3. Основними завданнями громадської Ради є:

► - сприяння реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами;

► - забезпечення врахування громадської думки у процесі підготовки та організації виконання рішень центральних і місцевих органів виконавчої влади.

4. Громадська Рада відповідно до покладених на неї основних завдань:

► - готує і подає пропозиції до орієнтовного плану проведення консультацій з громадськістю;

► - подає пропозиції щодо строків проведення публічних громадських обговорень;

► - подає пропозиції щодо проведення консультацій з громадськістю з питань, не передбачених орієнтовним планом;

► - розробляє та подає на розгляд пропозиції до плану проведення консультацій з громадськістю за визначеною тематикою із зазначенням переліку питань, строків та етапів, порядку оприлюднення інформації про проведення консультацій та врахування їх результатів;

► - здійснює інші заходи щодо організації та проведення консультацій з громадськістю згідно з Порядком проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики;

► - опрацьовує отримані за результатами проведення консультацій з громадськістю пропозиції і зауваження з питань формування та реалізації державної політики і подає їх в установленому порядку відповідному органу виконавчої влади;

► - систематично інформує громадськість, зокрема через засоби масової інформації, про свою діяльність, прийняті рішення та стан їх виконання.

5. Громадська Рада з метою виконання покладених на неї завдань має право:

► - отримувати в установленому порядку від відповідного органу виконавчої влади інформацію, необхідну для своєї роботи;

► - утворювати постійні та тимчасові робочі органи (комітети, комісії, експертні групи) відповідно до напрямів роботи ради;

► - залучати до своєї роботи представників органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, вітчизняних та міжнародних експертних та наукових організацій (за згодою їх керівників), а також окремих фахівців;

► - проводити асамблеї, конференції, збори.

6. До складу громадської Ради включаються представники громадських організацій, професійних спілок та інших об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації. До складу громадських Рад при Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласних державних адміністрацій включаються по одному представнику від громадських Рад при райдержадміністраціях, а також громадських організацій, професійних спілок та інших об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації. До складу громадських рад при Київській та Севастопольській міськдержадміністрацій включаються по одному представнику від громадських рад при держадміністраціях у м. Києві та Севастополі відповідно, а також громадських організацій, професійних спілок та інших об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації.

7. Громадську Раду очолює голова, який обирається членами ради строком на два роки. Голова громадської Ради має заступників, які обираються з числа членів ради за його поданням.

8. Голова громадської ради:

► - організовує діяльність ради;

► - скликає та організовує підготовку засідання ради;

► - підписує документи від імені ради;

► - представляє раду у взаємовідносинах з органами виконавчої влади, об'єднаннями громадян, органами місцевого самоврядування, засобами масової інформації.

9. Рада провадить свою діяльність відповідно до затверджених нею планів роботи. Основною формою роботи громадської Ради є засідання, які проводяться в міру потреби, але не рідше ніж один раз на квартал. ► - Засіданням громадської Ради є правоможним, якщо на ньому присутні не менш як половина її членів. У засіданнях громадської Ради можуть брати участь керівники центральних і місцевих органів виконавчої влади.

10. Рішення громадської Ради є правочинним, якщо воно приймається відкритим голосуванням простою більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні. У разі рівного розподілу голосів вирішальним є голос головуючого на засіданні. Рішення Ради мають рекомендаційний характер.

11. Для організаційного забезпечення своєї роботи громадська Рада може утворювати робочий орган — секретаріат. Порядок роботи секретаріату визначається громадською Радою.

12. Забезпечення секретаріату громадської Ради приміщенням, засобами зв'язку, створення необхідних умов для роботи Ради та проведення її засідань здійснює відповідний орган виконавчої Ради.

Держава та громадськість, (нові форми партнерства та співпраці).

Ознаки діалогу між владою та громадкістю, в тому числі козацтвом, у різних регіонах України, поки що залишається без адекватної відповіді. Енергія громадянського суспільства, що втілилась у Майдані, не знаходить ефективного використання для розвитку та закріплення демократії в Україні на засадах козацтва.

Фото. Представники громадських організацій Кіровоградщини: Власенко В.П., Ярошенко В.І., Карпов В.Є., Владимиров О.Ю. (2008 р.)

Головні проблеми взаємовідносин держави та громадянського суспільства, з патріотичним козацтвом:

Перехід у відносинах «влада – громадськість» від формату партнерства відбувається надто повільно. А відсутність партнерських відносин між органами влади та громадським козацьким суспільством створює ризик поступального суспільного розвитку та розвитку демократичної системи управління.

Неврахування органами державної влади інтересів та позиції громадських ініціатив призводить до зниження якості державних рішень, створює додаткові бар'єри в реалізації державної політики, веде до появи конфронтації між органами влади та громадськістю, утруднює зародження та реалізацію соціально значимих громадських ініціатив, а отже, і

формування «партнерів» держави у здійсненні політики динамічного розвитку України.

Фото. Члени козацької Ради при військово-козацькій паланки Кіровоградського інституту імені Св. Миколая МАУП. 2008 р.

Інституційна взаємодія влади та громадськості в будь-якій сфері може бути ефективною за умов забезпечення:

► - спільного визначення та публічного обговорення пріоритетів державної політики;

► - встановлення та дотримання процедур формування та реалізації державної політики за участі громадськості та козацтва;

► - достатньої прозорості щодо реалізації та стандартів оцінки державної політики.

Кіровоградська обласна громадська організація «Центральний Козацький Округ», разом з іншими патріотично налаштованими громадським організація України **констатуємо:**

1. Українське законодавство, що регулює утворення, реєстрацію та контроль організацій громадянського суспільства (ОГС) та його патріотичну еліту козацтва, є дискримінальними у порівнянні з подібними умовами для підприємницьких юридичних осіб. Сформоване протягом першої половини 90-х років, це законодавство за своєю природою має обмежувальний характер, не відповідає новітнім тенденціям щодо лібералізації законодавства, зменшення регулюючих бар'єрів, які є зараз характерними для політики держави щодо підприємства.

2. Українське законодавство та підзаконні акти не відповідають в повній мірі міжнародним документам, стороною яких **є** Україна, і норми яких є обов'язковими для виконання в Україні, наприклад, Європейська Конвенція про захист прав людини і основних свобод та

Оргуська конвенція.

3. Влада досі не бачить в ОГС й козацтві реальних партнерів у наданні соціальних послуг громадянам. Органи державної влади майже не використовують механізм конкурсу соціальних проектів для залучення громадських і козацьких організацій для надання соціальних послуг за рахунок бюджетних коштів. Навпаки, ухвалені закони, що регулюють соціальні послуги, ще більше зменшують можливості ОГС для хоча б продовження надання людям, які того потребують, тих послуг, які традиційно надаються ОГС.

4. Органи державної влади продовжують систематично ігнорувати інформаційне законодавство і не надавати ОГС і ЗМІ повну і достовірну публічну інформацію, що не є державною таємницею.

5. Недосконалі адміністративні процедури прийняття рішень органами влади та місцевого самоврядування, психологічна не готовність їх керівників до консультацій з громадськістю в тому числі козацтвом є перешкодою для ефективного залучення громадян до вироблення політики та прийняття рішень.

6. Чинне податкове та бюджетне законодавство містить суттєві перепони для благодійності та залучення фінансування ОГС з українських джерел.

Ми пропонуємо:

Верховній Раді України:

1. Прийняти на найближчій сесії Закон України „Про не підприємницькі організації", Закон України „Про Українське козацтво" та нову редакцію Закону „Про об'єднання громадян", проекти яких були підготовлені за участі експертів громадських організацій та які відповідають як новітньому законодавству України, так і потребам ОГС і громадського суспільства в цілому.

2. Прийняти Закони України «Про інформацію» (у новій редакції), «Про доступ до інформації», «Про інформаційну відкритість влади», «Про альтернативну інформаційну службу».

3. Враховуючи існуючі суперечності між новим цивільним законодавством та законами, що регулюють різні види ОГС, необхідно створити спеціальну комісію, яка б за участі експертів від ОГС й козацтва могла підготувати весь пакет необхідних змін до українського законодавства аби гармонізувати його між собою та міжнародними документами, стороною яких є Україна.

Президенту України:

1. Видати Розпорядження щодо обов'язкового виконання Указу Президента від 1 червня 2005 року № 901/2005 «Про деякі заходи щодо забезпечення здійснення державної регулярної політики» в частині перегляду регуляторних актів, що регламентують роботу ОГС.

Створити робочу групу із залученням представників ОГС для швидкої

підготовки пропозицій щодо перегляду законодавства, яке регулює утворення та діяльність ОГС.

2. Утворити робочу групу за участю представників ОГС та козацтва для розробки типового регламенту вироблення та аналізу державної політики і підготовки проектів нормативних актів, у якому передбачити прозорість цього процесу та участь громадськості та козацтва на всіх етапах підготовки і обговорення проектів документів.

Кабінету Міністрів України:

1. Привести Постанови КМУ щодо реєстрації об'єднань громадян та козацьких благодійних організацій у відповідності до Закону «Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб - суб'єктів господарської діяльності» та Закону «Про об'єднання громадян», Закону «Про українське козацтво» і зняти додаткові збори за реєстрацію організацій в органах Міністерства юстиції.

2. Передбачити в Законі «Про державний бюджет України» дії норми Закону «Про оподаткування прибутку підприємств», яка дозволяє громадським і козацьким організаціям продавати свої товари та послуги з використанням отриманого доходу на статутні цілі без втрати статусу неприбутковості, та подати їх на розгляд Верховної Ради України.

3. Запровадити в усіх міністерствах регламенти прозорого вироблення та аналізу державної політики і підготовки проектів нормативних актів за участю організованої громадськості.

Міністерству юстиції України:

1. До 1 січня 2008 року забезпечити вільний, безплатний доступ до реєстрів благодійних та громадських, козацьких організацій, зареєстрованих у Україні, через мережу Інтернет.

2. Спільно з Держкомпідприємствами узгодити вимоги щодо документів об'єднань громадян, благодійних і козацьких організацій, творчих спілок, релігійних організацій, інших непідприємницьких організацій, які подаються ними для реєстрації організації чи реєстрації змін до цих документів відповідно до чинного законодавства України, оформити ці узгоджені вимоги спільним актом та забезпечити його розміщення в усіх управліннях юстиції та місцях розміщення державних реєстраторів.

3. Забезпечити однакове виконання норм законодавства щодо об'єднань громадян та благодійних і козацьких організацій усіма підрозділами Міністерства юстиції по всій території України. Здійснити аналіз статистики та підстав відмов у реєстрації організацій органами юстиції та заборонити працівникам юстиції вимагати від організацій вносити до статуту, що подається на реєстрацію, текстові зміни, що прямо не випливають із норм закону.

4. Забезпечити приміщення управлінь та відділів юстиції, які здійснюють реєстрацію організацій, зразками необхідних документів для

реєстрації, перереєстрації чи ліквідації організацій та внесення змін до установчих документів.

Органам місцевого самоврядування:

1. Розробити та прийняти найближчим часом статути міст у яких передбачити процедуру реалізації права громадян на громадські слухання, загальні збори громадян та місцеву ініціативу в т.ч. козацьку.

2. Розробити та прийняти найближчим часом Положення про конкурс соціальних проектів та здійснювати бюджетне фінансування громадянських і козацьких організацій через цей механізм.

Фото. Збори військово-козацької паланки Кіровоградського інституту імені Св.. Миколая МАУП. 2008 р.

Основні козацькі рекомендації:

щодо покращення державної політики у соціально-гуманітарній сфері на засадах козацтва

Спектр потенційних дискусій щодо соціально-гуманітарного розвитку України на засадах козацтва є надзвичайно широким та різноплановим і невичерпним у часовій тривалості. В не численних і маргінальних середовищах інтелектуалів та дискусії ведуться постійно, а подекуди й навіть ефективно. Проте, з одного боку, українська влада не проявляла жодної стратегічної зацікавленості перебігом та результатами подібних дискусій, а з іншого - суспільний загал не сприймає такого інтелектуального продукту або не помічає його наявності в українському інформаційному просторі. Таким чином, сторони, зацікавлені в розвитку соціально-гуманітарної сфери, вирішували поточні проблеми, вдаючись до активного монологу й неузгодженої само ініціативи, одно-

часно декларуючи необхідність переходу до формату конструктивного діалогу. Такий діалог можливий за наявності у теперішньої влади конкретного бачення стратегічного та концептуального характеру розвитку козацької соціально-гуманітарної сфери. Властиво, мова йде про окреслення загальних рамок функціонування цієї сфери та опис орієнтованого алгоритму дій влади. Ефективний і динамічний соціальний та гуманітарний розвиток можливий лише за умови, коли українською владою буде публічно й вичерпно задекларовано його напрямок та мету. Відтак, можна буде визначитися з пріоритетами.

Проте зараз, як ніколи, необхідно окреслити коло **базових проблем,** які досягли стадії хронічних в попередніх епохах, а тому мали б стати пріоритетними при реалізації цілеспрямованої державної політики новою владою.

1. Україна так і не виробила самостійної гуманітарної політики - ні інформаційної, ні культурної. Громадськість (фахівці) в тому числі козацтво готові долучитися до розробки і критики такої політики, але ми не зможемо замінити виключних функцій держави в цьому процесі.

2. Якщо не буде розроблено механізм зламу попередньої системи влади і налагодження нових механізмів реалізації стратегічних планів у соціально-гуманітарній сфері, то доля їхня буде така сама, як і доля мільйонів стратегічних планів минулих часів.

3. Виховання української політичної нації на засадах козацтва повинне відбуватися на підставі цілеспрямованого й послідовного формування актуальної культурної ідентичності, що була б прийнятною і перспективною в загальноукраїнському національному форматі.

4. Проблема кризи духовності в загальнонаціональному масштабі тісно переплітається з темою релігійного виміру України. Тут необхідна чітка позиція держави з метою убезпечити суспільство від постійних, маніпулятивних впливів і кон'юнктурного використання спираючись на історичні звичаї козацтва.

5. Необхідно розробити державну програму реалізації концепції розвитку інформаційного суспільства та цього еліти - козацтва. Це виклик, на який Україна має серйозно відреагувати вже в недалекому майбутньому.

6. Формування української політичної нації вимагає з боку влади, а відтак громадськості в тому числі козацтва, вироблення чіткої стратегії державної політики щодо національних меншин. Потрібно виокремити цю проблему з простору політичних спекуляцій.

7. Необхідно розробити державну програму національної освіти на історичних засадах козацтва; бо у ній закладається фундамент майбутнього громадянського суспільства.

8. Назрілою є проблема запровадження автономних університетів, що становить собою частину ширшої проблеми - автономія науки, автономія культури, автономія церкви козацького спрямування.

9. Пропонується підготувати Національні доповіді таких ключових питань:

► - духовні та моральні виміри сучасного козацького суспільства;

► - становлення української політичної козацької нації: стан, проблеми та перспективи;

► - освіта, культура, демографія, охорона здоров'я та боротьба з бідністю: програми та стратегічні перспективи (спільно гуманітарії, медики та економісти) козацтва.

Критерії оцінки права громадянського (соціального) стану козацтва

Стан громадянського суспільства визначається балансом громадянських сил - громадянських організацій, які прагнуть змінити рівновагу суспільства, як в сторону порядку, так і в сторону хаосу:

а) - стан козацького громадянського суспільства визначається з однієї сторони величиною суспільно-політичних рухів, що прагнуть змінити стан рівноваги, як в сторону порядку, так і в сторону хаосу, а з другої сторони їх кількістю;

б) - в громадянському козацькому суспільстві кількість та якість суспільно-політичних рухів (організацій) виступають не тільки як параметри стану громадянського суспільства, а й членами права на цей стан.

Коли загальний потенціал громадянського суспільства на рівні один з одним, громадянське суспільство з меншим суспільно-політичним, організаційно-ідеологічним потенціалом або втрачає право на своє існування, або об'єднується з такими ж громадянськими суспільствами вирівнюючи при цьому громадянсько-політичний потенціал з конкуруючим громадянським суспільством. Цей перший принцип виявляється у всіх моментах, аспектах та рівнях проявлення в живій природі в тому числі козацтва, цим й пояснюються різноманітності навколишнього світу. Наслідком цього закону виживання явилось прагнення козацького громадянського суспільства на певному етапі розвитку вижити за рахунок збільшення кількості своїх організацій. Цей закон визначає принцип відносин між кількістю та якістю громадянських суспільств.

Але цей процес розвитку козацького суспільства стримувався з однієї сторони можливостями навколишнього інформаційного единства, а з іншої сторони неминучої конкуренції з аналогічними громадянськими суспільствами, де кількість членів суспільства, не має ніякого суттєвого значення, й де просто необхідні члени громадянської системи з як можна більш козацьким ідеологічним суспільно-політичним значенням. Цей другий принцип проявляється в практиці козацького суспільства вижити за рахунок свого розвитку, удосконалення й визначає появу високоінтелектуального козацького суспільства. Цей закон визначає умови переходу кількості в якість громадянських суспільств, й, відповідно, визначає правову базу про протікання цих процесів.

Фото. Символи козацьких громад, (прапори) на Кіровоградських загально-українських святах, м. Кіровоград 2008 р.

В тих випадках, коли в громадянському суспільстві на відповідальних ділянках з'являються елементи з низьким суспільно-політичним ідеологічним потенціалом для цього стану суспільства, не відповідаючим необхідного рівня, або катастрофічні процеси зруйнують громадянське суспільство, або суспільство змінить свій стан. Ми уже не один раз наводили приклад Кіровоградських громад, де різні анархісти та приблуди від козацтва: Яценки-Єлисєєви-Музиченки та інші дискримінують козацькі громади. Щоб зрозуміти це, надаємо приклад з природи. Якщо у бджолиній сім'ї, по будь-якій причині, місце матки займає якась другорядна бджола, без знання своєї ролі то така сім'я в кінцевому випадку виродиться. Так і у деяких козацьких осередках Кіровоградщини, щоб не розпочинали такі «приблуди», при аморальних діях і відсутності поваги до людей, їх дії заздалегідь запрограмовані на самознищення.

В громадянських суспільствах із низьким громадянсько-політичним потенціалом завжди з'являються суб'єкти суспільства (члени суспільства), в нашому випадку козацтво, з більш високим громадсько-політичним потенціалом, які не тільки фіксують та стабілізують певні відносини між порядком та хаосом в суспільстві, але й визначають правові взаємовідносини в цьому суспільстві. Кожен анархічний член козацького суспільства з низьким громадянсько-політичним потенціалом: Яценки-Єлисєєви-Музиченки та інші, будуть прагнути зайняти місце члена суспільства з високим громадянсько-політичним потенціалом. Бо дуже їм хочеться «покерувати», не маючи на це ні хисту, а ні відповідного

розуму. Нормальний суб'єкт козацького суспільства з високим громадсько-політичним потенціалом, буде прагнути працювати чесно і прозоро, старається зберегти суспільство, створює правову систему в суспільстві, яка полегшує цей процес і зрозуміла іншим громадянам.

Враховуючи, що людські відносини являються нестаціонарні та з часом громадянсько-політичний потенціал членів суспільства змінюється, то права й відповідальність членів громадянського суспільства приходить в невідповідність між собою, визначаючи тим самим кризисні явища у громадянському суспільстві.

Інтелектуальна цінність громадянського суспільства Кіровоградщини складається із багатьох навіть неповторних аспектів та нюансів. В багатьох вона доповнює по функціям владні структури, створює ідеологію суспільно-політичних організацій. Але по своїй суті інтелектуальна складова стану нашого суспільства являється революційною, так як вона створює унікальні рішення проблем, відкидаючи старе. Інформаційна цінність громадянського суспільства в тому і цінна, що вона діє в громадянському козацькому суспільстві на межі переходу як від порядку до хаосу, так й переходу від хаосу до порядку.

Тому стан багатьох мікрокатастроф як суспільно-козацьких, так й політичних організацій Кіровоградщини, це система інтелектуально-складового стану суспільства. Тому для успішного існування на кожному етапі свого розвитку суспільно-політичній системі необхідно постійно поетапно розвивати структури своїх складових стану у самому суспільстві. З історії ви знаєте, що поява релігійної, правової, фінансової, профспілкової, наукової системи завжди було вимушеною мірою, яка захищає ті чи інші громадянські течії суспільства, життєво необхідні їй на цьому етапі його розвитку.

Відповідно до України, ми зазначаємо на **першому етапі** розвитку суспільно-політичних систем при низькому значенню інтелектуальної складової в стані громадянського суспільства, цінність суспільно-політичної системи може підвиситись тільки за рахунок збільшення однієї складової – це самої влади.

При певному рівні узагальненої цінності суспільно-політичних організацій появились структури безпосередньо пов'язані з цінностями. Влада змушена вводити закони, право та ідеологію, які захищають та оправдовують її дії, таким чином суспільно-політична система завжди протидіє появу нової інформації в суспільстві. що не підтримує її посягання на владу.

Саме головне, що інтелектуальна складова стану суспільства України являється уніфікованою цінністю. При зміні принципів цінностей першою починає збагачуватись влада, розкрадаючи матеріальні цінності попередньої формації, безумовно корумпуючи при цьому, втрачаючи моральне право на владу, а суспільство продовжує катастро-

фічно бідніти. Ми це бачимо на прикладі України 1992-2010 років.

Необхідно знати, що стан кожної суспільно-громадської системи має власні специфічні параметри, які виражені у інтелектуальній цінності, пов'язаної з культурою народів, а не вірне їх розуміння й трактування законів може привести до катастрофічних процесів. Існують принципи відповідності законів стану суспільства, які захищають суспільство від катастрофічних явищ та анархічних приблуд.

Необхідно розуміти те, що добре для однієї суспільно-громадської системи, не завжди підійде для другої суспільно-політичної системи, що знаходиться в іншому стану суспільства.

Протиріччя в громадянському суспільстві власної суспільно-козацької системи, власні структури завжди намагались звести до протиріччя між суспільно-політичними системами. За цими протиріччями завжди стоять війни в яких нові цінності не з'являються, а втрачається інтелект цивілізації. Націоналізм, як і крайній його прояв, фашизм, крім війн і невзгод нічого доброго людству не дав. При досягненні певного рівня знання та збільшення інтелектуальної складової стану громадянського суспільства, він небезпечний для самої матеріальної системи.

Тяжко утримати рівновагу у громадянському суспільстві, де на карту поставленні мільйони життів, неповоротні катастрофічні процеси в суспільних системах.

Фото. Керівники різних громадських станів Кіровоградщини. 2009.

Протиріччя між суб'єктами громадянського суспільства привели до створення інститутів, які захищають їх інтереси в правовому полі громадянського суспільства суспільної противаги. Бунти, революція та повстання, руйнуючи корумповані силові структури, змінюючи при цьому стан суспільства, наносять, в першу чергу, непоправиму втрату культурі, інтелекту громадянського суспільства.

Головною умовою успішного протікання революційної зміни влади в громадянському суспільстві являються критерії виживаємості, визначаючи відношення напруги суспільних відношень в громадянському суспільстві до й після зміни влади, який повинен бути стабільним.

Заміна одного лідера в козацькому суспільстві, на лідера більш з високим суспільно-політичним потенціалом, якому довіряє більшість суб'єктів даного суспільства, переслідують одну вкрай важливу для громадянського суспільства ціль зберегти й підвищити загальний суспільно-громадянський потенціал суспільства, як критерій її виживання. Але ці процеси, що виникли при зміні влади, можуть знищити саме громадянсько-козацьке суспільство, якщо воно немає достатньої міцності.

Прихід до влади козацьких суб'єктів з більш низьким громадським потенціалом, чим у попередників обрікає козацьке суспільство на вимирання. Люди просто не хочуть співпрацювати з такими керівниками, а значить і з самою організацією.

Другою і ймовірно основною **умовою** успішного реформування громадянського суспільства являється підвищення громадянського потенціалу за рахунок оновлення структури громадянського суспільства, в даному випадку за рахунок відродження істинного козацтва на національно-патріотичній основі. Це зумовить демократичні перетворення в громадянському козацькому суспільстві. Але не всі демократичні перетворення в громадянському суспільстві приводять до збільшення суспільно-політичного та економічного потенціалу всього суспільства, так як кількість не завжди визначає якість інтелекту.

Правовий захист суб'єктів з високим громадянсько-політичним і економічним потенціалом від паразитуючих членів суспільства (анархічних прибluд) з низьким громадянсько-політичним потенціалом стає найважливішим завданням громадянського суспільства.

Третьою умовою, що характеризує конкурентно-спроможність громадянського суспільства, являється швидкість зміни громадянсько-політичного й економічного потенціалу в громадянському суспільстві. Ця умова визначає динаміку розвитку самого громадянського суспільства

Громадянські організації з більшим значенням суспільно-політичного потенціалу, прагнуть стримувати розвиток суспільного потенціалу в суспільстві з низьким потенціалом. Кожне громадянське суспільство на кожному етапі свого розвитку характеризується не тільки певним станом, який визначає відношення хаосу й порядку, але й певною суспільно-політичною рівновагою та сталою економікою.

Влада в кожному громадянському суспільстві захищає інтереси свого суспільства, а іноді інтереси різних громадянських суспільств, що знаходяться на різних рівнях розвитку не тільки не співпадають, але й взаємно виключають одне одного. В тому випадку, коли одне громадянське суспільство прагне підвищити свій громадянський рівень за

рахунок членів іншого громадянського суспільства, інтереси другого громадянського суспільства з їх інтересами не співпадають, й це природно. При формуванні цього потенціалу не тільки громадянське суспільство, а й кожен його член, спершу претендує на як можна більшу частину громадянсько-політичного потенціалу, причому нестабільного економічного, матеріального та соціального надбання суспільства, тобто на те, щоб їх права розповсюджувались на все і назавжди!?

В період становлення у влади нових суб'єктів, в нашому випадку, козацтва любого громадянського суспільства необхідно збільшити суспільно-політичний потенціал суб'єктів влади та віри решти членів в цю владу. Влада неминуче починає концентрувати в себе атрибути, відображати політично-економічний потенціал, яким можуть являтись фінанси, суспільна й державна нерухомість, привілеї, залучатись члени громадянського суспільства в різні заходи й відвернути їх від проблем перерозподілу матеріальних цінностей та громадсько-політичного потенціалу в середині суспільства.

В різних країнах під різною назвою з'являються інститути, які формують плани суб'єктів громадянського суспільства, визначаючі інтереси існуючої влади з правом наслідування своїх прав та маючих переважний доступ до громадянсько-політичного потенціалу суспільства. Так з'являються в громадянських суспільствах титуловані особи, які являються «носителем та хранителем» економічного, фінансового, політичного й суспільного потенціалу суспільства, що не відповідає козацькому демократичному устрою системи життєзабезпечення суспільства.

Без сумніву, поява титулованих осіб в громадянському суспільстві, що відображає високий суспільно-політичний потенціал певних кланів, є важливим кроком вперед не тільки в збільшенні громадської активності суспільства, а й на шляху появи принципово важливих для громадянського суспільства структур - інститут честі. Або як дуже поширено у козацьких громадах – «Козацький Суд Честі».

В противазі права сильнішого з'явилось «слово честі», де стоїть не тільки суспільно-політичний потенціал конкретної особи, Статутні норми поведінки, а й її інтелект та мужність, що притаманні козацтву.

Для решти членів громадянського суспільства для стабілізації стану суспільства потрібна була віра в існуючу владу. Незважаючи на існуючі розбіжності між цими інститутами сутність їх одна й та ж і зводиться до того, щоб сприяти збільшенню впливу влади на суспільно-політичний стан в громадянському суспільстві.

На базі цих інститутів в різних країнах формується в першу чергу, культура і наука. Належно замітити, що освіта, як елемент науки відображання пристосування громадянського суспільства створилась з появою самого громадянського суспільства та безперервно відновлюється з розвитком різних галузей науки. Культура народів світу формува-

лась не тільки на базі інститутів влади, вона була елементом виживання цих народів, так як визначала споконвічну віру довіру один до одного.

Фото. Зв'язок козацтва - юридичної Феміди -телебачення: Власенко В.П.- Ярошенко В.І.- Ковальов М.М. м. Кіровоград 2010 р.

Виходячи з особливості створення інститутів влади й віри, культура різних народів різна, а отже, різні не тільки стан громадянського суспільства, але й правові системи пов'язані з цими системами, а також економічні критерії виживання громадянського суспільства. Отже уніфікація правових систем вданий час в існуючому суспільно-політичному стані загрожує людству катастрофічними наслідками. Тому на цьому шляху потрібно не тільки взаємопорозуміння всіх культур, а й урахування інтересів не тільки малих народів та інтелекту планети, а також відповідальності громадянських суспільств одного перед одним. Настав час козацтва, коли в громадянському суспільстві право «сильнішого» та «слова честі» може й повинно бути потіснене правом розуму, єдиною силою, яка формує суспільно-політичний потенціал особистості.

У високорозвинених громадянських суспільствах протікання суспільних процесів в більшості визначається станом влади в громадянському суспільстві. Принципово у громадянських суспільствах влада може бути жорстокою (тоталітарною), або м'якою (демократичною), загалом є ще назва - комбінованою.

На стадії розвитку цивілізації, коли громадянська спільнота в суспільстві має невисоке значення, влада в державі може біти тільки

тоталітарною, в протилежному випадку вона буде носити не сталий характер, переходячи від однієї політично-суспільної групи до іншої і в такому громадянському суспільстві буде діяти право сильнішого, здатного утримувати владу.

В інтелектуальному (читай козацькому) суспільстві при їх високій організації суспільства тоталітарність обмежує й стримує процеси безперервного розвитку суспільства, погіршуючи при цьому умови функціонування інтелектуальних та наукових структур. В такому суспільстві демократична влада, козацький гетьманат має переваги перед тоталітарною владою.

Виникають розрізнення в культурах громадянських суспільств: не створюючи цінності та не захищаючи їх, а також виправдовуючи насильство, як засіб існування громадянського суспільства. Різні культури створюють й різні правові системи, але право сильнішого як у відношенні між суспіль-ствами, так і в самому суспільстві являється основою цих громадянських суспільств, так як на ньому тримається влада з інститутами насильства в цих громадянських суспільствах. Для підвищення максимальних суспіль-них відносин в суспільстві необхідно було підвищити довіру у власних членів громадянського суспільства в справедливості влади, пов'язаної з насильством в обох культурах, в результаті з'явився інститут релігії, який згодом став одним з атрибутів культури народів.

Неминуча конкуренція між громадянськими суспільствами та поява «інститутів честі» збільшувала не тільки об'єднуючу складову суспільства, але й зменшувала цикл влади, підготовлюючи умови для появи громадянських суспільств, заснованих на інших принципах громадського будівництва, як у суспільствах так й між ними.

Кризи в суспільстві приводять до корупції, корупція приводить до того, що в громадянському суспільстві змінює стан, визначаючий відношення влади як право до влади, як відповідальність, так як члени суспільства з низьким громадянським потенціалом (розвитком), але обділені владою, нездатні й не можуть відповідати за життєздатність суспільства.

В основі корупції в громадянському суспільстві який з однієї сторони прагнення членів громадянського суспільства зайняти місце в його особливій верстві власних структур без об'єктивних прав на це, а з другої сторони не проти діям владних структур цьому процесу.

На певному етапі розвиток громадянського суспільства природний відбір виконував функцію захисту від корупції в громадянському суспільстві. Цей принцип виконується й зараз не тільки в низько розвинених громадянських суспільствах та заснований він на принципах визначення економічного верховенства одних суб'єктів суспільства над іншими. Розвиток громадянського суспільства передує розвитку політичних організацій й в цьому спорі за виживання якраз процес розвитку громадянського суспільства стає наслідком визначаючим.

Бажання зберегти й більше точніше передати набуте, підвищити при цьому виживання суспільства, привело до появи інституту спадщини. В суспільстві це хаотичний процес, визнаний великою кількістю членів громадянського суспільства з низьким потенціалом громадянських організацій, завжди прагнув перерозподілити сформований стан суспільства, замінив при цьому суб'єкти, які зайняли окреме положення, суб'єкти влади прагнули при цьому зберегти владу за собою.

Ці два процеси, що змінюють стан суспільства, базуються на двох принципово різних основах, причому крайнє важливо усвідомити, що ці процеси доповнюють один одного, примушуючи громадянське суспільство безперервно розвиватись. Так, якщо процес який прагне до зміни влади в громадянському суспільстві базується на праві кількості членів громадянського суспільства, то процес утримування влади базується на праві якості суспільного потенціалу суб'єктів влади. При певних умовах кількість може переходити у якість. Це відповідає тому положенню, коли в громадському суспільстві з'являються суб'єкти з більшим суспільно-політичним потенціалом, чим володіють суб'єкти влади й створюється кризисний стан, коли стара влада втрачає право на неї.

Фото. Кіровоградський інститут імені Св. Миколая МАУП, козацькі збори. Обговорюємо проект закону про козацтво. 2009 р.

У влади існує тільки один реальний шлях зберегти свої права - це підвищення свого суспільного потенціалу, тобто підтримка народу. Цей істинно козацький процес може відбуватися:

► - за рахунок стримування розвитку громадського потенціалу конкуруючих членів свого суспільства;

► - за рахунок розвитку й використання у власних інтересах членами громадянського суспільства чужого потенціалу членів суспільства;

► - за рахунок збільшення власного громадянського потенціалу.

Перший шлях заборони доступу членів громадянського суспільства до інформації неодноразово був використаний в історії громадянських суспільств. Процеси стримуючі розвиток громадянського суспільства неминуче приводять до адекватним зворотним процесам, наприклад, до терору, який встановлює або новий стан й відповідно нове право, або при кризисних умовах громадянського суспільства руйнуються всі політичні та суспільні громади й виникає перехід від порядку до хаосу.

Другий шлях розвитку козацького громадянського суспільства укладається у використанні членами суспільства - козацтвом чужого громадянського потенціалу, тобто чужою інтелектуальною власністю. Різновидністю цього шляху збереження високого суспільного потенціалу (організованості) являється створення у членів громадянського суспільства віри в існування зверх природних суспільних потенціалів. Релігія, незважаючи на існуючі відміни в різних громадянських суспільствах, являється могутнім засобом стримуючим стан суспільства від переміщення в сторону хаосу, але на певному етапі розвитку громадянського суспільства вона починає стримувати свободи розвитку членів громадянського суспільства.

Третій шлях розвитку пов'язаний з розвитком інтелекту у суб'єктів влади, в основі якого закладено генетичний відбір. Появлення сім'ї, культури, науки, освіти, титулів, як «інституту честі», а не кар'єри й, безумовно, корупції, розшарування членів на суспільні групи сприяло розвитку власного громадянського потенціалу у членів громадянського суспільства.

В козацькій цивілізації - честь стає важніше життя, що привело до важливих змін в правових системах членів громадянського суспільства. В той же час, поява сім'ї й родових структур сприяло підвищенню корупції в громадянському суспільстві. Сім'я, як часткова ячейка для збереження, збільшення й передачі інформації, прогресивне явище в стані громадянського суспільства, сім'я, як основа для передачі тільки прав в суспільному стані, негативне явище підсилююче ступінь корупції громадянського суспільства.

Культура різних народів являється в значній мірі дзеркалом їх громадянського потенціалу, визнаючи в головному правила взаємовідносин членів в громадянському суспільстві, тобто права й обов'язки його суб'єктів, й відображає стан громадянського суспільства. Зниження культур інших громадянських суспільств та нав'язування їм культури інших суспільств, стан який не співпадає із утвореними умовами їх появи й формування, процес далеко не безпечний для цивілізації.

Культура любих народів й цивілізацій, являється бізнесом громадянського суспільства, спирається на первинну «ячейку-сім'ю», яка є генетичним членом громадянського суспільства, як у відношенні прав, так і у відношенні обов'язків перед громадянським суспільством. З

однієї сторони первинна «ячейка-сім'я» визначає генетичну здатність членів громадянського суспільства, пов'язаних родовими вузами, з другої сторони при відсутності таланту у суб'єктів вона є передвісником в значній мірі корупції в громадянському суспільстві.

Фото. Представники козацтва Кіровоградщини на загально-українських заходах. Батурін. 2009 р.

Щоб зрозуміти, що таке право, як окремих членів, так і в цілому громадянського суспільства необхідно уточнити наші уявлення про право й його функціональне призначення в громадянському суспільстві.

Принципове право тлумачення виходячи з двох принципів:

а) - принципа виживання громадянського суспільства;

б) - принципа відповідності стану громадянського суспільства й його членів праву на положення в цих суспільствах.

Козацтво формулює право громадянського суспільства та їх членів таким чином: кожне громадянське суспільство і його члени мають право на існування.

Стан цивільного суспільства визначає не тільки права суспільства, а й права членів суспільства на існування й у природі громадянських суспільств не існує рівноправ'я. Між суб'єктами цих суспільств, при цьому теоретично права членів громадянських суспільств повинні відповідати їх суспільно-політичному потенціалу. На практиці з появою права на спадщину власності в певних цивільних суспільствах виникли серйозні протиріччя між суб'єктами створивши суспільно-політичний потенціал та суб'єктами, що володіють правами на нього і тому виникла нерівність в створенні суспільно-політичних сил, а в їх розподілі. Суспільно-політичний потенціал створюється суб'єктами громадянського суспільства впродовж

величезного проміжку часу й, природно, сили його створивши по різним обставинам витрачають права на цей суспільно-політичний потенціал, який перерозподіляється між нащадками.

Результатом не еквівалетного обміну матеріальними цінностями, а також їх переділу з позиції сильнішої цивільної системи явилась поява громадянських суспільств, володіючи певним капіталом, який повинен бути виражений певним еквівалентом громадянської активності.

Історія цивільних систем знає випадки знищення культур народів громадянського суспільства з більш низьким рівнем культури. На певному рівні розвитку громадянського суспільства грошова система, як і золотий еквівалент матеріальних та інтелектуальних цінностей, вже не можуть бути гарантами від катастрофічних потрясінь в спорі між протиріччями громадянського суспільства, рано чи пізно вимушені були перейти на принципово нову оцінку еквіваленту вартості громадянського потенціалу.

Кожна влада в громадянському суспільстві, що захватила її тим чи іншим способом, прагне, як можна більш збільшити оточуючий її простір, об'являючи, що матеріальні цінності, що знаходяться на цьому просторі належать цьому конкретному громадянському суспільству.

В цілях увінчання своїх повноважень, а також наданню законності володіння матеріальними цінностями, належавшими раніше іншим цивільним системам, влада прагне в першу чергу, до знищення в суспільному просторі атрибутів старої влади, пов'язаних з культурою та інформацією про неї.

Нова влада в цивільному суспільстві завжди починає з нового еквіваленту вартості матеріальних та інтелектуальних цінностей громадянського суспільства.

При цьому, не руйнуючи принципу грошової системи в цілому, так і золотого еквіваленту матеріальних та інтелектуальних цінностей, автоматично присвоює собі право розпоряджатися та визнає законність передуючих подій по захвату матеріальних цінностей в громадянському суспільстві. Кожна влада де-факто руйнуючи та критикуючи попередню владу, кожен раз де-юре, виправдовує й під тримує всі попередні влади які

існують в різних аналогічних громадянських суспільствах, та, ставши спадкоємницею рабських відносин з інтелектуальної власністю. Поява нового громадянського суспільства з високим громадянсько-політичним потенціалом, але з низьким життєвим рівнем членів суспільства збільшує вірогідність появи негативізму з усіма різновидностями їх прояву.

Протиріччя між суб'єктами громадянського суспільства, а також й козацтва, які виробляють матеріальні цінності та суб'єктами, що розпоряджуються цими цінностями завжди приводили до зміни стану громадянського суспільства.

Існування громадянського козацького суспільства виходить із двох принципів: рівноправ'я та спільного виживання суспільства. Для успішного спільного виживання необхідно підтримувати високий суспільно-політичний потенціал, людський фактор, який створює як можна більше матеріальних цінностей необхідних для життєдіяльності членів громадянського суспільства. Нам необхідно усвідомити, що наукоємна продукція робиться не працею, а мозком, інтелектом. Тобто хто хоче проживати без розуму, діючи аморально, яким би багатим він не був, отримає не сприймання в козацтві. Ви повинні зрозуміти, що розум це єдине, що неможливо купити «ні за які гроші». Цим правилом є те, що купити можливо члена громадянського суспільства, його розум, а це не одне й теж. «Багатий Буратіно», якщо був дурнем, таким він і залишиться у спогадах народу.

Отже, не враховувати частку інтелекту, сам інтелект стає не тільки не розумним, а й небезпечно, тому що розум не знає просторово-часових меж і координатів й може існувати в інших, ніж грошових вимірах. Тільки завдяки розуму певного суб'єкта громадянського суспільства виникає цивільно-політичний потенціал в громадянському суспільстві, тому всі інші складові крім інтелектуальної вартості матеріальної цінності являються посередніми складовими. При високому рівні політичного забезпечення суспільства рейтингами членів громадянського суспільства стануть еквівалентом вартості матеріальних та інтелектуальних цінностей й витісняють існуючу грошову систему фінансового спілкування членів громадянського суспільства.

Це принципово змінить проходження суспільних процесів в різних життєво важливих сферах діяльності суб'єктів. При цьому зміниться прозорість фінансових потоків в цивільному суспільстві, так як до принципу «презумпції невинності», захищаючої права членів громадянського суспільства додається легко доведений принцип походження матеріальних цінностей, захищаючий цивільне суспільство від безсоромних суб'єктів, що дозволить ефективно боротись з «нечистими матеріальними цінностями» в громадянському суспільстві. Зміниться структура спадкоємницьких відносин між суб'єктами громадянського суспільства за рахунок наділення їй додаткових прав та відповідальності.

Це дозволить багатьом поколінням наперед захистить генетично талановитих членів матеріального суспільства та надати всім суб'єктам громадянського суспільства шанс на розвиток інтелектуального потенціалу, захистивши в першу чергу права талантів і громадянське суспільство від корупції.

Рейтингова система оцінки суспільно-політичних потенціалів козацтва громадянського суспільства виражена в правах принципово поіншому змінить стан власних систем, обмеживши їх можливість корумпування. Високе рейтингове козацтво громадянського суспільства, маючи кредит довіри в вигляді рейтингу та ризикуючи втратити його, створивши «інститути розуму та честі» зможуть контролювати власні структури на всіх рівнях, захищаючи громадянське суспільство від деградації та корупції.

Фото. Загально козацькі зібрання з суспільно-політичних питань. 2009.

Незважаючи на те, що правові системи існують на нашій планеті тисячі років, удосконалюються вони надто повільно. Це пов'язано з повільним розвитком громадянських суспільств та виключно важливою ролью правових систем для власних структур будь-якого цивільного суспільства, права яких вона в першу чергу захищає. Козацьке право - це оцінка стану громадянського суспільства. Правові системи визначаються багатьма писаними та неписаними законами, положеннями та актами цивільного-козацького суспільства, які залежать від історично склавшихся відносин, уявленнями про хаос та порядок в громадянському суспільстві, культурі, менталітету, віросповіданню, умов існування суб'єктів лишаючи в даному цивільному просторі.

Між писаними і неписаними законами в певних цивільних системах існує суттєві розходження, які повільно усуваються, як із-за консер-

ватизму членів громадянського супільства, так і за небезпеки отримати нестабільний критичний стан громадянського суспільства. Такий стан громадянського суспільства при різних змінах параметрів правової системи може привести до катастрофічних процесів в громадянських та матеріальних системах суспільства в цілому.

Право козацької особистості

В громадянському суспільстві, в тому числі козацькому, існує дві принципово важливі верстви членів громадянських суспільств: робочий та елітний, відрізняючись між собою громадсько-політичним потенціалом. В процесі розвитку суспільно-політичних відносин при «зношенні» елітного прошарку, він поповнюється як за рахунок власних спадкових членів громадянського суспільства, так й за рахунок робітничого шару громадянські відносини яких стали відповідати суспільним потребам членів елітного прошарку. Це процес оновлення громадянського суспільства. Стан будь-якого громадянського суспільства повинен відповідати правовій системі цих суспільств.

Фото. Представники козацьких громад м. Олександрія. 2010 р.

Отож власні структури громадянського суспільства завжди прагнули створювати та завжди створювали правові системи підтримуючи перехід в елітний шар тільки одних власних спадкових членів громадянського суспільства. Все це приводило до протистояння прибічників та супротивників існуючих в тому часі правових систем. З однієї сторони виступали члени громадянського суспільства, що боролись за рівні

права всіх членів цивільного суспільства, а з іншої знаходились суб'єкти, відстоюючи свої виключно права в цьому суспільстві. Виникло протиріччя в громадянському суспільстві між якістю та кількістю членів громадянського суспільства, які в різні часи та різних суспільствах вирішувались на користь кількісних показників цивільного суспільства.

Виникнувши на місці старих цивільних систем нові громадянські суспільства не могли суттєво відрізнятись по способу відносин у суспільстві, так як, виходячи із принципу життєзабезпечення громадянського суспільстві, стан, зовнішніх конкуруючих та ще стійкі громадянські суспільства, не давало зробити їм це. Принципово це були цивільні системи також із не стандартним режимом громадянських відносин, але нового рівня формування громадянських відносин, що відрізняються від старих режимів ступінню свободи в громадянському суспільстві.

Безумовно, що при новому стані суспільства процеси корупції громадянської системи не могли безслідно зникнути, вони перейшли із одного стану цивільної системи в другий стан суспільства, при цьому протистояння на більш високому рівні між прибічниками та супротивниками реформ загострились, тому, що власні структури стали діяти більш розумніше. Вони в явному виді зняли питання спадкоємства влади, але правові системи ні однієї із держав питання спадкоємництва матеріальних систем до цього часу переглядати не збираються. Необхідно замітити, що в основі цієї суперечки - лежать гроші. Одні громадянські суспільства за допомогою фінансових потоків прагнуть поставити в залежність інші цивільні суспільства. Інші цивільні суспільства з допомогою грошових потоків, де вони були вирощені, не рахуючись ні з верствами конкретних членів суспільства, ні з мораллю, прагнули це знищити громадянське суспільство.

В цьому конфлікті закладено «безправіє», причому гроші спочатку «кровавi» отримані несправедливим багаторазовим переділом таланту та праці попередніх багатьох поколінь. Світове панування одних суб'єктів громадянського суспільства, засноване на праві «тіньових грошей», за якими стоять конкретні члени громадянського суспільства, передбачає насильство над всіма прогресивно мислячими членами цивільного суспільства, над розумом планети. Насильство над розумом, над правами членів громадянського суспільства завжди визивало і буде визивати відповідну реакцію й породжувати насильство у відповідь. Завжди ідеальний порядок в громадянському суспільстві закінчувався абсолютним хаосом, а це може стати трагедією людства на даному етапі його розвитку. При війнах не діє право розуму, а діє право сильнішого стимулюємо інтересами права грошей. Навіть в кризисних станах суспільства які являють собою глобалізм із-за корпоративних фінансових махінацій, ігноруючи права мільйонів членів громадянських суспільств йдуть на військові дії провокуючи дії в цивільному суспільстві.

Всі війни, (яким би не був агресор) завжди представляв гуманними актами по відношенню до суб'єктів громадянського суспільства, які являлись в дійсності причиною самої агресії.

Як приклад ми скажемо декілька слів про період тимчасового панування «коричневої чуми» - фашизму. В основі теорії фашизму закладено вчення верховодства одних рас і народів над іншими народами й виходячи з цього виключні права цих рас, тобто нерівність членів громадянського суспільства. В тому, що члени цивільної системи генетично відрізняються один від одного й, що вони володіють різним суспільно-політичним світоглядом, в цьому спору немає, тому, що в цій різниці є двигтюча сила розвитку громадянських суспільств. Це право базується на трьох принципах громадянського суспільства.

Перший принцип торкається проблеми - переконати членів свого суспільства у віру того, що члени іншої цивільної системи іншої віри, та посягають на їх життєво-важливіший простір з матеріальними цінностями. Страх, жадність та релігія допомогли вирішити цю проблему й зробить членів кожної такої цивільної системи рабами страху та наживи.

Другий принцип торкається життєзабезпечення громадянського суспільства, здатність захистити себе від інтервенції інших громадянських суспільств. Цей принцип створив націоналізм із власними силовими структурами. Захист інформаційного простору став святим життєво-важливим патріотичним обов'язком членів громадянського суспільства. Патріотизм являється невід'ємною характеристикою націоналізму.

Третій принцип торкається можливості покращити життєздатність громадянського суспільства за рахунок інших соціальних систем, які базуються на «ідеології главенства» одних народів над іншими, на праві сильнішого. Тому ми заявляємо, націоналізм є першою стадією фашизму на шляху його розвитку. Фашизм небезпечний як для одних так і для других цивільних систем.

Під правом особистості у всіх тоталітарних цивільних суспільствах вважалось право тільки для тих членів громадянського суспільства, хто мав право страчувати огнем та мечем народи світової цивілізації, та хто їм в цьому допомагав. Тим хто стояв за правом сильнішого, використовував право «тіньових коштів», не потрібні були суб'єкти права розуму, як господарі цієї власності, вони потрібні були їм в якості інтелектуальних рабів.

Поява фінансових систем, акумулюючи грошові потоки, як минулого, так і сучасного та використовуючи їх в якості механізму перерозподілу матеріальних систем, створили умови для концентрації в певних громадянських суспільствах фінансових засобів, достатніх для суттєвих змін нерівномірності їх розподілу між членами громадянського суспільства, не відповідаючи нерівності розподілу громадянсько-політичного потенціалу між членами суспільства.

Козацтво стверджує, що виникнення сучасних протиріч між членами громадянського суспільства, які створюють суспільно-політичний потенціал громадянського суспільства, і які ним розпоряджаються, привели до критичного стану в сучасному суспільстві.

Право на козацьку державу

Розглядаючи суб'єкти громадянського суспільства, як особистості, ми замітили, що вони суттєво відрізняються один від одного, і як виробники суспільно-політичного потенціалу громадянського суспільства, й як споживачі матеріальних цінностей суспільства. У відношенні цих двох величин, характеризуючи, з однієї сторони, цінність суб'єктів громадянського суспільства, а з іншої сторони, стабільність громадянського суспільства, суттєво відрізняється у кожному громадянському суспільстві.

Якщо відношення цих величин коливається в широкому діапазоні величин, то громадянське суспільство переживає складний період розвитку в кризисні процеси вряд чи вдастя йому перебувати в такому стані. Члени громадянського суспільства, які отримали матеріальні цінності, виражені в громадсько-політичному стані, будуть прагнути, як можна довше зберегти такий стан громадянського суспільства.

Фото. Право на козацьку державу. Кіровоградці на заходах 2009 р.

Спираючись на історичне козацьке коріння ми стверджуємо, що протистояння з внутрішніми суб'єктами громадянського суспільства, які мають високий суспільно-політичний потенціал, не дозволить змінити економічний стан цивільної системи й покрити фінансовий дефіцит матеріальних цінностей. Так як частина таких суб'єктів покине громадянське суспільство, а та що залишилась при відсутності жорсткої про-

фесійної влади буде витіснена непрофесійними членами громадянського суспільства, маючими високе матеріальне положення, але низький суспільно-політичний потенціал.

Протистояння із зовнішніми суб'єктами громадянських суспільств зіткнеться з правом держав в громадянських суспільствах, яке визначається громадським сумарним громадянсько-політичним потенціалом членів громадянського суспільства

Як зазначає козацтво - право держави в громадянському суспільстві за минулі тисячоліття пройшло складний шлях від права сильнішого до демократичних кроків перемін, але поки що все залишається без змін.

Проблеми прав держав торкаються вирішення спірних економічних, політичних та територіальних проблем оптимальних для всіх сторін шляхом. Держави відрізняються по силі громадських параметрів, основним із них є суспільно-політичний потенціал. Так держави з низьким суспільно-політичним розвитком борються за рівні права з іншими державами, а держави з вищим суспільно-політичним станом протистоять цьому.

Поява зброї масового знищення зробило складним цей процес, а розвиток новітніх технологій може поставити під загрозу життєздатність існуючих громадянських суспільств.

Виходячи з козацького права ми бачимо, що інтереси зверхдержав, які прагнуть стримати поширення зброї масового знищення небезпечного для планети в цілому, але при цьому вони використовують перевагу в громадсько-політичному потенціалі, для досягнення певних цілей в стримуванні економіки малих держав. Також неможливо не враховувати інтереси малих держав, які прагнуть до рівноправ'я тобто вирівнюванню суспільно-політичних відносин всіх держав.

В центрі міждержавних проблем, козацтво вбачає, знаходження фінансових систем з товарно - грошовими відносинами, що працюють на процеси глобалізації економіки й провокуючі тероризм, а ще - проблеми в кожній окремо взятій країні, пов'язані з рівноправ'ям її членів суспільства. Козацтво Кіровоградської обласної ГО «Центральний Козацький Округ» вбачає усунення в значному ступені протиріччя в суспільствах з переходом на чітку рейтингову оцінку стану державних суспільних систем з урахуванням їх прав та обов'язків, що зблизить різні стани суспільства.

Взаємовідносини держави й особистості

Як визначає козацтво, взаємовідносини між державою та особистістю повинно бути змінюючими в часі, з певною відповідністю між суспільно-політичним потенціалом кожного суб'єкта громадянського суспільства та матеріальними цінностями, якими він володіє. Цю відповідність повинно визначити козацьке право розуму в громадянському суспільстві, незалежно від їх ознаки. При такому підході до правових відносин між особистістю й державою простіше вирішуються «важкі проблеми» взаємовідносин при простих товарно-грошових відносинах.

В Україні гроші, виконуючи інформаційну, суспільну функцію розрахункових документів між членами громадянського суспільства, несуть й негативну функцію, являючись причиною та приводом фінансових зловживань та злочинів, так як вони за своєю сутністю є близькими провокуючими злочин. При високому рівні громадянського суспільства необхідність в грошовій системі відпадає та матеріальні цінності стануть іменними, що виключить можливість їх розкрадання та фінансових зловживань.

Принципово по-іншому будуть вирішуватись питання пов'язані з генетичною спадщиною членів громадянського суспільства, які будуть відстоювати козацькі права розуму, а не корупцію, зберігаючи цьому рівність прав всіх членів громадянського суспільства по народженню, але не за станом їх в процесі розвитку, необхідно зазначити, що як козацькі права, так і відповідальність цього суспільства, що адекватно приводить до зміни їх матеріального стану й прав у власних структурах. Наприклад, виборні права козаків в громадянському суспільстві повинні бути різними, тому що не може бути рівних прав у вирішенні державних проблем у професіоналів та делітантів, анархістів та приблуд, й тим більше у злочинців. Козацьке слово «честь» почиталося більше за життя, не дарма кажуть: життя віддам за народ, а честь – нікому. Дуже прикро, коли сучасні козаки «забувають» про такі істини.

Генетика передбачає різний вклад в збільшення суспільно-політичного потенціалу різними членами громадянського суспільства, що повинно бути відображено в різних правах козацтва в розподілі матеріальних цінностей суспільства козацької системи.

Федеральний устрій

Для початку козацтву, щоб вижити у сучасній Українській державі, потрібно мати сильну козацьку владу та «низький рівень» розвитку свобод з задатками варварства. Давайте разом розглянемо «козацький федеральний устрій». Федеральний устрій козацької держави має суттєву перевагу в громадянських суспільствах, в яких передача інформації здійснюється в стаціонарному режимі, тобто демократичним шляхом, або в громадських суспільствах з певними, допущеними громадськими навантаженнями. Для створення федеральної держави головну роль грає широкий громадський простір суспільства, так як наведення порядку зовнішніми силами на такій території діло безнадійне. Перехід від хаосу до порядку може успішно проходити, тільки повільно, в протилежному випадку в суспільстві будуть політично-громадські протидії по впровадженню процесу наведення порядку та й можуть спрацювати різнопланові національні питання.

При створенні Гетьманської держави знову виникає питання, яке пов'язане зі станом системи влади в громадянському суспільстві. Створивши в минулому тоталітарну державу, влада підтвердила, що замість очікуваних в системі влади демократичних перетворень, в державі пройшов тоталітарний переворот з косметичним переформуванням в робочих структурах цивільного суспільства.

Коли наступає криза в економіці, постає питання про реформування в системі влади. Реформування громадянського суспільства завжди є «дуже складним» завданням. Послаблення влади в громадянському суспільстві таїть в собі непередбачені наслідки для самого суспільства, аж до втрати життєздатності. Тому влада в будь-якому разі повинна мати резерв влади чи кредит довіри у членів громадянського суспільства.

Підвищити предмет довіри або резерв влади можливо багатьма способами, включаючи переможні війни, послаблення позицій супротивників влади. Також можливо - послаблюючи владу корумпованих високопоставлених чиновників держави, підготовлюючи резерв довіри влади та кредит довіри народу, створивши громадянські втручання суспільство до краю послабили б корумповану владу, яка тоді не зможе поправити свої позиції від таких дій.

Самим важливим періодом реформування громадянського суспільства в Україні - у нас попереду. Сильній владі не потрібна залеж-

ність від кого б-то не було. Розвиток такої держави йде двома шляхами:

►- держава приречена на тоталітарний шлях розвитку з усіма, виходячими з цього наслідками;

►- сили, що стоять за розвитком громадянсько-суспільної стабільності обмежать повноваження влади. І тут постає передумова для перетворення демократичної держави у імперію, а там шлях: або до фашизму, або назад в демократію.

У минулому, та й у сучасному, велику роль в перехідних періодах розвитку громадянського суспільства грають якості голів держави, визначаючи в цивільній системі право особистості. Демократична козацька держава повинна мати серйозну правову стабілізуючу систему. Самим простим способом придбання матеріальних цінностей є захват територій, як суспільного простору, що вже зараз практикується в багатьох проектах та є різновидністю тероризму й називається рекрутство, таких прикладів ви знаєте дуже багато.

Торгівля завжди упорядковувала стан громадянського суспільства, війна в це суспільство приносила хаос. Залишається тільки одне розширення суспільного простору за рахунок виробництва унікальних товарів чи особливо високоякісної продукції, створюючи новітні технології завдяки інтелекту. Але для цього, як стверджує козацьке право, необхідно не просто змінити структуру влади в громадянському суспільстві, а принципово змінити відношення до інтелектуальної власності, сформувавши нову фінансову систему, збудовану на пріоритеті розуму перед силою, в якій оцінкою громадсько-політичного потенціалу суб'єкта суспільства буде матеріально виражений рейтинг

В світі існують народи, які по тим чи іншим причинам витратили свої території, але вони не втратили права на життя, як суб'єкти громадянського суспільства - мігруючого громадянського суспільства. Для них розширення суспільного простору проходить за рахунок створення спеціальних виробників не пов'язаних з професіями корінного населення територій, на яких знаходяться, тому мігруюче громадянське суспільство повинно мати високий суспільно-політичний розвиток.

Історія знає види діяльності в таких суспільствах, це лихварство. З цього виду діяльності в правових системах з'явилось право – «гроші роблять гроші», незалежно які гроші приймають участь в цьому процесі, вони завжди підсилюють владу першочергово кровних грошей.

Близькі та безпринципні гроші, як символ матеріальних цінностей та як і інформація про них зіграли велику роль в розвитку фінансових систем але вони були й джерелом протиріч, конфліктів, війн між цивільними суспільствами.

Якщо на території з'являється влада володіючи великим суспільно -політичним потенціалом, виникає потреба розширення території суспільного простору, яку можливо розширити тільки за рахунок возз'єднання цивільних систем.

Фото. Козацька честь, повага і взаємопорозуміння.

З історичного аналізу козацьких відносин в пограничному державному розумінні виникає нерозв'язна правова проблема, коли одне суспільство хоче мати право на територію, а інше не хоче втрачати право на володіння цією територією. Ці протиріччя між суспільствами збудовані на праві влади грошей та праві сильнішого неминуче приводять до локальних війн, що мають особливий характер. При сучасному рівні озброєнь можливості партизанських війн чи тероризму різко наростає, що робить малоефективним силовий військовий тиск на народи, які борються за своє виживання.

Якщо гроші працюють і вони узаконені, то до них можна відноситься як до суб'єкта (члена) громадянського суспільства та можна розмовляти про владу грошей, точніше тих суб'єктів цивільної системи, хто за ними стоїть.

Кіровоградська обласна ГО «Центральний Козацький Округ» стверджує, в Україні право: «гроші роблять гроші» в теперішній час не знають кордонів, тому в громадських суспільствах, де діє це право розширення суспільного простору та його стабільності, а також політичного обґрунтування мають максимальне значення.

Суб'єкти громадянського суспільства, що називаються грошами, створюють фінансову систему в основі якої знаходиться банківська

система. Банківська система являє собою той елітних шар суспільної фінансової системи, окремі елементи якої мають властивість при певних несприятливих ситуаціях руйнуватись, створюючи кризисні ситуації в самій фінансовій системі.

Сучасне козацтво України не має свого Закону «Про козацтво», не має відповідних матеріальних ресурсів, не має власних грошей. До останнього часу джерело походження грошей мало кого цікавило в суспільстві, діяло право на таємницю походження грошових потоків і це було виправдано інтересами банківської системи. Але останні події в громадянських суспільствах, показали, що право на таємницю може негативно відбитись на суспільстві та самій банківській системі.

За простою західною ідеологією відносно матеріальних цінностей стоять більш серйозні питання соціальної справедливості розподілу матеріальних цінностей.

Козацтво, як прихильники соціальної справедливості, стверджує, що по своїй суті гроші являють собою документ, підтверджуючі наявність у членів громадянського суспільства певної кількості матеріальної власності й при розкраданні грошей чи інших злочинних обставинах матеріальна власність ні в якому разі не повинна переходити до злочинців. Крім того, гроші не повинні бути суб'єктом цивільного суспільства та віднімати матеріальну власність у реальних членів громадянського суспільства.

«Центральний Козацький Округ» впевнений, що гроші по суті являються мірою енергії, тієї енергії, яку ми можемо потратити на свої власні потреби. Гроші - це еквівалент товарів та задоволень, які ми можемо придбати в тому суспільстві, де вони визнані.

У козацького народу присутнє прагнення до соціальної справедливості, де закони соціальної справедливості співіднені із законами ринкової економіки.

Наявність природних енергетичних ресурсів збільшує владу в цих державах. Вільний суспільний простір, що пов'язаний з енергоносіями це завжди конфлікт в регіоні. Конфлікт в регіонах Сходу і Заходу, де історично загострена до краю соціальна справедливість, це може привести до громадянської війни де немає переможців, в живих може нікого не залишитись.

Козацтво має певний генетичний досвід - мистецтву воювати. Життя так навчило козаків, що війна стала їх професією й у них з'явилось право на помсту та можливість здійснювати соціальну справедливість. Конфлікти існують. При цьому рівень техніки, якою цивільні системи володіють В Україні та будуть володіти в майбутньому загрожує перетвориться в глобальну катастрофу, коли права на територію та матеріальні цінності пред'являти вже буде нікому. Тому ми закликаємо: «не треба рубати сук дерева на якому ви сидите».

Правова система України в козацькому розумінні

Умови проживання на території України, характеризується виключно можливостями розвитку землеробства, що окреслювало інтереси різних держав до цієї території.

Україна і в історичних і у фольклорних джерелах виступає ареною важливих подій, їх центром збройного протистояння двох різних світів і типів цивілізації, протистояння Європейського світу з «Диким полем» та Східним світом взагалі, тобто на прикордонні світів християнського та мусульманського. Україна у XYI-XYII сторіччях становила кордон Європейської цивілізації, відмежовуючи її від Великого Східного степу і Азіатського світу взагалі.

В Україні козацьке суспільство створило власну своєрідну суспільно-політичну структуру і ця структура змогла вистояти в перманентній боротьбі з силами агресивних сусідів, якими є і виступали деякі навколишні держави і методи боротьби яких, із козаками, інакше як «державним тероризмом» не назвеш. А український народ, пройшовши це глобальне потрясіння всупереч тодішньому «цивілізованому» світу, фактично народився заново, вже як нова козацька цивілізація.

Козацтво - це українська демократія, соціальний стан суспільства, народовладний спосіб урядування, вперше в світі організовано застосований українським народом, який зі зброєю в руках відстояв право на своє життя, на своє існування, свою державу.

На основі цього виникає головна тема козацької ідеї - захист рідної землі і свого народу. Прийшов час козацтву ставати дієвою силою.

Зараз лише козацький рух, що здатний на реальні вчинки має право на майбутнє. Козацтво - військово-патріотична еліта створюємого українського громадянського суспільства, де роль громадськості охвачує всі глобальні сфери життєдіяльності суспільства: політичну, економічну, законодавчо-правову, організаційно-управлінську, наукову та інформаційну.

Тому районні, міські та селищні козацькі організації можуть стати дієвими органами місцевої самооборони, (війська громадської безпеки), які разом з правоохоронними органами зможуть захищати права кожного члена громади і на місцях протистояти різним проявам корупції, тероризму та геноциду. Сила територіальних козацьких організацій в тому, що її члени (патріотично-воєнізована спільнота) чудово знають стан справ у своєму селищі чи районі, всі біди й проблеми громадян. При справді демократичному спрямуванні держава отримає в козацтві ще одну силу, яка в критичний момент завжди зможе виступати на захист демократії і Конституції.

Але сама влада знає, що при протисуспільних діях, така сила може як весінній повень, знести її разом з іншим непотребом. Виходить, що самій владі українське козацтво потрібно не як сила, а як театральне дійство на святах. Влада всіляко упирається від прийняття Закону «Про козацтво». Ще В.Ленін вчив, «… нам не потрібні сильне і заможне суспільство….» виходить, що злиднями легше управляти.

Настав час створити в Україні національну гвардію українського козацтва - війська громадянської безпеки, яка буде разом із силовими структурами захищати Україну від внутрішніх та зовнішніх ворогів, в тому числі і від міжнародного тероризму. Українське козацтво може взяти на себе відповідальність за право охорони певних територій, що потрібно закріпити законодавчо.

Ще в недалекому минулому в різні часи, оточуючі територію України держави (точніше території де існували держави) шведи з півночі, Польща, Венгрія, Болгарія з заходу, Турція з півдня, кочові племена зі сходу, не тільки грабували, але й періодично завойовували частини території нинішньої України, встановлюючи свою владу власних інтересів. І тільки козацтво було спроможне надати відсіч тим агресорам.

Навіть після битви на Куликовому полі, коли юридично територія отримала незалежність, а фактично цього бути не могло, тому що стан громадянського суспільства не дозволив це зробити. Для стабілізації стану громадянського суспільства на території необхідно було, щоб суспільно-політичний потенціал такого суспільства став конкурентним з сусідніми державами.

Союз слов'янських народів зіграв велику роль в розвитку громадянських систем Європи та Азії, стримуючи громадські течії агресивних держав, як із заходу, так із сходу, розвиваючи свою культуру.

Розглядаючи стан громадянських суспільств, козацтво відмічає, що при збільшенні громадянських суспільств влада у них посилюється, відповідно при розпаді громадянських суспільств влада у них послаблюється. Кіровоградська обласна ГО «Центральний Козацький Округ» відмічає, що в загальному суспільстві, козацький стан змінюється у бік посилення хаосу при його розпаді, цей стан змінюється і в кожному окремо взятому суспільстві, але це не значить, що в кожному окремому громадянському суспільстві проходить тільки збільшення прав і свобод козаків.

Умови виживання громадянських суспільств, як козацької держави визначає:

►- для низько інтелектуальних громадянських суспільств їх життєздатність в значній ступені визначається параметрами простору громадянського суспільства та цивільно-політичні потенціали в значній мірі залежать від влади в цивільному суспільстві;

►- для високоінтелектуальних громадянських суспільств, їх життєва здатність в значній мірі визначається інтелектуальними параметрами громадянського суспільства та суспільно-політичні складові в значній мірі залежать від стану розвитку та степені свобод громадянського суспільства.

Перехід стану громадянського суспільства залежать, як від відношення влади до інтелекту у суспільстві, так й від абсолютної величини самої влади.

Уява про те, що громадянське суспільство саме може розвиватись в сторону збільшення в ньому інтелекту, помилкова. Ми зараз розглянемо стан рівноваги між порядком та хаосом, де влада являє собою

баланс сили «рухаючої суспільство» як у напрямку порядку, так й у напрямку хаосу. Тобто сили, одні з яких прискорюють розвиток суспільства, інші гальмують розвиток, але ніхто не знає де порядок, а де хаос. Такі сили відрізняються одна від одної по принципу «свій – чужий» і у громадянському суспільстві діє право «свій – чужий», але бажаючих «покерувати» багато, то на першому етапі розвитку держави виникає багато політичних партій, (приклад України). Це не є признаком демократії, це є признаком тільки низького інтелекту громадянського суспільства й слабкості самої влади.

Процес формування балансу сил влади завжди хворобливий й веде до знищення суспільно-політичної стабільності суспільства, тому що кожна складова влади мріє, що прийшовши до влади, використати право» «влада - робить гроші, а гроші роблять владу» і повністю усунути від влади своїх конкурентів.

Сучасний стан громадянського суспільства в Україні знаходиться у нестабільному положенні, і має слідуючи принципи:

1. Невідповідність правового стану громадянського суспільства його реальному стану. Так реальний стан громадянського суспільства багатовекторний, зорієнтований на різні громадянські суспільства, включаючи Росію, Польшу, США, Ізраіль, Румунію, Турцію, правовий же стан відповідає унітарній державі. При слабкій владі й сильному впливу багатовекторного суспільства це черевате катастрофічними наслідками.

2. Низький рівень громадянсько-політичного потенціалу держави обумовлений з однієї сторони, спадковою енергоємною інфраструктурою підприємств, залишеною Україні радянською економікою, а з іншої сторони, бездарним керівництвом чиновників різного рівня цією економікою в початковому періоді переходу її в принципово інший стан.

3. Відсутність резерву громадсько-політичного потенціалу держави для перебудови економіки, пов'язаною, як з простором, та й з інтелектуальним станом громадянського суспільства.

4. На протязі всієї історії незалежної України, починаючи з 1991 р. владою всіх штабелів не зроблено ніяких реальних кроків для реорганізації структур козацтва, медицини, освіти й науки тощо, єдиного та в перспективі достатнього резерву збільшення громадянсько-політичного потенціалу держави.

5. Правоохоронна система держави в змінених умовах виявилась корумпованою, нездатною виконувати свої обов'язки.

6. Низький рівень професіоналізму парламенту держави України, демонструючи тільки власні амбіції за право ділити громадсько-політичний потенціал держави, не забуваючи про власні кишені.

7. Парламентом України, до сьогоднішнього часу не розроблена правова база для ефективної роботи громадянських структур, включаючи структуру, (з інститутами честі, правами й обов'язками парламента та Президента), виробництва і правоохоронних систем.

8. Створене підприємництво, обмежене для більшості структур правоохоронними та силовими структурами на фоні штучно зруйнованої економіки, створює пригнічений стан піку в часи хвороби народу, коли тим, хто руйнував економіку України, надають нагороди та персональні пенсії за їх дії із карману тих, хто створював, захищав й відроджував Украину.

9. Відсутність зачатків інститутів розуму, що можуть протистояти розгулу підприємницьких пристрастей, створити принципово нову структуру громадянського суспільства на базі козацтва.

В перехідний період без встановлення жорстоких прав і обов'язків, крім проблем в економіці України, влада нічого більшого робити не може. На жорстку відповідальність чиновників різних рангів перед законом, впритул до карної відповідальності, влада не погоджується. Недаром народні депутати створили собі безпринципове правове поле, захищаючи їхній непрофесіоналізм від відповідальності перед власним народом. Бути професіоналами цій владі не потрібно, бо нема відповідальності й питати нема з кого. Так створюється право безвідповідальності.

Право безвідповідальності в науці було створено ще до радянських часів, коли нею керували одні члени громадянського суспільства, поставлені по праву особистої відповідальності перед владою, а думали й відповідали інші члени громадянського суспільства. Це було узаконене право рабів з їх інтелектуальною власністю у власних та мстивих «посередностей» в науці, але обділених владою.

Створилась у громадянському суспільстві України парадоксальна ситуація: академіків наче риби в озері, а вчених немає, на «право розуму» претендують в першу чергу ті, хто їм (розумом) не володіє й ніколи фактично не володів, а владі громадянського суспільства до цього й діла немає.

Влада козацького громадянського суспільства зобов'язана не тільки надавати права членам громадянського суспільства, але й контролювати відповідальність за ці права перед суспільством. Якщо цього не здійснити, то відбувається зниження громадсько-політичного потенціалу суспільства й деградації суб'єктів громадянсько-козацької цивілізації. Зрада української вищої верстви своєму народові призводить до того, що національно-патріотичні ідеї вилучаються з політичної культури українців, а це приводить до забуття історичної пам'яті, формування національного світогляду й власної нації.

Фото. М.Ямненко

Шляхи розвитку правових систем козацтва

Кожне громадянське суспільство розвиваючись прагне придбати як можна більше прав, переклавши при цьому тяжбу відповідальності за створену ситуацію на інші громадянські суспільства, що створює два правових поля, взаємо-виключаючи одне одного, створене у громадянському суспільстві право подвійної моралі, яке узаконює дії громадянського суспільства, володіючи найбільшими матеріальними цінностями (але не громадсько-політичним потенціалом) й привласнюючи матеріальні цінності інших цивільних систем, тим самим провокують ці системи на злочинні дії. При цьому певні цивільні системи привласнюють собі виключне право визначати ступінь відповідальності інших громадянських суспільств, ігноруючи закони розвитку громадянського суспільства. Це право карати та милувати членам громадянського суспільства, дозволяє їм використовувати різні стандарти по відношенню до своїх та чужих, самовільно впливати на життєдієвість громадянського суспільства, не несучи при цьому ніякої відповідальності. Але це право визиває «зворотню дію» зі сторони тих, кого сильні світу цього прагнуть лишити права на життя й створюється ситуація при якій інтереси певних амбіційних чиновників держави можуть стати важніше за безпеку всієї держави.

Ми відмічаємо, що ідеологія права сильнішого у багатих власних суб'єктів нової влади, не випробувавши гіркоти невдач та розчарувань, переважає над ідеологією «права розуму», яку їм ще необхідно пізнати та вивчити, а ідеологія «права честі» їм в принципі незнайома, то небезпека від протистояння ідеологій - різко виростає.

В зв'язку з цим необхідне єдине правове поле, що складається з двох просторів, однозначно трактуючих права та обов'язки всіх громадянських суспільств.

Розглядаючи взаємодію між собою суспільних систем, ми замітили, що кожна суспільна система володіє різними політичними та суспільними (громадянськими) потенціалами, що визначає наявність між ними протилежно-направлених потоків суспільної енергії та інформації.

Потік суспільної енергії та інформації в свою чергу сприяють підвищенню в одних суспільствах громадянського потенціалу, а в інших суспільствах політичної напруги. Це змінює стан всіх громадянських суспільств, збільшуючи в одних громадянських суспільствах владу, а

в других суспільствах – «ступінь волі».

Громадсько-політичні процеси, що відбуваються в суспільстві, обмежені значною протидією протікання цих процесів, тобто процесів створення корумпованої влади громадянського суспільства. Механізм створення корумпованої влади у громадянському суспільстві схематично можна відобразити так.

1). Кожного козака - члена громадянського суспільства можна описати за його станом, визначаючим відношенням свободи та порядку в ньому, та громадсько-політичним потенціалом суспільства. Ці два параметри, як частини громадянського суспільства повинні визначити його право на матеріальну власність в громадянському суспільстві. Кожен суб'єкт громадянського суспільства завжди хоче мати матеріальної власності більше, того права, якому відповідає його суспільно-політичний потенціал. Для досягнення своєї цілі, члени громадянського суспільства створюють різні об'єднання, підсилюючи їх суспільний потенціал. В тому випадку, коли ці об'єднання, партії являють собою совокупність членів громадянського суспільства з низькими громадянськими суспільствами, не маючими ніякої уяви про «право честі», (так як її у них немає, та й не могло бути попервах). Виходить, що ми ці об'єднання можемо назвати зграєю, що рвуться до здобичі (матеріальним цінностям громадянського суспільства). Гарантом їх честі не можуть бути ніякі матеріальні цінності, так як на ці «брудні» гроші, **по-перше**, ще не встигли висохнути кров і бруд від переділів власності, а **по-друге**, ці гроші де-факто їм не належать, так як вони не підкріплені їх громадсько-політичним потенціалом.

При існуючій системі розподілу матеріальних цінностей в Україні факторами, стримуючими корупцію, та виконуючими функції відповідальності влади за право розподіляти матеріальні цінності, являються війни, бунти та революції, а також закони відображаючи, як міжнародне право, так й право держав.

Найбільш розповсюдженим шляхом вирішення спірних питань між громадянськими суспільствами, та одночасно збільшуючи кредит довіри суб'єктів суспільства до влади переможця громадянського суспільства, а також зниження корупції у програвшої сторони були війни. Війни являються інструментом «розборів» між собою владних структур різних громадянських суспільств, починаючи з певного етапу розвитку суспільства. Вони не можуть бути ефективним засобом ліквідації корупції, так як внаслідок війн може не залишитись на планеті не тільки корумпованих структур, але й інших держав. Протиріччя між членами громадянських суспільств завжди були й залишаються стримуючим корупцію силами.

2). Другим шляхом, що знижує корупцію, була непокірливість членів громадянського суспільства - владі. Революції являються при-

родньою реакцією обманутих владою суб'єктів розподілу матеріальних цінностей суспільства. Структури громадянського суспільства стають небезпечними не тільки для влади свого громадянського суспільства, а й для влад суспільств, їх породивши, так як вони стають на шлях світового тероризму.

3). Третім найбільше перспективним шляхом вирішення спірних питань, як між суб'єктами громадянського суспільства, так і між громадянськими суспільствами являється встановлення критеріїв розподілу матеріальних цінностей, виключаючи насильство в принципі.

Критерії розподілу матеріальних цінностей можуть визначатись із прав суб'єктів громадянського суспільства на матеріальні цінності. Фактичні права членів громадянського суспільства на матеріальні цінності формуються правами «сильнішого», більшості, грошей, нічого загального з правами інтелекту, розуму, відображаючи його права стану громадянських суспільств не маючих.

Кожне право козака - члена громадянського суспільства, як і самого громадянського суспільства, повинно бути відповідальним. Між правом та відповідальністю існує зв'язок, яким визначається життєздатність не тільки конкретного права, а й громадянського суспільства в цілому. Так корупція в суспільстві дозволяють суб'єктам громадянського суспільства мати права невідповідні їх громадянсько-політичному потенціалу, конкуренція відповідно підвищує ступінь відповідності за ці права.

Конфлікти, війни, революції являлись екзаменами на відповідність права відповідальності їм володіти.

Для високоінтелектуальних громадянських суспільств захват влади суб'єктами з низьким суспільно-політичним потенціалом гарантує з'явлення корупції в громадянському суспільстві зниження життєздатності суспільства. Тому громадські організації та об'єднання, які забезпечували життєдіяльність певних слоїв населення громадянського суспільства, після приходу до влади цих структур визначають процеси корупції в громадянських суспільствах, так як право на владу цих структур не відповідають їх відповідальності, вираженої суспільно-політичним потенціалом, тобто, право на владу партій, в кінцевому рахунку, якщо їй не протидіють інші структури громадянського суспільства, узурпувавши цю владу.

Умови виживання громадянських систем козацтва диктується майже завжди правом наслідування. В природі зіштовхуються два принципово різних права, пов'язані одним законом, визначаючим життєздатність громадянського суспільства: права агресора та захисника власності. Цей закон виживання громадянського суспільства для збільшення громадсько-політичного потенціалу заставляє суб'єкти суспільства об'єднуватись.

Виникає право не тільки сильнішого, а й в узаконенні прав в розподілі над цінностей владними структурами, тобто в появленні законів, підтверджуючих права на матеріальні цінності, не відповідаючи відповідальності за ці права членами суспільства. Це вкрай важливий етап еволюції громадянського суспільства визначив механізм розподілу матеріальних цінностей, а й механізм накопичення їх у певної категорії осіб громадянського суспільства. Виникла необхідність появи моралі, що виправдовує право накопичення цінностей в громадянському суспільстві. Люба мораль засновується на вірі в справедливість існування прав козаків - членів громадянського суспільства, володіючи матеріальними цінностями, та обов'язків (тобто відповідальності інших громадян громадянського суспільства), не володіючими матеріальними цінностями.

Завданням любої козацької моралі являється розподілення прав на володіння та відповідальність за це володіння, козаками громадянського суспільства.

Фото. Співпраця різних громадських станів: духовенства – навчальних закладів – козацтва. м. Кіровоград 2008 р.

Культура любого суб'єкта, в тому числі козацтва в громадянському суспільстві визначається станом громадянського суспільства, та з часом вона видозмінюється, так як громадянське суспільство розвивається, та культура суб'єкта громадянського суспільства нерозривно зв'язана із життєзабезпеченням самого суспільства.

Культура козацтва громадянського суспільства сприяє підвищенню не тільки життєзабезпечення громадянського суспільства в цілому

а і його розвиток.

Культура козацтва в громадянському суспільстві проявляється:

► - в культурі між собою та собі подібних;

► - в інших громадянських суспільствах;

► - являє собою інститут збереження історичної пам'яті;

► - передачі інформації та освіти козацтва – самому громадянському суспільству.

Сім'ї козаків громадянського суспільства визначають не тільки присутність у них генетичних можливостей, але навчає їх навичкам та прийомам культури поведінки в громадянському суспільстві, дає право на життя, за яку несуть відповідальність інші громадяни громадянського суспільства. В подальшому, отримані навики, а також культура поведінки козацтва в громадянському суспільстві сформують не тільки своє власне право в громадянському суспільстві, але й відповідальність за це право не тільки для себе, а й для майбутніх поколінь, які будуть гарантами прав для послідуючих поколінь, розвиваючи та вдосконалюючи громадянське суспільство з гарантованим освітянським правом.

Високоінтелектуальні громадянські суспільства відрізняються від примітивних суспільств тим, що усвідомлено відрізняють свої права та обов'язки в громадянському суспільстві. Необхідно розуміти, що знання та культура, це різні поняття громадянського суспільства.

Якщо знання носять інтернаціональний характер, так як вони являються інструментом для подальшого пізнання козацтвом громадянського суспільства навколишнього світу, то культура козацтва громадянського суспільства формується в конкретних національних та територіальних умовах, й, природно, включає в себе відтінки, нюанси, своєрідність цих умов. Однією із форм прояву культури являється інтелектуальна краса та гармонія, які для розвитку громадянського суспільства мають не менше значення, чим матеріальні цінності, а й часто буває еквівалентом матеріальних цінностей в суспільстві.

Культура визначає поведінку козака - суб'єкта громадянського суспільства в ньому та впливає на формування прав, а також відповідальності козака в громадянському суспільстві.

Знання являються складовою частиною культури, вони її доповнюють, розвивають та удосконалюють, тому можна стверджувати, що існує культура, об'єднуюча всі громадянські суспільства, та є інтелектуальною складовою його суспільно-політичного потенціалу.

Знання являються надбанням не тільки культури народів, а й влади громадянського суспільства, відображаючи власні інтереси, маючі національний характер.

В історії людства власні структури громадянського суспільства, які прийшли на певну територію, завжди прагнули знищити інформацію

про попередників, про їх культуру, національні ознаки, турбуючись за свої права на територію. Все це приводило до збіднення загальної культури цивілізації, але власні структури це не бентежило. Невідповідність прав власних структур громадянського суспільства та відповідальності за них є причина конфліктів, а також війн між державами на сучасному етапі розвитку суспільства.

Керівники демократичної козацької держави (Гетьманат) які прагнуть змінити статус своїх держав, повинні знати та пам'ятати, що при суспільно-політичній некерованій ситуації, що утворилася, громадянське суспільство імперій вже може не бути, так як наслідки їх розпаду неминуче приведуть всі громадянські суспільства до критичного стану, за яким прослідує катастрофічні наслідки, які зупинити буде дуже складно.

Завжди амбіції певних власних структур держав, вирощених на так званих національних інтересах, приводили до конфліктних ситуацій, за якими стояли війни.

Процеси взаємодії між собою громадянських суспільств з однієї сторони мають певний характер, а з іншої сторони закономірний. Для громадянського суспільства, що бореться за своє виживання, принципово необхідні дві властивості громадянського суспільства, які визначають їх агресивність до оточуючих громадянських суспільств: це впевненість та обережність. Відношення міри впевненості до міри страху характеризується активністю громадянського суспільства по відношенню до інших громадянських суспільств. Висока активність суспільства автоматично припускає низку ступінь виживання членів цих суспільств та низький громадянсько-політичний потенціал тих же суспільств. Відсутність страху в таких громадянських суспільствах компенсується кількістю громадських структур суспільства. Із збільшенням обережності членів громадянського суспільства відпадає необхідність в їх кількості, та таке суспільство відповідно має більш високий громадянсько-політичний потенціал.

Впевненість козацького громадянського суспільства збільшує імовірність на успіх перед громадянськими суспільствами, що мають менший громадсько-політичний потенціал, страх захищає членів суспільства від краху при взаємодії з громадянськими суспільствами з більшим громадсько-політичним потенціалом.

Для подальшого підвищення громадсько-політичного стану суспільства треба:

► - підвищити активність членів суспільства, які розподіляють матеріальні цінності, тобто владних структур;

► - знизити активність членів громадянського суспільства, які створюють матеріальні цінності, тобто інтелектуальних структур;

► - розділити між ними права та обов'язки за стан громадянського

суспільства;

► - створити інститут віри в справедливість такого розподілу функцій членів громадянського суспільства, які посилюють впевненість у структурах влади, та збільшують страх в решти робітничих структур.

На протязі багатьох тисячоліть в різних громадянських суспільствах створювались «інститути віри», які мали розрізнення, пов'язані з культурою, менталітетом різних членів громадянських суспільств, але призначення їх було одне: за рахунок страху підсилювати владу, підтримуючи порядок в громадянському суспільстві, щоб забезпечити певний розподіл матеріальних цінностей в громадянських структурах.

Тривалий час такі «інститути віри», підміняли не тільки «інститути права», а й структури влади. Але до сих пір «інститути віри» підміняють «інститути розуму», що до певного рівня розвитку громадянського суспільства небезпечно для членів суспільства. «Інститути віри» не тільки стримують інтелектуальний розвиток суспільства, вселяючи страх перед різними силами, нав'язуючи беззаперечну покірність їм, а й посилює неправомірність розподілу прав та відповідальності за ці права між членами громадянського суспільства.

Умови виживання козацької цивілізації, як громадянського суспільства наклали певні умови на їх функціонування. При створенні матеріальних цінностей завжди виникає питання, як їх захищати, тобто виникає питання, що характеризують стан правової системи:

► - про владу в суспільстві;

► - про взаємовідносини влади і народу в громадянському суспільстві;

► - про права влади на матеріальні цінності суспільства.

На етапах розвитку людської цивілізації земля була не тільки джерелом існування, а й джерелом влади одних членів суспільства над іншими, та й піраміда влади шикувалась навколо прав володіння нею. З однієї сторони права володіння землею підвищувати значення землі, як матеріальної цінності громадянського суспільства. З іншої вони збільшують громадянсько-політичний вплив на ці права певної владної групи суспільства, «надволодарів землі», що приводить до перегляду головних питань розвитку громадянського суспільства:

► - взаємовідношення прав та обов'язків членів громадянського суспільства;

► - прав членів громадянського суспільства на землю та свободи.

В сучасній Європі спостерігається зсунення приорітету цінностей в фінансових системах від землі до грошей, тобто переходу від одного права громадянського суспільства сильніших, пов'язаного із землею до другого права, пов'язаного з грошима.

Але якби влада не ділила матеріальні цінності, завжди будуть незадовільні цим процесом, будуть суб'єкти громадянського суспіль-

ства права яких будуть утиснені, та й, навпаки, будуть ті, хто буде задоволений існуючими законами розподілу матеріальних цінностей.

Принципово існують два принципи розподілу матеріальних цінностей в козацькій спільноті:

► - порівну;

► - по справедливості.

При розподілу порівну виникає безліч проблем, як рахувати порівну, ще більше проблем виникає, якщо ділити по справедливості. Справедливість для кожного суб'єкта громадянського суспільства козацької спільноти мають різний смисл, та має різні мірки по відношенню до себе та інших членів суспільства.

Найбільш об'єктивну оцінку удаванню про справедливість дають суб'єкти громадянського суспільства, які були в крайніх кризових станах громадянського суспільства. Таким членам суспільства завжди є що втрачати, так як вони майже завжди відповідають критеріям права козацької честі, й тому за їх правом завжди стоїть велика відповідальність.

Відстоюючи право істини, козацтво завжди вступало в нерівний бій з більшістю, яка не ризикувала бути правою де-факто, а де-юре ніколи не ризикувала програти його. У високоінтелектуальних процесах в суспільстві, більшість ніколи не ризикує бути правою. Талант народжується істиною, а не зграєю пристосуванців. Але ця більшість завжди буде голосувати про рівний розподіл матеріальних цінностей між членами громадянського суспільства, підрозуміючи при цьому право влади - собі завжди більше.

Українські козаки, на протязі своєї історії, протистояли корупційній владі. Вона їх палила у багаттях, знищували духовно і фізично. Козаки завжди протистояли корупції, а точніше колективній безвідповідальності, з допомогою якої, піраміда влади, збудована на принципах особистої відданості, завжди тікала від відповідальності.

Захищаючи «право розуму», козаки удосконалювали не тільки громадянське суспільство, а й змінювали, в першу чергу, права членів суспільства, допомагаючи «розуму планети».

Коли ж наприкінці XX ст. Україна проголосила свою незалежну державність, розпочалася нова хвиля зусиль з боку значного загону українських політиків, щоб повернути козацтво в лоно «своєї влади», або ж прив'язати її до своїх потреб і проблем. Тай зараз у 2010 р. продовжують «старі пісні – на новий лад».

Конституція козацького громадянського суспільства

1. Козацьке громадянське суспільство (Союз, Конгрес), або (КГС) добровільне об'єднання козацьких та громадських організацій України та інших слов'янських країн.

2. Ціль народу України та інших слов'янських народів - щасливе, повне змісту життя, свобода матеріальна та духовна, добробут, мир і безпека для громадян країни, для всіх людей на землі незалежно від їх раси, національності, статі, віку та соціального положення.

3. Козацький громадянський союз опирається в своєму розвитку на моральні та культурні історичні традиції козацтва і всього людства, всіх рас і народів.

4. Союз (Конгрес) в особі його козацької влади та громадян прагне миру в усьому світі, до збереження навколишнього середовища, до збереження зовнішніх та внутрішніх умов існування людства та життя на Землі в цілому, до гармонії економічного, соціального та політичного розвитку у всьому світі.

Загальні цілі виживання козацької цивілізації мають приорітет перед любими регіональними, державними, національними, класовими, партійними, груповими та особистими цілями. В достроковій перспективі союз козацької спільноти в особі органів влади та громадян прагнуть до зустрічного взаємозближення міжнаціональних козацьких систем (організацій), як єдиному кардинальному рішенню глобальних та внутрішніх проблем. Політичним вираженням такого зближення повинно стати створення в майбутньому Козацької Держави із своїм Гетьманством.

5. Всі козаки мають право на життя, свободу та щастя. Ціллю та обов'язком громадян і держави являється забезпечення соціальних, економічних і громадянських прав особистості.

Здійснення прав особистості не повинно протирічити правам інших людей, інтересам суспільства в цілому. Громадяни та інституції зобов'язані діяти у відповідності з Конституціями республік козацької співдружності їх законів та принципів Загальної Декларації прав людини ООН. Міжнародні закони та узгодження підписані козацькою співдружністю мають на своїх територіях пряму дію та приорітет перед законами власних республік.

6. Конституція Козацького громадянського суспільства гарантує громадянські права людини:

► - свободу переконань,
► - свободу слова та інформаційного обліку,
► - свободу релігії,

► - свободу асоціацій, мітингів, демонстрацій,

► - свободу еміграції (вільного переміщання) та повернення в свою країну,

► - свободу переміщення, вибору місця проживання, роботи та навчання в межах країни, недоторканість житла,

► - свободу від несанкціонованого арешту та від необґрунтованої медичної допомоги, не визнаної необхідністю психіатричної госпіталізації.

Ніхто не може бути підданий карному чи адміністративному покаранню за дії, пов'язані з переконаннями, якщо в них немає насильства, закликів до насильства, іншого утиснення прав інших людей або державної зради.

Конституція гарантує відділення церкви від держави, невтручання держави у внутрішнє церковне життя.

7. В основі політичного, культурного та ідеологічного життя суспільства лежать принципи взаємопорозуміння та терпимості.

8. Ніхто не може бути підданий тортурам та жорстокому зверненню. На території Козацької цивілізації в мирний час заборонена смертельна кара. Заборонені досліди над людьми без погодження піддослідних.

9. Принцип презумпції невинності являється основоположним при судовому розгляді любих звинувачень кожного громадянина. Ніхто не може бути позбавленим козацького військового звання та членства в козацькій організації чи принародно об'явленим вимовним в скоєнні злочину до вступу в законну силу приговору суду.

10. На території Козацької цивілізації - козацької спільноти заборонена дискримінація в питанні оплати праці та працевлаштування, вступу в учбові заклади та отримання освіти за ознаками національності, релігійних та політичних переконань, а також (при відсутності прямих протилежних свідчень, оговорених закликом) по ознакам полу віку, стану здоров'я, наявності в минулому судимості.

11. Ніхто не повинен жити в убогості. Пенсії за віком для осіб досягши пенсійного віку, пенсії для інвалідів війни, праці та дитинства не можуть бути нижче прожиткового мінімуму.

Адресна допомога та інші види соціальної допомоги повинні гарантувати рівень життя всіх членів суспільства не нижче прожиткового мінімуму.

Медичне обслуговування громадян та система освіти будуються на основі принципів соціальної справедливості, доступність мінімально-достатнього медичного обслуговування (безкоштовного та оплатного), відпочинку й освіти для кожного незалежно від майнового положення, місця проживання та роботи. Разом з тим повинні існувати оплатні системи підвищення медичного обслуговування та конкурсні

системи освіти.

12. Співдружність козацької цивілізації не має ніяких цілей експансії, агресії та месіонізму. Збройні сили будуються в відповідності з принципом захисної достатності.

13. Козацька цивілізація підтверджує принципову відмову від примінення ядерної зброї. Ядерна зброя любого типу та призначення може бути примінена лише з санкції Гетьмана (головнокомандуючого Збройними Силами) країни при наявності достовірних даних про навмисне примінення ядерної зброї противником та при вичерпанні інших засобів вирішення конфлікту. Гетьман має право відмінити ядерну атаку, розпочату по помилці, в частковості знищити перебуваючи в польоті запущені помилково міжконентальні ракети чи інші засоби ядерної атаки.

Ядерна зброя являється тільки засобом запобігання ядерного нападу супротивника. Довгостроковою ціллю козацької співдружності являється повна ліквідація та заборона ядерної зброї і інших видів зброї масового знищення, при умові рівноваги в звичайних озброєннях, при розв'язанні регіональних конфліктів та при загальному пом’якшенню всіх факторів, вбиваючих недовіру та напругу.

14. В козацькій цивілізації не допускаються дії будь-яких таємних служб охорони громадського та державного порядку. Таємна діяльність за межами країни обмежується завданнями розвідки та контрозвідки. Таємна політична, підривна та дезінформаційна діяльність забороняється. Державні служби Співдружності приймають участь в міжнародній боротьбі з тероризмом та торгівлею наркотиками.

15. Законним та приорітетним правом кожної козацької нації республіки являється право на самовизначення.

16. Вступ в співдружність козацьких держав здійснюється на основі договору про співдружність в відповідності до волі населення республік по рішенню вищого законодавчого органа республік. Додаткові умови входження в співдружність окремої республіки оформлюється спеціальним протоколом в відповідності до волі населення республіки. Конституція козацького громадянського суспільства не передбачає, але республіка може бути розділена на окремі адміністративно-екологічні райони.

Рішення про входження республіки в Співдружність приймається на засновницькому з'їзді (Великому козацькому крузі).

17. Республіка має право виходу із Співдружності.

Рішення про вихід республіки із Співдружності козацьких держав повинно бути прийнято вищим законодавчим органом республіки в відповідності голосування на Великому козацькому крузі на всій території республіки не раніше чим через рік після вступу республіки в Співдружність.

18. Республіка може бути виключена із Співдружності. Виключення республіки із Співдружності здійснюється після рішення Великого козацького кола Співдружності більшістю не менше 2/3 голосів, в відповідності з волею населення Співдружності, не раніше чим через три роки після вступу республіки в Співдружність.

19. Ввійшовши в Співдружність козацьких республік приймають Конституцію козацького громадянського суспільства в якості Основного закону, діючого на території республіки, разом з Конституціями республік. Республіки передають Гетьману здійснення основних завдань зовнішньої політики та оборони країни. На всій території Співдружності діє єдина грошова система.

Республіки передають в розпорядження Гетьману транспорт та зв'язок загального значення. Крім перерахованих, загальних для всіх республік умов входження в Співдружність, окремі республіки можуть передати Гетьману інші функції, а також повністю або частково об'єднати органи управління з іншими республіками. Ці додаткові умови членства в Співдружності певної республіки повинні бути зафіксовані в протоколі до договору Співдружності, та обґрунтовується на загальному Великому колі козацтва на території республіки. Разом з громадянством Співдружності республіка може встановлювати громадянство республіки.

20. Оборона країни від зовнішнього нападу покладається на Козацькі збройні сили, які формуються на основі договору Співдружності.

В відповідності із Спеціальним протоколом республіка може мати республіканські Збройні сили або окремі види військ, які формуються з населення республіки та дислокуються на території республіки. Республіканські збройні сили входять до Збройних сил Співдружності та підчиняються єдиному командуванню. Все забезпечення Збройних сил озброєнням, одностроями та продовольством здійснюється централізовано на кошти бюджету Співдружності.

21. Республіка може мати єдину грошову систему поряд із грошовою системою Співдружності. В цьому разі республіканські грошові знаки обов'язкові до приймання повсемісно на територіях республік. Грошові знаки козацької Співдружності обов'язкові в усіх закладах підпорядкованих Співдружності та допускається у всіх інших закладах. Тільки Централізований банк Співдружності має право випуску та оновлювання грошових знаків Співдружності та республік.

22. Республіка, якщо інше не передбачено в Спеціальному протоколі, володіє повною економічною самостійністю.

Всі рішення, стосовно господарчої діяльності та будівництва, за виключенням діяльності будівництва, маючих відношення до функцій, переданих Гетьману, приймаються відповідними органами республіки. Ніяке будівництво загального співдружнього значення не може

бути здійснене без рішення республіканських органів управління. Всі податки та інші грошові надходження від підприємств та населення на території республіки надходять в бюджет республіки. З цього бюджету для підтримання функцій, переданих Гетьману Співдружності, в бюджет співдружності, в бюджет співдружності на умовах, викладених в Спеціальному протоколі.

Решта грошових надходжень в бюджет знаходиться в повному розпорядженні керівництва республіки. Республіка має право прямих міжнародних економічних контактів, вимагаючи прямі торгові відношення та організацію спільних підприємств з закордонними партнерами. Таможні правила являються підпорядкованими Співдружності.

23. Республіка має власну, незалежну від Гетьмана Співдружності систему правоохоронних органів (міліція, органи внутрішніх справ, службу безпеки, прокуратуру, судову систему, систему відбування покарань).

Вироки по карним справам можуть бути відмінені в порядку помилування Гетьманом Співдружності. На території співдружності діють закони Співдружності при умові затвердження їх Великою Козацькою Радою (Велике козацьке коло) республіки та республіканські закони.

24. На території республіки державною являється мова національності, вказаної в назві республіки. Якщо в назві республіки вказані дві і більше національностей, то в республіці є дві й більше державних мов. В усіх республіках Козацької Співдружності офіційною мовою міжреспубліканських відносин являється мова визначена більшістю населення Співдружності. Ця мова являється рівноправною з державною мовою республіки у всіх закладах та підприємствах підпорядкованих співдружності. Мова міжнаціонального спілкування не визначається конституційно. В республіці Україна українська мова одночасно є республіканською державною мовою та мовою республіканських відносин.

25. Першочергово структурними складовими частинами Співдружності козацької нації являються козацькі республіки, автономії, округа козацького громадянського суспільства.

Національно-конституційний процес починається із проголошення незалежності всіх національно-територіальних структурних частин козацького громадянського суспільства, що утворюють суверенні республіки (держави). На основі загальних зборів козаків (референдуму) деякі з цих частин можуть об'єднуватись один з одним. Розподіл республіки на адміністративно-економічні райони визначається Конституцією республіки.

26. Кордони між республіками являються непорушними перші 10 років після Засновницького з'їзду. В подальшому зміни кордонів між республіками, об'єднання республік, розділення на менші частини

здійснюються в відповідності з волею населення республіки та принципа самовизначення нації шляхом мирних переговорів з участю Гетьманату Співдружності.

27. Гетьманат Співдружності розташовується в столиці (головному місті) Співдружності. Столиця якої-небудь республіки, в тому числі столиця України, не може бути одночасно столицею Співдружності.

28. Гетьманат Співдружності включає:

1. З'їзд народних депутатів Співдружності;

2. Гетьманська Рада Співдружності;

3. Верховний Суд Співдружності.

Голова Центрального Уряду Співдружності - Гетьман Співдружності козацького громадянського суспільства. Гетьманат володіє всією повнотою вищої влади в країні, не розподіляє її з керівними органами якої-небудь політичної партії.

29. З'їзд народних депутатів Співдружності має дві палати:

1-а Палата, чи Палата Республік (400 депутатів) вибирається по територіальному принципу по одному депутату від виборчого територіального округу із приблизно однаковою кількістю виборців.

2-а палата, Палата Національності, вибирається за національною ознакою. Виборці кожної національності, маючи свою мову, вибирають визначену кількість депутатів, а саме - по одному депутату від 2,0 (повних) мільйонів виборців даної національності та додатково ще два депутата даної національності. Ця загальна квота розподілена по укрупненим багатонаціональним округам. Вибори в обидві палати - загальні та прямі на альтернативній основі - терміном на п'ять років.

Обидві палати засідають спільно, але по ряду питань, визначених регламентом з'їзду, голосують окремо. В цьому випадку для прийняття закону чи постанови необхідне рішення обох палат.

30. З'їзд народних депутатів Співдружності володіє вищою законодавчою владою в країні. Закони Співдружності, не займаючи положення Конституції, приймаються звичайною більшістю голосів від списочного складу кожної із палат та має приорітет по відношенню до всіх законодавчих актів значення Співдружності, крім Конституції.

Закони Співдружності, що зачіпають положення Конституції Співдружності козацького громадянського суспільства, а також інші зміни тексту статей Конституції, приймаються при наявності кваліфікаційної більшості не менше 2/3 голосів від списочного складу в кожній із палат з'їзду. Прийняті таким чином рішення мають приорітет по відношенню до всіх законодавчих актів Співдружності.

31. З'їзд обговорює бюджет та поправки до нього, використовуючи доклад комітету з'їзду з бюджету. З'їзд вибирає Голову Гетьманської ради (наказного отамана), Головну Старшину Співдружності, міністрів закордонних справ, оборони та інших вищих посадових осіб Співдру-

жності. З'їзд призначає комісію для виконання одноразових доручень, зокрема для підготовки законопроектів та розгляду конфліктних ситуацій. З'їзд призначає постійні комітети для розробки перспективних планів розвитку країни, для розробки бюджету, для постійного контролю над роботою органів виконавчої влади. З'їзд контролює роботу Центрального Банку. Тільки з санкції з'їзду можливі незбалансовані емісії та вилучення із обертання грошових знаків співдружності та республік.

32. З'їзд вибирає із свого складу Президії (Головну старшину). Члени Президії з'їзду головують на з'їзді, здійснюють організаційні функції по забезпеченню роботи з'їзду, його комісій та комітетів. Члени Президії не мають інших функцій та не займають інших керівних посад в Уряді Співдружності (Гетьманаті) та республіках і партіях.

33. Рада Міністрів (Гетьманська рада) Співдружності включає Міністерство закордонних справ, Міністерство оборони, Міністерство оборонної промисловості, Міністерство фінансів, Міністерство транспорта співдружності, Міністерство зв'язку, а також інші міністерства для виконання функцій, переданих Гетьманату (Центральному Уряду) окремими республіками в відповідності із Спеціальними Протоколами до договору Співдружності. Рада Міністрів (Гетьманська Рада) включає також Комітети при Гетьманській Раді Співдружності.

Кандидатури всіх міністрів, крім міністра закордонних справ та міністра оборони пропонує Голова Ради Міністрів (наказний отаман Гетьманської Ради) та затверджує з'їзд. В тому ж порядку призначаються Голови (Отамани) Комітетів при Гетьманській Раді (Раді Міністрів) Співдружності.

34. Верховний Суд Співдружності має п'ять палат:

1. Палата по карним справам;

2. Палата по громадянським справам;

3. Палата по господарським справам;

4. Палата по адміністративним справам;

5. Конституційний Суд.

Також - Вища судова адміністрація (Генеральна Судова Адміністрація Співдружності).

Голів кожної із палат вибирають на альтернативній основі з'їзд народних депутатів співдружності.

До компетенції Верховного Суду входить розгляд проблем та справ характеру Співдружності та міжреспубліканського.

35. Гетьман (Президент) Співдружності козацького громадянського суспільства вибирається терміном на п'ять років в прямих загальних виборів на альтернативній основі (на Загальному козацькому колу Співдружності). До виборів кожен кандидат в Гетьмани називає свого Наказного отамана (заступника), який балотується разом з ним.

Гетьман не має права суміщати свою посаду з керівною посадою в будь-якій партії. Гетьман може бути відправлений у відставку на загальних зборах (Великого козацького кола) на території Співдружності, рішення про які повинні бути прийняті народними депутатами Співдружності більшістю, але не менше 2/3 голосів від списочного складу. Голосування з питання загальних зборів проводиться по вимозі не менше 60 депутатів. В разі смерті Гетьмана, відставки з посади чи неможливості виконувати ним обов'язки з приводу хвороби та іншим причинам його повноваження переходять до заступника (Наказного отамана Співдружності).

36. Гетьман представляє Співдружність в міжнародних переговорах та церемоніях. Гетьман являється Головнокомандувачем Збройних Сил Співдружності. Президент наділений правом законодавчої ініціативи по відношенню до законів співдружності та правом на вето в відношенні законів і рішень з'їзду народних депутатів, прийнятих не менше ніж 55% від списочного складу депутатів. З'їзд може ставити повторне голосування, піддавши «вето» - закон, але не більше двох разів.

37. Економічна структура Співдружності козацького громадянського суспільства (козацької цивілізації) будується на договірних умовах державної (республіканської, міжреспубліканської та співдружності), кооперативної, акціонерної та приватної (особистої) власності на знаряддя та засоби виробництва, на всі види промислової та сільськогосподарської техніки, на виробничі приміщення, дороги та засоби транспорту, на засоби зв'язку і інформаційного обліку, включаючи засоби мас-медіа, та власності на предмети споживання, а також включаючи житло, та інтелектуальну власність, авторське та винахідницьке право. Державні підприємства можуть бути передані оренду колективам чи приватним особам.

38. Земля, її надра та водні ресурси являються власністю республіки та проживаючих на її територіях народів (козацької нації). Земля може бути безпосередньо без посередників передана у володіння на безтерміновий строк приватним особам, державним, кооперативним та акціонерним організаціям з виплатою земельного податку в бюджет республіки. Для приватних осіб гарантується право наслідування володіння землею дітьми та близькими родичами. Земля, що знаходиться у володінні може бути повернена республіці тільки за бажанням власника чи при порушенні їм правил землекористування, при необхідності використання землі державою по рішенню законодавчого органа республіки з виплатою компенсації.

39. Земля може бути продана у власність приватній особі та трудовому колективу. Обмеження перепродажу та інші умови користування землею, що є приватною власністю, визначається законом

республіки.

40. Кількість належної одній особі приватної власності, виготовленої, придбаної або успадкованої без порушення закону, ні чим не обмежується (за виключенням землі). Гарантується необмежене право спадщини, що є приватною власністю будинків, квартир з необмеженим правом поселення в них нащадків, а також всіх знарядь та засобів виробництва, предметів споживання, грошових знаків, акцій.

Право спадщина інтелектуальної власності визначається законами республіки.

41. Кожен має право розпоряджуватись по своєму баченню фізичними та інтелектуальними трудовими здібностями.

42. Приватні особи, кооперативні, акціонерні та державні підприємства мають право необмеженого найму робітників у відповідності з трудовим законодавством.

43. Використання водних ресурсів, а також інших відновлюючи ресурсів державними, кооперативними, орендними та приватними підприємствами і приватними особами обкладаються податками в бюджет республіки, невідновлюючих ресурсів обкладається проплатою в бюджет республіки податками.

44. Підприємства з любою формою власності знаходяться в рівних економічних, соціальних та правових умовах, користуються рівною та повною самостійністю в розподілі і використанні власних доходів за вирахуванням податків, а також в плануванні виробництва, номенклатури та збуту продукції, в забезпеченні сировиною, заготівками, напівфабрикатами та комплектуючими виробами, у кадрових питаннях, в тарифних ставках, обкладаються єдиними податками, які не повинні перевищувати в сумі ЗО відсотків фактичного прибутку, в рівній мірі несуть матеріальну відповідальність за екологічні та соціальні наслідки своєї діяльності.

45. Система управління, поставок та збуту продукції у промисловості та сільському господарстві, за виключенням підприємств та установ підпорядкованим Співдружності, будується в інтересах безпосередніх виробників на основі їх органів управління, поставок та збуту продукції.

46. Основою економічного регулювання в Співдружності являється принцип ринку та конкурентность Державне регулювання економіки здійснюється через економіку діяльність державних підприємств та безпосередньо законодавчою підтримкою принципів ринку, договірної конкуренції та соціальної справедливості.

Природно, що цілю створення Співдружності козацького громадянського суспільства може бути тільки підвищення життєздатності громадянського суспільства і його суб'єктів. Розвиток громадянського суспільства може спиратись на право розуму із усіма витікаючими з

нього положеннями даного проекту.

Безумовно, право розуму гарантує, не тільки права суб'єктам громадянського козацького суспільства, а й обов'язки за право їх мати.

Як стверджує автор, не кількістю голосів та гроші повинні визначати виборчий процес, а рейтингову вагу суб'єктів (козаків) громадянського суспільства в її громадянському потенціалі. В цьому разі, як кожен козак, так і структури громадянського суспільства будуть являти собою громадянську систему влади різної величини, що змінюється у часі, й наділеної відповідальністю.

Дії, що відбуваються на початку третього тисячоліття, процеси та події в громадянських суспільствах заставляють нас замислитись над серйозністю проблем, які можуть виникнути перед людством, якщо воно буде для розширення конфліктних ситуацій використовувати право сильнішого та право грошей. В цьому разі проблема протистоянь глобалізма та тероризму перетворяться в замкнуте коло та при досягненні відповідних суспільно-політичних потенціалів систем катастрофічний розвиток подій може стати реальністю.

Для захисту суб'єктів громадянського суспільства та розвитку правових систем необхідно відрізняти право підприємця та право лихваря. Критерієм, що відрізняє одного від іншого може бути тільки одне: відповідність громадсько-політичного потенціалу суб'єкта (козацтва) громадянського суспільства матеріальним цінностям, які він придбав різними шляхами у цій системі.

Якщо ми, козацтво, не створимо правову систему, яка буде стимулювати розвиток інтелектуального потенціалу кожного суб'єкта громадянського суспільства, то розраховувати, що тільки ринок сам врегулює ці проблеми нереально. Ці проблеми створять таку ситуацію, коли криза стане неминучою, а високий громадянський потенціал суспільства не залишить ніяких шансів на спасіння живого на Планеті.

Фото. Козацьке суспільство м.Олександрія.

Європейське право козацької цивілізації

Ефективність роботи правоохоронних систем визначається їх боротьбою в двох напрямках: з корупцією та злочинністю. В процесі розвитку та вдосконалення правових систем європейських держав найбільші складності виникли при боротьбі правоохоронних систем з корупцією у владних структурах, пов'язаною з порушенням прав людини.

Мал. (І.Гончар). Козацькі заходи на Київській землі.

При жорсткій правоохоронній системі - завжди існує реальність порушення прав людини, при м'якій правоохоронній системі - завжди існує небезпека приходу до влади злочинних структур. Ступінь жорсткості правоохоронних систем завжди пов'язана із станом громадянського суспільства. Тому з однієї сторони примінення одної й тієї ж правової бази до громадянського суспільства, що знаходяться в різних становищах, може привести до протилежних ефектів.

З іншої сторони неминучі процеси асиміляції громадянського суспільства потребують наявність в цих системах однакової правової бази. І тут ми зіштовхуємося з головним принципом виживання громадянського козацького суспільства, коли інтереси меншої громадської системи (з меншим суспільно-політичним потенціалом) підкоряється інтересам більшої частини громадянської структури. Але тут є виключення, коли процеси, що течуть в частковому, загрожують стати катастрофою для загального. Напевне, тероризм в подальшому змусить зробити жорстокішою світову правову систему, привести у відповідність козацькі права та відповідальність за них любого суб'єкта громадянського суспільства.

В теперішній час європейська правова система користується вимушеними обмежуючими мірами в області прав людини, які спираються на правові норми Конвенції про захист прав людини та основних свобод і на тлумачення цих норм в рішеннях Європейського Суду по правам людини.

Фото. Козацькі заходи на Кіровоградській землі.

Для козацтва принципове значення має визнання положення про те, що обмеження державою прав людини є міра, примінення якої продиктовано виключно крайньою мірою. Це відображено в статтях Конвенції та рішеннях Європейського Суду по конкретним справам, пов'язаним з обмеженням прав людини.

В Святому писані написано, що людина може робити те, що забажає, але щоб це не заважало іншим.

Міжнародні документи стверджують, що користування правами людини не повинно обмежуватись. Але, коли це необхідно, вони встановлюють чіткі обґрунтування, конкретні межі введення обмежень прав на цілі можливих відступів від тих прав, які захищені міжнародними угодами. З одного боку, це дозволить козацькій державі, посилюючись на дію відповідних міжнародно-правових норм, ввести примусові обмеження в користуванні визначеними правами, а з іншої - захищає громадян від не правових дій влади держав по обмеженню прав їх громадян.

Для козацтва найважливішим критерієм стану громадянського суспільства являється те, як держава відноситься до питання про обмеження прав та свобод своїх громадян, в яких межах та при яких умовах воно може користуватись визнаваємими за ним правом на відступ від взятих обов'язків по додержанню прав.

Рівність козацьких прав припускає рівність й інших громадянських

властивостей суб'єкта суспільства, тільки в цьому випадку козацтво розглядає подібність суб'єкта громадянського суспільства, як обов'язкову та достатню умову законів на всі громадянські суспільства.

Міжнародні договори про права людини дозволяють козацьким державам вводити правові норми, обмежуючі примінення деяких прав, а також у випадку виникнення на їх території надзвичайних обставин, відступати від виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань про захист прав людини та основних свобод козацтва й зупинити дію їх національного законодавства в цій області. Ці міри приймаються в інтересах безпеки держави, але вони не повинні протирічити обов'язкам, витікаючим з міжнародного права. Норми, які дозволяють обмежувати дію деяких козацьких прав людини, запроваджуються в цілях встановлення рівноваги між правами окремих осіб та інтересами суспільства й держави в цілому, а також в разі, коли між ними можуть виникнути протиріччя.

Європейське козацьке право виходить з того що тільки закон може обмежувати права громадян. Європейське козацьке право не виходить з того, що суб'єкти громадянського суспільства споконвічно володіють різним суспільним потенціалом, а розподіл матеріальних засобів з них не адекватні цим потенціалом, що й являється причиною протиріччя. Пропонуємо Європейське право козацтва як примирення різних суб'єктів громадянського суспільства, наділивши їх рівними правами. Європейські норми про основи та межі обмежень в користуванні козацькими правами людини утримуються в Конвенції.

Обґрунтуванням для введення обмежень служать вимоги Конвенції, що називається «Конвенційні обмежуючі обґрунтування». Тут передбачено, що в кожній державі обмеження повинні бути передбачені законом та необхідні в демократич-

ному суспільстві в інтересах національної безпеки громадського порядку, економічного добробуту країни, в цілях запобігання безпорядку чи злочину, для охорони здоров'я або моралі чи захисту прав споживачів і свобод інших осіб козацької цивілізації.

Фото. Управління у справах захисту прав споживачів у Кіровоградській області разом зі своїм керівником, генерал-майором к-ва Арбатовим Ю.Г.

Статті конвенції безпосередньо регулюють обмеження козацьких прав людини:

► - відступ від дотримання обов'язків в надзвичайних ситуаціях;

► - обмеження на політичну діяльність іноземців;

► - заборона зловживань правами козацтва межі використання заперечень у відношенні до прав.

Серед цих обмежуючих мір необхідно відмітити Європейське козацьке право про межі обмеження, тільки закон може обмежувати громадянські козацькі права відступу від дотримання обов'язків у надзвичайних ситуаціях, а саме вразі війни чи при інших надзвичайних обставинах, що мають загрозу життю нації. Термін «надзвичайне положення» утримує в собі поняття серйозності небезпеки, й йому для примінення Конвенції необхідна наявність слідуючих умов:

► - небезпека повинна бути реальною чи неминучою;

► - її наслідки повинні загрожувати всій козацькій нації;

► - під загрозою повинно знаходитись продовження організованного життя суспільства;

► - криза чи небезпека повинна нести виключний характер в тому розумінні, що існуюча міра чи обмеження, допустимі Конвенцією для збереження безпеки, здоров'я та порядку, являються недостатніми.

Такі відступи недопустимі тільки у відношенні спеціально обумовлених козацтвом прав:

► - права на життя, (за виключенням випадків загибелі людей в наслідок правомірних військових дій);

► - заборона - піддаватись тортурам та нелюдському або принижуючому гідність звертанню чи покаранню;

► - заборона утримувати в неволі чи рабстві та покарання виключно на підставі закону.

Конвенція та Європейський суд по козацьким правам людини вказують на недопустимість перевищення меж введення обмежень в користуванні правами та незаконність зловживання. Якщо межа в обмеженні прав порушена державою, то в цьому випадку звинувачення проти неї висовується особою чи групою осіб, а якщо межа в обмеженні прав порушена групою осіб чи окремою особою, тоді проти них висовується звинувачення державою.

Але при окремих умовах стосовно взаємовідносин породжуючи тероризм це небезпечно для всіх громадянських суспільств в тому числі й козацтву. Наприклад, група осіб може заявити свої права на національні інтереси неіснуючої держави, тим самим з провокувати конфлікт на території існуючої держави, який може закінчитись катастрофою для всіх держав планети. В цьому випадку фактичний стан та стан стабільності в громадянському суспільстві буде значно відрізнятися, а спроба врегулювання конфлікту може тільки збільшити

ситуацію та привести до катастрофічних процесів. Тут виникає проблема про право та відповідальність громадянського суспільства на врегулювання конфліктних ситуацій в цьому суспільстві, що є нестабільними та противазі.

Козацька конвенція встановлює нормативні чинники - межі використання обмежень в відношенні прав. Обмеження не повинні застосовуватись в інших цілях крім тих для яких вони передбачались. Козацькою конвенцією прямо передбачені межі користування правами та свободами та включені конвенційні обґрунтування. Такі обмежуючі положення введені при наданні права на повагу особистого і сімейного життя, на недоторканість житла й таємницю листування, свободу листування, совісті та релігії, свободу вираження поглядів, свободу зібрання й об'єднань, а також свободу переміщення.

Щоб держава не зловживала повноваженнями необхідно, щоб любі відхилення від дотримання прав козацької конвенції повинні бути переконливо мотивованими та відповідати конвенційним обмежуючим обґрунтуванням.

Фото. Представники козацтва міст Кіровограда і Олександрії. 2009 р.

Європейське козацьке право захищає право кожного козака на повагу особистого та сімейного життя, хоч і допускає можливість законного та несилового втручання в його життя.

Серед прав, найбільш рельєфно виражаючих намагання людини до самореалізації, особе місце належить - праву людини на свободу мислення, совісті та релігії. Воно включає свободу змінювати свою релігію, або світогляд та свободу віросповідання своєї релігії чи

світогляд (як індивідуально, так і загалом з іншими), прилюдним чи приватним порядком в богослужінні, навчанні, відправленні релігійних та культових обрядів.

З врахуванням козацьких конвенційних обмежень національні уряди можуть вводити обмеження тільки на свободу сповіді релігії чи дотримання світогляду. Право на свободу мислення, совісті та релігії, обмеженням не підлягають.

Фото. Керівники різних козацьких організацій України. м. Київ 2008 р.

У Європейському козацькому праві достатньо обґрунтовуються обмеження права на свободу переміщення та свободу вибору місця проживання, права покидати любу країну, включаючи власну. В козацькій конвенції перераховуються загальні конвенційні основи для введення обмежень в користуванні цим правом.

Питання правового статусу іноземців та осіб без громадянства достатньо відрегулювані міжнародними документами. Серед норм, що зачіпають права іноземців тільки одна норма козацької конвенції дає можливість вводити обмеження на політичну діяльність іноземців, але ні свобода виражати думки, ні свобода зібрань та об'єднань, ні заборони дискримінації не може розглядатись перепоною в цьому для держав.

Козацька конвенція встановлює права для іноземців та держави. якій вони проживають, це право вільного переміщення та свого вибору місця проживання, а також свобода покинути любому ту чи іншу країну. Держава може обмежувати право іноземця на свободу переміщений чи свободу вибору місця проживання, коли це необхідно в інтересах національної безпеки чи громадянського спокою.

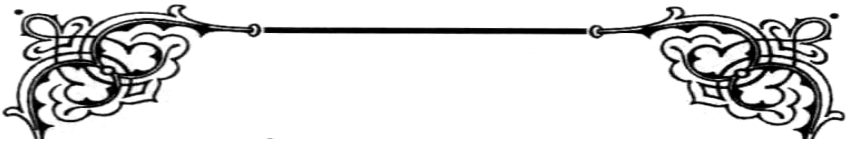

Зміст

Передмова	3
Слово автора	12
Слово рецензента	18
Перший розділ	
Початок козацтва	31
Козацькі корні	32
Географічний огляд минулої України	40
Про найдавніші часи	48
Історично-правова хронологія	60
Поява слов'ян на історичній арені	80
Русь – як держава	82
Слов'янські об'єднання	83
Формування давньоруської народності	84
Утворення давньоруської держави	84
Соціальна сутність Київської Русі	85
Хрещення Русі	86
Київська Русь - як слов'янська держава	87
Татаро-монгольське ярмо	88
Протистояння татаро-монгольській навалі (1223 р.)	95
Стояння на річці Угрі (1480 р.)	101
Київська Русь – матір козацького народу	105
Початок козацької спільності	106
Формування «Дикого поля»	107
Започаткування козацтва, (серед. XIY ст.)	109
Перша Запорозька Січ	111
Річ Посполита й українські землі	116
Брестська церковна унія	118
Козацтво у визвольній війні середини XYI ст.	119
Зародження Української державності	120
Воз'єднання України з Росією (1654 р.)	121
Козацькі літописи	122
Гетьманщина	123
Нова Запорозька Січ	126
Гайдамаки – як представники козацтва	138
Опричники – як козацька спільнота	140
Коліївщина – як нескорений дух козацтва	141

Воз'єднання українського народу (1772-1795) 142
Українські землі початку XIX ст. 144
Відродження національних ідей 147
Утворення Рад в Україні 151
Другий Універсал Центральної Ради 154
Третій Універсал Центральної Ради 155
Четвертий Універсал Центральної Ради 158
Козацький гетьманат 159
Невдала дипломатія 1918-1919 р. 164
Декларація про воз'єднання (1918 р.) 168
«Визвольна місія» сталінщини 170
Козацтво в період гітлерівської окупації 172
Козаки у лавах вермахту 174
Зв'язок козаків з УПА 181
Повстанці і каратели 184
Справа «гренадерів» 191
Другий розділ
Козацькими шляхами 194
Україна в слов'янській козацькій цивілізації 195
Як козаки колонізували Китай, (2 тис. р. до н.є.) 197
Початок історії козацтва нашого краю 201
Битва при Орші (1514 р.) 205
Інгульський край – як «Дике поле» 208
Сумнозвісний «Чорний шлях» 210
Наслідки Андрусівської угоди 212
Наслідки Белгородського договору 215
Фортеця Св. Єлизавети: (перше життя) 218
Кутузов і Кіровоград, (Єлисаветград) 223
Фортеця Св. Єлизавети: (друге життя) 230
Іван Гонта у Христинівці 231
Єлисаветградська «провінція» 233
Адміністративний поділ Єлисаветградщини (1775-1850) 234
Єлисаветградські «реформи» (1850-1917) 241
Кіровоградські «реформи» після 1917 р. 242
Дискусії навколо Кіровограда 253
Історія Новомиргорода 256
Новомиргородці у Вітчизнанній війні (1812 р.) 257
Єлисаветградський варяг 258
Вільно-козачий рух І.Полтавця-Остряниці 263
Дві Нечаївки 268
Пересічні долі козаків 271
Вітання від козака Петрика 275
Здравствуй Верблюжка 278

Козацька Знам'янка 280
Цибулівські козацькі коріння 286
Героїчна Бережинка 291
Як життя Гладоси? 298
Пушкін у Єлисаветграді 301
Третій розділ
Військо. Фінанси. Релігія 303
Початок формування народного війська 304
«Слов'янське» військо 306
Містечко – як слов'янське укріплення 307
Варяги 308
Дружина і воїни 311
Народні воїни 315
Чорні клобуки 316
Бродники та берладники 317
Окружними 318
Стрільці 319
Перша піхота 320
Перші формування кінноти 322
Війна і мир (1140-1150 р.) 325
Численність війська (907-1249 р.) 327
Перші військово-козацькі полки (1097-1152 р.) 329
Перші військово-козацькі відзнаки 330
Військово-козацький обоз (1111-1251 р.) 333
Військово-козацьке приготування до бою 335
Військово-козацький бій (946-1251 р.) 337
Галицька тактика боїв (XIII ст.) 340
Велике слово – Перемога 341
Перші українські кораблі (907-1151 р.) 342
Дніпровська флотилія (969-1200 р.) 344
Перші походи на Чорне море (YII-IX ст.) 347
Походи на Каспій (860-990 р.) 348
Побудова українських кораблів (1893 р.) 350
Військо й держава 351
Подальший розвиток козацького війська 353
Тип козацького війська 356
Стояв гетьман під Бірками 358
Фінанси української козацької держави 366
Податки інститутів козацьких поселень 372
Фіскальна політика козацтва 378
Україна – як історична товкучка 394
Скільки грошей треба козаку для щастя? 399
Православне духовенство і козацтво 400

Архієпископ Никифор (Феотокі) 408
Єлисаветград на початку XX ст. 409
Історія православних церков Єлисаветграда 412
Як створювали ікони 422
Хто нас захищає 425
Малознайомі святі 427
Турбуйте святих по всім дрібницям 428
Козацьке лицарство 429
Моральні цінності козака-воїна 433
Віра воїна і військове щастя 435
Четвертий розділ
Повернення козацтва 447
Від Єлисаветграда – до Кіровограда 448
Місто та фортеця Св. Єлизавети (XYI-XIX ст.) 451
Військово-козацьке місто Єлисаветград 454
Економічний ріст Єлисаветграда (1858-1917 р.) 458
Подальша доля міста Кіровограда (XX ст.) 462
Кіровоград в перехідний період (1992-2010 р.) 465
Усипальниця Раєвських 468
Єлисаветградський слід шаблі Наполеона 472
Лист онуку (2008 р.) 474
Хто винен в козацьких бідах 479
Повернення культурних та історичних цінностей 485
Від імені розстріляних, замучених, репресованих 494
Козацтво Кіровоградського регіону (1992-2010 р.) 498
Військово-козацька паланка Кіровоградського інституту МАУП 504
Слава Знам'янському козацтву 508
Співпраця міліції з козацтвом 511
Знам'янське подвижництво 512
Школа допризовної підготовки 514
Тернистим шляхом 515
Відродження гуманістичної духовності 518
Козацька культура 520
Козацькі забави ЗОШ № 35 529
Оновлення суспільства 533
Бойове виховання козаків 537
Рівняємося на Кіровоградський «Колос» 548
Загальний реєстр козацьких товариств Кіровоградщини 553
Громадська безпека 563
Безславна Координаційна Рада 565
Повертаючись до колишньої слави 571
Георгіївські кольори відзнак 575
Відродження георгіївських традицій 577

Георгіївські нагороди в сучасній Європі 579
Влада символу 581
Отаманові – влада, а символи – громаді 584
Найпереконливіші ознаки нації 587
Визначення козацьких термінів 590
П'ятий розділ
Суспільно-правові взаємовідносини 592
Що таке Українське козацтво? 593
Про «День Українського козацтва» 594
Велике свято – Покрови 594
Указ Президента «Про відродження історично-культурних та господарських традицій Українського козацтва» 597
Наказ Міністерства освіти і науки України «Про військово-спортивні, (патріотичні) ігри Українського козацтва» 599
Меморандум козацьких організацій України 600
Указ Президента «Про Раду Українського козацтва» 602
Положення «Про Раду Українського козацтва» 603
Заходи з підтримки та розвитку Українського козацтва 609
Напрацьовуємо Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва 612
Указ Президента «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» 619
Постанова КМ України «Порядок проведення консультацій з громадкістю по реалізації державної політики» 622
Положення «Про громадську Раду» при КМ України 629
Типове положення «Про громадську Раду» при місцевих органах виконавчої влади 632
Держава та громадськість 635
Основні рекомендації: «Що до покращення державної політики соціально-гуманітарній сфері на засадах козацтва» 639
Право козацької особистості 655
Право на козацьку державу 658
Взаємовідносини держави й особистості 660
Федеральний устрій 661
Правова система України в козацькому розумінні 665
Шляхи розвитку правових систем козацтва 670
Конституція козацького, громадського суспільства 678
Європейське право козацької цивілізації 688
Зміст 695
Рекомендаційна література 700

Рекомендаційна література

1. Алієва С. Що може інтелігенція? Дружба народів,1989. № 2. с 190.
2. Агбунов М.В. Античная география Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1992.
3. Архиепископъ Гавріилъ (Розанов. Матеріали для історії Херсонської єпархії). Хронологико-историческое описание церквей губернии Херсонской // Прибавленія къ Херсонскимъ Епархіальнымъ Въдомостямъ. – 13. – 1878. – Июль. – Одесса, 1878.
4. Антонович М. Історія України. Нова доба, від кінця Гетьманщини до початку XX століття. Прага., Т-3-2942.
5. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні.-К.,1991.-с.18.
6. Андрусяк М. З найновішої літератури про Мазепу.// Вісник. 1933.
7. Антонович В. Коротка історія козаччини, - К. 2004.
8. Аркас М. Історія Північної Причорноморщини, - І969. - Т.1.
9. Архіви Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів 1734-1777р. Т.3. - К. 2003.
10. Бердишев Г.Д. Соціальні проблеми генетики. Київ: Знання, 1990.
11. Бердишев Г.Д., Ямненко М.І., Ямненко Т.М. Соціально-правові аспекти. – Київ. 2005.
12. Братко-Кутинський. Феномен України. - М., 1995. С.69.
13. Библейская энциклопедия. -1891. с. 778.
14. Виклики, породжені свободою. - Львів: Видав-во „Мс", 2006. 68 с.
15. Віноградова Є.А. Законодавство про третійські суди // Господарство та право -1992.- №10. с.93.
16. Вєсєлов О.В. Історія розвитку третійського суду в Росії // Політологія в Росії.-2001.- № за 11.12.- с.37.
17. Воропай О.Звичаї нашого народу. - К.,1991. - Т.1-2.
18. Грива А. Правові основи ідеології Українського козацтва. К. 2006
19. Громадсько-політичне науково-популярне видання Гетьман. № 2 -3 (7-8) травень-червень 2006 р.
20. Галай Ю. Історичні передумови переходу парламентсько-президентської республіки в Україні. К., МАУП, 2006 .- 3 с.
21. Глушенко В.В. Козачество Евразии: зарождение, развитие, интеграция в структуру российской государственности. - М., 2000.
22. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. (1734-1775). -К.,1961.
23. Гайдамацький рух на Україні в ХУШ. Збірник документів.-К., 1989.

24. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К.: Н.д., 1992. 25. Грушевсыший М. Історія України-Руси. К., 1995. - Т. 7-8.
26. Денъ В.Э. Населеніе Россіи по Пятой ревизіи. Подушная подать в XVIII вѣкѣ и статистика населенія въ концѣ XVIII вѣка. – М.: 1902.
27. Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919 – 1920 рр. // Український історичний журнал. К.– № 6 2003. Нац. акад.. наук України, Інститут історії України. С. 68-78.
28. Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919 – 1920 рр. // Український історичний журнал. –К. № 1 Національна академія наук України, Інститут історії України. С. 43-52.
29. Дмитрієнко М. Особливості картографування даних про видання газет України (жовтень 1917 – 1920 рр.) // Проблеми історичної географії України. – К.: Н.д., 1991.
30. Дмитрієнко М.Ф. Маркова О.Є. Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 по 80-ті роки XX ст. // Історико-географічні дослідження на Україні. – К.: Н.д., 1992.
31. Демографічна ситуація в Україні. Вин. Матеріали наукової конференції, жовтень 1993 р. Київ. В трьох частинах. 1993.
32. Декларація про державний суверенітет України. 16.06.90 р. № 55 X1I.ВВР, 1990 р. № 31 с 429.
33. Дашкевич Я. Родинний шлях Хмельницьких. Київська Старовина. 1995. - № 4.
34. Донцов Д. Мазепа і мазепинство.- К.,1918.
35. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. К. МАУП. 2005.
36. Дніпрянський М.С. Кордони України. – К.: Основи, 1994.
37. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.: Наука 1959.
38. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М.: Наука, 1985.
39. Жевахов Н.Д. Воспоминания. - Мюнхен, 1923. С 161.
40. Заставний Ф. Українська зарубіжна діаспора. Дзвін, 1991, №8.
41. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. – Дніпро: Ліра, 2007.
42. Зміни адміністративно-територіального поділу Кіровоградщини (1752-1965 рр.) // Кіровоградський обласний державний архів. Путівник. (Е.ІГорбунова, Т.Михайлова). К.: Наукова думка, 1966. С 227-233.
43. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972.
- Миколаївська область. – К.: УРЕ, 1971.
- Одеська область. – К.: УРЕ, 1969.
- Черкаська область. – К.: УРЕ. – 1972.
44. История УССР. В 2-х томах. – К.: Н.д., 1969.
45. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и

Херсонской губерний) в XVIII – пер. пол. XIX в. (1719-1858). М.1976
46. Кавалерія (кромѣ Гвардейскихъ и Казачьих частей). Изданіе 2-е. Исправлено и дополнено подъ редакціей В.Шенкъ. (27 Іюня 1909г.) Справочная книжка Императорской Главной Квартиры. – СПб. 1910.
47. Карта Вознесенскаго Намѣстничества. Раздѣление на 12 Уѣздовъ – Фотокопия из личного архива А.В.Пивовара (г. Киев).
48. Карта Округовъ 3-го Резервнаго Кавалерійскаго Корпуса с означеніемъ селеній, въ которыхъ расположены полковые Штабы. 1832. – Фотокопия. – Новоукраинский районный краеведческий музей.
49. Кіровоградська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 березня 1966 року. – Кіровоград: Організаційно-інструкторський відділ Виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих.
50. Кіровоградська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1977 року. – Дніпропетровськ: Промінь, 1977.
51. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941-45.Збірник документів і матеріалів. – Дніпропетровськ: Промінь, 1965.
52. Крикун Н. Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. – К.: АН Украины, 1992.
53. Каныгин Ю.М. Вехи священной истории: Русь-Украина.-2-е изд., доп.- К.: А.С.К, 2006. - 432 с: ил.
54. Каганець І. Третій Гетьманат: Політичний аспект.-К.: МАУП, 2006.
55. Каганець І. Раціоналізація держави // Інститут метафізичних досліджень Перехід – ІУ 2006. - с 3.
56. Кононенко П.П., А.Ю. Пономаренко. Українознавство. К.: МАУП, 2005.- 392 с: іл.
57. «Козацький рукопис». XVII-XVIII ст. Памятная книга Новороссийского казачьего войска. - 1958.
58. Козацька рада. - К.: МАУП, № 1 жовтень 2005 р. - 80 с.
59. Кривенко В., Шляховий К. Символіка Кіровоградщини. Альбом. – Кіровоград; ПВЦ «Мавік», 2008. – 208 с.
60. Крохмаль Н.В.Традиція як основний принцип регулювання відносин у запорізьких козаків. - Запоріжжя. 1997. - с 205-210.
61. Календрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів. 2007.
62. Каюков В. Виховуємо патріотів України. Кіровоград. 2000.
63. Котляр М., Кульчинський С. Шляхами віків. К. 1993.
64. Лебедев А.Н. Образование славянского мира. - К., 1997. С. 69.
65. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. К. 2003.
66. Мифы древних славян. - М.,1991. с 250.
67. Наріжний В., Прохоренко М. «Школа Джур» 10 років. Запоріжжя.- 2003. - с 147
68. Нелепин Р.А. История казачества. - СПб., 1995.
69. Никола Г. Биология войны (мысли естествоведа), - Сиб.1995.

70. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709р.р. - Мюнхен, 1998.
71. Медвідь Л.А. Українська козацька педагогіка // Початкова школа. - К, 1996.-№10.-с.58-60.
72. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або станового Коша Запорізького. - Дніпропетровськ, 1994.
73. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в дореформений період. Кіровоград. «Імекс-ЛТД», 2007. – 631 с.
74. Сведения о церквях по ведомости Елисаветградской протопопии за 1510.1774 г. – ЦГИАК Украины. – Ф. – Д. 1008. г. Киев.
75. СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1958 года. – М. 1958.
76. СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1983 года. – М.: Президиум ВС СССР, 1983.
77. Схема Єлисаветградського повіту. 1922. ДАКО. ПФ. Арх. № 7.
78. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К.: Н.д., 1992.
79. УРСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947.
80. УРСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1962 року. – К.: Державне видавництво політичної літератури, 1962.
81. УРСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1965 року. – К.: Видавництво політичної літератури, 1965.
82. УРСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 року. – К.: Видавництво політичної літератури, 1973.
83. УССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1979 года. – К.: Украинская советская энциклопедия , 1979.
84. Українська радянська енциклопедія. – Т. 6. – К.: УРЕ, 1961.
85. Украинская советская энциклопедия. – Т. 5. – К.: УСЗ, 1981.
86. Хронологическое обозреніе Исторіи Новороссійскаго края. 1731-1823. Часть I. Съ 1731го по 1796й годъ. Составлено Аполлоном Скальковскимъ, Коллежскимъ Асессоромъ, Кандидатомъ Права, Членомъ Общества Сельскаго Хозяйства Южной Россіи – Одесса: Печатано въ Городской Типографіи, 1836.
87. Шишмарев В.Ф. Романские поселення на юге России. – Л.: 1975.
88. Шмит А. Краткій историческій взглядъ на Херсонскую Губернію // Труды Херсонскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. Книга первая. Часть I. Материалы для географіи и статистики Херсонской губерніи. – Херсон: Херсонская Губернская Типографія, 1863.
89. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1.- К.: Н.д. 1990.
90. Ямненко М.І. Козацьке право громадянського суспільства України. К. 2008.

Навчально-пізнавальне видання

Карпов Валентин Євгенійович.

Біля витоків козацтва

Здано в набір 20.01.2011. Підписано до друку 21.02.2011
Формат 60х84 1\16 . Бумага офсетна. Друк офсетний.
Гарнітура Arial. Авт. лист.39. Умовно друков. лист 40,92
Тираж 1000.